

ISSN (Print): 2304–5809
ISSN (Online): 2313–2167

Науковий журнал
«МОЛОДИЙ ВЧЕНИЙ»

№ 3 (91) березень 2021 р.

Редакційна колегія журналу

Сільськогосподарські науки

Базалій В.В. – д-р с.-г. наук
Балашова Г.С. – д-р с.-г. наук
Бондар О.Б. – канд. с.-г. наук
Клименко М.О. – д-р с.-г. наук
Коковіхін С.В. – д-р с.-г. наук
Лавриненко Ю.О. – д-р с.-г. наук
Писаренко П.В. – д-р с.-г. наук

Історичні науки

Змерзлий Б.В. – д-р іст. наук

Юридичні науки

Бернацька Н.І. – д-р. юрид. наук
Стратонов В.М. – д-р юрид. наук

Політичні науки

Наушкіна С.М. – д-р політ. наук
Яковлев Д.В. – д-р політ. наук

Педагогічні науки

Козяр М.М. – д-р пед. наук
Рідей Н.М. – д-р пед. наук
Федяєва В.Л. – д-р пед. наук
Шерман М.І. – д-р пед. наук
Шипота Г.Є. – канд. пед. наук

Філософські науки

Лебедева Н.А. – д-р філос.
в галузі культурології

Психологічні науки

Шаванов С.В. – канд. псих. наук

Філологічні науки

Шепель Ю.О. – д-р філол. наук

Технічні науки

Гриценко Д.С. – канд. техн. наук
Дідур В.А. – д-р техн. наук
Шайко-Шайковський О.Г. – д-р техн. наук

Економічні науки

Іртищева І.О. – д-р екон. наук
Козловський С.В. – д-р екон. наук
Шапошников К.С. – д-р екон. наук

Медичні науки

Нетюхайло Л.Г. – д-р мед. наук
Пекліна Г.П. – д-р мед. наук

Ветеринарні науки

Морозенко Д.В. – д-р вет. наук

Мистецтвознавство

Романенкова Ю.В. – д-р мистецт.

Соціологічні науки

Шапошникова І.В. – д-р соц. наук

Хімічні науки

Козьма А.А. – кандидат хімічних наук

Військові науки

Можаровський В.М. – доктор військових наук

Міжнародна наукова рада

Adam Wrobel – Doktor, Associate Professor (Poland)
Arkadiusz Adamczyk – Professor, Dr hab. in Humanities (Poland)
Giorgi Kvinikadze – PhD in Geography, Associate Professor (Georgia)
Inessa Sytnik – Professor, dr hab. in Economics (Poland)
Janusz Wielki – Professor, dr hab. in Economics, Engineer (Poland)
Javad Khamisabadi – Professor, PhD in Industrial management (Iran)
Michal Sojka – Doctor in Engineer (Poland)
Stanislaw Kunikowski – Associate Professor, Dr hab. (Poland)
Wioletta Wojciechowska – Doctor of Medical Sciences (Poland)
Вікторова Інна Анатоліївна – доктор медичних наук (Росія)
Глушченко Олесь Анатоліївна – доктор філологічних наук (Росія)
Дмитрієв Олександр Миколайович – кандидат історичних наук (Росія)
Марусенко Ірина Михайлівна – доктор медичних наук (Росія)
Швецова Вікторія Михайлівна – кандидат філологічних наук (Росія)
Яригіна Ірина Зотовна – доктор економічних наук (Росія)

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
НБУ ім. В.І. Вернадського, Google Scholar, CrossRef, Index Copernicus.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 18987-7777Р,
видане Державною реєстраційною службою України 05.06.2012 року.

Обкладинка журналу присвячена генієві українського народу, незрівняному поету, прозаїку, художнику і громадському діячеві, ім'я якому – Тарас Григорович Шевченко. Його творчість не залишає байдужим нікого, а тексти перекладають десятками мов. Він полонив серця мільйонів людей силою духу, глибиною віри та неситною волею до боротьби. Неперевершені твори митця були, є і будуть рушійною силою у боротьбі українського народу за волю, справедливість та суверенітет, у ньому наша історія.

ЗМІСТ**ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ
НАУКИ**

- Токовило Т.С.**
Основні поняття математичної статистики.
Використання елементів математичної
статистики в сучасному світі.....111

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

- Бутовський А.С., Грановська О.О.,
Мороз О.С., Старченко О.С.**
Дослідження дифузійно-стабілізаторного
спалювання газу при зниженому
вмісті кисню в окислювачі.....115

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

- Антонюк О.С., Шпак К.В.**
Оцінка ефективності трудових ресурсів
Ужгородського району
Закарпатської області.....121

АРХІТЕКТУРА

- Кучменко І.М., Варич Г.С., Авагян М.Е.**
Нормативна база України
в області сонцезахисту будівель.....126

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

- Ляшенко А.А.**
Постать жінки в різних культурах
як предмет наукового аналізу:
документальний та художній аспект.....130

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

- Дротенко В.І.**
Семіотика іконопису та стилістика ікони
в контексті культурно-мистецької традиції.....135
- Савчин Г.В., Сивак І.В.**
Творчість Григорія Пізнака
в контексті наївного малярства.....141
- Фидиппова О.Н.**
Творчество П.А. Радимова (1887–1967) –
поэта и живописца.....145

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Баковецька О.О.**
Українські жінки у війнах ХХ–ХХІ століть.....152
- Олексишин О.О.**
Діяльність культосвітніх закладів на території
Станіславської області (1945–1953 рр.).....157

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

- Москальчук М.М.**
Проблема Я-Інший
як складова філософії толерантності
у науковій спадщині Мірча Еліаде.....163

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

- Коханова І.О.**
Вплив українсько-російського білінгвізму
на якість вищої освіти.....167

**ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ
ТА СПОРТ**

- Онопрієнко О.М., Онопрієнко О.В.**
Особливості фізичного виховання
студентської молоді.....171
- Оришук Р.О., Печена В.М., Мартинюк О.В.**
Особливості проведення онлайн-занять
з баскетболу у закладах вищої освіти
в період карантинних обмежень.....175

МЕДИЧНІ НАУКИ

- Стародуб Є.В., Стародуб Т.Є.**
Статистична характеристика пацієнтів
з коксартрозом.....178
- Тисевич Т.В.**
Аналіз стресостійкості студентів
молодших курсів закладів вищої
медичної освіти з різними рівнями фізичного
здоров'я в динаміці навчального процесу.....184

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Бобро О.В., Фурман А.А.**
До проблеми визначення
стресостійкості у осіб юнацького віку.....189
- Стуліка О.Б., Бабкіна А.П.**
Психологічні механізми особистісного
реагування в ситуації невизначеності.....193

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

- Бодрова І.О.**
Самоосвіта як фактор
професійного самовизначення
майбутніх соціальних працівників.....199
- Дубовик С.Г., Шкапенко К.О.**
Формування лексикологічних умінь
учнів на уроках української мови
в початковій школі.....203
- Ковальчук І.В.**
Соціальне обслуговування людей похилого
віку в умовах поширення SARS-CoV-2.....208
- Lakiychuk Olha, Nikitina Nataliia**
Features and problematics of the transition
to the distance teaching of the foreign language.....216
- Шкарлет В.О.**
Розвиток полікультурної компетентності
майбутніх учителів засобами іноземних мов.....220

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

- Karp Marta, Yurlova Uliana**
Lexical and semantic features
of inversion and detachment
in «Dandelion wine» by Ray Bradbury.....225

Кірілічева В.О. Концепт «бесіда» («беседа») в цифрову епоху: фреймово-дискурсивне моделювання.....	231
Khar Mariia, Hrytsiv Nataliia Analysis of marketing slogans from the perspective of translation studies.....	238
Shchypachova Daria Stylistic and grammatical features of the English scientific technical text and translation.....	243

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

Кочерга О.П. Формування нормативно-правових засад реформи децентралізації в Україні в період з 2014 по 2021 рік: загальний огляд.....	247
---	-----

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Байрачна Л.К., Тільна К.С. Процедура Habeas corpus act в історичній ретроспективі: європейський досвід.....	254
Біла-Кисельова А.А. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: практика ЄСПЛ.....	259
Бузина С.О., Лук'янова В.О. Проблеми оцінки вартості колісних транспортних засобів в рамках транспортно-товарознавчої експертизи.....	264
Думчиков М.О., Шевцов Я.А. Перспектива застосування технологія «блокчейн» в контексті формування і розвитку держави.....	267
Коптенко А.В., Панфілова Ю.М. Еволюція концепції відповідальності авіаперевізника: національний та міжнародний аспекти.....	272
Косяченко К.Е. Адвокатура її призначення та місце в інституті громадянського суспільства.....	278
Криворучко Н.В., Нікітенко С.В. Особливості товарознавчої експертизи парфумерних товарів.....	282
Лепіш Н.Я., Проць І.М. Вплив міжнародно-правових актів на конституційні трансформації в державах-членах Європейського Союзу.....	285
Мельченко В.І., Деркаченко Ю.В. Основні наукові підходи тлумачення поняття корупція.....	290
Мисливий В.А., Огієвич С.М. Злочинний намір як категорія у кримінальному праві України.....	296
Павлович-Сенета Я.П., Балаж Ю.Р. Організаційні та інституційні засади бюджетно-фінансової децентралізації в Україні.....	301
Проць І.М., Лепіш Н.Я. Особливості податкової перевірки як форми податкового контролю.....	306

Сич К.І., Золота Л.В. Національний порядок захисту прав на географічне зазначення та перспективи його удосконалення в Україні.....	310
Скрипник-Горупашенко А.В., Панфілова Ю.М. Участь міжнародних організацій у боротьбі з морським піратством.....	313
Тищенко Г.В., Кравченко Р.В. Теоретичні та практичні аспекти проведення товарознавчої експертизи контрафактної продукції.....	319
Харченко Н.П. Стратегічна правотворчість: окремі загальнотеоретичні аспекти.....	322
Чайковський Ю.В. Міграційні процеси у період пандемії: виклики міжнародно-правовому регулюванню.....	326
Шурупова О.О., Панфілова Ю.М. Обставини, що виключають відповідальність держав.....	330

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Батракова Т.І., Бондаренко А.Г., Міхайлуца М.К. Вплив карантинних обмежень на макроекономічні показники.....	335
Блащук-Дев'яткіна Н.З., Себестянович І.С. Кредитування малого та середнього бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки України.....	341
Горященко Ю.Г., Пильгун А.Р., Швець А.М. Інноваційні підходи в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю підприємств.....	345
Дорош Н.І., Філоненко Н.М. Ключові аспекти сутності заробітної плати та її оподаткування.....	351
Корінний С.О., Бондаренко А.Г., Міхайлуца М.К. Тенденції розвитку сонячної та вітрової енергії.....	359
Костюченко В.М., Знамеровська А.О. Конвергенція бухгалтерського обліку та фінансової звітності в Іспанії.....	364
Ксензук О.С., Підхомний О.М. Можливості ЕСА-фінансування в Україні та його вплив на екологію.....	368
Стрижко М.А., Ковалевська А.В. Концептуальні основи розробки соціальних проєктів організацій.....	372
Татарин Н.Б., Бундз Н.Б., Кравчук А.С. Фондовий ринок України: сучасний стан та проблеми розвитку.....	379

CONTENTS**PHYSICAL AND
MATHEMATICAL SCIENCES****Tokovilo Tetyana**

Basic concepts of mathematical statistics.
The use of elements of mathematical statistics
in the modern world.....111

ENGINEERING SCIENCES**Butovsky Leonid, Hranovska Olena,
Moroz Oleg, Starchenko Oleksandr**

Investigation of diffusion-stabilizer gas combustion
at reduced oxygen content in oxidizer.....115

GEOGRAPHICAL SCIENCES**Antoniuk Oksana, Shpak Kateryna**

Evaluation of efficiency of labor resources of the
Uzhhorod district of the Transcarpathian region 121

ARCHITECTURE**Kychmenko Irina, Varych Hanna,
Avagian Mariam**

Normative base of Ukraine
in the area of solar shading of buildings.....126

CULTURAL STUDIES**Lyashenko Lidiya**

The figure of a woman in different cultures
as a subject of scientific analysis:
documentary and artistic aspect.....130

HISTORY OF ART**Drotenko Valentyna**

Semiotics of icon painting and stylistics of the icon
in the context of cultural and artistic tradition...135

Savchyn Halyna, Sivak Irina

Creative work of Hryhorii Piznak
in the context of naive painting art.....141

Filippova Olga

The creative work of P.A. Radimov
(1887–1967) as an poet and painter.....145

HISTORICAL SCIENCES**Bakovetskaya Olga**

Ukrainian women in the wars
of the XX–XXI centuries.....152

Oleksyshyn Oleh

Activity of cultural and educational institutions
in Stanislav region (1945–1953).....157

PHILOSOPHICAL SCIENCES**Moskalchuk Maryna**

The problem I-Other as component
of the philosophy of tolerance
in the scientific heritage Mircha Eliade.....163

SOCIAL COMMUNICATIONS**Kokhanova Irina**

The influence of Ukrainian-Russian
bilingualism on the quality
of higher education.....167

**PHYSICAL EDUCATION
AND SPORT****Onoprienko Olha, Onoprienko Oleksandr**

Peculiarities of physical education
of student youth.....171

**Orischuk Ruslan, Pechena Valentina,
Martyniuk Olga**

Peculiarities of conducting online
basketball classes in higher education
institutions during quarantine restrictions 175

MEDICAL SCIENCES**Starodub Yevhen, Starodub Tetiana**

Statistical characteristics
of patients with coxarthrosis.....178

Tysevych Tatiana

Analysis of stress resistance
of students junior courses institutions
of higher medical education
with different levels of physical health
in the dynamics of the educational process.....184

PSYCHOLOGICAL SCIENCES**Bobro Olena, Foorman Anatolii**

To the problem of determination
of stress resistance
in young people.....189

Stulika Olena, Babkina Anastasiya

Psychological mechanisms
of personal response in a situation
of uncertainty.....193

PEDAGOGICAL SCIENCES**Bodrova Iryna**

Self-education as a factor
of professional self-determination
of future social workers.....199

Dubovyk Svitlana, Shkapenko Karina

Formation of lexicological skills
of students in Ukrainian language lessons
in primary school.....203

Kovalchuk Inna

Social services for the elderly
in conditions SARS-CoV-2 distribution.....208

Lakiychuk Olha, Nikitina Nataliia

Features and problematics
of the transition to the distance teaching
of the foreign language.....216

Shkarlet Valeriia

Development of polycultural competence
of future teachers by means
of foreign languages.....220

PHILOLOGICAL SCIENCES

- Karp Marta, Yurlova Uliana**
Lexical and semantic features of inversion and detachment in «*Dandelion wine*» by Ray Bradbury.225
- Kirilicheva Vladena**
Frame of the 'beseda' concept in the digital era: frame-discursive modeling.....231
- Khar Mariia, Hrytsiv Nataliia**
Analysis of marketing slogans from the perspective of translation studies.....238
- Shchypachova Daria**
Stylistic and grammatical features of the English scientific technical text and translation.....243

STATE ADMINISTRATION

- Kocherha Olexander**
The establishment of the legal framework for the decentralization reform in Ukraine between 2014 and 2021: general overview.....247

LAW SCIENCES

- Bayrachna Larysa, Tilna Kateryna**
Habeas corpus act procedure in a historical retrospect: the European experience.....254
- Bila-Kyselova Anna**
Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: the case law of the ECHR.....259
- Buzyna Serhii, Luk'ianova Viktoriia**
Problems of estimating the cost of wheeled vehicles in the framework of transport and commodity expertise.....264
- Dumchikov Mikhail, Shevtsov Yaroslav**
Prospects for applying blockchain technology in the context of state formation and development.....267
- Koptenko Anna, Panfilova Yulia**
Evolution of the concept of air carrier liability: national and international aspects.....272
- Kosiachenko Kseniia**
Advocacy its purpose and place in the institute of civil society.....278
- Kryvoruchko Natalya, Nikitenko Stanislav**
Features of commodity expertise of perfume products.....282
- Lepish Natalia, Prots Ivanna**
Impact of the international legal acts on the constitutional transformations in the member states of the European Union.....285
- Melchenko Vitaliy, Derkachenko Yuliia**
Main scientific approaches of interpretation of the concept of corruption.....290
- Myslyvyi Volodymyr, Ohievich Sofia**
Criminal intention as a category in the criminal law of Ukraine.....296
- Pavlovich-Seneta Yaryna, Balan Julia**
Organizational and institutional fundamentals of budget and financial decentralization in Ukraine..301

- Prots Ivanna, Lepish Nataliya**
Features of tax audit as a form of tax control.....306
- Sych Karina, Zolota Lesia**
National procedure for protection of rights to geographical indication and prospects for improvement in Ukraine.....310
- Skrypnyk-Horupahenko Anastasia, Panfilova Yulia**
Participation of international organizations in the struggle with maritime piracy.....313
- Tyshchenko Hanna, Kravchenko Roman**
Theoretical and practical aspects of conducting commodity expertise of counterfeit products.....319
- Kharchenko Natalia**
Strategic law-making: some general theoretical aspects.....322
- Chaykovskyy Yuriy**
Migration processes during the pandemic period: challenges of international legal regulation.....326
- Shurupova Oleksandra, Pafilova Yuliya**
Circumstances that exclude the responsibility of states.....330

ECONOMIC SCIENCES

- Batrakova Tetyana, Bondarenko Anastasia, Mikhailutsa Mariia**
Impact of quarantine restrictions on macroeconomic indicators.....335
- Blashchuk-Devyatkina Nataliya, Sebestyanovych Iryna**
Lending to small and medium business at the current stage of Ukrainian economy development.....341
- Horiashchenko Yuliia, Pilgun Alena, Shvets Anastasia**
Innovative approaches in the management of foreign economic activities of enterprise.....345
- Dorosh Nina, Filonenko Nataliia**
Key aspects of the essence of salaries and it's taxation.....351
- Korinnyi Sergii, Bondarenko Anastasia, Mikhailutsa Mariia**
Solar and wind energy development trends.....359
- Kostyuchenko Valentyna, Znamerovska Anastasiia**
Convergence of accounting and financial reporting in Spain.....364
- Ksenzuk Olena, Pidkhomnyy Oleg**
ECA-funding opportunities in Ukraine and its impact on the environment.....368
- Stryzhko Maryna, Kovalevska Alla**
Conceptual basis of development of social projects of organizations.....372
- Tataryn Natalia, Bundz Natalia, Kravchuk Anna**
Stock market of Ukraine: current state and problems of development.....379

ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-25>

УДК 519.22

Токовило Т.С.

Херсонська державна морська академія

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ.

ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Анотація. У статті розглянуто застосування математичної статистики в дослідженні виробничих процесів, їх ефективність, а саме пошук закономірностей величин різних технологічних процесів і прогнозування їх зміни. Показані можливі напрямки науково-дослідної та самостійної роботи студентів при вивченні математичної статистики. Математичні методи є основним механізмом аналізу виробничих процесів, спрямованих на розробку теоретичних моделей, що дасть можливість відображати існуючі зв'язки в житті, прогнозувати поведінку суб'єктів. Математичне моделювання стає мовою сучасного життя, однаково зрозумілим для вчених всіх країн світу. Використання методів математичної статистики в житті надзвичайно широко і різноманітно.

Ключові слова: математична статистика, абсолютна похибка, відносна похибка, вибіркова середня, дисперсія, вибірка.

Tokovilo Tetyana

Kherson State Maritime Academy

BASIC CONCEPTS OF MATHEMATICAL STATISTICS.

THE USE OF ELEMENTS OF MATHEMATICAL STATISTICS IN THE MODERN WORLD

Summary. The statistic has a clear view of the mathematics statistics in the prelude to viral processes, their efficiency, and the very noise of the regularities of the magnitudes of new technological processes and the forecast of these changes. Demonstrations of possible direct scientific-pre-modern and independent robotics of students with the introduction of mathematical statistics. Mathematical methods are the main mechanism for the analysis of viral processes, which are directed to the development of theoretical models, to give the ability to visualize real connections in life, to predict the behavior of subject. Mathematical modeling of the life of a bitter life, however, is sensible for all countries of the world. Victory of methods of mathematical statistics in life is superbly wide and versatile. Mathematical statistics is the science of mathematical methods for analyzing data obtained during mass observations (measurements, experiments). Depending on the mathematical nature of specific observation results, mathematical statistics are divided into statistics of numbers, multivariate statistical analysis, analysis of functions (processes) and time series, statistics of objects of non-numeric nature. An essential part of mathematical statistics is based on probabilistic models. Highlight the general tasks of data description, estimation and hypothesis testing. They also consider more specific tasks associated with conducting sample surveys, restoring dependencies, building and using classifications (typologies), etc. The widespread introduction of statistical research methods was facilitated by the appearance in the second half of the 20th century of electronic computers and, in particular, personal computers. Statistical software packages made these methods more accessible and visual, since the time-consuming work on calculating statistics, parameters, characteristics, constructing tables and graphs was mainly performed by a computer, and the researcher was mainly left with creative work: setting the problem, choosing the solution methods and interpreting the results.

Keywords: mathematical statistics, absolute misbehavior, obvious misbehavior, vibrating average, variance, vibrating.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення статистики викликана тим, що статистичні міркування є невід'ємною частиною інтелектуального багажу сучасної людини. Вони потрібні і для повсякденного життя в сучасному цивілізованому суспільстві, і для продовження освіти практично у всіх сферах людської діяльності, наприклад, таких, як соціологія, економіка, право, медицина, демографія. Завдання математичної статистики полягає в створенні методів збору і обробки статистичних даних для отримання наукових і практичних висновків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогоднішній день існує велика кількість публікацій, яка б охоплювала дану тему. Переглянуті публікації описують використання елементів математичної статистики для розрахунків різних процесів. Тема даної статті розглядалася в працях Габдрахманова К.Ф., Гуторов Ю.А., Ларін П.А., Абдулхамітова Д.Х., Долгополова А.Ф., Волошенко А.Б., Джалладова І.А. та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність істотних досліджень в сфері математичної статистики, на даний час залишається актуальною та цікавою

тема щодо використання елементів математичної статистики для дослідження сучасного світу.

Мета статті. Згадати та виділити основні поняття математичної статистики. У своїй статті наочно продемонструю можливість математичної статистики на прикладі задач в різних сферах життя.

Виклад основного матеріалу. Математична статистика – розділ математики, присвячений математичним методам систематизації, обробки та використання статистичних даних для наукових і практичних висновків. При цьому статистичними даними називаються відомості про кількість об'єктів в будь-якої більш-менш великої сукупності, що володіють тими чи іншими ознаками [2].

Найбільш відомі статистики – відносна частота, вибіркові середні, дисперсія. Коли зростає обсяг вибірки n , багато вибіркові статистики сходяться по ймовірності до відповідних параметрів теоретичного розподілу величини X . Тому кожному вибірку розглядають як вибірку з теоретично нескінченної генеральної сукупності, розподіл ознаки в якій збігається з теоретичним розподілом ймовірності випадкової величини. У багатьох випадках теоретична генеральна сукупність є ідеалізація дійсної сукупності, з якої отримана вибірка [1].

Різні значення спостережуваних ознак, що зустрічається в сукупності, називаються варіантами. Частоти варіантів висловлюють частки елементів сукупності з однаковими значеннями ознаки. Варіаційним рядом називається ранжируваних в порядку зростання або зменшення ряд варіантів з відповідним їм частотами.

Значення, що знаходяться в середині варіаційного ряду, прийнято ділити на власне середні і структурні середні. Власне середнє – це арифметичне середнє. Структурні середні – мода і медіана. Крім того, щоб охарактеризувати структуру варіаційного ряду, використовують квартили, квінти, децили і процентилю [3].

Приклад 1. Знайти середню температуру повітря. У таблиці 1 дані значення середньої температури повітря в місті Херсон в 2020 році.

Таблиця 1

Місяць	°C
Січень	-2,7
Лютий	-4,0
Березень	44,2
Квітень	110,0
Травень	115,3
Червень	220,0
Липень	221,3
Серпень	222,0
Вересень	116,1
Жовтень	99,1
Листопад	33,9
Грудень	-0,8

Розв'язок. Знайдемо середню температуру повітря як середнє значення для негрупованої вибірки:

$$\bar{x} = \frac{1}{12}((-2,7) + (-0,4) + 4,2 + 10,0 + 15,3 + 20,0 + 21,3 + 22,0 + 16,1 + 9,1 + 3,9 + (-0,8)) = 9,83$$

Приклад 2. Частка бракованої продукції в 1 партії виробів склала 1%, у 2 партії – 1,5%, а в третій – 2%. Перша партія становить 35% всієї продукції, друга – 40%. Визначити середній відсоток бракованої продукції.

Розв'язок. За даними задачі складемо таблицю 2:

Таблиця 2

№ партії	Частка бракованої продукції, % (x)	Питома вага кожної партії в загальному обсязі продукції, (d)
1	1	0,35
2	1,5	0,40
3	2	0,25
Всього	–	1

Середній відсоток бракованої продукції визначимо за формулою середньої арифметичної зваженої:

$$\bar{x} = \sum xd = 1 \cdot 0,35 + 1,5 \cdot 0,40 + 2 \cdot 0,25 = 1,45\%$$

Приклад 3. У таблиці 3 – дані про угруповання сільських господарств за врожайністю зернових. Знайти середню врожайність зернових.

Таблиця 3

Урожайність зернових в центнерах з га	Число сільських господарств – абсолютна	Питома вага сільських господарств – у відсотках
до 5,0	4244	6,2
5,1-10,0	10446	15,2
10,1-15,0	18956	27,5
15,1-20,0	20207	29,3
20,1-25,0	8159	11,9
25,1-30,0	4145	6,0
30,1-35,0	1316	1,9
35,1-40,0	792	1,2
40,1-45,0	183	0,3
45,1-50,0	182	0,3
50,1-55,0	161	0,2
Всього	68791	100,0

Розв'язок. Маємо тільки груповані дані і невідома середня врожайність кожної групи, як наближені значення до середньої кожної групи приймемо центри інтервалів (таблиця 4):

Таблиця 4

Центри інтервалів x_i	n_i	$x_i \cdot n_i$
2,5	4222	10610,0
7,5	10446	78345,0
12,5	18956	236950,0
17,5	20207	363622,5
22,5	8159	183577,5
27,5	4145	113987,5
32,5	1316	42770,0
37,5	792	29700,0
42,5	183	7777,5
47,5	182	8645,0
52,5	161	8452,5
Всього	68791	1074437,5

Знайдемо необхідну в умові завдання середню врожайність зернових:

$$\bar{x} = \frac{1}{68791} (2,5 \cdot 4244 + 7,5 \cdot 10446 + 47,5 \cdot 182 + 52,5 \cdot 161) = 15,6$$

Отже, середня врожайність по вибірці становить 15,6 центнерів з га.

Приклад 4. Середній вік жителів одного з регіонів 30 років. При цьому середній вік сільських жителів, які становлять 60% всіх жителів, 32 роки при 7 років, а міських жителів 27 років при 8 років. Визначте загальну дисперсію віку жителів регіону.

Розв'язок.

За умовою,

$\bar{x}_0 = 30$ років – середній вік жителів одного з регіонів;

$\bar{x}_c = 32$ роки – середній вік сільських жителів;

$d_c = 0,6$ – питома вага сільських жителів в загальній кількості жителів регіону;

$\sigma_c = 7$ років – середньоквадратичне відхилення (для сільських жителів);

$\bar{x}_m = 27$ років – середній вік міських жителів;

$\sigma_m = 8$ років – середньоквадратичне відхилення (для міських жителів).

Знайдемо питому вагу міських жителів у загальній кількості жителів регіону:

$$d_m = 1 - d_c = 1 - 0,6 = 0,4$$

Розрахуємо загальну дисперсію $\sigma_{\text{заг}}^2$ за правилами додавання дисперсій:

$$\sigma_{\text{заг}}^2 = \overline{\sigma_{\text{заг}}^2} + \sigma_{\text{гр.сп}}^2$$

де $\overline{\sigma_{\text{заг}}^2}$ – середня із внутрішньо групових дисперсій;

$$\overline{\sigma_{\text{заг}}^2} = \sum \sigma_i^2 d_i = 7^2 \cdot 0,6 + 8^2 \cdot 0,4 = 55;$$

$\sigma_{\text{гр.сп}}^2$ – дисперсія групових середніх;

$$\sigma_{\text{гр.сп}}^2 = \sum (\bar{x}_i - \bar{x}_0)^2 d_i = (32 - 30)^2 \cdot 0,6 + (27 - 30)^2 \cdot 0,4 = 6.$$

Звідси, загальна дисперсія буде:

$$\sigma_{\text{заг}}^2 = \overline{\sigma_{\text{заг}}^2} + \sigma_{\text{гр.сп}}^2 = 55 + 6 = 61.$$

Приклад 5. Скільки з 1000 жителів району необхідно обстежити в порядку випадкової вибірки (без повторювань) для визначення середнього віку, щоб з ймовірністю 0,954 ($t = 2$), можна було гарантувати помилку не більше 5 років. Передбачуване середньоквадратичне відхилення 20 років.

Розв'язок.

Для без повторювань відбору чисельність вибірки (при визначенні середнього віку) знайдемо за формулою:

$$n = \frac{t^2 \cdot \sigma^2 \cdot N}{\Delta^2 \cdot N + t^2 \cdot \sigma^2}$$

За умовою,

$N = 1000$ (чол.) – загальне число жителів регіону (чисельність генеральної сукупності);

$\Delta = 5$ (років) – гранична помилка вибірки;

$t = 2$ – коефіцієнт кратності помилки (так як ймовірність $P = 0,954$);

$\sigma = 20$ (років) – вибіркове середнє квадратичне відхилення.

$$n = \frac{2^2 \cdot 20^2 \cdot 1000}{5^2 \cdot 1000 + 2^2 \cdot 20^2} \approx 60 \text{ (чол.)}$$

Приклад 6. На економічному факультеті вибірково методом (відбір повторний) був визначений середній вік студента. Виявилося, що він дорівнює 21,5 року при середньому квадратичному відхиленні 4 роки. Скільки треба обстежити студентів, щоб помилка при визначенні середнього віку не перевищила 1 рік з ймовірністю 0,997 ($t = 3$).

Розв'язок.

$\bar{x}_e = 21,5$ (років) – середній вік студента в вибірковій сукупності;

$\sigma_x = 4$ (рока) – вибіркове середнє квадратичне відхилення;

$t = 3$ – коефіцієнт кратності помилки (так як ймовірність $P = 0,997$);

$\Delta_x = 1$ (рік) – гранична помилка при визначенні середнього віку.

Для повторного відбору чисельність вибірки (при визначенні середнього розміру помилки ознаки) знаходиться за формулою:

$$n = \frac{t^2 \cdot \sigma^2}{\Delta^2};$$

$$n = \frac{3^2 \cdot 4^2}{1^2} = 9 \cdot 16 = 144 \text{ (чол.)}$$

Приклад 7. Планувалося знизити трудомісткість виготовлення продукції «А» на 3,6%, фактично вона була знижена на 5%. Визначте виконання плану по зниженню трудомісткості.

Розв'язок.

Відносна величина виконання плану являє собою відношення фактично досягнутого в даному періоді рівня до запланованого:

$$i_{\text{вик.пл.}} = \frac{105,0}{103,6} \cdot 100\% = 101,4\%,$$

тобто план по зниженню трудомісткості перевищено на 1,4% (101,4 – 100).

Висновки і пропозиції. У сучасній науці вважається, що будь-яка область досліджень не може бути справжньою наукою до тих пір, поки в неї не проникне математика. У цьому сенсі математична статистика є повноважним представником математики в будь-який інший науці і забезпечує науковий підхід до досліджень. Можна сказати, що науковий підхід починається там, де в дослідженні з'являється математична статистика. Статистика з необхідністю з'являється там, де відбувається перехід від одичного спостереження до множинного. Якщо у вас є безліч спостережень, вимірів і даних – то без математичної статистики вам не обійтися [1].

Розглянувши використання методів математичної статистики при завдань в різних сферах життя можна сказати наступне, що в сучасному світі математична статистика застосовна з тієї причини, що отримані дані часто є статистичні відомості, тобто відомості про однорідні сукупності об'єктів і явищ. Такими однорідними сукупностями можуть бути випущені промисловістю вироби, персонал промисловості, дані про прибутки підприємств, видача кредитів у банку, температурні зміни повітря та багато іншого.

Список літератури:

1. Использование методов математической статистики при решении банковских задач. Москва, 2014. URL: <http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=34025> (дата звернення: 20.03.2021).
2. Габдрахманова К.Ф., Гуторов Ю.А., Ларин П.А. Теория вероятностей и математическая статистика в примерах и задачах по разработке нефтяных месторождений. Уфа, 2013. 134 с.
3. Волошенко А.Б., Джалладова І.А. Теорія ймовірностей та математична статистика : навч. метод. посібник для самостійного вивчення дисципліни. Київ, 2003. 256 с.

References:

1. Abdulhamitova D., Dolgoplova A. (2014) *Ispolzovanie metodov matematicheskoy statistiki pri reshenii bankovskih zadach* [Using the methods of mathematical statistics in solving banking problems (electronic journal)]. Available at: <http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=34025> (accessed 26 January 2020).
2. Gabdrahmanova K., Gutorov Yu., Larin P. (2013) *Teoriya veroyatnostey i matematicheskaya statistika v primerah i zadachah po razrabotke neftyanyih mestorozhdeni* [Probability theory and mathematical statistics in examples and tasks for the development of oil fields]. Ufa: USPTU. (in. Russian)
3. Voloshenko A., Dzhalladova I. (2003) *Teoriya jmovirnostej ta matematichna statistika: navch. metod. posibnik dlya samostijnogo vivchennya disziplini* [Probability Theory and Mathematical Statistics: teaching. method. a manual for independent study of discipline]. Kiev: KNEU. (in Ukrainian)

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-26>

УДК 622.66:662.767.1

Бутовський Л.С., Грановська О.О.,
Мороз О.С., Старченко О.С.Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ДОСЛІДЖЕННЯ ДИФУЗІЙНО-СТАБІЛІЗАТОРНОГО СПАЛЮВАННЯ ГАЗУ ПРИ ЗНИЖЕНОМУ ВМІСТІ КИСНЮ В ОКИСЛЮВАЧІ

Анотація. Представлено результати експериментальних досліджень характеристик мікро-дифузійних стабілізаторних пальникових пристроїв при спалюванні газоподібного палива в умовах зменшення вмісту кисню у повітряному потоці. В результаті випробувань встановлено залежність втрат тиску в пальнику від конструктивних та режимних факторів. Опір пальника залежить від форми стабілізатора, коефіцієнту затінення стабілізаторної решітки і швидкості повітряного потоку. Втрати тиску збільшуються при підвищенні швидкості повітряного потоку і коефіцієнту затінення. При горінні палива додаються гідравлічні втрати від виділення тепла к камері згоряння. Одержано відповідні залежності, які дозволяють виконувати попередні розрахунки гідравлічних характеристик пальникових пристроїв стабілізаторного типу у разі відсутності змішувача вторинного повітря. У випадку роботи стабілізаторного пальника на режимах вторинного підігріву продуктів згоряння основної камери після їх охолодження в спеціальному охолоджувачі встановлено, що при збільшенні долі баласту в продуктах згоряння основної камери сталість горіння у вторинній камері на режимах «багатого» зриву погіршується, тобто значення мінімального коефіцієнту надлишку повітря збільшується. Стале горіння в стабілізаторному пальниковому пристрої забезпечується до зменшення вмісту кисню в окислювачі до 15%.

Ключові слова: стабілізаторний пальник, гідравлічний опір, сталість горіння, окислювач, баласт.

Butovsky Leonid, Hranovska Olena,
Moroz Oleg, Starchenko Oleksandr
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

INVESTIGATION OF DIFFUSION-STABILIZER GAS COMBUSTION AT REDUCED OXYGEN CONTENT IN OXIDIZER

Summary. The current trend of increasing of the initial temperature of the gases before the turbine and, thus, reducing the ratio of excess air leads to a decrease in oxygen content in the combustion products, which complicates the organization of efficient fuel combustion. Analysis of the characteristics of burner devices which used in combustion chambers shows that this requirement can be met by micro flare diffusion-stabilizing burner devices, which consists of a system of angular or flat poorly streamlined bodies – stabilizers that run through by the air flow. Combustion fuel is supplied by discrete jets from the holes, which are placed along the height of the stabilizer. The results of experimental researches of characteristics of stabilizing burner devices at combustion of gaseous fuel in the conditions of decrease of the oxygen content in an air stream are presented. As a result of tests, the dependence of pressure losses in a torch from design and mode factors is established. The resistance of the burner depends on the shape of the stabilizer, the shading factor of the stabilizer grid and the air flow rate. When burning fuel, hydraulic losses from heat release are added to the combustion chamber losses. Appropriate dependences are obtained, which allow to perform preliminary calculations of hydraulic characteristics of burners of stabilizer type in the absence of a secondary air mixer. In the case of operation of the stabilizer burner during the secondary heating of the combustion products of the main chamber after cooling in a special cooler, it is found that with increasing the ballast content in the combustion products of the main chamber increases. Steady combustion in the stabilizer burner is possible to reduce the oxygen content in the oxidant to 15%.

Keywords: stabilization burner device, pressure losses, combustion stability, chamber, ballast.

Постановка проблеми. Одною з характерних особливостей світової та української енергетики є наявність нерівномірності енергоспоживання. При цьому в Україні гостро відчувається дефіцит маневрових установок, які здатні ефективно працювати в піковому і напівпіковому режимах. Це викликає збільшення долі базових теплових та атомних електростанцій в структурі генеруючих потужностей, що призводить до погіршення умов регулювання енергосистеми. Крім того, в умовах використання в Україні цен-

тралізованого тепло і електропостачання на базі органічних палив в умовах зростаючої вартості та дефіциті природного газу важливою задачею є забезпечення максимальної економії палива при одночасному зменшенні рівня капітальних і матеріальних затрат, якісному підвищенні техніко-економічних показників і зменшенні шкідливих викидів в навколишнє середовище.

На сучасному етапі розвитку енергетики одним з шляхів вирішення вказаної вище проблеми є використання газотурбінних та парогазо-

вих установок [1, с. 51]. Аналіз досвіду розробки та експлуатації парогазових установок показує, що у порівнянні з традиційними паротурбінними установками впровадження парогазових циклів забезпечує підвищення ефективності виробництва теплової та електричної енергії шляхом термодинамічного удосконалення циклу і оптимізації структури генеруючих потужностей енергетичних систем; найбільш раціональне використання обмежених ресурсів природного газу; підвищення економічності з одночасним значним зменшенням викидів шкідливих речовин у навколишнє середовище; зменшення габаритів обладнання, питомих матеріальних витрат та капіталовкладень, обсягів будівельно-монтажних робіт; максимальну уніфікацію і типізацію технічних рішень.

Сучасна тенденція підвищення початкової температури газів перед турбіною і, таким чином, зменшення коефіцієнту надлишку повітря призводить до зменшення вмісту кисню в продуктах згорання [2, с. 84], що затрудняє організацію ефективного горіння палива.

На ТЕЦ можуть знайти використання парогазові установки (ПГУ), які створюються за схемами з високонапорним парогенератором (ПГУ з ВПГ), низьконапорним парогенератором (ПГУ з НПП) та котлом-утилізатором (ПГУ з КУ).

Кожна з цих схем має свої переваги та недоліки. Одною з основних вимог є можливість спалювання палива в топці в середовищі вихідних газів [3, с. 54].

В одній з останніх розробок з метою підвищення коефіцієнта корисної дії термодинамічного циклу використовується з двоступеневе допалювання палива, наприклад, в високоманевровій ПГУ-ТЕЦ (NossenerBrucke, м. Дрезден, Німеччина, Siemens) [4, с. 11]. Допалення палива в середовищі вихідних газів газотурбінної установки використовується також в схемі ПГУ з котлом утилізатором (КУ) [2, с. 84]. Таке рішення дозволяє підвищити температуру газів перед котлом, збільшити потужність ПГУ і стабілізувати параметри генеруємої пари в котлі-утилізаторі.

Необхідно враховувати, що при двостадійному спалюванні після першого ступеню продукти згорання охолоджуються в турбіні на 500–700°C.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких почато рішення проблеми. Пальникові пристрої камери допалювання повинні забезпечити надійне запалювання вторинного палива, стабільне горіння при зміні швидкості газового потоку після ГТУ і величині вторинного підігріву, високу ступінь повноти згорання палива, створення рівномірного температурного поля після пальників. Поряд із необхідністю виконання основних вимог такі пальникові пристрої повинні забезпечити мінімальний гідравлічний опір [4, с. 10].

Аналіз характеристик пальникових пристроїв, які використовуються в камерах допалювання, показує, що вказаним вимогам можуть відповідати мікрофакельні дифузійно-стабілізаторні пальникові пристрої, які являють собою систему кутових або плоских погано-обтічних тіл – стабілізаторів, що обтігаються повітряним потоком. Паливо на горіння подається дискретними струменями з отворів, які розміщені вздовж висоти стабілізатора [4, с. 12; 5, с. 9; 6, с. 833; 7, с. 325; 8, с. 109].

В цих пальникових пристроях, незважаючи на дифузійний принцип подачі палива, завдяки високій інтенсивності масообмінних процесів в зоні рециркуляції і аеродинамічному сліду за стабілізатором, процеси горіння наближаються до характеристик горіння в пальникових пристроях з попереднім перемішуванням палива і повітря. В той же час, завдяки дискретній подачі палива вказані пальникові пристрої працюють в широкому діапазоні режимів щодо зміни коефіцієнту надлишку повітря і швидкості повітряного потоку [7, с. 325].

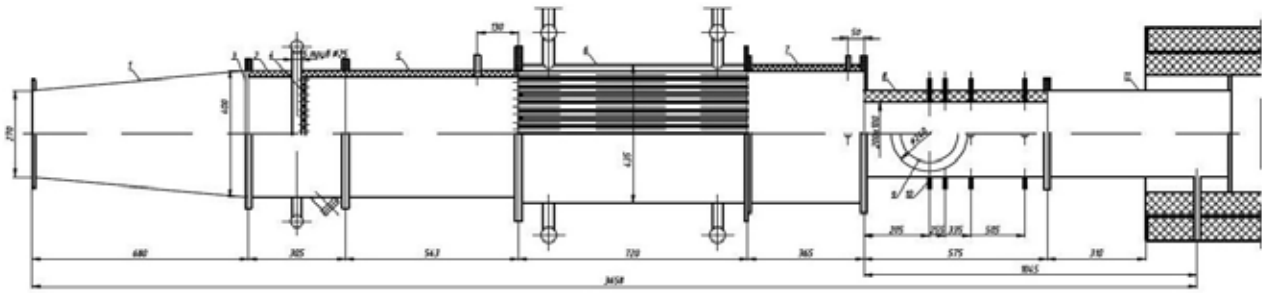
Стабілізаторні пальникові пристрої вторинного підігріву вихідних газів було використано у вигляді системи кутових стабілізаторів – «Блоку допалюючи пристроїв» (БДУ) перед мережними підігрівачами в теплофікаційній ГТУ типу ГТ-25-700 ЛМЗ на Якутській ГРЕС [9, с. 48]. Підвищення температури вихідних газів дозволило приблизно в 2 рази збільшити теплову потужність установки. Такі БДУ також було встановлено на турбінах ГТ-35-770 ХТГЗ. Пальникові пристрої стабілізаторного типу було розроблено для котла-утилізатора ПГУ-800 [10, с. 55], а також фірмою Джeneral Електрик для котлів-утилізаторів [11, с. 14].

З конструктивних міркувань в наведених розробках використовувались стабілізатори відносно великих розмірів $V_{cr} = 180$ мм; 360 мм, що призводить до значного збільшення довжини факелу і камери опалювання, а також довжини, яка необхідна для вирівнювання поля температур газів. Крім того, відсутні систематизовані дані щодо впливу конструктивних і режимних параметрів, наприклад, вмісту кисню в окиснювачі, швидкості, температури потоку, а також вмісту кисню на характеристики робочого процесу.

Мета роботи: визначення впливу на характеристики дифузійно-стабілізаторних пальникових пристроїв ступеня затінення стабілізаторної решітки, а також зміни вмісту кисню в окислювачі.

Відповідні дослідження були проведені на стенді, схема якого показана на рис. 1. Стенд складається з вхідного дифузору 1, за яким розташовується камера попереднього підігріву повітря 2 розміром в світлі 400x400 мм, де відбувається прямий підігрів повітря до необхідної температури. Між дифузором та камерою попереднього підігріву розташована вирівнююча решітка 3.

Для прямого підігріву повітря використовується фронтний пристрій 4 дифузійно-стабілізаторного типу встановлений в камері попереднього підігріву повітря. Після камери попереднього підігріву повітря продукти згорання проходять через вирівнюючу ділянку попереднього підігріву повітря 5, яка футерована зсередини кремнеземним волокном КВ-11. Далі розташована ділянка 6, в якій продукти згорання проходять через систему трубок кількістю 200 шт. з внутрішнім діаметром 16 мм, що омиваються ззовні водою. Вирівнювання потоку охолоджених продуктів згорання відбувається в перехідній ділянці 7, до якої приєднана робоча камера 8, футерована зсередини вогнетривкою керамікою з Al_2O_3 , в якій встановлюються моделі фронтних пристроїв. Розмір робочої камери в світлі – 200x100 мм. Спостереження за робочим процесом здійснюється через вікно 9, закрите кварцовим

Рис. 1. Схема стенду для випробувань палинкових пристроїв в умовах баластування повітря продуктами згоряння:

- 1 – вхідний дифузор; 2 – камера згоряння попереднього підігріву повітря;
- 3 – вирівнююча решітка; 4 – палинковий пристрій попереднього підігріву повітря;
- 5 – вирівнюючи ділянка; 6 – охолоджуюча ділянка; 7 – перехідна ділянка; 8 – робоча камера

склом діаметром 200 мм. Для введення зондів заміру температури робочого тіла, відбору проб для газового аналізу передбачена система штуперів 10. Продукти згоряння видаляються через газохід 11.

За умовами роботи стенду була можливість проводити дослідження з температурою газів в першому ступеню підігріву (t_{r1}^{1st})_{max} = 850 °С. Після водяного холодильника температура газів перед палинковим пристроєм змінювалася в діапазоні $t_{вх}^{2st}$ = 50 – 500°С.

Випробування моделей палинкових пристроїв проводились в робочій камері шириною $B_k = 200$ мм. Ширина стабілізаторів складала $B_{ст} = 30$ мм ÷ 60 мм, кут при вершині стабілізатора $\beta = 60^\circ \div 90^\circ$; коефіцієнт затінення $K_f = 0,3 \div 0,81$, де $K_f = B_{ст} / t_{ст}$ ($t_{ст}$ – крок розміщення стабілізаторів).

Результати досліджень. На рис. 2, як приклад, показана схема розташування одного з варіантів палинкових пристроїв з двома стабілізаторами $B_{ст} = 40$ мм; $K_f = 0,4$.

На економічність газотурбінного або парогазового циклу в значній мірі впливають втрати тиску в фронті пристрою камери згоряння ГТУ або ПГУ [12, с. 121]. Зниження повного тиску призводить до зменшення наявного тепло-

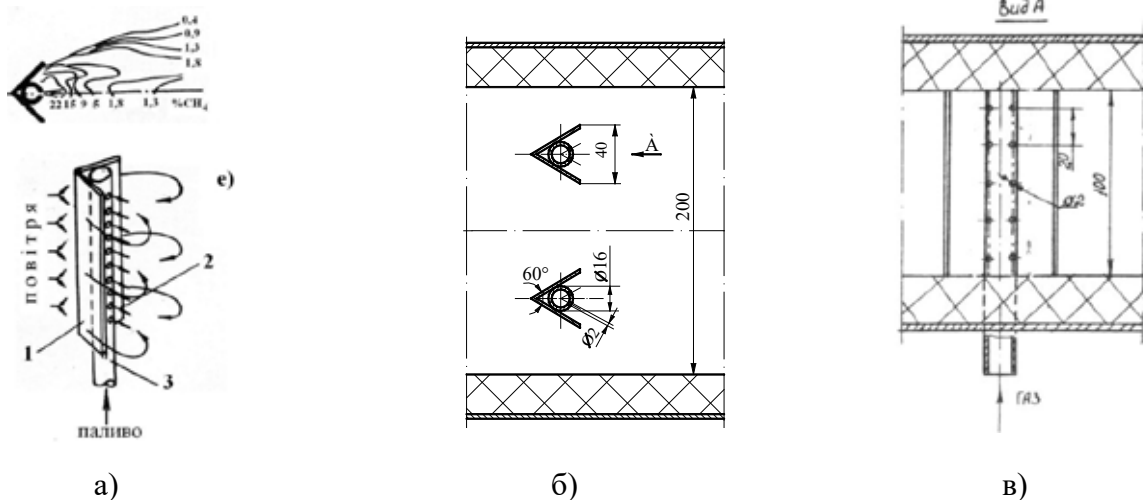
перепаду і, таким чином, зниження термічного ККД установки.

У камерах згоряння без змішувача її загальний опір складається з гідравлічного опору, який виникає при течії потоку у фронті пристрою і по довжині камери, а також теплового опору, що виникає в результаті підігріву робочого тіла [13, с. 29].

В якості прикладу на рис. 3 показані дані щодо втрати тиску в стабілізаторних системах при різних коефіцієнтах затінення палинкового пристрою і швидкості повітряного потоку, що набігає, де ΔP^* – втрата повного тиску повітря при проходженні через фронтний пристрій, P_b^* і W – повний тиск і швидкість повітря в камері перед фронтним пристроєм. Кут при вершині стабілізатора $\beta = 90^\circ$.

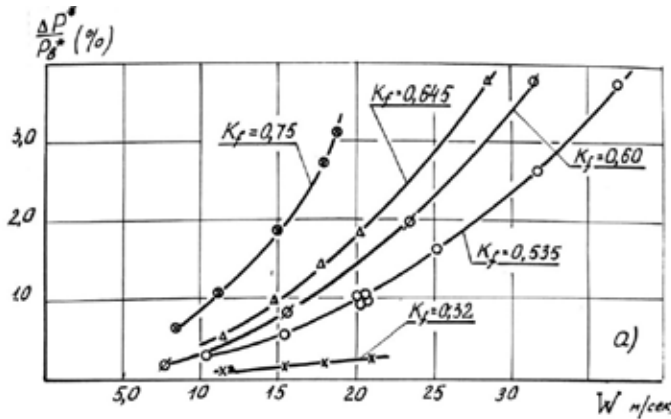
З рис. 3 видно, що для зменшення втрат тиску повітряного потоку необхідно знижувати швидкість повітряного потоку в камері перед фронтним пристроєм, а також зменшувати коефіцієнт затінення стабілізаторної решітки.

Аналіз методик розрахунку коефіцієнту опору системи погано обтічних тіл $\xi_{фр}$ показав, що в найбільшій мірі вплив різних чинників враховує залежність виду [14, с. 72]

Рис. 2. Схема палинкового пристрою дифузійного типу (а), розміщення в стенді (б) і схема газороздачі (в)

$B_{ст} = 40$ мм; $B_k = 200$ мм; $K_f = 0,4$

Рис. 3. Гідравлічний опір кутових пальників в залежності від швидкості повітряного потоку при різних коефіцієнтах затінення камери (β = 90°)

$$\xi_{фр} = \beta_1 \left\{ \xi_{\phi} + \varepsilon^{Re} \left[(\eta + \tau \sqrt{K_f}) \cdot K_f + K_f^2 \right] + \xi_{ГР} \right\} \cdot \frac{1}{(1 - K_f)^2} \quad (1)$$

Позначення параметрів, які входять в формулу (1), мають вигляд

$$\xi_{\phi} = \frac{6,7 + 9,3 \cdot K_f^5}{Re^{(0,48 + 1,75 \cdot K_f^{3,6})}} \quad \text{при } 40 < Re < 4 \cdot 10^4 \quad (2)$$

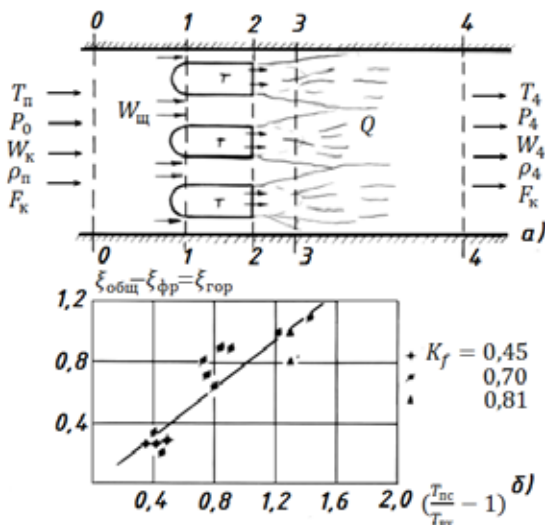
$$\xi_{\square} = 0 \quad \text{при } Re > 4 \cdot 10^4 \quad (3)$$

$$\varepsilon^{Re} = 0,2 \cdot Re^{0,124}; \quad Re = \frac{W_k \cdot D_r}{(1 - K_f) \cdot \nu} \quad (4)$$

Коефіцієнт пом'якшення входу η враховує форму вхідної кромки стабілізатора. Для плоских стабілізаторів він визначається за формулою

$$\eta = \frac{0,5}{1 + 36 \left(\frac{l}{D_r} \right)^{1,36}} \quad (5)$$

де l – висота стабілізатора, D_r – гідравлічний діаметр.

Рис. 4. Розрахункова схема камери згоряння для обліку підігріву газів (а) і залежність коефіцієнта опору від підігріву газів при горінні (б)

Можна прийняти для пластини η = 1,0; для кутового стабілізатора з кутом при вершині β = 90° величина η = 0,30, для β = 45° рекомендується η = 0,15.

Коефіцієнт τ враховує вплив форми отвору або щілини (вид вхідної кромки и глибину каналу). Для подовжених за потоком стабілізаторів (пилонів) він дорівнює

$$\tau = \frac{1,35}{1 + 0,2 \left(\frac{l}{D_r} \right)^{0,56} + 3,9 \left(\frac{l}{D_r} \right)^{3,7}} \quad (6)$$

Для кутових стабілізаторів

$$\tau = 2\sqrt{\eta} \quad (7)$$

Параметр ξ_{ГР} враховує опір тертя при проходженні потоку через решітку погано обтічних тіл і визначається як:

$$\xi_{ГР} = \frac{0,3164}{Re_r} \left(\frac{l}{D_r} \right) \quad (8)$$

Дослідний коефіцієнт β₁ в формулі (1) визначається на підставі даних експериментальних досліджень і враховує конструктивні особливості конкретного фронтного пристрою. У першому наближенні можна прийняти для кутових стабілізаторів β₁ = 1,0, для плоских стабілізаторів (пилонів) β₁ = 0,67.

Приведені вище гідравлічні характеристики фронтних пристроїв були отримані при ізотермічному режимі роботи камери згоряння.

Процес горіння палива в камері супроводжується підвищенням температури газів уздовж камери і збільшенням об'єму продуктів згоряння, що призводить до прискорення потоку (якщо площа поперечного перерізу не змінюється) і додаткових втрат повного тиску потоку в камері.

При аналізі процесу горіння розглядається схема, представлена на рис. 3.84, а. Передбачається, що виділення тепла відбувається на ділянці камери між перетинами 2 – 2 і 4 – 4. Коефіцієнт опору від виділення тепла зазвичай представляється у вигляді:

$$\xi_{ГОР} = \frac{P_4^* - P_2^*}{\frac{\rho W_k^2}{2}} = \frac{\Delta P_{ГОР}^*}{\frac{\rho W_k^2}{2}} \quad (9)$$

де P₂^{*} і P₄^{*} відповідно значення повних тисків в перетинах 2 – 2 і 4 – 4.

З розгляду рівнянь нерозривності і кількості руху для перетинів 2 – 2 і 4 – 4 можна показати, що величина ξ_{гор} є пропорційною величині відносного підігріву газів в камері, тобто.

$$\xi_{ГОР} = \left(\frac{T_4}{T_2} - 1 \right), \quad (10)$$

де T₂ і T₄ – температури газів (в Кельвінах) в перетинах 2 – 2 і 4 – 4.

В реальних камерах згоряння необхідно враховувати поправку на нерівномірність поля температури і швидкості при вході і виході з камери і формула зазвичай має вигляд:

$$\xi_{гор} = K_{гор} \left(\frac{T_4}{T_2} - 1 \right). \quad (11)$$

На рис. 4 наведені дані щодо залежності коефіцієнта опору ξ_{гор} для камери згоряння від

ступеня підігріву газів в камері. Обробка результатів випробувань показує, що найкраще відповідність дослідних даних і розрахункової залежності має місце при $K_{zop} = 0,79$.

Запропоновані залежності дозволяють провести попередній розрахунок опору камер згоряння стабілізаторного типу. При цьому сумарні втрати потоку можуть бути визначені з виразу:

$$\Delta P_{к.з} = \Delta P_{фр} + \Delta P_{zop} \quad (12)$$

де $\Delta P_{фр}$ – втрати тиску при обтіканні фронтного пристрою ізотермічним потоком, ΔP_{zop} – втрати тиску внаслідок виділення тепла при горінні палива.

В роботі виконувались дослідження щодо впливу попереднього підігріву газів і їх наступного охолодження на межі багатого зриву факелу у камері вторинного підігріву. Обробка експериментальних даних виконувалась з використанням таких залежностей.

Коефіцієнт надлишку повітря в камері підігріву повітря

$$\alpha^{1cr} = G_{п} / L_{o} \cdot G_{r}^{1cr} \quad (13)$$

де $G_{п}$ – витрата повітря через дослідну ділянку, кг/с; G_{r}^{1cr} – витрата газу в камері підігріву повітря, кг/с; L_{o} – стехіометричний коефіцієнт, кг/кг.

Коефіцієнт надлишку повітря в дослідному пальниковому пристрої

$$\alpha^{2cr} = G_{r} / L_{п} \cdot G_{r}^{2cr} \quad (14)$$

де G_{r}^{2cr} – витрата газу в дослідному пальниковому пристрої, кг/с; $L_{п}$ – стехіометричний коефіцієнт з урахуванням баласту в повітрі від камери підігріву, кг/кг.

В свою чергу

$$L_{п} = L_{o} \frac{21}{O_{2ocm}^{1cm}} \quad (15)$$

де O_{2ocm}^{1cm} – вміст залишкового кисню в продуктах згоряння камери підігріву повітря, об. %.

Значення O_{2ocm}^{1cm} знаходиться з формули

$$\alpha^{1cm} = \frac{21}{21 - O_{2ocm}^{1cm}} \quad (16)$$

Доля баластних газів в окислювачі після камери підігріву повітря розраховується за формулою [15, с. 12]

$$g_6 = G_{6,r} / (G_{п} + g_z^{1cm}) = (1 + L_{o}) / (1 + \alpha^{1cr} \cdot L_{o}) \quad (17)$$

де $G_{6,r}$ – витрата баластних газів з урахуванням вигорання в камері підігріву повітря, кг/с.

На рис. 5 наведена залежність відношення мінімального коефіцієнту надлишку повітря при баластуванні газів перед фронтним пристроєм $(\alpha_{min}^{2cm})_{g_6 > 0}$, тобто при $(g_6 > 0)$, до мінімального коефіцієнту надлишку повітря без баластування

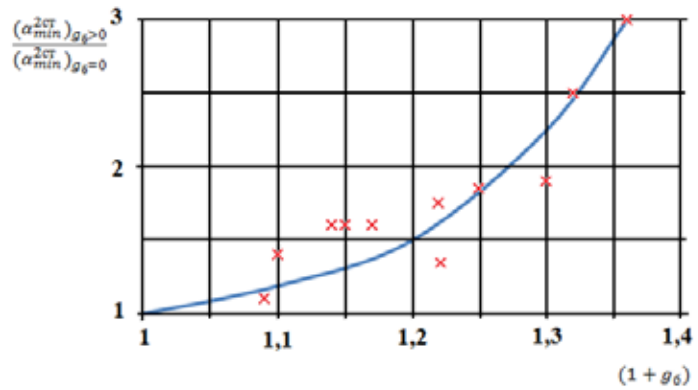

Рис. 5. Вплив баластування окислювача на характеристики «багатого» зриву в стабілізаторному пальниковому пристрої

повітря перед фронтним пристроєм $(\alpha_{min}^{2cm})_{g_6 = 0}$, тобто при $(g_6 = 0)$. Як видно з графіку, при баластуванні повітря продуктами згоряння сталість факелу на режимі багатого зриву погіршується.

З урахуванням отриманих експериментальних даних можна запропонувати формулу розрахунку характеристик сталості факелу на багатій межі з урахуванням баластування газів продуктами згоряння попереднього газового підігріву у вигляді

$$\alpha_{min}^{2cm} = 1,44 \frac{W_k^{0,3} e^{1,5k_f} \left(\frac{T_b}{273}\right)^{-0,6}}{B_{cr}^{0,5} k_f^{1,5}} \left(4,08 \cdot 10^{-3} \frac{F_{cr}}{\sum f_r} + 0,84\right) \cdot (1 + g_6)^m \quad (18)$$

де показник ступеню m залежить від доли баластних газів в окислювачі

$$m = 7,2 \cdot (1 + g_6) - 6,2 \quad (19)$$

Слід зазначити, що в досліджених варіантах стабілізаторних пальникових пристроїв горіння метану виявилось можливим при зниженні вмісту кисню в продуктах згоряння основної камери до 15%.

Для роботи із збільшеною величиною вмісту баласту в окислювачі необхідно забезпечити відповідні конструктивні заходи, наприклад, організувати подачу в зону горіння додаткового кисню.

Висновки. Випробування моделей стабілізаторних пальникових пристроїв показали, що втрати тиску в пальнику збільшуються при підвищенні коефіцієнту затінення стабілізаторної решітки і у випадку горіння палива. Сталість факелу на режимах «багатого» зриву погіршується, тобто коефіцієнт надлишку повітря α_{min}^{2cm} підвищується при зменшенні концентрації кисню в повітрі. Стале горіння факелу в пальникових пристроях з мікро-дифузійним спалюванням палива забезпечується до зменшення вмісту кисню в окислювачі до 15%.

Список літератури:

1. Варварский В.С., Прутковский Е.Н., Грибов В.Б. Комбинированное производство тепла и электроэнергии, современные циклы ПГУ, включая внутрицикловую газификацию твердого топлива. Москва, 1990. Вып. 3. С. 51–54.
2. Цанев С.В., Бузов В.Д., Ремезов А.Н. Газотурбинные и парогазовые установки тепловых электростанций / Под ред. С.В. Цанева. Москва, 2002. 584 с.
3. Длугосельский В.И., Темиров А.М., Барочин Б.Л. Определение оптимальных параметров ГТУ для ПГУ с низконапорными парогенераторами, работающими на угле и мазуте. Москва, 1990. Вып. 3. С. 54–57.
4. Хоменок Л.А. Создание горелочных устройств камер дожигания котлов-утилизаторов ПГУ-ТЭЦ. Москва, 2007. Вып. 9. С. 10–16.
5. Христин В.А., Любчик Г.Н. Газогорелочные устройства для сжигания газа при высоких и переменных избытках воздуха. Научно-технический обзор. Серия : Использование газа в народном хозяйстве. Москва, 1978. Вып. 10. 160 с.

6. Rao K.V.L., Leffevre A.N. Flame Blow off Studies Using Land-scale Flame holders. 1982. 104, № 4. P. 833–837.
7. Бутовский Л.С., Грановская Е.А., Любчик Г.Н., Христин В.А. Исследование закономерностей выгорания топлива за уголковыми и плоскими стабилизаторами пламени. Теория и практика сжигания газа. Ленинград, 1975. Вып. VI. С. 324–338.
8. Шатиль А.А. Расчетное исследование топочных устройств. Санкт-Петербург, 2003. 153 с.
9. Акулов В.А., Бутовский Л.С., Жемчугов В.И. Испытание блока дожигающих устройств ГТ-25-700 на Якутской ГРЭС. Москва, 1981. Вып. 6. С. 48–51.
10. Горбаненко А.Д., Морозов О.В., Тумановский А.Г., Абросимов А.А., Романов А.П. Горелочное устройство для котла-утилизатора ПГУ-800. Москва, 1989, Вып. 5. С. 54–58.
11. Морозов О.В. Горелочные устройства котлов-утилизаторов ПГУ. 1985. Вып. 5. С. 13–15.
12. Пчелкин Ю.М. Камеры сгорания газотурбинных двигателей. Москва, 1973. 392 с.
13. Христин В.А., Любчик Г.Н. К вопросу о камерах сгорания высокотемпературных ГТУ. Москва, 1975. Вып. 8. С. 29–31.
14. Мьоль. Расчет сопротивления перфорированных дисков. 1972. 44. № 1-2. С. 72–79 (на нем. яз.).
15. Аполлонов В.Л., Груздев Н.В., Талантов А.В. Влияние температуры, балластирования и уровня турбулентности на стабилизацию пламени в гетерогенных топливо-воздушных смесях. *Горение в потоке. Межвузовский сборник*. Казань, 1976. Вып. 1. С. 12–18.

References:

1. Varvarskij V.S., Prutkovskij E.N., Gribov V.B. (1990) Kombinirovannoe proizvodstvo tepla i jelektroenergii, sovremennye cikly PGU, vkljuchaja vnutriciklovuju gazifikaciju tverdogo topliva [Combined heat and power generation, modern CCGT cycles, including in-cycle solid fuel gasification]. Moscow, vol. 3. pp. 51–54.
2. Canev S.V., Burov V.D., Remezov A.N. (2002) Gazoturbinnye i parogazovye ustanovki teplovyh jelektrostantsij [Gas turbine and combined cycle plants of thermal power plants]. Moscow, p. 584.
3. Dlugosel'skij V.I., Temirov A.M., Barochin B.L. (1990) Opredelenie optimal'nyh parametrov GTU dlja PGU s nizkonapornymi parogeneratorami, rabotajushhimi na ugle i mazute [Determination of the optimal parameters of a gas turbine unit for a CCGT unit with low-pressure steam generators operating on coal and fuel oil]. Moscow, vol. 3, pp. 54–57.
4. Homenok L.A. (2007) Sozdanie gorelochnyh ustrojstv kamer dozhiganiya kotlov-utilizatorov PGU-TJeC [Creation of burners for afterburning chambers of waste heat boilers at CCGT-CHPP]. Moscow, vol. 9, pp. 10–16.
5. Hristich V.A., Ljubchik G.N. (1978) Gazogorelochnye ustrojstva dlja szhiganiya gaza pri vysokih i peremennyh izbytkah vozduha [Gas burners for gas combustion with high and variable excess air]. Moscow, vol. 10, p. 160.
6. Rao K.V.L., Leffevre A.N. (1982) Flame Blow off Studies Using Land-scale Flame holders, no. 4, pp. 833–837.
7. Butovskij L.S., Granovskaja E.A., Ljubchik G.N., Hristich V.A. (1975) Issledovanie zakonornostej vygoraniya topliva za ugotkovymi i ploskimi stabilizatorami plameni. Teorija i praktika szhiganiya gaza [Investigation of the regularities of fuel burnout behind corner and flat flame stabilizers. Theory and practice of gas flaring]. Leningrad, vol. VI, pp. 324–338.
8. Shatil' A.A. (2003) Raschetnoe issledovanie topochnyh ustrojstv [Computational study of combustion devices]. Saint Petersburg, p. 153.
9. Akulov V.A., Butovskij L.S., Zhemchugov V.I. (1981) Ispytanie bloka dozhigajushhijh ustrojstv GT-25-700 na Jakutskoj GRJeS [Testing of the GT-25-700 afterburner unit at the Yakutskaya SDPP]. Moscow, vol. 6, pp. 48–51.
10. Gorbanenko A.D., Morozov O.V., Tumanovskij A.G., Abrosimov A.A., Romanov A.P. (1989) Gorelochnoe ustrojstvo dlja kotla-utilizatora PGU-800 [Burner device for waste heat boiler PGU-800]. Moscow, vol. 5, pp. 54–58.
11. Morozov O.V. (1985) Gorelochnye ustrojstva kotlov-utilizatorov PGU [Burners of CCGT waste-heat boilers], vol. 5, pp. 13–15.
12. Pchelkin Ju.M. (1973) Kamery sgoraniya gazoturbinnyh dvigatelej [Combustion chambers of gas turbine engines]. Moscow, p. 392.
13. Hristich V.A., Ljubchik G.N. (1975) K voprosu o kamerah sgoraniya vysokotemperaturnyh GTU [On the issue of combustion chambers for high-temperature gas turbines]. Moscow, vol. 8, pp. 29–31.
14. Mohl (1972) Raschet soprotivlenija perforirovannyh diskov [Calculation of the resistance of perforated discs], no. 1-2, pp. 72–79.
15. Apollonov V.L., Gruzdev N.V., Talantov A.V. (1976) Vlijanie temperatury, ballastirovanija i urovnja turbulentsnosti na stabilizaciju plameni v geterogennyh toplivo-vozdushnyh smesjah [Influence of temperature, ballasting and turbulence level on flame stabilization in heterogeneous fuel-air mixtures]. Kazan, vol. 1, pp. 12–18.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-27>

УДК 314.18

Антонюк О.С., Шпак К.В.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ УЖГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. В даній статті проаналізовано чисельність населення Закарпатської області та Ужгородського району за останні десять років згідно статистичних даних, досліджено трудові ресурси регіону, статеві-віковий склад населення, визначено сфери зайнятості населення. Проаналізовано розвиток промисловості Ужгородського району, визначено основні напрямки зайнятості населення в секторах господарства області та адміністративного району за останні п'ять років. Охарактеризовано кількість працюючого населення в Ужгородському районі Закарпатської області, зроблено аналіз попиту та пропозиції на основні категорії зайнятості у районі, виділено основні проблеми, пов'язані із характером зайнятості в Ужгородському районі, запропоновано шляхи вирішення проблеми безробіття в регіоні, зокрема шляхом активізації розвитку сектору промислових виробництв.

Ключові слова: населення, демографічна ситуація, трудові ресурси, безробіття, зайнятість населення Ужгородського району.

Antoniuk Oksana, Shpak Kateryna

Uzhhorod National University

EVALUATION OF EFFICIENCY OF LABOR RESOURCES OF THE UZHGOROD DISTRICT OF THE TRANSCARPATHIAN REGION

Summary. These articles analyze the population of Zakarpattia region and Uzhhorod district for the last ten years according to statistics, study the labor resources of the region, the state and age composition of the population, identify areas of employment. The development of industry of Uzhhorod district is analyzed, the main directions of employment in the sectors of farms of the region and the administrative district for the last years of development are determined. Today Uzhhorod district can be qualified as an agro-industrial region, the leading role in the production sphere of which is occupied by agriculture and industry. The share of the agricultural sector of the district in 2018 was 2.2% of the gross agricultural output of the country. According to this indicator, the region today consistently ranks 26th among other regions. In the structure of agricultural production, livestock is 52.2%, crop production – 47.8%. In the territorial division of labor, agriculture in the area is represented by crop production: production of potatoes, vegetables, berries, grapes, tobacco and more. The number of working population in Uzhhorod district of Zakarpattia region is characterized, the analysis of supply and demand for the main categories of employment in the district, the main problems related to the nature of employment in Uzhhorod district, suggested ways to solve unemployment in the region, in particular by intensifying the development of the industrial sector. It is important to improve the employment of the population of Transcarpathia in general and Uzhhorod district, in particular by intensifying the development of the industrial sector using its own raw materials, especially deep processing of forest resources, which are currently exported abroad, including according to the schemes of the shadow economy. We believe that only the integrated development of all regions of Transcarpathia with the rational use of the unique potential of forest, water, mineral, land, climate for the development of tourism and sanatorium industry, and development based on its own natural resources and toll raw materials industrial production can lead to the best use of the economically active population of Transcarpathia as a whole.

Keywords: population, demographic situation, labor resources, unemployment, employment of Uzhhorod district population.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день багато уваги приділяється дослідженню проблем трудових ресурсів. Закарпаття – одна з наймолодших областей України, наділена унікальними за своїм географічним розташуванням та природно-кліматичними умовами, геополітичним положенням. Вона межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною та Румунією. Сюди зійшлися не лише кордони чотирьох європейських країн, але й залишили спадок багатотисячолітньої історії європейської та східноєвропейської цивілізацій, адже історичне Закарпаття розвивалося під юрисдикцією майже десятка державних утворень.

В теперішній час в економіці області чільне місце займають такі види господарської діяльності, як заготівля та переробка деревини, харчова, легка, переробна та видобувна промисловість, машинобудування, санаторно-курортне обслуговування та туризм, сільськогосподарське виробництво. Проблема безробіття в Закарпатській області є гострою і в теперішній час. Тому важливим є завдання сьогодення шукати шляхи розв'язання проблем використання економічно активного населення краю (трудоу ресурсів), зниження рівня безробіття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячені роботи відомих зару-

біжних та вітчизняних вчених таких як: Купало-ва Г., Дієсперов В., Кудінова А., Васильченко В., Гриненко А., Керб Л., Грішнова О., Мельник Т., Лисенко А. [1, с. 20].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У даному дослідженні необхідно дослідити сучасну демографічну ситуацію в нових адміністративних межах Ужгородського району, що був створений у результаті проведення адміністративної реформи в Закарпатській області. Після процесу децентралізації в Закарпатській області з 13 районів залишилися тільки 6. Ужгородський район (з адміністративним центром у місті Ужгород) у складі територій Баранинської сільської, Великоберезнянської селищної, Великодобронської сільської, Дубриницько-Малоберезнянської сільської, Костринської сільської, Оноківської сільської, Перечинської міської, Середнянської селищної, Ставненської сільської, Сюртівської сільської, Тур'є-Реметівської сільської, Ужгородської міської, Холмківської сільської, Чопської міської територіальних громад, затверджених Кабінетом Міністрів України. Тому вивчення демографічної ситуації, стану трудових ресурсів, а також їх економічна ефективність – один з ключових аспектів функціонування адміністративного району.

Мета статті. Головною метою статті є з'ясування основних проблем та напрацювання пропозицій покращення зайнятості трудових ресурсів Ужгородського району Закарпатської області.

Виклад основного матеріалу. Трудові ресурси – це населення працездатного віку (чоловіки від 16 до виповнення 60 років, жінки від 16 до виповнення 60 років), яке працює або не працює, а також пенсіонери й підлітки, які працюють. Оскільки населення є основним джерелом трудових ресурсів, то саме економічно-активне населення і визначає процес формування трудових ресурсів. Розвиток трудових ресурсів – вдосконалення виробничої сили праці задля збереження і відтворення життя, а розвиток населення – це вдосконалення людських сил взагалі.

Вивчаючи аналіз демографічних та соціальних передумов формування трудового потенціалу, потрібно вказати на те, що за останні роки демографічна ситуація в області характеризується поглибленням негативних тенденцій, які, перш за все, проявляються в звуженні демографічної бази відтворення трудового потенціалу через знижен-

ня народжуваності, збільшення смертності, скорочення населення Закарпатської області щорічно.

Закарпаття посідає 17-те місце серед регіонів України за чисельністю населення. На 1 січня 2019 р. в області проживало 1256802 осіб (див. рис. 1).

На 1 вересня 2020 року на території Закарпатської області проживало 1251828 осіб. У загальній чисельності населення України на область припадає 2,76% [2, с. 180]. Переважна більшість жителів області – 62,9% проживає в сільській місцевості. Чисельність населення одного села на Закарпатті в середньому становить 1,4 тисячі осіб (середній показник в Україні – 0,7 тис.). Найбільшим за чисельністю населення не тільки в області, а і в Україні є Тячівський район, на території якого проживає 13,7% мешканців краю [2, с. 182]. Найменший – Воловецький район, чисельність якого становить 2,1% загальнообласної. П'ята частина населення проживає в 192 населених пунктах області, які мають статус гірських [2, с. 180]. Сучасна демографічна ситуація характеризується збереженням тенденції скорочення чисельності населення Ужгородського району, його економічно активної частини і питомої ваги зайнятості населення (див. рис. 2).

Упродовж 2019 р. спостерігалось загальне збільшення населення у кількості 325 осіб. Зменшення чисельності населення району відбулося за рахунок природного та міграційного скорочення у 2016 та 2017 роках на 796 осіб та 123 осіб відповідно. У 2017 році спостерігається найменше значення кількості населення в 252807 осіб.

З 2017 по 2019 роки спостерігається збільшення чисельності населення за рахунок збільшення кількості народжених осіб.

В жовтні 2020 року порівняно з 2019 роком спостерігається зменшення кількості населення, причиною цього постає постійне зменшення природного приросту населення.

Сьогодні Ужгородський район може бути кваліфікований як аграрно-індустріальний регіон, провідну роль у виробничій сфері якого займає сільське господарство та промисловість. Питома вага аграрного сектору району складала у 2018 р. 2,2% від обсягу валової продукції сільського господарства країни. За даним показником область сьогодні стабільно займає 26 місце серед інших регіонів. У структурі сільськогосподарського виробництва тваринництво складає 52,2%, рослин-

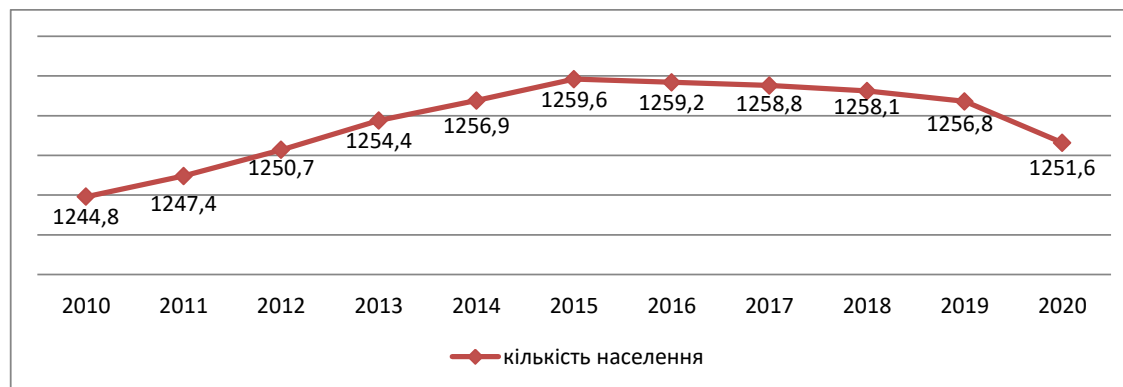

Рис. 1. Кількість населення Закарпатської області

Джерело: розробка автора за [3; 7]

Рис 2. Чисельність населення Ужгородського району

Джерело: розробка автора за [3; 7]

ництво – 47,8%. У територіальному поділі праці сільське господарство району представлене рослинництвом: виробництвом картоплі, овочів, ягід, винограду, тютюну тощо. Серед продукції тваринництва область виділяється як виробник м'яса, насамперед свинини та яловичини, молока, яєць та вовни. Розвинуто бджільництво.

Разом із тим слід констатувати певний рівень розвитку промисловості регіону. У 2018 році на його долю припадало 0,7% обсягу промислового виробництва області. В промисловості зайнято понад 12,1% працюючих у господарстві району (у тому числі 22,7% найманих працівників) та 25,1% виробленої в області валової доданої вартості. Пріоритетність промисловості зумовлена сприятливими природними, транспортними та економічними умовами для виробництва промислової продукції – легкових автомобілів, кабельної та електронної продукції; швейних і трикотажних виробів, вовняних тканин, взуття; деревини та виробів з неї (пиломатеріалів, фанери, меблів); будівельних матеріалів, продукції харчової промисловості (м'яса, вовни, плодоовочевих консервів, вина, фруктових соків) та ін.

У II кварталі 2020 р. в Ужгородському районі кількість працівників, які мали зайнятість неповного робочого дня (тижня), становила 2,4 тис. осіб, або 1,6% від середньої кількості штатних

працівників, ще 3,7 тис. осіб (2,5% від середньої кількості штатних працівників) знаходились у відпустках без збереження заробітної плати [8].

За результатами обстеження кількість робочої сили віком 15 років і старше у I півріччі 2020 р. становила 56,2 тис. осіб, з них у віці 15–70 років – 55,3 тис. осіб, що на 0,6% менше, ніж у відповідному періоді 2019 р. У складі робочої сили, як серед осіб віком 15 років і старше, так і у віці 15–70 років, 89,8% належали до зайнятих осіб, а решта, відповідно до методології Міжнародної організації праці (МОП), класифікувалися як безробітні.

Кількість працюючого населення Ужгородського району віком 15 років і старше становила 54,3 тис. осіб, з них у віці 15–70 років – 49,7 тис. осіб, що на 4,6 тис. осіб менше порівняно з I півріччям 2019 р. У I півріччі 2020 р. рівень зайнятості населення у віці 15 років і старше становив 49,8% населення відповідного віку, а серед осіб віком 15–70 років – 54,3%.

В межах Ужгородського району на жовтень 2020 року функціонує 2662 підприємства, на яких працює 31607 зайнятих працівників та 30431 особи найманих працівників. Сферу зайнятих працівників відображено на рис. 3.

Найбільша кількість економічного активного населення зосереджена в сільському господар-

Рис 3. Сфера зайнятості населення Ужгородського району

Джерело: розробка автора за [7]

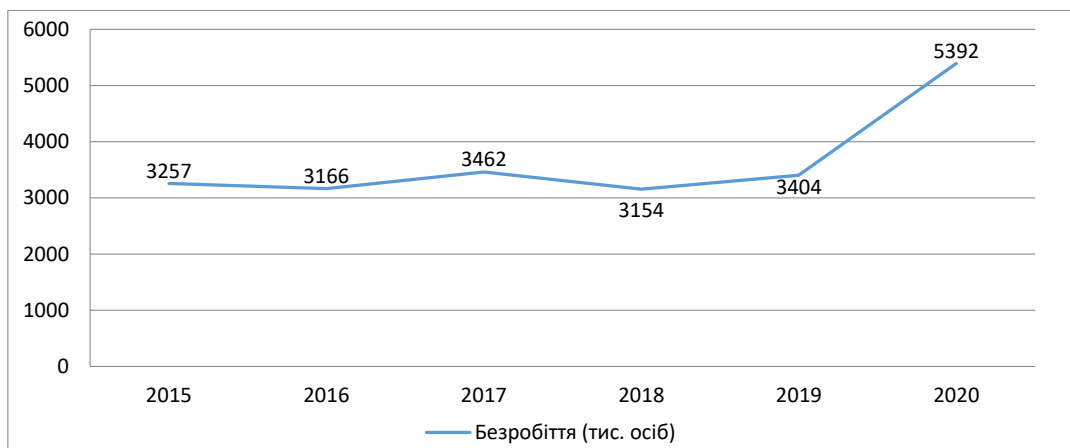

Рис. 4. Рівень безробіття в Ужгородському районі

Джерело: розробка автора за [7]

стві. Значна частка, а саме 19% населення Ужгородського району працює в оптовій і роздрібній торгівлі. Найменша кількість працюючих в науковій діяльності (див. рис. 3). Більша частка економічного активного населення має повну зайнятість.

Рівень безробіття в Ужгородському районі є нестабільним, найбільшого значення він досягав у 2020 році (див. рис. 4).

Кількість зареєстрованих безробітних на кінець жовтня 2020 р. становила 5392 осіб. Причиною різкого збільшення кількості безробітного населення стала світова пандемія COVID-19. Допомогу по безробіттю отримували 58,9% осіб, які мали статус безробітного на кінець місяця. Із загальної кількості безробітних 64,5% склали жінки. Кількість вільних робочих місць (вакантних посад), заявлених роботодавцями до державної служби зайнятості, у січні 2019 р. порівняно з груднем 2018 р. збільшилась на 507 або на 43,6% і на кінець місяця становила 1671. Порівняно з січнем 2018 р. даний показник збільшився на 22,8%.

На кінець січня 2019 р. за професійними групами найбільший попит на робочу силу спостерігався на кваліфікованих робітників з інструментом (32,6% від загальної кількості заявлених вакансій), працівників сфери торгівлі та послуг (15,8%), робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (13,6%), а найменший – на законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (управителів) (3,3%) та кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, виробництва та рибальства (0,7%).

Навантаження зареєстрованих безробітних на вільне робоче місце (вакантну посаду) зменшилося порівняно з груднем 2018 р. на чверть і на кінець січня 2019 р. становило 3 особи. Середньооблікова кількість безробітних, які отримували допомогу по безробіттю у січні 2019 р., становила 2352 осіб. Середній розмір допомоги по безробіт-

тю становив 2615 грн, що складає 62,7% законодавчо визначеного розміру мінімальної заробітної плати (з 1 січня 2020 р. – 4723 грн).

Висновки і пропозиції. Переважну частину трудових ресурсів Закарпаття становить населення у працездатному віці. У складі робітників за межами працездатного віку понад 4/5 припадає на пенсіонерів. Ступінь їхньої участі в суспільному виробництві пов'язаний з потребами суспільного господарства в робочій силі, досвіді конкретної особи, системою матеріального стимулювання, рівнем життя населення. Сучасне виробництво зумовлює об'єктивну необхідність постійного підвищення якості робочої сили. Високий освітній рівень, широка загальна культура, глибока професійна підготовка і спеціальні знання, творче ставлення до роботи і свідомі дисципліна перетворюється в обов'язкову умову високопродуктивної роботи все більш широких верств працюючих. Зростає питома вага робітників з вищою та середньою освітою – 90% зайнятих. Для подолання безробіття в Ужгородському районі Закарпатської області доцільним є проведення наступних заходів: розробити стратегію державної та регіональної політики щодо покращення зайнятості економічно активного населення; захистити внутрішній ринок праці, водночас долучивши до міжнародного ринку праці; забезпечити сприятливі умови для розвитку малого бізнесу та підприємницької діяльності. Важливим є для покращення зайнятості населення Закарпаття загалом та Ужгородського району, зокрема шляхом активізації розвитку сектору промислових виробництв із використання власних сировинних ресурсів, насамперед глибокої переробки лісосировинних ресурсів, які наразі вивозяться за кордон, в т.ч. за схемами тіньової економіки. Є, певно, некоректною пропагована орієнтація на розвиток в області переважно рекреаційної галузі. Вважаємо, що тільки комплексний розвиток усіх районів Закарпаття може призвести до найкращого використання економічно активного населення Закарпаття в цілому.

Список літератури:

1. Курило І. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України. *Україна: аспекти праці*. 2003. № 8. С. 19–25.

2. Нікіфорова О. В. Моделі діагностики регіональних ринків праці : автореф. дис. на здобуття наукового ступеню канд. ек. наук : спец. 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці». Харків : ХНЕУ, 2010. 20 с.
3. Ходикіна І. В. Підходи до оцінки ефективності систем управління персоналом. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економіка»*. 2015. Випуск 2(4). Частина 2. URL: <http://www.msu.edu.ua/visn/wp-content/uploads/2015/12/2-4-2-2015-21.pdf>
4. Міграція в Україні: факти і цифри. Київ, 2016. 31 с. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
5. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року». Київ : Державна служба статистики України, 2014. 167 с.
6. Статистичний збірник «Зайняте населення України. Кількість зайнятого населення та його розподіл за видами економічної діяльності». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm
7. Головне управління статистики у Закарпатській області. Статистична інформація. URL: <http://uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/dem/index.html>
8. Закон України «Про зайнятість населення». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>

References:

1. Kurylo I. (2003) Deyaki demohrafichni peredumovy formuvannya ekonomichnoyi aktyvnosti ta sotsial'noyi stratyfikatsiyi naseleння Ukrayiny. *Ukrayina: aspekty pratsi*, no. 8, pp. 19–25.
2. Nikiforova O. V. (2010) Modeli diahnostyky rehional'nykh rynkiv pratsi: avtoref. dys. na zdobuttya naukovoho stupenyu kand. ek. nauk: spets. 08.00.11 «Matematychni metody, modeli ta informatsiyini tekhnolohiyi v ekonomitsi». Kharkiv: KhNEU, 20 p.
3. Khodykina I. V. (2015) Pidkhody do otsinky efektyvnosti system upravlinnya personalom. *Naukovyy visnyk Mukachivs'koho derzhavnoho universytetu. Seriya «Ekonomika»*, vol. 2(4), ch. 2. URL: <http://www.msu.edu.ua/visn/wp-content/uploads/2015/12/2-4-2-2015-21.pdf>
4. Migrantsiya v Ukrayini: fakty i tsyfry. Kyiv, 2016. 31 p. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf
5. Statystychnyy zbirnyk «Chysel'nist' nayavnoho naseleння Ukrayiny na 1 sichnya 2018 roku». Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny, 2014. 167 p.
6. Statystychnyy zbirnyk «Zaynyate naseleння Ukrayiny. Kil'kist' zaynyatoho naseleння ta yoho rozpodil za vydamy ekonomichnoyi diyal'nosti». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm
7. Golovne upravlinnya statistiki u Zakarpats'kij oblasti. Statistichna informaciya. URL: <http://uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/dem/index.html>
8. Zakon Ukraini «Pro zajnyatist' naseleння». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text>

АРХІТЕКТУРА

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-28>

УДК 699.8

Кучменко І.М., Варич Г.С., Авагян М.Е.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

НОРМАТИВНА БАЗА УКРАЇНИ В ОБЛАСТІ СОНЦЕЗАХИСТУ БУДІВЕЛЬ

Анотація. При проектуванні будинків в південних регіонах України виникає проблема захисту приміщень від прямої сонячної радіації, що викликає тепловий і світловий дискомфорт. Практика будівництва будівель в південних районах показує, що багато будинків проектується без обліку надлишку теплової дії інсоляції в літній період. У будівлях зі значним доступом інсоляції в приміщення використовуються технічні засоби сонцезахисту (кондиціонування, внутрішні системи охолодження), що призводить до значних енерговитрат. Жорсткість вимог щодо економії енергії призводить до необхідності розробки нових норм з проектування і застосування сонцезахисних пристроїв. Вони здатні істотно зменшити навантаження на системи охолодження будівель в період перегріву влітку та зберегти або незначно зменшити пасивне сонячне опалення взимку.

Ключові слова: інсоляція, сонцезахисні пристрої, енергоефективність будівель, нормування сонцезахисту.

Kychmenko Irina, Varych Hanna, Avagian Mariam

Odessa Academy of Civil Engineering and Architecture

NORMATIVE BASE OF UKRAINE IN THE AREA OF SOLAR SHADING OF BUILDINGS

Summary. When designing houses in the southern regions of Ukraine there is a problem of protection of premises from direct solar radiation, which causes thermal and light discomfort. The practice of building construction in the southern areas shows that many houses are designed without taking into account the excess thermal action of insolation in the summer. In buildings with significant access of insolation to the premises, technical means of sun protection (air conditioning, internal cooling systems) are used, which leads to significant energy consumption. The rigidity of energy saving requirements leads to the need to develop new standards for the design and use of sun protection devices. They are able to significantly reduce the load on the cooling systems of buildings during the overheating period in summer and maintain or slightly reduce passive solar heating in winter. Due to the high brightness of sunlight and the appearance of glare on the mirror-reflecting surfaces, there is light (visual) discomfort. Sunscreens should be designed to provide protection against overheating in summer, reduce heat loss during the cold season, increase viewer comfort and visual contact with the environment. The norms set the minimum duration of insolation, but an excess of direct solar radiation can also lead to negative consequences. The practice of building construction in the southern areas shows that many houses are designed without taking into account the excess thermal action of insolation in the summer. In buildings with unlimited access of insolation to the premises, technical means of sun protection (air conditioning, internal cooling systems) are used, which leads to significant energy consumption. Currently in Ukraine there is no normative document that regulates the rules of design of sun protection devices, their types, requirements for them; basic efficiency criteria; methods of their determination. The peculiarity of the method is the use of a minimum amount of climatological information about the construction area. To perform calculations, it is enough to know: latitude, monthly average values of air temperature and its daily amplitude.

Keywords: insolation, solar devices, energy efficiency of buildings, sun protection control.

Постановка проблеми. Вид з вікон істотно впливає на сприйняття інтер'єру. Зберегти зоровий зв'язок із зовнішнім середовищем, але при цьому мінімізувати її негативні прояви дозволяє зовнішній сонцезахист. Було встановлено, що внутрішні системи захисту від сонця знижують нагрівання приміщення приблизно на сім градусів Цельсія, тоді як мінімальні показники зовнішньої сонцезахисту більше майже в півтора рази. Зовнішні системи відсікають світловий потік до того, як він досягне вікна. Вони виявляються ефективнішими і для боротьби з відблисками. А крім цього, можуть захищати скло під час дощу та снігопаду, і незначно зменшувати зовнішній шум.

Системи зовнішнього сонцезахисту вже настільки міцно увійшли в життя кожного європейця, що складно уявити собі новий будинок, запроектований без використання хоча б базових її елементів. В нашій країні це скоріше рідкість, щоб на етапі проекту ми отримували віконні про-

різи, в яких передбачено використання рошет або рафштор. Хоча ще з 1 травня 2017 року ввійшов в силу державний норматив [1], в якому досить чітко позначено, що при кондиціонуванні приміщення необхідно передбачати і сонцезахист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні вимоги до інсоляції приміщень житлових і громадських будівель встановлюються санітарними та будівельними нормами [1; 4]. Розрахунки тривалості інсоляції є обов'язковим розділом в складі передпроектної та проектної документації [4]. Згідно з ДБН «Теплова ізоляція» [1] під час проектування необхідно передбачати сонцезахисні пристрої.

Нормами встановлюється мінімальна тривалість інсоляції, проте надлишок прямої сонячної радіації також може призводити до негативних наслідків. Практика будівництва будівель в південних районах показує, що багато будинків проектується без обліку надлишку теплової дії ін-

соляції в літній період. У будівлях з безмежним доступом інсоляції в приміщення використовуються технічні засоби сонцезахисту (кондиціонування, внутрішні системи охолодження), що призводить до значних енерговитрат.

Через велику яскравість сонячного світла і появи відблисків на дзеркально відображаючих поверхнях виникає світловий (візуальний) дискомфорт. Сліпуче світло і гнітюча спека несприятливо впливають на організм і психоемоційний стан людини.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатність нормативної бази в сфері сонцезахисту, практична відсутність державних стандартів на розробку, застосування та випробування сонцезахисні пристрої (СЗП) ускладнює їх реальне проектування. Заходи щодо обмеження теплового дії інсоляції зводяться на практиці або до застосування жалюзі (часто внутрішніх, що неефективно), або, при великих площах скління фасадів, до використання сонцезахисних скла або плівок, що змінюють спектр природного світла в приміщенні.

Жорсткість вимог до енергозбереження, високі температури і велика інтенсивність теплової сонячної радіації в південних областях нашої країни викликають необхідність розширення застосування сонцезахисних пристроїв в будівлях різного призначення, а отже, і розробки нових нормативних документів.

Головною метою цієї роботи є аналіз існуючих нормативних джерел і вибір методики, яка дозволяє визначити оптимальний тип сонцезахисних пристроїв без складних обчислень і з використанням мінімальної необхідної інформації, яку можна знайти в загальнодоступних джерелах всесвітньої мережі.

Виклад основного матеріалу. Вимоги щодо обмеження сонячного тепла поширюються на приміщення житлових будинків, дитячих, середніх навчальних, лікувально-профілактичних установ, що мають південно-західну і західну орієнтацію вікон. Для захисту від інсоляції рекомендуються, насамперед, архітектурно-планувальні заходи (орієнтація і планування будівель, благоустрій території), а при їх недостатній ефективності – конструктивні і технічні засоби сонцезахисту (кондиціонування, внутрішні системи охолодження, жалюзі).

Зауважимо, що такі нормативи по сонцезахисту носять неякісний характер, так як не містять чітких рекомендацій щодо обмеження надмірної теплової дії інсоляції. Якщо вимоги до інсоляції диференційовані по зонах території України (наприклад, в зоні на південь від 48° с. ш. тривалість безперервної інсоляції повинна становити не менше 1,5 годин на день з 22 лютого по 22 жовтня), то в параграфі про сонцезахист такого поділу немає. Визначення ефективності сонцезахисних пристроїв по цих картах вимагають від проектувальників значних додаткових обчислень. Крім того, вони розроблені тільки для прямої сонячної радіації.

У складі правил «Теплова ізоляція» [1] рекомендовано передбачати сонцезахисні пристрої для світлопрозорих конструкцій, орієнтованих на південно-західний та західний сектори горизонту в межах (200-290)° в залежності від відсотка скління та архітектурно-будівельного кліматичного району. Геометричні параметри яких необхідно розраховувати за допомогою комплексу

сних сонячних карт, які є хорошим графічним інструментом для визначення геометричних параметрів оптимізованих СЗУ, але не дозволяють кількісно визначити їх ефективність.

Для обмеження річного перегріву приміщень від впливу сонячної радіації необхідно масово використовувати сонцезахисні пристрої (СЗП). Значення СЗП в даний час недооцінюються, хоча вони здатні істотно зменшити навантаження на системи охолодження будівель в період перегріву при збереженні або незначному зменшенні пасивного сонячного опалення взимку. Крім того, проектувальники не вміють їх проектувати. Однією з причин цього є відсутність простого і наочного інструментарію, що дозволяє швидко оцінити ефективність проєктованих СЗУ.

Сонцезахисні пристрої повинні бути спроектовані таким чином, щоб забезпечити захист від перегріву влітку, знизити тепловтрати в холодний період року, підвищити глядацький комфорт і візуальний контакт із зовнішнім середовищем.

В Україні прийнятий стандарт ДСТУ Б.А.2.2-12:2015 «Енергетична ефективність будівель. Метод розрахунку енергоспоживання при опаленні, охолодженні, вентиляції, освітленні та гарячому водопостачанні. [4], який визначає методику розрахунку енергії на опалення та охолодження будинку. Одним з основних пунктів цього стандарту є методика розрахунку сонячних теплонадходжень. Джерелом теплових надходжень від сонця є сонячна радіація, режим якої характерний у даній місцевості, та визначається орієнтацією сприймаючих поверхонь, постійним чи рухомим затіненням, пропусканням та поглинанням сонячної енергії й характеристиками теплопередачі сприймаючих поверхонь. Сонячні теплонадходження визначають, базуючись на еквівалентних площах інсоляції відповідних світлопрозорих елементів будівлі та на поправках до затінення сонця зовнішніми перешкодами, які виражаються понижувальним коефіцієнтом зовнішнього затінення.

Для розрахунку геометричних параметрів сонцезахисних пристроїв (СЗП) для подальшого виявлення критерію затінення використовують методи з використанням сонячних карт (рис. 1) та набір тінювих кутомірів-шаблонів тінювих масок для горизонтальних, вертикальних сонцезахисних пристроїв та СЗП загального положення які запровадженні в нормативну базу [4] «Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення».

Також у достатньо доступній формі прості і загальнодоступні методи інсоляційних розрахунків, визначення оптимальної орієнтації будівель і вибору сонцезахисних пристроїв, рішення всіх основних завдань по інсоляції, які можуть виникнути в процесі проектування, а також методика інсоляційних розрахунків для різних типів житлових і громадських будівель наведені у Штейнберга [2] «Расчет инсоляции зданий».

Маски горизонтальних сонцезахисних пристроїв матимуть сегментну форму, маски вертикальних ребер підуть по радіальних лініях. Наклавши «тінюву маску» на діаграму руху сонця, можна визначити час, коли сонячні промені будуть затримуватися сонцезахистом. Знаючи діаграму надтеплого періоду, можна визначити потрібну «тінюву маску» і по ній знайти необхідний сонцезахисний пристрій (рис. 2).

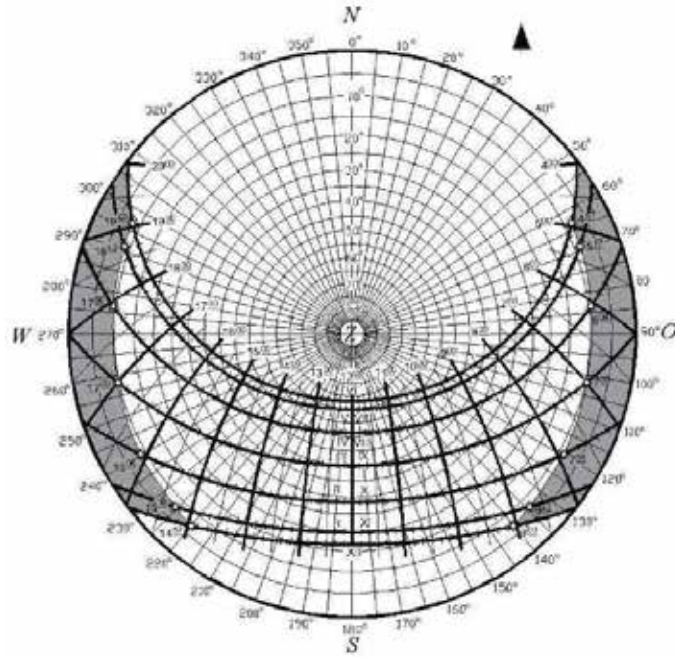

Рис. 1. Сонячна карта для м. Києва (50,5° С.П.)

Перевага цього методу полягає в тому, що він враховує температурно-кліматичні особливості досліджуваного району. Недоліком є трудомісткість розрахунку і обмеженість, так як вирішуються тільки питання сонцезахисту, а не взагалі інсоляції об'єктів.

Висновки. Особливість методики полягає в використанні мінімальної кількості кліматологічної інформації про район будівництва. Для виконання розрахунків достатньо знати: географічну широту, щомісячні середні значення температури повітря та її добової амплітуди.

В даний час в Україні існує нормативний документ «Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення», який регла-

ментує правила проектування СЗП, їх види, вимоги, що пред'являються до них; основні критерії ефективності; методи їх визначення [5]. Положення, що встановлюються у цій Настанові, дозволяють визначати величину розрахункової тривалості інсоляції приміщень і територій та складати розділ проектної документації, який стосується реалізації вимог до інсоляції СанПиН [2] з урахуванням впливу тривалості інсоляції на енергозбереження. Крім того, положення цієї Настанови дають можливість визначати максимально можливі розміри нового будинку за умов непорушення інсоляційних вимог в існуючих будинках та на території забудови ще на стадії передпроектних розробок.

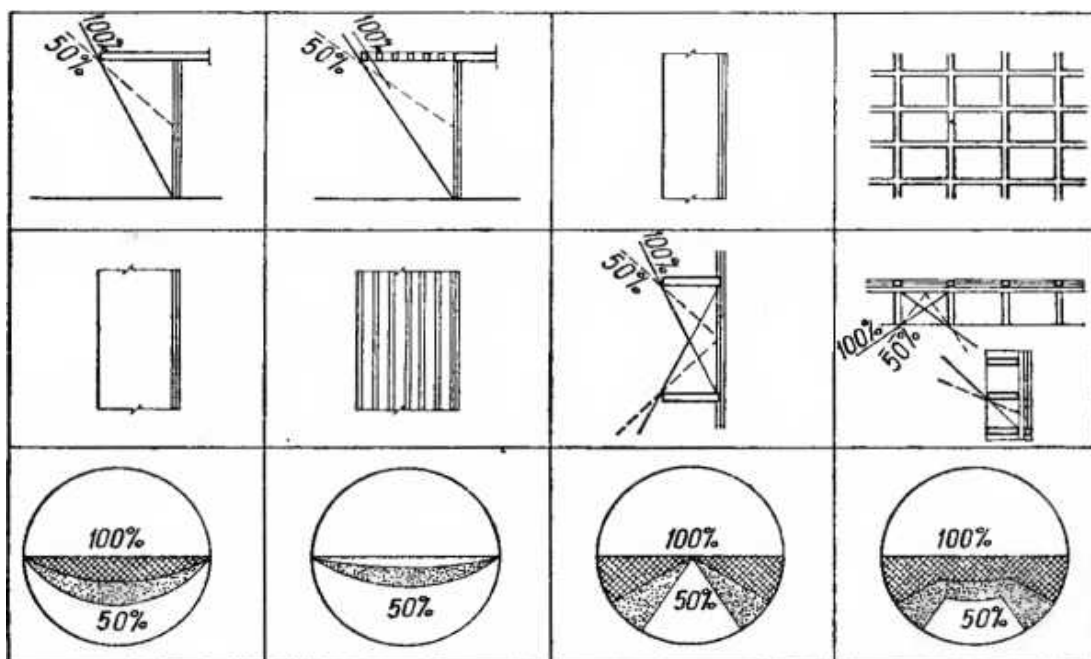

Рис. 2. Метод «тіньових масок» розрахунок різних видів сонцезахисту

Список літератури:

1. ДБН В.2.6–31:2016. Теплова ізоляція будівель. 2016. 65 с. Державні будівельні норми України.
2. Штейнберг А.Я. Солнцезащита зданий. 1986. 84 с.
3. ДСТУ Б А.2.2-12:2015. Енергетична ефективність будівель. Метод розрахунку енергоспоживання при опаленні, охолодженні, вентиляції, освітленні і гарячому водопостачанні. 2015. 137 с. Національний стандарт України.
4. ДСТУ-Н Б В .2.2-27:2010. Настанова з розрахунку інсоляції об'єктів цивільного призначення. 2010. 90 с. Національний стандарт України.

References:

1. DBN V.2.6–31:2016. Teplova izoliatsiia budivel [Thermal insulation of buildings], 2016, 65 p. Derzhavni budivelni normy Ukrainy.
2. Shteinberh A.Ia. (1986) Solntsezashchyta zdanyi [Sun protection of buildings], 84 p.
3. DSTU B A.2.2-12:2015. Enerhetychna efektyvnist budivel. Metod rozrakhunku enerhospozhyvannia pry opalenni, okholodzhenni, ventyliatsii, osviltleni i hariachomu vodo-postachanni [Energy efficiency of buildings. Method of calculating energy consumption for heating, cooling, ventilation, lighting and hot water supply], 2015, 137 p. Natsionalnyi standart Ukrainy.
4. DSTU-N B V .2.2-27:2010. Nastanova z rozrakhunku insoliatsii ob'ektiv tsyvilnoho pryznachennia [Guidelines for calculating the insolation of civil objects], 2010, 90 p. Natsionalnyi standart Ukrainy.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-29>

УДК 130.2-055.2

Ляшенко Л.Л.

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

ПОСТАТЬ ЖІНКИ В РІЗНИХ КУЛЬТУРАХ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ: ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ТА ХУДОЖНІЙ АСПЕКТ

Анотація. Мета роботи: розглянути постать жінки в різних культурах як предмет наукового аналізу на матеріалі документальних та художніх літературних творів (Савако Арійосі, О. Козуля, М. Дочинець та М. Москвіна), що досі не отримали достатнього наукового вивчення. Під час написання статті було використано аналітичний метод, метод опису, порівняння, біографізму та узагальнення. Наукова новизна полягає у введених в науковий обіг нового фактологічного матеріалу, в тому числі підкреслення перспектив наукового аналізу ряду художніх та документальних творів з метою вивчення постаті жінки. Запропонований аналіз виявив значне опертя на документальні матеріали. У розглянутих джерелах відтворено широкий контекст (культурний, соціальний, політичний), що оточував постаті героїнь, а також прослідковано вплив різних обставин на їхні життєві долі. Доведено, що ці твори мають не лише художнє, або наукове значення, але світоглядне та виховне. Художній стиль викладу та поєднання документальних фактів із вигаданими допомогли авторам створити яскравий, насичений образ жінки та привернути до неї увагу читачів.

Ключові слова: образ жінки, родина, тема роду, покоління, жанр роману, історичні, соціальні, політичні фактори, культурний контекст.

Lyashenko Lidiya

National Pedagogical Dragomanov University

THE FIGURE OF A WOMAN IN DIFFERENT CULTURES AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS: DOCUMENTARY AND ARTISTIC ASPECT

Summary. In the twentieth century the plane for intensive change was a rethinking of the role of women in the family, society and culture in general. The woman, who has traditionally been the guardian of the family hearth, educator of children and creator of family comfort for thousands of years, gradually began to try on other roles, successfully mastering them. The theme of the genus in general and its individual members of different generations, in particular, reveals the idea of the role of women. It occupies a prominent place in world and Ukrainian literature. The comparison of the life destinies of women of «neighboring» generations – mothers and daughters, grandchildren and grandmothers, – is the most interesting, especially when they fall into the most controversial historical periods, such as the turn of the nineteenth and twentieth centuries, and the twentieth and twenty-first centuries. Purpose of Article: to consider the figure of a woman in different cultures as a subject of scientific analysis on the basis of documentary and artistic literary works (Sawako Ariyoshi, O. Kozulya, M. Dochynets and M. Moskvina), which have not yet received sufficient scientific study. The analytical method, the method of description, comparison, biography and generalization were used during the writing of the article. The scientific novelty lies in the introduction of new factual material into scientific circulation, including the emphasis on the prospects of scientific analysis of a number of works of art and documentaries in order to study the figure of a woman. The proposed analysis revealed significant reliance on documentary materials. In the considered sources the wide context (cultural, social, political) surrounding figures of heroines is reproduced, and also influence of various circumstances on their life destinies is traced. It is proved that these works have not only artistic or scientific significance, but worldview and educational. The artistic style of presentation and the combination of documentary facts with fictional ones helped the authors to create a bright, rich image of a woman and attract readers' attention to her.

Keywords: the figure of a woman, family, generation, novel genre, historical, social, political factors, cultural context.

Постановка проблеми. XXI ст., яке характеризують інформаційне та постіндустріальне суспільство, що фактично стали його синонімами, поглинаючи новітні технології, впевнено крокує вперед, часто не бажаючи озирнутися назад. Однак неможливо побудувати майбутнє, не враховуючи досвіду минулих поколінь, не переосмисливши минулі події та світоглядні парадигми попередніх епох. У національному та світовому суспільстві у XX ст. площиною для інтенсивних змін стало переосмислення ролі жінки у родині, суспільстві та культурі загалом.

Жінка, яка традиційно тисячоліттями була хранителькою сімейного вогнища, вихователькою дітей та творцем сімейного затишку, потроху почала примірювати на себе інші ролі. Вдало їх опановуючи, жінка відчинила для себе новий, широкий світ професій, занять, подій, розкриваючи свій багатобічний потенціал та досягаючи вагомих результатів. Недивно, що ці трансформації ролі жінки та її відкриття нової себе привернули увагу митців. «Нова» жінка стає героєм літературних творів, в тому числі романів, а її життєві перипетії – основою сюжетних ліній.

Окрім того, зростаючий інтерес до постаті жінки у різних іпостасях спостерігається у науковій думці. Ряд українських вчених (Д. Андросова-Байда, Л. Бурак, М. Гук, О. Кісь, О. Кривошій, О. Мамроцька, Н. Мудра, О. Нестерцова-Собакар, Т. Орлова, Л. Смоляр, О. Стрельник, О. Стяжкіна, С. Філоненко, Т. Шарова, Д. Юсип, Г. Янішевська) присвячують свої праці біографіям та зображенню життя *жінок певного історичного періоду* (Київська Русь, період Другої Світової війни, межа XX та XXI ст.), *постатям жінок в різних сферах діяльності* (жінки-історики, жінки-мисткині, жінки-правительки, жінки-воїни, жінки-будівничі), *правовій проблематиці* (X–XVII ст., друга половина XIX – поч. XX ст., XX ст. після революції 1917 р.), *розгляду жінки в феміністичному та гендерному контексті* (жінки-селянки, жінки-письменниці, жінки в українському суспільстві початку XXI ст.). Проводяться наукові конференції, присвячені аналізу постатей українських жінок різних епох та напрямків діяльності – *в науці та технологіях, в науці та освіті, в політиці та державотворенні*, – а також *проблемам збереження репродуктивного здоров'я жінок, «проблемам просторової дискримінації та забезпечення права різних соціальних груп на міський простір»* [4] (Київ, 1993 р.; Дніпропетровськ, 1996; Київ, 2011; Ніжин, 2019 р.; Вінниця, 2019; Київ, 2020 р. та ін.). Наведені публікації, що широко розкривають проблему постаті жінки, вказують на актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриває ідею ролі жінок у родині, серед інших, тема роду взагалі та окремих його представників різних поколінь, зокрема, що посідає чільне місце у світовій та українській літературі. Прикладами є романи «Анна Кареніна» (1873–1877 рр.) Лева Толстого, «Сім'я Буссардель» (1944 р.) Філіппа Еріа, «Палаці Вассаров» (1960 р.) Ганса Леберехта, «Сага про Форсайтів» Джона Голсуорсі (1906–1921), «Сто років самотності» Габрієля Гарсія Маркеса (1967 р.), «Вербовая дощечка» Теодозії Зарівни (2008 р.) та багато інших. У всесвітньо відомому творі Л. Толстого однаково блискуче зображено життя жінки та її внутрішній світ. Роман Ф. Еріа репрезентує життя чотирьох поколінь, із вражаючою майстерністю відкриваючи цілу епоху – XIX ст., – в яку читач занурюється з головою. Долям родини у складні роки революційних подій початку XX ст. присвячено роман Г. Леберехта. Цикл творів Д. Голсуорсі не випадково здобув міжнародне визнання: все в цих творах – і продуманий сюжет, і зображення буденного життя численних героїв, і мова викладання, що захоплює, і яскраво зображені події, які буквально встають перед очима читача, – створено на високому художньому рівні. Всесвітньо відомий твір Г. Маркеса демонструє історію одного села, простежуючи період від його утворення до його занепаду. У романі Т. Зарівни поєднано біографічний, психологічний, історичний, культурний та соціальний аспекти розповіді.

Спільним для усіх перелічених творів є існування реальних прототипів головних героїв, посилення на історичні події, які мали місце в житті авторів, що майстерно переплетені з їхньою фантазією та вигадкою. У наведених романах відзначаємо, що особливо привабливим виявляється образ жінки, розкриття її внутрішнього

світу і духовного життя, що трансформується під неминучим впливом зовнішніх факторів – історичних, соціальних, політичних, економічних та культурних. Окрім того, хочемо підкреслити, що постать жінки в контексті різних культур також представляє великий інтерес, адже дозволяє проводити певні паралелі, порівняння, аналізувати розбіжності у ставленні до жінки, замислюватися над її правами та обов'язками.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Найцікавішим є співставлення життєвих доль жінок «сусідніх» поколінь – матері та дочки, онуки та бабусі, – що припадають на найсуперечливіші історичні періоди, наприклад, межу XIX та XX ст., а також XX та XXI ст. Слід відзначити, що ступінь популярності та відомості творів, присвячених розгляду родинних історій, є доволі різним: від світової популярності та мільйонних тиражів до лише локального визнання. Тому нижче ми приділимо увагу саме тим творам, які не отримали достатнього висвітлення у наукових публікаціях, але дуже глибоко розкривають означену проблематику постаті жінки у різних культурах: художній роман Савако Аріюсі «Кінокава» (1964 р.), науково-документальна праця Олесея Козулі «Жінки в історії України» (1992 р.), художньо-документальна робота Мирослава Дочинця «Руки і душа та інші невігдані жіночі історії» (2015 р.), художньо-документальний роман Марини Москвіної «Кріо» (2017 р.). Наведені роботи розкривають проблему постаті жінки у японській, українській та російській культурах та створені авторами, котрі, будучи «всередині» цих культур, знають їх до найменших дрібниць.

Мета статті – розглянути постать жінки в різних культурах як предмет наукового аналізу на матеріалі документальних та художніх творів, що досі не отримали достатнього наукового вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Літературним твором, в якому розкривається образ жінки в контексті теми поколінь, є роман «Кінокава» (1964 р.) [1] однієї з найяскравіших японських письменниць XX ст. – Савако Аріюсі (1931–1984 рр.).

Сюжет роману розгортається навколо жінок трьох поколінь, чий долі припадають на період з кінця XIX (1897 р.) до 60-х рр. XX ст. Саме ці шістьдесят років детально зображеного життя головної героїні – японки Хани Кімото, від її підготовки до одруження і до її вісімдесятиріччя, – створюють центральну сюжетну лінію роману. Однак авторка не лише майстерно та детально відтворює усе багатство життя японської дівчини до та після одруження, а також у різні вікові періоди. Вона також плавно влітає в розповідь жіночі образи попереднього покоління (бабусі – Тойоно Кімото, – котра виховала онуку) та двох наступних (дочки Фуміо Матані та онуки Ханако Матані), і тому читач мимоволі стає свідком життя жінок декількох поколінь, що течуть плавно та природно, немов та ріка Кінокава, яка символізує в романі найбільшу цінність – рід, – поєднуючи усіх своїх представників в єдине, неподільне ціле, наймогутнішу стихію. Невипадково саме назва ріки обрана в якості заголовка книги.

Вибір жіночих постатей як центральних для роману викликаний, по-перше, тим, що зміни у житті жінки не лише в японській, але і у всіх інших

культурах, після одруження та народження дітей є найочевиднішими. Ще одним фактором, що зумовив зацікавленість Савако Арійосі жіночими образами, стало те, що, не дивлячись на величезний розрив у традиційно дозволеній участі в соціальному житті жінок та чоловіків в японській культурі, що існував аж до соціально-політичних перетворень та появи різного роду соціально-демократичних партій і рухів першої третини ХХ ст., які в кінці кінців все ж таки почали змінювати свідомість японців, саме по материнській лінії споконвіку вівся родовід, об'єднуючи через одруження різні роди та перетікаючи у різні землі, з одного на інший берег могутньої Кінокави.

Можливо, саме тому ця ідея, хоча і ненав'язливо, але з'являється на самому початку оповіді, коли настоятель храму, в якому мала за традицією розпочатися весільна церемонія Хани, звертає увагу молодій дівчині на один з легендарних епізодів, пов'язаних із іменем Кукай (помертне ім'я Кобо Дайсі), глави одного з напрямків японського буддизму, та його матері. Настоятель розповідає, що одного разу «Кукай з'явився уві сні Кісіну і сказав: “Замість того, щоб підносити мені хвалу десять разів, дев'ять разів звертайтеся із молитвою до моєї матері”» [1, с. 9]. Знайомство із головною героїнею розпочинається не випадково саме з цього дня, коли її бабуся піднімається з нею у храм матері Кобо Дайсі, яка вважається заступницею усіх породіль. Саме цей шлях і символізує вічну жіночу долю – від одруження до старіння через народження майбутніх представників свого роду.

Роман читається на одному подиху, настільки невимушеним є його мова, цікавими постають деталі японських традицій, з любов'ю та ніжністю зображене буденне життя японців – представників різних класів та поколінь. Важливим фактором, що надає роману актуальності, є підкреслення не просто зв'язку, а навіть визначального впливу на долі як окремих представників японського народу, так і цілого народу бурхливих політичних змін та соціальних перетворень, що впродовж ХХ ст. відбувалися безупинно та мали величезні масштаби, накочуючи, мов сніжний ком, на століттями налагоджене, спокійне життя японців та буквально змітаючи віками усталений побутовий лад.

Все це відбувалося не тільки на особливостях зовнішнього життя японців, але і на їхньому світогляді, ідеях, переконаннях, поглядах та взагалі світосприйнятті – всьому тому, що ми називаємо особистим внутрішнім світом. У цьому морі різномірних соціально-культурно-світоглядно-особистісних змін яскраво зображено усе багатство міжособистісного життя: протиріччя між представниками різних поколінь (вічні складнощі стосунків між батьками та дітьми), несхожість та навіть полярність поглядів та темпераментів дітей, що виховувалися в одній родині; формування стосунків між чоловіком та жінкою в контексті особливостей японського традиційного шлюбу (за домовленістю) та поява принципово нового для японської культури шлюбу по коханню, що починає руйнувати традиційну роль жінки, котра пасивно очікує рішення батьків, щодо кандидата на роль свого майбутнього чоловіка.

І абсолютно логічно у романі є подібність характерів Хани та її онуки Ханако, між якими лежить не лише вікова відстань, але й більш

могутня сила – глобальні соціально-політичні та історичні перетворення, що, наче землетрус, зруйнували стару японську культуру і спорудили нову. І ця нова культура і нова Японія, яку так не розуміла і якій чинила опір Хана, з одного боку, і яка була рідною і звичною для її онуки, з іншого, виховала останню, що стала ближче духовно до бабусі, ніж її мати до своєї матері у свій час.

Це вічне повернення до власного роду, як до найціннішого, невичерпного джерела, що не просто надає сили для життя, для боротьби, але й символізує ідею єднання окремих людей, як ланок, в єдиний цілий і безкінечний ланцюг, є центральною та найпотужнішою думкою, яку і намагалася висловити у своєму дивовижному романі Савако Арійосі. І цей рід, як ми вже зазначали, одночасно символічно та цілком реально схожий на величезну, часом галасливу, а часом тиху, часом спокійну, а іноді смертельно небезпечну річку, що знаходиться у вічному русі та є невіддільним стихією, що підкоряється тільки природнім, і ні в якому разі людським, законам.

Прикладом наукового та документального дослідження, присвяченого постаті жінки в українській культурі, є **робота українського дослідника О. Козулі «Жінки в історії України»** [5]. Відзначимо, що у передмові автор абсолютно логічно спростовує тезу німецького філософа А. Шопенгауера про те, що жінка «не призначена для надто великої праці – ні духовної, ні тілесної <...> та не створена для вищих страждань, радощів і могутнього прояву сил» [цит. за: 5, с. 5], зазначаючи, що у вітчизняній історії немало з українських жінок «в культурно-освітній, політичній, і навіть військовій діяльності не тільки не поступалися перед чоловіками, а й перевершували їх. Але завжди на різних життєвих шляхах і перехрестях українська жінка стояла на боці милосердя, несла велику любов і сімейне тепло» [5, с. 5]. Як справедливо зазначає автор, у долях наведених в книзі найвизначніших українських жінок «віддзеркалюється доля всіх наших жінок на протязі славної і багатостраждальної історії України» [5, с. 5], адже вони творили українську історію, культуру та загалом націю нарівні із чоловіками.

Це княгиня Ольга, Анна Ярославна (майбутня королева Франції), Євпраксія Всеволодівна та Анна Всеволодівна (онуки Ярослава Мудрого), Добродія-Євпраксія-Зоя (онука Володимира Мономаха), збірний образ козачки, Настя-Роксолана (дружина одного з наймогутніших султанів Османської імперії), Марія Заньковецька, письменниці Людмила Старицька-Черняхівська та Зінаїда Тулуб, героїні війни з фашистською Німеччиною Тетяна Маркус та Катерина Зеленко, а також інші видатні українські жінки, які своєю самовідданою працею у різних галузях (духовна нива, утвердження православної церкви, виховання, наука, розповсюдження освіти та переписування книжок, формування національних видів мистецтва та літератури) сприяли становленню духовності, культури та науки української нації.

В той самий час не лише перелічені видатні жінки, але й мільйони інших жінок, особливо у часи воєн, отримували невтішні звістки про смерть своїх чоловіків у боях, як це сталося колись із княгиною Ольгою. Однак тільки язичницький звичай кривавої помсти став причиною жорстокої розправи кня-

гині із древліанами. Християнські ж заповіді проповідують зовсім іншу, протилежну за своєю суттю поведінку вдови після насильницької смерті чоловіка. Водночас варто зазначити, що ця помста княгині Ольги була останнім вчинком, що лежав у площині язичницького світобачення та світорозуміння.

Як стверджує легенда, після поради віщого старця покаятися за вчинену древліанам жорстоку помсту, Ольга змінилася до невпізнання. Тепер вона дбала про укріплення князівської влади шляхом проведення ряду адміністративних реформ, що призвело до економічного зростання Київської Русі та збільшення її політичної ваги на міжнародній арені.

Хрещення княгині Ольги О. Козуля абсолютно виправдано вважає доленосним вчинком не тільки особисто для неї, але і для всієї Русі та майбутньої історії України.

Як відомо, однією з життєвих місій християнина-служителя є побудова Церкви (не як матеріального храму, а як духовного об'єднання християн). Однак варто пам'ятати, що починалося усе від княгині Ольги, котра побудувала першу, але далеко не єдину дерев'яну церкву святої Софії, на місці якої (після її знищення пожежею) Ярослав Мудрий побудував відомий Софійський собор – першу кам'яну християнську споруду Київської Русі. І ще підкреслимо, що за період правління княгині Ольги, після прийняття нею християнства, Київська держава не воювала з жодною сусідньою державою.

Продовжила місію побудови церков одна з дочок Ярослава Мудрого. Відомим є факт, що у часи Ярослава Мудрого «Київ ряснів понад 400 церквами» [5, с. 17]. Анна Ярославна, ставши королевою Франції, заснувала там храм та каплицю та, як відомо, дуже добре знала Святе Писання. Підтримала цю традицію онука Ярослава Мудрого, Анна Всеволодівна, котра заснувала Андріївський монастир у Києві та жіночу школу, що стала першою у своєму роді не лише у Київській Русі, але і в Європі.

Можливо, джерело сили волі українських жінок пояснюється історією, що сформувала їхні певні генетичні риси ще з часів Київської держави, – про це пише О. Козуля:

«Постійна відсутність чоловіка – козака, що пішов на Січ, в похід або загинув, сприяла формуванню в українській жінці стійкості, незалежного характеру. Але тернами був укритий цей шлях до незалежності. За відсутності чоловіка треба було виховувати дітей, сіяти й жати хліб, самій вирішувати важкі й важливі справи. За будь-яку ціну треба було вижити, не схибити. Все це підносило на вищий щабель її власну гідність і авторитет, сприяло формуванню самостійності й волелюбства» [5, с. 365].

Одна з героїнь розвідки О. Козулі – українська письменниця Зінаїда Тулуб. Вона так само чітко усвідомлювала свою мету у житті – писати історію українського народу (мова йде про історичний роман «Людолови» (1934–1937; 1956 pp.)), – і будь-що намагалася її виконати. О. Козуля так зображує важку працю письменника, котрий берегеться за відтворення історичного минулого: «Важко переоцінити ті великі зусилля по виявленню, систематизації, дослідженню зібраних матеріалів, котрі лягли в основу цього твору, блискучу мову, стрімкість, філософічну заглибленість сюжету, панорамність відтворення соціальних процесів в Україні в першій половині XVII століття.

Цим романом вона повернула українському читачеві забуті сторінки трагічної і водночас героїчної історії України. Тієї історії, на яку український народ уже не мав права. Зінаїда Тулуб створила масштабне художнє полотно саме в часи сталінського лихоліття, коли будь-який спогад про те, що існує така велика, колись горда і волелюбна нація, вважався за злочин. Тому, докторкнувшись живодаїних джерел свого народу, його історії, авторка лишалася під ідеологічним тиском тоталітарної більшовицької системи. Талант її і хист були міцно затиснуті в лабетах соціалістичного реалізму» [5, с. 129–130].

Однак мала значення не лише тематика, але й час, коли письменниця звернулася до цієї непопулярної теми. Будучи засудженою за цей роман на 19 (!) років, 10 з яких вона провела у таборах, письменниця після повернення, в першу чергу, взялася за завершення розпочатої справи, відчувуючи, що часу в неї лишилося обмаль.

Таким чином, жінки у книзі О. Козулі, кожна по-своєму, проходять важкий життєвий шлях, сповнений духовних та фізичних випробувань, та лишаються вірними кожна своєму покликанию – хто письменництву, хто живопису, хто служінню, а хто захисту Батьківщини.

Певним продовженням згаданої роботи О. Козулі є робота українського письменника з міста Мукачеве **Мирослава Дочинця «Руки і душа та інші невігадані жіночі історії»** [див.: 3]. Адже в монографії зображено історії жінок України від початку ХХ ст. до сучасності.

Ця книга не просто продовжує створення портретів українських жінок різних історичних епох, але й переслідує ту саму мету: відтворення їхніх складних та суперечливих життєвих доль у бурхливому та перенасиченому випробуваннями ХХ ст. Водночас, як свідчать наведені О. Козулею та М. Дочинцем в їхніх книгах історії, «рецепт» перемоги та стійкості жінок був і лишається один, як у часи Київської Русі, так і сьогодні. Це «робота, праведне життя і молитва» [див.: 3, с. 15].

Героїнями книги М. Дочинця стають цілителька, масажистка, колишні аристократка та арештантка, черниця та інші жінки, які в результаті численних реформ ХХ ст. – економічних, соціальних і політичних, – стають буквально викинутими «за борт» суспільства.

Так, колишня аристократка мусить збирати каштани, щоб ними топити пічку, та готувати на продаж страви з лісових равликів, щоб заробити на життя. Колишня золотошубка, що із руйнуванням Радянського союзу втратила разом із чоловіком усі свої заощадження на важкій роботі в Якутії, згадує це із посмішкою та радіє, що вдалося-таки заробити мінімальну пенсію. Ще одна бабуся, в жилах якої тече румунська, польська та єврейська кров, розповідає нечувану історію про те, як у молоді роки потрапила спочатку у концтабір, а потім в лабораторію в якості учасниці експерименту... Інша жінка, втративши власну дитину, радіє подарованому Богом після цієї втрати сину та мріє віддячити Богу, побудувавши Церкву.

Жінки у наведених М. Дочинцем оповіданнях демонструють своїм життям, що милосердя, любов, молитва, смиренність, віра та любов до своєї справи є тими чеснотами, рисами особистості і, зрештою, метою життя, які не застарівають ніколи. Вони ста-

ють натхненням і наповненням людського життя, витягуючи з мороку обставин і наближуючи до Бога навіть ті долі, що, здавалося, зовсім занепалися.

Підсумовуючи огляд згаданої праці, наголошуємо, що «робота, праведне життя і молитва» не є шляхом тільки вузького кола обраних та хрещених Духом Святим, які присвятили своє життя служінню Богу, але є універсальним шляхом до внутрішнього спокою, згоди із самим собою та пошуку щастя та сенсу свого буття.

У романі «Крію» сучасної російської письменниці **М. Москвіної** [див.: 2], побудованому на архівних даних про членів її родини та доповненому і збагаченому авторською фантазією, наводиться історія роду через зображення окремих яскравих героїв: Стеши, що пише книгу про свого батька, самого батька та багатьох інших. У своєму інтерв'ю, говорячи про даний роман та взагалі про свою творчість, авторка наголошує на декількох важливих моментах.

По-перше, М. Москвіна підкреслює, що практично у всіх її літературних творах в тому чи іншому вигляді з'являються реальні історії, сюжети та образи з її життя та історії її сім'ї: «Я відчуваю живу кров і тепле дихання свого дерева, енергію роду. Як величезна зграя птахів перелітних, ці образи кочують з книги до книги, змінюючи обличчя, характери, долі, спілітаючись та утворюючи над головою сімейний космос» [2].

І другий момент полягає у тому, що саме через усвідомлення власного зв'язку із своїм родом, переосмислення усіх родових подій та сімейної історії письменниця починає краще розуміти саму себе: «І всюди я намагаюсь зрозуміти, хто людина у царстві тіней, яку я вважаю собою, скільком людям довелось елементарно вижити, зустрітись та покхати одне одного, щоб я з'явилася на світ. В їхніх долях так само переплетені життя багатьох поколінь» [2].

Нерідко ідея написати книгу про рід приходить комусь з представників цього роду, хто добре знає видатних пращурів і розуміє доленосне значення їхніх постатей для усєї великої сім'ї нащадків. Так було з книгою М. Москвіної (ідея книги на основі архівних даних належить її матері).

Матеріалами, що лягли в основу книги М. Москвіної, є численні посвідчення, мандати, інші документи, власний револьвер дідуса, його щоденники, фотографії, листи, малюнки та вірші.

І усі ці документи та артефакти її мати дбайливо збирала та зберігала протягом багатьох років. Зазвичай така потужна праця, як збирання та опрацювання сімейних архівів, триває певний час, і у випадку книги «Крію» авторка наводить термін у сім років.

Відтворюючи життєві долі та шляхи своїх пращурів, сюжет роману «Крію» «мандрує» на величезні відстані, слідуючи за своїми героями. І в результаті долі, події різних людей, котрі зустрічаються та стають представниками одного роду, ніби спілітаються у клубок, утворюючи родову єдність, неподільну та міцну.

Наукова новизна статті полягає у введенні в науковий обіг нового фактологічного матеріалу, в тому числі підкреслення перспектив наукового вивчення ряду художніх та документальних творів з метою вивчення постаті жінки.

Висновки з даного дослідження та перспективи. Постає жінки є привабливим образом для письменників і науковців. У кожній культурі формується власна літературна спадщина, що своєму розкриває зазначену тему у різних аспектах: науковому, художньому та документальному. Запропонований аналіз виявив значне опертя на документальні матеріали у ряді добре відомих художніх творів (Ф. Еріа, Т. Зарівна, Г. Леберехт та ін.), а також у працях Савако Аріюсі, О. Козулі, М. Дочинця та М. Москвіної. Цінність вибраних для дослідження творів у процесі вивчення проблематики постаті жінки полягає у наступному. По-перше, у роботах відтворено широкий контекст (культурний, соціальний, політичний), що оточував постаті героїнь, а також прослідковано вплив різних обставин на їхні життєві долі. По-друге, ці твори мають не лише художнє, або наукове значення (у випадку наукових публікацій), але світоглядне та виховне, адже відображають світогляд певної епохи та знайомлять читача із відповідними цінностями та нормами. І, нарешті, варто підкреслити, що художній стиль викладу та поєднання документальних фактів із вигаданими часто допомагають створити яскравий, насичений образ жінки та привернути до неї увагу читачів. На наш погляд, саме культурний контекст для розгляду постаті жінки здатний створити широкі перспективи для подальших досліджень цієї вкрай важливої та надзвичайно актуальної теми.

Список літератури:

1. Аріюсі Савако. Кинокава : Роман / Пер. Н. В. Кузьминой. Москва : ЗАО Центрполиграф, 2006. 350 с.
2. Галкина В. Мир явно движется по кругу, а очеловеченная, живая история не подвержена фальсификации. *Литературная газета*. № 41 (6662), 10–16 октября 2018. С. 8.
3. Дочинець Мирослав. Руки і душа та інші невігдані жіночі історії. Мукачево : Карпатська вежа, 2015. 128 с.
4. Друга міжнародна конференція «Модерністки. Насильство в архітектурі та міському просторі». URL: <https://urbanforms.org.ua/projects/modernistki-conference-2017/> (дата звернення: 15.03.2021).
5. Козуля Олесь. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 256 с.

References:

1. Ariyoshi Sawako (2006) Kinokawa: novel / Interpreter N. V. Kuzminova. Moscow: ZAO: Tsentrpoligraph, 350 p. (in Russian)
2. Galkina V. (2018) The world is clearly moving in a circle, and humanized, living history is not subject to falsification. *Literary newspaper*, no. 41 (6662), October, 10–16, p. 8. (in Russian)
3. Dochynets Miroslav (2015) Hands and soul and other uninvented women's stories. Mukachevo: Karpatska vezha, 128 p. (in Ukrainian)
4. Second International Conference «Modernists. Violence in architecture and urban space» (2017). URL: <https://urbanforms.org.ua/projects/modernistki-conference-2017/> (date of last appeal: March, 15, 2021.) (in Ukrainian)
5. Kozulya Oles (1993) Women in the history of Ukraine. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture, 256 p. (in Ukrainian)

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-30>

УДК 130.2; 7.01; 7.03; 7.04

Дротенко В.І.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

СЕМІОТИКА ІКОНОПИСУ ТА СТИЛІСТИКА ІКОНИ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена проблемам семіотики іконопису та іконології як методу інтерпретації семантики ікони, її опосередкування соціокультурним контекстом. Особливістю українського іконопису є поєднання візантійського стилю зі стилями західноєвропейського мистецтва і розробка власної версії цих стилів. Концепт ікони визначає її як культурний артефакт і розкриває взаємовпливи українського живопису та іконопису. Художній контекст семантики ікони пов'язаний з пошуками поєднання національної традиції та авангардного мислення в образотворчому мистецтві. Йдеться про взаємозв'язок художніх засобів виразності світських жанрів та композиційно-коліристичних канонів сакрального мистецтва. Символіка світла, кольору, простору і принцип розташування об'єктів зображення відповідають канонам сакрального. Сюжетність, ефект особистості, виразність та мальовничість форми свідчать про світський контекст. Компактність сюжету, не зважаючи на персоніфікацію та індивідуалізоване тлумачення, викликає цілісне сприйняття Божественної присутності. Трансцендентальний вимір ікони визначається антиномією невидимого у видимому, незображеного у зображеному; художній вимір ікони виявляє співвіднесення іконографічного канону з канонам фольклорних традицій. Перспективи досліджень іконопису пов'язані з методом інтерпретації його об'єктів. Метод іконології виявляє за змістом, стилем зображення та технікою виконання семантичне значення і визначає тенденцію розвитку сакрального мистецтва.

Ключові слова: семіотика іконопису, семантика ікони, стилі іконотворчості, символічність сакрального простору, іконологія.

Drotenko Valentyna

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

SEMIOTICS OF ICON PAINTING AND STYLISTICS OF THE ICON IN THE CONTEXT OF CULTURAL AND ARTISTIC TRADITION

Summary. The article is devoted to the problems of semiotics of icon painting and iconology as a method of interpretation of icon semantics, its mediation by the socio-cultural context. The peculiarity of Ukrainian icon painting is the combination of the Byzantine style with the styles of Western European art and the development of its own version of these styles. The concept of the icon defines it as a cultural artifact and reveals the mutual influences of Ukrainian painting and iconography. The artistic context of the semantics of the icon is connected with the search for a combination of national tradition and avant-garde thinking in the fine arts. It is a question of interrelation of artistic means of expression of secular genres and compositional-coloristic canons of sacred art. The symbolism of light, color, space and the principle of arrangement of the objects of the image correspond to the canons of the sacred. The plot, the effect of personality, expressiveness and picturesqueness of the form testify to the secular context. The compactness of the plot, despite the personification and individualized interpretation, evokes a holistic perception of the Divine presence. The transcendental dimension of the icon is determined by the antinomy of the invisible in the visible, the unimaged in the depicted; the artistic dimension of the icon reveals the correlation of the iconographic canon with the canon of folk traditions. The theoretical basis of modern research of icon painting is the identification of its transformations under certain socio-cultural conditions and in the system of sacred art; analysis of observance or violation of iconographic canons in accordance with the traditions of exegesis; identification of ethnic, stylistic, typological features of the Ukrainian icon. Prospects for the study of icon painting are related to the method of interpretation of its objects. The method of iconology reveals the semantic meaning of the content, style of image and technique of execution and determines the trend of development of sacred art.

Keywords: semiotics of icon painting, semantics of icons, styles of icon making, symbolism of sacred space, iconology.

Постановка проблеми: визначення способу усвідомлення семіотики іконопису та методу інтерпретації семантики ікони з метою вияву опосередкованості її знаково-символічного змісту й стилістично-художньої форми соціокультурним контекстом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою теорії та історії іконопису є, насамперед, філософські та теологічні праці С. С. Аверінцева, В. В. Бичкова, Я. Креховецько-

го, Б. А. Успенського, П. Флоренського. *Культурологічний та мистецтвознавчий аналіз* із застосуванням іконографічного методу дослідження здійснено у працях сучасних науковців Д. Кривача, В. Лепакіна, В. Овсійчука, О. Осадчої, О. Пономаревської, Ю. Попенюк, Н. Руско, В. Свенціцької, П. Скопа, Д. Степовика, О. Тріски, І. Федя.

П. Скоп [9; 10] визначив проблематику стильових трансформацій у сакральному малярстві Галичини початку XVII ст. – часу, що передував

культури бароко. На підставі наукових спостережень над групою пам'яток іконопису автором здійснено узагальнення щодо характерних тенденцій у зміні стильової парадигми малярського письма.

О. Тріска [12] дослідила народну ікону на склі як вид народної декоративної творчості, мистецький феномен, цілісне художнє явище другої половини XVIII–XIX століть з погляду зіставлення української ікони в загальноєвропейському контексті. Авторка зауважила, що незвична техніка виконання, застосована народними майстрами для створення ікон, не лише спричинила появу нового виду творчості, але стала визначальною в розвитку іконопису на склі.

Н. Руско [8] сформулювала особливості галицького іконопису кінця XIX – початку XX століть й актуалізувала в науковому дискурсі проблематику галицького сакрального мистецтва в контексті української духовної культури. В умовах євроінтеграції та секуляризації окреслила необхідність осмислення втраченої сакральної спадщини, а також регенерації українського іконопису як цілісного мистецького явища.

І. Федь [13; 14] увиразнив вагомість сакрального мистецтва як стабілізуючого фактора, а ікону – як його узагальнення, оскільки в ній закладено гармонізацію суспільних процесів, культуризацію особистості, пошук досконалих форм буденного. Автор дослідив не лише релігійно-художній зміст концепту ікони, але як вічну категорію культури: ікона та іконічне – категорії, що розкривають глибинні основи людської духовності.

Слід зауважити також праці В. Лепакіна [2] про іконічне як парадигмальне узагальнення характерних рис сакральної культури; дослідження Д. Степовика [11] про рефлексивні функції ікони щодо формування національної свідомості.

О. Осадча [4; 5] окреслила проблематику методологічних засад іконології, пов'язаних зі створенням іконографічного образу: відображення принципів іконічності в іконографічному образі; поєднання іконографічної традиції та новаторства в українському іконописі.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. У статті розглянуто з позицій семіотики культури і мистецтва знаково-символічний зміст і стилістично-художні форми іконотворчості із застосуванням іконології як методу символічної інтерпретації об'єктів сакрального мистецтва.

Мета статті. Розглянути український іконопис з погляду концепту ікони як культурного артефакту, що синтезує художній контекст національної традиції, здобутки українського живопису, та символізм авангардного мислення в образотворчому мистецтві.

Поняття *вишуканості* неодмінно пов'язане з поняттям стилю, а мистецтво – з поняттям *прекрасного*. У процесі утворення стилю в мистецтві спостерігаються періоди, коли прекрасному протиставляється низьке й потворне. Проте це не суперечить фундаментальній тезі, що підставою кожного стилю є розуміння прекрасного – *ідеал краси*. У сакральному мистецтві, яке надихає людину на подолання страху смерті й усвідомлення вічного життя, ідеал прекрасного, виражений через мистецький стиль, приймає довершених форм. Українське сакральне мистецтво в частині

іконотворчості виробило свій власний стиль, відмінний від автохтонного візантійського. Українська ікона вже з початків свого виникнення є унікальним явищем. Поєднання візантизму з мистецькими стилями західноєвропейського мистецтва (романським, готичним, ренесансним, бароко, романтизмом і класицизмом) свідчить не тільки про стильову адаптацію, але про *синкретизм*, вироблення власних варіантів цих стилів, піднесення яких припадає на період XV–XIX століття. Іконопис упродовж століть обумовлював розвиток українського живопису. Стильова еволюція іконопису проявляє особливості *естетики та символізму ікони* і, водночас, концептуалізує *ікону як культурний артефакт*.

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що дослідження естетичної цінності східнохристиянського іконопису розпочалося мистецтвознавцями лише на початку XX століття. За версією фахівця з релігійної естетики Віктора Бичкова, розвідки естетичної цінності *іконописної традиції*, дослідження мистецького *жанру іконопису* пов'язані з художньо-естетичними *пошуками модернізму* кінця XIX – початку XX століть. Втім, на думку О. Пресіч [7], пояснення В. Бичкова недостатньо враховує художній контекст поняття «символізм» кінця XIX – початку XX ст., зокрема, у сенсі літературно-філософської течії, що пов'язана з *пошуками поєднання епістемології, етики та естетики*. По-друге, на засадах принципу історизму у цей період сформувалося ставлення до іконопису не тільки як до мистецтва сакрального, але, насамперед, як до історичної пам'ятки національної культури, що обумовлене націєтворчими процесами, котрі потребували дослідження, реставрації та започаткування музейних колекцій. Як підкреслює О. Пресіч, «Естетика східнослов'янської ікони, заснованої на неоплатонічних ідеях візантійського богослов'я, з часом увібрала в себе місцевий колорит і західні впливи – аж до того часу, коли в період націєтворення й авангардного мистецтва було заново «відкрито» колористичну й двовимірну художню мову давньоруського іконопису. Це дало поштовх до розвитку семіотичних досліджень про символізм ікон. Що ж до стилістичної еволюції іконопису після середини XIII ст., то «відкриті», «інклюзивні» розуміння національної традиції (при усвідомленні її конструйованого характеру) здається нам продуктивнішим, ніж закам'яніле визнання як «національної» естетики лише канонічного іконопису» [7].

Дослідники естетики іконопису – Павло Муратов, Борис Успенський, Павло Флоренський, Сергій Булгаков, Володимир Лоський – сформулювали типові *стилістичні ознаки, символічний зміст, принципи організації простору* в іконі, окреслили спеціальні (умовно-абстрактні) *художньо-зображальні засоби*, що відокремлюють простір глядача від простору ікони як простору сакрального, який має безконечну тривалість і є «зовнішнім вираженням преображення людини». На думку В. Бичкова, сакральне мистецтво зорієнтоване на створення особливого духовного середовища, в якому здійснюється «візуально-споглядальне спілкування віруючого з Богом» [1, с. 467]. З погляду В. Овсійчука, це середовище – місце взаємного переходу світів – видимого й невиди-

мого, своєрідне «вікно», що відчиняється лише під час богослужіння. Саме тоді ікони стають «реальними символами», через які люди відчувають себе причетними до світу небесного [3, с. 305].

Символ у мистецтві – це водночас і образ, і знак. Структура символу відтворює через особі не явище цільний образ світу. На переконання Павла Флоренського, дійсне мистецтво виникає при сходженні душі з «горнього світу», коли вона здатна відображати сприйняті там ідеї у символічних образах. Мистецтво орієнтоване на виявлення нової, ще невідомої нам реальності. Як зазначає Д. Кривавич, символічний образ у мистецтві – це сама реальність, але вищого рівня, ніж реальність видимого світу; найповніше така реальність властива іконі.

Осмислення сутності людини у мислах сакрального мистецтва відбувається на підставі усвідомлення історичної єдності християнської символіки з ученням Ареопагіта та філософією неоплатонізму. Ареопагіт розробив систему естетичного сприймання всесвіту як ієрархії осяйного світла; церква – ідеальна людська спільнота, що безпосередньо продовжує ієрархію ангелів, специфічне віддзеркалення позаземного святого світла у чистих дзеркалах, що передають промін'я одне одному. Символ світлоносною речовиною усіяно матеріалізується у сакральному мистецтві. Божественне світло – це рівночасно сяючий німб навколо голови Бога-Отця, Христа, Богородиці, святих. Золоте тло – ідеальний символ нескінченної світлової енергії, безмежності, істини, надчуттєвості. Світлоносні барви є виявом духовності, де кожна символізує космічні субстанції стихії та людські моральні якості. Золото і скло – матеріальні виразники світла, божественної осяйності. Краса-світло трансформується у мозаїках, вітражах, окладах ікон.

Отже, символіка світла має специфічне естетичне значення – краса як світло. *Світлоносність краси, спорідненість світла з душею* – це ключові атрибути християнського віровчення. У композиційній системі ікони співвідносяться реальний, потойбічний та містичний світи. Стрижневим змістом композиції ікони є протиставлення краси плоті і краси Духу. Це досягається засобом кольорних співвідношень, композиційних вузлів, чіткої спрямованості магістральних ліній в іконі та інших засобів художньої виразності.

Ікона існує в контексті архітектурної композиції храму, підґрунтям якої є чотирикутник і напівсфера (баня). Поеднуючись у різних комбінаціях, ці форми утворюють довершений художній ансамбль. Вони є структурними елементами не тільки у побудові сакрального простору храму, але й в іконографічній композиції. Чотирикутник символізує тварний світ, а напівсфера – світ Божественний. Поеднуючись, вони персоніфікують Христа, символізуючи єдність природи божественної і людської. Внутрішня геометрія ікони ґрунтується на формі кола – овал, еліпс, спіраль, парабола. Такий принцип побудови композиції дозволяє сконцентрувати всі елементи зображення у цілісну структуру.

Важливу роль у сприйнятті ікони відіграє перспектива – особлива система передачі просторових характеристик на двомірну площину зображення. Йдеться про лінійну *пряму, зворот-*

ну та сферичну перспективу. В системі прямої перспективи суттєвим є ефект, який отримує глядач в заданий момент із заданої точки. Пряма перспектива – основний прийом конструювання художнього простору, не залежний від загального контексту культури і зберігає своє значення в образотворчих мистецтвах будь-яких епох. Вона розрахована на нерухому точку споглядання і передбачає єдину точку сходження на лінії горизонту (предмети пропорційно зменшуються, віддаляючись від переднього плану).

В системі зворотної перспективи несуттєві різноманітні розломи форм, їх спотворення, у порівнянні з тим, що можна бачити з однієї точки; проте особливо важливо передати враження від предмета, яке ми реально отримуємо, сприймаючи предмет з різних боків. Це прийом, коли предмети збільшуються разом з віддаленням від глядача. Зворотна перспектива створюється лініями, які розходяться вдалечінь, спорудами, предметами, кольором. Швидше сприймаються яскраві кольори, і, навпаки, менш активно – темні. Різниця в повноті сприйняття породжує ефект того, що яскраві тони розташовані ніби ближче, а приглушені здаються віддаленими. Створене зображення при цьому має кілька горизонтів, точок зору. Центр сходження ліній знаходиться не на горизонті, а всередині самого спостерігача. Єдиний символічний простір, зорієнтований на глядача, окреслює його духовний зв'язок із світом символічних образів. Зворотна перспектива виконує завдання втілення надчуттєвого сакрального змісту в зриму, але позбавлену матеріальності, конкретну форму. Вона простежується в мистецтві XI–XII ст., і концептуально зумовлена світоглядними мотивами.

Сферична перспектива – особливий спосіб організації живописного простору на площині ікони або розпису стіни, склепіння, купола, який полягає в ілюзорному поглибленні зорового центру, що збігається з геометричним центром композиції, і розташуванні інших елементів в уявному сферичному просторі. У сферичній перспективі всі лінії глибини матимуть точку сходження в головній точці і залишатимуться чітко прямими. Строго прямими будуть головна вертикаль і лінія горизонту. Всі інші лінії з віддаленням від головної точки все більше згинатимуться, трансформуючись у коло. Лінії, що не проходять крізь центр, продовжуючись, утворюють напівеліпс.

Ікона являє світ абсолютного буття назустріч глядачеві. Принцип *діагонального розташування фігур на площині* (асиметрія зображення святого щодо центральної вертикальної осі) створює відчуття «виходу» фігури з живописної площини назовні. У побудові об'єктів зображення й у загальній ритмічній будові простору ікони застосовується прийом *контрапункту* – зіткнення різних спрямованих сил руху. Архітектоніка ікони утворена S-подібними лініями, що утверджують *синергетичні зв'язки* між усіма об'єктами в композиції ікони та з глядачем. При зовнішній статичності зображення цей прийом створює ілюзію внутрішньої динаміки. Ефект «виходу» образу з площини ікони у простір глядача створюється поєднанням кольорних співвідношень за принципом оптичного змішування фарб, переходу кольорів від темного теплового санкірного тону до світлого

холодного. Отже, завдяки художнім прийомам сферичної перспективи формується *тривимірність простору ікони*.

Основна тенденція української іконографії – це прагнення до виразності деталей, аксесуарів та побутових предметів у зображенні лику святих і апостолів, бажання реально відобразити драматичний зміст ситуації, стремління до синтезу природи й історії, живопису й архітектури у зображенні панорами міст та окремих споруд, масштабно співвідносних людині. Зображення святих і апостолів свідчать про спроби митців до пізнання людського характеру, що стало головною ознакою ренесансного портрету в європейській культурі. В українському живопису *ренесансний іконопис* вплинув на формування портретного та історичного жанрів. І навпаки, запозичив у світських жанрів – портрету, пейзажу, побутової картини – їхні мистецькі засоби. Ренесансні ікони позбулись аскетичності, непопулярності образів, натомість звернулися до пропорційності людської фігури, зменшилась монументальність, збільшився декор. Митці почали надавати обличчям святих слов'янських рис. Такі лики стали сприйматися як норма. Особливістю українських ренесансних ікон є яскраво виражена *сюжетність, багатоперсональність*. Проте композиційні канони і символіка кольорів залишилися сталими.

Бароковий іконопис в українському сакральному живопису другої половини XVII–XVIII століть означений традиційною тематикою та іконографією. Втім спостерігається трансформація у стилістиці відображення та часткове урізноманітнення сюжетів, зміни у взаємозалежності між формою зображення та його сенсом, відображенням і реальністю, твором і глядачем. Ікона стає предметом естетичного сприймання. З'являються *ефект особистості* в іконічному зображенні (ікона ніби звертається до глядача), а також – *живописність* як виразність форми, яка поза релігійним смыслом впливає на почуття. Композиція ікон асиметрична, утім урівноважена за масами і стримана тонально. Майже в усіх іконах ликам святих властивий проникливий *психологізм*. Водночас у іконах помітні авторитети середньовічного іконопису, середньовічної символіки кольорів. Зокрема, цілісність і компактність груп персонажів сюжету попри персоналізацію та індивідуалізоване тлумачення міміки, жестів, одягу налаштовують на цілісне сприймання Божественної присутності.

Бароковому іконопису властива *повітряна перспектива* як спосіб створення *ілюзії глибини простору* за допомогою тональної зміни зображення предметів. Передні об'єкти і предмети художник малює чітко, детально, контрастно, а силуети об'єктів далекого плану зображуються ніби розмитими, менш чіткими, менш деталізованими, разом з віддаленням втрачається їх об'єм і форма. Вважають, що повітряна перспектива – це синтез тональної та колірної перспектив. Однак *відчування простору* не позбавлене принципу ієрархічних зв'язків, системи композиційних і масштабних співвідношень відповідно до семантики та символічності об'єктів умовного простору. Попри характерну для бароко повітряну перспективу використовується й зворотна перспектива.

Вплив романтизму на іконопис спостерігається у перенесенні декоративних акцентів із зовнішніх форм (обрамлення, тло, одяг святих) у внутрішню структуру образу (поєднання яскравих тонів і відтінків) у витонченість малярства (сфумато, лесування – прийоми повітряної перспективи). Замість драматизму й пафосності підкреслюються ліричні почуття, лагідність, мрійливість. Натомість класицизм викликав уніфікацію у сакральному мистецтві. Проте водночас цей стиль приніс і позитивні риси, започатковані ще у добу ренесансу: чіткість композиції, довершеність форми, майстерність рисунка, науковий підхід до побудови простору, перспективи, масштабу, гармонійність і симетрію.

Неповторні особливості української ікони беруть початок від *народного розуміння прекрасного*. Це – витончений, добірний, орнаментальний стиль української народної творчості, народного образотворчого та декоративного мистецтва. Починаючи з XV ст., народна декоративна традиція стала істотною у формуванні національного стилю. З кінця XVIII й упродовж XIX століть виразником національних художніх традицій стала народна ікона. Мистецтво селянського примітиву протиставило світському академічному спрямуванню професійного іконопису *життєдайність і цілісність* художнього впливу. Народний іконопис відмовляється від загальноприйнятих стереотипів і канонів. Йому притаманні витончене відчуття стилю, оригінальна фантазія, проникливе бачення. Опираючись на *поетичну образність народного уявлення*, народні іконописці створили образи, котрі приваблюють своєю невимуженістю і простотою. Своєрідне відчуття монолітності й узагальненості форми, графічна окресленість контурів, спрощеність і деформація пропорцій, уміння відсікти зайве сприяли винятковій художній виразності, що ґрунтувалася на традиціях образотворчого фольклору.

Серед сучасних досліджень української народної ікони можна виділити кілька головних напрямків: релігійно-богословський, філософсько-культурологічний та мистецтвознавчий. Методологія класичної та некласичної гуманітарної парадигми дозволяє тлумачити іконографічні образи як виразні знаки культури та вважати іконічні об'єкти елементами цілого, котре репрезентує всі ознаки певного типу соціокультурної свідомості, в межах якої цей знак функціонує.

Трансцендентальний вимір народної ікони дослідники окреслюють на релігійно-богословському, філософському та етнокультурному рівнях.

Релігійно-богословський визначає ікону як сакральний простір незмінного самоявлення Бога, безконечного його угілення та благодаті. Образ-ікона належить надчуттєвому світу, відтворюючи Первообраз. Ікона – це передусім *подоба (натяк), а не символ*. Філософська парадигма виявляє антиномічність, онтологічність та синергійність ікони. Згідно з В. Лепакіним, ключова антиномія іконообразу – зображення Боголюдини як іпостасі єдиної у своїй сутності й водночас відмінних Божественної та людської природи. Ікона – це *антиномія невидимого у видимому, незображувального у зображеному, неописаного в описаному* [2, с. 65]. Архетипи етнокультурного рівня свідчать про співвіднесення

іконографічного *канону народної ікони з канонам фольклорних традицій*. Народний іконопис відтворює ті загальні ідеали й цінності, що панують у межах етносу. Народна ікона, як складова культури, утверджує певний іконописний тип. Її канонічні обмеження покликані щонайбільше згладжувати тілесні властивості предметів зображення, відтворюючи модель національного типу. На думку Ігоря Федя, народна ікона – це основа трансцендентальних матриць самоідентифікації людини і нації в цілому [13, с. 9].

Художній вимір народної ікони визначають етнографічний, генетично-суб'єктивний та художньо-технологічний рівні. Так, О. Осадча проаналізувала феномен хатньої ікони кінця XVIII – початку XX століть в контексті метафізичного (трансцендентального), художнього (суб'єктивного) та фізичного (об'єктивного) аспектів [4]. На думку авторки, етнографічний рівень виявляє регіональні особливості традиційно-побутової культури; відображає колористичні, семантичні та іконографічні схильності при написанні ікон. Народна ікона на цьому рівні виконує функцію пізнання оточуючого світу й відображення конкретних символів, які передавалися від покоління до покоління й кодувалися в орнаменті, побудові композиції, у зображенні певних елементів буденного оточення. Генетично суб'єктивний рівень пилює вираження гріховної природи людини. Він відкриває генетичну здатність людини до духовного зростання. Цей рівень торкається психологічних та екзистенційних аспектів душі людини. На цьому рівні ікона активує відчуття Божественного. Художньо-технологічний (естетичний) рівень завбачає застосування певних технологічних прийомів та засобів художньої виразності. Оскільки

народна ікона виконує функцію оберегу, посилюється на основі народного світобачення, традиції та фольклор, то народні іконописці використовували техніку олійного живопису. Об'єктивний вимір ікони характеризується функціонально-типологічним рівнем і, в єдності з релігійно-богословським, довершує коло рівнів.

Отже, феномен народної ікони репрезентує народні традиції, вірування та архетипи; виявляє ознаки місцевої традиційно-побутової культури окремих регіонів України; відкриває закономірності застосування колористичних, семантичних і технологічних прийомів; як частина української художньої культури та мистецької традиції, розкриває дух нації, національну свідомість та обумовлює національну ідентичність.

Висновки і перспективи. Теоретичною основою сучасних досліджень іконопису є виявлення його трансформацій за певних соціокультурних умов та в системі сакрального мистецтва; аналіз дотримання або порушення іконографічних канонів відповідно до традицій екзегези; виявлення етнічних, стилістичних, типологічних особливостей української ікони. Перспективи вивчення іконопису пов'язані з методом інтерпретації його об'єктів. Метод іконології за предметним змістом зображення розкриває семантичне значення стилю, техніки виконання та визначає тенденцію розвитку сакрального мистецтва. Крім того спонукає сучасні філософські, культурологічні, мистецтвознавчі дослідження українського образотворчого та декоративного мистецтва, пов'язаних із виявленнями у творах мистецтва архаїчних сакральних символів, існуючих поза історією й незалежно від людини як таких, що з'явилися у давні часи і використовуються у культурі наступних епох.

Список літератури:

1. Бычков В. В. Русская теургическая эстетика. Москва, 2007. 743 с.
2. Лепахин В. В. Икона та іконічність. Львів, 2001. 288 с.
3. Овсічук В. А. Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. Київ, 1991. 400 с.
4. Осадча О. А. Основні художні методи створення просторової складової ікони. URL: <http://artisthelen.com/publications/osnovni-hudozhni-metody-stvorenniya-prostorovoyi-skladovoyi-ikony>
5. Осадча О. А. Відображення принципів іконічності в іконографічному образі. URL: <http://artisthelen.com/publications/vidobrazhennya-prynsypiv-ikonichnosti-v-ikonografichnomu-obrazi>
6. Кравич Д. П., Овсічук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво : навч. посібник : у 3 ч. Ч. 2. Львів, 2004. 268 с.
7. Пресіч Ольга. Вивчення символізму в українському іконописі: методологічні зауваги. *Всесвіт. Український журнал іноземної літератури*. 2012. № 7–8. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/1009/41/>
8. Руско Н. М. Особливості галицького іконопису кінця XIX – початку XX століть: філософсько-релігієзнавчий контекст : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11. Острог, 2015. 196 с. URL: https://www.oa.edu.ua/doc/dis/rusko_n_m.pdf
9. Скоп П. Історичні передумови виникнення стилю маньєризм в українському мистецтві та причини його появи. *Вісник Львівського університету. Серія : Мистецтво*. 2013. Вип. 12. С. 168–173.
10. Скоп П. Становлення традицій мистецького стилю маньєризм в сакральному живописі поч. XVII ст. Західної України. *Народознавчі зошити*. 2011. № 1. С. 101–107. URL: http://nbuv.gov.ua/ujrn/nazo_2011_1_10
11. Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. Київ, 2004. 442 с.
12. Тріска О. Народна ікона на склі другої половини XVIII–XIX століття: європейський контекст [Текст] : дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.06. Львів, 2009. 178 с.
13. Федь І. А. Трансцендентальні та культурологічні виміри феномена української ікони : дис. ... д. філософ. наук : 17.00.01. Київ, 2006. 395 с.
14. Федь І. А. Українська ікона як архетип. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2004. № 41. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Fed.htm

References:

1. Bychkov V. V. (2007) Russkaya teurgicheskaya estetika. Moskva, 743 p.
2. Liepakhin V. V. (2001) Ikona ta ikonichnist. Lviv, 288 p.
3. Ovsichuk V. A. (1991) Maistry ukrainskoho baroko. Zhovkivskiy khudozhnii oseredok. Kyiv, 400 p.
4. Osadcha O. A. Osnovni khudozhni metody stvorennia prostоровoi skladovoi ikony. URL: <http://artisthelen.com/publications/osnovni-hudozhni-metody-stvorenniya-prostorovoyi-skladovoyi-ikony>

5. Osadcha O. A. Vidobrazhennia pryntsyypiv ikonichnosti v ikonohrafichnomu obrazii. URL: <http://artisthelen.com/publications/vidobrazhennya-pryntsypiv-ikonichnosti-v-ikonografichnomu-obrazii>
6. Krvavych D. P., Ovsichuk V. A., Cherepanova S. O. (2004) *Ukrainske mystetstvo: navch. posibnyk: u 3 ch. Ch. 2.* Lviv, 268 p.
7. Presich Olha (2012) Vychennia symvolizmu v ukrainskomu ikonopysi: metodolohichni zauvahy. *Vsesvit. Ukrainnyi zhurnal inozemnoi literatury*, no. 7–8. URL: <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/1009/41/>
8. Rusko N. M. (2015) Osoblyvosti halytskoho ikonopysu kintsia XIX – pochatku XX stolit: filosofsko-relihiieznavchyi kontekst: dys. ... kand. filosof. nauk: 09.00.11. Ostroh, 196 p. URL: https://www.oa.edu.ua/doc/dis/rusko_n_m.pdf
9. Skop P. (2013) Istorychni peredumovy vynykennia styliu manieryzm v ukrainskomu mystetstvi ta prychny yoho poiavy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Mystetstvo*, vol. 12, pp. 168–173.
10. Skop P. (2011) Stanovlennia tradytsii mystetskoho styliu manieryzm v sakralnomu zhyvopysi poch. XVII st. Zakhidnoi Ukrainy. *Narodoznavchi zoshyty*, no. 1, pp. 101–107. URL: http://nbuv.gov.ua/uJrn/nazo_2011_1_10
11. Stepovyk D. (2004) *Istoriia ukrainskoi ikony X–XX stolit.* Kyiv, 442 p.
12. Triska O. (2009) Narodna ikona na skli druhoi polovyny XVIII–XIX stolittia: yevropeiskyi kontekst [Tekst]: dys. ... kand. mystetstvozn.: 17.00.06. Lviv, 178 p.
13. Fed I. A. (2006) *Transtsendentalni ta kulturolohichni vymiry fenomena ukrainskoi ikony: dys. ... d. filosof. nauk: 17.00.01.* Kyiv, 395 p.
14. Fed I. A. (2004) *Ukrainska ikona yak arkhetyf. Multyversum. Filosofskiyi almanakh*, no. 41. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Fed.htm

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-31>

УДК 75.071.1(477.83/86)(092)

Савчин Г.В., Сивак І.В.

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ТВОРЧИСТЬ ГРИГОРІЯ ПІЗНАКА В КОНТЕКСТІ НАЇВНОГО МАЛЯРСТВА

Анотація. У статті наголошено, що осмислення споконвічних цінностей, звернення до національної свідомості, культурної ідентичності – це шлях збереження української нації у сучасному глобалізованому світі. Показано, що важливим чинником національного збереження є наївне мистецтво. В галицькому наїві втілювалися християнська віра, світосприйняття, ментальність та традиції українського народу. Проте багатогранний мистецький доробок митців-самоуків Галичини ХХ ст. ще не став об'єктом дослідження мистецтвознавства. У статті висвітлено наївне мистецтво в змісті сучасної культури України як особливого виду народної художньої творчості; охарактеризовано художньо-стилістичні особливості творів народного наїву Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; проаналізовано життєвий шлях та творчий доробок Григорія Пізнака крізь призму наїву.

Ключові слова: українська культура, ментальність, наївне мистецтво, Галичина, малярство, ікономалярство, митець-самоук.

Savchyn Halyna, Sivak Irina

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

CREATIVE WORK OF HRYHORIY PIZNAK IN THE CONTEXT OF NAIVE PAINTING ART

Summary. Understanding of eternal values, appeal to national consciousness, cultural identity – this is the way to preserve the nation in today's globalized world. An important factor in preserving the Ukrainian nation is naive art. The Christian faith, worldview, mentality and traditions of the Ukrainian people were embodied in the Galician naive art. In the article we highlighted naive art in the sense of modern culture of Ukraine as a special kind of folk art. Characterized the artistic and stylistic features of the works of folk naivety of Galicia in the second half of the XXth century – early XXIst century. Explored the artistic heritage of folk artist Gregory Piznak. Direct communication with the artist, with fellow villagers and admirers of his work made it possible to chronologically build the life of the artist and identify the main creative achievements. Personal impressions and emotional experiences became the basis of Hryhoriy Piznak's work. Analysis of the artist's creative work allows us to identify two lines of creativity associated with the development of the artist's new techniques and genres: 1) the tendency to create landscapes and thematic compositions; 2) sacred painting. In the first line of work, the artist successfully combines landscape and images of human figures, creating a rich in color, bright and expressive image of the Ukrainian countryside. The sincere, somewhat naive artistic language of the artist's works finds a soulful response in the viewer, which brings G. Piznak's works closer to the folk picture. The artist's sacred painting organically combines easel iconography and plot-thematic painting, which is a characteristic feature of Ukrainian sacred painting of the XXth century. G. Piznak, like Galician self-taught artists, used canonical images and plots, but supplemented them with images of the environment, landscape or interior. As a result, Hryhoriy Piznak embodied his own understanding of sacred art in icon painting. Summarizing the above, we can confidently say that Hryhoriy Kyrylovych Piznak is a bright representative of Galician naive art of the second half of the XXth century – the beginning of the XXIst century, whose creative work remains unexplored, which opens the prospect of a new perspective on Galician folk painting of this period.

Keywords: Ukrainian culture, mentality, naive art, Galicia, painting, icon painting, self-taught artist.

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя українського суспільства дають підстави стверджувати про початок нового соціально-історичного етапу розвитку України, що вимагає перегляду усталених норм та розробки новітніх стратегій розвитку соціум, які би задовольняли духовні потреби як кожного громадянина України, так й української нації в цілому.

Одвічним носієм цінностей та прагнень українського народу є культура України, яка засвідчує цілому світу своєрідність української національної ментальності, народного світосприйняття та самоідентифікації.

Самобутність українського народу в естетичному, культурологічному, філософському, релігійно-етнографічному аспектах яскраво репрезентує феномен української культури – наївне мистецтво. М. Приймаченко, К. Білокур, Г. Собачко-Шостак, І. Сколоздра, Т. Пата, Н. Білокінь, П. Ярмоленко, Г. Ксьондз та інші українські непрофесійні митці-самоуки створили фантастичні роботи.

Наївне мистецтво України привертає увагу сучасних дослідників, мистецтвознавців, митців та шанувальників. Проте, незважаючи на низку досліджень в галузі мистецтвознавства за останні роки, наївне мистецтво Галичини є малодослідженим явищем української культури ХХ століття. Публікації в переважній більшості науковців (О. Голубця, Т. Гуменюк, Т. Кара-Васильєвої, М. Мусій, О. Новицької, О. Роготченко, Р. Шмагала, В. Цісарик та ін.) висвітлюють творчий доробок професійних художників Західної України. Творчість окремих народних художників ХХ століття досліджували Я. Нановський, Г. Островський, Т. Пошивайло-Марченко, О. Ріпко, С. Чехович.

Дослідження доводять, що наївне мистецтво Галичини є яскравим феноменом української культури ХХ століття. Воно існувало поряд з «провладним» соцреалізмом, однак пропагувало відмінну систему цінностей та зумовило появу народних митців. Це зумовлює необхідність

цілеспрямованих наукових досліджень з метою мистецтвознавчого аналізу, узагальнення та систематизації мистецького доробку галицьких митців-самоуків. Актуальною позицією у цьому плані постає вивчення творчості митця-самоука зі Старосамбірщини Григорія Кириловича Пізнака.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед періодичних видань, які висвітлювали життя та творчість Григорія Пізнака як митця, варто назвати «Голос Прикарпаття», «Високий замок». В книзі Левка Паращака «З покоління незламних» [3] згадується про Григорія Пізнака та його родину. Огляд статей, інтерв'ю з Г. Пізнаком, розповіді односельців та відгуки пошанувачів таланту художника дають повне право віднести їх до важливих джерел дослідження творчості митця. Аналіз цих джерел дозволяє не лише вивчити постать Г. Пізнака як митця-самоука, а й дослідити історію українського народу західного регіону, на фоні якої відбувалася творча діяльність митця, оскільки складна політична ситуація в Україні в ХХ столітті безпосередньо вплинула на життя та творчість Г. К. Пізнака.

Мета статті – дослідити творчість Г. К. Пізнака в контексті наївного мистецтва Галичини другої половини ХХ ст. – поч. ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Наївне мистецтво як новий напрям розвитку мистецтва виник на початку ХХ століття. Цей період розвитку культури охарактеризувався активним розквітом образотворчого мистецтва та появою різноманітних авангардних мистецьких течій (абстракціонізм, примітивізм, кубізм, футуризм, сюрреалізм тощо), які заперечували усталені форми і традиції. Це сприяло розробленню нових художніх засобів та способів формотворень в мистецтві.

На теренах України структурна зміна, якісна трансформація фольклорної архаїки, народного мистецтва у творчих роботах авангардистів К. Малевича, М. Бойчука, О. Архипенка, Г. Нарбута, В. Кричевського та інших активізувало інтерес народної картини та творів народних художників.

Аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що на даний час немає єдиного визначення наївного мистецтва. В довідковій літературі (словниках та енциклопедіях) дефініція поняття «наївне мистецтво» значно різниться. Існує два основні підходи визначення цього поняття: 1) наївне мистецтво є протиставленням професійному мистецтву; 2) під «наївним мистецтвом» розуміють творчість митців без академічної освіти на основі власного світосприйняття та світорозуміння [2].

Українське наївне малярство увібрало в себе фольклор, вірування та міфи прадавніх часів. Для робіт митців цього напряму образотворчого мистецтва характерні непропорційність образів, недотримання законів композиції, повна відсутність або слабо виражена перспектива, плавність та округлість форм, декоративність, своєрідний колорит [1].

Народне мистецтво Галичина в другій половині ХХ століття розвивалось в умовах тоталітарного режиму Радянського Союзу. За таких політичних умов українське населення Західної України прагнуло зберегти свою національну ідентичність. Важливим чинником націозбере-

ження стало малярство, яке в західному регіоні цілісно було поєднано із релігійним життям народу, не дивлячись на радянську пропаганду та утиск з боку влади.

Яскравим репрезентатором народного наїву Галичини другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. є Григорій Кирилович Пізнак.

Він народився 15 лютого 1930 року на Старосамбірщині в селі Мшанець в багатодітній сім'ї, в якій виховувалось семеро дітей. Родина Пізнаків пережила важкі випробування з приходом радянської влади. Рідний брат Григорія Пізнака Іван брав активну участь у складі УПА. Його у 1945 році заарештували та відправили у Іркутську область. Згодом й всю сім'ю Пізнаків у 1946 році вивезли у Сибір.

Григорію Пізнаку вдалось уникнути арешту. Він майже рік переховувався у рідні. Проте парубок продовжував підтримувати народний спротив, допомагав повстанцям, збирав у людей продукти та відносив у ліс для воїнів УПА. Однак у 1946 році його схопили та присудили вислання. Спочатку була Східна Україна, через пів року Григорія вивезли у Мордовію, звідси 17-літнього хлопчину відправили у Казахстан, а потім в Кемеровську область, в Росію. Митець пригадує, що то були страшні часи. Але попри всі випробування Григорій Пізнак знаходив час малювати, щоб відволіктись від страшної реальності. Його малюнки побачив репресований бактеріолог з України Микола Щербак. Він познайомив хлопчину з Юхимом Залізником, який взяв талановитого парубка у художню майстерню при радіозаводі. Тут юнак зустрівся з художниками Василем Турецьким з Буковини та Олександром Корецьким з Волині, які допомогли хлопчині розвинути художні задатки. Загалом Григорій Пізнак у сталінських таборах провів 7 років 9 місяців і 3 дні.

У 1955 році на Різдво Григорій Пізнак повернувся на українську землю. Проте йому не дозволили поселитись в рідному селі, тому він влаштувався на роботу мотористом у клубі сусіднього села Стрільки.

Новим етапом в духовному становленні художника стала зустріч з Б. Жидиком, директором школи-інтернату в Стрільках. Він запросив Г. Пізнака працювати вчителем малювання у навчальному закладі, не дивлячись на те, що той не мав педагогічної освіти. У школі-інтернаті Григорій розкрив свій не тільки мистецький талант, але й педагогічний. Він 11 років пропрацював в цьому навчальному закладі.

Весь час Григорій Кирилович Пізнак малював. Його творчий доробок вражає. Це сюжетні картини, ікони, настінні розписи, копії відомих робіт.

Аналіз творчого доробку митця дає змогу виділити дві лінії творчості, пов'язані з освоєнням художника нових жанрів та технік. Одна з ліній творчості Григорія Пізнака характеризується тяжінням до творення пейзажів та сюжетно-тематичних композицій, які породжені сприйняттям реальності або перейняті з українського етносу. Щира, дещо наївна художня мова робіт художника знаходить душевний відгук у глядача, що наближує роботи Г. Пізнака до народної картини. У його картинах «Після дощу» (іл. 1), «Ой звідси гора, звідси друга...» (іл. 2), «Ой рано зілля купала», «Біля криниці», «Пастухи» створені не

лише сюжетні моменти, а вимальовується повноцінна оповідь, яка доповнена деталями та акцентами. Живописні роботи насичені яскравими барвами. Митець вдало поєднує пейзаж і зображення фігур людей, утворюючи насичений в кольорі, яскравий та виразний образ українського села. Змістове наповнення живописних робіт дає змогу стверджувати про ідеально-фантазійне відтворення реального світу в роботах митця. Правдиве відтворення побуту, одягу поєдналось з настроєвістю, певною стилізацією об'єктів.

Дві останні роботи Г. Пізнака «Сім'я Стицьковичів» (іл. 3), «Похорон перед засланням в Сибір» (іл. 4) дещо відрізняються від попередніх живописних композицій. Існує різкий контраст між роботами, які передають красу природи і людей, та цими картинами, які присвячені трагічним подіям в житті родини митця.

На картині «Сім'я Стицьковичів» зображено арешт сім'ї Стицьковичів працівниками НКВС у с. Мшанець у 1940 році. Друга робота «Похорон перед засланням в Сибір» передає трагічну подію, яку пережила родина Пізнаків у 1946 році. На полотні зображено похорон 3-річної сестри Григорія Пізнака. Це сталося в той день, коли усю сім'ю мали виселити у Сибір. На картині показано, як працівники НКВС оточили маленьку похоронну процесію, не допускаючи односельців до сім'ї Пізнаків. Для художника ця робота була важкою в духовному сенсі. Він згадує, що при написанні картини він переживав нестерпний біль знов і знов: «Кожен мазок пензлика неначе ранив серце і воно кровоточило, немов би все це відбувається у цю хвилину. Це – моя Голгота». Сюжет цих картин передає жорстокість, трагедію, глибинне горе сім'ї. Пластична мова, колорит, лінії вдало підкреслюють сюжет. Постаті людей, вираз облич, рухи надзвичайно емоційно передають весь трагізм, біль та скорботу митця.

Зрілість творчого зростання Григорія Пізнака знайшла своє відображення у релігійному малярстві. У сакральному малярстві митця Григорія Пізнака органічно поєдналися станковий іконопис і сюжетно-тематичне малярство, що є характерною рисою українського сакрального мистецтва ХХ століття.

Не маючи відповідної освіти, Григорію Кириловичу Пізнаку доводилось самотужки освоювати канони іконопису. В результаті в іконопис-

Іл. 1. «Після дощу», 1974 р., полотно, олія

Іл. 2. «Ой звідси гора, звідси друга...», 2019 р., ґрунтоване ДВП, олія

ному малярстві Григорія Пізнака втілено його власне розуміння сакрального мистецтва.

Ікони «Покрови Пресвятої Богородиці» (іл. 5) та «Розп'яття» (іл. 6), написані Г. Пізнаком у 1993 році для каплички в с. Стрільки, яскраво відображають тенденції галицького сакрального малярства ХХ століття. Дослідниця Н. Руско, використовуює для таких типових робіт термін «іконокартини» [4]. Галицькі митці використовували канонічні образи й сюжети, але доповнювали їх зображенням пейзажу або інтер'єру. Завдяки цьому ікона (або як говорять на Галичині «образ») набувала більшої ілюстративності, привертала увагу вірян актуалізацією образів й наближенням їх до умов України. Колорит «Розп'яття» передає відчуття напруженість і покаяння за гри-

Іл. 3. «Сім'я Стицьковичів», 2014 р., ґрунтоване ДВП, олія

Іл. 4. «Похорон перед засланням в Сибір», 2019 р., ґрунтоване ДВП, олія

Іл. 5. «Покрова Пресвятої Богородиці»

Іл. 6. «Розп'яття»

хи, а «Покрови Пресвятої Богородиці» – спокою та надії на спасіння.

Загалом для сакрального малярства Г. Пізнака характерна одухотвореність образів, стрункі постаті персонажів, плавність ліній, гармонійний колорит.

Ікони та іконостаси Григорія Пізнака в с. Стрільки, с. Мшанець, с. Топільниця, с. Головецько, с. Смерічка, с. Верхній Лужок, с. Бусовисько, с. Лаврів, с. Велика Лінина, с. Береги, с. Бабино та інші засвідчують професійні якості та великий творчий потенціал народного митця.

Висновки. Сучасність вимагає від українського соціуму вирішення низки проблем, які охопили основні сфери його життєдіяльності (духовну, матеріальну, соціокультурну та соціально-політичну).

Ми глибоко переконані, що для подолання кризового стану необхідно звернутися до культурної спадщини українського народу.

Вважаємо, що в контексті актуалізації досліджень регіональних осередків народної творчості вивчення мистецької спадщини народних митців-самоуків є особливо важливим для розуміння першооснов народного малярства, його художньо-образної мови та засобів вираження.

Підсумовуючи викладене, можемо впевнено стверджувати, що Григорій Кирилович Пізнак – яскравий представник галицького наїву другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., творчий доробок якого залишаються недослідженими, що відкриває перспективу нового ракурсу вивчення народного малярства Галичини зазначеного періоду.

Список літератури:

1. Анучина Л. В. Роздуми про феномен народного малярства (спроба культурологічного аналізу). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2015. № 2. С. 68–77.
2. Богачёва Ю. Наивное искусство как манифестация сакрального в современной культуре. *Докса.* 2018. Вып. 2. С. 141–148. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> (дата звернення: 25.02.2021).
3. Паращак Л. З покоління незламних : оповідання. Львів : Афіша, 2011. 160 с.
4. Руско Н. Іконописна спадщина Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Світгляд – Філософія – Релігія.* 2014. Вып. 6. С. 129–137.

References:

1. Anuchyna L. V. (2015) Rozdumy pro fenomen narodnogo malyarstva (sproma kulturologichnogo analizu) [Reflections on the phenomenon of folk painting (an attempt at culturological analysis)]. *Visnyk Nacionalnogo universytetu «Yurydychna akademiya Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo». Ser.: Filozofiya, filozofiya prava, politologiya, sociologiya,* no. 2, pp. 68–77.
2. Bogachёva Yu. (2018) Nayvnoe yskusstvo kak manyfestatsiya sakralnogo v sovremennoj kulture [Naive art as a manifestation of the sacred in modern culture]. *Doksa,* vol. 2, pp. 141–148. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/> (accessed 25 February 2021).
3. Parashhak L. (2011) Z okolinnya nezlamnyx: opovidannya [From the generation of the unbreakable: a story]. Lviv: Afisha. (in Ukrainian)
4. Rusko N. (2014) Ikonopysna spadshhyna Galychyny kincyа ХІХ – pochatku ХХ stolittya [Iconic heritage of Galicia in the late ХІХ – early ХХ centuries]. *Svitoglyad – Filozofiya – Religiya,* vol. 6, pp. 129–137.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-32>

УДК 7.03:7.001.12

Филиппова О.Н.

Политехнический музей (г. Москва)

ТВОРЧЕСТВО П.А. РАДИМОВА (1887–1967) – ПОЭТА И ЖИВОПИСЦА

Аннотация. Красота и разнообразие нашей Родины так велики, так глубоко захватывают всех нас, производят такое сильное впечатление, что все забывается и только хочется передать очарование, которое переживаешь, глядя на эту могущественную, величественную, окружающую нас природу. Павел Александрович Радимов, работая среди природы, живет ее жизнью, он показывает ее одухотворенной, правдиво передавая ее колорит и состояние. Во всех его произведениях чувствуется любовь к тому, над чем он работает, его переживания – это не просто бездушное копирование природы. Он прекрасно чувствует характер местности, состояние дня. Его работы разнообразны, в каждой из них можно увидеть отличительную черту данного края, и все это полно поэзии и любви. Заветы реализма: А.К. Саврасова, Ф.А. Васильева, И.И. Шишкина, И.И. Левитана и В.Д. Поленова пейзажист П.А. Радимов, бывший передвижником, проводит в своих работах. Природа Подмосковья, Поволжья, Татарской, Чувашской и Марийской республик, Белоруссии, Узбекистана и Туркмении дают ему сюжеты для его картин.

Ключевые слова: творчество П.А. Радимова, уроки живописи, выставки Передвижников, деревенские этюды, поэзия и живопись, основание АХРРА, мотивы промышленности, старая усадьба в творчестве художника, пейзажи московской старины, большая персональная выставка.

Filippova Olga

Polytechnic Museum (Moscow)

THE CREATIVE WORK OF P.A. RADIMOV (1887–1967) AS AN POET AND PAINTER

Summary. The beauty and diversity of our Homeland is so great, so deeply captures all of us, makes such a strong impression that everything is forgotten and only want to convey the charm that you experience when looking at this powerful, majestic, surrounding nature. Pavel Alexandrovich Radimov, working in the midst of nature, lives its life, he shows it spiritualized, truthfully conveying its color and state. In all his works, you can feel the love for what he is working on, his experiences are not just a soulless copy of nature. He perfectly feels the nature of the area, the state of the day. His works are diverse, in each of them you can see the distinctive feature of this region, and all this is full of poetry and love. Landscape painter P.A. Radimov, who was a peredvizhnik, carries out the precepts of realism in his works. A.K. Savrasov, F.A. Vasiliev, I.I. Shishkin, I.I. Levitan and V.D. Polenov – these are the masters whose path the artist, who zealously studies the nature of our country, follows. The Moscow region, the Volga region, the Tatar, Chuvash and Mari Republics, Belarus, Uzbekistan and Turkmenistan give him subjects for his paintings. In his studies of 1953, the Southern Port of Moscow is depicted. If in the past the artist depicted mainly the old village, then after the revolution of 1917, new motifs appeared in his work. He addresses the industrial landscape. This is his cycle of Mosbas studies. The historical monuments of our country – from the Moscow Kremlin to the mausoleums of Kunya-Urgench on the border of the Kara-Kum desert – are captured by him in a series of sketches. The artist carefully solves the architectural landscape, wonderful examples of which are so many in our regions and national republics. During these years, P.A. Radimov was one of the most active organizers of the Association of Artists of Revolutionary Russia (AHRR) (since 1928 – AHR, Association of Artists of the Revolution). For ten years of ideological leadership in the AHRR, both the content and the form of P.A. Radimov's creativity were finally determined. The most powerful thing in his work is still a lyrical, landscape perception of reality and works of this type are so strong, bright, strong and convincing.

Keywords: the creative work of P.A. Radimov, painting lessons, exhibitions of Peredvizhniki, village sketches, poetry and painting, the foundation of the AHRR, motives of industry, the old manor house in the artist's work, landscapes of Moscow antiquity, a large personal exhibition.

Постановка проблемы. П.А. Радимов стихи начал писать с четырнадцати лет, и краски его полотен с самого начала смешались с красками поэзии. С тех ранних пор и живопись, и стихи стали для него неразрывными. Одаренный крестьянский паренек быстро пробивал себе дорогу в искусство. В те годы это было нелегко и под силу лишь подлинно талантливому человеку. Ученик передвижников, а позже последний председатель их общества, П.А. Радимов и в поэзии следовал принципам жизненной правды, его первой спутницы в искусстве. Поэт в живописи и живописец в поэзии, он всю силу своего дарования отдает служению Родине.

Анализ последних исследований и публикаций. Павел Александрович Радимов – при этом имени встает перед нами образ замечатель-

ного человека большой душевной силы, человека замечательного таланта, «выходца из народа». В 1912 году вышел в Казани первый поэтический сборник стихов П.А. Радимова «Полевые псалмы», и поэт навсегда сохранил признательную память к местам своей юности [3, с. 127]. Книга состояла из двенадцати своеобразных циклов: «Полевые псалмы», «Цветы лощин», «Зверье перевозданное», «Из книги Бытия», «Токаревские сонеты», «Городская весна», «Житие старца Никанора и его проповеди», «Песни пономаря», «Деревенское кладбище» и др. [3, с. 127]. «Полевые псалмы» сразу же получили широкую огласку [3, с. 129]. О книге широко отозвалась центральная пресса. В 1958 году вышла его книга стихов «Край родной», которая хорошо сочетала обе стороны его дарования [9]. Каждое стихот-

ворение в нем – это словесная живопись, а пейзажи, иллюстрировавшие книгу, были стихами в красках. Но не только срединная Россия отразилась в творчестве художника. П.А. Радимов глубоко интересовали быт, искусство, духовная жизнь братских народов, населяющих нашу великую страну. Одним из первых он стал переводить на русский язык произведения татарских поэтов и писателей.

Он был первым переводчиком классика татарской литературы Тукая. Позже в его стихах запестрели краски Башкирии, Узбекистана и Туркмении. В его стихах, навеянных впечатлениями от поездок в Среднюю Азию, выступает новое притягательное качество П.А. Радимова: любовное проникновение в национальную жизнь, умение понять дух и особенности культуры далеких республик. Многообразен круг художественного внимания П.А. Радимова, как многогранно и его творчество, которое до сих пор не до конца исследовано почитателями его таланта. Цель данной публикации – это рассмотреть линию развития П.А. Радимова на протяжении более полувековой его деятельности в искусстве, проанализировать его работы.

Павел Александрович Радимов родился 11 сентября 1887 года в селе Ходяйново, Зарайского уезда, Рязанской губернии. Детство его прошло среди впечатлений природы и крестьянского быта и от этих лет осталось у него необыкновенно острое чувство радости бытия, которое, как в живописи, так и в поэзии, выявил он далеко не сразу и которое так могущественно утверждает его оптимизм лишь в послереволюционный период творчества. В 1906 году он поступает на филологический факультет Казанского университета, который заканчивает в 1911 году с дипломной работой о Гомере «Гомер в произведениях греческих художников». Он еще до поступления на филологический факультет брал уроки живописи в студии Большакова в Москве, а во время учебы в университете занимался у художника Н.И. Фешина. Первое его выступление, как художника пришлось в 1908 год, когда на Казанской выставке он выставил свои пейзажи. В 1911 году он впервые появляется экспонентом на 39-ой выставке товарищества Передвижников, показав свои деревенские этюды. В 1914 году его избирают в члены товарищества и с этого времени он регулярно выставляет на передвижных выставках свои впечатления от деревенской жизни. К тому времени, как П.А. Радимов начал, как передвижник, «передвижничество» уже значительно изменило свой первоначальный облик [1, с. 8].

В него вошло много молодых сил, идеологически и формально, стоявших на совершенно иных позициях, чем оставшиеся в живых «основатели», как В.Е. Маковский, Г.Г. Мясоедов, Н.Н. Дубовской и другие [1, с. 8]. Оставаясь тесно связанной в своей тематике с «бытовизмом», эта пришедшая к «передвижникам» молодежь, вроде Н.И. Фешина или А.В. Исупова, сумела оживить старые реалистические корни, выявляя свое отношение к действительности уже в иных живописных формах [1, с. 8]. Первые работы П.А. Радимова носят ярко выраженный импрессионистический характер особой техники мазка и исканиями живописного пятна. В этом

отношении он настоящий представитель нового направления, стоящий на твердой почве тесного соприкосновения с реальной жизнью, но решительно, отбросивший литературное «наставление» [1, с. 9]. В раннем периоде П.А. Радимов в поисках живописного пятна идет на деревенские базары, деревенские дворики, освещенные солнцем, проникает в избу, пишет интерьеры в старых усадьбах. В этих своих этюдах художник насквозь эмоционален, вызывая в нас, однако, совершенно другие эмоции, чем те, что дают нам его последние работы, где так торжественно празднует свой праздник радость бытия. В этих этюдах преобладают серые погашенные тона, игра солнечных пятен приглушена и краски не ослепляют глаза. В этом мы видим влияние эпохи. П.А. Радимов не мог увидеть цветистого пейзажа в прежней деревне.

Здесь, в этом моменте, наитеснейшее сродство между его поэзией и живописью. Ранние деревенские пейзажи своим общим тоном перекликаются и отвечают его стихам, посвященным «Войне и деревне», уясняющим, вызываемые живописью эмоции [1, с. 9]. И как ранняя импрессионистическая живопись художника построена на немногочисленных приглушенных тонах и оттенках, так теперь нельзя вообразить П.А. Радимова без яркого пятна, плотного мазка и живописной цельности. Традиционные корни его искусства были тесно связаны с целой группой русских художников, главным образом, передвижников, посвятивших свое творчество изображению деревни.

К концу XIX века социальный протест, столь характерный для ранних передвижников (на примере творчества В.Г. Перова, В.М. Максимова, К.А. Савицкого, Г.Г. Мясоедова, И.Е. Репина), сменился «нейтральным» изображением деревенского быта [1, с. 11]. П.А. Радимов продолжал дело «поздних» передвижников, отличаясь от них своими, уже новыми по тому времени, живописными приемами, в значительной мере, освежившими передвижнический реализм [1, с. 11]. Определяя место П.А. Радимова в группе художников, воспевавших деревню (на примере творчества В.Е. Маковского, Н.П. Богданова-Бельского и др.), не надо забывать и первого предшественника всех русских деревенских художников, А.Г. Венецианова, с которым П.А. Радимова роднит не только тематика, но и некоторые чисто формальные приемы. В свои изысканные интерьеры, в свои внутренности крестьянских дворов и хлебов, П.А. Радимов любит вводить мотив открытого на заднем плане окна или двери, откуда льется свет и через которые входят в картину беспредельные пространства зеленых полей и лугов. Этот излюбленный венециановский прием часто повторяется и в деревенских картинах художника. Импульс к эволюции творчества П.А. Радимова дает основание после революции 1917 года АХРР'а (с 1928 года – АХР, Ассоциация художников революции – крупного объединения советских художников, графиков и скульпторов, являвшееся, благодаря поддержке государства, самой многочисленной и мощной из всех творческих групп 1920-х годов). Теперь только его творчество становится более красочным, пропадают серые вялые тона, исчезает раздробленность мазка, и вместе с тем, изображаемые предметы получают всю пол-

ноценность материального ощущения. Эволюция идет своим закономерным порядком. Старая, до-революционная деревня отжила свой век. Люди, по выражению А.М. Горького, живут в «счастливой стране» и свободно занимаются здоровым, веселым трудом [1, с. 13]. Деревенские мотивы художника и теперь также просты, как и в прошлом: это все те же деревенские дворики, деревенские избы и улицы, играющие ребятишки, козы, овцы, свиньи, несложные процессы деревенского труда, базары и девичьи хороводы.

Но их впечатления совершенно иные, пропитанные насквозь бодростью, здоровой жизнерадостностью и спокойной любовью к изображаемому. Просто он изображает крестьянскую землю и крестьянский труд, находя для этого и яркую красочную гамму, и плотную уравновешенную живописную форму. И только лишь деревня голодного 1923 года вызывает в нем другую, более сумрачную тональность, передающую именно чисто живописным, не сюжетным путем то стихийное бедствие, которое повисло над Поволжьем в тот год. Сюжеты этих его этюдов ничем особенным не указывают на грозу, нависшую над деревней, но всем своим живописным настроением выдают переживания автора. Прошел голод и снова в творчестве художника оживает полнота и звучность красок, пропитывая его пейзажи солнечным жаром и радостью. И на этих путях его живопись снова соприкасается с его поэзией, передавая жизнерадостные настроения деревенской природы. Такими и подобными вот жизнерадостными настроениями проникнуты все пейзажи П.А. Радимова. Отдельно в его творчестве стоят заводские мотивы, к которым привело его таким же естественным образом его эволюционное развитие, проходящее вместе с эпохой. Время указывало на необходимость отражения всех сторон современной жизни и особенно на овладение индустрией. Первые производственные жанры художника во всей их серьезности написаны в другой живописной манере. Исчезает радостная палитра, картины перестают улыбаться и приобретают темный колорит, вспыхивающий горячими сверканиями огней, за которыми чувствуется ритм машин и огромное напряжение организованного труда. Эти первые заводы художника не дают представления о тех гигантах, которые теперь соединяются с понятием завода.

В то время, когда первые АХР-овские художники пошли на заводы, а это случилось в 1922–1923 годах, наша промышленность только начинала восстанавливаться после последствий гражданской войны. Поэтому художник и не мог дать в этих своих картинах гигантов индустрии. В дальнейшем художник переходит к другим мотивам промышленности. Он пишет серию картин на темы «Меховой фабрики», «Обувной фабрики», «Фабрики валенок» [1, с. 15].

Все это было мелкое производство полукустарного типа, целиком, связанное с деревней. Постоянное тяготение художника к деревне привело его на эти фабрики, в их помещениях он разрабатывает мотивы человеческого труда. В этих картинах изменяется и колорит, становясь более светлым и прозрачным. Таким же остается он в работах 1931 года, в серии картин, изображающих труд на Коломенском заводе, в которых нет

Илл. 1. П.А. Радимов. «Люди в рогожах». 1928 г. Холст, масло // Сарапульский краеведческий музей (г. Сарапул, Удмуртская республика)

уже некоторой тяжести и мрачности тона первых индустриальных картин. Годы революции заставляют П.А. Радимова откликнуться и на другие моменты нашей жизни. Он пишет целую серию картин на тему заседаний сессий ВЦИК-а и Коминтерна, в которых красным тоном в сукнах столов и знамен подчеркивает подлинный пафос. Его главной вещью является картина о торжестве человеческого духа, героической стойкости борцов Октября «Люди в рогожах» (1928), написанной им через 10 лет после событий по фотографии сарапульского фотографа Петра Рогожикова (илл. 1).

Здесь, в одной из наиболее значительных работ раннего этапа советского изобразительного искусства, сдержанной рыже-коричневой гаммой ему удается передать только, что пережитую трагедию спасенных людей, вызывая чувство огромного оптимизма и утверждения. Чувствуя свою эпоху, он передает ее значительными образами. Картина была выставлена в 1928 году на юбилейной выставке 10-летия Красной Армии, одним из организаторов, которой, стал сам художник. Если в прошлом некоторое место в его творчестве занимала старая усадьба с ее уходящими, отживающими свой век настроениями (на примере работы: «В старой усадьбе» 1916 года), то теперь та же старая усадьба в последней серии абрамцевских работ художника, живет уже совсем другой жизнью (на примере работ 1957 годов: «Сада. Абрамцево», «Берега реки») (илл. 2, 3, 4).

Его последние усадебные интерьеры наполнены бодрящими настроениями советского санатория, и ими он откликается на многообразные стороны нового быта, выросшего на революционной почве. Художник постоянно работает над собой. Целые серии выставленных этюдов говорят об изучении им жизни не только крестьян Поволжья, но и Башкирии, Марийской области. К его этюдам старух и эскизам картин «Хоровод» (1928), «Хлебановна» (1929), «Анисья» (1929) близко стоит картина «Базар в Йошкар-Оле» (1929), написанная на темы марийской жизни [2, с. 7] (илл. 5).

В этом изучении и передаче он далек от этнографии. Его интересует жизнь и претворение ее

Илл. 2. П.А. Радимов. «В старой усадьбе». 1916 г. Холст, масло, 75,5 × 97,0 см // Частное собрание (г. Москва)

Илл. 3. П.А. Радимов. «Сад, Абрамцево». 1957 г. Картон, масло, 45,0 × 65,0 см // Частное собрание (г. Москва)

в живопись. Поэтому не нужно искать психологии во всех этих марийских девушках и старухах, в красочных хороводах и базарах. Они – повод для живописи, для веселого увлечения красками. В них художник остается верен себе, верен своему оптимизму и ощущению радости бытия, пришедшему с революцией. Точно таким же радостным и ищущим красочных пятен живописцем является П.А. Радимов и в многочисленных пейзажах, посвященных московской старине, Загорскому Кремлю, Кремлю в Коломне, или Казанскому Кремлю. Образы большой эмоциональной силы и выразительности несут в себе его картины: «Весна в Загорске» (1943), «Введенская церковь в Загорске» (1945), «Церковь Параскевы Пятницы в Загорске» (1944), «Казанский Кремль» (1959) и др. [2, с. 7] (илл. 6, 7).

Он не грустит по уходящему, уходящее только радует его своим своеобразием, своей живописной яркостью. Органичность, так свойственная путям развития творчества П.А. Радимова, утверждает его по преимуществу, как деревенского жанриста и пейзажиста. К сожалению, художник не поставил еще перед собой такой огромной важности проблемы, как человек в природе. Че-

Илл. 4. П.А. Радимов. «Берег реки». 1957 г. Холст, масло, 23,0 × 16,8 см // Частное собрание (г. Москва)

Илл. 5. П.А. Радимов. «Базар в Йошкар-Оле». 1929 г. Холст, масло, 60,0 × 80,0 см // Частное собрание (г. Москва)

ловек не выделен у него в качестве властелина и повелителя природы.

Если у передвижников, предшественников П.А. Радимова, человек выступал лицом, прямо, или косвенно, страдающим, или являлся предметом этнографического любопытства, то у самого П.А. Радимова в ранних жанрах люди принижены, забыты, в поздних же играют роль радостных красочных пятен. Такой подход явно уменьшает роль человека в природе. Хочется, все-же, чтобы П.А. Радимов показал нам, что человек – это крупнейшая сила среди других сил природы и затронул тем самым проблему, почти никак, не разрешенную в русской живописи. Как

Илл. 6. П.А. Радимов. «Церковь Параскевы Пятницы в Загорске». 1944 г. Холст, масло, 23,0 × 30,0 см // Частное собрание (г. Москва)

Илл. 7. П.А. Радимов. «Казанский Кремль». 1959 г. Холст, масло, 17,0 × 31,0 см // Частное собрание (г. Москва)

деревенский живописец и жанрист П.А. Радимов возвращается с самых первых творческих шагов среди деревенских тем. Но его деревня, при всей радости ее передачи, – это старая деревня, отживающая свой век. Художник делает попытки очертить новую деревню, деревню коллективного хозяйства, деревню колхозную. Об этом говорят его коммунальные «птичники», «крольчатники», колхозные огороды [1, с. 18]. Но передать сущность колхоза, показать коммунальный труд ему пока еще не удавалось. И эта задача стала для П.А. Радимова основной на ближайшие двадцать с лишним лет, на сколько ему это удалось, остается судить нам, современным исследователям. В итоге, П.А. Радимов прожил восемьдесят лет, его не стало 12 февраля 1967 года (скончался в своем доме в Хотьково, Московской области). Более полувека в искусстве. Длинная череда дней, наполненных замечательными событиями, встречами с красивыми людьми, бесконечной сменой чувств и мыслей, а, главное, трудом, творчеством. Среди тех, с кем он встречался, беседовал об искусстве, о поэзии, дружил, спорил, были – В.Я. Брюсов и С.А. Есенин, А.Е. Архипов, С.В. Малютин, Н.И. Фешин, Н.А. Касаткин, В.В. Маяковский и Д.А. Фурманов, А.Я. Головин и А.В. Нежданова и много других дорогих русскому искусству людей. Как вехи его жизненного пути остались: первая Волжско-Камская передвижная выставка, устроенная казанскими художниками для народа, которую в годы гражданской войны П.А. Радимов возил по Волге; работа председателя Товарищества передвижных художественных выставок; годы борьбы за новое советское искусство в АХРР; строительство Масловки и нового Абрамцева – этих художественных островков; рождение отделения Союза художников в Подмоскowie.

И многочисленные выставки, и групповые, и персональные, которые П.А. Радимов устраивал в самых различных местах – от колхозной избы-читальни до поселка геологов в Каракумах. Подлинная любовь к народу, беседа с ним, дает человеку крылья, широту мысли, обостряет его чуткость к красоте и своеобразию других наций, очарованию природы других уголков земли. Не потому ли пейзажные картины Средней Азии,

Илл. 8. П.А. Радимов. «Ковровщица из Теджена». 1936 г. Картон, масло, 21,0 × 14,6 см // Частное собрание (г. Москва)

выполненные П.А. Радимовым, исполнены такой монументальной силы, спокойного величия, а образы людей Узбекистана и Туркмении – благородства и человечности («Ковровщица из Теджена», 1936; «Сурия Радженова из Фирюзы», 1936; «Портрет председателя. Куня-Ургенч», 1935; «Портрет молодого человека из Куня-Ургенч», 1935 и др.) [2, с. 7] (илл. 8, 9, 10, 11).

С волнением готовился художник к большой персональной выставке, посвященной его 75-летию. Она открылась в Доме литераторов в 1962 году. Здесь был подведен итог полувековой работы живописца. Пейзажи П.А. Радимова, написанные годом ранее, в 1961 году – это «Москва. Южный порт. Соляные горы», «Москва. Южный порт» (илл. 12, 13).

П.А. Радимов всю свою жизнь был и остался в памяти людей человеком беспокойным, в лучшем смысле этого слова, а также подвижным и трудолюбивым. Он не растерял за свой большой творческий путь юношеской энергии.

Таким образом, наблюдая творческий путь художника, начиная с его первых работ, мы видим, как упорно ищет он свое лицо, ищет наиболее яркого выражения самого себя. В первых опытах,

Илл. 9. П.А. Радимов.
«Сурия Радженова из Фирюзы».
1936 г. Картон, масло,
21,5 × 15,0 см // Частное
собрание (г. Москва)

Илл. 10. П.А. Радимов.
«Портрет председателя.
Куня-Ургенч». 1935 г. Картон,
масло, 20,8 × 14,7 см // Частное
собрание (г. Москва)

Илл. 11. П.А. Радимов. «Портрет
молодого человека из Куня-
Ургенч». 1935 г. Картон,
масло, 20,4 × 14,2 см // Частное
собрание (г. Москва)

Илл. 12. П.А. Радимов. «Москва. Южный порт.
Соляные горы». 1961 г. Холст, масло,
74,0 × 137,0 см // Частное собрание (г. Москва)

Илл. 13. П.А. Радимов. «Москва. Южный порт».
1961 г. Холст, масло, 74,0 × 137,0 см //
Частное собрание (г. Москва)

где преобладает «пленэр», он часто меняет живописную манеру, чаще пишет темперой, пробует лаки [1, с. 10]. Темперу он иногда меняет на масло, стремясь перейти от дробного мазка к живописной цельности и плотности. Этого он достигает уже после революции в своих многочисленных работах 1920-х годов и в последние годы он снова брался за темперу, дающую возможность пере-

давать легкость и воздушность впечатлений. Благодаря жизни в провинции, он был далек от модных в то время сезанистских увлечений. Его импрессионистические опыты шли, в основном, от русского импрессионизма. Художнику удалось сохранить свое лицо, потому, что его характеру было совершенно чуждо какое бы то ни было искажение действительности.

Список литературы:

1. Выставка картин П.А. Радимова, организованная к 25-летию художественной деятельности 1908–1933 / Ст. Н.Н. Масленникова, А.М. Скворцова; Всероссийский кооперативный союз работников изобразительных искусств: «Всекохудожник». Москва : [б. и.], 1933. 29 с.
2. Выставка произведений Павла Александровича Радимова: 75 лет со дня рождения и 55 лет творческой деятельности / Московская писательская организация Союза писателей РСФСР, Московское обл. отделение Союза художников РСФСР; [сост. М.Д. Глинкин]. Москва : «Советский художник», 1962. 47 с.: ил.
3. Егоров А. Павел Радимов. Очерк жизни и творчества // Радимов П.А. О родном и близком. Воспоминания. Москва : «Московский рабочий», 1973. С. 126–158.
4. Каталог выставки картин художника Павла Радимова: Средняя Азия. Ашхабад-Хорезм-Хива 1934–1935 / Московский союз советских художников. Москва : «МОССХ», 1936 (тип. Москопромпечат). 29 с.: ил.
5. Каталог выставки произведений П.А. Радимова: 45 лет творческой деятельности / Оргкомитет Союза советских художников СССР, Союз советских писателей СССР; [кат. сост. Ю.В. Лобановой]. Москва : «Советский художник», 1954. 12 с.: ил.
6. Каталог выставки произведений П.А. Радимова: 50 лет творческой деятельности / Оргкомитет Союза художников РСФСР, Гос. музей Татарской АССР. Москва; Казань : «Советский художник», 1958. 9 с.

7. Павел Александрович Радимов: выставка произведений живописи / Московская организация Союза художников РСФСР, Центральный дом литераторов им. А.А. Фадеева. Москва : [б. и.], 1978. 14 с.: ил.
8. Радимов П.А. ... Полевые псалмы: Стихи: [Свиток первый]. 1912 / Павел Радимов. Казань : скл. изд. у автора, 1912. 248 с.: ил.
9. Радимов П.А. Край родной: стихи и рисунки о Подмоскowie. Москва : «Московский рабочий», 1958. 63 с.
10. Радимов П.А. О родном и близком: воспоминания. Москва : «Московский рабочий», 1973. 157 с.: ил.
11. Филиппова О.Н. П.А. Радимов – поэт и художник (1887–1967 гг.) // Современные проблемы гуманитарных и естественных наук [Текст] : материалы XXXV международной научно-практической конференции 27–28 июня 2017 г. / Науч.-инф. издат. центр «Институт стратегических исследований». Москва : Изд-во «Институт стратегических исследований» : Изд-во «Перо», 2017. С. 207–212.
12. Филиппова О.Н. Творчество Н.Н. Дубовского – одного из популярных русских пейзажистов конца XIX – начала XX столетия. *Молодий вчений*. 2020. № 4(80). С. 539–544.
13. Филиппова О.Н. Крестьянский жанр в творчестве Г.Г. Мясоедова (1834–1911 гг.). *Молодий вчений*. 2020. № 6(82). С. 302–311.

References:

1. Vystavka kartin P.A. Radimova, organizovannaja k 25-letiju hudozhestvennoj dejatel'nosti 1908–1933 / St. N.N. Maslennikova, A.M. Skvortsova; Vserossijskij kooperativnyj sojuz rabotnikov izobrazitel'nyh iskusstv: «Vsekohudozhnik». Moscow: [b. i.], 1933. 29 p.
2. Vystavka proizvedenij Pavla Aleksandroviča Radimova: 75 let so dnja rozhdenija i 55 let tvorcheskoj dejatel'nosti / Moskovskaja pisatel'skaja organizatsija Sojuza pisatelej RSFSR, Moskovskoe obl. otdelenie Sojuza hudozhnikov RSFSR; [sost. M.D. Glinkin]. Moscow: «Sovetskij hudozhnik», 1962. 47 p.: il.
3. Egorov A. (1973) Pavel Radimov. Oчерk zhizni i tvorčestva // Radimov P.A. O rodnom i blizkom. Vospominanija. Moscow: «Moskovskij rabochij», pp. 126–158.
4. Katalog vystavki kartin hudozhnika Pavla Radimova: Srednjaja Azija. Ashhabad-Horezm-Hiva 1934–1935 / Moskovskij sojuz sovetskih hudozhnikov. Moscow: «MOSSH», 1936 (tip. Moskoprompechat'). 29 p.: il.
5. Katalog vystavki proizvedenij P.A. Radimova: 45 let tvorcheskoj dejatel'nosti / Orgkomitet Sojuza sovetskih hudozhnikov SSSR, Sojuz sovetskih pisatelej SSSR; [kat. sost. Ju.V. Lobanovoj]. Moscow: «Sovetskij hudozhnik», 1954. 12 p.: il.
6. Katalog vystavki proizvedenij P.A. Radimova: 50 let tvorcheskoj dejatel'nosti / Orgkomitet Sojuza hudozhnikov RSFSR, Gos. muzej Tatarskoj ASSR. Moskva; Kazan': «Sovetskij hudozhnik», 1958. 9 p.
7. Pavel Aleksandrovich Radimov: vystavka proizvedenij zhivopisi / Moskovskaja org. Sojuza hudozhnikov RSFSR, Tsentral'nyj dom literatorov im. A.A. Fadeeva. Moscow: [b. i.], 1978. 14 p.: il.
8. Radimov P.A. ... Polevye psalmy: Stihi: [Svitok pervyj]. 1912 / Pavel Radimov. Kazan': skl. izd. u avtora, 1912. 248 p.: il.
9. Radimov P.A. (1958) Kraj rodnoj: stih i risunki o Podmoskov'e. Moscow: «Moskovskij rabochij», 63 p.
10. Radimov P.A. (1973) O rodnom i blizkom: vospominanija. Moscow: «Moskovskij rabochij», 157 p.: il.
11. Filippova O.N. (2017) P.A. Radimov – po`et i hudozhnik (1887–1967 gg.) // Sovremennye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk [Tekst]: materialy XXXV mezhdunarodnoj nauchno-praktičeskoj konferentsii 27–28 ijunja 2017 g. / Nauch.-inf. izdat. tsentr «Institut strategičeskikh issledovanij». Moscow: Izd-vo «Institut strategičeskikh issledovanij»: Izd-vo «Pero», pp. 207–212.
12. Filippova O.N. (2020) Tvorčestvo N.N. Dubovskogo – odnogo iz populjarnyh russkih pejzazhistov kontsa XIX – nachala XX stoletija. *Molodij vchenij*, no. 4(80), pp. 539–544.
13. Filippova O.N. (2020) Krest'janskij zhanr v tvorčestve G.G. Mjasoedova (1834–1911 gg.). *Molodij vchenij*, no. 6(82), pp. 302–311.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-33>

УДК 94(477)

Баковецька О.О.

Миколаївська філія

Київського національного університету культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ У ВІЙНАХ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Анотація. Стаття присвячена висвітленню ролі та місця жінок у війнах ХХ–ХХІ століть: Першій, Другій світових війнах та російсько-українському конфлікту, що розпочався у 2014 році. В матеріалі визначено, що протягом вказаного періоду жінки завжди проявляли активну громадянську позицію і готові були нарівні з чоловіками відстоювати свою державу. В часи Першої світової війни жінки, в основному, приймали активну участь у діяльності благодійних товариств. Однак і на фронті, всупереч суспільній думці, їх можна було побачити не лише серед медичної служби а й в якості бійців. Подібне явище не мало масового характеру, але доводило – жінки прагнули до дієвої участі у війні, визнанні їх прав на участь у вирішенні існуючих викликів та гендерної рівності із чоловіками. В Другій світовій війні жінки окрім забезпечення функціонування галузей народного господарства, військової промисловості в тилу, медичної служби, пліч о пліч із чоловіками відстоювали свою землю від зазіхань армій супротивників. В наш час, з моменту початку російсько-української війни, жінки знов виявили готовність не лише шляхом провадження волонтерської діяльності, а із зброєю в руках захищати свою Батьківщину. Участь жінок у війнах є одним із засобів посилення супротиву противнику, а розвиток гендерної рівності, в тому числі в армії, є вкрай важливим і абсолютно виправданим.

Ключові слова: жінка, гендерна рівність, військовослужбовець, війна, благодійність, волонтерство.

Bakovetskaya Olga

Mykolayiv Branch of Kyiv National University of Culture and Arts

UKRAINIAN WOMEN IN THE WARS OF THE XX–XXI CENTURIES

Summary. The article is devoted to the role and place of women in the wars of the XX–XXI centuries: the First, Second World Wars and the Russian-Ukrainian conflict that began in 2014. The material states that during this period women always showed an active civil position and were ready to defend their state on an equal footing with men. During the First World War, women mainly took an active part in the activities of charitable societies: raising funds for the army, preparing food, treating, supporting the wounded, helping displaced persons and prisoners of war, sewing clothes for the military, participating in mobilization activities. However, at the front, contrary to public opinion, they could be seen not only among the medical service but also as fighters. And women-military did not concede neither in courage, nor in military skill to men-military. Such a phenomenon was not widespread, but it proved that women sought to participate effectively in the war, recognizing their right to participate in addressing existing challenges and gender equality with men. In World War II, in addition to ensuring the functioning of the national economy, the military industry in the rear, and the medical service, women side by side with men defended their land from the encroachments of enemy armies. In our time, since the beginning of the Russian-Ukrainian war, women have once again shown their readiness not only to volunteer, but to defend their homeland with weapons in hand. In recent years, the number of women in the Armed Forces of Ukraine has increased significantly. As a result of the reform of the Armed Forces on the principles of genderization of NATO structures, the legal and regulatory framework of the issue has changed. In accordance with the adopted regulations, the rights of women in the Ukrainian army were equated with the rights of men. The adoption of relevant programs and laws has certainly not solved all the problems related to the service of women in the army. But the direction in which to move is clearly outlined. The participation of women in wars is one of the means of strengthening resistance to the enemy, and the development of gender equality, including in the army, is extremely important and absolutely justified.

Keywords: woman, gender equality, serviceman, war, charity, volunteering.

Постановка проблеми. Завжди під словом “захисник” ми розуміємо чоловіків. Але ж не слід забувати й про жінок. Вони також в усі часи стояли поруч із чоловіками на захисті своєї Батьківщини. Однак більшість досліджень військової історії традиційно фокусують свою увагу на ролі чоловіків у процесах, пов’язаних із початком, перебігом і завершенням військових дій. Лише в останню чверть ХХ століття, в наслідок суспільних зрушень, питання жіночої історії починають дійсно актуалізуватися. Певною мірою, цьому сприяло те, що у середині 1980-х років американська дослідниця Дж. Скотт ввела у науковий обіг термін «гендер». В останні десятиліття,

тема, присвячена ролі жінок в соціальному розвитку суспільства, зокрема її військовий аспект, набуває особливої актуальності. Отже, дана стаття присвячена українським жінкам, які разом із чоловіками захищали Україну від ворогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою участі українських жінок в подіях Першої світової війни присвячено низку досліджень сучасних українських дослідників: М. Байдак [1], М. Гук [2], О. Павлишин [3] та інших. Визначенням ролі та місця українських жінок в роки Другої світової війни займаються: О. В. Стяжкіна [4], М. Ю. Шевченко та В. А. Гедз [5], І. І. Суховерська [6] та інші [7]. Науковці в своїх роботах спро-

бували розглянути питання, позбувшись стереотипів нав'язаних радянською історичною наукою та максимально об'єктивно, на основі історичних джерел, відтворили особливості становища жінок в роки війни, їх внесок в справу захисту своєї рідної землі, визначили роль, яку вони відігравали у веденні військових операцій, підтримці фронту, наблизненні перемоги та миру.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Окремою увагою з боку науковців сьогодення потребує тема російсько-української війни, що розпочалась у 2014 році, зокрема висвітлення питання участі жінок у цьому конфлікті.

Мета статті – висвітлити основні напрями діяльності українських жінок під час війн ХХ–ХХІ століть, їх участь у вирішенні проблем війни та визначити роль, яку вони зіграли та продовжують відігравати у військових конфліктах, виявити спільне та відмінне у поглядах, ставленні і діях жінок різних періодів відносно війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час Першої світової війни українські жінки не залишали своїх чоловіків. Всіма силами вони намагались їх підтримати, надати допомогу. Насамперед вони брали участь у роботі благодійних організацій, або самі ставали організаторами нових громадських і благодійних об'єднань. В містах, де були відсутні благодійні організації, жінки допомагали одноосібно. Так само, як учасниці благодійних та громадських організацій, вони збирали добровільну допомогу, направляли на потреби армії дохід, що вони отримували від власної діяльності, працювали при шпиталях, польових кухнях, займалися підготовкою та постачанням продовольства, шили одяг, допомагали біженцям, переселенцям, займалися пропагандистською та мобілізаційною роботою. В зазначений період діяли: Український жіночий комітет допомоги пораненим воякам (Український комітет допомоги раненим жовнірам у Відні), Союз визволення України, відділ Українського Червоного Хреста, Жіноча громада, Український жіночий союз, Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій, Союз українок-католичок, численні дамські комітети, жіночі спілки, товариства, клуби які створювались в багатьох містах України. Проблеми війни не обійшли стороною жінок в монастирях. Вони так само збирали кошти, шили одяг, амуніцію для військових, займалися продовольством та багатьма іншими питаннями, направленими на допомогу армії, пораненим, біженцям, ув'язненим [8, с. 103–120].

Діяльність українських жінок у благодійних, громадських організаціях, метою яких стала допомога армії та постраждалим внаслідок військових дій, охоплювала всю територію України. Це дев'ять губерній які входили до складу Російської імперії, та українські землі у складі Австро-Угорщини – Галичину та Буковину [9, с. 25].

Наприклад, ще від початку війни, при Одеському відділенні Червоного Хреста створили жіночий комітет, з метою відкриття, організації, утримання шпиталів для поранених військових. Комітет на чолі з Л. С. Сосновською за перший рік війни організував три шпиталі та відділ для лікування поранених військовослужбовців [10, с. 199]. Харківський Дамський комітет, починаючи з 1915 року проводив збір грошей на заку-

півлю подарунків для військовослужбовців та підтримку пораненим. Київський Дамський комітет Червоного Хреста, на чолі із Є. С. Третяковою займався не лише справами постачання, але й опікувався пораненими військовими, що пройшли попереднє лікування у шпиталях [11, с. 151].

Не лише прояви благодійності, милосердя були притаманні українським жінкам в роки Першої світової війни. Також їх можна було зустріти і в окопах, де вони разом із чоловіками брали участь у військових операціях. Відома дослідниця гендерних студій Ольга Бежук, яка, насамперед займалась дослідженням діяльності галицького жіноцтва в роки Першої світової війни, в своєму інтерв'ю зазначила: «Поширеним є твердження, що перші жіночі загони були створені в Росії – батальйон смерті Бочкарьової або допоміжний жіночий корпус у Британії. Але вони були створені у 1917 році, коли це ініціював уряд. Брусилів і Керенський, побачивши депресивні настрої в армії, вирішили підключити жінок. У нас це було добровільно. Жінки самі зголошувалися воювати зі зброєю в руках. Жіноча чота Січових стрільців-2 налічувала 33 жінки. За три роки до таких явищ у Європі. Загін входив у Січові стрільці-2. Усі дівчата, що були там, пройшли мілітарний вишкіл в організаціях «Січ», «Сокіл», «Пласт». Вони добре вміли стріляти, вести окопну війну. Коли ж дійшло до війни, австрійський уряд заборонив жінкам воювати. Такі жінки, як Олена Степанів-Дашкевич, Марія Бачинська, Гандзя Дмитерко, Софія Галечко та Ірена Кузь, пішли на війну. Ми повинні знати їх і пам'ятати про них» [12].

Саме Олена Степанів та Гандзя Дмитерко стали першими українськими жінками-добровольцями, які заохотили служити у війську не як сестри-милосердя, а саме як рядові стрільці, пліч-о-пліч з чоловіками. Ці дві жінки здобули повагу серед чоловіків-військових за свою звитягу, дуже швидко отримали ранг хорунжих, їх нагородили медалями за мужність. Під час бойових дій відзначилася Ірина (Ярема) Кузь, яка підірвала гранатами кулеметну позицію супротивника, захопила папери та карти московського штабу, взявши у полон кількох військових з ворожої армії. Інформація про цей приклад неймовірної мужності у 1915 році була опублікована в австрійському та американському часописах [13].

Не менш героїчно жінки проявляли себе в роки Другої світової війни. Безумовно, на жінок було покладено увесь тягар, пов'язаний із забезпеченням роботи тилкових служб. На фронті представниці «слабкої статі», традиційно, виконували суто жіночі ролі – медична допомога, облаштування польових їдалень, мобілізаційні заходи. Водночас, історія має безліч прикладів неймовірної мужності жінок під час війни. Наведемо лише декілька прикладів. Нечепорчукова Мотрона Семенівна, яка закінчила Балаклійську акушерсько-сестринську школу, була санінструктором санітарної роти 100-го гвардійського стрілецького полку. Під час бойових дій на берлінському напрямку врятувала життя сімдесяти восьмим військовим, яких винесла з поля бою. Не зважаючи на поранення, продовжувала надавати медичну допомогу солдатам. Під час обстрілу поранених супротивником, їй вдалось застрелити військового ворожої армії, який вів цей обстріл. За це її нагородили орденом Слави 1-го ступеня, після

чого М. С. Нечепорчукова стала повним кавалером ордена Слави. Пізніше, жінка була удостоєна нагороди Міжнародного комітету Червоного Хреста – медаллю імені Флоренс Найтінгейл. Не менш героїчно поводили себе на війні інші жінки: Пушина Феодора Андріївна – військовий фельдшер, лейтенант медичної служби, Герой Радянського Союзу; Октябрська (Гарагуля) Марія Василівна – механік-водій танка, Герой Радянського Союзу; Завалій Євдокія Миколаївна – єдина жінка – командир взводу морської піхоти, гвардії полковник; Павличенко Людмила Михайлівна – снайперка часів Другої світової війни, Герой Радянського Союзу [14] та багато інших представниць «слабкої статі». Всі вони, разом із чоловіками, захищали свою Батьківщину, не поступаючись в мужності та самовіддачі.

В радянській історіографії місце і роль жінки в роки Другої світової війни висвітлювалось досить однобічно. Впливали ідеологія, встановлені цензурою кліше. В сучасній українській історіографії підхід до питання поступово змінюється. Все частіше з'являються дослідження в яких висвітлюються долі жінок, які були учасницями військових формувань ОУН та УПА; жінок, які вели підпільну боротьбу; тих, що потрапили до концтаборів, таборів для військовополонених, або залишалися на окупованих територіях і мали турбуватися про долю літніх людей, дітей, інвалідів, представників етнічних груп, які переслідувалися окупаційною владою з особливою жорстокістю; тих, що примусово були вивезені для робіт у Німеччині; жінок, які важко працювали на військових підприємствах, в сільському господарстві, на будівництві військових укріплень. З метою привернути увагу суспільства до ролі жінки в Другій світовій війні, Український інститут національної пам'яті у 2016 році розробив інформаційно-просвітницький проект «Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової війни». Разом із телеканалом UA: Перший та Національним музеєм історії України у Другій світовій війні було створено серію документальних роликів про жіночі долі в роки Другої світової війни [15]. Подібні заходи покликані відновити історичну правду, зняти роками сформовану заангажованість з цього питання.

Нова загроза, яка постала перед нашим суспільством у 2014 році – війна на Сході України, призвела до активізації громадянської позиції нашого народу. Зокрема, почала збільшуватися кількість військовослужбовиць у ЗС України. У 2008 році в українській армії проходило службу 1 800 жінок. Станом на початок жовтня 2015 року, за словами начальниці Управління комунікації та преси Міністерства оборони України Оксани Гаврилюк, службу у Збройних силах України проходило близько 14,5 тис. жінок-військовослужбовиць та 30,5 тис. працівників Збройних сил. З них – 938 жінок-військовослужбовиць взяли участь у проведенні АТО, майже 2 тис. – офіцери, 35 жінок-військовослужбовиць перебували на керівних посадах в Міноборони, Генштабі ЗСУ [16, с. 14–15]. Станом на березень 2020 року у ЗС України служить 29 760 жінок: 902 – старший офіцерський склад, 1 090 – обіймають керівні посади офіцерського складу, 9 136 – мають статус учасника бойових дій [17]. Отже, за даними Міністерства оборони України, за останні 10 років кількість жінок в армії збільшилась у 15 разів. Зміни в свідомості суспільства, які відбулися протягом

останніх років стосовно гендерного питання в ЗСУ, спонукали до внесення змін до нормативно-правової бази: 2016 року – розширено перелік військових професій для жінок, 2018 року – набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби в Збройних Силах України та інших військових формуваннях», який зрівняв права жінок та чоловіків [18].

Статистика свідчить, що війна, нав'язана російським агресором, призвела до кардинальних і абсолютно реальних реформ в українській армії. Безпосередньо ці реформи торкнулись питання гендеризації в ЗСУ, які раніше відрізнялися значною консервативністю в даному напрямі. Всі зміни, що останнім часом відбуваються в армії, базуються на принципах гендеризації структур НАТО та проходять у відповідності до Резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир і безпека». Приєднавшись до вказаної Резолюції РБ, Україна прийняла «Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року». Цей документ передбачає розширення участі жінок у вирішенні військових конфліктів [19].

Таким чином, з початком війни на Донбасі, жінки-військовослужбовці були снайперами, гранатометниками, кулеметниками, командирами БМП, розвідниками. Побачивши багатьох жінок на передовій у справі, військовослужбовці-чоловіки почали змінювати своє ставлення до них, «адже стало очевидним: українки готові і спроможні захищати Україну нарівні з чоловіками» [20]. Позитивну оцінку жінок-бійців в армії можна побачити і в книгах, що написані чоловіками – учасниками бойових дій на Сході, військовими кореспондентами [21]. Також не варто забувати і про той внесок у підтримку ЗСУ, що зробили жінки-волонтери, які від 2014 року всіма силами намагаються допомагати армії. З початком військових дій по всій Україні з'явилися кулінарні, в'язальні сотні, групи «кікімор» по виготовленню маскувальних сіток та багато інших волонтерських об'єднань, організаторами та учасниками яких ставали жінки.

Водночас, слід зазначити, що відчутне збільшення жінок-військовослужбовиць за останні роки, їх участь у російсько-українській війні, поступові зміни в законодавчій базі, направлені на зрівняння в правах жінок і чоловіків в армії не знімають багатьох болючих питань, що потребують подальшого вирішення: позбавлення стереотипного мислення, стосовно ролі та місця жінки в армії, як зі сторони суспільства в цілому так і самих жінок, що несуть військову службу; побутові питання, пов'язані з інфраструктурою, яка пристосована під потреби чоловіків; відсутність або низький рівень можливостей обіймати керівні посади та приймати рішення.

Висновки і пропозиції. Отже, жінки від часів Першої світової війни до наших днів займають активну громадянську позицію, не залишаються осторонь військових конфліктів і завжди готові не лише допомагати, підтримувати військових-чоловіків, а й нарівні з ними проявляти звитягу, стійкість та мужність у захисті своєї Батьківщини. Це прагнення заслугоує на підтримку як з боку держави так і суспільства в цілому, а також наукового переосмислення та розвитку комплексних досліджень.

Список літератури:

1. Байдак М. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 pp.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018. 22 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf (дата звернення: 22.02.2021).
2. Гук М. Жінки України в Першій світовій війні у сучасних вітчизняних дисертаційних дослідженнях. *Часопис української історії*. 2019. № 39. С. 104–113. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/chui/chui_2019_39.pdf (дата звернення: 21.02.2021).
3. Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна. Перша світова: українська перспектива*. 2016. № 23. С. 152–170. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dudko_Oksana/Mizh_natsionalnoi_i_populiarnoi_kulturoiu_teatry_v_ukupovanomu_Lvovi_veresen_1914_roku_cherven_19.pdf? (дата звернення: 20.02.2021).
4. Стяжкіна О. В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/87393653.pdf> (дата звернення: 18.02.2021).
5. Шевченко М. Ю. Жіноцтво в окупованому Києві (за матеріалами фондів Меморіального комплексу "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років"). *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 256–273. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=ay_2014_4-5_24 (дата звернення: 20.02.2021).
6. Суховерська І. Г. Образ жінки в роки другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 223–227. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Nrifznu_2017_49_44 (дата звернення: 18.02.2021).
7. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко. Київ, 2015. 335 с. URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/zhinki_centralnoi_ta_shidnoi_ievropi_u_drugiy_svitoviy_viyini_-_genderna_specifika_dosvidu_v_chasi_ekstremalnogo_nasilstva.pdf (дата звернення: 18.02.2021).
8. Гук М. С. Жінки України у Першій світовій війні: історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2020. 229 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Huk_Mariia/Zhinky_Ukrainy_u_Pershii_svitovii_viyini_istoriohrafia.pdf?PHPSESSID=91gnufk2o352ar8m7m5v87vnn3 (дата звернення: 21.02.2021).
9. Тітовська Ж. В. Діяльність Українських жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни (1914–1917 pp.) : зб. наук. праць. Серія «Історія та географія». Вип. 40. Харків, 2011. С. 23–26. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=znpkhnpu_ist_2011_40_6 (дата звернення: 20.02.2021).
10. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. 410 с. URL: https://uamoderna.com/images/biblioteka/Smoliar_books/Smoliar_Mynule.pdf (дата звернення: 18.02.2021).
11. Світич К. С. Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія «Гендерні дослідження»*. 2017. Вип. 3. С. 148–155. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=nznuoagend_2017_3_19 (дата звернення: 19.02.2021).
12. Інтерв'ю Кобалія А. з Бежук О. Жіночий досвід Першої світової, або галичанки в окопах Східного фронту // Повага. Сайт кампанії проти сексизму в медіа і політиці. URL: <https://povaha.org.ua/zhinochyj-dosvid-pershioji-svitovoji-abo-halychanky-v-okopah-shidnoho-frontu/> (дата звернення: 20.02.2021).
13. Липовецький С. Жінка в мундирі. 100 років тому. *Український тиждень*. 2016. Березня 1. URL: <https://tyzhden.ua/History/159715> (дата звернення: 20.02.2021).
14. Українські жінки в Другій світовій війні: декілька історій // Державна служба України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції: офіційний веб сайт. URL: <http://dsvv.gov.ua/zvyazky-z-hromadskistyuspruyannya-rozvytku-hromadskoho-suspilstva/ukrajinski-zhinky-v-druhiy-svitoviy-vijni-dekilka-istorij.html> (дата звернення: 21.02.2021).
15. Війна не робить винятків. Жіночі історії Другої світової // Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=vijna-ne-robvt-vunyatkiv-zhinochi-istoriji-druhoji-svitovoi> (дата звернення: 22.02.2021).
16. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / заг. ред. Тамари Марценюк. Київ : ФОП Клименко, 2016. 80 с. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevyduymi_bataloin.pdf?sequence=3&isAllowed=y (дата звернення: 22.02.2021).
17. Нині у війську служить майже 30 тисяч жінок // Армія Inform. Інформаційне агентство. URL: <https://cutt.ly/Gvn8PvN> (дата звернення: 22.02.2021).
18. Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів // Міністерство оборони України: офіційний веб сайт. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhinok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv/> (дата звернення: 22.02.2021).
19. Грабовська І. Сучасна українська жінка у війні із російським агресором // День. ТОВ «Українська Прес-група». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/suchasna-ukrayinska-zhinka-u-viyini-iz-rosiyskym-agresorom> (дата звернення: 22.02.2021).
20. Про переоцінку ролі жінки в українському війську // Міністерство оборони України: офіційний веб сайт. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/pro-pereocinku-rol-i-zhinki-v-ukrainskomu-vijsku.html> (дата звернення: 22.02.2021).
21. Пророцтво Жанни. Історії українських воїнів / заг. ред. Валентина Буряченка. Київ : Військо України, 2018. 224 с. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/books/uxhVVb6Z3Z5KTKF4.pdf> (дата звернення: 22.02.2021).

References:

- Baidak M. (2018) Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914–1921 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Lviv, 22 p. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf (accessed 22 February 2021).
- Huk M. (2019) Zhinky Ukrainy v Pershii svitovii viini u suchasnykh vitchyznianskykh dysertatsiynnykh doslidzheniakh. Chasopys ukrainskoi istorii, no. 39, pp. 104–113. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/chui/chui_2019_39.pdf (accessed 21 February 2021).
- Pavlyshyn O. (2016) Emansypatsiia zhinky-selianky v roky Pershoi svitovoi viiny. «Babska revoliutsiia» 1918 r. u Skhidnii Halychyni. Ukraina moderna. Persha svitova: ukrainska perspektyva, no. 23, pp. 152–170. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dudko_Oksana/Mizh_natsionalnoiu_i_populiarnoiu_kulturoiu_teatry_v_okupovanomu_Lvovi_veresen_1914_roku_cherven_19.pdf? (accessed 20 February 2021).
- Stiazhkina O. V. (2015) Zhinky Ukrainy v povsiakdenni okupatsii: vidminnosti stsenarii, intentsii y resursy vyzyvannia. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, no. 2, pp. 42–66. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/87393653.pdf> (accessed 18 February 2021).
- Shevchenko M. Yu. (2014) Zhinotstvo v okupovanomu Kyievi (za materialamy fondiv Memorialnoho kompleksu "Natsionalnyi muzei istorii Velykoi Vitchyznianskoi viiny 1941–1945 rokiv"). Arkhivy Ukrainy, no. 4-5, pp. 256–273. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=ay_2014_4-5_24 (accessed 20 February 2021).
- Sukhoverska I. I. (2017) Obraz zhinky v roky druhoi svitovoi viiny u suchasni rosiiskii istoriohrafii. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, vol. 49, pp. 223–227. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=N-pifznu_2017_49_44 (accessed 18 February 2021).
- Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasylstva: zb. nauk. prats / za nauk. red. H. Hrinchenko. Kyiv, 2015. 335 p. URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/zhinki_centralnoi_ta_shidnoi_ievropi_u_drugiy_svitoviy_viyni_-_genderna_specyfika_dosvidu_v_chasi_ekstremalnogo_nasilstva.pdf (accessed 18 February 2021).
- Huk M. S. (2020) Zhinky Ukrainy u Pershii svitovii viini: istoriohrafia: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv, 229 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Huk_Mariia/Zhinky_Ukrainy_u_Pershii_svitovii_viini_istoriohrafia.pdf?PHPSESSID=91gnufk2o352ar8m7m5v87vnn3 (accessed 21 February 2021).
- Titovska Zh. V. (2011) Diialnist Ukrainskykh zhinochykh hromadskykh obiednan u roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – 1917 rr.): zb. nauk. prats. Seriia «Istoriia ta heohrafia», vol. 40. Kharkiv, pp. 23–26. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=znphknpu_ist_2011_40_6 (accessed 20 February 2021).
- Smoliar L. O. (1998) Mynule zarady maibutnoho. Zhinochy rukh Naddnyprianskoi Ukrainy II pol. XIX – poch. XX st. Storinky istorii. Odesa, 410 p. URL: https://uamoderna.com/images/biblioteka/Smoliar_books/Smoliar_Mynule.pdf (accessed 18 February 2021).
- Svitych K. S. (2017) Zhinocha blahodiinist v sferi nadannia dopomohy viiskovoslužbivtsiam periodu Pershoi svitovoi viiny. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia «Henderni doslidzhennia», vol. 3, pp. 148–155. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=nznuoagend_2017_3_19 (accessed 19 February 2021).
- Interviu Kobaliia A. z Bezhuk O. Zhinochy dosvid Pershoi svitovoi, abo halychanky v okopakh Skhidnoho frontu // Povaha. Sait kampanii proty seksyzmu v media i politytsi. URL: <https://povaha.org.ua/zhinochyj-dosvid-pershoji-svitovoi-abo-halychanky-v-okopah-shidnoho-frontu/> (accessed 20 February 2021).
- Lypovetskyi S. (2016. Bereznia 1) Zhinka v mundyri. 100 rokiv tomu. Ukrainskyi tyzhden. URL: <https://tyzhden.ua/History/159715> (accessed 20 February 2021).
- Ukrainski zhinky v Druhii svitovii viini: dekilka istorii // Derzhavna sluzhba Ukrainy u spravakh veteraniv viiny ta uchasykyv antyterorystychnoi operatsii: ofitsiyni veb sait. URL: <http://dsvv.gov.ua/zvyazky-z-hromadskisty/spryannya-rozvytku-hromadskoho-suspilstva/ukrajinski-zhinky-v-druhij-svitovij-viyni-dekilka-istorij.html> (accessed 21 February 2021).
- Viina ne robyt vyniatkiv. Zhinochi istorii Druhoi svitovoi // Hromadskyi prostir. URL: <https://www.prostir.ua/?news=vijna-ne-robyt-vyniatkiv-zhinochi-istoriji-druhoji-svitovoi> (accessed 22 February 2021).
- «Nevydymy batalion»: uchast zhynok u viiskovykh diiakh v ATO (sotsiologichne doslidzhennia) / zah. red. Tamary Martseniuk. Kyiv: FOP Klymenko, 2016. 80 p. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7746/Martsenyuk_Nevydymy_bataloin.pdf?sequence=3&isAllowed=y (accessed 22 February 2021).
- Nyni u viisku sluzhyt maizhe 30 tysiach zhynok // Armia Inform. Informatsiine ahentstvo. URL: <https://cutt.ly/Gvn8PvN> (accessed 22 February 2021).
- Kilkist zhynok u nashomu viisku za desiat rokiv zbilshylas u 15 raziv // Ministerstvo obrony Ukrainy: ofitsiyni veb sait. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2019/09/17/kilkist-zhynok-u-nashomu-vijsku-za-desyat-rokiv-zbilshilas-u-15-raziv/> (accessed 22 February 2021).
- Hrabovska I. Suchasna ukrainska zhinka u viini iz rosiiskym ahresorom // Den. TOV «Ukrainska Pres-hrupa». URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/suchasna-ukrayinska-zhinka-u-viyni-iz-rosiiskym-agresorom> (accessed 22 February 2021).
- Pro pereotsinku roli zhinky v ukrainskomu viisku // Ministerstvo obrony Ukrainy: ofitsiyni veb sait. URL: <https://www.mil.gov.ua/diyalnist/genderni-pitannya-u-sferi-bezpeki/pro-pereocinku-rol-zhinky-v-ukrainskomu-vijsku.html> (accessed 22 February 2021).
- Prorotstvo Zhanny. Istorii ukrainskykh voyniv / zah. red. Valentyna Buriachenka. Kyiv: Viisko Ukrainy, 2018. 224 p. URL: <https://www.mil.gov.ua/content/books/uxhVVb6Z3Z5KTKF4.pdf> (accessed 22 February 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-34>

УДК 94(477.86):008“1945-1953”

Олексин О.О.

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА ТЕРИТОРІЇ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1945–1953 РР.)

Анотація. Статтю присвячено суспільно-історичним аспектам розвитку культосвітніх закладів Станіславської області у повоєнний період. Дослідження базується на аналізі широкого кола архівних документів та інших історичних джерел і розкриває особливості діяльності галузі культосвіти на Прикарпатті. Курс на радянізацію краю з боку тоталітарного режиму торкнувся всіх сфер життя в регіоні, у тому числі культурного будівництва. Радянські ідеологічні кампанії в епоху сталінізму були спрямовані проти культурної інтелігенції, як головного носія національної ідентичності українського народу і часто проходили під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом». У статті висвітлено стратегію влади щодо функціонування культосвітніх установ, а також розглянуто основні форми та зміст їх діяльності. Проаналізовано досягнення та недоліки культосвітньої роботи в Станіславській області.

Ключові слова: культосвітні заклади, клуб, бібліотека, музей, кіно, художня самодіяльність, Станіславська область.

Oleksyshyn Oleh

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ACTIVITY OF CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN STANISLAV REGION (1945–1953)

Summary. The article deals with social and historical aspects of the development cultural and educational institutions on the territory of Stanislav region in postwar period. The research based on the analysis of a wide range of archival documents and historical sources. After the end of the Second World War the process of Sovietization continued in the Western region of Ukraine. This course touched all the spheres of life of the regional society. General control also spread to the all manifestations of the spiritual life that was accompanied with the cruel ideology. Soviet ideological campaigns in the era of Stalinism were directed against cultural intelligentsia as the main bearer of national identity of the Ukrainian people. They often were held under the slogan of “struggle against Ukrainian bourgeois nationalism”. On the one hand, in Carpathian region a wide network of cultural and educational institutions was created, and various work was carried out among the population of towns and villages. On the other hand, the state authorities imposed standardized system of social relations that neglected national cultural tradition and was used for ideological purposes. The article discloses a process of organization of club, library, museum and cinema network in Stanislav region in the second half of the 1940s – in the early 1950s. Achievements and drawbacks of the regional cultural and educational sphere in the era of Stalinism are revealed. The main problems of the industry in the towns and villages were low authority of the heads of institutions, passivity of the local population, poor material and technical basis, lack of suitable premises and others necessary for organizing cultural and educational life. Problematic moments and directions of overcoming of skilled deficit in the Carpathian cultural and educational institutions in the conditions of the command-administrative system are presented. The role and place of librarians, club and museum employees of Stanislav region in confrontation between nationalistic underground and bodies of Soviet power are distinguished. It can be argued that the cultural and educational sector in the region developed within the strict framework of state cultural policy.

Keywords: cultural and educational institutions, club, library, museum, cinema, amateur theatre, Stanislav region.

Постановка проблеми. Процес сучасного державотворення на Українській землі не може відбутися без всебічного дослідження історичного досвіду нації. Звернення до свого минулого, до питання збереження історичної пам'яті – один з ключових факторів формування національно свідомого громадянина і поступального розвитку всього народу.

У цьому контексті продовжує зберігати свою актуальність в сучасній історичній науці регіональна проблематика. Серед іншого, вже не одне десятиліття вітчизняні історики досліджують особливості політики радянізації західноукраїнських земель в 40-х – 50-х роках ХХ ст. Ця доба була і залишається однією із найсуперечливіших в новітній історії України, адже пов'язана з процесами відновлення зруйнованої війною соціально-економічної інфраструктури міст і сіл, збройного

опору радянській владі з боку націоналістичного підпілля ОУН-УПА, масових репресій проти населення краю з боку сталінського тоталітарного режиму. Неоднозначними були й радянські культурні перетворення в Західній Україні, що зумовило потребу поглибленого вивчення даної проблематики, тепер вже з неупереджених позицій та на основі усіх доступних джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У радянській історіографії більшість досліджень з проблем розвитку культурно-освітньої сфери західноукраїнського регіону чималою мірою страждали на ідеологічну заангажованість і відзначалися суттєвими методологічними вадами. Свідченням цього були, зокрема, праці радянських істориків І. Кошарного, І. Забокрицького, Л. Кисельової. І тільки після розпаду СРСР у вітчизняній історичній науці з'явилося чимало до-

слідників, які системно, об'єктивно і без упереджень почали вивчати особливості культурних процесів у Західній Україні в змiстi політики радянiзацiї (В. Баран, Ю. Шаповал, В. Юрчук, О. Рубльов, Ю. Черченко, Т. Марусик). Водночас власне авторське бачення специфіки розвитку культосвітніх установ Станіславщини у досліджуваній нами період запропонували в своїх працях останніх десятиліть І. Андрухів, М. Паньків, О. Малайчук, І. Чмелик, О. Шилюк.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На основі масиву архівних матеріалів досліджується актуальна в даній постановці і хронологічних межах проблема, яка в умовах зростання інтересу до вивчення питань регіональної історії ще не отримала свого комплексного та повного висвітлення в сучасних історичних дослідженнях. Здійснено спробу проаналізувати історичні джерела, виходячи не з ідеологічних чи особистих симпатій, а виключно із наукових засад.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є аналіз діяльності культосвітніх закладів Станіславської області у повоєнні роки, з'ясування динаміки розвитку клубної, бібліотечної та музейної мережі, а також форм і змісту культурно-масової роботи серед населення краю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після звільнення західноукраїнських земель від німецької окупації в 1944 р. радянські органи влади продовжили розпочатий ще з часів першого свого приходу сюди процес політичної, соціально-економічної, культурної інтеграції регіону в єдиний загальносоюзний державний механізм [2, с. 43]. Відбудова народного господарства повинна була супроводжуватися своєрідною культурною революцією в побудові соціалізму. З огляду на це, серед важливих механізмів поширення і пропаганди комуністичних ідей та ідеалів поміж місцевого населення партійні органи розглядали й проведення широкої культурно-масової роботи. З цієї метою було взято курс на відновлення діяльності цілої мережі культосвітніх установ (будинків культури, клубів, хат-читальень, бібліотек, музеїв), які ще в період 1939–1941 рр. займалися просвітницькою, виховною і насамперед ідейно-політичною роботою в регіоні [3, с. 106]. Що стосується Станіславської області, то на кінець 1945 р. було заплановано відкрити 676 таких закладів, хоча з різних причин запрацювало тільки 485, тобто 76% від запланованих показників [17, арк. 1].

Слід зауважити, що процес повернення «пролетарської культури» в різних її формах і проявах нерідко супроводжувався пасивним її сприйняттям з боку місцевого населення [1, с. 440]. І така тенденція мала цілий ряд пояснень. Передовсім, ця культура за своїм змістом була чужою для чималої кількості прикарпатців. Адже там, де раніше були хати-читальні та народні доми, споруджені на добровільні пожертви громади й за активної участі національно-патріотичних товариств і організацій, де проголошувалися націоналістичні ідеї, проводилися святкові заходи на пошану українських культурно-громадських діячів, раптово укорінювалася комуністична пропаганда [20, с. 107–108].

Ще вагомим фактором, який заважав цілеспрямованому курсу на радянiзацiю західних

областей України, у тому числі й в культурній ділянці, була збройна та ідеологічна протидія сталінському режимові з боку націоналістичного підпілля. Серед іншого, в інструкції крайового керівництва ОУН Станіславщини своїм надрайонним провідникам від 12 листопада 1945 р. наголошувалося: «Не допустити до існування по селах клубів. Свята, забави, мітинги, гостини все і всюди розганяти» [22, арк. 16–17]. Узавши на озброєння це та інші подібні розпорядження, націоналістичне підпілля серйозно перешкоджало активному веденню культурно-освітньої роботи радянськими органами влади на всій території області. Показовим у цьому плані є той факт, що у перший повоєнний рік в Косівському районі практично всі клуби мали змогу проводити свою роботу серед населення лише у денну пору доби. У Снятинському районі націоналісти напали на клуб під час заняття драмгуртка і побили гуртківців, заборонивши під загрозою смерті готувати виставу. У селищі Делятин спалили Будинок культури, в Болехівському районі зруйнували клуб, а в Букачівському районі викрали старшого інспектора культосвіти. Окрім того, загалом по області націоналістичне підпілля знищило 14 сільських бібліотек з книжковим фондом більше 2000 примірників [17, арк. 1].

На перешкоді ефективному здійсненню культурних перетворень в регіоні стояла й низька кваліфікація культосвітніх працівників. Як свідчать документи, на весну 1946 р. в сільських і районних закладах культосвіти Станіславщини було зайнято 848 осіб, з них 709 мали початкову освіту, 74 особи – загальну середню освіту і тільки 54 особи – вищу [7, арк. 174]. Переважна більшість працівників бібліотек не мали не тільки спеціальної освіти, але й повної середньої [18, арк. 3].

Щоби якось виправити таку кричущу кадрову ситуацію, на виконання постанови РНК УРСР від 4 травня 1945 р. Комітет в справах культосвітніх установ УРСР організував шестимісячні постійно діючі курси з підготовки працівників відповідного профілю для західних областей України при Львівському і Тернопільському культосвітніх технікумах. Однак, незважаючи на гостру потребу в кваліфікованих кадрах, план підготовки культосвітників з числа місцевого населення для Станіславської області протягом 1945–1947 рр. систематично не виконувався [10, арк. 26]. Ще одним негативним моментом була висока плинність кадрів у культосвітніх установах. У 1949 р. за цим показником, який склав 90%, Станіславщина, виявилася найгіршою в республіці [13, арк. 151].

Серед найбільш численних у мережі культосвітніх закладів, особливо в сільській місцевості, в повоєнні роки на Прикарпатті були клуби і хати-читальні. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР своїми рішеннями вимагали від клубних установ передовсім виконання завдань з виховання трудящих у дусі комунізму, роз'яснення серед громадян постанов партії й уряду, розширення світогляду населення в сфері політичних і науково-природничих знань, тоді як питання безпосередньої допомоги населенню в розвитку народної творчості і художньої самодіяльності відсувалося на другий план [11, арк. 127]. На початок 1946 р. в Станіславській області відновили свою роботу 24 районні клуби, 10 будинків культури, 378 хат-

читалень і сільських клубів, що однак не дозволяло культосвітникам вийти на довоєнний рівень розгортання мережі цих закладів [6, арк. 29].

На виконання рішень XI Пленуму ЦК КП(б)У, які зобов'язували партійні організації до 1 жовтня 1946 р. забезпечити в кожному селі діяльність клубу чи хати-читальні, при активній участі самого населення краю було проведено роботу з відбудови і створення клубної інфраструктури. На неї було мобілізовано близько 10 тисяч прикарпатців [7, арк. 100].

Варто сказати, що й фінансове забезпечення діяльності клубів у перші повоєнні роки було на дуже низькому рівні. У згаданому 1946 р. на кожний сільський клуб Станіславської області бюджетом виділялося 4000 крб., з них 3400 крб. – на зарплату працівникам, решта – безпосередньо на культурно-освітню роботу закладу [7, арк. 149]. Практично всі клуби відчували брак інвентарю. Для прикладу, культосвітні заклади Більшівцівського району не мали на балансі жодного музичного інструмента [7, арк. 159]. Тому своєрідні «народні» кампанії з будівництва, ремонту та забезпечення обладнанням клубів, хат-читалень, бібліотек та шкіл були традиційною формою підтримки їх життєдіяльності в різних районах Станіславщини до кінця 1940-х років.

Траплялися непоодинокі випадки, в тому числі й на Прикарпатті, коли приміщення культосвітніх закладів, зокрема клубів, використовувалися не за призначенням. І хоча ЦК КП(б)У своїм рішенням від 10 липня 1946 р. категорично заборонив подібну практику, на місцях й надалі нехтували вказівкам згори [7, арк. 114]. Наприклад, на одній з обласних нарад 1950 р. керівництво Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР констатувало, що далеко не всі установи у районах привели до порядку свою інфраструктуру. Перевірка виявила, що в селі Ямниця Станіславського району в гримерці відкрили буфет для всіх охочих, а на сцені організували склад. Водночас у селах Маринопіль і Ганусівка Жовтневого району в клубних приміщеннях розмістили сільські ради, кооператив та молочний пункт [13, арк. 146–147].

У жовтні 1947 р. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили ряд документів, спрямованих на покращення роботи сільських клубів. Поміж іншого передбачалося запровадження в останніх персонального членства, що мало забезпечити не лише додаткову матеріальну базу фінансування, але й відповідальність кожного члена за роботу закладу. Проте за три місяці дії нового положення в області на нього перейшло всього 36 клубів, серед яких 12 було в Косівському районі, 6 – у Снятинському і 2 – у Калуському [11, арк. 24].

Не покращилася ситуація з організацією клубної роботи на Прикарпатті й на початку 1950-х років. Показовими у цьому плані є думки, виголошені під час однієї з партійно-господарських нарад першим секретарем Станіславського обкому КП(б)У М. Слонем: «Ті клуби, які у нас є, якщо покласти руку на серце і сказати, більшість з них – це тільки назва, а насправді це просто холодні, не обладнані хати, тобто велика хата в більшості випадків і більше нічого там немає» [13, арк. 184].

Однією із поширених форм клубної роботи серед населення на західноукраїнських землях

була художня самодіяльність. Станом на початок 1946 р. в Станіславській області працювало лише 486 гуртків самодіяльності, в які було залучено близько 5500 осіб. А вже через рік, якщо вірити офіційним даним, налічувалося 1400 драматичних, хорових, музичних і танцювальних самодіяльних колективів, членами яких було 20 тис. осіб [19].

Саме репертуарна політика гуртків художньої самодіяльності, її аполітичність були чи не головним предметом критики з боку партійних функціонерів області. «Наша самодіяльність має бути спрямована на вирішення завдань будівництва комунізму в нашій країні, вирішення завдань IV п'ятирічки. Потрібно звернути увагу на ідейний зміст самодіяльності, ліквідувати самоплив. Не можна давати право одному керівнику гуртка вибирати для постановки п'єси, потрібно, щоб він узгоджував це питання», – заявляв завідилом пропаганди і агітації Станіславського обкому партії В. Клязника [7, арк. 176]. Іншими словами, місцеве керівництво вимагало від партійно-адміністративних структур та інтелігенції вживати безпосередніх заходів задля посилення контролю за репертуаром аматорських колективів, «щоби кожна нова постановка і концерт, підготовлені гуртками художньої самодіяльності, попередньо проглядалися секретарями партійних організацій і вчителями» [15, арк. 37].

Не дивно, що різноманітні заходи ідеологічного контролю згори на практиці фактично позбавляли художні колективи їх самодіяльного статусу і, як наслідок, це позначалося на втраті інтересу до їх творчості серед широкого загалу населення через малоцікаву репертуарну політику і обмеження у постановці творів національної класики. Окрім того, діяльність гуртків художньої самодіяльності часто носив несистемний характер. Типовою була ситуація, коли їх робота «активізувалася» і «стимулювалася» згори партійними, комсомольськими та профспілковими організаціями у дні проведення тих чи інших святкових урочистостей, ювілеїв, фестивалів або конкурсів.

Після війни важлива роль у проведенні культурно-масової роботи по містах і селах Прикарпаття відводилася бібліотечній мережі. На кінець 1945 р. тут функціонувало 127 бібліотек, з яких 2 обласні, 3 міські і 84 сільські. Та незважаючи на всі вжиті заходи, вчасно не змогли розпочати свою роботу ще 40 бібліотечних закладів. Щоб якоюсь чином компенсувати цей недолік, з метою ширшого охоплення літературою читачів Станіславщини було створено більше 100 пересувних бібліотек, які обслуговували своєю роботою близько 5000 читачів. Однією з проблем в розгортанні бібліотечної мережі області у даний період був брак відповідних приміщень. Тільки окремі заклади змогли розмістити власні книжкові фонди в пристосованих для цього місцях. В окремих районах, таких як Бурштинський, Гвіздецький, Яремчанський, через неналежну увагу місцевого партійного керівництва бібліотеки були погано, або взагалі не забезпечені паливом [18, арк. 1–3].

Окремої уваги потребує питання комплектації бібліотек книжковими фондами. Ще в 1922 р. у Радянському Союзі з'явилися спецфонди, призначені для зберігання так званої ідеологічно ворожої

і шкідливої літератури. Після війни саме туди потрапила основна частина трофейної літератури, вивезеної з Німеччини [4, с. 75]. Тоді ж Головліт СРСР, виконуючи вказівку відділу пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), запровадив нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки та «очищення» книжкових фондів країни.

Саме в руслі загальносоюзної практики вимушені були будувати свою роботу з формування книжкових фондів й українські бібліотеки. В 1940-х роках комплектація бібліотек Станіславщини проходила переважно за рахунок літератури надісланої зі східних областей України, а також через її збір серед читачів і за рахунок обласного бібліотечного колектора. Наприклад, протягом 1945 р. в область прибуло 40000 книжок з Одеси, 15000 – з Харкова, 12000 – з Держфонду літератури. А загальна чисельність проінвентаризованої та повністю обробленої літератури склала 139825 примірників [18, арк. 1].

Література, яка прибула на Прикарпаття зі східних регіонів, представляла собою переважно дореволюційні видання, і більшість книг була на технічну тематику. Цікавою для порівняльного аналізу бібліотечного фонду є мовна специфіка видань. На російській мові було 60% примірників, на українській – 25%, на польській – 15%. Для прикладу, в Снятинській районній бібліотеці фонд складався з 2925 примірників, з них російськомовної літератури – 1214, україномовної – 900, польськомовної – 800, на інших мовах – 11. Тож, зважаючи на домінування україномовного населення в регіоні, бібліотеки відчували помітний брак літератури саме українською мовою [18, арк. 2].

У 1947 р. бюро Станіславського обкому КП(б) У своїм рішенням зобов'язало міськкоми і райкоми партії створити спеціальні комісії з кваліфікованих бібліотечних працівників і партактиву для суцільної перевірки книжкових фондів масових і шкільних бібліотек та очистку їх від застарілої і ворожої літератури. Комісії разом з цензорами перевірили 12 основних міських і 39 районних та шкільних бібліотек, в яких знайшли і вилучили 336 екземплярів ідейно-шкідливої літератури [9, арк. 135–136].

Незважаючи на багато в чому ідеологічний характер роботи і постійний нагляд цензури, становлення і розширення мережі книгозбірень, особливо в сільській місцевості, сприяло швидкому подоланню неписьменності і малописьменності в регіоні, підвищенню загального культурного рівня населення [3, с. 105–106].

Зміни, пов'язані з подальшою політикою радянської західних областей УРСР, торкнулися і процесу музейного будівництва в регіоні. У досліджуваний нами період провідну роль у цій галузі на Прикарпатті займали Станіславський обласний краєзнавчий музей та Коломийського музей народного мистецтва Гуцульщини. Окрім них, свою культурно-освітню місію виконували Русівський літературно-меморіальний музей Василя Стефаника (1941 р.), Музей Косівського училища декоративного та прикладного мистецтва (1945 р.), Снятинський літературно-меморіальний музей Марка Черемшини (1949 р.) і Криворівнянський літературно-меморіальний музей Івана Франка (1953 р.) [5, с. 136].

У повоєнні роки місцеві музеї зіткнулися з актуальною потребою щодо впорядкування та на-

повнення фондів, які у порівнянні з довоєнним періодом зазнали помітних втрат. Для прикладу, на початку війни зі сховищ Станіславського історико-краєзнавчого музею було безповоротно вивезено вглиб СРСР найцінніші експонати відділів народного мистецтва, нумізматики та архівні матеріали. Іншу частину музейної колекції було розграбовано пізніше.

З іншого боку, сам факт повернення партійно-радянської адміністративної системи не гарантував місцевим музейникам збереження історико-культурних артефактів, які вціліли у часи воєнного лихоліття. Поширеною була практика створення закритих музейних фондів, до яких спецкомісії відбирали так звані «політично шкідливі» для сталінського режиму експонати, що ілюстрували національні ідеї українського народу, предмети релігійного культу і т. д. [9, арк. 135–136].

З огляду на культурну політику центральних органів влади, в період сталінізму у діяльності прикарпатських музейних закладів панувала жорстка регламентація тематики та змісту експозицій. Головний акцент українські музейники повинні були робити на ідеях класової боротьби, інтернаціоналізму, перевагах радянської системи господарювання, а також викритті «пережитків українського буржуазного націоналізму». Тематико-експозиційні плани стаціонарних та тимчасових виставок у музейних установах, а також самі виставки вимагали попереднього затвердження у відповідних відділах культосвітньої роботи [23, с. 163].

Сталінські часи були багаті на різного роду викривальні ідеологічні кампанії партійних органів. Їх результатом був пошук помилок, у тому числі й в галузі культурного будівництва. Як приклад, внаслідок розгортаних атак на українську культуру, пов'язаних із появою двох публікацій у газеті «Правда» під назвами «Проти ідеологічних переколючень в літературі» від 2 липня 1951 р. та «Що пропагують львівські музеї?» від 13 вересня 1951 р., серед інших «ідейні помилки» знайшлися і в роботі музейних установ Станіславської області [16, арк. 122].

Ще з дорадянської доби окремою формою культурного дозвілля прикарпатців стало кіно. Враховуючи мистецькі особливості кінематографу, естетичний потенціал його широкого ідеологічного впливу на маси, партійно-радянські органи УРСР ще з 30-х років ХХ ст. вживали системних заходів із кінофікації населених пунктів [21, с. 165]. Аналогічна робота з розгортання кіномережі почала проводитися і у новоприєднаних областях на заході УРСР. У першому кварталі 1946 р. на Станіславщині працювало 38 кінотеатрів міського типу і 25 сільського [7, арк. 105]. Для більш ширшого охоплення кінематографом міських і сільських жителів діяли так звані кінопересувки, яких станом на 1948 р. налічувалося 127 (82 сільські).

Але обласна кіномережа з року в рік не виконувала поставлені на неї партійним керівництвом плани культурно-масової роботи з населенням. Зокрема, в 1948 р. планувалося провести 17347 кіносеансів, а фактично було дано 11633 кінопоказів (63% від плану); замість 1 млн. глядачів було охоплено кінопереглядами тільки 411 тисяч (41% від плану) [12, арк. 91]. Зауважимо, що навіть до цих офіційних показників по кінообслуговуванню населення треба ставитися з певною

обережністю, оскільки траплялися випадки, коли партійні органи викривали райвідділи кінофікації в приписках [7, арк. 105].

Серед основних причин незадовільної роботи кіномережі області в другій половині 1940-х років Міністерство кінематографії УРСР називало відсутність в апараті обласного управління кінофікації досвідчених кадрів, особливо працівників з техніки та експлуатації кіномережі [10, арк. 16]. У багатьох районах Прикарпаття мали місце крадіжки кінофільмів. У 1945 р. в результаті безвідповідального ставлення кіномеханіків було пошкоджено 28 кінокартин. За перший квартал 1946 р. було зареєстровано ще 10 таких випадків, а в Рогатинському районі було знищено єдиний екземпляр фільму «Доповідь товариша Сталіна про проект Конституції», що викликало особливе невдоволення партійних структур [7, арк. 106].

Попри невиконання планів роботи з населенням постійною темою для критики облуправління кінофікації була недостатня ідейно-політична складова його діяльності. Зазнавали критичних зауважень і партійні органи, які безпосередньо повинні були на місцях контролювати ідейний зміст демонстрованих картин. Так, відділу пропаганди і агітації Станіславського міськкому КП(б) У перепало від обласного керівництва за те, що «не планує і не контролює демонстрацію кінофільмів в місті, внаслідок чого з екранів майже не сходять безідейні картини». Партійно-господарські органи турбував той факт, що аполітичні фільми «Сільва», «Безтурботне господарство» у Станіславі загалом відвідало більше 35000 глядачів, а такі високоідейні, на їхню думку, кіноагітки, як «Клятва» і Великий перелом» – лише 21000 [8, арк. 22].

В 1945–1948 рр. облуправління кінофікації проводило в районах і селах Станіславщини своєрідні кінофестивалі. Ця форма масової роботи з глядачем в УРСР була не нова і практикувалася ще з довоєнних часів. Кілька днів поспіль в кожному з охоплених такою акцією населених пунктів демонструвалися зразки радянської кі-

нопропаганди на різноманітні теми комуністичного будівництва [11, арк. 33]. Та незважаючи на житі заходи в сфері кінофікації, Станіславський обком КП(б)У і на початку 1950-х років продовжував незадовільно оцінювати стан справ з кінообслуговування трудящих, особливо серед сільського населення області [14, арк. 27].

Висновки і пропозиції. Отже, можна стверджувати, що процеси радянізації західних областей України в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. мали безпосередній вплив і на функціонування культосвітньої галузі. Нова для більшості прикарпатців влада здійснила низку заходів з розширення кількості клубних закладів, відкриття і налагодження роботи музеїв, кінотеатрів, міських і сільських бібліотек. У такий спосіб створювалися формальні умови для участі населення в хорових і драматичних гуртках, відвідуванні кінопоказів та музейних виставок, проведенні дозвілля за читанням книги чи періодики з бібліотечних фондів, що позитивно впливало на загальнокультурний розвиток громадян.

Водночас радянські органи влади розглядали працівників культосвіти передусім як потенційних провідників партійного курсу, і як осередки агітаційно-пропагандистської роботи на місцях. Тож новоорганізовані радянські установи, які прийшли в Західну Україну на зміну колишнім культурно-освітнім організаціям національно-патріотичного спрямування, працювали під жорстким контролем партійних і каральних органів, були обмежені у виборі форм та методів ведення культурно-масової роботи. Окрім того, вимагала кращого матеріально-технічна база більшості клубів і бібліотек, насамперед в сільській місцевості, що стало результатом постійного недофінансування галузі. Також з року в рік з огляду на непрестижність професії і низьку оплату праці спостерігалася висока плінність кадрів. Через це, з одного боку, падала якість роботи культосвітніх установ, та, з іншого боку, погіршувалося загальне ставлення до них серед пересічних мешканців.

Список літератури:

- Андрухів І. Тисмениця. Івано-Франківськ, 2002. 486 с.
- Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ, 1999. 304 с.
- Баран В., Токарський В. Україна: західні землі. 1939–1941 рр. Львів, 2009. 448 с.
- Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003. 670 с.
- Демеха І. Історичні аспекти формування мережі державних музеїв на Прикарпатті. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 4. С. 134–139.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 282.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 385.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 403.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 592.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 601.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 767.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 814.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 1142.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 1341.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 856.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 6. Спр. 237.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1149. Оп. 1. Спр. 3.
- Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1149. Оп. 1. Спр. 114.
- Краще керувати художньою самодіяльністю. *Прикарпатська правда*. 1947. 31 травня. С. 2.
- Маларчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ, 2008. 228 с.
- Мандрик Я. Кульгура українського села в період сталінізму 1929–1938 рр. Івано-Франківськ, 1998. 254 с.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23.
- Спр. 1716.
- Якубець А. Система управління музейною справою в УРСР (1945–1953 рр.). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Вип. 1. Част. 1. С. 160–165.

References:

1. Andrukhiv I. (2002) Tysmenytsia [Tysmenytsia]. Ivano-Frankivsk: Lileia NV. (in Ukrainian)
2. Baran V., Danylenko V. (1999) Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-i rr.) [Ukraine in a systemic crisis (1946–1980s)]. Kyiv: Alternative. (in Ukrainian)
3. Baran V., Tokarskyi V. (2009) Ukraina: zachidni zemli. 1939–1941 rr. [Ukraine: western region. 1939–1941]. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. (in Ukrainian)
4. Baran V. (2003) Ukraina: novitnia istoriia (1945–1991 pp.) [Ukraine: Modern History (1945–1991 rr.)]. Lviv: Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine. (in Ukrainian)
5. Demekha I. (2013) Istorychni aspekty formuvannia merezhi derzhavnykh muzeiv na Prykarpatti [Historical aspects of forming of state museum network in the Carpathians]. *Skhid: analitychno-informatsiynyi zhurnal*, no. 4, pp. 134–139.
6. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 282.
7. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 385.
8. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 403.
9. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 592.
10. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 601.
11. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 767.
12. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 814.
13. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 1142.
14. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. 1-R. Op. 1. Spr. 1341.
15. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. R-295. Op. 5. Spr. 856.
16. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. R-295. Op. 6. Spr. 237.
17. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. R-1149. Op. 1. Spr. 3.
18. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region]. F. R-1149. Op. 1. Spr. 114.
19. Krashche keruvaty khudozhnoiu samodiialnistiu [Better to manage amateur art]. (1957, 31 bereznia). *Prykarpatska pravda*, p. 2.
20. Maliarchuk O. (2008) Totalitaryzm proty zakhidnoukrainskoho sela [Totalitarianism against the western Ukrainian village]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. (in Ukrainian)
21. Mandryk Ya. (1998) Kultura ukrainskoho sela v period stalinizmu. 1929–1938 rr. [Culture of the Ukrainian village during Stalinism. 1929–1938]. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1716.
23. Yakubets A. (2016) Systema upravlinnia muzeinoiu spravoiu v URSR (1945–1953 rr.) [Museum management system in the USSR (1945–1953)]. *Naukovi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, vol. 1, part. 1, pp. 160–165.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-35>

УДК 13:130.2+17:177

Москальчук М.М.¹

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА Я-ІНШИЙ ЯК СКЛАДОВА ФІЛОСОФІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ МІРЧА ЕЛІАДЕ

Анотація. У статті розглядається проблема Я-Інший у творчому доробку Мірча Еліаде, в якому основна увага зосереджена навколо протиставлення свідомості релігійної людини – свідомості людини мирській. Було встановлено, що за визначенням М. Еліаде основна різниця між релігійною людиною та мирською полягає в їхньому різному мисленні та світогляді: для релігійної людини увесь всесвіт пронизаний священним; для мирської людини світ та події є життєвими і вони не несуть ніякої святості; для мирської людини відхід від священного приводить її до справжньої реальності; релігійна людина знаходить реальність саме у священному; для релігійної людини час завжди повторюється завдяки ритуалам; для мирської людини час є переривчастим, він існує тут і зараз. За М. Еліаде головним для релігійної людини є феномен посвячення. Проаналізовано визначення, яке ввів М. Еліаде, – ієрофанія, й встановлено, що вона є проявом священного, нею наділені місце, річ та прояви природи, які також несуть священну характеристику. Загалом, погляди М. Еліаде пронизані гуманістичним змістом, формуванням і вихованням толерантності, прийняттям і визнанням того, що світ різний і в ньому кожна людина є неповторною та унікальною.

Ключові слова: М. Еліаде, Я-Інший, релігійна людина, мирська людина, священне, філософія толерантності, ритуал.

Moskalchuk Maryna

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PROBLEM I-OTHER AS COMPONENT OF THE PHILOSOPHY OF TOLERANCE IN THE SCIENTIFIC HERITAGE MIRCHA ELIADE

Summary. The article considers the problem of I-Other in the creative work of Mircha Eliade, in which the main focus is on the opposition of the consciousness of a religious person – the consciousness of man to the world. It is established that a religious person and a secular person have a common nature, because originally a secular person was religious. Determinate what a religious person in his life striving for the sacred, at the same time trying to get closer to the Gods or the Founding Heroes. It is revealed what for a secular person there are no such saints places as a religious person, but for him there are special places that are so to speak "saints". It has been determined that signs have a sacred property for a religious person, in addition, places are sacred and such a place is the church. In which, special attention is paid to the threshold, which is the boundary between the religious and secular worlds. It is established what the whole world for a secular man is a set of material things and a manifestation of nature. Living in this diverse world, the secular human must take responsibility for everything that the world and nature give him. It is determined that ierophanies carry not only places and things, but also manifestations of nature: water, lightning, sun. It was found that according to M. Eliade, the main difference between a religious person and a secular person is their different thinking and worldview: for religious human the all universe is permeated with sacred; for secular human the world and events is a vital and they do not carry none holiness; for secular human departure from sacred leads her to the true reality; the religion human to find reality exactly in the sacred; for religion human the time always repeated thanks to rituals; for secular human the time is intermittent, he exist here and now. According to M. Eliade, the main for a religious person is a phenomenon of initiation. The definition introduced by M. Eliade – ierophany is analyzed, and it is established what it is a manifestation of the sacred, it is endowed with a place, a thing and manifestations of nature, which also have a sacred characteristic. In general, the views of M. Eliade are permeated with humanistic content, the formation and education of tolerance, acceptance and recognition that the world is different and in it each person is inimitable and unique.

Keywords: M. Eliade, I-Other, religion human, secular human, sacred, philosophy of tolerance, ritual.

Постановка проблеми. Сучасні суспільства, у тому вигляді в якому вони існують у даний час, пройшли у своєму формуванні не одне сторіччя, зазнавши зміни не тільки у розвитку державного устрою, соціальної складової, відчутні зміни відбулись і в культурному житті кожної із нині існуючих держав, особливо помітні вони в релігійній сфері суспільств. Такі події спричинили розвиток різних релігійних традицій, які не тільки протистояли одна одній, а й запозичували

основне із світських ідей, що стало приводом для конкуренції не тільки з релігією, а й між собою. В такому бурхливому і мінливому світі, коли різні традиції подекуди виглядають досить суперечливими, люди починають вести себе відповідно: дискутують, протистоять один одному, а тому починають сприймати людей поруч із собою як Інший. У ідейному протиставленні представників інших традицій і полягає сенс проблеми «Я-Інший». Значимо, що така різність думок не завжди при-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3621-7282>

води́ла до гармоні́йного існування, подекуди це вело до виникнення ворожих стосунків, які з часом переростали у війни та різні конфлікти. Така поведінка пояснюється тим, що кожен із представників тієї чи іншої ідеї намагався зробити так, щоб саме його цінності почали панувати в суспільстві й навіть у світі. Як наслідок – негативні суперечки ведуть до зникнення толерантних відносин, відсутності поваги один до одного і доброзичливого ставлення до інших. Тому, в сучасних реаліях надзвичайно актуальним є вивчення проблеми «Я-Інший», а саме: необхідність дослідження та визначення питання – чому існування різних ідей (релігійної та мирської) іноді призводить до сутичок і чому вони стають причиною зникнення толерантного ставлення один до одного. Для розкриття сутності проблеми «Я-Інший», ми проаналізуємо науковий спадок румунського та американського філософа, релігієзнавця і філософа культури Мірча Еліаде (1907–1986), в творчості якого висвітлювались такі теми, як міф, архаїчна свідомість, традиції давніх цивілізацій, а також проблеми Я-Інший. Це дасть можливість нам віднайти глибокі, оригінальні та цінні ідеї в його працях та зробити ґрунтовний висновок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблематики «Я-Інший», як характеристики міфологічної свідомості, були представлені в працях наступних дослідників – В. Євсюкова, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, Е. Мелетинського та ін. Співвідношенням «Я-Інший», з філософської точки зору, задля формування морального відношення до представників іншої релігії, традиції, культури цікавились: Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й.Г. Фіхте та ін.; як складову філософської думки досліджували – М. Бердяєв, Е. Гусерль, М. Бубер, Г. Зіммель, Ж.-П. Сартр; соціологічну складову «Я-Інший» досліджували А. Шюц, Р. Штіхве та ін.; як складову екзистенціальної філософії вивчали – Отто фон Больнов, А. Камю, Ф. Кафка, М. Хайдегер, К. Ясперс; з точки зору герменевтики «Я-Інший» досліджували такі вчені, як – В. Дільтей, Х.-Г. Гадамер, П. Рікьор, Ф. Шлейємахер та ін.

Також проблематику «Я-Інший» в соціально-психологічному аспекті, а саме пізнання та сприйняття людиною людини, досліджували Б. Ананьєв, О. Бодальов, А. Петровський, Л. Петровська. Окрім цього дана проблематика відображалась як форма діалогу в працях таких вчених як – С. Братченко, В. Кан-Калик, С. Шеїн та ін. Як частина культури «Я-Інший» відображена в працях Л. Гумільова, Ю. Степанова, О. Юдіна, М. Еліаде та ін. Звичайно, сучасна наукова література налічує чимало праць присвячених дослідженню розуміння опозиції «Я-Інший», а також наукового доробку М. Еліаде, однак окремої ґрунтовної розвідки стосовно розкриття саме філософії толерантності в творчості вченого не було. Тому є необхідність у подальшому науковому дослідженні цього питання.

Тому, **метою статті** є розкриття сутності Я та Інший, з'ясуванні яким чином можливо втілити філософію толерантності в суспільство, в якому існує опозиція «Я-Інший», та ґрунтуючись на поглядах М. Еліаде, визначити чи можливо завдяки ідеям толерантності досягти гармонічного співіснування представників різних ідейних течій.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи бінарність «Я-Інший» в світлі сучасних культурних

подій, які відбуваються в Україні та в усьому світі, людину починають розуміти не як саму по собі, відділену від усього суспільства, а навпаки як дійову особу, яка взаємодіє та комунікує з іншими людьми, тим самим входить до дискусії задля отримання спільного результату чи отримання для кожної із сторін свого інтересу. У цьому аспекті слід зазначити, що досліджуючи опозицію «Я-Інший», вчені притримувались різних думок щодо розуміння та вирішення цієї проблеми. Так, наприклад, М. Бахтін зазначав, що Я не може існувати без Іншого. На думку вченого, Інший – це не просто мисленнєвий об'єкт, це є сама людина, чи будь-яка жива істота. Тому, Я може не тільки розвиватись, а ще й відбувається процес його становлення. Отже, М. Бахтін переконаний, що для створення взаєморозуміння між Я та Іншим, необхідне спілкування між ними, яке повинно існувати не як монолог, а як звернення у вигляді діалогу [1, с. 13].

Інший дослідник – М. Бубер, аналізуючи розуміння «Я-Інший» зазначав, що дана проблема існує у вигляді «Я-Ти» і «Я-Воно». У цій проблемі, саме Воно, є тим об'єктом, який непізнаний, а тому його необхідно дослідити, щоб в результаті він став Ти, тобто тим, хто має значимість [1, с. 13–14]. З наведеного слідує, що за М. Бубером, Я не може існувати без Іншого, вони мають взаємодоповнювати один одного. Тому для розвитку Я необхідно щоб існував його зв'язок з Іншими, і навпаки – розвиток Іншого повинен залежати від спілкування з Я. Це означає, що «суб'єкт ніколи не буде в центрі свого світу, він існує на межі декількох культур. Щоб бути справжнім мисленням, яке вдосконалюється та трансформується, мое мислення повинно зустрітись з іншими мисленням, іншою логікою» [1, с. 14].

Зазначимо, що такої ж думки дотримувались і М. Фуко, який також вважав, що Я співіснує з Іншим, завдяки знанню та діалогу (дискурсу), а також, що на основі зв'язку з владою відбувається формування відносин між Я та Іншим [4].

Однак, на противагу зазначеному вище виступив Ж.-П. Сартр, який висловив свій негативний погляд щодо співвідношення «Я-Інший». Він зазначав, що існує конфлікт між Я та Іншим, в якому пізнаючи Іншого ми не можемо побачити його суб'єктивність, і тим самим стає неможливим пізнати його. Це ж стосується відношення Іншого до Я, де Інший не може пізнати Я тому, що також не має можливості побачити суб'єктивності Я [2]. Як бачимо, такі погляди Ж.-П. Сартра свідчать про те, що вчений вважав неможливість співіснування Я та Іншого, пояснюючи це тим, що не завжди суб'єктивність можливо до кінця зрозуміти. Саме суб'єктивність це наша внутрішня індивідуальність, особливість нашого характеру, а тому ми не завжди можемо зрозуміти один одного. Отже, необхідною умовою для гармонічного співіснування Іншого та Я є пізнання один одного, розуміння духовного світу, світогляду та принципів якими ми керуємось у житті. Таким чином, зрозуміючи сутність кожного із нас, ми зможемо зрозуміти і власний світ, і світ іншого, зрозуміти те, що вони відрізняються, є несхожими. І тільки ґрунтуючись на розумінні відмінностей між своєю суб'єктивністю та суб'єктивністю Іншого, ми зможемо прийти до дружніх стосунків.

Слід зазначити, що в науковому доробку М. Еліаде, також приділяється багато уваги до

слідженню проблеми «Я-Інший». Однак, вчений виходить з розуміння даної проблематики як культурної складової, а саме – досліджує протиставлення релігійної свідомості мирській. М. Еліаде вважав, що саме співвідношення даних видів свідомості веде нас до розуміння цих світоглядів, розуміння того, як вони бачать навколишній світ. Це допоможе нам краще зрозуміти відмінність між цими двома світоглядами.

Як зазначав М. Еліаде, для релігійної людини простір є неоднорідним, в ньому існують розломи та розходження, для їхнього зникнення, релігійна людина звертається до священного, саме існування якого в просторі робить його насправді дійсним. Для прояву священного необхідна певна точка відліку, яку релігійна людина і намагається знайти. Вона знаходить її в «Центрі Світу», вважаючи, що за допомогою віднайденого Центру створюється Світ. Таким чином, «відкриття священного простору дозволяє знайти «точку відліку», зорієнтуватись в хаотичній однорідності, «створити Світ» та жити в ньому реально» [2, с. 22–23]. Що стосується мирського світосприйняття, то тут для людини є все відносним, всі події є життєвими, люди існують як маса, перебуваючи в цьому мирському світі індивід втрачає саме цей Центр від якого бере початок Світ. Але для мирської людини, зазначає М. Еліаде, існують її «святі місця», які несуть в собі саме цю неоднорідну характеристику, яка властива релігійному світогляду. До таких певних особливих місць можна віднести «рідний пейзаж, місце, де народилось перше кохання, вулиця чи квартал першого іноземного міста, яке побачили в юності, і які зберігають навіть для людини щиро нерелігійну особливу якість – бути «єдиним». Це – «святі місця» її особистого всесвіту» [2, с. 23].

Окрім зазначеного, досить важливим для релігійної людини є знаки, якими вона наділяє всі речі та предмети. Тому, якщо певна річ отримує знак, вона одразу ж стає священною. Певне місце також несе священну характеристику і таким головним священним місцем для релігійної людини є церква. Де, в свою чергу, поріг церкви є не менш важливим та значущим. Так, переступаючи через поріг людина потрапляє до зовсім іншого світу. Таким чином, вважає М. Еліаде, поріг виступає своєрідним символом, який «розділяє два простори, в той же час він вказує на дистанцію між двома образами життя: мирським та релігійним. Це також бар'єр, межа, яка поділяє та протиставляє два світи, і, з іншого боку, це те парадоксальне місце, де вони повідомляються, де світ мирського може перейти в світ священного» [2, с. 24].

Мешкаючи у світі, який для релігійної людини несе тільки священні знаки і події, людина таким чином сприймає все через призму святості, вносить її і у власне життя. Так, будуючи нове житло або закладаючи нове місце для поселення, людина намагається повторити дії богів, тим самим можна сказати, що вона починає будувати «новий світ». Тому «будь-яке будівництво нового житла чимось нагадує новий початок, нове життя. А будь-який початок повторює перший, саме коли виник тільки Всесвіт» [2, с. 43]. Таке повторення дій стосується й часу, до якого релігійна людина у своєму житті завжди прагне, який є Міфічним Часом, Початковим. З чого слідує, що священний час є неоднорідним та безперервним, його неоднорідність

та постійність підтримується за допомогою свят, ритуалів, які повторюються людиною із покоління в покоління, тоді як Мирський час є переривчастим, має початок та кінець, це час тут і зараз.

З наведеного вище можна зрозуміти, що для релігійної людини весь оточуючий світ несе в собі священність. Такий прояв священності М. Еліаде називає ієрофанією, під якою можна розуміти будь-яке місце, простір, час, а також прояв природних явищ, тобто всі події це – ієрофанія. Як зазначає М. Еліаде, Бог творець Космосу, він створив небо, а тому й живе на небі, його дії проявляються в різних метеорологічних феноменах, таких наприклад, як грим, блискавка, гроза, метеорити. Вода також несе в собі священний символізм, який в рівній мірі можна розглядати, як смерть так і народження. Тут символізм народження, який несе в собі вода, визначається «по-перше, тим, що за розкладенням слідує «нове народження», а по-друге, тому, що занурення «удобряє» та множить життєвий потенціал» [2, с. 83]. Мирська людина, зазначає М. Еліаде, не вбачає у Всесвіті Космос, для неї весь оточуючий світ це – матеріальні предмети та фізичні прояви планети. І тут головним для нерелігійної людини є з розумом ставитись до резервів, які нам дає планета. Тому вода, яка також належить до таких стихій, які характеризуються розкладенням і руйнуванням форм, може «змивати гріхи», а тому постає одночасно, як очищаюча так і регенеруюча сила.

Слід звернути увагу на ще одну, не менш важливу ознаку ієрофанії, на яку вказує М. Еліаде, – це те, що життя пов'язано з космосом. Вчений вважав, що саме завдяки даному зв'язку життя має можливість для періодичного оновлення. Здатність до оновлення космосу М. Еліаде порівнює з гігантським деревом. Таке символічне уподобання життю дерева він пояснює способом існування Космосу, і в першу чергу його здатністю до безкінечного відродження. «Образ дерева обраний не тільки як символ Космосу, – зазначає М. Еліаде, – але і як спосіб вираження життя, молодості, безсмертя, мудрості і знання» [2, с. 100]. Окрім дерева для релігійної людини ієрофанію несе також і каміня, яке символізує міць та незламність, а от місячні цикли і вода виступають символом смерті та народження людини. І тільки «сонячні ієрофанії здатні втілювати релігійні цінності самостійності й сили, суверенітету і розуму» [2, с. 100]. З цього слідує, що кожне явище, річ та подія несуть не тільки сакральний зміст, а й є способом існування для людей. Тобто, за допомогою священного змісту речей кожна людина має можливість орієнтуватись в житті, спілкуватись з іншими та комфортно співіснувати. «Всі людські органи, всі фізіологічні акти, всі жести людини мають релігійне значення. Тому, що всі вчинки людини були здійснені Богами чи Героями-засновниками цивілізації» [2, с. 105].

Слід відмітити, що важливу роль в житті релігійної людини відіграє феномен посвячення, саме завдяки йому людина стає людиною, тобто отримує справжню природу. М. Еліаде вважав, що будучи посвяченою людиною, тим самим, полишає свій так би мовити природний стан і через ритуальну «смерть» згодом воскрешає і знову народжується. Це є своєрідним випробуванням, пройти яке вимагає посвячення. Пройшовши його людина отримує нове буття, і таке буття

священної людини наближає її до Героїв-засновників. Посвячена людина – це людина, яка має здатність до пізнання. «Посвячений – це не тільки «новонароджений» чи «воскреслий», він людина, яка знає, йому відкриті таємниці, відомі одкровення метафізичного порядку» [2, с. 117].

Порівнюючи буття релігійної людини та мирської М. Еліаде зазначав, що вони існують на зовсім різних, інших рівнях. Так, релігійна людина прагне досягти іншої буттєвості, священної, яка дана їй Богом чи міфічними Героями. Саме стаючи ближчим до святості, людина діє та живе в реальному світі. «Релігійна людина вірить, що життя має священні джерела, і що людське існування реалізує всі її потенційні можливості в тій мірі, в якій воно є релігійним, тобто бере участь в реальному» [2, с. 126]. Тоді як нерелігійна людина живе в повсякденному світі, для неї оточуюче середовище, яке складається із речей, подій, людей яких вона зустрічає, це всього лише буденність. Однак, як ми вже знаємо, всі ці речі, події і т.п., займають особливе місце в житті людини, вони змушують її знову і знову, як в перший раз, переживати приємні емоції. Проте, як зазначає М. Еліаде, ця особливість місць чи подій, в початковій своїй природі йде не від Бога чи Героя-засновника, які дають початок всьому сущому і несуть священну властивість, а навпаки, мають спонтанний, несподіваний початок, який залежить тільки від людей. Тут М. Еліаде робить роз'яснення з якого слідує, що нащадком мирської людини є сама релігійна людина, тому значна частина буття нерелігійної людини включає в себе сферу священного, а тому певна кількість дій мирської людини це імпульси, які виходять із таємної природи самої людини, а саме із сфери безсвідомого. Однак, та частина внутрішньої природи, яка залишається в мирській людині релігійною, заважає їй знайти себе в суспільстві та реалізуватись, що спонукає людину відійти від священного. «Нерелігійна людина заперечує піднесення, погоджується з відносністю «реального». Священне – це головна перепона на шляху до її свободи. Вона стане сама собою лише тоді, коли витравить із себе все містичне» [2, с. 126].

Висновки. На основі проведеного дослідження наукового доробку М. Еліаде та вивчення пробле-

ми «Я-Інший» у філософії толерантності, можна зробити наступний висновок. Буття мирської людини в минулому було наповнене релігійним змістом, що спонукало її стати релігійною, але в певний момент кризи чи певного переосмислення власного життя, така релігійна людина відходить від священних таїнств і звертає увагу на більш буденні, приземлені речі, і згодом стає мирською людиною. Однак, протиріччя між релігійною та мирською людиною полягають в тому, що життя релігійної людини повністю підпорядковано священним ритуалам, правилам, таїнствам, які несуть в собі релігійний зміст, для homo religious ідеї та дії мирської людини є незрозумілими, дивними та навіть можуть нести певну небезпеку, а отже сприймаються як Інші. Те ж саме можна сказати і про сприйняття нерелігійною людиною релігійних ідей, тобто все, що нести релігійний зміст буде для мирської людини чужим, іншим.

Звичайно, постає питання чи можливо досягти толерантних відносин в суспільстві, коли існує проблема «Я-Інший», і що сприятиме вирішенню даної проблеми та становленню гармонійних відносин. Для вирішення цієї проблеми М. Еліаде пропонував визнати те, що сприймаючи світ по різному, мирська людина має таку ж історію та початок як і релігійна людина тому, що першопочатково також була релігійною, з чого слідує, що вони мають одну природу. Безсуперечно, існування проблеми «Я-Інший» буде існувати в суспільстві завжди, адже з розвитком світу, технологій змінюється і людина, виникає значна кількість різноманітних світоглядів, релігій, які в свою чергу стають причиною появи представників нових поглядів, які сприйматимуть один одного як Інший. Тому, для уникнення та подолання конфліктів і суперечок, які виникають внаслідок зіткнення таких різних світоглядів, перш за все, необхідно не забувати про те, що ми маємо одну природу, не дивлячись на те, що поділяємо різні погляди. І чим частіше ми будемо звертатись до філософії толерантності, яка несе в собі виховання поваги, свободи, поваги до свободи іншого, допомагає існувати в світі де є опозиція «Я-Інший», тільки тоді ми зможемо досягти гармонії і толерантності в стосунках між людьми.

Список літератури:

1. Дорогавцева И. С. Проблема Другого в западной культуре : автореф. дис. канд. культурологии : 24.00.01. Чита, 2006. 24 с.
2. Елиаде М. Священное и мирское. Москва, 1994. 142 с.
3. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии. Москва : ТЕРРА Книжный клуб. Республика, 2002.
4. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / пер. с фр. Москва : Касталь, 1996. 448 с.
5. Фуко М. Интеллектуалы и власть : Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с фр. Б.М. Скуратова; под общ. ред. В.П. Большакова. Москва : Праксис, 2006. Ч. 3. 390 с.

References:

1. Dorogavtseva I.S. (2006) Problema Drugogo v zapadnoy kulture [The Problem of the Other in Western Culture] (PhD). Chita.
2. Eliade M. (1994) *Svyaschennoe i mirskoe* [Sacred and Secular]. Moskva. (in Russian)
3. Sartr Zh.-P. (2002) *Bytie i nichto: Opyit fenomenologicheskoy ontologii* [Being and Nothingness: An Experience of Phenomenological Ontology]. Moskva: TERRA Knizhnyiy klub. Respublika. (in Russian)
4. Fuco M. (1996) *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti. Raboty raznyih let* [The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality. Works of different years] / per. s fr. Moskva: Kastal. (in Russian)
5. Fuco M. (2006) *Intellektualyi i vlast: Izbrannyye politicheskie stati, vystupleniya i intervyyu* [Intellectuals and Power: Selected Political Articles, Speeches and Interviews] / per. s fr. B.M. Skuratova; pod obsch. red. V.P. Bolshakova. Moskva: Praksis. (in Russian)

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-36>

УДК [81.246.2:378](477)

Коханова І.О.

Харківська державна академія культури

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО БІЛІНГВІЗМУ НА ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Встановлено сутність двомовності як особливого виду соціальної комунікації. Зазначено факт існування офіційного та неофіційного білінгвізму в різних державах світу. Досліджені витоки україно-російського білінгвізму в Україні. Окреслені напрями його прояву в соціальній комунікації, зокрема у побутовому спілкуванні, навчанні та освіті. Проаналізовано вплив державної мовної політики на процес підвищення національної самосвідомості й самоідентифікації населення України. На основі іноземного досвіду доведені позитивні аспекти раннього білінгвізму в навчанні та освіті. Окреслені негативні аспекти різкого та примусового викорінення україно-російського білінгвізму та вплив цього процесу на отримання вищої освіти. Запропоновані шляхи подолання кризових явищ, пов'язаних з мовним питанням, у процесі навчання в ЗВО.

Ключові слова: білінгвізм, двомовність, соціальні комунікації, національна самоідентифікація, національна свідомість, мовна політика, білінгвальна освіта.

Kokhanova Irina

Kharkiv State Academy of Culture

THE INFLUENCE OF UKRAINIAN-RUSSIAN BILINGUALISM ON THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION

Summary. The phenomenon of bilingualism in social communication of different countries of the world is studied. The fact of existence of official and unofficial, early and late, natural and artificial bilingualism is established. Information on countries with officially established bilingualism was provided. The directions of manifestation of Ukrainian-Russian bilingualism in life, study and education are outlined. In particular, this concerned the population of the southern and eastern regions of Ukraine and national minorities. The origins of bilingualism in general and Ukrainian-Russian bilingualism in particular were illustrated. The opinions of scientists on the advantages of bilingualism are indicated. Among the advantages are: intellectual, social, educational, personal, economic. Researchers from different countries prove that knowledge of more than one language improves a person's mental abilities, promotes rapid socialization and easy social communication. Successful study of at least one foreign language promotes the development of competence in the native language and improves the effectiveness of teaching other non-language subjects, which increases the level of success in general. The national language contributes to the study of the cultural heritage of the state, and the second – is a link in the process of acquaintance with the cultural and scientific heritage of another people. Speech competence in second language skills, formed at an early age, is the basis for easy integration of young people into the multilingual and multicultural information society of the third millennium. In today's labor market, workers who are fluent in several languages are more in demand. Thus, the world experience of social communication and educational activities proves that bilingualism is good. And in Ukraine, the eradication of Ukrainian-Russian bilingualism continues. First of all, this affected the office work and the official sphere, when there was a requirement to compile all business papers exclusively in Ukrainian. The language issue also affected the sphere of education. To avoid crisis phenomena in education related to Ukrainian-Russian bilingualism, it is proposed to increase the number of hours for studying Ukrainian literary and business language. As well as Ukrainian and English for professional purposes

Keywords: bilingualism, social communications, national identity, national consciousness, language policy, bilingual education.

Постановка проблеми. Білінгвізм або двомовність є реалією в соціальній комунікації більшості країн світу. При цьому, у західних суспільствах цей факт не викликає негативних реакцій, зневаги до однієї з двох мов, небажання нею спілкуватися та навчатися.

В Україні з часів набуття незалежності державна політика спрямовується на посилення національної свідомості та самоідентифікації громадян. Посилюється статус української мови як єдиної державної. Важливим кроком у цьому напрямку було переведення усього документообігу в державі та ЗМІ на українську мову згідно чинного законодавства.

Але, національна самоідентифікація українців не можлива без вирішення проблем, пов'язаних з мовним чинником. Не слід забувати, що життєдіяльність українського народу продовжує відбуватися в умовах неофіційного білінгвізму. А отже, вкрай необхідно окреслити його комунікативні, лінгвістичні, політичні, соціокультурні та освітні аспекти. Зокрема вплив україно-російського білінгвізму на отримання якісної вищої освіти в державі.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед науковців, що вивчали певні аспекти білінгвізму можна назвати: К. Бейкера, Дж. Едвардса, А. Дібольда, Є. Верещагіна, Н. Імедадзе, А. Колодія, Л. Щербу та інших.

Зв'язок двомовності та мовної компетенції вивчали І. Кудрейко, К. Протасова, О. Селіванова; особливості білінгвального навчання та освіти в різних державах світу висвітлені у працях Дж. Фішмана, У. Фтенакіса, Д. Хорна, Н. Меша, А. Константинова, В. Аршавського, Р. Алієва, Н. Каже, Р. Гасанової.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання, пов'язані з двомовністю розглядаються в розділах психолінгвістики, соціолінгвістики та нейролінгвістики. Більшість учених спрямовують свої дослідження на вивчення білінгвізму в контексті мовної політики, прав національних меншин, ділового спілкування в органах влади та державного управління, раннього навчання дітей в білінгвальних школах країн з офіційним білінгвізмом. Аспекти впливу раннього, природного та неофіційного білінгвізму на навчання у ЗВО детально не вивчалися. Цьому і хочемо присвятити дану статтю.

Метою статті є аналіз та узагальнення вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень щодо впливу білінгвізму на соціальну комунікацію у побутовій сфері, вихованні, навчанні. Обґрунтування ролі державної мовної політики та неофіційного білінгвізму в Україні на процес отримання якісної вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Як феномен соціальної комунікації білінгвізм – це стан суспільного життя, коли визнано факт функціонування й співіснування двох мов у межах однієї держави.

Розрізняють два види білінгвізму – офіційний та неофіційний. Офіційний білінгвізм – це вид соціальної комунікації з визнаною рівноправною двомовністю згідно чинного законодавства. Прикладами таких держав є Канада, Бельгія, Мальта, Люксембург, Фінляндія. Неофіційний білінгвізм існує тоді, коли населення держави розмовляє двома мовами, але офіційно визнаною є лише одна [2, ст. 1]. До таких держав належить і Україна. Дія закону не розповсюджується лише на приватне спілкування та здійснення релігійних обрядів.

Переважає більшість європейських держав білінгвізм вважають нормою та сприятливим підґрунтям для міжнародної соціальної комунікації. У початкових школах Європи завжди вивчають дві або більше мови. Як першу, найчастіше вивчають англійську або німецьку, як другу – німецьку, англійську чи французьку, а потім – італійську та іспанську. Широко виучуваними в різних регіонах Європи є мови країн-сусідів [6, с. 111].

Витоками білінгвізму можна вважати колоніалізм, або співіснування на одній території основного населення та національних меншин.

Лінгвісти розрізняють природний білінгвізм, який виникає самостійно завдяки відповідному оточенню та мовленнєвій практиці у процесі соціальної комунікації та штучний. Другий вид двомовності можна набути у процесі навчання.

Важливо зазначити про диференціацію білінгвізму в залежності від віку особи, яка набула навичок володіння другою мовою. За цією ознакою виокремлюють ранній та пізній білінгвізм [5].

Ситуація з білінгвізмом у процесі соціальної комунікації в Україні складається досить по-особливому. Тривалий час – в епоху панування комуністичної ідеології українську мову намагалися придушити, знецінити, її називали сільською, архаїчною. Внаслідок такого нав'ювання значна частина колишньої УРСР цуралася рідної мови. Відбувалася штучна «деукраїнізація». Навчання у середніх та вищих навчальних закладах відбувалося російською мовою. Це стосувалося і студентів-іноземців з Близького Сходу, Куби, Африки та Індії, які теж опановували знання російською.

Сучасна ситуація в незалежній Україні вкрай протилежна. Неофіційний білінгвізм в українській соціальній комунікації продовжує існувати. Відомо, що східні та південні регіони держави спілкуються переважно російською, не дивлячись на офіційне визнання лише української мови як національної. У свою чергу, чинне законодавство забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Що є гарантією збереження ідентичності української нації [2].

Науковці, зважаючи на характер лінгвістичної прагматики в Україні, характеризують співіснування російської та української мов як диглосію. Тобто таку мовну поведінку, яка дає можливість обирати з декількох мов функціонально ефективнішу за тих чи інших обставин. Диглосія передбачає не тільки конкуренцію двох мов, а й різних стилів однієї мови або її компонентів. Диглосійний білінгвізм не слід розглядати з точки зору політичного протистояння. В ньому можна вбачати підґрунтя для культурного діалогізму [3, с. 57].

Двомовність передбачає, що одна з мов є для більшості громадян держави рідною. При цьому, усвідомлення «рідної мови» може тлумачитися кожним членом суспільства по-різному: як мова предків, як мова, якою людина навчалася у школі, як мова, якою зручно спілкуватися, чи мова, яка є офіційно визнаною на Батьківщині та дозволяє людині самоідентифікуватися [3, с. 58].

В умовах сьогодення в загальноосвітніх школах України батьки ще мають право обирати для своєї дитини класи з російською чи українською мовами навчання. Стосовно ЗВО – тут діє чітка вимога – викладання та опанування загальноосвітніх та спеціальних дисциплін виключно національною мовою. З моменту набуття чинності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [2, ст. 9] ця вимога стала стосуватися й студентів-іноземців. Ще кілька років тому, на підготовчому курсі вони вивчали російську абетку, опановували особливості російської стилістики, намагалися читати прості тексти та спілкуватися російською. Нині студенти, що є громадянами України, а також студентська спільнота з Туреччини, Близького Сходу, Африканського континенту, Китаю тощо навчаються українською. Це стосується усіх рівнів вищої освіти.

Слід зазначити, що така ситуація несе у собі замкнене коло протиріч. З одного боку – спілкування й викладання українською мовою посилює національну свідомість та національну

ідентичність українців. Досконале володіння більшістю населення рідною мовою безпосередньо впливає на розвиток української культури. Але, тривале насадження російської мови як домінуючої, перспективнішої, вплинуло на рівень володіння українською мовою усіма соціальними групами. І цей рівень серед більшості населення держави та освітян є незадовільним. З іншого боку – з'явилася ще одна проблема та вимога щодо навчального процесу в освітніх закладах. Нині педагоги не мають права послуговуватися та використовувати російські джерела, до яких вони більше звикли у процесі своєї професійної діяльності. Встановлено табу на додавання їх до списків літератури в навчально-методичних матеріалах, рекомендації студентам. Отже українські школярі та студенти опинилися в ситуації, коли вони зазвичай знають національну мову краще за педагогів. Сучасні діти та молодь зростає в умовах вже незалежної України і їм досить зручно спілкуватися і розуміти навчальний матеріал українською. Натомість більшість педагогів народилися в колишньому СРСР, їх мовою спілкування у побуті та мовою навчання у школі й ЗВО була російська. Вони звикли готувати уроки та лекції, навчально-методичні матеріали російською. А отже, нині майже все відтворення навчального матеріалу відбувається суржиком. Хоча офіційно називається літературною українською мовою.

Студенти-іноземці, потрапляючи у комунікативне середовище, де більшість громадян держави досконало не знають і не поважають рідної мови – відчувають певний стрес. Їм треба набути знання, скласти заліки, іспити, написати атестаційну роботу чужою мовою. А перевіряти та оцінювати їх мають педагоги, що теж знаходяться у стресовій ситуації. Як представники професії – вони мають координувати свою діяльність згідно чинного законодавства. Тому, повинні викладати українською, навіть, якщо їм це не зручно. Отже, можна зазначити, що неофіційний українсько-російський білінгвізм у державі негативно впливає на швидкість та ефективність опанування знань у ЗВО. Є певним гальмівним чинником у цьому процесі, дезорієнтує студентів.

Проте, позитивний досвід білінгвальної освіти європейських держав почали застосовувати у великих містах України – Києві, Харкові, Дніпрі, Одесі, Львові. Актуалізували свою діяльність загальноосвітні школи та ЗВО, педагогічний склад яких готовий до викладання навчальних дисциплін англійською, німецькою, французькою, а у виключних випадках – й східними мовами.

Отже, світовий досвід соціальної комунікації та освітньої діяльності доводить, що білінгвізм – це добре. А в Україні продовжується викорінення українсько-російської двомовності. Перш за все, це відбулося на діловодстві та офіційній сфері, коли постала вимога усі ділові папери складати виключно українською. Такі намагання не стали результативними, це не вплинуло на усвідомлення більшістю населення, що українська мова є провідною, національною, обов'язковою. Це викликало ще більше спротиву та агресії. Витоками цього можна вважати культурний стереотип «другорядності» який має українська мова та тлумачення сучасних ново-

введень як забаганок діючих політиків створити ново-мову [3, с. 63–64].

Аналізуючи білінгвізм в Україні на особистісному рівні соціальної комунікації – можна дійти висновку, що ситуація тут краща, ніж в освіті. Лінгвісти та психологи доводять, що вільне володіння індивідуумом двома мовами у побуті, або залежно від ситуації та співрозмовника позитивно впливає на розвиток пам'яті, логічного мислення, швидкість реагування та вміння аналізувати.

За статистичними даними Євросоюзу, майже 70% населення Європи повною мірою володіють двома і більше мовами. З кінця ХХ століття і понині в світі поширення набула «імерсійна освіта» – двомовне навчання предметів. Сутність та особливість такої освіти в тому, що 90% інформації з навчальних дисциплін учень чи студент отримує нерідною мовою [6, с. 112–113]. Поширеною така освіта є у Польщі, Словенії та Скандинавських країнах.

Слід зазначити переваги двомовного навчання перед одномовним :

інтелектуальна – дослідники з різних країн доводять, що знання більше, ніж однієї мови покращує розумові здібності людини, сприяє швидкій соціалізації та легкій соціальній комунікації;

освітня – успішне вивчення хоча б однієї іноземної мови сприяє розвитку компетентності в рідній мові та поліпшує результативність навчання інших немовних предметів, що підвищує рівень успішності загалом;

особистісна – національна мова сприяє вивченню культурної спадщини держави, а друга – є сполучною ланкою у процесі ознайомлення з культурним та науковим надбанням іншого народу;

соціальна – мовленнєва компетентність щодо володіння другою мовою, сформована у ранньому віці, є підґрунтям легкої інтеграції молоді в полімовне та полікультурне інформаційне суспільство третього тисячоліття;

економічна – на сучасному ринку праці більш затребуваними є працівники, що досконало володіють кількома мовами [6, с. 117].

Висновки та пропозиції. Не дивлячись на існування неофіційного українсько-російського білінгвізму, освітній процесу в ЗВО відбувається державною мовою. Отримувати вищу освіту студентам з південних та східних регіонів України, а також студентам-іноземцям українською мовою складніше. Значній кількості педагогічних працівників також складно переходити з російської на українську мову викладання. Таким чином, вимога до науково-педагогічних працівників опанувати англійську мову на рівні B2, для вільного володіння та викладання замість російської є запорукою ефективної соціальної комунікації та педагогічної майстерності в полімовному інформаційному суспільстві.

На нашу думку, в ЗВО треба збільшити обсяг годин, що відводяться на вивчення української літературної мови, української ділової мови, української та англійської мов за професійним спрямуванням. Це дасть можливість здійснювати професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови та бути затребуваним фахівцем на міжнародному ринку праці.

Список літератури:

1. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні. *Слово просвіти*. 2000. № 5. С. 2–3.
2. Закон України Про забезпечення функціонування української мови як державної. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81.
3. Кравченко О. В. Мовна складова національної культурної політики в Україні. *Культура України* : зб. наук. пр. Харків : ХДАК, 2011. Вип. 35. С. 56–66.
4. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз та рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. 362 с.
5. Нікольська Н. В. Білінгвізм як педагогічна проблема в Європі, США та Канаді. *Гуманітарні науки*. 2009. № 2. С. 103–111.
6. Нікольська Н. В. Двомовність у європейській шкільній освіті: історія та сучасність. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 3. С. 110–122.
7. Хмелько В. Лінгвоетнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності. *Наук. зап. НУКМА. Соціол. науки*. 2004. Т. 32. С. 3–15.

References:

1. Dziuba I. (2000) Suchasna movna sytuatsiia v Ukraini. *Slovo prosvty*, no. 5, pp. 2–3.
2. Zakon Ukrainy Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 2019, no. 21, st. 81.
3. Kravchenko O.V. (2011) Movna skladova natsionalnoi kulturnoi polityky v Ukraini. *Kultura Ukrainy* : zb. nauk. pr. Kharkiv: KhDAK, vol. 35, pp. 56–66.
4. Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraini: analiz ta rekomendatsii (2008) / za red. Yu. Besters-Dilher. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylian. akad.», 362 p.
5. Nikolska N.V. (2009) Bilinhvizm yak pedahohichna problema v Yevropi, SShA ta Kanadi. *Humanitarni nauky*, no. 2, pp. 103–111.
6. Nikolska N.V. (2010) Dvomovnist u yevropeiskii shkilnii osviti: istoriia ta suchasnist. *Pedahohika i psykholohiia*, no. 3, pp. 110–122.
7. Khmelko V. (2004) Linhvoetnichna struktura Ukrainy: rehionalni osoblyviosti ta tendentsii zmin za roky nezalezhnosti. *Nauk. zap. NUKMA. Sotsiol. nauky*, vol. 32, pp. 3–15.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-37>

УДК 796.011

Онопрієнко О.М.

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Онопрієнко О.В.

Черкаський державний технологічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. Мета статті – дослідити рівень фізичної підготовленості студентів та взаємозв'язок фізичного і психічного статусу здоров'я. Встановлено, що рівень психофізичної підготовленості студентів до занять фізичними вправами можна підвищити через удосконалення організації занять фізичними вправами, збільшення кола тренувальних засобів, збільшення кількості занять і зменшення їх тривалості, збільшення обсягу навантаження різного рівня інтенсивності і змісту занять. Доведено існування взаємозв'язку між соматичними, психічними, функціональними властивостями організму студента. Встановлено, що від рівня фізичної підготовленості залежить рівень фізичної працездатності, а від рівня фізичної працездатності.

Ключові слова: фізичні вправи, дослідження, визначення, студентська молодь, фізичної підготовленість, рівень, розумової працездатності.

Onoprienko Olha

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

Onoprienko Oleksandr

Cherkasy State Technological University

PECULIARITIES OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENT YOUTH

Summary. The purpose of the article is to investigate the level of physical fitness of students and the relationship between physical and mental health status. The article found that anthropometric indicators are only of relative importance for assessing the level of physical development and health of students. However, in adolescence, the main factor that determines the growth and development of the individual is the state of energy, which is also considered a criterion for the perfection of this development. It is established that the level of psychophysical readiness of students for exercise can be increased by improving the organization of exercise, increasing the range of training tools, increasing the number of classes and reducing their duration, increasing the load of different levels of intensity and content. Quantitative indicator of the level of health of the individual are the aerobic capacity of the body. Given that the leading role in the development of aerobic physical activity belongs to the system of physical education, emphasizes the important impact of exercise on improving the health of students. Studies have shown that the level of physical fitness depends on the level of physical fitness, and the level of physical fitness – systemic indicators of mental performance. Thus, there is a correlation between functional indicators, the amount of physical activity on the one hand and indicators of physical fitness on the other, which allows us to consider the level of physical fitness as an informative indicator of the level of physical health. Students with different levels of physical fitness have different psychophysiological reactions when using the same tools and methods, which indicates the need for a differentiated approach in the process of physical education in higher education. Research has proven the relationship between somatic, mental, functional properties of the student's body, which calls into question the feasibility of studying individual indicators without taking into account their interaction.

Keywords: physical exercises, research, definition, student youth, physical fitness, level, mental capacity.

Постановка проблеми. В сучасних програмах з фізичного виховання у ВЗО декларується всебічний гармонійний розвиток особистості, спрямований на зміцнення здоров'я, підвищення рівня фізкультурної освіти та фізичної підготовленості студентів.

Впродовж останніх десятиліть науковці прагнули визначити ефективний шляхи впливу на фізичний розвиток і фізичну підготовленість людини, а також ефективні показники її фізичного статусу. Так, фізіологами та лікарями встановлені основні закономірності реакцій організму на фізичне навантаження і доведена провідна роль енергетичного та вегетативного забезпечення м'язової діяльності в цих реакціях. Не менш зна-

чну роль в реалізації фізичних потенцій організму має також нервово-м'язовий апарат, у тому числі спадково закріплений варіант складу скелетно-м'язових волокон. Вроджені властивості нервової системи, які визначають спринтерські та стаєрські можливості людини, найстійкішим чином сполучені з морфофункційним статусом скелетних м'язів. Є дані, які свідчать про зв'язок цих властивостей організму з соматотипом. Разом з тим, властивості скелетних м'язів та іннервуючого їх апарату тісно пов'язані з кардіореспіраторними можливостями. Оскільки прийнятий поділ на «органи» і «системи» організму досить умовний і організм завжди реагує на певний вплив, в тому числі і на фізичне на-

вантаження як єдине ціле, то врахування саме цієї обставини призвело до виникнення в фізіології концепції «функціональної системи» [1] і принципу «симорфізму».

Антропометричні дослідження [1; 2] свідчать, що, як правило, процес росту в довжину триває в дівчат до 17-18 років, а в юнаків – до 19 років. Однак в окремих випадках показники зросту можуть збільшуватися у дівчат до 23 років, а в юнаків – до 25 років. Експериментальним шляхом встановлено, що кожних 6 років середнє значення довжини тіла студентів збільшується на 1.08 см. Темпи приросту середніх величин маси тіла залежать від статі: у жінок за 6 років вага збільшується на 200 г, а у чоловіків – на 300 г.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями Г. Л. Апанасенка [1] доведено, що в сучасних умовах на рівень фізичного розвитку молодих здорових чоловіків мають вплив негативні зовнішні фактори, а саме: багатомісячне перебування в приміщенні малого об'єму при високій температурі навколишнього середовища, загазованість повітря, яке вдихається, високе нервово-психічне напруження. В зв'язку з цим, зменшується інформативність показників антропометрії про стан здоров'я індивіда. Тому, при формулюванні лікарського висновку за результатами обстеження студентів, оцінка фізичного розвитку не має вирішального значення для розподілу студентів на медичні групи, бо взяте окремо, так зване, відставання в фізичному розвитку не є інформативним ні стосовно рівня здоров'я студентів, ні стосовно їх фізичної підготовленості. Дані соматоскопії і антропометрії мають певне значення лише при виявленні дефектів (вроджених чи набутих) у фізичному розвитку [2], а також при відборі в секції з окремих видів спорту, де відмічається вплив антропометричних показників на спортивний результат.

Мета. Дослідити рівень фізичної підготовленості студентів та взаємозв'язок фізичного і психічного статусу здоров'я.

Формулювання цілей статті: дослідити, що від рівня фізичної підготовленості залежить рівень фізичної працездатності, а від рівня фізичної працездатності – системні показники розумової працездатності; знайти взаємозв'язок між соматичними, психічними, функціональними властивостями організму студента; з'ясувати, що рівень фізичної підготовленості значної частини студентів ВНЗ країни не відповідає рівню державних вимог.

Виклад основного матеріалу. Отже, для оцінки рівня фізичного розвитку і здоров'я студентів антропометричні показники мають лише відносне значення. Разом з тим, в юнацькому віці головним фактором, який визначає ріст і розвиток індивіда, є стан енергетики, який вважається до того ж критерієм досконалості цього розвитку.

В науковій літературі [9; 10; 12] зібрано достатньо фактичного матеріалу, присвяченого дослідженню окремих сторін здоров'я молодих людей у віці 18-20 років. При цьому перевага надається фізичному компоненту. Дослідження, спрямовані на вивчення системних механізмів взаємодії та взаємовпливів його сторін, почалися порівняно недавно.

А.Г. Сухарев [12] стверджує, що кількісним показником здоров'я є рівень фізичної працездатності, а не максимальне споживання кисню.

Принципової різниці між проведеними методиками вимірювання соматичного здоров'я немає. Відома залежність між фізичною працездатністю і максимальним споживанням кисню.

Суттєвим є той факт, що саме аеробні можливості організму, на думку ряду авторів [12] є кількісним показником рівня здоров'я індивіда. Враховуючи те, що ведуча роль у розвитку аеробних фізичних можливостей належить системі фізичного виховання, підкреслюється важливий вплив фізичних вправ на покращення стану здоров'я студентів.

Як стверджують фахівці [5], функціональні можливості, як і показники фізичного розвитку і фізичної підготовленості студентів, які на старших курсах не відвідували академічних занять, прогресували лише протягом перших двох років навчання. Потім в них спостерігався помітний спад досягнутого рівня. В результаті до закінчення ВНЗ фізичний стан студентів був нижчим, ніж на всіх попередніх курсах, а ряд його показників навіть поступався величинам, зареєстрованим при вступі. У студентів, які продовжували займатися самостійно протягом всього періоду навчання у ВНЗ спостерігалось покращення фізичної працездатності. Результати розглянутих досліджень свідчать про необхідність здійснення ряду заходів у ВНЗ для забезпечення процесу фізичного виховання протягом усього періоду навчання.

Дослідження показали, що регулярні заняття спортом до вступу в інститут і продовження їх під час навчання викликають більш швидке і повноцінне включення адаптаційно-приспосувальних механізмів, які сприяють ефективному протіканню процесів впрацювання функціональних систем організму, зниженню різних проявів втоми в нових умовах навчання. Показники функціонального стану, зокрема ті, що лежать в основі оцінки адаптаційного потенціалу системи кровообігу, у досліджуваних першокурсників протягом семестру змінювались односпрямоване з розумовою працездатністю.

Рухова активність є важливою детермінантою фізичної підготовленості. У певному значенні, саме підготовленість є об'єктивним показником звичайної фізичної активності. Взаємозв'язок між звичкою вести малорухливий спосіб життя та станом здоров'я, очевидно, не залежить від інших суспільних факторів ризику. Хоча, як стверджують фахівці [9] відношення між фізичною підготовленістю, фізичною активністю й частотою захворюваності не є однозначним. Невстановленим залишається також обсяг достатньої фізичної активності, необхідний для поліпшення фізичної підготовленості, позитивного впливу на здоров'я.

Сьогодні не існує загальноприйнятої методики раціонального опису всього розмаїття чинників, які складають рухову активність. А разом з тим, без врахування реальної рухової активності рекомендації для академічних занять з фізичного виховання не зможуть бути ефективними. Рухову активність доцільно розглядати як важливий чинник збереження високої не тільки фізичної, але й психічної працездатності людини [9]. Багатьма вченими доведено, що активний руховий режим відіграє важливу роль у підтриманні розумової працездатності на оптимальному рівні.

Рядом робіт доведено, що для підвищення розумової працездатності, покращання нервово-психічної стійкості до емоційного стресу під час екзаменаційної сесії важливе значення мають заняття з фізичного виховання у ВНЗ [4]. Для визначення норми рухової активності, отже і величини фізичного навантаження в заняттях фізичними вправами, пропонуються різні підходи [6].

Проте, якщо в тренуваних студентів відбувається покращання практично всіх показників розумової працездатності, то у відстаючих студентів покращується швидкість за рахунок погіршення якості. Наведені дані свідчать що у студентів з високим рівнем фізичної підготовленості переважають адаптивні зв'язки показників розумової працездатності, а в студентів з низьким рівнем фізичної підготовленості – компенсаторні. Відомо, що в осіб з високим рівнем фізичної підготовленості спостерігається протилежна картина, що слід враховувати при організації занять фізичної культури з метою оптимізації розумової працездатності.

Фахівці [8] вказують на те, що рівень психофізичної підготовленості студентів до занять фізичними вправами можна підвищити через удосконалення організації занять ФВ, збільшення кола тренувальних засобів, збільшення кількості занять і зменшення їх тривалості, збільшення обсягу навантаження різного рівня інтенсивності і змісту занять.

Отже, в студентів з різними рівнями фізичної підготовленості спостерігаються різноспрямовані психофізіологічні реакції при застосуванні одних і тих самих засобів і методів.

Чим сильніша нервова система, тим в більшій степені здійснюється позитивний вплив активності мотивації, і, навпаки, ніж слабша нервова система, тим більше її негативний вплив на рухові якості. Тому, очевидно, що ігрова й змагальна форми проведення занять не однаково ефективні для розвитку фізичних якостей у всіх, хто займається. Вони не дозволяють особам із слабкою нервовою системою максимально проявити, отже і вдосконалити свої рухові можливості. Тому застосування рухливих ігор із метою розвитку рухових якостей повинно бути індивідуальним у залежності від сили нервової системи.

В більшості студентів рівень фізичної підготовленості за результатами тестових вправ покращується на перших-других курсах. На старших курсах – спостерігається уповільнення темпів росту результатів, подеколи помічається негативна динаміка. На це вказує велика кількість публікацій [5]. Проведення двох академічних занять з фізичного виховання в тиждень не забезпечує не тільки ефективного покращання, але і підтримання показників фізичної підготовленості на належному рівні.

Таким чином, рівень фізичної підготовленості значної частини студентів ВНЗ країни не відповідає рівню державних вимог. Хоча спостерігається загальна тенденція до покращання на 2 курсі показників фізичної підготовленості, в значній частині студентів рівень фізичної підготовленості до завершення навчання у ВНЗ залишається на рівні, нижчому, ніж до поступлення. Такий стан речей можна розглядати як свідчення недостатньої ефективності традиційних програм з фізичного виховання. Ці дані підтверджують

необхідність подальшого вдосконалення існуючих програм з фізичного виховання у ВНЗ.

Про взаємозв'язок фізичного і психічного статусу здоров'я свідчать такі факти: розумова працездатність людини супроводжується не тільки змінами зовнішніх показників працездатності, але й порушеннями функціонування системи кровообігу, нейрофізіологічних, психофізіологічних характеристик, гормональних і обмінних процесів. Рядом авторів доведена можливість прогнозування рівня розумової працездатності за частотою серцевих скорочень, зареєстрованою перед виконанням завдання. Під впливом напруженої розумової роботи підвищується артеріальний тиск, збільшується периферійний опір судин за абсолютною величиною, або порівняно з підвищеним хвилинним об'ємом серця. Виявлено, що у студентів з низьким рівнем фізичної аеробної працездатності вірогідно нижчі швидкості переробки зорової і слухової інформації. Їм потрібно більше часу для розв'язання задач, особливо наприкінці навчального року.

Кожна людина є великою системою, відкритою для соціального впливу. Індивідуальність людини інтегрована з властивостей різних рівнів: організму, індивідуально-психологічних, соціо-психологічних властивостей. Отже, ефективний індивідуальний підхід до суб'єкта з метою його розвитку передбачає врахування цієї багаторівневої системи, стає можливим лише при системному дослідженні індивіду. Так фахівцями [11] зроблена спроба вивчення особистості студента за 6 групами показників: показниками успішності навчання (середній бал, зимова, весняна сесія тощо), мотивації (навчання, схвалення), особливостями темпераменту (стрес, самооцінка, педантизм, збудливість), здібності (комунікативні, організаторські), рівень суб'єктивного контролю, пізнавальні здібності (зорова пам'ять, обсяг уваги, логічність мислення). Як бачимо, фахівці вважали за необхідне вивчати особливості темпераменту студентів, виділивши їх в окрему групу.

За результатами факторного аналізу було встановлено, що для всебічного опису конституційного (нейрофізичного) статусу організму людини, необхідно враховувати характеристики тілобудови, сили і рухливості нервової системи, вегетатики, енергетики і моторики.

Вищеподане дозволяє зробити висновок про існування взаємозв'язку між соматичними, психічними, функціональними властивостями організму студента. Найявність його ставить під сумнів доцільність вивчення окремих показників без врахування їх взаємовпливу.

Підсумовуючи поданий аналіз, можемо стверджувати, що у студентському віці соматичні показники не є інформативними ні стосовно рівня соматичного здоров'я, ні стосовно рівня фізичної підготовленості. Проте, між функціональними показниками, обсягом фізичної активності з одного боку і показниками фізичної підготовленості – з іншого, існує кореляційний зв'язок, що дозволяє вважати рівень фізичної підготовленості інформативним показником рівня соматичного здоров'я.

Висновки. Для оцінки рівня фізичного розвитку і здоров'я студентів антропометричні показники мають лише відносне значення. Разом з тим, в юнацькому віці головним фактором,

який визначає ріст і розвиток індивіда, є стан енергетики, який вважається до того ж критерієм досконалості цього розвитку.

Кількісним показником рівня здоров'я індивіда виступають аеробні можливості організму. Враховуючи те, що ведуча роль у розвитку аеробних фізичних можливостей належить системі фізичного виховання, підкреслюється важливий вплив фізичних вправ на покращення стану здоров'я студентів.

Дослідження показали, що від рівня фізичної підготовленості залежить рівень фізичної працездатності, а від рівня фізичної працездатності – системні показники розумової працездатності. Отже, між функціональними показниками, обсягом фізичної активності з одного боку і показниками фізичної підготовленості – з іншого, існує кореляційний зв'язок, що дозволяє вважа-

ти рівень фізичної підготовленості інформативним показником рівня соматичного здоров'я.

У студентів з різними рівнями фізичної підготовленості спостерігаються різноспрямовані психофізіологічні реакції при застосуванні одних і тих самих засобів і методів, що вказує на необхідність диференційованого підходу у процесі ФВ у ВНЗ.

Дослідженнями доведено існування взаємозв'язку між соматичними, психічними, функціональними властивостями організму студента, що ставить під сумнів доцільність вивчення окремих показників без врахування їх взаємовпливу.

Перспективи подальшого розвитку дослідження у цьому, напрямку є актуальною, а її результати збагатять як теорію, так і практику фізичного виховання.

Список літератури:

1. Анохин П.К. Очерки по физиологии функциональных систем. Москва : Медицина, 1975. 446 с.
2. Апанасенко Г.Л., Волков В.В. К проблеме распределения студентов на медицинские группы для занятий физическими упражнениями. *Теория и практика физической культуры*. № 10. Москва, 1985. С. 45–47.
3. Бондарева И.В. Исследование взаимосвязи психических и физических составляющих структуры личности и возможности целенаправленной их коррекции : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1991. 24 с.
4. Боднар Іванна. Особиста фізична культура студентів з низьким рівнем фізичної підготовленості. Науковий вісник Волинського державного університету. *ВДУ ім Лесі Українки*. Луцьк, 1999. С. 13–21.
5. Евтушок Ю.И. Исследование динамики физического воспитания студентов вузов в связи с обоснованием оптимальных форм организации физической подготовки при обучении на старших курсах : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 1974. 24 с.
6. Иващенко Л.Я. Дозирование нагрузок в базовой физической культуре, два подхода в решении проблемы. *Теория и практика физической культуры*. № 6. Москва, 1987. С. 11–14.
7. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ : Наукова думка, 1966. 198 с.
8. Мокеев Г.И., Юдин А.С., Максин Б.В. Экспериментальная проверка эффективности различных вариантов организации и содержания физического воспитания. *Теория и практика физической культуры*. № 6. Москва, 1990. С. 50–53.
9. Мурза В.П. Фізичні вправи і здоров'я. Київ : Здоров'я, 1991. 254 с.
10. Пирогова Е.А., Иващенко Л.Я., Страпко Н.П. Влияние физических упражнений на работоспособность и здоровье человека. Київ : Здоров'я, 1986. 152 с.
11. Соловьева С.А., Погудин С.М., Долганова И.В. Значение диагностики индивидуальных особенностей студентов высших учебных заведений физической культуры для повышения качества их профессиональной подготовки. *Теория и практика физической культуры*. № 12. Москва, 1997. С. 36–41.
12. Сухарев А.Г. Здоровье и физическое воспитание детей и подростков. Москва : Медицина, 1991. 272 с.

References:

1. Anohin P.K. (1975) Oчерki po fiziologii funkcional'nyh sistem. Moskva: Medicina, 446 p. (in Russian)
2. Apanasenko G.L., Volkov V.V. (1985) K probleme raspredeleniya studentov na medicinskie grupy dlya zanyatiy fizicheskimi upravneniyami. *Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury*, no. 10. Moskva, pp. 45–47. (in Russian)
3. Bondareva I.V. (1991) Issledovanie vzaimosvyazi psichicheskikh i fizicheskikh sostavlyayushchih struktury lichnosti i vozmozhnosti celenapravlennoy ih korrekcii: avtoref. diss. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv, 24 p. (in Ukrainian)
4. Bodnar Ivanna (1999) Osobysta fizychna kultura studentiv z nyzkym rivnem fizychnoi pidhotovlenosti. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu*. Lutsk, pp. 13–21. (in Ukrainian)
5. Evtushok Yu.Y. (1974) Yssledovanye dynamyky fizycheskoho vospytanyia studentov vuzov v sviazy s obosnovanyem optimalnykh form orhanyzatsyy fizycheskoi podhotovky pry obuchenyy na starshykh kursakh: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.04. Kyiv, 24 p. (in Ukrainian)
6. Ivashchenko L.Ya. (1987) Dozirovanie nagruzok v bazovoy fizicheskoy kul'ture, dva podhoda v reshenii problemy. *Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury*, no. 6. Moskva, pp. 11–14. (in Russian)
7. Kravets O.M. (1966) Simeinyi pobut i zvychai ukrainskoho narodu. Kyiv: Naukova dumka, 198 p. (in Ukrainian)
8. Mokeev G.I., Yudin A.S., Maksin B.V. (1990) Eksperimental'naya proverka effektivnosti razlichnykh variantov organizatsii i soderzhaniya fizicheskogo vospitaniya. *Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury*, no. 6. Moskva, pp. 50–53. (in Russian)
9. Murza V.P. (1991) Fizychni vpravy i zdorovia. Kyiv: Zdorovia, 254 p. (in Ukrainian)
10. Pyrohova E.A., Yvashchenko L.Ia., Strapko N.P. (1986) Vlyaniye fizycheskykh upravneniy na rabotosposobnost i zdorove cheloveka. Kyiv: Zdorovia, 152 p. (in Ukrainian)
11. Solov'eva S.A., Pogudin S.M., Dolganova I.V. (1997) Znachenie diagnostiki individual'nykh osobennostey studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy fizicheskoy kul'tury dlya povysheniya kachestva ih professional'noy podgotovki. *Teoriya i praktika fizicheskoy kul'tury*, no. 12. Moskva, pp. 36–41. (in Russian)
12. Suharev A.G. (1991) Zdorov'e i fizicheskoe vospitanie detey i podrostkov. Moskva: Medicina, 272 p. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-38>

УДК 796.323

Орішук Р.О., Печена В.М., Мартинюк О.В.

Навчально-науковий інститут природокористування
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОНЛАЙН-ЗАНЯТЬ З БАСКЕТБОЛУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ

Анотація. Навесні минулого року світова спільнота зіштовхнулася з новим викликом – респіраторним захворюванням, яке спричинене вірусом COVID-19. Всесвітньою організацією охорони здоров'я було оголошено пандемію та надзвичайну ситуацію у світі. Щоб запобігти стрімкому зростанню кількості хворих, державні та місцеві органи влади ввели численні обмеження на рух людей та фізичну взаємодію. Як результат, студентська молодь більше не мала доступу до занять з фізичного виховання, а також взагалі до відвідин закладів освіти в цілому. Ця стаття присвячена проблемам організації процесу фізичного виховання студентів в закладах вищої освіти, особливо занять з командних видів спорту, а саме баскетболу. Мова йтиме про переваги і недоліки дистанційного навчання, на кафедрі фізичного виховання та спорту навчально-наукового інституту природокористування Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», про запровадження елементів дистанційного навчання, розроблені на базі системи Moodle.

Ключові слова: дистанційне навчання, фізичне виховання, баскетбол, ефективність, синхронне навчання, система Moodle.

Orischuk Ruslan, Pechena Valentina, Martyniuk Olga

Educational and Scientific Institute of Nature Management of the
National Technical University "Dnipropolytechnic"

PECULIARITIES OF CONDUCTING ONLINE BASKETBALL CLASSES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS DURING QUARANTINE RESTRICTIONS

Summary. Last spring, the world community faced a new challenge – a respiratory disease caused by the COVID-19 virus. The World Health Organization has declared a pandemic and a global emergency. To prevent a rapid increase in the number of patients, state and local authorities have imposed numerous restrictions on the movement of people and physical interaction. As a result, student youth no longer had access to physical education classes, as well as to visits to educational institutions in general. This article is devoted to the problems of organizing the process of physical education of students in higher education institutions, especially classes in team sports, namely basketball. We will talk about the advantages and disadvantages of distance learning at the Department of Physical Education and Sports of the Institute of Environmental Sciences of the National Technical University "Dnieper Polytechnic", the introduction of elements of distance learning, developed on the basis of Moodle. The importance of conducting online basketball classes in higher education institutions is emphasized by the fact that the physical readiness of young people for active life today is one of the determining factors for the further development of a healthy nation. Basketball has a positive effect on health due to exercise, which varies in intensity. In addition, basketball promotes the development of self-control, endurance, initiative and creativity of thinking, courage and determination. To provide distance learning, Moodle-based multimedia courses were used. The course materials also contained theoretical material, which was provided to students for self-study, video materials. Special attention was paid to the issue of replacing a basketball with a homemade product, because due to its cost, the ball may not be available to every student. During the online classes, students and the teacher discussed the materials studied, considered the best examples of homework and analyzed the most common mistakes made by students. At the same time, it should be noted that the assessment of knowledge, skills and competencies, a remote form of classes and testing the level of preparation of students, compared to the traditional form is not objective enough. That is why research on this topic is so urgently needed, it is necessary to identify current trends in education, study the experience of European countries in distance learning, the introduction of innovative technologies, identify new forms and methods of organizing the educational process in higher education.

Keywords: distance learning, physical education, basketball, efficiency, synchronous learning, Moodle system.

Постановка проблеми. Велика значимість питання проведення онлайн-занять з баскетболу у закладах вищої освіти підкреслюється тим, що фізична підготовленість молоді до активного життя сьогодні – один із визначальних чинників подальшого розвитку здорової нації. Заняття баскетболом позитивно впливають на здоров'я завдяки фізичному навантаженню, яке відрізняється змінною інтенсивністю. Крім цього, заняття баскетболом сприяють розвитку самовладання, підвищенню витримки, ініціативності та креативності мислення, сміливості і рішучості.

Введення карантинних обмежень в Україні змінило звичні форми і методи викладання навчальних дисциплін, не стало виключенням і викладання спортивних дисциплін. Увесь освітній простір України перейшов на дистанційне навчання.

Саме тому дослідження з даної тематики так гостро необхідні, необхідне виявлення сучасних тенденції розвитку системи освіти, вивчення досвіду європейських країн з питань дистанційного навчання, впровадження інноваційних технологій, виявлення нових форм і методів організації навчального процесу в закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

На сьогодні, коли згідно до чинного законодавства України [1; 2] всі заняття у закладах вищої освіти були переведені на дистанційне навчання; тренування з командних видів спорту – скасовані, настав час для активного провадження дистанційного навчання.

Використовуючи Інтернет, всі учасники навчального процесу можуть отримувати доступ до будь-якої інформації та нових знань без обмежень [3].

Дистанційне навчання дозволяє реалізувати права людини на отримання інформації і безперервної освіти, долати перепопи на шляху які наразі виникли при використанні традиційних форм навчання. Тому, світовий досвід дистанційного навчання підтверджує його ефективність у підвищенні якості освіти нарівні з іншими формами (навчання) [4].

Окрім вирішення технічних моментів забезпечення навчального процесу, значне місце займає і самодисципліна студентів. Цікавим дослідженням з цього приводу, є робота Є. Косинського, який аналізує самооцінку стану здоров'я студентів та їх мотивацію до занять фізичним вихованням. Він зазначає, що основним мотивом є зміцнення та збереження здоров'я [5]. В свою чергу, значний відсоток студентів також вказують на необхідність враховувати індивідуальні показники рівня здоров'я при заліковому оцінюванні.

У роботі Д. Дзензелюк аналізується рівень здоров'я студентів закладів вищої освіти, умови формування мотивації студентської молоді до самостійних занять фізичними вправами [6]. Проте, одним з основних мотивуючих факторів залишається контроль за цим видом діяльності студентів з боку викладача.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Поширення пандемії COVID-19 обумовило стрімке зниження рухової активності молодого покоління; через нестачу спілкування у студентів почали виникати пов'язані з карантинном психологічні кризи, і, як результат, погіршення успішності навчання, появи агресії. Баскетбол, як вид спорту, що допомагає молоді соціалізуватись та вчить командній взаємодії, міг би допомогти подолати ці негативні явища. Саме тому постала нагальна потреба у пошуку оптимальних шляхів удосконалення освітньої системи, задля забезпечення можливості проведення онлайн-занять з цієї дисципліни.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є вивчення особливостей впровадження дистанційного навчання з фізичної культури і спорту у вищих навчальних закладах, на прикладі командного виду спорту – баскетболу.

Пошук адекватних шляхів та методів залучення студентів до самостійних занять фізичними вправами в умовах дистанційної освіти.

Виклад основного матеріалу. З початком карантинних обмежень, студенти втратили можливість відвідувати свої навчальні заклади і молодь почала ще більше часу проводити у малорухливому положенні.

Такий спосіб життя має низку негативних наслідків. До них можна віднести захворювання серцево-судинної системи. Мало рухаючись, людина ризикує отримати ішемічну хворобу, хронічну гіпертонію та інші проблеми, так як від-

сутність фізичних навантажень позбавляє серце нормального кровопостачання. Неактивними стають і ферменти, які відповідають за тригліцериди в крові. В результаті чого стінки судин забиваються, і кровообіг стає погіршеним. Крім цього, при малорухливому способі життя м'язи починають просто атрофуватися. Вони можуть слабшати до такої міри, що людині важко виконувати навіть звичайні повсякденні завдання. В додавок можуть з'явитися проблеми з поставою.

В свою чергу заняття баскетболом долають не лише наслідки малорухливого способу життя, а й покращують свою роботу більшості систем життєзабезпечення людини. Так, під час занять баскетболом, нервова система піддається певним навантаженням і розвитку за рахунок постійного контролю активності органів. Людина, що займається баскетболом, покращує свій периферичний зір, а це великий плюс, який має значний вплив на ефективність зорового сприйняття. Дослідження показали, що сьогодні регулярні заняття баскетболом збільшують в середньому на 40% чутливість зорового сприйняття світлових імпульсів.

Баскетбол допомагає організму в розвитку серцево-судинної системи, що відбувається завдяки нормованому фізичному навантаженню. Серцебиття спортсменів під час гри досягає від 180 до 230 ударів на хвилину, при цьому артеріальний тиск не перевищує 180-200 мм ртутного стовпа. Завдяки підвищеній частоті дихальних рухів (50-60 циклів за одну хвилину з об'ємом в межах 120-150 літрів) під час гри в баскетбол, життєва ємність легенів згодом збільшується. Поступовий розвиток дихальних органів робить людину більш енергійною і витривалою.

Виконання вправ у баскетболі, наприклад таких, як кидок м'яча в корзину розвивають кисті рук, м'язи ніг і спини, що може бути хорошою профілактикою хвороби суглобів.

Враховуючи вищевикладене, прибрати заняття з баскетболу з навчального плану, на період карантину, було б неприпустимою помилкою. Саме тому, при переході на дистанційне навчання, викладачі зіштовхнулись з проблемою проведення занять з фізичного виховання за командними видами спорту та нерозумінням студентами значення і необхідності виконання фізичних вправ.

Для організації дистанційного навчання та залучення студентської молоді до фізичної активності під час карантину, викладачами кафедри фізичного виховання та спорту навчально-наукового інституту природокористування Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» було забезпечено проведення онлайн-занять з баскетболу, шляхом застосування технології синхронного навчання (це вид навчання коли дистанційно розділені заклад освіти і група студентів взаємодіють між собою в реальному масштабі часу (при цьому студенти в даному випадку не обов'язково знаходяться в одній аудиторії і навіть в одному місті).

Для забезпечення дистанційного навчання, були застосовані мультимедійні курси на базі Moodle. Матеріали курсу містили і теоретичний матеріал, який надавався студентам для самостійного опрацювання, відео матеріали. Окрема увага була приділена питанню заміщення баскетбольного м'яча саморобним виробом, адже через свою вартість м'яч може не бути доступним кожному студенту.

Під час проведення онлайн-занять, студенти та викладач обговорювали опрацьовані матеріали, розглядали найкращі приклади виконання домашніх вправ та розбирали найпоширеніші помилки, яких припустилися студенти.

Так як баскетбол, це в першу чергу командний вид спорту, для підтримки відчуття колективу, студенти разом з викладачем синхронно виконували комплекси розминочних вправ. Проте, під час спостереження за виконанням вправ студентами, викладач не має змоги повноцінно контролювати дотримання техніки виконання, адже діапазон його спостережень обмежений ракурсом і положенням камери, яку розташував студент. Це є значним недоліком онлайн-розминки, бо студенти другого, третього курсів вже володіють базовими знаннями і все роблять правильно, тоді ж як новачків не має змоги підійти та зробити зауваження. Зауваження у прямому ефірі є загально доступними і відволікають від виконання решту студентів.

Для контролю техніки виконання вправ, студенти надсилали викладачу відео зі своїм виконанням вправ. Відео знімають з декількох ракурсів, що дає викладачеві більше бачення техніки.

Підвищити мотивацію студентів до самостійних занять з баскетболу, до максимального можливого відпрацювання основних вправ можливо шляхом залучення молоді до участі у змаганнях. В період карантинних обмежень можливе проведення дистанційних командних змагань.

Їх можливо організувати наступним чином : в залі має бути присутній виключно студент-гравець, тренер та суддя. Гравець здійснює кидок зі штрафної відмітки. Зйомка проводиться за спиною учасника з номером навпроти баскетбольного щита. Варіанти виконання кидків обираються на розсуд організатора змагань. Так як у залі знаходиться тільки три особи, вимога щодо забезпечення

дотримання карантинних обмежень виконується. Решта команди має змогу спостерігати і вболівати спостерігаючи за виконанням кидків онлайн. Переможці змагань визначаються за найбільшою кількістю влучень з штрафної відмітки.

Належний рівень підготовки студентів неможливо забезпечити без належного контролю за рівнем теоретичних знань. Дистанційна форма викладання розроблена на базі Moodle, надає гарні можливості для проведення оцінювання рівня теоретичних знань студентів. Moodle дає можливість створювати тести, що містять різні способи постановки тестових завдань, у тому числі графічні. Платформа формує звіти і викладач може переглянути успішність окремого студента, групи, курсу; подивитися статистику успішності студентів по конкретному тесту, проаналізувати складність питань конкретного тесту і подивитися статистику відвідування студента.

Висновки і пропозиції. Сучасне викладання командних видів спорту під час онлайн навчання має бути зрозумілим, доступним, цікавим, а студентська молодь має бути вмотивована для самостійних занять, до вдосконалення набутих навичок гри.

Разом з цим слід відмітити і те, що оцінювання знань, умінь і навичок та компетентностей дистанційна форма проведення занять та тестування рівня підготовленості студентів, у порівнянні з традиційною формою є недостатньо об'єктивним.

Результат проведення онлайн-занять з баскетболу в значній мірі залежить від самоорганізованості студента та бажання викладача вдосконалити свою професійну підготовленість.

Викладачам кафедр фізичного виховання та спорту закладів вищої освіти рекомендовано пройти курси підвищення кваліфікації по роботі на єдиній інформаційній платформі Moodle, покращувати свої навички у відео зйомці.

Список літератури:

1. Верховна Рада України. Законодавство України. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-п#Text/> (дата звернення: 22.02.2021).
2. Верховна Рада України. Законодавство України. Про затвердження Положення про дистанційне навчання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (дата звернення: 22.02.2021).
3. Kuan-Ching Li, Yin-Te Tsai and Chuan-Ko Tsai (2008) Toward Development of Distance Learning Environment in the Grid. *International Journal of Distance Education Technologies (IJDET)*, vol. 6, is. 3.
4. Мунтян В.С. Імплементация дистанционного обучения как условие повышения эффективности физического воспитания. *Научный часопис НПУ им. М.П. Драгоманова*. Научно-педагогичні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт), 3К 2 (71) 16, 216–219.
5. Косинський Е. Самооцінка стану здоров'я студентів і їх мотивація до занять фізичним вихованням. *Молода спортивна наука України*. Львів, 2011. Вип. 15. Т. 2. С. 106–109.
6. Дзензелюк Д. Актуальність самостійних форм занять з фізичного виховання у вищих навчальних закладах України. *Молода спортивна наука України*. 2011. Вип. 15. Т. 2. С. 47–51.

References:

1. Verkhovna Rada Ukrainy (2020) Zakonodavstvo Ukrainy. Pro zapobihannia poshyrenniu na terytorii Ukrainy hostroї respiratornoi khvoroby COVID-19, sprychynenoi koronavirusom SARS-CoV-2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF#Text> (accessed 30 October 2020).
2. Verkhovna Rada Ukrainy (2020) Zakonodavstvo Ukrainy. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dystantsiine navchannia. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (accessed 30 October 2020).
3. Kuan-Ching Li, Yin-Te Tsai and Chuan-Ko Tsai (2008) Toward Development of Distance Learning Environment in the Grid. *International Journal of Distance Education Technologies (IJDET)*, vol. 6, is. 3.
4. Muntyan V.S. Implementaciya distancionnogo obucheniya kak uslovie povysheniya effektivnosti fizicheskogo vospitaniya. *Naukovij chasopis NPU im. M.P. Dragomanova*. Naukovo-pedagogichni problemi fizichnoyi kulturi (fizichna kultura i sport) 3K 2 (71) 16, 216–219.
5. Kosinskij E. (2011) Samoocinka stanu zdorov'ya studentiv i yih motivaciya do zanyat fizichnim vihovannyam. *Moloda sportivna nauka Ukrayini*. Lviv, vol. 15, T. 2, pp. 106–109.
6. Dzenzelyuk D. (2011) Aktualnist samostijnih form zanyat z fizichnogo vihovannya u vishih navchalnih zakladah Ukrayini. *Moloda sportivna nauka Ukrayini*, vol. 15, T. 2, pp. 47–51.

МЕДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-39>

УДК 617.3

Стародуб Є.В.

Міська клінічна лікарня № 11 м. Одеси

Стародуб Т.Є.

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

СТАТИСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАЦІЄНТІВ З КОКСАРТРОЗОМ

Анотація. Обстежено 150 пацієнтів (50 (33%) чоловіків і 100 (66,7%) жінок) з II-III стадіями розвитку артрозу кульшових суглобів (по Келлгрена-Лоуренсу). Проведено аналіз факторів ризику, які сприяють розвитку коксартрозу і впливають на кількість звертань пацієнтів до лікувального закладу. Найважливішою частиною статистичного аналізу була характеристика рядів розподілу (структурного групування) з метою виділення характерних властивостей і закономірностей досліджуваної сукупності. Проведено статистичну обробку результатів обстеження і на популяційному рівні виявлено чинники, що сприяють розвитку коксартрозу і впливають на звернення пацієнтів до лікувальних установ. Встановлено, що рівень інформованості пацієнтів та ступінь організації профілактики динамічного розвитку коксартрозу мають низьку ефективність, що вимагає кардинального перегляду принципів організації профілактичної роботи.

Ключові слова: коксартроз, кульшовий суглоб, фактори ризику, індекс маси тіла, статистика.

Starodub Yevhen

City Clinical Hospital № 11, Odessa

Starodub Tetiana

Bogomolets National Medical University

STATISTICAL CHARACTERISTICS OF PATIENTS WITH COXARTHROSIS

Summary. It was examined 150 patients with the II-III stages development of osteoarthritis of hip joints (according to Kellgren-Lawrence). It was led the analysis of risk factors that contribute to the development of coxarthrosis and affect the number of the visits of the patients to the hospital, in 150 patients with idiopathic coxarthrosis (50 (33%) men and 100 (66.7%) women) who were on outpatient treatment in 2018–2019. The most important part of the statistical analysis was the characteristics of the distribution series (structural grouping) in order to highlight the characteristic properties and patterns of the studying population. The purpose of the study was to identify factors that contribute to the development of coxarthrosis and affect the frequency of visits the patients to medical institutions. Human age is divided into age periods, where there are certain morphological and functional changes in individual tissues, organs and the whole organism. From a medical and sociological point of view, the following age groups are currently distinguished in Ukraine: younger than working age – up to 18 years; working population – men aged 18 to 60 years 6 months; women aged 18 to 55 years 6 months; older than working age – men aged 60 years 6 months and older and women aged 55 years 6 months and older. The study involved women aged 29 to 83 years and men aged 35 to 76 years. The following criteria were taken in the distribution of patients diagnosed with coxarthrosis: joint involvement (unilateral and bilateral coxarthrosis); degree of clinical manifestation (I-III); age group (working age and older than working age); duration of the disease; manifestation of pain; sex. The statistical processing was carried out, and the risk factors at the population level were revealed, which provide the development of coxarthrosis and affect the patient's circulation. Every second patient seeks the medical help only in case of the development of joint damage, which has reached clinical III stage: the proportion of such persons among men is $50.0 \pm 7.1\%$ ($p < 0.05$), among women – $57.0 \pm 4, 9\%$ ($p < 0.05$). The level of awareness of patients and the level of organization the prevention of dynamic development of coxarthrosis are low efficiency, which requires a radical revision of the principles of prevention and its organization.

Keywords: coxarthrosis, hip joints, risk factors, body mass index, statistical.

Постановка проблеми. Коксартроз – дегенеративно-дистрофічне захворювання кульшового суглоба, що характеризується вираженим больовим суглобовим синдромом і обмеженням рухів у ньому, викликаних деградацією суглобового хряща. Уражаються всі компоненти суглоба: субхондральна кістка, хрящ, зв'язковий апарат, синовіальна оболонка, капсула й періартикулярні тканини. Каскад запальних подій, що розвивається при цьому, веде до прогресуючого тотального порушення анатомії кульшового суглоба і його функцій [1, с. 740].

Щорічне зростання поширеності ортопедичних захворювань у розвинених країнах світу не-

гативно впливає на показники стану здоров'я населення (збільшується частка осіб з тимчасовою й стійкою втратою працездатності та інвалідністю). При цьому захворюваність хворобами кістково-м'язової системи протягом останнього десятиліття прогресує у всіх вікових групах.

Серед захворювань кістково-м'язової системи найбільш широко поширеною патологією синовіальних суглобів є остеоартроз.

Щорічно в Україні реєструється понад 80 тис. захворювань артрозами дорослого населення. В останні роки первинна захворюваність коливалася від 281,8 (2008 р.) до 489,0 (2014 р.) випадків на 100 000 (у 2018 р. – 455,1 випадку на 100 тис.

дорослого населення). Загальна захворюваність за цей період зросла більш ніж у 2 рази – від 1258,1 до 2752,8 випадків на 100 000. Якщо середньорічний темп приросту (T_{cp}) первинної захворюваності артритозами за 10 років склав 4,1% і протягом останніх 6 років зберігається на одному рівні, то загальне число пацієнтів постійно збільшується, як і показник загальної захворюваності ($T_{cp} = 8,2\%$) [2, с. 39].

Згідно з результатами проведених досліджень, потреба в ендопротезуванні великих суглобів у країні буде неухильно зростати. У даний час на диспансерному обліку в організаціях охорони здоров'я складається більше 130 тис. пацієнтів з різними видами артритозів, і кожен 4-5-й з них, тобто більше 25 тис. чоловік, потребує ендопротезування [6].

Хвороби кістково-м'язової системи займають третє місце серед причин втрати працездатності (8,6%). При цьому в структурі захворювань кістково-м'язової системи на артритозі великих суглобів (колінного, кульшового) припадає 25,5%. В Україні наразі виконують приблизно 8-10 тисяч операцій на рік з протезування кульшового суглоба та приблизно 5 тисяч з протезування колінного суглоба.

Збільшення числа пацієнтів з коксартрозом становить серйозну медико-соціальну проблему. В останні роки, зважаючи на зниження вікового порога осіб з даною патологією і збільшення частки осіб похилого і старечого віку, відзначається більш ніж 10,0%-вий приріст захворюваності коксартрозом.

Мета роботи – виявити фактори, які сприяють розвитку коксартрозу і впливають на частоту звертань пацієнтів до лікувальних закладів.

Матеріали і методи дослідження. Проведено аналіз факторів ризику, які сприяють розвитку коксартрозу і впливають на кількість звертань пацієнтів до лікувального закладу, у 150 пацієнтів з ідіопатичним коксартрозом (50 (33%) чоловіків і 100 (66,7%) жінок), які знаходилися на амбулаторному лікуванні в 2018–2019 рр.

Найважливішою частиною статистичного аналізу була характеристика рядів розподілу (структурного групування) з метою виділення характерних властивостей і закономірностей досліджуваної сукупності [3, с. 5].

Характеристика вікових особливостей досліджуваної популяції. Вік людини ділиться на вікові періоди, протягом яких відбуваються певні морфологічні й функціональні зрушення в окремих тканинах, органах і всьому організмі. З медичної та соціологічної точки зору на даний момент в Україні виділяють наступні вікові групи: молодше працездатного віку – до 18 років; працездатне населення – чоловіки у віці від 18 років до 60 років 6 міс.; жінки у віці від 18 років до

55 років 6 міс.; старше працездатного віку – чоловіки у віці 60 років 6 міс. і старше і жінки у віці 55 років 6 міс. і старше.

У дослідженні брали участь жінки від 29 років до 83 років ($M_o = 61$, $M_e = 61,5$, $X_{cp} = 60,66$, нормальне симетричне розподіл ознаки), чоловіки від 35 років до 76 років ($M_o = 63$, $M_e = 57,5$, $X_{cp} = 57,13$, нормальний розподіл ознаки, з ліво-стороннім ухилом) [5].

Таким чином, середній вік дебюту захворювання припадав на $58,9 \pm 1,9$ рік. Серед чоловіків найбільш часто захворюваність реєстрували у віці 61 рік (мінімальний вік 35 років), серед жінок – 63 роки (мінімальний вік 29 років).

Вікова група «старше працездатного віку» включала $63,3 \pm 3,9\%$ пацієнтів від загального числа досліджуваної популяції (табл. 1). Питома вага працездатного населення склала $36,7 \pm 3,9\%$ пацієнтів, т. і. Показник «старше працездатного віку» може бути визначений як фактор ризику розвитку коксартрозу ($d = 26,6 \pm 5,5\%$, $p < 0,05$). Однак широкий розкид випадків захворюваності коксартрозом по віковим групам (від 29 років до 83 років) підтверджує відомий факт про наявність тенденції до омоложення захворюваності коксартрозом.

Однорідність рядів за віком пацієнтів. Показники основної тенденції (середні величини M_o , M_e), які є рівнодійними ряда змінних значень ознаки, не завжди дають вичерпні характеристики досліджуваної популяції. Виникає необхідність вивчення характеру розсіювання ознаки, що формує середню величину, так як висока роль індивідуальних причин, які можуть формувати аномальні, нетипові для досліджуваної когорти ознаки ($t > 3$).

Для оцінки однорідності сукупності використовують різні методи, такі як групування, розрахунок показників варіації (дисперсія, коефіцієнт варіації), аналіз аномальних спостережень на основі q -статистик. Для визначення однорідності популяції нами використана формула $Q = (X_2 - X_1) / (X_n - X_1)$ для першого в ряду значення ознаки і $Q = (X_n - X_{n-1}) / (X_n - X_1)$ для останнього в ряду значення ознаки [3; 8].

Розрахований коефіцієнт Q порівнювали з табличним значенням для даного числа спостережень (n) і рівня ймовірності ($P < 0,05$). Якщо $Q_f > Q_{табл}$, то показник підлягав виключенню з подальшої обробки даних. якщо $Q_f < Q_{табл}$, то значення не виключали і, отже, варіаційний ряд вважали однорідним [5].

Для жіночої популяції: $Q_{max} = 0,037$ ($Q_{табл} = 0,260$); $Q_{min} = 0,019$ ($Q_{табл} = 0,260$), отже, дані варіанти відносяться до однорідного варіаційного ряду.

Для чоловічої сукупності: $Q_{max} = 0,049$ ($Q_{табл} = 0,260$); $Q_{min} = 0,024$ ($Q_{табл} = 0,260$), отже, ці види відносяться до однорідного варіаційного ряду.

Таблиця 1

Структура розподілу пацієнтів за віковими групами

Вікова група	Чоловіки		Жінки		Разом	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Молодше працездатного віку	0	0	0	0	0	0
Працездатне населення	27	54	28	28	55	36,7
Старше працездатного віку	23	46	72	72	95	63,3
Усього	50	100	100	100	150	100

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, досліджена популяція пацієнтів не мала значущих відхилень у показниках за віком, які могли б привести до появи аномальних ознак, які деформують загальні характеристики сукупності.

Індекс маси тіла як фактор ризику розвитку коксартрозу. Про те, що коксартроз є важливою соціально-медичною проблемою, значення якої зростає в зв'язку з підвищенням його поширеності, у тому числі й за рахунок частоти ожиріння (метаболического синдрому), що характеризується індексом маси тіла (ІМТ), згадувалося вище.

Для оцінки досліджуваної популяції по ІМТ використовували Клінічну класифікацію значень ІМТ, розроблену Національним інститутом здоров'я США і схвалену ВООЗ. Даний показник розраховували за формулою $I = m/h^2$ (де m – маса тіла, кг; h – зростання, м) і вимірювали в $кг/м^2$ (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація ожиріння за індексом маси тіла ($кг/м^2$)

ІМТ	Тип маси тіла
18,4 і менше	дефіцит маси тіла
18,5–24,9	нормальна маса тіла
25–29,9	надлишок маси тіла
30–34,9	ожиріння I ст.
35–39,9	ожиріння II ст.
40 і більше	ожиріння III ст.

Джерело: ВООЗ, 1997

У досліджуваній популяції значення ІМТ варіювалися від норми до рівня «ожиріння III ст.». У жінок ІМТ становив від 20,0 до 56,0 $кг/м^2$ ($M_o = 29$, $M_e = 29,0$, $X_{cp} = 30,9$), у чоловіків – від 23 до 44 $кг/м^2$ ($M_o = 29$, $M_e = 28,5$, $X_{cp} = 28,7$) (табл. 3).

У більшості пацієнтів ($39,3 \pm 3,9\%$, $p < 0,05$) ІМТ склав 25-29,9 $кг/м^2$ («надлишкова маса тіла»), у тому числі в жінок – $36,0 \pm 3,9\%$, у чоловіків – $46,0 \pm 7,1\%$. Вище норми ІМТ був у $86,7 \pm 2,8\%$

пацієнтів: у $85,0 \pm 3,6\%$ жінок і у $90,0 \pm 7,0\%$ чоловіків. Отже, надмірна вага є домінуючим фактором ризику розвитку коксартрозу в досліджуваній популяції.

Аналіз факторів, що впливають на звертання пацієнтів. При розподілі пацієнтів з діагнозом коксартроз враховували такі критерії: ураженість суглобів (односторонній і двосторонній коксартроз); ступінь клінічного прояву (I-III); вікова група (працездатний вік і старше працездатного віку); тривалість захворювання; прояв більшового симптому; стать.

Частка пацієнтів з одностороннім ураженням (лівий або правий кульшовий суглоб) склала $49,3 \pm 4,1\%$ ($n = 74$) від загальної чисельності досліджуваної популяції ($n = 150$) (табл. 4), в тому числі у жінок – $55,4 \pm 5,8\%$ ($n = 41$), у чоловіків – у $44,6 \pm 5,8\%$ ($n = 33$). У загальній структурі переважав коксартроз III ступеня ($50,0 \pm 5,8\%$), $p < 0,05$.

Частка пацієнтів працездатного віку (19-61 рік) з діагнозом односторонній коксартроз I-III ступенів становила $52,7 \pm 5,8\%$ ($n = 39$) (табл. 5), старше працездатного віку (61 рік і більше) – $47,3 \pm 5,8\%$ ($n = 35$) (табл. 5). У загальній структурі переважав коксартроз II ($35,9 \pm 7,7\%$) і III ($46,2 \pm 7,9\%$) ступенів ($p < 0,05$).

Питома вага пацієнтів у групі старше працездатного віку (61 рік і більше) – $47,3 \pm 5,8\%$ ($n = 35$) (табл. 6), у тому числі у жінок – $74,3 \pm 7,4\%$ ($n = 26$), у чоловіків – $25,7 \pm 7,4\%$ ($n = 9$). У загальній структурі переважав коксартроз II ($37,1 \pm 8,2\%$) і III ($51,4 \pm 8,5\%$) ступеня ($p < 0,05$).

Частка пацієнтів з діагнозом двосторонній коксартроз I-III ступеня (лівий і правий тазостегнові суглоби) склала $50,7 \pm 4,1\%$ ($n = 76$) від загальної чисельності досліджуваної популяції ($n = 150$) (табл. 7), у тому числі в жінок – $77,6 \pm 4,8\%$ ($n = 59$), у чоловіків – $22,4 \pm 4,8\%$ ($n = 17$). У загальній структурі переважав коксартроз III ступеня ($59,2 \pm 5,6\%$) ($p < 0,05$).

Частка пацієнтів працездатного віку (19-61 рік) з діагнозом двосторонній коксартроз I-III ступеня склала $40,8 \pm 5,6\%$ ($n = 31$) (табл. 8),

Таблиця 3

ІМТ досліджуваної популяції

ІМТ $кг/м^2$	Відповідність між масою людини і його зростом	Чоловіки	Жінки	Усього
18,5 та менше	дефіцит маси тіла	0 (0,0%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)
18,5-24,9	нормальна маса тіла	5 (10,0%)	15 (15,0%)	20 (13,3%)
25-29,9	надлишок маси тіла	23 (46,0%)	36 (36,0%)	59 (39,3%)
30,0-34,9	ожиріння I ст.	13 (26,0%)	21 (21,0%)	34 (22,7%)
35-39,9	ожиріння II ст.	6 (12,0%)	18 (18,0%)	24 (16,0%)
40 та більше	ожиріння III ст.	3 (6,0%)	10 (10,0%)	13 (8,7%)

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 4

Розподіл пацієнтів з діагнозом односторонній коксартроз I-III ступеня

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.
Коксартроз I ст.	7	$21,2 \pm 7,1$	4	$9,8 \pm 4,6$	11	$14,9 \pm 4,1$
Коксартроз II ст.	10	$30,3 \pm 7,1$	16	$39,0 \pm 7,6$	26	$35,1 \pm 5,6$
Коксартроз III ст.	16	$48,5 \pm 8,7$	21	$51,2 \pm 7,8$	37	$50,0 \pm 5,8$
Усього	33	$44,6 \pm 5,8$	41	$55,4 \pm 5,8$	74	$49,3 \pm 4,1$

Джерело: розроблено авторами

у тому числі у жінок – $67,7 \pm 8,4\%$ ($n = 21$), у чоловіків – $32,3 \pm 8,4\%$ ($n = 10$). У загальній структурі переважав коксартроз III ступеня ($61,3 \pm 7,7\%$) ($p < 0,05$). Питома вага пацієнтів старше працездатного віку (61 рік і більше) у цій групі склав $59,2 \pm 5,6\%$ ($n = 45$) (табл. 9), у тому числі у жінок – $84,4 \pm 5,4\%$ ($n = 38$), у чоловіків –

$15,6 \pm 5,4\%$ ($n = 7$). У загальній структурі переважав коксартроз III ступеня $60,0 \pm 7,3\%$ ($p < 0,05$).

При розподілі пацієнтів за зверненнями до лікувального закладу (кількість років від початку появи перших клінічних симптомів) виявлено, що в чоловіків найбільш значущим було одностороннє ураження суглобів (табл. 10), у жінок – двосто-

Таблиця 5

**Розподіл пацієнтів працездатного віку (19-61 рік)
з діагнозом односторонній коксартроз I-III ступеня**

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Коксартроз I ст.	7	$29,2 \pm 9,3$	0	$0,0 \pm 0,0$	7	$7,9 \pm 6,1$
Коксартроз II ст.	6	$25,0 \pm 8,8$	8	$53,3 \pm 12,9$	14	$5,9 \pm 7,7$
Коксартроз III ст.	11	$5,8 \pm 10,2$	7	$46,7 \pm 12,9$	18	$6,2 \pm 7,9$
Усього	24	$61,5 \pm 7,8$	15	$48,5 \pm 7,8$	39	$52,7 \pm 5,8$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 6

**Розподіл пацієнтів старше працездатного віку (61 рік і більше)
з діагнозом односторонній коксартроз I-III ступеня**

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Коксартроз I ст.	0	$0,0 \pm 0,0$	4	$15,4 \pm 6,9$	4	$11,4 \pm 5,4$
Коксартроз II ст.	4	$44,4 \pm 16,5$	9	$34,6 \pm 9,3$	13	$37,1 \pm 8,2$
Коксартроз III ст.	5	$55,6 \pm 16,5$	13	$50,0 \pm 9,6$	18	$51,4 \pm 8,5$
Усього	9	$25,7 \pm 7,4$	26	$74,3 \pm 7,4$	35	$47,3 \pm 5,8$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 7

Розподіл пацієнтів з діагнозом двосторонній коксартроз I-III ступеня

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Коксартроз I ст.	4	$23,5 \pm 9,9$	16	$27,1 \pm 5,7$	20	$26,3 \pm 5,1$
Коксартроз II ст.	4	$23,5 \pm 9,9$	7	$11,9 \pm 4,2$	11	$14,5 \pm 4,0$
Коксартроз III ст.	9	$76,5 \pm 9,8$	36	$61,0 \pm 6,3$	45	$59,2 \pm 5,6$
Усього	17	$22,4 \pm 4,8$	59	$77,6 \pm 4,8$	76	$50,7 \pm 4,1$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 8

**Розподіл пацієнтів працездатного віку (19-61 рік)
з діагнозом двосторонній коксартроз I-III ступеня**

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Коксартроз I ст.	0	$0,0 \pm 0,0$	8	$38,1 \pm 10,4$	8	$25,8 \pm 7,9$
Коксартроз II ст.	4	$40,0 \pm 16,3$	0	$0,0 \pm 0,0$	4	$12,9 \pm 6,0$
Коксартроз III ст.	6	$60,0 \pm 16,3$	13	$61,9 \pm 10,4$	19	$61,3 \pm 7,7$
Усього	10	$32,3 \pm 8,4$	21	$67,7 \pm 8,4$	31	$40,8 \pm 5,6$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 9

**Розподіл пацієнтів старше працездатного віку (61 рік і більше)
з діагнозом двосторонній коксартроз I-III ступеня**

Діагноз	Чоловіки		Жінки		Усього	
	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.	Абс. ч.	Від. ч.
Коксартроз I ст.	3	$42,9 \pm 20,1$	8	$21,1 \pm 6,6$	11	$24,4 \pm 6,4$
Коксартроз II ст.	0	$0,0 \pm 0,0$	7	$18,4 \pm 6,3$	7	$15,6 \pm 5,4$
Коксартроз III ст.	4	$57,1 \pm 20,1$	23	$60,5 \pm 7,9$	27	$60,0 \pm 7,3$
Усього	7	$15,6 \pm 5,4$	38	$84,4 \pm 5,4$	45	$59,2 \pm 5,6$

Джерело: розроблено авторами

ронне. Достовірність відмінностей була суттєвою ($p < 0,05$). Отримані дані мінімізують значимість цього фактора (одно- або двобічне ураження) для статистичного аналізу. Однак статистично значимо ($p < 0,05$) виділяються групи: у чоловіків як при односторонньому, так і при двосторонньому ураженні – до 1, 2 і 5 років; у жінок при односторонньому ураженні – до 2, 5 і 10 років, що говорить про більшу стійкість жінок до дискомфорту й зниження якості життя. Це підтверджується й часткою жінок при двосторонньому ураженні (від 5 років і більше) – $40,7 \pm 6,4\%$.

Аналіз звернень (табл. 11) показав, що для чоловіків також характерні часові періоди до 1, 2 і 5 років; для жінок (табл. 12) – від 1-2 до 5-15 років.

Релевантними з клінічної точки зору є ступінь ураження суглоба і її вплив на звертання. Аналіз даного показника у чоловіків (табл. 12) виявив домінування в загальній структурі III ступеня коксартрозу ($50,0 \pm 7,1\%$, $p < 0,05$), тобто кожен другий пацієнт звертається за медичною допомогою лише при розвитку ураження суглоба, яке сягнуло клінічного III ступеня. Отже, рівень інформованості пацієнтів, рівень організації профілактики динамічного розвитку коксартрозу мають низьку ефективність, що вимагає кардинального перегляду принципів роботи і її організації.

Даний висновок підтверджується тим, що на популяційному рівні в жінок у загальній структурі ураженості суглобів також відзначається пере-

Таблиця 10

Звернення пацієнтів з діагнозом коксартроз залежно від тривалості захворювання

Тривалість захворювання, років	Чоловіки				Жінки			
	односторонній коксартроз		двосторонній коксартроз		односторонній коксартроз		двосторонній коксартроз	
	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.
1	6	$18,2 \pm 6,7$	3	$17,6 \pm 9,5$	4	$9,8 \pm 4,6$	9	$15,3 \pm 4,7$
2	9	$27,3 \pm 7,7$	4	$23,5 \pm 10,6$	9	$21,9 \pm 6,1$	10	$16,9 \pm 4,9$
3	3	$9,1 \pm 5,0$	1	$5,9 \pm 5,9$	4	$9,8 \pm 4,6$	5	$8,5 \pm 3,6$
4	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	1	$2,4 \pm 2,4$	1	$1,7 \pm 1,7$
5	11	$33,3 \pm 8,2$	8	$47,1 \pm 12,5$	15	$36,6 \pm 7,5$	17	$28,8 \pm 5,9$
6-10	2	$6,1 \pm 4,1$	0	$0,0 \pm 0,0$	7	$17,1 \pm 5,9$	8	$13,6 \pm 4,5$
11-15	2	$6,1 \pm 4,1$	1	$5,9 \pm 5,9$	1	$2,4 \pm 2,4$	9	$15,3 \pm 4,7$
Всього	33	$66,0 \pm 6,7$	17	$44,0 \pm 6,7$	41	$41,0 \pm 4,9$	59	$59,0 \pm 4,9$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 11

Звернення чоловіків з діагнозом коксартроз I-III ступеня

Тривалість захворювання, років	Чоловіки з коксартрозом						Усього	
	I ступінь		II ступінь		III ступінь			
	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.
1	3	$7,3 \pm 13,4$	2	$14,3 \pm 9,4$	4	$16,0 \pm 7,3$	9	$18,0 \pm 5,4$
2	1	$9,1 \pm 9,1$	4	$28,6 \pm 12,1$	8	$32,0 \pm 9,5$	13	$26,6 \pm 6,2$
3	2	$18,2 \pm 11,6$	1	$7,1 \pm 7,1$	1	$4,0 \pm 4,0$	4	$8,0 \pm 3,8$
4	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$
5	5	$45,5 \pm 15,0$	7	$50,0 \pm 7,1$	7	$28,0 \pm 8,9$	19	$38,0 \pm 6,9$
6-10	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	2	$8,6 \pm 5,4$	2	$4,0 \pm 2,7$
11-15	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	3	$12,0 \pm 6,6$	3	$6,0 \pm 3,4$
Усього	11	$22,0 \pm 5,9$	14	$28,0 \pm 6,3$	25	$50,0 \pm 7,1$	50	$33,3 \pm 3,8$

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 12

Звернення жінок з діагнозом коксартроз I-III ступеня

Тривалість захворювання, років	Жінки з коксартрозом						Усього	
	I ступінь		II ступінь		III ступінь			
	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.	Абс. ч.	Від.ч.
1	1	$5,0 \pm 5,0$	3	$13,0 \pm 7,0$	9	$15,7 \pm 4,8$	13	$13,0 \pm 3,4$
2	4	$20,0 \pm 8,9$	1	$4,4 \pm 4,4$	14	$24,6 \pm 5,7$	19	$19,0 \pm 3,9$
3	2	$10,0 \pm 9,4$	3	$13,0 \pm 7,0$	4	$7,0 \pm 3,3$	9	$9,0 \pm 2,9$
4	0	$0,0 \pm 0,0$	0	$0,0 \pm 0,0$	2	$3,5 \pm 2,4$	2	$2,0 \pm 1,4$
5	7	$35,6 \pm 10,7$	11	$47,8 \pm 10,4$	14	$24,6 \pm 5,7$	32	$32,0 \pm 4,7$
6-10	4	$20,0 \pm 8,9$	1	$4,4 \pm 4,4$	10	$17,5 \pm 5,0$	15	$15,0 \pm 3,8$
11-15	2	$10,0 \pm 9,4$	4	$17,4 \pm 7,9$	4	$7,0 \pm 3,3$	10	$10,0 \pm 3,0$
Всього	20	$20,0 \pm 4,0$	23	$23,0 \pm 4,2$	57	$57,0 \pm 4,9$	100	$66,7 \pm 3,8$

Джерело: розроблено авторами

важання III ступеня ($57,0 \pm 4,9\%$, $p < 0,05$), тобто високий рівень патологічного ураження (табл. 12).

Виразність больового синдрому за шкалою ВАШ у хворих на коксартроз становила $60,8 \pm 3,9$ мм. Між показниками ВАШ та стадіями остеоартроза не виявлено статистично значущою кореляції (коефіцієнт Пірсона $\chi^2 = 0,22$). У жінок показники ВАШ були статистично більш високі ($d = 11,6 \pm 2,4$, $p < 0,05$), ніж у чоловіків: $66,6 \pm 2,4$ і $55,0 \pm 0,4$ мм відповідно.

Висновки.

1. Кожен другий пацієнт звертається за медичною допомогою лише при розвитку ураження суглоба, яке сягнуло клінічного III ступеня: частка таких осіб серед чоловіків становить $50,0 \pm 7,1\%$ ($p < 0,05$), серед жінок – $57,0 \pm 4,9\%$ ($p < 0,05$).

2. Показники питомої ваги пацієнтів у групі працездатного віку і в групі старше працездатного віку не мали статистично достовірних від-

мінностей ($p < 0,05$) як при односторонньому, так і при двосторонньому ураженні суглобів.

3. Надмірна вага є релевантними фактором ризику розвитку коксартрозу. Вище норми вага була у $86,7 \pm 2,8\%$ пацієнтів, у тому числі у $85,0 \pm 3,6\%$ жінок і у $90,0 \pm 7,0\%$ чоловіків.

4. Виразність больового синдрому за шкалою ВАШ у хворих на коксартроз становила $60,8 \pm 3,9$ мм. Між показниками ВАШ та стадіями остеоартроза не виявлено статистично значущою кореляції (коефіцієнт Пірсона $\chi^2 = 0,22$).

5. У групі жінок показники ВАШ ($66,6 \pm 2,4$ мм) були статистично більш високі ($D = 11,6 \pm 2,4$, $p < 0,05$), ніж у чоловіків ($55,0 \pm 0,4$ мм).

6. Рівень інформованості пацієнтів та рівень організації профілактики динамічного розвитку коксартрозу мають низьку ефективність, що вимагає кардинального перегляду принципів профілактичної роботи і її організації.

Список літератури:

1. Чичасова Н.В., Мендель О.І., Насонов Е.Л. Остеоартроз як загальнотерапевтична проблема. *РМЗ*. 2010. Т. 18. № 11. С. 729–734.
2. Лоскутов О.А., Лоскутов А.Е., Фурманова К.С. Диференційований підхід до вибору ацетабулярного компонента при ендопротезуванні хворих диспластичним коксартрозом. *Ортопедія, травматологія і протезування*. 2019. № 1(614). С. 38–40.
3. Білецький А.В. Основні досягнення та перспективи подальшого розвитку ортопедо-травматологічної служби. *Мед. новини*. 2011. № 7. С. 4–10.
4. Білецький А.В. Організаційні аспекти ендопротезування великих суглобів. *Досягнення медичної науки*. Редкол. : В.І. Жарко [та інш.]. Мінськ, 2013. Вип. 18. С. 155–156.
5. Yusuf E. Metabolic factors in osteoarthritis: obese people do not walk on their hands. *Arthritis Res. Ther.* 2012. Vol. 14. № 4. P. 123. <https://doi.org/10.1186/ar3894>
6. Intra-articular injection of hyaluronic acid (MW 1500-2000 KDa; HyalOne®) in symptomatic osteoarthritis of the hip: a prospective cohort study / A. Migliore [et al.]. *Arch. Orthop. Trauma Surg.* 2011. Vol. 131. № 12. P. 1677–1685. <https://doi.org/10.1007/s00402-011-1353-y>

References:

1. Chichasova N.V., Mendel O.I., Nasonov E.L. (2010) Osteoarthrosis as a general therapeutic problem. *Russkii meditsinskii zhurnal*, vol. 18, no. 11, pp. 729–734.
2. Loskutov O.A., Loskutov A.E., Furmanova K.S. (2019) Differentiated approach to the choice of acetabular component in endoprosthesis of patients with dysplastic coxarthrosis. *Orthopedics, traumatology and prosthetics*, no. 1(614), pp. 38–40.
3. Beletsky A.V., Pashkevich L.A., Lomat L.N. (2011) Major achievements and prospects for further development of the orthopedic and traumatological service. *Meditsinskie novosti*, no. 7, pp. 4–10.
4. Beletskii A.V., Mukhlya A.M., Lomat' L.N., Ralko E.A., Borisov A.V. (2013) Organizational aspects of endoprosthesis replacement of large joints. *Dostizheniya meditsinskoi nauki*, iss. 18, pp. 155–156.
5. Yusuf E. (2012) Metabolic factors in osteoarthritis: obese people do not walk on their hands. *Arthritis Res. Ther.*, vol. 14, no. 4, p. 123. <https://doi.org/10.1186/ar3894>
6. Intra-articular injection of hyaluronic acid (MW 1500-2000 KDa; HyalOne®) in symptomatic osteoarthritis of the hip: a prospective cohort study (2011) / A. Migliore [et al.]. *Arch. Orthop. Trauma Surg*, vol. 131, no. 12, pp. 1677–1685. <https://doi.org/10.1007/s00402-011-1353-y>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-40>

УДК: 613.8:61:378.4:616-053.82

Тисевич Т.В.

Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова

АНАЛІЗ СТРЕСОСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ МОЛОДШИХ КУРСІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я В ДИНАМІЦІ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. У статті теоретично обґрунтовано наявність психологічного стресу у житті студента. Визначено рівень фізичного здоров'я здобувачів, який є основою їхніх функціональних резервів, і забезпечує швидкий та успішний пристосувальний процес до стресора. Результати показують, що більшість студентів перебуває за межами «безпечного» рівня фізичного здоров'я. Проаналізовано стресостійкість 220 студентів першого курсу Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова в залежності від інтенсивності інтелектуального навантаження протягом навчального року. Встановлено, що зі зниженням рівня фізичного здоров'я знижується і рівень стресостійкості досліджуваних. Також студенти з низьким та нижче середнього рівнем фізичного здоров'я гірше пристосовуються до максимального навчального стресу. В статті також запропоновано метод підвищення емоційної стійкості студентів-медиків в умовах навчального процесу.

Ключові слова: студенти, заклади вищої медичної освіти, рівень фізичного здоров'я, стресостійкість, психологічний стрес.

Tysevych Tatiana

National Pirogov Memorial Medical University

ANALYSIS OF STRESS RESISTANCE OF STUDENTS JUNIOR COURSES INSTITUTIONS OF HIGHER MEDICAL EDUCATION WITH DIFFERENT LEVELS OF PHYSICAL HEALTH IN THE DYNAMICS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary. Today, most people, especially young people, are under the influence of psychological stress. In the article theoretically substantiated the presence of psychological stress in a student's life. The constant flow of information helps to strengthen the mental activity of the body to absorb and process data. This can cause a violation of the psychological stability of the individual, causing psychological stress and overexertion. The main stressor of the student period is learning activities, namely: a large flow of information, daily control of the level of knowledge, modules and exams, conflicts with teachers and students, the need to organize extracurricular activities (self-training, life, leisure). The exam stress is one of the leading causes of mental stress in students, especially first-year students. The level of physical health of students is determined, which is the basis of their functional reserves and provides a fast and successful adaptation process to stressors. The results show that most students are outside the "safe" level of physical health, because they have medium, below average or low levels. Stress resistance is a property of the organism, which characterizes the degree of its adaptation to the influence of various factors and is determined not only by the level of development of psychological mechanisms, but also physiological. In the article there are three levels of stress resistance: high, medium, low. The stress resistance of 220 first-year students National Pirogov Memorial Medical University was analyzed depending on the intensity of intellectual load during the school year: in intersessional and session periods. It has been found that with a decrease the level of physical health, the level of stress resistance of students decreases. Also, students with low and below average levels of physical health are worse adapt to the maximum learning stress. However, it should be noted that boys did not have a low level of stress resistance in either in the intersessional or in the session period, in contrast to girls. The article also proposes method to increase the emotional stability and psychophysiological potential of medical students.

Keywords: students, institutions of higher medical education, level of physical health, stress resistance, psychological stress.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство супроводжує різноманіття небезпечних чинників – нестабільність соціально-економічних, політичних, екологічних процесів, в тому числі зростання темпу життя та підвищення вимог до нього. Постійний потік інформації сприяє посиленню психічної діяльності організму, щоб засвоїти та переробити дані. Це може бути причиною порушення психологічної стійкості особистості, викликаючи психологічне напруження та перенапруження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стрес є складовою життя, у помірних дозах він надає життю смак і аромат (Г. Сельє, 1982).

Умовно можна поділити стрес на прийнятний і неприйнятний, корисний і шкідливий. Корисний стрес супроводжується позитивними переживаннями, перемогами тощо. Шкідливий стрес супроводжується негативними емоційними станами, та може бути причиною виникнення захворювань [1, с. 16]. Патогенний вплив надмірного стресу на здоров'я людини спричиняє розлади опорно-м'язового апарату (напруження м'язів, порушення іннервації тканин, запалення в м'язах, суглобах, зв'язках), порушення обміну речовин (зникає або зростає потреба у їжі, надмірний потяг до солодкого), порушення психоемоційної регуляції (розлади сну, нервозність, дратівливість, хронічна втома), дисфункції різних систем (серцево-судинної, травної, ендокринної тощо).

Залежно від характеру зовнішніх впливів розрізняють стрес фізіологічний і психологічний. Фізіологічний стрес – це негативний вплив на органи та тканини організму, характерною ознакою якого є біль. Психологічний стрес – це вплив на людину позитивних чи негативних емоцій та почуттів. Психологічний стрес в свою чергу поділяється на інформаційний (інформаційні перевантаження) та емоційний (надмірні емоції, зміна поведінки) [2, с. 64; 3, с. 7].

Основною умовою виникнення психологічного стресу є сприйняття людиною того чи іншого чинника як загрози (Р. Лазарус) [4, с. 10]. Таким чином прояв психологічного стресу в певній ситуації залежить не від об'єктивних характеристик, а від суб'єктивних особливостей сприйняття і індивідуальних стереотипів, які вже склалися.

Психологічний стрес призводить до активації механізмів психофізіологічної адаптації, робота якої, направлена на оптимізацію психофізіологічних ресурсів і збереження соматичного здоров'я. Тому наскільки успішно та швидко людина адаптується до стресора, залежить від адаптаційних ресурсів.

Слід зазначити, що не кожен вплив викликає стрес. Слабкі впливи не призводять до стресу, він виникає лише тоді, коли вплив чинника перевершує звичайні пристосувальні можливості індивіда і організм змушений адаптуватися до нових умов.

На сьогодні більшість людей, особливо молодь, перебуває під впливом психологічного стресу.

Студентство – це період вікової кризи, який припадає переважно на пізню юність або ранню дорослість [5, с. 40]. Цей період характеризується оводнінням різними соціальними ролями дорослої людини, отриманням права вибору, набуття певної юридичної та економічної відповідальності, можливості включення в усі види соціальної активності (навіть державного рівня), здобуття вищої освіти та опанування професією. Сферами життєдіяльності студентів є професійне навчання, особистісне зростання та самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу, духовне збагачення, моральне, естетичне і фізичне самовдосконалення.

Особисті чинники або чинники навколишнього середовища, які призводять до дисбалансу фізіологічних та психологічних функцій організму називаються стресорами [6, с. 10].

Основним стресором студентського періоду є навчальна діяльність, а саме: великий інформаційний потік, щоденний контроль рівня знань, підсумки та екзамени, конфлікти з викладачами та студентами, необхідність організації позанавчальної діяльності (самопідготовки, побуту, дозвілля). Як показують дослідження Ю.В. Щербатих, екзаменаційний стрес займає одне з перших місць серед причин, що викликають психічну напругу в студентів, особливо, перших курсів [7, с. 76].

Під терміном «стресостійкість» дослідники розуміють емоційну стійкість, психологічну стійкість до стресу, стрес-резистентність, фрустраційну толерантність та ін. У психологічному словнику стресостійкість характеризується як певна сукупність особистісних якостей, які дозволяють людині переносити значні інтелек-

туальні, вольові, емоційні навантаження (перенавантаження), обумовленні особливостями життєдіяльності, без особливих шкідливих наслідків для здоров'я людини та її психологічного благополуччя. На думку В.О. Бодрова, стресостійкість – це інтегративна властивість людини, яка характеризує ступінь її адаптації до впливу екстремальних факторів діяльності. Стійкість до стресу визначається рівнем розвитку психічних, фізіологічних та соціальних механізмів регуляції поточного функціонального стану і поведінки в цих умовах [8].

Стресостійкість дозволяє студенту подолати негативні наслідки стресових ситуацій, зберегти себе від дезінтеграції та різноманітних розладів, створити основу для внутрішньої гармонії, високої працездатності, визначити успішність своєї професійної діяльності та зберегти власне здоров'я.

Загальновідомо, що пристосувальні процеси організму людини до дії різноманітних чинників є маркерами фізичного здоров'я. А рівень фізичного здоров'я населення, в свою чергу, є інтегральним показником розвитку країни, відображає її соціально-економічний та культурний потенціал. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, фізичне здоров'я людини на 50% залежить від способу життя, на 20% – від впливу навколишнього середовища, на 20% – від спадковості та 10% складають доступність і якість медичної допомоги.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Стрес – це психологічний стан, але реакції на цей стан проявляються і на фізіологічному рівні, який залежить від рівня функціонування організму в цілому чи окремих систем. Основою функціональних резервів організму є фізичне здоров'я. Однак, у вітчизняній літературі недостатньо висвітлено питання стосовно здатності студента чинити опір стресорам в залежності від рівня фізичного здоров'я.

Мета дослідження: визначити рівень стресостійкості студентів I курсу закладів вищої медичної освіти в міжсесійний і сесійний періоди та встановити її взаємозв'язок з рівнем фізичного здоров'я.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося на базі Вінницького національного медичного університету, в якому взяли участь 230 студентів I курсу медичного профілю віком від 17 до 22 років. Всі студенти належали до групи «практично здорових» згідно з амбулаторними картками.

Оцінка рівня фізичного здоров'я проводилася за методикою кількісної експрес-оцінки рівня соматичного здоров'я (Г.Л. Апанасенко), яка включала в себе вимірювання антропометричних показників (зріст, маса тіла, життєва ємність легень, артеріальний тиск систолічний і діастолічний, пульс) в спокої та функціональну проба Мартінгеа [9].

Для діагностики стресостійкості використали методику діагностики стану стресу (ДСС) К. Шрайнера. Згідно цієї методики виділяють три рівні стресостійкості: високий, середній, низький. Високий рівень стресостійкості вказує на те, що студент досить стримано себе веде в різних стресових ситуаціях та контролює свої емоції,

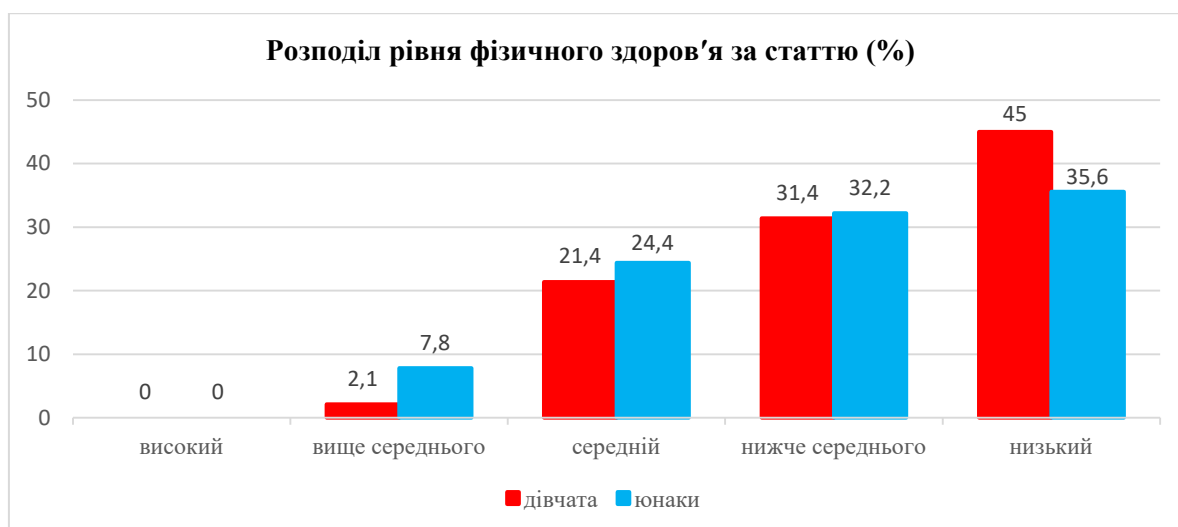

Рис. 1. Розподіл рівня фізичного здоров'я за статтю

він не драгується на інших і не налаштований звинувачувати себе; середній рівень стресостійкості характеризується втратою самоконтролю в певних ситуаціях, такі люди заводяться через дрібницю, а потім шкодують про це; низький рівень стресостійкості вказує на те, що людина втомлена та виснажена, не вміє володіти своїми емоціями та потребує навиків саморегуляції в стресі [10, с. 115].

При вивченні рівня фізичного здоров'я було встановлено, що з 230 студентів I курсу високий рівень фізичного здоров'я взагалі не реєструвався, вище середнього мали 10 чоловік, що становить 4,3% від загальної кількості досліджуваних. До середнього рівня фізичного здоров'я було віднесено 22,6%, нижче середнього 31,7% та низького 41,3% студентів. Розподіл рівня фізичного здоров'я за статтю див. рис. 1.

Весь масив обстежених ми розділили в окремі групи дівчат (140 осіб) та юнаків (90 осіб). Юнаки та дівчата з рівнем фізичного здоров'я вище середнього були виключені з дослідження через низьку репрезентативність вибірки. Решта склали групи з середнім (30 дівчат і 22 юнаків), нижче середнього (44 дівчат і 29 юнаків) та низьким (63 дівчат і 32 юнаки) рівнями фізичного здоров'я. Стресостійкість студентів на I курсі навчання оцінювалась двічі – протягом навчального року (міжсесійний період) та під час літньої сесії (сесійний період).

Аналіз стресостійкості показав, що протягом I року навчання у більшості студентів 132 особи (60%) була висока стресостійкість, з них 80 дівчат (36,36%) та 52 юнаків (23,64%). Середню стресостійкість мали 86 студентів (25% дівчат і 14,1% юнаків), а також у двох дівчат (0,9%) відмічалася низька стресостійкість. Однак під час літньої сесії стресостійкість студентів-медиків знизилася – високий її рівень мали лише 21,36% студентів (23 дівчат і 24 юнаків), 78,64% досліджуваних (114 дівчат і 59 юнаків) потребували самоконтролю в стресовій ситуації.

При розподілі студентів за рівнем фізичного здоров'я (таблиця 1) виявилось, що на I курсі в міжсесійний період більшість дівчат з середнім рівнем фізичного здоров'я 83,3% мали ви-

соку стресостійкості, і по мірі зниження рівня фізичного здоров'я ця стресостійкість теж знижувалася, так з нижче середнього рівнем фізичного здоров'я складала 54,5% ($p_{(In/c-c)} < 0,05$) і з низьким рівнем фізичного здоров'я 49,2% ($p_{(In-c)} < 0,01$). В той же час середню стресостійкість мали 16,7% дівчат з середнім рівнем фізичного здоров'я, 43,2% ($p_{(In/c-c)} < 0,05$) з нижче середнього та 49,2% ($p_{(In-c)} < 0,01$) з низьким рівнями фізичного здоров'я. Крім того, слід зазначити, що були дівчата, які потребували навиків саморегуляції в стресі - 2,3% з нижче середнього та 1,6% з низьким рівнями фізичного здоров'я. При тих же умовах високо стресостійкими виявилися 77,3% юнаків з середнім, 51,7% з нижче середнього та 62,5% з низьким рівнями фізичного здоров'я. Середня стресостійкість відмічалася в 22,7% юнаків з середнім рівнем фізичного здоров'я, 48,3% з нижче середнього та 37,5% з низьким рівнями фізичного здоров'я.

Сесійний період I курсу виявився емоційно напруженим для студентів, адже 63,3% дівчат та 45,5% юнаків з середнім рівнем фізичного здоров'я потребували самоконтролю у стресовій ситуації. І зі зниженням рівня фізичного здоров'я кількість студентів, які мали середню стресостійкість збільшувалася, серед них були 88,6% ($p_{(In/c-c)} < 0,05$) дівчат та 79,3% ($p_{(In/c-c)} < 0,05$) юнаків з нижче середнього і 84,1% ($p_{(In-c)} < 0,05$) дівчат та 81,3% ($p_{(In-c)} < 0,01$) юнаків з низьким рівнями фізичного здоров'я. Стресостійкими були лише 36,7% дівчат та 54,5% юнаків з середнім, 9,1% ($p_{(In/c-c)} < 0,01$) дівчат та 20,7% ($p_{(In/c-c)} < 0,05$) юнаків з нижче середнього і 12,7% ($p_{(In-c)} < 0,01$) дівчат та 18,8% ($p_{(In-c)} < 0,01$) юнаків з низьким рівнями фізичного здоров'я.

Показники стану стресу серед студентів I курсу в міжсесійний та сесійний періоди показали, що висока стресостійкість зменшилася під час сесії у дівчат з середнім ($p_{(M-Ic)(C-Ic)} < 0,001$), нижче середнього ($p_{(M-IH/c)(C-IH/c)} < 0,001$) та низьким ($p_{(M-IH)(C-IH)} < 0,001$) рівнями фізичного здоров'я. В той же час як потреба самоконтролю дівчат в період сесії зросла ($p_{(M-Ic)(C-Ic)} < 0,001$), ($p_{(M-IH/c)(C-IH/c)} < 0,001$), ($p_{(M-IH)(C-IH)} < 0,001$). Серед юнаків I курсу достовірні відмінності між рівнями стресостійкості в різні

Таблиця 1

Порівняння стресостійкості в юнаків і дівчат на I курсі навчання в міжсесійний та сесійний періоди в залежності від рівня фізичного здоров'я (%)

Курс і рівень фізичного здоров'я	Дівчата			Юнаки				
	n	1	2	3	n	1	2	3
Міжсесійний період								
I курс низький	63	49,2	49,2	1,6	32	62,5	37,5	0
I курс нижче середн.	44	54,5	43,2	2,3	29	51,7	48,3	0
I курс середній	30	83,3	16,7	0	22	77,3	22,7	0
$p_{(In-n/c)}$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$
$p_{(In-c)}$		$p<0,01$	$p<0,01$	$p>0,05$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$
$p_{(In/c-c)}$		$p<0,05$	$p<0,05$	$p>0,05$		$p>0,05t$	$p>0,05t$	$p>0,05$
Сесійний період								
I курс низький	63	12,7	84,1	3,2	32	18,8	81,3	0
I курс нижче середн.	44	9,1	88,6	2,3	29	20,7	79,3	0
I курс середній	30	36,7	63,3	0	22	54,5	45,5	0
$p_{(In-n/c)}$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$
$p_{(In-c)}$		$p<0,01$	$p<0,05$	$p>0,05$		$p<0,01$	$p<0,01$	$p>0,05$
$p_{(In/c-c)}$		$p<0,01$	$p<0,05$	$p>0,05$		$p<0,05$	$p<0,05$	$p>0,05$
$p_{(M-In)} (C-In)$		$p<0,001$	$p<0,001$	$p>0,05$		$p<0,001$	$p<0,001$	$p>0,05$
$p_{(M-In/c)} (C-In/c)$		$p<0,001$	$p<0,001$	$p>0,05$		$p<0,05$	$p<0,05$	$p>0,05$
$p_{(M-ic)} (C-ic)$		$p<0,001$	$p<0,001$	$p>0,05$		$p>0,05$	$p>0,05$	$p>0,05$

Примітки: 1 – висока стресостійкість; 2 – середня стресостійкість; 3 – низька стресостійкість; $p_{(In-c)}$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками у дівчат або юнаків із низьким і середнім фізичним здоров'ям на I курсі; $p_{(In/c-c)}$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками у дівчат або юнаків із нижче середнього та середнім фізичним здоров'ям на I курсі; $p_{(M-In)} (C-In)$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками в міжсесійний та сесійний періоди на I курсі у дівчат або юнаків із низьким фізичним здоров'ям; $p_{(M-In/c)} (C-In/c)$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками в міжсесійний та сесійний періоди на I курсі у дівчат або юнаків із нижче середнього фізичним здоров'ям; $p_{(M-ic)} (C-ic)$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками в міжсесійний та сесійний періоди на I курсі у дівчат або юнаків із середнім фізичним здоров'ям; $p_{(In-n/c)}$ – достовірність відмінностей між відповідними показниками у дівчат або юнаків із низьким і нижче середнього фізичним здоров'ям на I курсі; t – тенденція відмінностей між відповідними показниками.

періоди (міжсесійний та сесійний) теж відмічалася ($p_{(M-In/c)} (C-In/c) < 0,05$), ($p_{(M-In)} (C-In) < 0,001$).

Також варто відзначити, що юнаки I курсу не проявляли низьку стресостійкість як в міжсесійний, так і сесійний періоди.

Достовірної різниці між стресостійкістю дівчат та юнаків на I курсі в міжсесійний і сесійний періоди не було ($p > 0,05$).

Обговорення результатів. В результаті нашого дослідження бачимо, що високий рівень фізичного здоров'я не реєструвався серед студентів взагалі, вище середнього – лише в незначній кількості досліджуваних (10 осіб). А саме високий та вище середнього рівні фізичного здоров'я вважаються «безпечними» [9]. В той же час переважав нижче середнього та низький рівні фізичного здоров'я. Також бачимо залежність між рівнем стресостійкості та рівнем фізичного здоров'я, чим нижчий рівень фізичного здоров'я, тим нижча стресостійкість. Задача іспитів теж негативно відображалася на стресостійкості, знижуючи її ($p < 0,001$), особливо у студентів з низьким та нижче середнього рівнем фізичного здоров'я. Тобто,

екзаменаційний стрес є причиною психологічної напруги, що вибиває студента з рівноваги.

Висновки. Отримані дані дають можливість стверджувати, що студенти дуже чутливі до дії різних стресогенних факторів і схильні втрачати контроль над своїми емоціями при підвищенні психологічного навантаження. Занепокоєння викликає і той факт, що більшість студентів перебувають за межами «безпечного» рівня фізичного здоров'я. Зі зниженням рівня фізичного здоров'я досліджуваних знижувалася стійкість до стресової ситуації.

Важливим напрямком подальшого розвитку теми є розробка психокорекційної програми для подолання наслідків негативних емоційних станів та підвищити психофізіологічний потенціал організму. Оскільки психологічний стан безпосередньо залежить від думок, важливо контролювати своє відношення до життєвих ситуацій. Щоб протистояти стресам, студент має перевести свою енергію в позитивну форму діяльності, займатись тим, що дає можливість зняти емоційну напругу.

Список літератури:

1. Наугольник Л.Б. Психологія стресу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
2. Пляка Л.В., Кайдалова Л.Г., Шаповалова В.С. Фізична культура та психофізіологічний тренінг : навчальний посібник. Харків : Нфау, 2018. 108 с.
3. Злепко М., Мінцер О.П., Сергеева В.В., Азархов О.Ю., Костішин С.В. Сучасні методи і засоби для визначення і діагностування емоційного стресу : монографія / за заг. ред. О.П. Мінцера. Вінниця : ВНТУ, 2010. 228 с.
4. Карташова К.С. Психологія стресса : учеб.-метод. пособие. Красноярск : Сиб. федер. ун-т, 2012. 35 с.
5. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи : Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. Київ : ТОВ «Філ-студія», 2006. 320 с.

6. Булах В.П. Стрес та його вплив на організм людини. *Медсестринство*. 2014. № 3. С. 10–15.
7. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 256 с.
8. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : Пер Сэ, 2006. 528 с.
9. Апанасенко Г.Л., Попова Л.О. Медицинская Валеология. Київ : «Здоров'я», 1998. 248 с.
10. Габдреева Г.Ш., Прохоров А.О. Практикум по психологии состояний : Учебное пособие / Под ред. проф. А.О. Прохорова. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 480 с.

References:

1. Nauholnyk L.B. (2015) *Psykhologhiia stresu: pidruchnyk*. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 324 p.
2. Pliaka L.V., Kaidalova L.H., Shapovalova V.S. (2018) *Fizychna kultura ta psykhofiziolohichniy treninh: navchalnyi posibnyk*. Kharkiv: Nfau, 108 p.
3. Zlepko M., Mintser O.P., Sierhieieva V.V., Azarkhov O.Iu., Kostishyn S.V. (2010) *Suchasni metody i zasoby dlia vyznachennia i diahnostuvannia emotsiinoho stresu: monohrafiia / za zah. red. O.P. Mintsera*. Vinnytsia: VNTU, 228 p.
4. Kartashova K.S. (2012) *Psykhologhiia stressa: ucheb.-metod. posobyе*. Krasnoiarsk: Syb. feder. un-t, 35 p.
5. Podoliak L.H., Yurchenko V.I. (2006) *Psykhologhiia vyshchoi shkoly: Navchalnyi posibnyk dlia mahistrantiv i aspirantiv*. Kyiv: TOV "Fil-studiia", 320 p.
6. Bulakh V.P. (2014) *Stres ta yoho vplyv na orhanizm liudyny. Medsestrynstvo*, no. 3, pp. 10–15.
7. Shcherbatykh Yu.V. (2008) *Psykhologhiia stressa y metody korrektsyy*. Sankt-Peterburh: Pyter, 256 p.
8. Bodrov V.A. (2006) *Psykhologhychesky stress: razvytye y preodolenye*. Moskva: Per Se, 528 p.
9. Apanasenko H.L., Popova L.O. (1998) *Medytsynskaia Valeologhiia*. Kyiv: «Zdorovia», 248 p.
10. Habdreeva H.Sh., Prokhorov A.O. (2004) *Praktykum po psykhologhiyы sostoianiy: Uchebnoe posobyе / Pod red. prof. A.O. Prokhorova*. Sankt-Peterburh: Rech, 480 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-41>

УДК 159.9.075 15

Бобро О.В., Фурман А.А.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі визначення стресостійкості у осіб юнацького віку. Необхідність протистояти напруженню навколишнього середовища, перенасиченню інформаційними ресурсами, які у юнацькому періоді можуть викликати психоемоційний та інформаційний стрес, привели до пошуку можливостей підвищення опірності організму до стресових факторів. Було проведено емпіричні дослідження та виявлено психологічні особливості типів поведінки в стресовій ситуації у осіб юнацького віку. На основі аналізу результатів методики «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» Норман С., Ендлер Д.Ф., Джеймс Д.А., Паркер М.І. (адаптированный вариант Т.А. Крюковой) було визначено, що 47,5% респонденток використовують «Рішення завдань» як головну копінг-стратегію. При цьому 42,5% респонденток мають головною копінг-стратегію «Уникнення». І лише у 10,0% випадків головною у дівчат-студенток юнацького віку стає копінг-стратегія орієнтована на змінення емоційного стану.

Ключові слова: юнацький вік, стрес, стресостійкість, персональні ресурси, типи поведінки в стресовій ситуації.

Bobro Olena, Foorman Anatolii

South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky

TO THE PROBLEM OF DETERMINATION OF STRESS RESISTANCE IN YOUNG PEOPLE

Summary. The article is devoted to the topical problem of determining stress resistance in adolescents. Modern human activity is often influenced by many adverse social, political, environmental, and other factors. Adverse factors include the acceleration of the rhythm of life and information overload. Active adults and young people are exposed to these factors. Young people on the threshold of adult life are faced with the need to quickly navigate in various areas of new knowledge and skills, to identify areas of personal life and career. The solution to the problem of reducing the impact of stressors is possible by increasing the overall stress resistance of the body, changing the socio-psychological attitudes of the individual, the use of various ways to overcome stressful situations. Of interest is the dependence of the use of ways to overcome stressful situations on the temperament of the individual. Empirical studies have been conducted and the psychological features of types of behavior in a stressful situation in adolescents have been identified. Respondents aged 18-20 years were tested according to the methods of "Determination of temperament" A. Belov and "Coping behavior in stressful situations" S. Norman, D.F. Endler, D.A. James, M.I. Parker (T.A. Kryukova). As a result of research, it was determined that 47.5% of respondents use "Problem Solving" as the main coping strategy. It is determined that 42.5% of respondents have the main coping strategy "Avoidance". In 10.0% of respondents, the main coping strategy is focused on changing the emotional state. In second place in terms of frequency of use in life situations for respondents are coping strategies "Avoidance" and "Problem Solving" in equal percentages of 45.0%. Thus it is possible to speak at simultaneous type of use of coping strategies. Of interest is the fact that the coping strategy "Problem Solving" ("Solution") was chosen as the main girl of all temperament types in the following distribution: 31.57% of the category "Choleric" choose the coping strategy "Problem Solving" ("Solution"). 26.31% of the category "Melancholic" choose the coping strategy "Problem Solving". "Phlegmatic" and "Sanguine" in 21.05% choose the strategy "Problem Solving" as the main one.

Keywords: adolescence, stress, stress resistance, personal resources, types of behavior in a stressful situation.

Постановка проблеми. Сучасна діяльність людини доволі часто проходить під впливом на неї багатьох несприятливих соціальних, політичних, екологічних, та інших факторів, до яких можна віднести й пришвидшення ритму життя та інформаційну перевантаженість. Характерна риса нашого часу полягає в тому, що подібним факторам зараз підвернені не тільки люди активного дорослого віку, а й юнаки, які на порозі дорослого життя стикаються з необхідністю швидко зорієнтуватися у різних галузях нових знань та умінь, визначити напрямки розвитку особистого життя та кар'єри. Все перелічене може привести до перенапруження у них фізичних та емоційних сил організму. Виникає

необхідність визначення факторів, що підвищують опір систем організму до різних видів стресу, зокрема психоемоційного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність протистояти несприятливим умовам що викликають психоемоційний та інформаційний стрес привели до розширення визначень про стресостійкість. Так, під терміном «стресостійкість» С. В. Суботін розуміє емоційну та психологічну сталість та фрустраційну толерантність. Як особливу гармонійну взаємодію усіх компонентів психічної діяльності у емоціогенній ситуації трактує стресостійкість Б. Х. Варданян. Значно відома думка про розвиток стресового стану ученого-фізіолога К. В. Судакова, який визначає залежність індиві-

дуальної опірності стресу від сформованості ендокринних структур організму [2, с. 237]. Багато дослідників вважають, що міра схильності до стресу має пряму залежність від рівня тривожності що визначається у особистості. Наприклад, зниження стресостійкості у підлітків та юнаків що навчаються може бути пов'язано зі змінами у емоційній, мотиваційній та поведінковій сферах [9, с. 314].

Проблему визначення стресостійкості у представників різних професій висвітлюють А. Я. Боднар, Н. Г. Макаренко, вони визначають що незалежно від професійної спрямованості кожна людина знаходить свої шляхи боротьби зі стресовим станом що обумовлені особистим досвідом [1, с. 49]. В. М. Корольчук також притримується думки, що стресостійкість є необхідним атрибутом незалежно від фаху та віку [4, с. 211]. Її зниження, неможливість протидіяти несприятливим обставинам приводять до появи негативних для особистості наслідків у різних сферах життя: соціальної, професійній, особистій. Пошуком персональних ресурсів для підвищення стресостійкості у студентської молоді займаються О. М. Кокун, Г. Дубчак [3, с. 1]. Визначенню залежності стресостійкості від рівня соціальної адаптації у студентському віці приділяють увагу Л. Б. Сікорська, Л. П. Вовк, Я. В. Волотовська [8, с. 233]. Аналіз індивідуальних способів взаємодії з ситуацією як копінг-стратегія ми проводять Д. Д. Отич, К. В. Гузь у дітей підліткового віку [5, с. 131].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вирішення проблеми зниження впливу стресогених факторів можливо за рахунок підвищення загальної стресостійкості організму, змінення соціально-психологічних установок особистості, використання різноманітних способів подолання стресових ситуацій. Викликає зацікавленість залежність використання способів подолання стресових ситуацій від темпераменту особистості.

Мета статті полягає у виявленні способів подолання стресових ситуацій у студентської молоді та визначенні залежності використання різних стратегій від типу темпераменту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначено, що соціальний портрет особис-

тості пов'язано з темпераментом та спирається на нього, як на біологічну основу [7, с. 110]. А до особистих способів взаємодії зі несприятливою або екстремальною життєвою ситуацією з метою зниження її стресогеності є індивідуальний спосіб взаємодії з ситуацією – копінг-поведінка [6, с. 54].

У дослідженні взяли участь 40 студентів ВНЗ м. Одеси. Всі представники жіночої статі (віком від 18 до 20 років). Для здійснення завдання було застосовано Методику визначення темпераменту за А. Беловим та методику «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана, Д. Ф. Єндлера, Д. А. Джеймса, М. И. Паркера (адаптированный вариант Т. А. Крюковой).

При визначенні типу темпераменту за методикою А. Белова у більшості респонденток домінантність одного певного типу темпераменту не визначена, вони мають прояв різних типів темпераменту. Але за методикою А. Белова можливо дослідити який з типів темпераменту у відсотках превалює у людини. Таким чином умовно можливо поділити респонденток на групи за визначенням який тип темпераменту є переважним у відсотках у даної особистості. Групу респонденток, у яких більшість відсотків було визначено за флегматичним типом темпераменту складає 17,5%. Кількість респонденток з переважно холеричним типом темпераменту складала 32,5%. Кількість респонденток з переважно сангвінічним типом темпераменту складала 22,5%. Та 27,5% обстежених мали переважно меланхолійний тип темпераменту. Таким чином, можливо вважати, що до особистостей що мають сильний тип нервової системи відносяться 72,5% від загальної кількості обстежених студенток. За отриманими даними можливо умовно поділити респонденток на 4 групи: «Флегматики», «Холерики», «Сангвініки» та «Меланхоліки» (див. рис. 1).

Аналіз даних за методикою «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» С. Нормана, Д. Ф. Єндлера, Д. А. Джеймса, М. И. Паркера (адаптированный вариант Т. А. Крюковой) надав такі результати: 47,5% студенток використовують «Вирішення завдань» як головну копінг-стратегію. При цьому 42,5% респонденток мають головною копінг-стратегію «Уникнення». У 10,0%

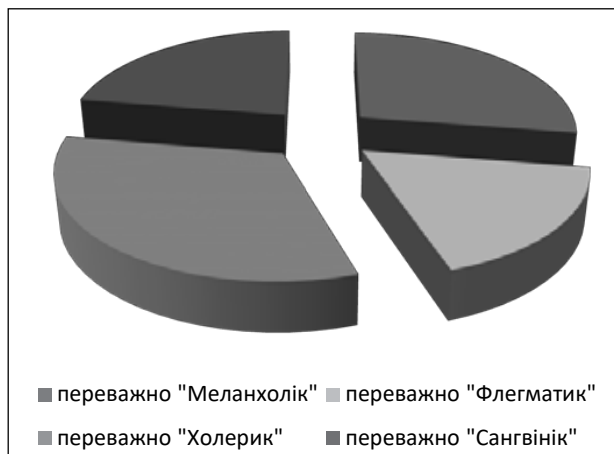

Рис. 1. Розподіл респондентів переважно до типу темпераменту за методикою А. Белової

Джерело: розроблено авторами

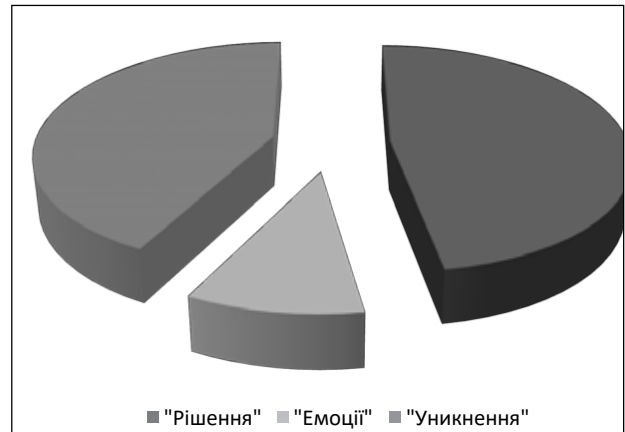
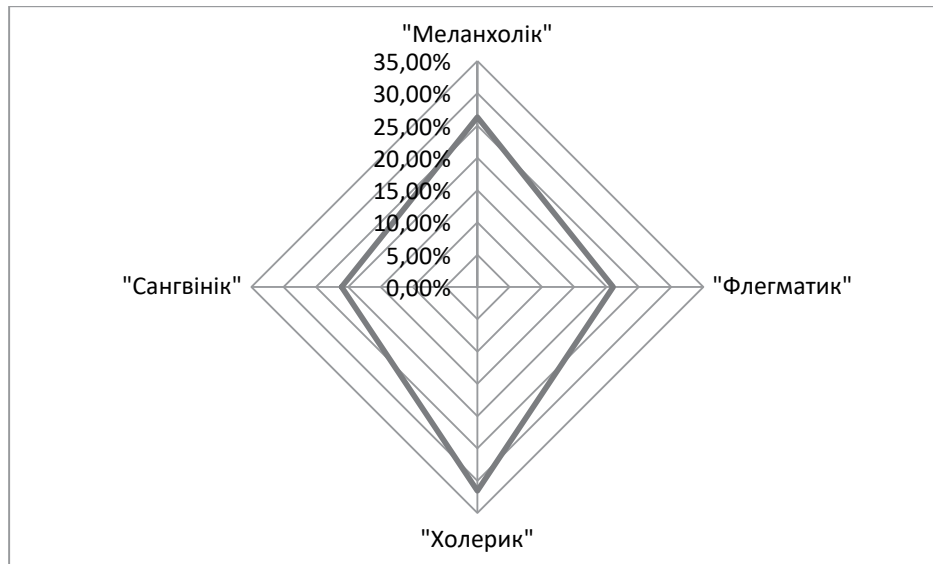

Рис. 2. Використання копінг-стратегій респондентами за методикою Норман С., Єндлер Д.Ф., Джеймс Д.А., Паркер М.И. (Т.А. Крюкової)

Джерело: розроблено авторами

Рис. 3. Використання копінг-стратегії «Вирішення завдань» («Рішення») як головної у респондентській групі

Джерело: розроблено авторами

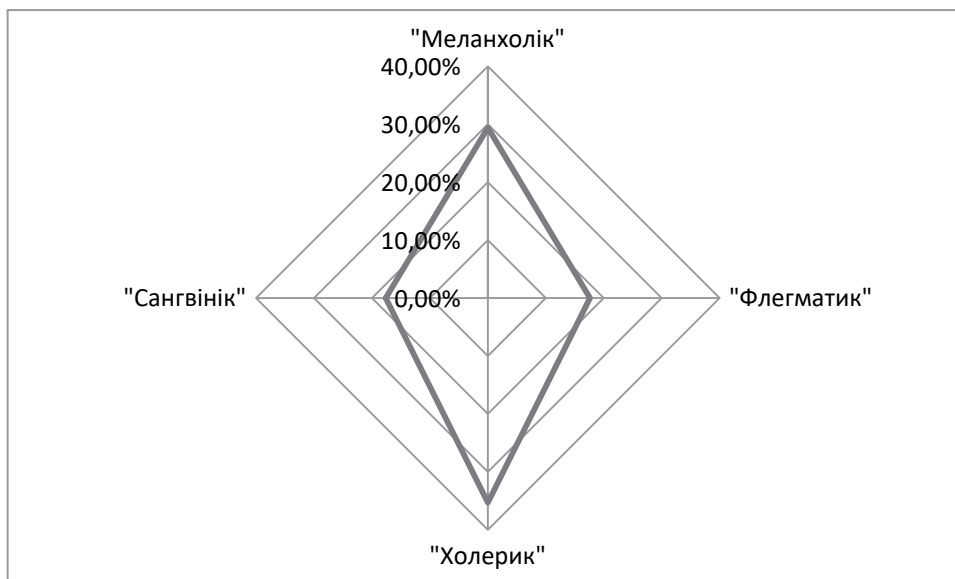
обстежених студенток головною стає копінг-стратегія орієнтована на змінення емоційного стану «Емоції» (див. рис. 2).

Викликає зацікавленість той факт, що копінг-стратегію «Вирішення завдань» («Рішення») вибрали як головну дівчатку усіх типів темпераменту у такому розподілі: на першому місці по використанню стратегії є «Холерики» – 31,57%. Другу сходинку у використанні даної стратегії як головної займають «Меланхоліки» та мають 26,31% випадків. Тоді як «Флегматики» та «Сангвініки» вибирають стратегію як головну у рівній мірі: по 21,05%. та посідають третє місце (див. рис. 3).

Стосовно використання копінг-стратегії «Уникнення» як головної, відсотки серед респонденток розподіляються наступним чином: 35,29% – на першому місці дівчатка з флегматич-

ним складом характеру, які намагаються уникнути вирішення проблем. На другому місці по використанню у житті стратегії уникання знаходяться дівчата у яких за тестом визначення темпераменту А. Белової визначено меланхолійний склад и мають 29,41%. Третє місце поділяють «Холерики» та «Сангвініки» 17,64% з них намагаються уникнути рішення ситуації у будь-яких випадках. Копінг-стратегію, що заснована на змінненні емоційного стану («Емоції») як головну вибирає доволі мала частка – всього 10,0% від загальної кількості респонденток: з них 50,0% складають «Сангвініки» та по 25,0% поділяють «Меланхоліки» та «Холерики» (див. рис. 4).

Окрім визначення однієї головної копінг-стратегії нами було досліджено використання яких стратегій посідає у житті дівчат даної групи

Рис. 4. Використання копінг-стратегії «Уникнення» як головної у респондентській групі

Джерело: розроблено авторами

другу сходинку. Визначено, що на другому місці по частоті використання у життєвих ситуаціях у респонденток знаходяться копінг-стратегії «Вирішення завдань» та «Уникнення» у рівних відсотках по 45,0%. Тоді як тільки 10,0% респонденток використовують «Емоції» як другу копінг-стратегію, після головної.

Зазначено, що «Рішення завдань» частіше використовують дівчата з холеричним складом темпераменту – 38,88%. Доволі часто її використовують «Меланхоліки» у 33,33%. Тоді як «Флегматики» та «Сангвініки» займають третю та четверту сходинку: відповідно 16,66% та 11,11%.

Змінення емоційного стану «Емоції» як другої копінг-стратегію використовує малий відсоток від загальної кількості респонденток 10,0%. З них можливо визначити 75,0% дівчат сангвінічного складу та 25,0% дівчат флегматичного складу темпераменту.

Використання стратегії «Уникання» як другої після основної спостерігається, як зазначено вище, у 45,0% студенток, що брали участь у дослідженні. У групі розподіл відсотків відбувається таким чином. Частіше означену стратегію використовують дівчата – «Холерики» у 33,33%.

На другому місці знаходяться «Меланхоліки» – 27,7%. На третьому місці за використанням стратегії знаходяться «Сангвініки» – 22,31%. Респондентки «Флегматики» стратегію «Уникання» використовують у 16,66% як другу по значенню.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Було визначено, що у даній респондентської групи як головну копінг-стратегію 47,5% студенток використовують «Вирішення завдань». При цьому 42,5% респонденток мають головною копінг-стратегію «Уникнення». Визначено, що на другому місці по частоті використання у життєвих ситуаціях у респонденток знаходяться копінг-стратегії «Уникнення» та «Вирішення завдань» у рівних відсотках по 45,0%. Таким чином можливо говорити про симультанний тип використання копінг-стратегій.

У подальшому планується розширити дослідження за рахунок визначення реактивної (ситуативної) та особистої тривожності за шкалою Ч. Д. Спілбергера, Ю. Л. Ханіна у даній групі респонденток. А також провести статистичну обробку отриманих даних за допомогою пакета прикладних програм «SPSS17» з визначенням рівня взаємозв'язку за критерієм χ^2 Пірсона.

Список літератури:

1. Боднар А.Я., Макаренко Н.Г. Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Т. 149. С. 49–56.
2. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. Москва : ПЕР СЭ, 2006. 528 с.
3. Кокун О.М., Дубчак Г. Особливості прояву стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій. [Електронний ресурс]. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2016. (11). № 03. URL: http://sp-iences.io.ua/s2573969/kokun_oleg_dubchak_halyna_2016
4. Корольчук В.М. Обґрунтуванням організаційної моделі дослідження стресостійкості особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 210–218.
5. Отыч Д.Д., Гузь К.В. Креативність як копінг-ресурс підлітків. *Молодий вчений*. 2015. (24). № 9. С. 131–135.
6. Пічурін В.В. Копінг-стратегії студентів і психологічна готовність до професійної праці. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2015. № 2. С. 53–59.
7. Сабліна Н.В. Значення дослідження темпераменту студентів для оптимізації процесу адаптації. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. V. Вип. 17. С. 110–118.
8. Сікорська Л.Б., Вовк Л.П., Волотовська Я.В. Умови стресостійкості майбутніх фахівців системи спеціальної освіти. *Молодий вчений*. 2017. № 5(45). С. 223–226.
9. Степова А.С. Психологічні особливості осіб юнацького віку. *Молодий вчений*. 2018. № 9(61). С. 314–319.

References:

1. Bodnar A.Ya., Makarenko N.G. (2013) Psihologichni osoblivosti stresostijkosti predstavnikov stresogennih profesij [Psychological features of stress resistance of representatives of stressful professions]. *Scientific notes. Pedagogical, psychological sciences and social work*, vol. 149, pp. 49–56.
2. Bodrov V.A. (2006) Psihologicheskij stress: razvitie i preodolenie [Psychological stress: development and overcoming]. Moscow: PER SE. (in Russian)
3. Kokun O.M., Dubchak G. (2016) Osoblivosti proyavu stresostijkosti majbutnih fahivciv socionomichnih profesij [Peculiarities of stress resistance of future specialists of socio-economic professions]. [Electronic resource]. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*, vol. 11, no. 03. Available at: http://sp-iences.io.ua/s2573969/kokun_oleg_dubchak_halyna_2016
4. Korolchuk V.M. (2010) Obruntuванням організаційної моделі дослідження стресостійкості особистості [Substantiation of the organizational model of research of personality stress resistance]. *Problems of extreme and crisis psychology*, vol. 7, pp. 210–218.
5. Otych D.D., Guz K.V. (2015) Kreativnist' yak koping-resurs pidlitkiv [Creativity as a coping resource of adolescents]. *Young scientist*, vol. 24, no. 9, pp. 131–135.
6. Pichurin V.V. (2015) Koping-strategii studentiv i psihologichna gotovnist' do profesijnoi praci [Coping strategies of students and psychological readiness for professional work]. *Pedagogy, psychology and medical and biological problems of physical education and sports*, vol. 2, pp. 53–59.
7. Sablina N.V. (2017) Znachennya doslidzhennya temperamentu studentiv dlya optimizacii procesu adaptacii [The value of studying the temperament of students to optimize the process of adaptation]. *Actual problems of psychology*, vol. V, no. 17, pp. 110–118.
8. Sikorska L.B., Vovk L.P., Volotovska Ya.V. (2017) Umovi stresostijkosti majbutnih fahivciv sistemi special'noi osviti [Conditions of stress resistance of future specialists of the special education system]. *Young scientist*, no. 5(45), pp. 223–226.
9. Stepova A.S. (2018) [Psihologichni osoblivosti osib yunac'kogo viku Psychological features of adolescents]. *Young scientist*, no. 9(61), pp. 314–319.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-42>

УДК 159.923:942.5

Стуліка О.Б., Бабкіна А.П.
Маріупольський державний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ОСОБИСТІСНОГО РЕАГУВАННЯ В СИТУАЦІЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. У статті проаналізовано дослідження феномену невизначеності в сучасній психології та надамо її характеристики. Розглянута сутність та особливості проявів страху особистості. Визначені поняття «копінг-стратегій» та механізмів психологічного захисту особистості в структурі саморегуляції, особливості формування психологічних меж особистості. Проаналізовано основні копінг-механізми, способи подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності. Визначено особливості впливу ситуаційного страху на емоційний стан людини в ситуації невизначеності. Експериментально доведено, що причиною виникнення ситуаційного страху в умовах невизначеності можуть бути порушені особистісні межі.

Ключові слова: невизначеність, особистісні межі, страх, ситуативний страх, копінг-механізми, захисні психологічні механізми, механізми прийняття рішень, емоційні прояви.

Stulika Olena, Babkina Anastasiya
Mariupol State University

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PERSONAL RESPONSE IN A SITUATION OF UNCERTAINTY

Summary. The article analyzes the study of the phenomenon of uncertainty in modern psychology and provides its characteristics. The essence and features of manifestations of personality fear are considered. The authors claim that uncertainty is mostly due to the lack of information. Uncertainty can arise in various spheres of everyday's life of a person who encounters it in solving certain problems in any sphere of life. In the situation of uncertainty, a person has to make a decision, and it is also impossible to understand which of the alternatives will be correct and effective. The situation of uncertainty is always supported by certain emotional states, which can be both negative and positive. Due to the emotional background, the potential problem inherent in any situation becomes a natural obstacle that is realized in human interaction, so any situation of uncertainty adds a certain fear to person's life. The authors presuppose that the result of difficulties in decision-making in a situation of uncertainty may be the emergence of different types of fear depending on the situation. Fear is a state that arises in a situation of uncertainty and poses a threat to human life. The authors consider that the main mechanism for overcoming fear can be personal techniques of control and self-control. Everyone develops certain individual ways to deal with stress, fear and negative emotional states. There are also certain mechanisms of psychological defense that help us process negative experiences and fears. The concepts of "coping strategy" and mechanisms of psychological defense of personality in the structure of self-regulation, features of formation of psychological borders of personality are defined. The main coping mechanisms, ways of overcoming difficulties in various spheres of mental activity are analyzed. The peculiarities of the influence of situational fear on a person's emotional state in a situation of uncertainty are determined. It is experimentally proved that the cause of situational fear under the conditions of uncertainty can be the result of destruction of personal boundaries.

Keywords: uncertainty, personal boundaries, fear, situational fear, coping mechanisms, protective psychological mechanisms, decision-making mechanisms, emotional manifestations.

Постановка проблеми. В сучасних нестабільних умовах життя люди постійно стикаються з низкою проблем орієнтування в навколишній соціальній дійсності. Такі життєві умови призводять до ускладнень при складанні конкретного, структурованого прогнозу свого життя. Невизначеність – це, в першу чергу, відсутність або недостатній об'єм інформації. У той же час невизначеність проявляється у складності формування можливості появи різних станів зовнішнього середовища із-за їх незначної кількості або повної відсутності способів оцінки. У ситуації невизначеності людина повинна прийняти певне рішення, від якого буде залежати результативність виходу з цієї ситуації, але при цьому часто досить важко зрозуміти, яка з альтернатив буде правильною і результативною. Іноді людині важко зрозуміти перешкоди на шляху вибору конструктивного рішення та оцінити доцільність прийняття того чи іншого рішення в ситуації невизначеності.

Невідомість, невизначеність – це стресова ситуація для людини, тому вона завжди супроводжується

певними емоційними станами, які можуть бути різними за знаком (позитивні-негативні), за швидкістю розгортання, за якістю прийняття рішення. Але ці емоційні стани обов'язково впливають на ситуацію та/або вихід із неї. А якщо цей емоційний фон негативний, то потенційна проблема, що завжди притаманна будь-якій ситуації невизначеності, стає природною перешкодою, яка реалізується у процесі взаємодії, або такою переживається. Саме тому, ситуація невизначеності додає певного страху або певного драйву у життя кожної людини.

Цілком доцільно зазначити, що результатом ускладнень при прийнятті рішень у ситуації невизначеності може бути виникнення різних видів страху в залежності від ситуації. Саме страх є певним індикатором загрози життєдіяльності людини. Але, крім здорового, природного страху, існує страх хворобливий. Цей страх майже постійний і хронічний. Хронічний страх частково проявляється в таких формах як емоційний шок, жах та інші, він є тривалим і нав'язливим, характеризується повною відсутністю контролю своїх дій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Кожна людина протягом життя виробляє певні адаптаційні процеси, індивідуальні способи боротьби зі стресом, страхом та з негативними емоційними станами, які можуть бути спрямовані на активну зміну ситуації (копінг-реакції або копінг-стратегії), чи на пом'якшення психологічного дискомфорту у стресовій ситуації.

Почуття страху – це один з компонентів ситуації невизначеності, коли людина чогось не знає або не може передбачити і ця невизначеність лякає і виводить з рівноваги. За страхом може слідувати нерозуміння, паніка, тривога, розчарування і невпевненість в собі, так як страх «оволодіває» людиною, контролює її дії. Своєчасне визначення особистісного страху і причин його виникнення може позбавити людину від майбутніх його наслідків або послабити їх. Якщо копінг-поведінка може використовуватися індивідом свідомо, вибиратися і змінюватися їм в залежності від ситуації, то механізми психологічного захисту неусвідомлювані і в разі їх закріплення стають дезадаптивними. Отже, механізми подолання більш пластичні, але вимагають від людини більшої витрати енергії і включення когнітивних, емоційних і поведінкових зусиль. Механізми захисту здатні швидше знизити емоційну напругу і тривогу і працюють за принципом «тут і тепер».

Тому ми вважаємо, що усвідомлення індивідуальних механізмів особистісного реагування в ситуації невизначеності може понизити рівень стресу й сприяти психологічно комфортному переживанню ситуації. Саме тому обрана тема є актуальною.

Розв'язуючи проблему взаємозв'язку психологічних механізмів особистісного реагування в ситуації невизначеності, ми спиралися на дослідження категорії «невизначеності» в психології Є.П. Белінської, В.П. Зінченка, А.С. Шапкіна; аналізу поняття емоцій, емоційного стану та емоційних проявів особистості О.М. Леонтьєвим, П.В. Сімоновим, С.Л. Рубінштейном та іншими; поняття страху та його видів Г. Крайгом, У. Джеймсом, С.Ю. Мамонтовим, З. Фрейдом, Д. Айке та іншими; дослідження копінг-стратегій та механізмів психологічного захисту (К. Гарвер, Р. Лазарус, З. Фрейд, С. Фолкман.); були проаналізовані дослідження меж «Я» у роботах К. Юнга, З. Фрейда, К. Хорні, Ф. Перлз.

Формулювання цілей статті. Мета полягає у дослідженні особливостей усвідомлення взаємозв'язку ситуаційного страху та емоційного реагування людини на цей страх в ситуації невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному суспільстві будь-який вибір або проблемна ситуація включає в себе елемент невизначеності, що передбачає безліч можливих варіантів досягнення результату. О.С. Шапкін вважає, що «невизначеність – це неповне або недостатнє уявлення про значення різних параметрів у майбутньому, породжуваних різноманітними причинами, і перш за все, неповнотою або неточністю інформації про умови реалізації рішення, у тому числі пов'язаних з ними витратах і результатах» [2, с. 5].

Для психологічно комфортного існування психічно здорової людини необхідно отримання нею позитивних емоцій, підкріплених поведінкою. Емоційні прояви людини проявляються в певних емоційних реакціях, емоційних процесах, станах, відносинах і стійких рисах особистості. Ситуація невизначеності завжди супроводжується різними емоційними станами. О.М. Леонтьєв вважав, що «емоції – це наслідок поведінки людини, що задовольняють певні потреби та виступають побудником активності» [6, с. 4]. На думку автора, емоції здатні регулювати і координувати діяльність у відповідності з майбутніми результатами, так само емоції відіграють важливу роль у мотивації.

Г. Плутчик [3] в своїй концепції визначає вісім основних базових емоцій, розділивши їх на 4 пари, які автор пов'язав з певними діями: прийняття чи затвердження, відкидання або огида; відтворення або радість, позбавлення або розчарування; дослідження або очікування, орієнтація чи несподіванка; руйнування або гнів, захист або страх.

Дослідженню поняття страх присвячено значну кількість досліджень. Страх може бути однією з причин або джерелом емоційних порушень розвитку особистості [3, с. 60]. Г. Крайг вважає, що «страх це емоція, яку людина намагається уникнути або звести до мінімуму, але водночас страх, проявляючись у м'якій формі, здатний спонукати людину до навчання» [4, с. 35]. С.Ю. Мамонтов виділяє наступні групи страхів:

- екзистенційні страхи: страх смерті, страх свободи, страх самотності, страх злиднів;
- страх власної бездарності або нездатності: невідповідність професійним вимогам, страх невдачі, страх бути гірше інших;
- фобії і панічні напади;
- соціальні страхи: такі страхи ґрунтуються на невпевненості людини в собі, у своїх здібностях, успіхах, на засудженні та образах та поділяються на певні види страхів: страх відкидання, страх втрати, страх прийняти самостійне рішення, страх публічного прояву почуттів, боязнь авторитарних особистостей [1, с. 157].

Страх – це той стан, який виникає та супроводжує ситуацію невизначеності та являє загрозу продуктивної життєдіяльності людини. Страх може виникати, коли людина не може чогось передбачити і ця невизначеність лякає і виводить її з рівноваги. В різних ситуаціях у різних людей прояв страху різниться як за силою, так і за впливом на поведінку людини. Кожна людина виробляє певні індивідуальні способи боротьби зі стресом, страхом і з різними негативними емоційними станами, тобто особистісні копінг-стратегії [1, с. 156].

В рамках транзактної моделі стресу Р. Лазарус і С. Фолкман зафіксували нове поняття і назвали своє розуміння «копінг-стратегій» [6, с. 178]. «Копінг», на їх думку, це метод подолання стресової напруги. «Копінг-стратегії» – це ті чи інші прийоми контролю різних важких ситуацій або станів, які кожна людина відчуває на усвідомлюваному рівні. Подолання важкої життєвої ситуації залежить виключно від особистості суб'єкта і реально-дієвої ситуації [6, с. 178].

Р. Лазарус і С. Фолкман виділяють основні підходи, щодо подолання стресових ситуацій:

– Диспозиційний підхід розглядає особистісні якості, які є найкращими способами впоратися з негативними ситуаціями. Цей підхід розкриває певний зв'язок між особистісними особливостями і результативними і не результативними копінг-стратегіями.

– Ситуативний підхід. Р. Лазарус вважав, що саме стресова нестандартна ситуація певним чином впливає і змінює стиль подолання стресу і страху. Копінг в цій теорії – це не що інше, як поведінкові і когнітивні зусилля, які людина прикладає для того, щоб послабити стресовий вплив [6, с. 180].

Копінг-стратегії дозволяють вільно діяти і адаптуватися до умов, що змінюються. Завдяки особистісним паттернам людина формує своє ставлення до різних проблем, які виникають в життєдіяльності. Але, якщо копінг-стратегію людина обирає свідомо з метою активного реагування на стресову ситуацію, то психологічний захист розглядається як пасивна копінг-поведінка, а захисні механізми – як інтрапсихичні форми подолання стресу, призначені для зниження емоційної напруги раніше, ніж перерветься ситуація (Лазарус, Фолкман). На думку З. Фрейда «...захисні механізми – це такі собі форми несвідомої психічної активності, спрямовані на усунення психологічного дискомфорту, неприємних переживань, що виникають в результаті загрози самоповазі чи цілісності особистості...» [9, с. 140]. Дані механізми спотворюють різні тривожні аспекти реальності, витісняють їх зі свідомості, при цьому дозволяючи особистості зберегти найбільш важливі для її позитивної ідентичності уявлення про своє «Я» і про навколишню дійсність. Основний функціонал даних механізмів полягає в послабленні тривоги, фрустрації і занепокоєння, викликаних протиріччям між імпульсами несвідомого і певними вимогами зовнішнього середовища.

Захист нашого «Я» проявляється не тільки через захисні механізми, а й за допомогою усвідомлених особистісних меж [5, с. 256]. Ф. Перлз визначає межі як наявність «Я» і «не-Я», тобто це місце, де закінчується особистісне «Я» і починається хтось або щось інше [8, с. 55]. Межі рухливі, мінливі та містять у собі певні причини того, що відбувається з «Я». Кожна людина по-різному визначає свої межі, по-різному їх відчуває, тому дослідники (З. Фрейд, Ф. Перлз) визначають, що сприйняття своїх меж – це неусвідомлене почуття, яке проявляється в переживанні обмеженості від зовнішнього середовища [8, с. 59].

Гіпотезою нашого дослідження виступає те, що не сформованість або не усвідомлення власних особистісних меж є причиною первинного виникнення особистісного страху в ситуації невизначеності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою перевірки гіпотези було проведено експериментальне дослідження, яке складалося з констатувального, корекційного та контрольного етапів. У констатувальному етапі взяли участь 71 респондент, віком від 20 до 30 років – представники різних професійних напрямів: вихователі закладів дошкільної освіти та курсанти-слухачі Донецького юридичного інституту МВС України (м. Маріуполь). Батарейо методик склали «Ієрархічна структура актуальних страхів особистості» (Ю. Щербатих, Є. Івлева), яка до-

зволяє визначити показник особистісних страхів, а також наявність / відсутність фобій; «Оцінка особистісної тривожності» (Х. Спилбергер), спрямована на виявлення рівня ситуативної та особистісної тривожності; «Оцінка поведінки у важкій життєвій ситуації» (Р. Лазарус, С. Фолкман) з метою визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів та копінг-стратегій учасників; «Суверенність психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер) для виявлення суверенності психологічного простору і встановлення сформованості особистісних меж; «Механізми психологічного захисту» (П. Келлерман, Конте), для виявлення механізмів психологічного захисту, які допомагають зберегти стабільність самооцінки, уявлень про себе і про світ.

За результатами методики «Ієрархічна структура актуальних страхів особистості» (Ю. Щербатих, Є. Івлева) було визначено, що у 20% респондентів домінує страх хвороби близьких. Даний страх респонденти позначали цифрою 10, що означається як високий показник страху; у 7% досліджуваних визначено наявність страху до змін в особистісному житті; у 7% – страх війни. Методика дозволяє виявити інтегральний показник особистісного страху, за яким було визначено 5 учасників, у яких діагностовано завищений показник страху та 1 респондент з низьким показником страху, яких було включено до групи корекції.

За результатами методики «Оцінка особистісної тривожності» (Х. Спилбергер) було визначено, що у 3% діагностовано завищену ситуативну тривожність і у 6% особистісну тривожність. Тож, на нашу думку, даний рівень тривожності може бути причиною певного особистісного страху.

За результатами копінг-тесту «Оцінка поведінки у важкій життєвій ситуації» (Р. Лазарус, С. Фолкман) було отримано наступні результати: копінг конфронтація спостерігається у 50% досліджуваних; копінг дистанціювання спостерігається у 58%; копінг самоконтроль виявляється у 30% респондентів; копінг пошук соціальної підтримки відзначається у 47% досліджуваних; копінг прийняття відповідальності спостерігається у 43% респондентів; копінг втеча-унікнення спостерігається у 51% досліджуваних; копінг планування-вирішення проблеми відзначається у 25% учасників; копінг позитивна переоцінка обирають 35% респондентів.

За методикою «Суверенність психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер) було визначено учасників, у яких показник сформованості особистісних меж нижчий від визначеного критерію. Позначивши шкалу поняттям «депривованість», маючи на увазі обмеженість різних умов, які необхідні для певного розвитку, та проаналізувавши результати, було встановлено наявність депривованості психологічного простору особистості у 6% учасників, не сформованість суверенності фізичного тіла у 5% учасників, суверенності світу речей у 3% учасників, звичок у 4% і суверенності цінностей у 2% учасників. Також ми встановили, що у респондентів, не зважаючи на їх депривованість суверенності психологічного простору, сформовано суверенність території та суверенність соціальних зв'язків.

За результатами методики «Механізми психологічного захисту» (П. Келлерман, Конте) було

констатовано, що найбільш виражені захисні механізми серед респондентів – це витіснення (37%) і раціоналізація (37%). Менш вираженим захисним механізмом є гіперкомпенсація (10%). Автори методики вважають, що найбільш конструктивними психологічними механізмами є компенсація та раціоналізація, та також деструктивними механізмами вважаються проєкція та витіснення.

Отже, проаналізувавши результати констатувального етапу дослідження, ми зробили наступні висновки:

1. У досліджуваних діагностовано завищений інтегральний показник особистісного страху, також домінуючи страхи респондентів – це страх хвороби близьких, страх змін в особистісному житті і страх війни.

2. У респондентів встановлено вираженість ступеня особистісної та ситуативної тривожності.

3. Більшість досліджуваних (50%) обирають такі копінги, як втеча-уникнення та дистанціювання.

4. В досліджуваних (16%) визначено низький рівень сформованості психологічного простору.

5. Учасники найчастіше використовують такі захисні механізми як витіснення і раціоналізація (37%).

На другому етапі нашого дослідження, враховуючи результати діагностичного етапу, була розроблена та впроваджена корекційна програма, спрямована на усвідомлення особистісного страху і його подолання; формування адекватної самооцінки та зниження рівня тривожності; корекцію суверенності психологічного простору особистості та розвиток адаптивних способів прийняття рішень в ситуації невизначеності. В корекційній програмі взяли участь 16 досліджуваних, в яких за результатами констатувального етапу спостерігався високий показник інтенсивності особистісних страхів, підвищення рівню особистісної тривожності, деструктивні способи подолання труднощів, часткові порушення сформованості суверенності психологічного простору. Корекційна програма впроваджувалася у вересні-листопаді 2020 року.

Тема першого тренінгового заняття: «Профілактика особистісного страху і його подолання». Мета: зниження емоційної напруги і тривожного стану, а також розуміння і подолання власного страху.

Структура заняття:

1. Встановлення групових правил.
2. Налагодження контакту: Вправа «Ім'я – факти».
3. Робота з подоланням особистісного страху: Вправа «Намалюй свій страх».
4. Рефлексія: Вправа «Побажання у колі».

Тема другого тренінгового заняття: «Корекція самооцінки та подолання негативних емоцій, викликаних страхом». Мета: подолання негативних переживань та емоцій, які викликає страх, створення адекватної самооцінки за допомогою усвідомлення своєї індивідуальності.

Структура заняття:

1. Згуртування групи: вправа «Я сьогодні як хто?».
2. Подолання негативних емоцій та підвищення самооцінки: вправа «Чарівний напис», вправа «Я-персонаж», вправа «Ось який я».
3. Фінальна рефлексія.

Тема третього тренінгового заняття: «Формування суверенності психологічного простору особистості». Мета: формування особистісних меж, зняття напруги і тривожного стану, корекція цілісного «Я-образу», а також формування адекватної самооцінки особистості.

Структура заняття:

1. Привітання, підвищення настрою: вправа «Предмети».
2. Робота з корекцією «Я-образу»: вправа «Маска», вправа «Три портрета».
3. Фінальна рефлексія.

Тема четвертого тренінгового заняття: «Розвиток адаптивних способів прийняття рішення». Мета: сформувати способи долаючої поведінки та навички аналізу проблем і прийняття рішень.

Структура заняття:

1. Об'єднати групу для подальшої роботи: вправа «М'яч-знайомства».
2. Робота зі способами прийняття рішень: вправа «Проблема та її рішення», вправа «Реалізація бажань».
3. Рефлексія з рекомендаціями для учасників.

Після корекційної програми було проведено контрольне тестування учасників задля порівняння результатів до та після проведення тренінгових занять.

Була повторно використана методика «Ієрархічна структура актуальних страхів особистості» (Ю. Щербатих і Є. Івлева). Було виявлено, що показник особистісного страху у учасників значно змінився. Нормою особистісного страху вважається 82,6%. За даною методикою середньою нормою показника страху у чоловіків є 77,9 ± 4,7 балів, у жінок – 104,0 ± 2,5 балів. Показник особистісного страху може бути як нижче цієї норми, так і вище. За результатами констатують зміну рівню особистісного страху, у кожного учасника (відсоток інтегрального показника особистісного страху відповідає нормативному значенню). З цього можна зробити висновок, що на цей момент страх не є загрозою і значною проблемою для особистості кожного учасника (див. табл. 1).

Завдяки повторному тестуванню за методикою «Оцінка особистісної тривожності» (Х. Спилбергер), було констатовано, що усі учасники змогли впоратися зі своєю особистісною тривожністю. Низка тривожність вважається до 30%, помірна тривожність до 44%. За допомогою корекційної роботи у всіх учасників рівень особистісної тривожності змінився на помірний (див. табл. 1).

Результати за методикою «Оцінка поведінки у важкій життєвій ситуації» (Р. Лазарус, С. Фолкман) демонструють, що після проведення корекційної програми учасникам вдалося змінити або усвідомити способи поведінки в конфліктній ситуації, тобто вони свідомо обирають конструктивні способи впоруючої поведінки. На етапі констатувального дослідження учасники обирали такі копінг-стратегії як втеча-уникнення, пошук соціальної підтримки та дистанціювання, то на етапі контрольного дослідження визначено, що учасники обирають самоконтроль, планування рішень та прийняття відповідальності, що свідчить про сформовану особистісну навичку аналізу проблем і прийняття конструктивних рішень в ситуації конфлікту та в ситуаціях невизначеності.

Таблиця 1

Порівняння результатів за методиками: «Ієрархічна структура актуальних страхів особистості» (Ю. Щербатих і Є. Івлева), «Оцінка особистісної тривожності» (Х. Спилбергер), «Суверенність психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер).

Номер учасника	Методика «Ієрарх. структ. акт. страхів»		Методика «Оцінка особист. тривож.»		Методика «Сувер. псих. простору»	
	До кор. роботи	Після кор. роботи	До кор. роботи	Після кор. роботи	До кор. роботи	Після кор. роботи
1	96%	79%	41%	36%	47%	73%
2	86%	80%	42%	35%	48%	72%
3	111%	85%	50%	34%	56%	73%
4	108%	80%	40%	36%	61%	75%
5	56%	79%	46%	39%	48%	75%
6	95%	81%	45%	37%	61%	76%
7	101%	80%	45%	40%	60%	76%
8	98%	81%	51%	42%	38%	73%
9	99%	78%	50%	43%	40%	74%
10	90%	79%	45%	39%	41%	75%
11	105%	82%	47%	40%	47%	75%
12	89%	84%	45%	40%	45%	72%
13	90%	79%	52%	43%	50%	70%
14	100%	80%	50%	41%	46%	73%
15	101%	83%	48%	40%	40%	71%
16	101%	86%	47%	43%	46%	75%

Результати методики «Суверенність психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер): показник суверенності психологічного простору після корекційної роботи підвищився по всіх шкалах. Шкали вимірювання психологічного простору особистості: суверенність фізичного тіла, суверенність території, суверенність світу речей, суверенність звичок, суверенність соціальних зв'язків, та суверенність цінностей. За результатами було зроблено висновок про те, що робота з формування психологічних меж одного показника означає формування меж іншого показника. В таблиці представлені результати сформованості суверенності психологічного простору (див. табл. 1).

Методика «Механізми психологічного захисту» (П. Келлерман, Конте). За результатами повторного тестування ми визначили, що у досліджуваних спостерігаються зміни певних захисних механізмів. Після проведення контрольного етапу експериментального дослідження було встановлено, що захисний механізм раціоналізації у учасників не змінився, що свідчить про те, що досліджувані обирають конструктивні дії для подолання негативної ситуації. Також встановили зміни деструктивних механізмів, які позначалися у учасників раніше. Психологічні механізми витіснення і проєкція, після проведеної корекційної роботи змінилися на заміщення і компенсацію. З цього можна зробити висновок, що учасники провели рефлексивно-конструктивну роботу над собою.

Висновки з даного дослідження. В результаті експериментального дослідження було виявлено, що страх як неконтрольована емоція первинно виникає в ситуації невизначеності, і цей страх може бути причиною появи тривоги, дискомфорту і напруги в даній ситуації, що ще більше може посилити інтенсивність особистісного страху. Негативні емоційні стани впливають на прийняття рішення у ситуації невизначеності. Через емоційний фон потенційна проблема, притаманна будь-якій ситуації, стає природною перешкодою, яка реалізується у взаємодії людини. Різні емоційні стани, які проявляються в ситуації невизначеності, можуть стати перешкодою для утримання особистісних меж. Коли в ситуації невизначеності виникає тільки страх і не спостерігається прийняття конструктивного рішення, це свідчить про не впевнену сформованість психологічних меж, які визначаються через розуміння власного «Я» як цілісного і окремого від інших.

Для того, щоб в ситуації невизначеності не виникав первинно особистісний страх, а навпаки, людина обирала конструктивні захисні психологічні механізми і копінг-стратегії, необхідно сформувати позитивну Я-концепцію та усвідомити свій цілісний Я-образ. Це дасть можливість розуміння особистісних кордонів, їх утримання і тим самим свободу в діях і виборі – тобто адекватне реагування в ситуації невизначеності. А якості перспективи подальшого дослідження вбачаємо можливість дослідити взаємозв'язок страху та особистісних механізмів реагування на нього на етапі старіння.

Список літератури:

1. Агавелян В. С., Васильєва Т. Н., Габдреева Г. Ш., Прохоров О. О. Теоретичні та прикладні аспекти психології станів. Психологія станів : хрестоматія. Москва : Наукова думка; Санкт-Петербург : Речь, 2004. 157 с.
2. Аліша Б. С. Психіка і подолання невизначеності. *Психологія: журнал Вищої школи економіки* / ред.: Т. М. Ушакова. Москва : Державний університет. Вища школа економіки, 2009. № 3. С. 3–26.
3. Ганзен В. А. Систематизація психічних станів. Психологія станів : хрестоматія / скл. Т. Н. Васильєва, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / під. ред. А. О. Прохорова. Москва : Наукова думка; Санкт-Петербург : Речь, 2004. С. 60–64.
4. Горохова Л. В. Страх як екзистенціаль буття сучасної людини. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. Вип. 53. С. 33–36.
5. Конопкін О. А. Психологічні механізми регуляції діяльності. Москва: вид-во Наука, 1980. 256 с.
6. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. Эмоциональный стресс. Москва, 1990. С. 178–208.
7. Леонтьев О. М. Потребы, мотивы і емоції: конспект лекцій. Москва : вид-во МГУ, 1971. 40 с.
8. Марциновская Т. Д. Психологические границы: история и современное состояние. *Мир психологии*. 2008. № 3. С. 55–62.
9. Фрейд А. Психологія «Я» і захисні механізми. Москва : Педагогіка-Прес, 1993. 140 с.

References:

1. Agavelyan V. S., Vasilieva T. N., Gabdreeva G. S., Prokhorov O. O. (2004) Theoretical and applied aspects of state psychology. *Psychology of states: a textbook*. Moscow: Scientific Opinion; St. Petersburg: Rech, 157 p.
2. Alicia B. S. (2009) Psyche and overcoming uncertainty. *Psychology: Journal of the Higher School of Economics* / ed.: T. M. Ushakova. Moscow: State University. Higher School of Economics, no. 3, pp. 3–26.
3. Hansen V. A. (2004) Systematization of mental states. *Psychology of states: a textbook* / comp. T. N. Vasilieva, G. Sh. Gabdreeva, A. O. Prokhorov / under. ed. A. O. Prokhorov. Moscow: Scientific Opinion; Saint-Petersburg: Rech, pp. 60–64.
4. Gorokhova L. V. (2010) Fear as an existential being of modern man. *Bulletin of Zhytomyr State University*, vol. 53, pp. 33–36.
5. Konopkin O. A. (1980) Psychological mechanisms of activity regulation. Moscow: Nauka Publishing House, 256 p.
6. Lazarus R. (1990) Theory of stress and psychophysiological research. Emotional stress. Wetness, pp. 178–208.
7. Leontiev O. M. (1971) Needs, motives and emotions: lecture notes. Moscow: Moscow State University, 40 p.
8. Martsinovskaya T. D. (2008) Psychological boundaries: history and current state. *World of Psychology*, no. 3, pp. 55–62.
9. Freud A. (1993) Psychology of «I» and protective mechanisms. Moscow: Pedagogy-Press, 140 p.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-43>

УДК 37.376:364-4

Бодрова І.О.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

САМООСВІТА ЯК ФАКТОР ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Анотація. У статті розкривається сутність самоосвіти як фактора професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників. Проаналізовано різні підходи до визначення самоосвіти. Встановлено, що самоосвіта – це цілеспрямована, добровільна і самостійна діяльність з придбання і поглиблення теоретичних знань, удосконалення наявних та отримання нових професійних умінь і навичок. Відзначено, що проблема самоосвіти найбільш актуальною стала в умовах інформаційного суспільства, де вміння отримувати необхідну інформацію та працювати з нею є найголовнішим. У сучасному мінливому світі, важливість самоосвіти значно підвищується і як необхідність в адаптації та появі конкурентної спроможності спеціаліста в будь-якій сфері. Тому особливого значення набуває безперервне навчання протягом усього життя. Доведено, що самоосвіта відіграє важливу роль в процесі професійного самовизначення майбутнього соціального працівника. Практика соціальної роботи здійснюється в контексті швидко мінливих потреб суспільства і політики, а також в умовах постійного оновлення результатів досліджень і теоретичних розробок. У зв'язку з цим, безперервне навчання дозволяє соціальним працівникам постійно оновлювати свої знання і навички, щоб надавати актуальні і ефективні послуги. Методологічною основою дослідження є методи теоретичного аналізу та узагальнення. Особливу увагу приділено ролі культурно-освітнього середовища сучасного вузу, яке здатне забезпечити становлення продуктивної самоосвітньої активності студента. Важлива задача університету полягає в тому, щоб допомогти майбутньому соціальному працівнику прийняти себе як професіонала, навчити самостійно будувати план свого розвитку як на етапі навчання в університеті, так і в майбутній професійній діяльності. Зроблено висновки, що саме в процесі самоосвіти відбувається якісний особистісний ріст фахівця, освоєння теоретичних і практичних знань, формується звичка до самостійної інтелектуальної діяльності. Зазначено, що для самоосвіти потрібно наявність активних пізнавальних потреб та інтересів, внутрішня самодетермінація і високий ступінь свідомості і самоорганізованості.

Ключові слова: самоосвіта, професійне самовизначення, майбутній соціальний працівник, культурно-освітнє середовище вузу, безперервне навчання.

Bodrova Iryna

National Pedagogical Dragomanov University

SELF-EDUCATION AS A FACTOR OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF FUTURE SOCIAL WORKERS

Summary. This article describes the essence of self-education as a factor of the professional self-determination of future social workers. Various approaches to the definition of self-education are analyzed. It has been established that self-education is a purposeful, voluntary, and independent activity to acquire and deepen theoretical knowledge; moreover, it improves existing and acquires new professional skills. It has been noted that the problem of self-education has become most relevant in the information society, where the ability to obtain the necessary information and work with it is the most important. In the modern changing world, the importance of self-education is significantly increasing as the demand for adaptation and the emergence of a specialist's competitive ability in any field. Therefore, lifelong learning has a particular meaning. It is proved that self-education plays an important role in the process of future social workers' professional self-determination. The practice of social work is carried out in the context of the rapidly changing needs of society and politics; as well as, in conditions of permanent updating of research results and theoretical developments. Consequently, lifelong learning allows social workers to constantly update their knowledge and skills; in order to, provide relevant and effective services. The methods of the theoretical analysis and generalization are the methodological basis of the research. Particular attention is paid to the role of the cultural and educational environment of a modern university, which is capable of ensuring the formation of student's productive self-educational activity. An important task of the university is to help a future social worker accept itself as a professional, help to build a plan for its development in the process of education and in future professional activities. It is concluded that in the process of self-education a qualitative personal growth of a specialist takes place; the development of theoretical and practical knowledge and a habit of independent intellectual activity is formed. It is noted that the self-education process requires the presence of active cognitive needs and interests, internal self-determination, and a high degree of consciousness with self-organization.

Keywords: self-education, professional self-determination, future social worker, cultural and educational environment of the university, lifelong learning.

Постановка проблеми. Наростання складності, комплексності, взаємозалежності в різних сферах життя суспільства провокує зростання негативних проявів цього явища, таких як війни, економічні кризи і пов'язані з ними соціальні проблеми, політична нестабільність. На цьому тлі, роль соціальної роботи як професійної діяльності по компенсації негативного впливу вказаних факторів, неухильно зростає в усіх країнах. Складність вирішуваних завдань визначає і високу планку, що пред'являється професією до соціального працівника. Сьогодні, фахівець з соціальної роботи – це професіонал, який володіє знаннями і навичками не тільки в наданні допомоги клієнту, який опинився у важкій життєвій ситуації. Діагностика причин уразливості, прогностичні навички для створення потенційних сценаріїв досягнення благополуччя для індивідуума та групи і запобігання ризикам – необхідні сьогодні складові роботи професіонала в цій сфері. Тобто життя і професія постійно ставлять перед ним все нові, складні, комплексні завдання, що, в свою чергу, вимагає безперервного вдосконалення кваліфікації.

У той же час, кількість і складність інформації, актуальної для професіонала, зростає лавиноподібно. Кількість досліджень, що проводяться за різними напрямками, вимагає пильної уваги до профільних видань і трендів. Наростання кількості інформації не обходиться і без зростання сегмента неправдивої інформації, яка веде до професійних і управлінських помилок в будь-якій сфері. Це означає, що професіоналу в тій чи іншій сфері необхідні розвинені навички критичного мислення, вміння відрізнити факт від вигадки або навмисної містифікації. Знання, які швидко застарівають, вимагають актуалізації протягом усього професійного життя спеціаліста. Все це, в повній мірі, відноситься і до роботи в соціальній сфері. Соціальний працівник, володіючи високим потенційним впливом на якість життя клієнта, особливо відчуває необхідність в актуальних знаннях і навичках.

Ці процеси зумовлюють пошук форм, що компенсують негативний вплив наведених факторів як на індивідуальні професійні траєкторії соціального працівника, так і систему соціальної роботи в цілому. Одним з таких інструментів може, на нашу думку, виступати самоосвіта.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти самоосвіти, її цінність у навчанні відображені у спадщині класичної педагогіки (Ф. Дистервег, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ж. Руссо, В. Сухомлинський, А. Макаренко, К. Ушинський), у сучасній вітчизняній та зарубіжній науці (Н. Сидорчук, В. Буряк, В. Козаков, А. Ключко, В. Оконь, П. Підкасистий, Д. Пісарев, Є. Брязгунова та ін.). Проблеми саморозвитку, самовдосконалення особистості досліджували І. Бех, О. Бодальов, Б. Ананьєв, Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та інші. Питаннями становлення майбутнього соціального працівника як фахівця, формування його компетентності займаються такі вчені, як О. Карпенко, А. Капська, Н. Чернуха, Л. Волинська, В. Филипчук та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема самоосвітньої діяльності, самовдосконалення особистості

притягають увагу багато дослідників. Проте питання значущості безперервного навчання спеціалістів соціальної сфери, формування у них навичок самоосвіти залишаються актуальними і потребують всебічного комплексного вивчення.

Мета статті. Визначити роль самоосвіти в процесі професійного самовизначення майбутнього соціального працівника.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 8 Закону України «Про освіту» інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям. Також Закон визначає поняття і безперервного професійного розвитку як безперервний процес навчання та вдосконалення професійних компетентностей фахівців після здобуття вищої та/або післядипломної освіти, що дає змогу фахівцю підтримувати або покращувати стандарти професійної діяльності і триває впродовж усього періоду його професійної діяльності [1].

Перші тлумачення понять «самоосвіта», «самоосвітня діяльність» пов'язують з філософами античності (Сократ, Платон, Арістотель). Найбільший розвиток самоосвіта отримала в XIX столітті. Незважаючи на великий інтерес серед дослідників до проблеми самоосвіти, цей термін не має єдиного наукового визначення.

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка самоосвіта визначається як «освіта, яка набувається в процесі самостійної роботи без проходження систематичного курсу навчання в стаціонарному навчальному закладі. Самоосвіта є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних закладах, сприяючи поглибленню, розширенню і більш міцному засвоєнню знань» [2, с. 296].

Один з основоположників вітчизняної педагогічної думки В.О. Сухомлинський в поняття самоосвіти вкладав комплектування особистої бібліотеки і розумової праці вдома, наодинці. Він писав, що «Без пристрасті до книжки людині недоступні культура сучасного світу, інтелектуальне й емоційне вдосконалення. На думку педагога-новатора, самоосвіта являє собою єдність оволодіння знаннями в навчальному закладі і тієї самостійної інтелектуальної роботи вдома над книгою, в якій виражається тривалий процес становлення нахилів, здібностей, покликання [3, с. 132].

Сухомлинський вважав, що самоосвіта м це не механічне поповнення знань, не замкнутість і відірваність від людей, а живі людські взаємини. «Інтелектуальне життя навчального закладу немислиме без тих тонких відносин, в яких людина відкривається перед людиною як велике духовне багатство. Суть їх повинна складатися в обміні знаннями, вміннями. Передаючи свої знання людям, людина пізнає іншу людину і себе», – писав великий педагог [3, с. 134].

Важливу роль самоосвітньої діяльності підкреслював німецький педагог Адольф Дистервег, послідовник Песталоцці. Він вважав основними принципами виховання природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність. Дистервег писав: «Бути людиною – означає бути самостійною у прагненні до розумних цілей». Самоді-

яльність в його розумінні – це вільне самостійне пізнання, що дає змогу побачити особисті шляхи і засоби самоосвіти [4, с. 101].

Відомий польський педагог В. Оконь визначає самоосвіту як такий вид навчання, цілі, зміст, умови і засоби якого залежать від самого суб'єкту. Це процес цілковито самостійного вчення людини. Як вважає вчений, оптимального рівня самоосвіта досягає тоді, коли вона перетворюється в постійну життєву потребу людини, основу її освіти протягом усього життя, основу її поведінки і способу життя. В. Оконь стверджував, що самоосвіта це завжди підвищення загальної культури, а в її рамках засвоєння будь-яких знань і форм діяльності, а також професійної культури в залежності від професії працюючої людини [5, с. 165–166].

На думку Є. Брязгунової, самоосвіта – це засіб самовиховання, оскільки сприяє виробленню цілеспрямованості, наполегливості в досягненні мети, внутрішньої організованості, працьовитості та інших моральних якостей [6].

Різні підходи до визначення самоосвіти дозволяють розглядати це поняття як:

- форму отримання та поглиблення знань;
- процес розвитку інтелектуальних якостей та розумових здібностей;
- вид пізнавальної діяльності;
- засіб саморозвитку творчої особистості, керування її розумовою діяльністю [7].

Отже, можна сказати, що самоосвіта в загальному сенсі – це цілеспрямована, добровільна і самостійна діяльність з придбання і поглиблення теоретичних знань, удосконалення наявних та отримання нових професійних умінь і навичок.

Проблема самоосвіти сучасної людини найбільш актуальною стала в умовах інформаційного суспільства, де вміння отримувати необхідну інформацію та працювати з нею є найголовнішим.

У сучасному VUCA-світі, з його нестабільністю і невизначеністю, характерною особливістю практично будь-якої професійної діяльності є її лабільність, коли колишні професійні вміння та навички швидко застарівають, потрібні інші форми і методи роботи, теоретичні знання суміжних наук і інше. Тому особливого значення набуває безперервне навчання протягом усього життя. Основним девізом сьогодення є «Освіта через усе життя» (lifelong learning), який розуміється як активний процес освоєння нових знань протягом усієї професійної діяльності.

Практика соціальної роботи здійснюється в контексті швидко мінливих потреб суспільства і політики, а також в умовах постійного оновлення результатів досліджень і теоретичних розробок. У зв'язку з цим, безперервне навчання дозволяє соціальним працівникам постійно оновлювати свої знання і навички, щоб надавати актуальні і ефективні послуги. Рада з освіти в галузі соціальної роботи (CSWE) визнала цю необхідність. Стандарти CSWE 2015 року закріплюють: «Соціальні працівники визнають важливість навчання протягом всього життя і прагнуть постійно оновлювати свої навички, щоб гарантувати їх актуальність і ефективність» [8].

Соціальних працівників проблема самоосвіти стосується найбільшою мірою, ніж представників інших професійних співтовариств. Так як сфера

діяльності соціальних працівників пов'язана зі складними процесами прийняття рішень в ситуаціях, що характеризуються високим ступенем невизначеності. Виникнення нових незахищених категорій населення, постійний пошук нових рішень, що відповідають викликам часу вимагають постійного вдосконалення у соціального працівника знань, умінь і компетенцій.

Первинне освоєння професії «Соціальний працівник» доводиться на період навчання в університеті. У цей період у майбутніх фахівців відбувається співвіднесення життєвих установок, ціннісних орієнтирів з професійними планами, визначення життєвих перспектив. При цьому, після закінчення вищого навчального закладу, велика частина випускників зустрічається з проблемами та відчуває невпевненість у своєму професійному виборі. Причини цього явища можуть бути різними: невідповідність початкових уявлень про зміст професії; несформованість важливих професійних якостей і навичок; низька мотивація, незадоволеність умовами праці і т.д. У зв'язку з цим, у молодих фахівців з'являється потреба в пошуку нових шляхів і способів продуктивного професійного самовизначення. Значним потенціалом в цьому контексті, на наш погляд, має самоосвіта.

Пряжніков М.С. формулює явище професійного самовизначення, як «пошук і знаходження особистісного сенсу в трудовій діяльності, яка обирається, освоюється і вже виконується» і це визначення досить співзвучно проблемі, яка піднімається автором в даній статті [9, с. 21]. З цієї точки зору, доказом високої ролі самоосвіти в потенційній успішності професійного самовизначення є такі риси цього процесу, як необхідність в занятті професіоналом суб'єктної позиції, співвіднесення індивідуальних рис і особливостей, інтересів і можливостей зі специфікою професійної діяльності. Тобто, тих дій, які майбутній фахівець здатний виконати тільки особисто.

Включення студентів у проектну та волонтерську діяльність, реалізація процесів педагогічного супроводу самоосвітніх практик, задіяння можливостей культурно-освітнього середовища вузу є, з нашої точки зору, умовами, при яких самоосвіта може ефективно впливати на процес професійного самовизначення. Спираючись на досвід організації своєї діяльності, отримуючи практичні навички, самостійно приймаючи рішення, студент формує особистий стиль діяльності, тобто реалізує процес самоосвіти, одночасно глибше проникаючи в сутність професії.

Актуалізація самоосвіти як основи і умови безперервного навчання обумовлює цілеспрямоване адресне включення студентів в цей процес в рамках культурно-освітнього середовища вузу. Така середина вибудовується на основі суб'єкт-суб'єктних відносин викладача і студента, з урахуванням інтеграції освіти і культури, спільності історико-культурних традицій, регіональних можливостей в професійному навчанні, культивування професійного ідеалу фахівця і ін. Культурно-освітнє середовище сучасного вузу здатне забезпечити становлення продуктивної самоосвітньої активності студента. Це послужить основою для успішного особистісного і професійного самовизначення студента, як в процесі отримання освіти, так і в майбутній професійній діяльності [10].

Висновки і пропозиції. Аналізуючи вищесказане, можна зробити висновки, що особлива роль в професійному самовизначенні майбутніх соціальних працівників належить самоосвіті студентів. Як відзначають багато дослідників, саме в процесі самоосвіти відбувається якісний особистісний ріст фахівця, освоєння теоретичних і практичних знань, формується звичка до самостійної інтелектуальної діяльності. Це, в свою чергу, сприяє визначенню власних цілей, способів вдосконалення, а також допомагає зробити усвідомлений професійний вибір. Для самоосвіти потрібно наявність активних пізнавальних потреб та інтересів, внутрішня самодетермінація і високий ступінь свідомості і самоорганізованості.

Необхідність передати знання про основні способи організації процесів самоосвіти, сформувати навички самостійного отримання сучасної професійної інформації, потрібної для вирішення важких життєвих ситуацій клієнта, формування своєї зони найближчого розвитку і освітньої

траєкторії диктують потребу наукового пошуку і формування раціональних, методологічно обґрунтованих, підходів до створення нових способів самоосвіти майбутніх соціальних працівників. Важлива задача університету полягає в тому, щоб допомогти майбутньому соціальному працівнику прийняти себе як професіонала, навчити самостійно будувати план свого розвитку як на етапі навчання в університеті, так і в майбутній професійній діяльності. Важливим також є і підвищення учбової мотивації у студентів до самоосвіти як особливого виду пізнавальної діяльності, формування навичок критичного мислення, використання інноваційних технологій організації самоосвіти. Рушійною силою у саморозвитку людини є допитливість, яка допомагає зберігати самомотивацію до навчання. Як говорив Сократ: «Якщо ти будеш допитливим, то будеш багато знати». Тому дуже важливо у процесі професійної підготовки формувати у студентів інтерес до навчання.

Список літератури:

1. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 22.03.21).
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Киев : Радянська школа, 1974. 288 с.
4. Курашова В.О., Дістервег А. Про принцип самодіяльності дитини у навчанні. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків, 2008. № 1. С. 99–102.
5. Оконь В. Введение в общую дидактику. Москва : Высшая школа, 1990. 384 с.
6. Брызгунова Е. Самообразование как основа успешности человека. Педагогическое мастерство : материалы I Междунар. науч. конф., г. Москва, апрель 2012 г. Москва : Буки-Веди, 2012. С. 310–312.
7. Ключко А.О. Самоосвітня діяльність вчителя як педагогічна проблема. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки* : зб. наук. пр. Київ-Запоріжжя, 2005. Вип. 36. С. 266–273.
8. Jivanjee, P., Pendell, K., Nissen, L., & Goodluck, C. (2015) Lifelong learning in social work: A qualitative exploration with social work practitioners, students, and field instructors. *Advances in Social Work*, 16(2), 260–275. URL: 18407-Article Text-29393-2-10-20160208.pdf (accessed 22 March 2021).
9. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение: теория и практика. Москва : Академия, 2007. 503 с.
10. Гревцова Е.В. Формирование в вузе готовности будущих социальных работников к самообразованию как фактор их профессионального самоопределения : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. пед. наук : [спец.] 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого. Тула, 2017. 24 с.

References:

1. Pro osvitu [On Education]: The Law of Ukraine from 05.09.2017 № 2145-VIII. Date of update: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (accessed 22 March 2021). (in Ukrainian)
2. Goncharenko, S. (1997) *Ukrayinskyj pedagogichnyj slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
3. Sukhomlinsky, V. (1974) *Serdce otdayu detyam* [I give my heart to children]. Kyiv: Soviet School. (in Russian)
4. Kurashova, V. (2008) Disterveg pro pryncyp samodiyalnosti dytyny u navchanni [Disterweg about the principle of amateur activity of the child during the learning]. *Pedagogy, psychology and medical-biological problems of physical education and sports*, no. 1, pp. 99–102. (in Ukrainian)
5. Okon, V. (1990) *Vvedenie v obshchuyu didaktiku* [Introduction to general didactics]. Moscow: Higher School. (in Russian)
6. Bryazgunova, E. (2012) Samoobrazovanie kak osnova uspeshnosti cheloveka [Self-education as the basis of human success]. Proceedings of the *Pedagogical skills: materials I International scientific conference (Russia, Moscow, April, 2012)*, Moscow: Buki-Vedi, pp. 310–312.
7. Klochko, A. (2005) Samoosvitnya diyalnist vchytelya yak pedagogichna problema [Teacher's self-educational activity as a pedagogical problem]. *Pedagogy and psychology of creative personality formation: problems and searches*, vol. 36, pp. 266–273. (in Ukrainian)
8. Jivanjee, P., Pendell, K., Nissen, L., & Goodluck, C. (2015) Lifelong learning in social work: A qualitative exploration with social work practitioners, students, and field instructors. *Advances in Social Work*, 16(2), 260–275. URL: 18407-Article Text-29393-2-10-20160208.pdf (accessed 22 March 2021).
9. Pryazhnikov, N. (2007) *Professional'noe samoopredeleniye: teoriya i praktika* [Professional self-determination: theory and practice]. Moscow: Akademiya. (in Russian)
10. Grevtsova, E. (2017) *Formirovanie v vuze gotovnosti budushchih social'nyh rabotnikov k samoobrazovaniyu kak faktor ih professional'nogo samoopredeleniya* [Formation in the university of readiness of future social workers for self-education as a factor of their professional self-determination]. (PhD Thesis), Tula: State Pedagogical University L.N. Tolstoy.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-44>

УДК 373.5

Дубовик С.Г., Шкапенко К.О.

Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті подано методичну систему роботи з формування лексикологічних умінь учнів на уроках української мови в початковій школі. Конкретизовано етапи вивчення лексикології як розділу початкового курсу української мови. Визначено основні завдання вивчення лексикології в початковій школі. Зазначено пріоритетні напрями роботи вчителя під час опрацювання елементів лексикології: характеризування однозначних і багатозначних слів; засвоєння синонімів; опрацювання антонімів; робота над омонімами. Визначено види лексичних вправ і завдань, які доцільно застосовувати під час вивчення елементів лексикології в початковій школі. Описано основні підходи до організації словникової роботи на уроках української мови в початковій школі.

Ключові слова: лексикологія, лексикологічні вміння, лексичні вправи, формування лексикологічних умінь.

Dubovyk Svitlana, Shkapenko Karina

Pedagogical Institute of the Borys Grinchenko Kyiv University

FORMATION OF LEXICOLOGICAL SKILLS OF STUDENTS IN UKRAINIAN LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

Summary. The article presents a methodical system of work on the formation of lexicological skills of students in Ukrainian language lessons in primary school. The stages of studying lexicology as a section of the initial course of the Ukrainian language are specified. The main tasks of studying lexicology in primary school are determined. The priority directions of the teacher's work during the elaboration of the elements of lexicology are indicated. The principles of elaboration of lexical topics are characterized: work on direct and figurative meaning of words; study of unambiguous and polysemous words; assimilation of synonyms; processing of antonyms; work on homonyms. The types of lexical exercises and tasks that should be used in the study of elements of lexicology in primary school are identified. The main approaches to the organization of vocabulary work in Ukrainian language lessons in primary school are described. Lexicology is an important component of the initial course of the Ukrainian language and is studied before morphemes and word formation, morphology and syntax, as younger students must first get acquainted with the lexical richness of the language. This approach provides a comparison of lexical and grammatical phenomena of the Ukrainian language and promotes the fact that younger students master the language skills in the system. During the development of elements of lexicology students develop interest in learning the Ukrainian language in general, develop attention to the meaning of words and their use in their own speech, develop the ability to choose appropriate words to accurately express their thoughts, develop a sense of language. Word acquisition for a child is an active, purposeful process that involves the ability to use the word in accordance with its semantic, stylistic features, its compatibility with other words, the ability to use the lexical richness of the Ukrainian language to communicate and express their own opinions.

Keywords: lexicology, lexicological skills, lexical exercises, formation of lexicological skills.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгводидактичної науки система початкової мовної освіти спрямована на вирішення найважливіших завдань, серед яких необхідно виокремити мовленнєвий розвиток молодших школярів. Реалізація цього завдання передбачає не тільки засвоєння учнями початкової школи опорних мовних знань і вмінь, а й насамперед успішне включення учнів у навчальну мовленнєву діяльність на уроках української мови.

Особливу значущість у роботі з розвитку мовлення молодших школярів має засвоєння лексикологічних знань і формування на їх основі відповідних умінь. Знання лексикологічних понять створюють основу лексичної роботи, яка передбачає насамперед активізацію словникового запасу учнів, збагачення їхнього мовлення новими словами й оволодіння лексико-стилістичними нормами, що дозволяє формувати й удосконалювати мовленнєві вміння і навички молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняна педагогічна наука має чимало напрацювань із вивчення досліджуваної проблеми. Особливо цінними є наукові праці, у яких ґрунтовно розкрито основні тенденції розвитку вітчизняної дидактики з питань формування лексикологічних умінь, цілісно висвітлено загальнодидактичні проблеми початкової школи щодо організації і проведення лексичної роботи, детально розглянуто основні підходи до опрацювання лексичних тем. Сучасні дослідження науковців спрямовані насамперед на ознайомлення з лінгводидактичними принципами навчання дітей української мови (А. Богуш [1], М. Вашуленко [2], Т. Донченко, Л. Паламар, О. Хорошковська та ін.), з'ясування основних ознак літературного мовлення (Н. Гавриш [3], М. Греб [4], М. Пентилук [5] та ін.). Значний внесок у розроблення дидактичних засад навчання української мови і її основних розділів у початковій школі зробили дослідники: М. Вашуленко [2], С. Дорошенко, Н. Сіранчук [7] та ін.,

у працях яких подано характеристику лінгводидактичних основ проведення уроків української мови, у тому числі уроків засвоєння лексикології. У працях вищезазначених науковців також запропоновано концепцію вивчення елементів лексикології в початковій школі, основна сутність якої полягає в засвоєнні елементарних відомостей із лексикології, оскільки учні практично ознайомлюються із прямим і переносним значенням слова, багатозначністю, синонімією, антонімією, омонімією.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відомо, що під час навчання української мови в початковій школі лексикологія як самостійний розділ науки про мову не вивчається. Учні мають змогу засвоювати лише окремі відомості про лексику під час вивчення початкового курсу української мови. Серед основних завдань, що стосуються лексичної роботи на уроках у початковій школі, можемо виокремити: активізація словника учнів, усунення нелітературних слів, уточнення значення відомих слів, збагачення словникового запасу молодших школярів.

Збагачення словникового запасу учнів новими словами спирається на знання школярами способів тлумачення семантики слів, а також уміння користуватися тлумачним словником української мови. На нашу думку, процес і результат формування лексикологічних умінь молодших школярів на уроках української мови можуть бути ефективними, якщо вчитель початкової школи буде застосовувати методичну систему роботи з формування вмінь із лексикології.

На основі аналізу наукової літератури з проблеми дослідження можемо сформулювати **мету статті** – висвітлення основних організаційно-методичних основ формування в учнів початкової школи лексикологічних умінь.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що лексика відіграє важливу роль у комунікативно спрямованому засвоєнні мови. У типовій програмі з української мови для початкової школи зазначено підрозділ, де школярі аналізують елементи лексикології, вивчають слово як основну лексичну одиницю. Характерною особливістю лексичної роботи в початкових класах є те, що вона майже не спирається на вивчення певних закономірностей мови, та не має міцної теоретичної основи [6].

Зазначимо, лексикологія є важливим складником початкового курсу української мови і вивчається перед морфемікою і словотвором, морфологією і синтаксисом, оскільки молодші школярі спочатку мають ознайомитися з лексичним багатством мови. Такий підхід забезпечує зіставлення лексичних і граматичних явищ української мови і сприяє тому, що молодші школярі оволодівають мовними знаннями в системі.

Під час опрацювання елементів лексикології в учнів виховується інтерес до вивчення української мови в цілому, розвивається увага до значення слів і вживання їх у власній мовленнєвій діяльності, формуються вміння добирати доречні слова для точного висловлення своєї думки, розвивається чуття мови.

Вивчення лексичного матеріалу в початковій школі має практичну значущість, оскільки спри-

яє розширенню знань учнів про мову, дає змогу сформулювати в учнів початкової школи поняття про слово як мовну одиницю, за допомогою якої насамперед збагачується словниковий запас молодших школярів.

Робота над значенням слова – один із ефективних шляхів збагачення активного словника школяра, що передбачає не тільки кількісне засвоєння лексики української мови, а й його якісної заміни – розширення й уточнення значень уже відомих молодшим школярам слів, засвоєння їх лексичної сполучуваності. Вільне володіння лексикою сприяє формуванню мовних і мовленнєвих умінь учнів, читацьких навичок школярів, розвитку їхнього мислення.

Оволодіння словом для дитини – це активний, цілеспрямований процес, який передбачає вміння уживати слово відповідно до його смислових, стилістичних ознак, його сполучуваності з іншими словами, уміння користуватися лексичним багатством української мови для спілкування і висловлення власних думок.

Об'єктом лексикології є слово, яке є предметом вивчення практично всіх розділів української мови. У початковій школі учні отримують уявлення про слово як носій значення, імені предмета, одиниці, що має певну словотворчу структуру і здатну змінюватися. Вивчення лексики забезпечує системний підхід у засвоєнні лексикологічних понять, створює необхідні умови для цілеспрямованого оволодіння словниковим багатством мови. Під час вивчення розділу лексикологія вчитель може показати учням «багатогранність лексичних відносин і зв'язків між словами, що в свою чергу допоможе сформувати вміння аналізувати текст» [4, с. 96].

На уроках української мови в 3 класі під час вивчення розділу «Слово. Значення слова» учні початкової школи ознайомлюються з прямим і переносним значенням слів, однозначними й багатозначними словами, а також синонімами й антонімами; практично оволодівають найбільш уживаними омонімами. Засвоєні теоретичні відомості щодо аналізу лексичного значення слова закріплюються і поглиблюються в подальшій роботі, зокрема, під час вивчення таких розділів як «Будова слова» і «Частини мови».

Процес вивчення елементів лексикології здійснюється практично, учні мають змогу засвоїти лексичні характеристики слів, наприклад, вивчити, що серед іменників є синоніми, омоніми, антоніми, а потім спостерігати за їх функціональними особливостями в реченні чи тексті. За чинною типовою програмою з української мови теоретична інформація та правила розраховані не стільки на запам'ятовування, скільки на практичне засвоєння. Адже відомо, що навички потрібно систематично та цілеспрямовано формувати. Учень початкової школи повинен «не лише знати матеріал, а й уміло використовувати отримані знання у практичній діяльності» [4, с. 97].

На нашу думку, методична система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має передбачати чотири основні напрями роботи, які виокремив вітчизняний лінгводидакт М. Вашуленко.

1. Лексичний аналіз мови художніх текстів. Цей напрям роботи спрямований на виявлення незнайомих слів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів; виявлення слів, ужитих у переносному значенні; з'ясування смислових відтінків ужитих у тексті синонімів, антонімів; аналіз інших зображувальних засобів, зокрема порівнянь.

2. Пояснення значення слів шляхом використання різних способів і прийомів. Означений напрям діяльності передбачає показ певних предметів чи дій, демонстрація малюнків, слайдів, що містять зображення предметів, назви яких є новими для учня, а також – добір синонімів, антонімів, введення нового слова в контекст, застосування елементарного словотворчого аналізу під час пояснення значення слів.

3. Виконання учнем різних завдань, що спрямовані на добір слів із певним значенням. Згідно з цим напрямом роботи молодші школярі мають навчатися добирати з поданого синонімічного ряду необхідні за змістом речення іменники; добирати прикметники з переносним значенням для опису предметів, характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша тощо.

4. Введення лексем у власне мовлення школяра (лексеми можуть бути як поданими, так і самостійно дібраними). Відповідно до цього напрямку діяльності учні початкової школи оволодівають вміннями складати речення і тексти за опорними словами, замінювати слова в реченнях відповідними синонімами чи антонімами, редагувати подані тексти тощо [2, с. 136–137].

Зазначимо, що методика формування лексикологічних умінь учнів початкової школи має здійснюватися поетапно: підготовчий етап, спеціальний і аспектний, або етап удосконалення лексикологічних умінь. На етапі підготовки молодші школярі мають практично ознайомлюватися зі словами, набувати досвіду роботи з лексичними одиницями, а також, порівнювати достовірність слів та спостерігати за окремими лексичними явищами [7, с. 72].

На спеціальному етапі в учнів початкової школи необхідно формувати основні лексикологічні поняття (пряме і переносне значення слів, однозначні і багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми (без уживання терміна)), виробляти вміння і навички правильно визначати їх у реченнях і текстах, самостійно добирати і вживати у мовленні під час побудови власних висловлювань.

Завершальний етап вивчення лексикології має на меті узагальнити і систематизувати знання учнів із цього розділу, удосконалити набуті лексикологічні вміння і навички.

Лексичні явища української мови мають свої особливості, які важливо враховувати під час формування лексикологічних умінь учнів початкової школи. З цієї метою розглянемо специфічні принципи вивчення елементів лексикології на початковому етапі опанування мови (системний, лексико-граматичний, екстралінгвістичний, історичний, функціональний), які визначив відомий методист М.Т. Баранов.

На нашу думку, формування лексикологічних умінь молодших школярів із урахуванням

системного принципу дозволить учителю організувати зіставлення і порівняння багатозначних слів і слів-омонімів, синонімів і антонімів.

Дотримуючись лексико-граматичного принципу, педагог зможе на уроках вивчення лексичного матеріалу, розкриваючи сутність лексикологічних понять, зіставляти і порівнювати лексичні і граматичні значення слів різних частин мови.

Завдяки врахуванню екстралінгвістичного принципу вчитель початкової школи під час організації спостереження учнів за словами з конкретним значенням забезпечить зіставлення слова і реалії, застосовуючи різні види предметної або ілюстративної наочності.

Дотримання історичного принципу у процесі навчання елементів лексикології дасть змогу вчителю звернути увагу учнів на усвідомлення факту розвитку мови, неперервного оновлення її словникового складу під час пояснення походження окремих слів і історії їх появи, ознайомлення молодших школярів із джерелами і шляхами поповнення лексичного запасу української мови.

Ураховуючи функціональний принцип засвоєння лексикології, педагог матиме змогу організувати процес розгляду лексичного значення слова й особливостей уживання слів у різних стилях мовлення (науковому, художньому, публіцистичному й офіційно-діловому).

Зазначимо, що методична система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має бути спрямована на комплексну реалізацію всіх зазначених специфічних принципів навчання лексикології української мови, урахування яких допоможе вчителю сформувати мовну особистість молодшого школяра, яка володіє високою культурою мовлення і спілкування.

Уважаємо, що у процесі формування лексикологічних умінь учнів початкової школи доцільно застосовувати насамперед такі традиційні методи (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний, частково-проблемний, евристичний) і прийоми (пояснення, розповідь, робота з підручником, бесіда, спостереження, аналіз) навчання.

Важливо, щоб педагог, добираючи традиційні і нетрадиційні методи та прийоми навчання, урахував специфіку вивчаного лексикологічного поняття і його особливості, рівень підготовленості учнів до сприймання певної лексичної теми, етапи роботи над формуванням лексикологічних понять.

Методична система роботи з формування лексикологічних умінь учнів початкової школи має передбачати застосування доцільних форм організації навчальної діяльності молодших школярів. На нашу думку, з метою успішного розвитку умінь учнів із лексикології необхідно надавати перевагу активним формам роботи – роботі в парах і роботі в малих групах, які забезпечать залучення всіх молодших школярів до активної мовленнєвої діяльності.

З метою успішного формування в молодших школярів умінь із лексикології важливо застосувати комплекс спеціальних лексичних вправ і завдань. Рекомендуємо вчителю початкової школи використовувати такі вправи і завдання із лексикології:

1. Лексичні вправи, мета яких – знаходження виучуваного лексичного явища в поданій групі слів, у словосполученнях, реченнях, зв'язних текстах. Зазначимо, що аналітичний характер таких вправ і завдань допоможе учням початкової школи закріпити знання про істотні ознаки кожного лексикологічного поняття, навчитися визначати їх й обґрунтовувати власну думку.

2. Лексичні вправи, які передбачають добір (самостійний або з використанням друкованих джерел) прикладів, які ілюструють виучуване лексичне явище. Застосування зазначених вправ сприятиме активізації словникового запасу молодших школярів, збагаченню їхнього мовлення новими лексичними одиницями.

3. Лексичні вправи, які мають на меті – спостереження за роллю виучуваного лексичного явища у зразкових текстах різних типів і стилів. Застосовуючи цей вид вправ, учитель зможе допомогти учням початкової школи усвідомити важливе значення мовних засобів у побудові зв'язних висловлювань.

4. Лексичні вправи на групування виучуваних лексичних явищ за певною ознакою. Виконання таких вправ учнями сприятиме формуванню в них лексикологічних умінь класифікувати лексичні одиниці і визначати їх приналежність до певної групи (наприклад, синонімів, антонімів, омонімів).

5. Лексичні вправи, спрямовані на формування вмінь знаходити і виправляти лексичні помилки і недоліки (у групах слів, у словосполученнях, реченнях і текстах). Використовуючи цей вид вправ, педагог навчатиме учнів редагувати висловлювання з погляду вживання в них мовних засобів, уникати невірних повторів.

6. Лексичний розбір слів (характеристика слова на основі знань про лексичні явища). Цей вид мовного розбору дозволить узагальнити й систематизувати знання учнів із лексикології і сформулювати в них поняття про цей розділ як систему лексичних знань [2, с. 142].

Таким чином, застосування вчителем початкової школи таких видів лексичних вправ сприятиме розширенню і збагаченню словникового запасу учнів, формуванню в них умінь обирати зі свого словника ті слова, які найточніше відповідають змісту висловлювання. У процесі виконання лексичних вправ і завдань учні навчатимуться користуватися словниковим багатством української мови під час побудови власних устних і письмових висловлювань.

У словниковій роботі над формуванням лексикологічних умінь молодших школярів важливе значення мають словниково-логічні вправи, основними видами яких є: називання предметів (хто це? або що це?); визначення ознак предметів за кольором, розміром, формою, матеріалом, смаком, запахом тощо; підведення видових понять під родові та розчленування родового поняття на видові; визначення предмета за його ознаками (колір, форма, розмір, матеріал, смак тощо); визначення предмета за його діями; порівняння предметів за певною ознакою; вилучення зайвого предмета або слова, що його називає; доповнення групи однорідних предметів; розподіл предметів або слів, що їх називають, по групах; логічне визначення предмета.

На нашу думку, процес виконання учнями словниково-логічних вправ буде ефективним за певних методичних умов: активізації мисленевої діяльності дітей; зв'язку з лексикою підручників, з виучуваною мовною темою; уведенням «конфліктних» слів; зв'язку з роботою над зв'язними висловлюваннями різних типів і стилів; використанням унаочнення (предмети, малюнки); поступовим ускладнення вправ.

Таким чином, успішність словникової роботи під час застосування словниково-логічних вправ забезпечується дотриманням методичних рекомендацій:

- удосконалювати лексичний запас дитячого мовлення необхідно систематично на кожному уроці української мови, на інших навчальних заняттях;

- добирати зміст і прийоми словникової роботи потрібно з урахуванням вікових особливостей школярів, рівня розвитку їхніх мовленнєвих здібностей;

- організовуючи словникову роботу, необхідно враховувати всі лексико-граматичні властивості слова й особливості його вживання в мовленні, забезпечувати взаємозв'язок із вивченням різних розділів початкового курсу української мови;

- будувати всі словникові вправи потрібно на основі тексту, пояснюючи учням особливості сполучуваності слів, точність і доцільність їх вживання в мовленні.

Висновки дослідження та перспективи подальшого розвитку. Таким чином, процес формування лексикологічних умінь учнів початкової школи є тривалим і передбачає застосування методичної системи роботи щодо формування в учнів умінь із лексикології. Система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має передбачати врахування специфічних принципів навчання, застосування доцільних методів і прийомів роботи, форм організації навчальної діяльності і засобів навчання.

На нашу думку, досягненню успішних результатів у формуванні в учнів лексикологічних умінь сприяє комплекс лексичних вправ і завдань мовленнєвого спрямування, які педагог має ретельно добирати, урахувавши вікові особливості учнів.

Процес формування лексикологічних умінь молодших школярів має відбуватися в тісному взаємозв'язку з розвитком зв'язного мовлення. Вироблення мовленнєвих умінь та навичок відбувається в комплексі з психічними діями і процесами. Під час вивчення лексикології слід урахувати психологічні особливості та механізми мовлення, особливості формування творчого мислення школярів.

До перспектив дослідження вважаємо за необхідне віднести: подальше вивчення процесу формування лексикологічних умінь молодших школярів у напрямі наступності між дошкільною, початковою і середньою ланками освіти; пошук доцільних традиційних і нетрадиційних методів навчання, які сприятимуть успішному формуванню лексикологічних умінь учнів початкової школи; подальше дослідження типології лексичних вправ, особливо мовленнєво-творчого спрямування.

Список літератури:

1. Богуш А.М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах : монографія / А.М. Богуш, О.С. Трифонова, О.І. Кисельова, Ж.Д. Горіна, М.Л. Черкасов. Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
2. Вашуленко М.С. Методика навчання української мови в початковій школі : Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
3. Гавриш Н.В. Розвиток мовленнєво-творчої діяльності в дошкільному віці : [монографія]. Донецьк : ТОВ Лебедь, 2001. 218 с.
4. Греб М. Тенденції розвитку наукових засад методики навчання елементів лексикології в початковій школі. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Частина 2. С. 96–106.
5. Пентиліок М.І. Виховуємо чуття мови. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 2. С. 5–8.
6. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p#Text>
7. Сіранчук Н.М. Процес формування лексичної компетентності молодшого школяра у структурі теорії мовленнєвої діяльності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2015. Випуск 4. С. 72–76.

References:

1. Bohush A.M. (2008) Formuvannia movnoi osobystosti na riznykh vikovykh etapakh : monohrafiia / A.M. Bohush, O.S. Tryfonova, O.I. Kyselova, Zh.D. Horina, M.L. Cherkasov. Odesa: PNTs APN Ukrainy, 272 p. (in Ukrainian)
2. Vashulenko M.S. (2010) Metodyka navchannia ukrainskoi movy v pochatkovii shkoli: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv, 364 p. (in Ukrainian)
3. Havrysh N.V. (2001) Rozvytok movlennievo-tvorchoi diialnosti v doshkilnomu vitsi: [monohrafiia]. Donetsk: TOV Lebed, 218 p. (in Ukrainian)
4. Hreb M. (2014) Tendentsii rozvytku naukovykh zasad metodyky navchannia elementiv leksykologii v pochatkovii shkoli. *Zbirnyk naukovykh prats Umanshoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, ch. 2, pp. 96–106. (in Ukrainian)
5. Pentyliuk M.I. (2004) Vychovuemo chuttia movy. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, no. 2, pp. 5–8. (in Ukrainian)
6. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu pochatkovoї osvity. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p#Text>
7. Siranchuk N.M. (2015) Protsey formuvannia leksychnoi kompetentnosti molodshoho shkoliara u strukturі teorii movlennievoї diialnosti. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, vol. 4, pp. 72–76. (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-45>

УДК 364.4

Ковальчук І.В.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СОЦІАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ ПОШИРЕННЯ SARS-COV-2

Анотація. Стаття присвячена соціальній роботі з людьми поважного віку в умовах поширення SARS-CoV-2. Аналіз доступних теоретичних напрацювань у цій галузі дозволив автору статті здійснити комплексне висвітлення напрямів соціальної роботи з людьми поважного віку, що культивуються у практиці українських соціальних служб по роботі з особами похилого віку. Наведене законодавство підкреслює розуміння важливості владою усіх аспектів соціальної роботи з людьми похилого віку. А розробки вчених ілюструють зміст такої роботи. Автор звертає увагу, що найчастіше у професійній діяльності з цієї соціальною групою застосовується технологічний підхід, який ґрунтується на вітчизняному досвіді та міжнародних напрацюваннях у цій сфері. Це забезпечує інтеграцію культур, традицій, сприяє виробленню оптимальних підходів до питань роботи з людьми поважного віку. У роботі коротко описано досвід стаціонарних форм догляду за людьми поважного віку, досвід міжнародного благодійного фонду «Карітас», діяльність освітньої програми «Університет третього віку». Головними технологіями є технологія надання матеріальної допомоги людям поважного віку; технології спілкування; технології проведення психологічної допомоги в тому числі й арт-терапія, яка передбачає підтримання клієнта шляхом включення до світу мистецтва, розвиток його талантів, здібностей та обдарувань; освітні технології, які культивуються в університетах третього віку. В умовах поширення інфекції важливо, щоб життя людей поважного віку, які студювали науку в освітніх закладах не втратило якості. З цією метою доцільно розробляти курси, які б могли відвідувати он-лайн. Адже, принцип навчання людини впродовж життя сьогодні не втратив своєї актуальності. Практичною частиною проведеної роботи стало інтерв'ю людей поважного віку. У ході інтерв'ю з'ясувалися питання, що стосуються проблем людей поважного віку в умовах карантину. В опитуванні взяли участь респонденти Чернівецької області. Відповіді на запитання дозволили визначити такі тенденції: більшість респондентів розраховують на допомогу дітей та родичів у складній життєвій ситуації. Проведене опитування засвідчило, що зростає потреба у он-лайн послугах для людей поважного віку, оскільки вони є найбільш вразливою групою населення та актуальною залишається проблема надомної освіти цієї категорії населення. Важливо підготувати майбутніх фахівців до володіння методиками роботи з людьми поважного віку в умовах карантину. Ці проблеми стануть перспективами для подальших досліджень у цій галузі.

Ключові слова: люди похилого віку, освіта дорослих, соціальні служби, соціальна робота з людьми похилого віку, поширення SARS-CoV-2.

Kovalchuk Inna

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

SOCIAL SERVICES FOR THE ELDERLY IN CONDITIONS SARS-COV-2 DISTRIBUTION

Summary. The article is devoted to social work with people of respectable age in the conditions of spread of SARS-CoV-2. The analysis of available theoretical developments in this field allowed the author of the article to carry out a comprehensive coverage of areas of social work with people of respectable age, cultivated in the practice of Ukrainian social services to work with the elderly. The above legislation emphasizes the government's understanding of the importance of all aspects of social work with the elderly. And the developments of scientists illustrate the content of such work. The author draws attention to the fact that most often in professional activities with this social group a technological approach is used, which is based on domestic experience and international developments in this field. It provides integration of cultures, traditions, promotes development of optimum approaches to questions of work with people of respectable age. The paper briefly describes the experience of inpatient care for the elderly, the experience of the international charity fund "Caritas", the activities of the educational program "University of the Third Age". It is proved that the diversity of work provides coverage of all categories of people of respectable age, contributes to the effective solution of their daily cultural, medical, educational needs. The guiding principles of work with this category of clients should be the principles of humanity, accessibility, integration, competence, optimization. The main technologies are the technology of providing material assistance to people of respectable age; communication technologies; technologies of psychological assistance, including art therapy, which involves supporting the client by including in the world of art, the development of his talents, abilities and talents; educational technologies that are cultivated in universities of the third age. In the context of the spread of the infection, it is important that the lives of people of respectable age who have studied science in educational institutions do not lose quality. To this end, it is advisable to develop courses that could be attended online. After all, the principle of human lifelong learning has not lost its relevance today. Interviewing people of respectable age was a practical part of the work. The interview clarified issues related to the problems of elderly people in quarantine. Respondents from Chernivtsi region took part in the survey. The answers to the questions allowed to identify the following trends: most respondents rely on the help of children and relatives in difficult life situations. Therefore, quarantine brought together old women and their children and grandchildren, relatives. Individual families have been unable to overcome alienation due to prolonged family conflicts. There are old women who rely only on the help of social services, due to forced loneliness or character. Therefore, it seems important to improve the quality and expand the content of social services that work with people of respectable age. It seems expedient to involve volunteers from among the future specialists in this field in such work. People of respectable age prefer to engage in quar-

antique activities that allow them to stay at home and feel active and needed by the family. The survey showed that the need for online services for the elderly has increased, as they are the most vulnerable group of the population and the problem of home education of this category remains relevant. It is important to prepare future professionals to master the methods of working with people of respectable age in quarantine. These issues will be prospects for further research in this area.

Keywords: elderly people, adult education, social services, social work with elderly people, spread of SARS-CoV-2.

Постановка проблеми зумовлена інтересом міжнародної спільноти до питань старіння людей похилого віку. З ініціативи Генеральної Асамблеї ООН 14-го грудня 1990-го року, резолюція № A/RES/45/106, 1 жовтня було визначено Міжнародним днем людей похилого віку. Увага до проблем цієї вікової групи зумовлена не лише даниною традиційної поваги до категорії людей поважного віку, але й стратегічно важливою для усього світу проблемою – зниженням внесків в спеціальний Цільовий фонд з проблем старіння ООН, на тлі стрімкого старіння населення по всьому світу. Поширення SARS-CoV-2 загострило актуальність соціального обслуговування людей поважного віку в аспекті необхідного пошуку нових раціональних способів надання соціального захисту цій вразливій категорії населення та доцільністю вироблення нових методів і форм догляду й опіки, а також організації навчання цієї вікової групи.

За даними Міністерства соціальної політики, в умовах карантину на Україні більше сорока тисяч соціальних працівників і робітників турбуються про добробут громадян похилого віку. Більше тридцяти тисяч соціальних робітників залучені до соціального обслуговування одиноких громадян та осіб з інвалідністю. Соціальна допомога людям похилого віку орієнтована на доставку додому продуктів харчування, медикаментів та інших товарів. Соціальні робітники допомагають сеньйорам сплачувати комунальні рахунки, у приготуванні їжі, у особистому індивідуальному догляді, прибиранні. За рік карантину соціальними працівниками виявлено орієнтовно двадцять тисяч осіб похилого віку, що потребують допомоги держави [8].

В умовах карантину чинною залишається постановка Кабінету Міністрів України № 256 від 12.04.2017 «Про деякі питання використання коштів державного бюджету для виконання заходів із соціального захисту дітей, сімей, жінок та інших найбільш вразливих категорій населення». Відповідно до її положень громадяни похилого віку мають право на отримання матеріальної допомоги у разі хвороби чи смерті близьких, родичів, чи інших особливих обставин. Програмами соціального захисту передбачена матеріальна допомога сім'ям у складних життєвих обставинах: на проведення хірургічних операцій, придбання лікарських засобів, ліквідацію наслідків пожежі, у випадку смерті близьких родичів. Програмою соціального захисту, на муніципальному рівні, охоплено також активістів ветеранського руху. Вони забезпечуються безкоштовними пувітками на відпочинок, безкоштовним зубним протезуванням у розмірі дві тисячі двісті гривень.

Станом на перше січня 2020 року в Україні працює 796 територіальних центрів соціального обслуговування. Соціальним захистом, що надається цими закладами охоплено близько 1,2 млн.

людей похилого віку. Серед них 918 відділень надають допомогу вдома, а 327 відділень проводять свою діяльність на стаціонарній основі. У них проживає біля дванадцяти тисячі осіб; діють 282 будинки-інтернати для осіб похилого віку, осіб з інвалідністю [8]. Отже, законодавча база та статистика роботи соціальних служб переконують у тому, що незважаючи на вимушені складні обставини люди поважного віку забезпечені належним доглядом та турботою з боку держави.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Українську концепцію соціальної роботи з людьми поважного віку сформовано не лише виходячи з вітчизняної практики, але й на основі зарубіжного досвіду. Зокрема, основи соціальної геронтології ґрунтуються на елементах досліджень американських вчених, особливості організації навчання сеньйорів увібрали кращі зразки досвіду республіки Польща; проведення дозвілля людей поважного віку ґрунтується на вітчизняних традиціях та запозиченнях Німеччини; а у практиці стаціонарних геріатричних закладів вплетено досвід України, Росії, Італії, Швеції. Теоретичні напрацювання Є. Холостової, А. Капської, І. Сагун, І. Трубавіної, Е. Марії є цінним навчальним матеріалом для майбутніх соціальних працівників.

Виділення не вирішених раніше частин проблеми. Хочемо долучитися до існуючих досліджень продовжити тему соціальної допомоги людям похилого віку, але звернути увагу на роботу закладів соціального обслуговування людей похилого віку в умовах поширення вірусу SARS-CoV-2. Оскільки ця проблема є ще актуальною для України.

Метою нашої статті є обґрунтування особливостей соціальної роботи з людьми похилого віку в умовах SARS-CoV-2 і роботи Університетів третього віку, зокрема.

Виклад основного матеріалу. Ми розуміємо соціальну роботу з людьми похилого віку як професійну діяльність, яка здійснюється спеціально підготовленими фахівцями та спрямована на надання кваліфікованої допомоги старій людині, її сім'ї або групі осіб похилого віку, які опинилися у скрутному становищі.

Усвідомлюємо, що вона має у структурі: інформування, діагностику, консультування, пряму та фінансову допомогу, догляд та обслуговування хворих і самотніх людей, які потребують допомоги, та їх орієнтацію на власну активність у вирішенні складних ситуацій.

Перед соціальними працівниками в умовах поширення вірусу SARS-CoV-2 стоїть мета сприяти відновленню здатності людей похилого віку до нормального функціонування у суспільстві, забезпечення їм умов для фізичного виживання, соціальної активності та збереження здоров'я.

З цієї метою широко запроваджуються обґрунтовані А. Капською, Є. Холостовою, Ю. Мацкевіч

технології соціальної роботи, які реалізуються за допомогою техніки спілкування з клієнтами; техніки соціально-організованих дій, які стосуються проживання та оцінки потреб; техніки адаптації, реабілітації. Особливостями технологій є їх спрямованість на дотримання таких принципів щодо людей похилого віку як: незалежність, участь, догляд, реалізація внутрішнього потенціалу, гідність [9]. Не будемо вдаватися до пояснення суті принципів з огляду на їх відомість фахівцям. Зазначимо, лише, що хвороба ХХІ століття загострила соціальний конфлікт співіснування молодого і старого покоління (подібні конфлікти простежувалися на початку ХХ століття, після Великої вітчизняної війни, і сьогодні, в умовах недостатнього геріатричного фінансування, яке дуже потрібне для надання якісної та вчасної медичної допомоги людям похилого віку). Окремі фахівці, на жаль, недомагання та хвороби старих людей, розглядають як головну причину бюджетної асиметрії та економічних труднощів геріатрії. Для подолання такого підходу проводяться лекції, відео конференції, круглі столи з темою обговорення соціально-корисної активності людей похилого віку.

Провідними принципами соціальної допомоги людям похилого віку, в умовах поширення SARS-CoV-2, залишаються принципи: адресності, гарантованості, диференційованого підходу, самостійності місцевих органів влади і соціального захисту в питаннях організації і проведення заходів щодо надання старим людям соціальної допомоги, соціального регулювання який передбачає перегляд соціальних нормативів у зв'язку з вимогами життя.

Популярними сьогодні є такі різновиди соціального обслуговування літніх сімей та їх членів: обслуговування вдома, яке проводиться у вигляді надання соціальним працівником побутових та соціально-медичних послуг. Користуються попитом людей поважного віку послуги: доставка продуктів харчування, товарів першої необхідності, медикаментів, різні види особистої допомоги, сплата комунальних послуг, здача білизни до пральні, сприяння у отриманні медичної допомоги, зубного протезування, відвідання підпічних в санітарних лікарняних закладах, сприяння у здійсненні ремонту житла, забезпечення паливом, обробка присадибних ділянок, доставка води, допомога у написанні листів [7, с. 35]. Практикується напівстаціонарне обслуговування орієнтоване на медичне, побутове, культурне обслуговування пенсіонерів та інвалідів у денних і нічних стаціонарах, організацію їхнього відпочинку, залучення до посильної трудової діяльності, підтримання звичного способу життя. Має місце термінове соціальне обслуговування, що надається у вигляді невідкладної одноразової допомоги, яка орієнтована на підтримку життєдіяльності громадян, котрі негайно потребують соціальної підтримки. Часто це гаряча їжа, забезпечення продуктовими наборами та товарами першої необхідності, надання разової юридичної допомоги, грошової допомоги, спеціального транспорту, засобів санітарії і гігієни.

Соціально-консультативне обслуговування орієнтоване на психологічну підтримку людини похилого віку в умовах поширення вірусу,

активізацію її ресурсів для вирішення власних проблем. Практикується воно у формі реабілітаційних послуг, тобто таких, які потрібні для критичних ситуацій та, звичайно, стаціонарна форма соціального обслуговування яка здійснюється у центрах соціального обслуговування.

Соціальне обслуговування проводиться на безкоштовній, частково платній і повністю платній основі. Часто до питань оплати лікування людей похилого віку долучаються гуманітарні благодійні фонди, фонд соціального захисту ветеранів Великої вітчизняної війни, товариство Червоного Хреста, релігійні організації.

Серед них на особливу увагу заслуговує діяльність міжнародного благодійного фонду, що працює в Україні з 1994 – «Карітас». В умовах, що склалися організація в Україні прагне створити, розвинути та запровадити надійну кваліфіковану модель домашнього догляду. «Карітас» надає такі послуги, які не в змозі виконати сам хворий, члени його родини чи інші люди, які здійснюють догляд, зокрема: медичне обслуговування і догляд за хворим; реабілітаційні рухові вправи; допомога під час відвідувань лікаря і приватних візитів до хворого; інформація, консультації, емоційна підтримка; прокат допоміжних засобів догляду надання допомоги в домашньому господарстві й організації харчування; навчання догляду та інструктаж членів родини хворого. Працівники «Карітасу» з домашнього догляду формують свої завдання у співпраці з членами родини, лікарями, волонтерами [1, с. 34].

В умовах поширення вірусу SARS-CoV-2, доцільно зважати на те, що ціннісні змісти культури створюють передумови відновлення соціальних зв'язків особистості і суспільства, розвиваючи механізми ресоціалізації засобами дозвіллевих інтересів. Першим, хто визначив компенсаційну суть дозвілля і дозвільневої діяльності, функцію суб'єктивної свободи проти вторгнення соціального оточення, був Д. Рісмен. На його думку, вільний час надає зовнішньо детермінованому типу можливість повернутися до самого себе, стає джерелом його індивідуальності й автономізації. Багато західних дослідників розглядають вільний час як засіб компенсації дійсності. Серед них французькі теоретики (Ж. Батай, Р. Кейс, В. Райх, Е. Фромм), американські соціологи (Е. Мейо, М. Мід). Однією з особливостей культурної активності людей похилого віку є баланс групової та індивідуальної участі. Хоровий спів, дискусійні клуби, фізичні вправи, ігри, майстерні за виготовлення предметів народної творчості, освітні курси – такі заходи не тільки підвищують статус людини в її власних очах, задовольняють її особисті, культурні потреби, а й підвищують комунікативність, яка надто важлива для людей похилого віку. Участь людей літнього віку у суспільному житті може мати такі форми: політична. Вона виявляється не лише у голосуванні на виборах, але й участі у політичному житті на місцевому, національному, регіональному рівні. Іншою формою участі у житті суспільства є добровільна волонтерська робота, що охоплює широке коло різних видів діяльності: спорт, культуру, соціальну роботу.

Карантинні заходи, спричинені SARS-CoV-2, зблизили старше і молодше покоління у родині

ні. У багатьох дідусів і бабусь налагоджуються дружні взаємини з дітьми та онуками, правнуками. Вони часто відіграють домінуючу роль у мотиваційній сфері людей похилого віку, дають їм відчуття особистісного та сімейного оновлення, вносять різноманіття у їхнє життя, надають йому сенсу. Дідусь і бабуся виконують важливі соціальні ролі, які мають різну мотиваційну спрямованість: присутність – зумовлена прагненням бабусі і дідуса створити спокійну обстановку, особливо за наявності загрози розпаду сім'ї.

Епідемія вплинула на роботу такої соціальної послуги для людей третього віку як «Університети третього віку». Заклади є поширеною формою мобілізації людей старшого віку для задоволення власних потреб. Основне завдання їх діяльності – позбавити людину старшого віку від самотності і надати їй альтернативу у вирішенні власних проблем.

Чернівецький університет третього віку імені Адольфа Кольпінга належить католицькому об'єднанню «Справа Кольпінга», яке супроводжує та підтримує людей в житті, вірі, освіті та добрих вчинках. Освіта, діяльність та духовність – це три неписані, тісно між собою поєднані сфери роботи та життя в «Справі Кольпінга».

Соціальна програма призначена для осіб, які вийшли на пенсію і мають потребу в отриманні додаткових знань й умінь. У своїй діяльності університет керується Положенням про Університет третього віку і чинним законодавством України. Серед завдань, яке ставить перед собою заклад основні спрямовані на поліпшення якості життя осіб літнього віку, просвіту, дозвілля, психічне та фізичне відновлення; використання потенціалу людей поважного віку для побудови громадянського суспільства в Україні; захист прав й інтересів слухачів у процесі саморозкриття і розвитку духовних багатств [10].

Для досягнення своєї мети університет реалізує програми, які спрямовані на примноження історичної і культурної спадщини держави, організацію відпочинку людей поважного віку, спортивні заняття тощо. При цьому за вихідний момент своєї діяльності заклад бере положення про те, що освіта людей літнього віку виступає структурним елементом безперервної освіти та має власні концептуальні засади, які вимагають врахування характерних психофізіологічних змін особи при оптимально-позитивному старінні [4]. Серед змін уповільнення реакцій при більшій і швидкій стомлюваності, погіршення здатності до сприйняття, звуження обсягу та зменшення тривалості зосередження уваги, труднощі розподілу і переключення уваги, зниження здатності до концентрації уваги, підвищена чутливість до сторонніх перешкод, деяке зменшення можливостей пам'яті, ослаблення тенденції до «автоматичного» запам'ятовування, труднощі відтворення отриманої інформації. Зважаючи на такі особливості в університеті м. Чернівці структурували програму навчання та враховували психолого-педагогічні умови організації процесу навчання людей похилого віку. Так, викладач у своїй діяльності керується наступними вимогами: створення позитивної, комфортної атмосфери навчання; врахування досвіду студентів; вияв поваги, толерантності,

врахування вікових фізіологічних та психічних порушень слухачів; вивчення потреб та інтересів студентів, та на їх основі розроблення програми й змісту навчання; залучення студентів до розроблення програми навчання та проведення занять (особливо практичного спрямування); постійний моніторинг занять з метою коригування змісту і методів навчання. Освіта людей літнього віку в Університеті третього віку від початку базувалася на навчальних програмах для дорослих, які згодом були модифіковані, шляхом введення специфічних дисциплін для людей похилого віку. У зв'язку з карантинном процесом відновлення знань здійснюється в домашніх умовах, організовані індивідуальні консультування в телефонному режимі з питань соціального захисту, соціально-правових питань, щодо отримання комунальних та соціальних послуг. Забезпечено допомогу в організації денної зайнятості, сприяння у відвідуванні бібліотек (з дотриманням вимог карантину) для забезпечення книгами, журналами, газетами.

Карантин вимагає від соціальних працівників та соціальних робітників оперування різноманітними методами і прийомами налагодження та підтримання спілкування з людиною похилого віку. Особливостями бесіди з людиною похилого віку є побудова її на принципах довір'я, максимальній природності і невимушеності. Ні в якому випадку вона не має нагадувати спеціальне обстеження, натомість вимагає спеціальних умінь та такту. У ході спілкування з людиною похилого віку в умовах обмеженого пересування в межах села чи міста доцільно ясно уявляти ціль; розробити план бесіди; продумати приблизні запитання (важливо щоб одні запитання непомітно перевірялися іншими). Соціальний працівник повинен дати клієнту виговоритися; ні в якому разі не повинен тиснути на клієнта, давати його діям оцінки, засуджувати; бути максимально близьким до мови людини похилого віку, уникати у спілкуванні термінів; при уточненні запитів використовувати ті характеристики, описи, які вживає клієнт; бути чітким та лаконічним у висловлюваннях; використовувати прості запитання для розвитку діалогу; мова має йти про ті задачі і ситуації, які хвилюють кожну людину похилого віку [2]. Головне це бути емпатійним слухачем, який іноді задає коректні запитання, сприяє продовженню бесіди. У бесіді схвалюється використання техніки парадоксальних запитань, це дозволить виявити протиріччя і побачити справжнє відношення людини похилого віку до предмету бесіди. В умовах он-лайн можна практикувати групову дискусію. Її мета – обмін думками і судженнями між членами групи, зняття емоційної напруги, вимушеної самотності. Завдяки дискусії люди поважного віку імпровізують, діють за рамками передбаченого, дослухаються до думки один одного. Цей метод сприяє обміну інформацією, думками на вироблення рішення, досягнення згоди. Саме дискусія сприяє різнобічному обговоренню питання, формуванню всебічного аналізу ситуації. Малоефективною вона буде в питаннях обговорення планів клієнта на майбутнє, але цей метод допоможе активізувати потенціал людей похилого віку.

Для урізноманітнення дозвілля в геріатричних пансіонатах можна проводити рольові ігри за участю до шести осіб. Рольова гра активізує життєві установки людини похилого віку, дозволяє виявити схильність людини похилого віку до виконання певного набору дій в конкретних ситуаціях. Установка виконує функцію стабілізації діяльності, сприяє збереженню її спрямованості та форми виконання, не дивлячись на зміну ситуації.

Складніше проводити он-лайн особистісно-орієнтовану індивідуальну та групову психотерапію, а також різні варіанти аналізу конфліктних переживань клієнта. На допомогу у консультуванні прийде арт-терапія. Вона орієнтована на взаємодію арт-терапевта з людьми похилого віку, але при цьому вимагає врахування цілого ряду психологічних, соціальних і фізіологічних факторів. Арт-терапевтичні вправи спрямовані на подолання соціальної ізоляції, підвищення самооцінки людини похилого віку, створення умов для актуалізації її життєвого досвіду, визнання цінностей, реалізація нею свого творчого потенціалу. Он-лайн практикуються індивідуальні та групові заняття. Найбільш популярними техніками є техніка «малюнок». Арт-терапевт пропонує намалювати композицію і передати сусіду по групі. Той домальовує деталі малюнку і передає далі по колу до тих пір, поки воно не повернеться до свого першого автора. Сприяє знайомству людей похилого віку між собою така арт-терапевтична техніка як «карта життя». Клієнти за поданою схемою, яка включає такі важливі елементи як: сім'я, робота, кар'єра, здоров'я, навчання, мрії використовуючи доступні для них арт-терапевтичні техніки передають важливі моменти їхнього життя, ті, про які вони б хотіли розказати іншим. Потім проводиться групове обговорення особистих карт життя. Важливо щоб клієнти сконцентрували свою увагу на успіхах і досягненнях, колективно обговорили сумніви.

Завдання психологічної допомоги зі зміцнення психічного здоров'я людей похилого віку полягають у: адаптації до статусу пенсіонера, допомозі клієнту розглянути і оцінити свої інтереси та життєві ресурси, обрати для себе захоплюючу справу. У допомозі прийняти старість і все минуле життя у цілому, у пошуку нових орієнтирів (формування позитивного образу старості як

часу для щастя, розвитку, внутрішнього спокою, обговорення всього кращого, що є в актуальній життєвій ситуації). У підвищенні загального фону настрою. У підтриманні самооцінки.

З метою оптимізувати роботу з людьми поважного віку в умовах поширення вірусу SARS-CoV-2 нами методом інтерв'ю вивчалися потреби цієї вікової групи. В інтерв'ю взяли участь біля 256 осіб віком від 56 до 80 років. Вибірка визначалася випадково. Серед інтерв'юєрів особи, які воліють в умовах карантину обмежити спілкування з іншими людьми – 39%, особи, які ведуть активну волонтерську роботу – 20%, особи, які дотримуються усіх застережних заходів, що культивуються у державі – 41%. Опитаним задано десять запитань: «Яку поведінку Ви культивуєте в період карантину? Чим зумовлений вибір Вашої поведінки? «Як Ви можете вплинути на ситуацію що склалася стосовно покращення якості життя і благополуччя людей похилого віку? Чи змінилися Ваші сімейні стосунки у період карантину? Чи задоволені Ви якістю медичного обслуговування? Чи користуєтеся Ви послугами соціальних працівників (робітників)? Якими саме? Чи задоволені Ви якістю цих послуг? Яка ланка роботи з людьми поважного віку на сьогоднішній день потребує покращення? У чому?».

Опрацювання результатів дозволило нам зафіксувати та взяти до уваги при підготовці фахівців результати представлені на рисунках:

Вікові категорії опитаних розподілилися таким чином з огляду на два чинники: тривалість життя людей похилого віку та їхню соціальну активність.

Серед опитаних відповідно беруть активну участь у житті країни 10% осіб у віці до 60 років, і дотримуються усіх карантинних обмежень особи до 70 років. Після 70 років люди поважного віку воліють більше часу проводити вдома. Є й такі що до 60 років воліють більше часу проводити вдома, що зумовлено індивідуальними причинами (сімейними зв'язками, емоційними переживаннями людей поважного віку).

У період карантину особи поважного віку займаються більше домашніми справами: читають книги, прибирають у будинку, спілкуються з іншими засобами інтернет ресурсів, відвідують соціальні центри обслуговування людей поважного віку, працюють у групах взаємодопомоги.

Графічно результати зображено на рисунку 3. Отже, показник відвідування центрів соціальних служб, які надають послуги людям похилого віку зменшився, що свідчить про необхідність тимчасового зміщення акцентів в роботі з цією категорією населення на домашнє обслуговування та надання інформаційної освіти.

Більшість опитаних 70% аргументують вибір поведінки страхом захворіти на вірус і через це понести матеріальні збитки (45%) та померти (55%). Більшість опитаних передбачають летальний вихід з хвороби через ослаблений організм, незбалансоване харчування, низький рівень матеріального достатку. Ці відповіді вимагають взяття їх на озброєння практичними психологами, що працюють у соціальних службах, а також відділам матеріального забезпечення людей похилого віку для того, щоб оптимізувати роботу у цьому напрямі. Більше половини опитаних (75%) вважають, що можуть позитивно вплинути

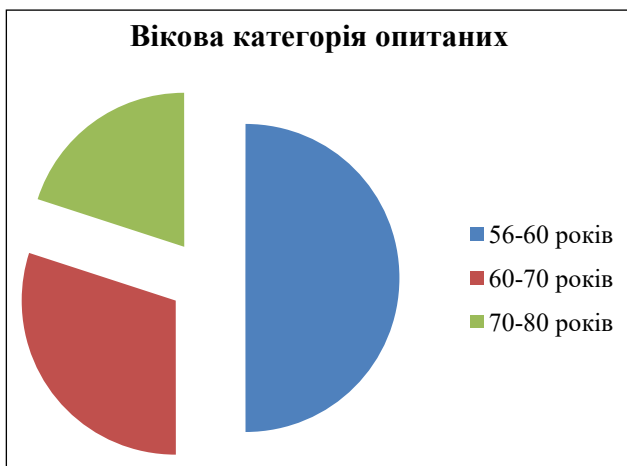

Рис. 1. Вікова категорія опитаних

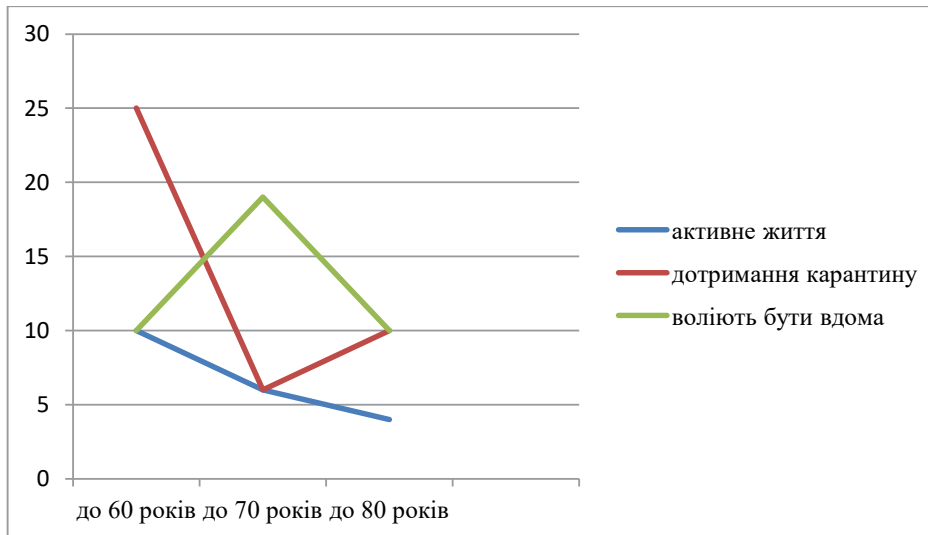

Рис. 2. Результати інтерв'ю щодо вибору способу поведінки в умовах поширення вірусу

Рис. 3. Провідні заняття осіб поважного віку

на ситуацію коли в таких умовах обмежать коло безпосереднього спілкування і перейдуть на онлайн спілкування чи на телефонне. 5% опитаних вважають, що маючи медичну освіту зможуть допомогти у профілактиці поширення вірусу, а ще 20% уникнули відповіді.

Сімейні стосунки у опитаних змінилися у позитивний бік. Вони частіше стали бачитися з ді-

тьми та онуками, що проживали окремо – 65%, так як ті приносять їжу і ліки. У 10% ніяких змін не відбулося, оскільки вони повністю на державному утриманні; а 20% відзначили, що змін у сімейних стосунках не відбулося через давні конфлікти з дітьми; у 5% сімейні взаємини погіршилися через смерть близьких людей.

Графічно це ілюструє рисунок 4.

Рис. 4. Сімейні стосунки людей поважного віку

Медичними послугами скористалися більше половини опитаних, в основному: в віці до 60 років (35%) і в віці 60-70 років (25%), у віці до 80 років (15%). Не зверталися до послуг медичних закладів 25% опитаних. Соціальним послугами скористалися менше половини опитаних – 45%. В основному це надання консультацій щодо пенсійного забезпечення і субсидій.

Люди поважного віку вважають, що найбільш актуальними сьогодні у соціальній роботі з ними є проведення он-лайн навчання щодо користування сучасними інформаційними технологіями, он-лайн консультації щодо соціального захисту та створення банку доступних соціальних послуг як на безоплатній так і на платній основі, надання оперативної психологічної допомоги у стресі.

Проведене дослідження вимагає більш масштабної вибірки. Але й отримані нами показники дозволяють говорити про доцільність формування актуальних на сьогодні напрямів роботи з людьми поважного віку: профілактики поширення інфекції серед осіб поважного віку, створення банку послуг, надання якісної он-лайн освіти, створення розважальних сімейних програм, проведення психологічного консультування, озброєння майбутніх соціальних працівників методиками роботи з людьми поважного віку в умовах поширення вірусних інфекцій, перенавчання існуючого персоналу щодо роботи в нових умовах (користування найпростішими медичними апаратами, техніками спілкування з людьми поважного віку в стресових ситуаціях). Вважаємо, що ці заходи дозволять особам поважного віку краще соціалізуватися в умовах поширення вірусу, та сприятимуть подоланню ними стану безпорадності та сезонної депресії.

Висновки і пропозиції. Узагальнення результатів дозволяє сформулювати висновки про те, що добре організована, цілеспрямована робота з людьми поважного віку, в умовах поширення вірусної інфекції, забезпечить позитивні результати за умов: проведення профілактичної роботи серед осіб цієї категорії. До цієї роботи мають залучатися волонтери, студенти спеціальності «Соціальна робота», викладачі вищих навчальних закладів, працівники геріатричних закладів. Наступною не менш цінною умовою є навчання самих людей поважного віку правилам користування інформаційними технологіями: Інтернетом, телефоном, а також правилам дотримання особистої гігієни. Важливим видається в умовах, які склалися, відпрацьована відповідно до існуючого державного та міжнародного законодавства робота соціальних служб, які забезпечують соці-

альний захист людей поважного віку. Доцільно до такої роботи залучати місцеві мас-медіа. Найбільш актуальною на сьогодні видається робота з сім'єю людини поважного віку в напрямі профілактики сімейних конфліктів, адже, як показало опитування саме найближче оточення люди поважного віку розглядають як головне джерело допомоги, тому доброзичливі взаємини є могутнім стимулом для самоорганізації особистості. З цією метою можна проводити он-лайн консультації, навчання людей похилого віку, психологічні консультації на телефоні довіри. Потребують доопрацювання питання фахової підготовки фахівців до роботи з людьми поважного віку в умовах поширення вірусної інфекції. Вважаємо, що провідними принципами у цьому питанні мають стати принципи: гуманності, що передбачають гуманний підхід до людей поважного віку при наданні їм соціальних послуг та гуманні основи фахової підготовки спеціалістів до такої роботи. Принцип інтегрованості, який орієнтує на співпрацю державних, приватних ініціатив на цьому полі роботи. Принцип науковості, який передбачає використання у такій роботі науково виважених фактів та даних. Принцип оптимізації, який дозволяє досягати поставлених завдань у роботі з людьми поважного віку за найменших затрат часу і ресурсів. І безперечно не можливо оминути увагою принцип доступності наданих послуг. Доступність передбачає створення матеріально доступних послуг для людей поважного віку та забезпечення доступного життєвого простору для цієї категорії осіб що дозволяло б їм безперешкодно дістатися до соціальних центрів, які здійснюють соціальний захист людей поважного віку. Принцип компетентності має передбачати запровадження різнопланових заходів, які сприяють формуванню знань, умінь та навичок роботи з людьми поважного віку, враховуючи їх життєвий досвід та знання.

Розпочате дослідження має перспективи, які полягають у запровадженні у освітній процес навчальних закладів, які здійснюють підготовку соціальних працівників до роботи з людьми поважного віку навчального матеріалу, що забезпечив би знання про заходи, які можна впроваджувати у роботу з людьми поважного віку в умовах поширення вірусних інфекцій, уміння та навички злагодженої інтегрованої взаємодії усіх фахівців, які працюють з людьми поважного віку. Не можна залишати без уваги розпочате опитування. Залучення до опитування більшої кількості респондентів дозволить правильно визначити вектори актуальної соціальної роботи у цьому напрямі.

Список літератури:

1. Бойко А.М., Боднаренко Н.Б. Соціальна робота. Робота з конкретними групами клієнтів. Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. 166 с.
2. Вельвовский И.З., Лигигарт Н.К., Багалея Е.М., Сухоруков В.И. Психотерапия в клинической практике. Київ : Здоров'я, 1984. 160 с.
3. Принципы Организации Объединенных Наций в отношении пожилых людей. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/> (дата звернення: 20.01.2021).
4. Сагун І. Міжнародний досвід організації навчання людей третього віку. *Освіта дорослих*. 2010. Вип. 2. С. 199–208.
5. Капська А.Й. Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.
6. Мацкевич Ю.Р. Підготовка соціальних педагогів до роботи з людьми похилого віку: визначення проблеми. *Наукові записки Ніжинського держ. пед. ун-ту ім. М. Гоголя. Сер. Психолого-педагогічні науки*. 2001. С. 37–41.
7. Ковальчук І.В., Филичук В.С. Методика соціально-педагогічної роботи з людьми похилого віку. Чернівці : ЧНУ, 2009. 184 с.

8. Міністерство соціальної політики Близько 40 тисяч працівників соціальних служб надають необхідні послуги людям, які потребують допомоги. URL: <https://www.msp.gov.ua> (дата звернення: 20.01.2021).
9. Статут університету третього віку імені Адольфа Кольпінга. *Життя і знання*. 2016. С. 23.
10. Холостова Е.И. Социальная работа с пожилыми людьми : учебное пособие. Москва : Дашков и К., 2003. 296 с.
11. Maria E. Zuniga. Aging: Social Work Practice. Encyclopedia of Social Work. XIX edition. England : Oxford University Press, 2008.

References:

1. Boiko A.M., Bodnarenko N. B. (2004) Sotsialna robota. Robota z konkretnymy hrupamy klientiv. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia.
2. Vel'vovskij I.Z., Ligigart N.K., Bagalej E.M., Suhorukov V.I. (1984) Psihoterapiya v klinicheskoy praktike. Kyiv: Zdorov'e. (in Russian)
3. Printsipy Organizatsii Obedinennykh Natsiy v otnoshenii pozhylykh lyudey. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/> (accessed 20 January 2021).
4. Sahun I. (2010) Mizhnarodnyi dosvid orhanizatsii navchannia liudei tretoho viku. *Osvita doroslykh*, vol. 2, pp. 199–208.
5. Kapska A.Y. (2005) Sotsialna robota: navchalnyi posibnyk. Kyiv: Tsentri navchalnoi literatury.
6. Matskevych Yu.R. (2001) Pidhotovka sotsialnykh pedahohiv do roboty z liudmy pokhyloho viku: vyznachennia problemy. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzh. ped. un-tu im. M. Hoholia. Ser. Psykholoho-pedahohichni nauky*, pp. 37–41.
7. Kovalchuk I.V., Fylypchuk V.S. (2009) Metodyka sotsialno-pedahohichnoi roboty z liudmy pokhyloho viku. Chernivtsi: ChNU.
8. Ministerstvo sotsialnoi polityky. Blyzko 40 tysiach pratsivnykiv sotsialnykh sluzhb nadaiut neobkhidni posluhy liudiam, yaki potrebuiut dopomohy. Available at: <https://www.msp.gov.ua>. (accessed 20 January 2021).
9. Statut universytetu tretoho viku imeni Adolfa Kolpinha (2016). *Zhyttia i znannia*, p. 23.
10. Holostova E.I. (2003) Social'naya rabota s pozhylymi lyud'mi: uchebnoe posobie. Moscow: Dashkov i K.
11. Maria E. Zuniga (2008) Aging: Social Work Practice. Encyclopedia of Social Work. XIX edition. England: Oxford University Press.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-46>

UDC 371.311.5

Lakiychuk Olha, Nikitina Nataliia
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

FEATURES AND PROBLEMATICS OF THE TRANSITION TO THE DISTANCE TEACHING OF THE FOREIGN LANGUAGE

Summary. The need to know at least one foreign language is an important and undoubted factor on the path to success of modern man and professional in their field, given that more and more professionals and scientists seek international work, participate in international conferences. Until recently, foreign language classes were quite traditional, namely held in a real classroom, using traditional teaching methods and tools. But given the epidemic situation in 2020, more and more educational institutions are deciding to switch to blended or distance learning. Distance learning in these terms has become a decent attempt to solve the temporal and spatial constraints of the traditional personal learning. Online learning has been the result of the full adoption of technology as part of our lives. In today's world, the term "distance learning" originated due to needs of society and in a short period of time combined all the benefits of the use of modern technologies in the educational process, namely the use of social networking and multimedia along with traditional methods. Distance learning technologies are many new opportunities for teaching foreign languages that allow even more to expand the range of teaching techniques. This paper reports the issues and problems of transition from the traditional type of studying to the distance learning, as well as its features and difficulties that may arise during the transition. The article also reports the prospects for further use of distance learning. This work also highlights the psychological and pedagogical features that may affect the teacher's performance of their pedagogical activities, as well as problems that may arise during the transition to distance learning. The main methods of teaching a foreign language under distance learning are proposed.

Keywords: distance learning, English language, effective training, online training.

Лакійчук О.В., Нікітіна Н.С.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕХОДУ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО ВИКЛАДАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Анотація. Необхідність володіння хоча б однією іноземною мовою є важливим та безсумнівним фактором на шляху до успіху сучасної людини та професіонала в своїй сфері, беручи до уваги, що все більше спеціалістів та науковців прагнуть до міжнародної праці, приймають участь у міжнародних конференціях. Донедавна заняття з іноземної мови мали досить традиційний характер, а саме проводились у реальному класі, використовуючи традиційні методи та засоби навчання. Але враховуючи епідемічну обстановку 2020, все більше і більше навчальних закладів вирішує переходити на змішаний чи дистанційний тип навчання. Всесвітня мережа Інтернет стала на сьогодні основною платформою та посередником у роботі та навчанні в усьому світі. Викладачі та студенти мають змогу отримувати доступ до майже будь якої інформації, що може існувати у мережі Інтернет: тексти, аудіо, відео, підручники, підкасти. За допомогою різноманітних інтернет та Google сервісів викладач може озброїтись безліччю інструментів, що сприятимуть швидшому та ефективнішому засвоєнню матеріалу. Тому саме електронні та мережеві надбання в цей непростий час дали можливість продовжувати навчання, а також, зокрема, вивчати англійську та інші іноземні мови. У цій роботі розкрито питання та проблематика переходу від традиційного типу навчання до дистанційного, а також його особливості та складнощі, що можуть виникати при переході. В статті також розкриті перспективи подальшого використання дистанційного типу навчання. Дана робота також виділяє психологічні та педагогічні особливості, що можуть впливати на виконання викладачем своєї педагогічної діяльності, а також проблеми, що можуть виникати при переході до дистанційного типу навчання. Запропоновані основні методи викладання іноземної мови за умови дистанційного навчання. У статті проаналізовано переваги та недоліки переходу до дистанційного типу навчання, оскільки це може вимагати знання та використання нових технічних засобів, технік, матеріалів, а також швидкого пристосування до нових реалій, як зі сторони викладача, так і зі сторони студента.

Ключові слова: дистанційне навчання, іноземна мова, методи навчання, ефективність викладання.

Problem statement. The strongest argument for reforming distance education is a rapidly growing potential for students who do not have access to traditional methods of studying or specialized courses, and their desire to acquire knowledge despite their place of study or financial constraints.

The need of modern society for specialists who are fluent in a foreign language in everyday life and in professional activities, necessitates finding new constructive ideas to solve the problem of optimiza-

tion and intensification of foreign language learning, acquisition of new knowledge and improvement of the level of language and speech training [3, p. 39].

The purpose of the article is to reveal the status and prospects of the use of distance learning of English in the training of future specialists.

Analysis of recent research and publications. The problem of using the latest information technologies in the educational process of

higher educational institutions was dealt with by such domestic and foreign scholars, educators and methodologists, such as J. Underwood, O. Andreev, E. Belova, A. Bernadsky, V. Bespalko, V. Voronina, R. Gurevich, A. Dabagyan, T. Kashitsyn, P. Mayer, V. Soldatkin, V. Tikhomirov, T. Yashchur. The use of the Internet in education was studied by I. Zakharova, E. Polat, V. Popov; Peculiarities of "teacher-student" communication in the process of distance learning were considered by V. Bazhenov and P. Markov.

Main material. Distance learning technologies are represented as many new opportunities for teaching foreign languages that allow expand the range of teaching methods the same way the language laboratories, television and computers have increased the standard class. It is very important to review these distance-learning options to distinguish their ability levels as these systems have different limitations on the learning process. For instance, one-way systems, that use only presentations, have been exposed to criticism, as they did not provide anything other than a video distribution system that could be played by sending videos to the students [4].

Lack of the direct bilateral interaction that characterizes many distance education programs, contradicts the goals of teaching foreign language. However, using this interaction, remote technologies can maintain the integrity of foreign language teaching. Educational strategies that encourage student-teacher dialogue and student autonomy in distance learning situations should be included in the learning process.

Study main material. The purpose of the discipline "Foreign language" is to form the ability of intercultural communication, which has a professional orientation, and is realized on the basis of the formation of intercultural communicative competence. The latter, in its turn, is defined as such a level of mastery of speech, language, socio-cultural and professional subject knowledge, skills and abilities in native and foreign languages, which allows to carry out intercultural communication [1, p. 37].

The main characteristic of computer learning of foreign languages in general as an object of scientific research is its obvious interdisciplinary nature. This is a specific type of problem-oriented research, located between the scope of pure theoretical research, in which knowledge is central, and the scope of informed action, which is dominated by applicability, effectiveness and practical results. The purpose of such research lies in the field of practice, their implementation requires the initial selection and separation of the object of study, its structural components, correlated with subjects of disciplines that study this object. Interdisciplinary essence of the object determines the interdisciplinary paradigm of its study.

Features of psychological and pedagogical conditions of educational implementation process, inherent in one or another form of learning, are largely determined by what real opportunities the student and teacher have for interpersonal communication. For distance learning of foreign languages such feature is the indirect nature of the communication process between teacher and student, which is carried out through computer communications [7, p. 78].

Distance learning provides the possibility of constant and dynamic telecommunications at a distance between student and teacher and students, and the initiative of such communication can come from any of the specified objects of educational process.

It is this feature that allows to make distance learning of foreign languages via the Internet significantly different by form from distance learning, and to some extent to bring it closer to the eye-to-eye teaching. It is clear that telecommunication is incapable (for a number of psychological and pedagogical reasons) to be replaced in full by "live" communication [5, p. 128].

As mentioned above, the effectiveness of the use of a tool largely depends on its didactic features. The Internet is a unique environment for learning foreign languages. Enormous informational and didactic opportunities of the computer networks are most effectively used for: educational activities in the process of distance learning courses; independent cognitive activity of students; educational process in and out of class, in particular in the system of additional education.

Learning a foreign language helps to raise the level of general education and qualifications of specialists and is considered as an integral element of the educational system, which is characterized by integrity, autonomy and specificity. Requirements for training specialists of a new type are reflected in the qualification characteristics of the high school graduates (both bachelors and specialists) and provide presence of high culture and knowledge of a foreign language. A graduate of the technical higher educational institution must have spoken language skills, skills of reading, translation and abstracting of texts by specialty.

The motivation for learning foreign languages is a professional need of the student to become a highly qualified specialist with the ability to communicate in a foreign language and obtain information from the latest foreign literature. Therefore, one of the features of this discipline in non-language universities and educational institutions are its professionally-oriented nature [9, p. 79].

Consideration and analysis of the organization of foreign language learning remotely on computer telecommunications has shown that distance learning of foreign languages has its own specifics, due to the fact that it involves learning different types of speech activities. Naturally, for training such speech activities as reading and writing can be largely limited to the online course, as the features of these types of speech activities do not require voluminous graphics and even significant sound accompaniment. However, when learning to speak, pronunciation and listening can not be limited to text files, reliance on sound, as well as the creation of various situations, that stimulate the oral expressions of the subjects are being required, ie there is a need to rely on illustrative material.

The main purpose of teaching a foreign language in higher education is the formation of communicative competence, ie the ability to obtain fairly complete information when reading foreign texts, the ability to understand the interlocutor as well as expressing their opinion, point of view orally and in writing.

Thus, the peculiarity of the subject "foreign language" is that the purpose of learning is not the

knowledge of the subject itself, that is, of language (language competence), but the process of developing certain skills and abilities of different types of speech activity based on knowledge of the method of activity (communicative competence). According to the theory of activity to teach anyone types of activities are possible only in the course of this activity [6, p. 241].

Distance learning of English using computer and telecommunication technologies should ensure the implementation of such tasks like: formation and development of reading skills with the direct use of Internet materials; improving listening skills based on adapted and authentic audio texts; formation of skills and abilities of translation and abstracting of texts on a specialty; improving the skills of monologue and dialogic speech; expansion of active and passive vocabularies, acquaintance with the vocabulary of modern foreign language, which reflects a certain stage of development of the country's culture, social and political system of society; formation of elements of global thinking (dialogue of cultures); formation of stable motivation of cognitive activity, the need to use a foreign language in real communication; formation of a culture of communication [8, p. 27].

Research in the field of pedagogical technology confirms that the potential of computer distance learning can be most effectively used in the study of foreign languages, which includes discussion, intensive mental activity and collective activity. One of the promising areas of work in the system of foreign distance learning of the languages is an integrated approach to solving the main problems that are combined in this system: a set of technologies with high didactic potential and telecommunication technology; computer learning of foreign languages, multimedia technology and methods of intensive foreign language learning [11].

A review of the experience of using new information technologies in foreign language teaching has shown that foreign teaching experience is much ahead of the domestic. An analysis of the available information technology software in the field of English language teaching revealed that selected didactic computer programs are adequate to the developed models teaching. There are variants of didactic models of distance learning of the foreign languages with the use of information technology significantly affect the quality of teaching foreign languages to the students from higher educational institutions.

Conclusions. It is determined that distance learning of a foreign language is gaining popularity in educational space. Further development of information technologies, integration of Ukrainian distance education into the world educational community, the inevitable virtualization of universities operating in the field of distance education will lead to distance learning of foreign languages to compulsory study not only in the context of independent discipline, but also in combination with different courses.

Thus, having analyzed the features of the transition to distance learning, among the difficulties we can highlight the following:

- selecting, launching and adapting the learning platform;
- adapting curricula;
- monitoring of learning outcomes;
- teacher training in digital technologies;
- the need for a new structure of work organization;
- unwillingness of teachers and students to distance learning.

Concluding, one must say that these ones and some other problems should be solved in the process of transition to the distance learning to gain the highest level of effectiveness while teaching any foreign language.

References:

1. Andreev A.A. (2001) Kompyuternye i telekommunikatsionnye tekhnologii v sfere obrazovaniya [Computer and telecommunication technologies in the sphere of education]. *Technology school*, pp. 32–40.
2. Vishnevskaya G.V. (2011). Vnedrenie distantsionnykh tekhnologiy v protsess obucheniya inostrannomu yazyku studentov-zaochnikov neyazykovykh vuzov [The introduction of distance technologies in the process of teaching a foreign language to part-time students of non-linguistic universities]. *V.G. Berlinskiy PGPU News*, no. 24, pp. 589–592.
3. Dishleva Yu.V. (2008) Rol ta misce suchasnikh metodik u vivchenni anglijskoyi movi v kursy distantsijnogo navchannya [The role and place of modern methods in the study of English in the course of distance learning. Teaching languages in higher education at the present stage. Cross-curricular links. *Scientific research. Experience. Search*], vol. 13, pp. 35–41.
4. Konceptziya rozvritku distantsijnoyi osviti v Ukraini [The concept of development of the distance learning in Ukraine]. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html> (accessed 15 February 2021).
5. Kukharenko V.M. (2007) Distantsijne navchannya: encyklopedichne vidannya [Distance learning: encyclopedic edition]: educational and methodical manual. Kyiv, 128 p.
6. Sokolov A.V. (1996) Vvedenie v teoriyu socialnoj komunikacii [Introduction to the theory of social communication]. SPb., 327 p.
7. Homberg B. (1977) Distance Education: A Survey and Bibliography. L.: Kogan Page, 234 p.
8. Keengwe J. (2012) Student and Instructor Satisfaction with E-learning Tools in Online Learning Environments. *International Journal of Information and Communication Technology Education*, 8(1), pp. 76–86.
9. Oxford University Press (2020) Distance learning. Oxford Advanced Learner's Dictionary. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/distance-learning?q=distance+learning> (accessed 18 February 2021).
10. University of the people (2021) What is Distance Learning? The Benefits of Studying Remotely. URL: <https://www.uopeople.edu/blog/what-is-distance-learning/> (accessed 18 February 2021).

Список літератури:

1. Андреев А.А. Компьютерные и телекоммуникационные технологии в сфере образования. *Шк. технол.*, 2001. С. 32–40.
2. Вишневская Г.В. Внедрение дистанционных технологий в процесс обучения иностранному языку студентов-заочников неязыковых вузов. *Известия ПГПУ им. В. Г. Беллинского*. 2011. Выпуск 24. С. 589–592.

3. Дишлева Ю.В. Роль та місце сучасних методик у вивченні англійської мови в курсі дистанційного навчання. Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. *Наукові дослідження. Досвід. Пошуки*. 2008. Вип. 13. С. 35–41.
4. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. Київ, 2020. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html> (дата звернення: 15.02.2021).
5. Кухаренко В.М. Дистанційне навчання: енциклопедичне видання : навч.-метод. посіб. Київ, 2007. 128 с.
6. Соколов А.В. Введение в теорию социальной коммуникации. СПб., 1996. 327 с.
7. Homberg V. Distance Education: A Survey and Bibliography / V. Homberg. L.: Kogan Page, 1977. 234 p.
8. Keengwe J. Student and Instructor Satisfaction with E-learning Tools in Online Learning Environments. *International Journal of Information and Communication Technology Education*. 2012. 8(1). Pp. 76–86.
9. Oxford University Press (2020). Distance learning. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/distance-learning?q=distance+learning> (дата звернення: 18.02.2021).
10. University of the people (2021). What is Distance Learning? The Benefits of Studying Remotely. URL: <https://www.uopeople.edu/blog/what-is-distance-learning/> (дата звернення: 18.02.2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-47>

УДК 37.011.3-057.87:81'243

Шкарлет В.О.¹ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

РОЗВИТОК ПОЛІКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЗАСОБАМИ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Анотація. У статті трактовано ключове поняття «полікультурна компетентність майбутніх учителів іноземних мов». Виокремлено актуальність викладання гуманітарних дисциплін у закладах вищої освіти, зокрема іноземної мови. Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності розроблених педагогічних умов розвитку полікультурної компетентності майбутніх учителів іноземних мов. Наукова новизна полягатиме в теоретичному обґрунтуванні поняття «полікультурна компетентність майбутніх учителів іноземних мов» та визначенні педагогічних умов, які сприятимуть формуванню полікультурної компетентності майбутніх учителів іноземних мов. Можна зробити висновок, що постає необхідність переглянути алгоритм роботи з мовними матеріалами, виділити в них культурний компонент, а лінгвістичні вправи доповнити культурологічними, що відкриває можливості подальшого дослідження теми.

Ключові слова: полікультурність, компетентність, майбутній учитель, іноземна мова.

Shkarlet Valeriia

«Luhansk Taras Shevchenko National University»

DEVELOPMENT OF POLY CULTURAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS BY MEANS OF FOREIGN LANGUAGES

Summary. The article interprets the key concept of «multicultural competence of future foreign language teachers». The relevance of teaching the humanities in higher education institutions, in particular a foreign language, which expands the language skills of students and gives them the opportunity to become full members of a multicultural environment. The requirements that are now put forward for modern education to ensure the education of man and citizen, require the formation of the future specialist not only professional qualities, but also their own civic position. This approach is important for the training of professionals in any field, but it is most important for those who have to work in education. The complex and contradictory process of national revival requires a comprehensive understanding of the historical, political, social, ethnocultural determinants that determine the features of cultural and educational life of the state as a whole. The purpose of the study is to theoretically substantiate and experimentally test the effectiveness of the developed pedagogical conditions for the development of multicultural competence of future foreign language teachers. Methodology: to achieve this goal used theoretical research methods such as analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature on the problem of research to determine the conceptual and categorical apparatus and consider the state of theoretical and practical development of the problem of forming multicultural competence of future teachers by foreign languages, as well as empirical methods: observation, interviews, questionnaires. Scientific novelty will consist in the theoretical substantiation of the concept of «multicultural competence of future teachers of foreign languages» and the definition of pedagogical conditions that will contribute to the formation of multicultural competence of future teachers of foreign languages. It can be concluded that there is a need to revise the algorithm of working with language materials, to highlight the cultural component, and linguistic exercises to supplement culturological, based on the culture of native speakers, which opens opportunities for further research.

Keywords: multiculturalism, competence, future teacher, foreign language.

Постановка проблеми. Вимоги, що зараз пещенно виховання людини та громадянина, потребують формування у майбутнього фахівця не лише професійних якостей, але й власної громадянської позиції. Такий підхід є важливим для підготовки спеціалістів будь якого профілю, але найважливішим це є для тих, кому належить працювати в сфері освіти.

У стратегічних законодавчих та освітніх документах нашої держави (Конституції України, законах «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Національній доктрині розвитку освіти та ін.) декларуються принципи багатоетнічності та полікультурності, ставляться завдання, спрямовані на розвиток фундаментальної підготовки

майбутнього вчителя на основі засвоєння духовної скарбниці українського народу, онтологічних, гностичних та аксіологічних компонентів цілісної полікультурної картини світу. У зв'язку з цим особливого значення набуває розвиток духовності майбутнього вчителя, що передбачає формування у нього духовних потреб, засвоєння універсальних духовних цінностей, орієнтованих на гуманістичні та демократичні ідеї. Цей процес пов'язаний з формуванням полікультурного світогляду, що зумовлює таку організацію життя і професійної діяльності, за якої педагог має бути відкритим до сприйняття культур інших народів. Національне при цьому набуває ознак ґрунтовності, оскільки полікультурний соціальний, зокрема й освітній простір, має функціо-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2958-6557>

увати як цілісна система полілогу культур як на загальнодержавному рівні, так і її окремих регіонів. Разом з цим зазначимо, що за роки незалежності Української держави було створено сприятливі умови для відродження системи освіти національних меншин, що потребує вдосконалення професійної педагогічної освіти з урахуванням полікультурних особливостей.

Актуальність дослідження. Складний і суперечливий процес національного відродження потребує всебічного осмислення історичних, політичних, соціальних, етнокультурних детермінант, що визначають особливості культурно-освітнього життя держави загалом; стає необхідним створення і налагодження конкретного механізму, у якому б етнічна самосвідомість виступала важливим чинником усвідомлення причетності до рідної етнічної культури, розуміння її значення в консолідації української нації, у формуванні її національно-державних інтересів.

Аналіз останніх досліджень вітчизняної педагогіки засвідчує, що в теорії та практиці професійної освіти накопичено значний досвід, прогресивні ідеї якого можуть стати основою модернізації професійної підготовки майбутніх учителів до міжкультурної взаємодії суб'єктів освітнього процесу. Крім того, виявлено провідні тенденції у цій сфері, обґрунтовано сучасні наукові підходи та парадигми. Зарубіжною педагогічною наукою вже накопичено значний досвід у розробці питань полікультурної освіти. Праці низки зарубіжних науковців (Г. Бейкер, Дж. Бенкс, К. Бенкет, П. Вебер, Ж. Гей, Д. Голлнік, Дж. Гудлед, О. Джуринаський, К. Кемпбел, В. Міттер, Т. Рюлькер, С. Ньюто, Е. Холлінс та ін.) стосуються запровадження полікультурної освіти, розробки концепції, моделі такої освіти тощо. Вивчення теоретичних засад та можливостей практичної реалізації полікультурного виховання в навчально-виховному процесі стало одним із найактуальніших напрямків вітчизняної педагогіки наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть. В Україні проблема полікультурної освіти і виховання молоді є об'єктом уваги таких дослідників, як Е. Антипова, В. Бойченко, В. Болгарінова, Л. Волик, Л. Голік, О. Гуренко, Л. Горбунова, О. Ковальчук, О. Локшина, І. Лощенова, Л. Пуховська, А. Солодка, О. Сухомлинська та інших.

Невирішені частини загальної проблеми. Аналіз наукових джерел та стану полікультурної підготовки у вищій освіті в умовах впровадження світових стандартів ступеневої освіти в Україні свідчить про недостатню вивченість у вітчизняній педагогіці питання формування полікультурної компетентності студентів засобами іноземних мов. Тому метою нашої статті є обґрунтувати важливість оволодіння навичками полікультурної компетентності та висвітлити умови й засоби формування полікультурного компетента в процесі вивчення іноземних мов студентами ВНЗ. Усе це передбачає розв'язання таких завдань: дослідити сутність поняття «полікультурна компетентність», розкрити структурні компоненти та методи реалізації даного феномена засобами іноземних мов.

Постановка завдання. В контексті нашої науково-практичної роботи, ми вважаємо за доцільне визначити ступінь дослідженості обра-

ної нами проблеми у вищій освіті та означити, як в сучасній педагогічній науці трактують одне з ключових понять нашого дослідження «полікультурна освіта». Головним завданням постає: по-перше, уточнити сутність та зміст поняття «полікультурна освіта» та «полікультурність»; по-друге, встановити взаємозв'язок між зазначеними вище поняттями; по-третє, розкрити їх вплив на процес професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов.

Виклад основного матеріалу. Полікультурність – процес входження людини в іншу культуру, занурення в культурну своєрідність через розвиток особистої культури. В свою чергу «полікультурна освіта» – це пізнання особистістю полікультури, можливість самореалізації в полікультурному світі, що сприяє безконфліктній її ідентифікації в багатокультурному суспільстві та інтеграції в полікультурний світовий простір. Г.С. Абібулаєва підкреслює, що полікультурна освіта направлена на збереження й розвиток усього різноманіття культурних цінностей, норм і форм діяльності, існуючих у суспільстві, та базується на взаємодії різних культур [1, с. 78]. Полікультурна освіта є важливим механізмом залучення молоді до всебічного пізнання культури свого народу; формування уявлень про розмаїття культур у світі; навчання позитивного ставлення до культурних розходжень; виховання в душі миру, толерантності, гуманного міжнаціонального спілкування. Провідною функцією полікультурної освіти, таким чином, виступає формування особистості, готової працювати в умовах поліетнічного, багатокультурного середовища, орієнтованої на конструктивну взаємодію та діалог з носіями різних культур.

Загалом, сучасна полікультурна освіта має будуватися на основі врахування таких основних принципів: діалектичної включеності національної культури в систему української та світової; історико-культурної та цивілізаційної спрямованості національної освіти, що допускає необхідність розкриття історичної обумовленості явищ минулого і сьогодення, вивчення фольклору, національного мистецтва, звичаїв і традицій; полікультурної ідентифікації та самоактуалізації особистості; глобальності культурно-освітнього процесу, відповідального за розвиток цілісного полікультурного світогляду; полікультурної толерантності та інтеросвітньої перспективи, що відображає механізм етнокультурної ідентифікації особистості до структури гармонізації між-етнічних відносин.

Відповідно, як вважає Л. Столярчук, полікультурну освіту можна визначити як особливий образ мислення, заснований на ідеях свободи, справедливості, рівності; освітня реформа, націлена на перетворення традиційних освітніх систем з тим, щоб вони відповідали інтересам, освітнім потребам і можливостям учнів незалежно від расової, етнічної, мовної, соціальної, гендерної, релігійної, культурної приналежності; міждисциплінарний процес, який пронизує зміст всіх дисциплін навчальної програми; методи і стратегії навчання; взаємовідношення між всіма учасниками навчально-виховного середовища; процес залучення вихованців до багатства світової культури через послідовне засвоєння знань про

рідну і загальнонаціональну культури; озброєння майбутніх фахівців умінням критично аналізувати будь-яку інформацію, щоб уникати помилкових висновків; формування толерантного ставлення до культурних відмінностей [8, с. 96].

В умовах полікультурної реальності особливої актуальності набуває викладання гуманітарних дисциплін у ВНЗ, зокрема іноземної мови, адже вивчення окремої мови розширює культурні знання студентів, даючи їм можливість стати повноправними членами полікультурного середовища. Як зазначає Д. Фурт, «кожен урок іноземної – це перехрестя культур, це практика міжкультурної комунікації, тому що кожне слово відображає іноземне середовище та іноземну культуру: за кожним словом обумовлене національною свідомістю уявлення про світ» [9, с. 245].

При навчанні іноземних мов формуванню та розвитку полікультурного компонента професійної компетентності майбутніх учителів, на нашу думку, сприятиме конструктивний відбір навчального матеріалу; оптимальна організація системи занять з професійної науково-предметної підготовки (використання кооперативного та інтерактивного навчання); широке залучення студентів до громадської діяльності на факультеті, в університеті, до роботи в соціальних програмах, міжнародних проектах, передвиборчих кампаніях тощо. Як один з компонентів компетентності майбутніх учителів іноземних мов ми розглядаємо полікультурну компетентність. Сучасний учитель повинен одночасно усвідомлювати себе носієм національних цінностей і мати планетарне мислення. За своєю природою – це новий погляд на світ, його проблеми, можливі шляхи їх вирішення, боротьба за виживання людства, збереження довкілля, шлях до миру й благоденства, відмова від застарілих стереотипів і норм, від усіх видів егоїзму. Це мислення, спрямоване на усвідомлення цілісного, взаємопов'язаного та взаємозумовленого світу.

Під поняттям полікультурна компетентність ми розуміємо сукупність соціокультурних знань; навичок і вмінь позитивної міжетнічної комунікації; особистісних якостей та гуманістичних цінностей, необхідних для ефективної життєдіяльності в полікультурному середовищі. Полікультурна компетентність сприяє формуванню у студентів полікультурної світоглядної позиції, яка передбачає визнання рівноцінності інших культурних, мовних, релігійних уподобань, виховання, завдяки правильному добору іншомовного навчального матеріалу, толерантного ставлення до них, розвиток особистості, здатної до міжкультурної взаємодії, діалогу культур [3, с. 41].

Необхідність формування в майбутніх учителів полікультурної компетенції пов'язана з тим, що на початку XXI століття все більш нагальною постає проблема мирного співіснування й продуктивного співробітництва людей різних націй, віросповідань, прибічників різноманітних стилів життя, представників різних культур, – тобто проблема діалогу культур. Тенденції розвитку світового співтовариства свідчать про те, що у глобальному масштабі єдиним шляхом до прогресу людства є інтеграція на рівні виробництва, споживання, формування національної самосвідомості, розвитку міжкультурних зв'язків.

Сучасна концепція іншомовної освіти базується на інтегрованому навчанні мови та культури країни, мова якої вивчається, на діалозі рідної та іноземної культур. Мета такої освіти – навчання мови – через культуру, культури – через мову. Як зазначається у проекті Ради Європи: «Навчання іноземної мови для європейської громади необхідно для полегшення вільного пересування людей, інформації та ідей в Європі з метою побудови взаєморозуміння та сприйняття культурного й мовного розмаїття в багатомовній та багатокультурній Європі та виховання поваги до національного самовизначення» [10, с. 202].

Основним джерелом інформації полікультурної спрямованості виступають автентичні матеріали, що своїм змістом розкривають певні аспекти проблеми з позицій іншої культури. У світлі формування полікультурної компетентності важливе значення мають урізноманітнені заняття з іноземної мови матеріалами країнознавчої спрямованості (історія, звичаї, традиції, свята, політичний устрій, визначні місця, визначні діячі мистецтва й науки країн, мова яких вивчається, тощо); включення до їх змісту уривків літературних творів і публіцистичних матеріалів, у яких культивуються загальнолюдські цінності; постановка завдань на зіставлення культурних відмінностей України та країн, мова яких вивчається (проекти, повідомлення, презентації) тощо.

М. Денисенко класифікує навчальні вправи щодо формування полікультурної компетентності чотирьох типів: рецептивні, рецептивно-репродуктивні, рецептивно-продуктивні та продуктивні або творчі. Вправи рецептивного типу – це власне читання текстів культурно-країнознавчої тематики. Рецептивно-репродуктивний тип використовується для усунення лексичних і граматичних труднощів, формування прогностичних навичок та вмінь, а також для розширення культурно-країнознавчого кругозору студентів. Виконуючи ці вправи, студенти мають зрозуміти й відтворити або доповнити подану культурологічну інформацію в ситуаціях іншомовної комунікації. Рецептивно-продуктивні вправи спрямовані на виховання самостійності, ініціативності особи, що виявляється через прагнення зрозуміти й оцінити інформацію, розпізнати зв'язки, що існують між новими і вже відомими культурними явищами, знайти нестандартні шляхи вирішення тих чи інших проблем. Продуктивні або творчі вправи розвивають критичне мислення учасників навчання, їхню пізнавальну активність та самостійність у розв'язанні навчальних завдань і позанавчальних ситуацій [5, с. 16–17].

Значно сприятиме формуванню полікультурної компетенції студентів використання інтерактивних методів та інноваційних технологій. Зокрема, застосування мультимедійних засобів не тільки підвищує мотивацію та створює творчу атмосферу, а й демонструє необмежені можливості комп'ютерних технологій, які допомагають вирішити багато навчальних проблем, а саме: організації пізнавальної діяльності, імітації типових ситуацій спілкування засобами мультимедіа, застосування отриманих знань у нових ситуаціях, ефективного тренування засвоєних умінь та навичок, автоматизованого контролю результатів навчання, можливості поєднання візуальної

та звукової форм навчання мови. Систематичне використання аудіо-візуальних та інтерактивних засобів, таких як інтернетпрограми, презентації, відеоролики, ресурси мережі Інтернет, навчальні, документальні, художні фільми, значно підвищує ефективність навчання, стимулює цікавість до вивчення мов, гуманного міжнаціонального спілкування та формування вмінь і навичок конструктивної взаємодії з носіями різних культур. Проведення конференцій, лінгвокраїнознавчих вікторин, віртуальних екскурсій, дебатів, диспутів, творчих конкурсів, мовних тижнів, днів національної культури, олімпіад, проєктів країнознавчого характеру сприяє розвитку у студентів уміння міжкультурної комунікації та вирішення конфліктів, які мають за мету виховувати поважливе ставлення до іншої думки, сприйняття різномудства всередині групи як позитивного явища, розуміння важливості існування різних підходів до вирішення проблеми.

Центральне місце в навчанні іноземних мов поряд з отриманням лінгвокультурологічних знань займає розвиток у молоді здатності до полікультурного спілкування, тобто до адекватного взаєморозуміння двох і більше учасників комунікативного акту, які належать до різних національних культур [7, с. 150]. Міжкультурний компонент спілкування – явище багатогранне та спрямоване на внутрішні (спілкування між представниками різних етнічних груп у межах полікультурної держави) і зовнішні (спілкування між представниками різних держав) відмінностей у ньому. Крім того, міжкультурні особливості спілкування охоплюють і міжнаціональні, тендерні, соціальні, демографічні, мовні та інші відмінності.

Для організації міжкультурного спілкування на заняттях з іноземної мови необхідне створення навчальних комунікативних ситуацій, які визначають його умови й цілі та ставлять перед необхідністю навчити студентів позитивного підходу до іноземної мови, культури народу. Важливо визначити правильну лінію мовної поведінки в іншомовному середовищі на основі знань про особливості менталітету носіїв мови [2, с. 26]. З метою правильного й адекватного спілкування необхідно намагатися не перекладати інформацію дослівно, а знати, що і коли потрібно сказати в конкретній ситуації. Однією з неодмінних умов досягнення такого рівня спілкування іноземною мовою є, крім знання способу вираження думок носіями мови, уміння співвіднести ці особливості з нормами і звичними оборотами рідної мови. Для розвитку навичок зручно використовувати етикетну лексику, одночасно зіставляючи її з еквівалентами рідної мови, що дає студентам можливість адекватно вживати ту чи іншу лексичну одиницю. Завдання викладача іноземної мови в даному випадку не просто надати лексичні кліше, а й рефлексувати їх на рідну мову та проаналізувати частоту їх вживання в повсякденній рідній культурі.

При цьому не слід забувати про невербальну мову, використання якої може або підтверджувати вербальне повідомлення, або суперечити йому. Викладач повинен не пояснювати нову культурно-етикетну лексичну одиницю, а ввести її відразу з невербальним повідомленням, яке властиво конкретній фразі.

Спостереження, зіставлення різних прагматичних моментів тієї чи іншої культури дозволяє бачити в них не лише відмінності, але й подібності. Адже головним завданням полікультурної освіти засобами іноземної мови є формування й поглиблення уявлення не тільки про специфічні відмінності в культурах, а й про їх загальні риси в глобальному сенсі. Важливість формування полікультурної компетентності в майбутніх учителів іноземної мови зумовлена передусім високим покликанням учителя бути координатором ціннісного розвитку учнів взагалі та змістом предмета, що викладається, зокрема. Оскільки процес оволодіння іноземною мовою передбачає не лише обізнаність у мовних, мовленнєвих механізмах, а й знання культурних особливостей країни, мова якої вивчається [6, с. 32]. Процес навчання іноземної мови веде не лише до пізнання культури, мова якої вивчається, але і до поглиблення знань про культуру власного народу через осмислення чужої.

У закладах вищої освіти діалог культур реалізується через міжкультурний компонент іноземної мови, що не тільки створює найкращі умови для виховання в студентів визнання розбіжностей у своїй і чужих культурах та поважного ставлення до них, але й допомагає пробудити почуття гордості за свою країну, народ, культуру. Міжкультурний компонент іноземної мови сприяє формуванню в студентів уявлення про діалог культур як про єдину можливу в сучасних полікультурних спільнотах філософію існування, яка відрізняється етнічною, расовою, соціальною та релігійною толерантністю до представників інших культур. У практичному плані вміло використаний міжкультурний компонент іноземної мови сприяє формуванню позитивного ставлення студентів до представників інших культурних груп та налаштованості на ненасильницьке вирішення спірних проблем, співпрацю і взаєморозуміння.

Майбутньому вчителю іноземних мов О.І. Гуренко відводить роль «медіатора культур» – спеціаліста з міжкультурної комунікації, посередника між культурами (культурою своєї країни та культурою країни, мова якої вивчається), який володіє іноземною мовою як особливістю культури [4, с. 101]. Тому будь-які знання, що здобуваються за допомогою іноземної мови, будуть сприйматися тільки через призму знань, сформованих у процесі оволодіння рідною культурою. Навчати культури країни досліджуваної мови означає вчити дізнаватися, розуміти, оцінювати пріоритети іншого народу.

Вищесказане свідчить про те, що полікультурна освіта повинна стати сьогодні для школи однією з пріоритетних, а здійснювати її покликані вчителі зі сформованим полікультурним мисленням. Безумовно, особливе місце в цьому процесі посідає вчитель іноземних мов у зв'язку з тим, що у специфіці його предмету закладені змістовні можливості полікультурної освіти.

На нашу думку, ознаками сформованості полікультурної компетентності є: сформоване світосприйняття студентів; усвідомлення себе носіями національних цінностей; розуміння взаємозалежності між собою та всіма людьми; розвинута комунікативна культура студентів, а саме, знання етики дискусійного спілкування й вза-

емодії з людьми, які дотримуються інших поглядів, віросповідань, з представниками інших культур; загальнопланетарний спосіб мислення; толерантність, повага до мови, релігії, культури різних націй.

Оскільки підготовка майбутніх учителів іноземних мов має за мету комплексну реалізацію практичної, виховної, освітньої та розвиваючої цілей, слід розглянути, які зміни матимуть місце при їх реалізації в умовах полікультурної освіти. Так, виховна мета може бути інтерпретована з наступних позицій: орієнтація на гуманізацію освіти; навчання у душі діалогу культур; виховання взаєморозуміння й терпіння щодо інших культур, здатності ставитися до них з повагою; прояв інтересу до контакту з іншими культурами.

Тлумачення освітньої мети може бути доповнене більш глибоким засвоєнням рідної культури через зіткнення з іншою культурою та взаємодію з нею, а також розширенням мовного, соціального та інтелектуального кордону тих, хто навчається.

Досягнення розвиваючої цілі навчання передбачає: розвиток уміння проникати в культуру країни, мова якої вивчається, під час зіткнення суспільних, культурних і мовних реалій, вико-

ристовувати соціокультурний фон для розуміння й тлумачення соціокультурних елементів, розуміти приналежність до національного і світового співтовариства, формулювати власну точку зору; розвиток здатності орієнтуватися в ціннісних категоріях власного та чужого суспільства.

Висновки та пропозиції. Отже, формування полікультурної компетентності майбутніх учителів іноземних мов в процесі вивчення іноземних мов базується на поєднанні процесів оволодіння лінгвістичними аспектами мови з культурологічними знаннями, що сприяє накопиченню необхідних для ефективної міжкультурної комунікації полікультурних знань та становленню особистісних якостей молоді, здатної не лише адекватно реагувати на прояви іншої культури та виявляти готовність до міжкультурної взаємодії в поліетнічному середовищі, а й виступати носієм, зберігачем і ретранслятором кращих зразків рідної, української та світової культури. Тому постає необхідність переглянути алгоритм роботи з мовними матеріалами, виділити в них культурний компонент, а лінгвістичні вправи доповнити культурологічними, заснованими на культурі носіїв мови, що відкриває можливості подальшого дослідження теми.

Список літератури:

1. Абібулаєва Г.С. Деякі аспекти полікультурної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2006. № 1. С. 75–84.
2. Агадуллін Р. Полікультурна освіта: методолого-теоретичний аспект. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 3. С. 25–27.
3. Бориско Н.Ф. Діалог культур: необхідність, можливість і межі. *Іноземні мови*. 2003. № 2. С. 77–81.
4. Гуренко О.І. Полікультурна освіта майбутніх соціальних педагогів як педагогічна система. *Наукові записки Бердянського держ. пед. ун-ту. Серія : педагогічні науки*. 2016. Вип. 2. С. 99–106.
5. Денисенко М.В. Формування в учнів старшої школи полікультурної комунікативної компетенції бачить у читанні англійських культурно-країнознавчих текстів. *Іноземні мови*. 2007. № 2. С. 16–22.
6. Кузьменко В.В., Гончаренко Л.А. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи : Навчальний посібник. Херсон : РІПО, 2006. 92 с.
7. Хомич Л.О. Полікультурна освіта в контексті загальнокультурного розвитку особистості педагога : монографія / за ред. Л.Ю. Султанова, Т.О. Шахрай. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 212 с.
8. Столярчук Л. Формування полікультурної компетентності студентів у процесі вивчення іноземних мов. *Обрії*. 2014. № 1(38). С. 95–99.
9. Фурт Д. Феномен полікультуралізму в педагогічному дискурсі. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2014. Вип. 40. С. 244–249.
10. Modern Language Learning, Teaching, Assessment // A Common European Framework of Reference / Council of Europe, Education Committee. Strasbourg, 2008. 224 p.

References:

1. Abibulaieva H.S. (2006) Deiaki aspekty polikulturnoi osvity [Some aspects of multicultural education]. *Pedahohika i psykhohohiia*, vol. 1, pp. 75–84.
2. Abibulaieva H.S. (2006) Deiaki aspekty polikulturnoi osvity [Multicultural education: methodological and theoretical aspect]. *Pedahohika i psykhohohiia*, vol. 3, pp. 25–27.
3. Borysko N. F. (2003) Dialoh kultur: neobkhdnist, mozhlyvist i mezhi [Dialogue of cultures: necessity, opportunity and limits]. *Inozemni movy*, vol. 2, pp. 77–81.
4. Hurenko O.I. (2016) Polikulturna osvita maibutnikh sotsialnykh pedahohiv yak pedahohichna systema [Multicultural education of future social educators as a pedagogical system]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzh. ped. un-tu. Serii: pedahohichni nauky*, vol. 2, pp. 99–106.
5. Denysenko M.V. (2007) Formuvannia v uchniv starshoi shkoly polikulturnoi komunikativnoi kompetentsii bachyt u chytanni anghlomovnykh kulturno-krainoznavchikh tekstiv [Formation of multicultural communicative competence in high school students is seen in reading English-language cultural and regional educational texts]. *Inozemni movy*, vol. 2, pp. 16–22.
6. Kuzmenko V.V. (2006) *Formuvannia polikulturnoi kompetentnosti vchyteliv zahalnoosvitnoi shkoly: Navchalnyi posibnyk* [Formation of multicultural competence of secondary school teachers: Textbook]. Kherson: RIPO. (in Ukrainian)
7. Polikulturna osvita v konteksti zahalnokulturnoho rozvytku osobystosti pedahoha (2014): monohrafiia [Multicultural education in the context of general cultural development of the teacher's personality: monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD.
8. Stoliarchuk L. (2014) Formuvannia polikulturnoi kompetentnosti studentiv u protsesi vyvchennia inozemnykh mov [Formation of multicultural competence of students in the process of learning foreign languages]. *Obrii*, vol. 1, no. 38, pp. 95–99.
9. Furt D. (2014) Fenomen polikulturalizmu v pedahohichnomu dyskursi [The phenomenon of multiculturalism in pedagogical discourse]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly*, vol. 40, pp. 244–249.
10. Modern Language Learning, Teaching, Assessment // A Common European Framework of Reference / Council of Europe, Education Committee. Strasbourg, 2008. 224 p.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-48>

UDC 81'367.52:821.111

Karp Marta, Yurlova Uliana
Lviv Polytechnic National University

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF INVERSION AND DETACHMENT IN «DANDELION WINE» BY RAY BRADBURY

Summary. The article deals with the analysis of main constructions and lexico-semantic features of inversion and detachment in the text of the novel *Dandelion Wine* written by Ray Bradbury. In the process of theoretical data collection and the lexical and semantic analysis of inversion and detachment such general and linguistic research methods have been employed: observation, induction, comparison, statistical (quantitative) method, structural method (transformational analysis), method of semantic and stylistic analysis and contrastive method. In the course of our research, we have analyzed scientific works devoted to the investigation of inversion and detachment of such foreign and Ukrainian scholars as Danielson D., Bilber D., Crystal D., Galperin I., Arakin V., Denysenko N., Telezhkina O., Potebnia O., Shakhmatov O., Peshkovskii O. and others. Based on the views of the above-researchers, we have provided a general theoretical overview of the stylistic devices under investigation. In the practical part of the study, we have compared the main constructions of inversion and detachment and their classifications, as well as lexical and semantic features of these stylistic devices in the English and Ukrainian versions of the novel. The paper provides examples of inversion and detachment construction from English and Ukrainian texts and their detailed analyses.

Keywords: inversion, detachment, lexical aspect, semantic aspect.

Карп М.А., Юрлова У.В.

Національний університет «Львівська політехніка»

ЛЕКСИЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНВЕРСІЇ ТА ВІДОКРЕМЛЕННЯ В РОМАНІ РЕЯ БРЕДБЕРІ «КУЛЬБАБОВЕ ВИНО»

Анотація. Стилістико-синтаксичні виражальні засоби такі як інверсія та відокремлені члени речення часто зустрічаються у різних функціональних стилях української та англійської мов. Крім цього, багато лінгвістів та вчених у галузі стилістики у своїх дослідженнях звертаються до цього типу стилістичних засобів. Враховуючи вище згадані фактори, слід зазначити, що дослідження лексико-семантичних особливостей інверсії та відокремлених членів речення може слугувати вагомим теоретичним внеском для майбутніх напрацювань у цій галузі лінгвістики. Метою цієї статті є дослідження лексичних і семантичних аспектів відокремлених членів речення та інверсії в українській та англійській мовах на основі художнього тексту роману Рея Бредбері *Культбабове вино*. У процесі збору теоретичних даних та лексико-семантичного аналізу інверсії та відокремлення ми застосовували такі загальні та лінгвістичні методи дослідження: спостереження, індукція, порівняння, статистичний (квантитативний) метод, структурний метод (трансформаційний аналіз), метод семантичного та стилістичного аналізу та контрастивний метод. Робота складається з двох основних частин: теоретичної, в якій ми проаналізували наукові праці іноземних та українських дослідників присвячені розгляду таких стилістичних засобів як інверсія та відокремлення, та практичної, в якій викладені результати дослідження. У результатах дослідження наведено приклади, аналіз, класифікацію та порівняння синтаксичних конструкцій, які містять інверсію та відокремлення, із україномовної та англійської версії роману Рея Бредбері *Культбабове вино*. Результати дослідження, отримані в процесі опрацювання теми даної роботи, мають багато застосувань у таких галузях комп'ютерної лінгвістики як корпусна лінгвістика та автоматизований аналіз тестів. Вони можуть слугувати для подальшого створення англо-українського паралельного корпусу стилістичних одиниць або комп'ютерної програми для пошуку стилістичних засобів у текстах.

Ключові слова: інверсія, відокремлення, лексичний аспект, семантичний аспект.

Problem statement. Stylistics as a branch of general linguistics has received much attention over the last two decades, stylistic devices and expressive means have become a central issue in the works of scholars in various fields of linguistics. But previous works have only focused on the general features and characteristics of stylistic notions and have been trying to create the theoretical basis for further development of the discipline. Nowadays there is a need to overview and investigate the general stylistic concepts in a more detailed way to provide comprehensive description and classification for the later practical application.

The latest research and published works analysis. The problem of inverted word order has been mentioned in scientific papers of such scholars as Danielson D., Bilber D., Crystal D., Syli J. [14, p. 81]. Linguists as Galperin I., Arakin V., Kaushanska V. have been investigating the notion of inversion. Nowadays this term can be found in works of such Ukrainian scholars as Denysenko N. and Milko N. *Reproduction of inversion as a problem of translation studies*, Telezhkina O. *Inversion as a stylistic and syntactic expressive mean in the poetic text (on the material of Ukrainian poetry of the second half of XX – early XXI century)*,

Pavlov V.V. *Inversion as a linguistic phenomenon*, Gorkun M.G. *Inversion in declarative sentences in the English language*, Lapinska O.M. *Grammatical transformations in scientific-technical translation* and others. We also mention the names of such famous linguists as Potebnia O., Shakhmatov O. and Peshkovskii O. and abstract of the thesis *Detached sentence members in modern Tajik literary language* written by Valiev, Kh.S. when talking about the detachment of sentence members in terms of stylistics. The major influence on the expanded sentence theory has been made by Buslaev F.I., who distinguished detachment as separate structural type [6, p. 160]. The theoretical basis of sentence members detachment in Ukrainian linguistics have been presented by works of Vykhoivanets I.R., Horodenska K.H., Hryshenko A.P., Zahnitko A.P., Stepanenko M.I., Kobylianska M.F. and others [18, p. 383]. Various aspects and problems concerning detachment in sentence structure have been viewed in scientific papers of Admondi V., Arutiunova N.D., Susov I.P., Paducheva E.V., Shmeliova T.V. and other linguists [18, p. 383].

Unsolved issues under consideration.

As concerning the stylistic devices that have been investigated in this article, it is worth mentioning that the notions are fully-investigated by Ukrainian linguists, foreign scholars consider these notions superficially. That's why there is a lack of profound academic papers, monographs, collections of research papers, which could serve as a theoretical framework for the flow-up studies in this sphere. There is no answer to the question, why such a tendency is observed. As the stylistic and communicative functions of these devices are extremely high, their occurrence and diversity are almost the same in both languages. It is worth mentioning that investigation of inversion and detachment in practice is also lagging behind. Examples of syntactic constructions that contain these stylistic means together with their analysis and classification are insufficiently covered in the existing scientific works. Taking into account the above-mentioned factors, research into the peculiarities of lexical and semantic features of inversion and detachment is crucial for the future theoretical studies in the sphere of linguistics and correct common use of these stylistic units in the everyday communication.

Aim of the article. This paper focuses on theoretical description and characterisation of inversion and detachment of the sentence members as the main notions of stylistics, practical investigation and comparison of the lexical and semantic aspects, main features, the role and quantitative ration of these stylistic units in the sentence in Ukrainian and English languages.

Results and discussions. The identification, analysis and classification of grammatical and stylistic inversion types are of the major interest in this part of research work. To do this involves, first of all, the selection of the most appropriate chapter of the book for further analysis. It is often practical to use a linguistic program for text analysis in this case. To evaluate the quantitative characteristics of the literary text online service *Lingvometria* has been used. The online platform allows identifying the following text characteristics: lexical diversity coefficient, syntactical

diversity coefficient, cohesion coefficient, index of uniqueness and concentration index.

The stylistic device we have been dealing with is related to the structure of the sentence, so the syntactic diversity coefficient has been chosen to determine the chapter for analysis. The test has revealed that the equitability of the syntactic diversity coefficient can be observed in each chapter and there are almost no considerable leaps and infalls of coefficient value. It is crucial to note that the average value is 0, 848311685, the lowest rate is in chapter 34 in the amount of 0, 515556. The highest results to emerge from the data have been in chapters 7, 9, 12, 35. These findings have confirmed the usefulness of using the above-mentioned chapters with the highest value for further investigations. The decision has been made to consider chapters 7 and 35 for grammatical and stylistic inversion analyses, chapters 9 and 12 for insight into detachment in the next subchapter of the research paper.

There are two types of inversion: grammatical and stylistic. Stylistic inversion occupies the most important place in the group of expressive means based on the abnormal arrangement of sentence components. Stylistic inversion is any violation of the traditional, fixed word-order, which does not change the grammatical type and the meaning of the sentence but adds a logical and/or emotional coloring to the utterance. For example: *On the third day of summer in the late afternoon Grandfather reappeared from the front door...* [3, p. 46]. – *Третього літнього дня, дець надвечір, відусь виходив на веранду...* [2, p. 26]. Inversion is used in imaginative prose either as a special stylistic device for emphasis or as a natural outcome of the speaker's desire to mention something first, and explain what he means afterward, being also resorted to by writers in dialogue. Grammatical inversion is aimed at the change of the communicative type of sentence and has no stylistic value. For instance: *Could I live through the day without it?* [3, p. 252]. – *Чи проживете ви без неї до кінця дня?* [2, p. 207]. Grammatical inversion is the most common in sentences with a formal subject *there*: *Finest lace there is...* [3, p. 20]. – *А ось найкраще в світі мереживо...* [2, p. 5]. It also occurs in general and special interrogative sentences, which require partial inversion: *Do I want it with all my heart?* [3, p. 252]. – *Чи прагнете ви мати цю річ усім еством?* [2, p. 207]. Grammatical inversion can be found in English after *so*, *neither*, *no*: *Nor will the young man* [3, p. 185]. – *І молодий чоловік також* [2, p. 150]. Conditional sentences may also contain inversion of this type.

Hyperbaton or emphatic inversion is a special type of inversion. It is a figure of syntactic dislocation where phrases or words that belong together are separated. It gives liveliness and something vigor to the sentence: *The ritual of lemonade or ice-tea making, the ritual of wine, shoes, or no shoes, and at last, swiftly following the others, with quiet dignity, the ritual of the front-porch swing* [3, p. 46]. – *Час і місце робити лимонад, або чай з льодом, або кульбабове вино, купувати літні взуття чи бігати босоніж; і нарешті, невдовзі по всьому тому настав час урочисто чіпляти на веранді гойдалку* [2, p. 26].

The literary text analyses have revealed the following patterns of stylistic inversion:

1. Predicate + Subject e. g.: *... not only did he tread the sunlight...* [3, p. 250]. – *... промишляв він не тільки за ясного дня...* [2, p. 206]. *Заглядали сусіди з суміжних будинків і з іншого боку вулиці; спинялися по дорозі... міс Ферн та міс Роберта...* [2, p. 29] – *... everyone visited here; the neighbors down the way, the people across the street; Miss Fern and Miss Roberta...* [3, p. 49]. *І возив він в своєму фургоні всяку всячину...* [2, p. 206]. – *And in that wagon he carried things...* [3, p. 250].

2. Adverbial modifier + Subject + Predicate (partial inversion) e. g.: *About seven o'clock you could hear ...* [3, p. 47] – *Деся години о сьомій, ставши під розчиненим вікном першого-ліпшого будинку, можна було почути ...* [2, p. 27]. *... the boys fringed on the worn steps or wooden rails where sometime during the evening something, the boy or a geranium pot, would fall off* [3, p. 47]. – *... тим часом як хлопці вмошувалися поряд на вичовганих східцях або на дерев'яній балюстраді, звідки протягом вечора неодмінно щось падало – чи то вазон з геранню, чи то котрийсь із хлопчаків* [2, p. 28].

3. Adverbial modifier + Predicate + Subject (complete inversion) e. g.: *So here came the wagon and on its board seat under a persimmon-colored umbrella ... was Mr. Jonas, singing* [3, p. 249–250]. – *І ось з'явився фургон, і на високих козлах під парасолем кольору хурми ... сидів містер Джонас і співав* [2, p. 206]. *Here comes Mr Jonas! Here comes the wagon!* [3, p. 249]. – *Он іде містер Джонас! Он іде фургон!* [2, p. 205] *... невдовзі по всьому тому настав час урочисто чіпляти на веранді гоїдалку* [2, p. 26]. – *... and at last, swiftly following the others, with quite dignity, the ritual of the front-porch swing* [3, p. 46].

4. Object at the beginning of the sentence e. g.: *What they talked of all evening, no one remembered next day* [3, p. 48]. – *Про що вони цілий вечір балакали наступного дня вже ніхто не пам'ятав* [2, p. 28]. *... містечко помалу затоплювала темрява... Мову чоловіків убирала в себе деревина старого будинку...* [2, p. 28]. – *... darkness filled the town... The male voices invaded the old house timbers...* [3, p. 48]. *... здорового глузду містерові Джонасові не бракувало. Церкви він не любив...* [2, p. 207]. – *... he was not crazy. Couldn't stand churches...* [3, p. 251].

5. Attributes – after the modified noun e.g.: *... he smiled, and the weaving went on, green and blue...* [3, p. 20–21]. – *Та так чи так, а це зелено-блакитне мереживо існувало, і батько всміхався...* [2, p. 5].

Applying various linguistic methods we have obtained the following results: these tests revealed that the concentration of inversion in Ukrainian and English literary texts is almost on the same level, but it is worth mentioning that the Ukrainian version shows the diversity in the inversion structures. Ukrainian translation of the novel has the variety of the enhanced examples of such stylistic inversion patterns as *Predicate + (link verb) + Subject*, *Adverbial modifier + Predicate + Subject* and *Object* at the beginning of the sentence. The results have offered the powerful evidence for the fact that *Adverbial modifier + Subject + Predicate* pattern (partial inversion) is the most

widespread type both in English and Ukrainian as the sentence structure does not undergo substantial changes. Such an inversion pattern as attributes after the modified noun can be rarely observed in prose, as it is the main characteristic of poetry, but during our research, we have managed to find one. Grammatical inversion has been represented in both versions of literary work as the text contains a lot of dialogs and rhetorical questions, which is peculiar to the belles-lettres style. In English language, such type of inversion is more widespread, as there are a lot of grammatical constructions that may be violated with the help of it. It is crucial to note that a special type of inversion called emphatic is more frequent in English text rather than Ukrainian. This is confirmed by the fact that the function of emphatic inversion is performed by detachment in the Ukrainian language.

Detachment comes closely in its pragmatics to the stylistic inversion, it can be defined as a device, which is based on singling out a secondary member of the sentence to emphasise it with the help of intonation. Detachment is always marked graphically by a comma, a full stop, or a dash. A certain break between the detached member and the main parts of the sentence is observed. Detached members seem formally independent and isolated in the sentence. The word-order may be violated or remain unchanged. Any part of speech may be involved in the detached constructions. In English, we do not have distinctively classified structural patterns of detached constructions.

Analysing the English version of the novel, more specifically chapters 9 and 12, the following basic patterns of detached constructions have been found:

1. Adjective after the modified noun e. g.: *One store was still open about a block away – Mrs. Singer's* [3, p. 53]. – *... це була відчинена одна крамничка – та, що належала місіс Сінгер* [2, p. 32]. *But most of the houses, darkened, were sleeping already...* [3, p. 57]. – *Та більшість будинків стояли темні – їхні мешканці вже спочивали...* [2, p. 35].

2. Adverbial modifier not in the immediate proximity to its referent e.g.:

a) Adverbial modifier after the modified word e. g.: *He clutched the money and ran barefooted over the warm evening cement sidewalk, under the apple and oak trees, toward the store* [3, p. 54]. – *Він затиснув гроші в кулаці й побіг босоніж по темному цементу вечірнього тротуару під яблунями і дубами* [2, p. 33]. *It was as if the whole ravine was tensing, bunching together its black fibers, drawing in power from sleeping countryside all about, for mile and miles* [3, p. 61]. – *Здавалося, яр увесь напружується, напинає свої чорні жили, вбирає в себе міць із посулою округи, на багато миль навколо* [2, p. 39].

b) Adverbial modifier before the modified word e. g.: *Silently they went to the living room, removed the coach cushions and, together, yanked it open and extended it down into the double bed it secretly was* [3, p. 55]. – *Потім вони мовчки перейшли до великої кімнати, зняли з канапи валики й разом розсунули її так, що вишло справжнє двоспальне ліжко* [2, p. 34]. *Together, then, they approached, reached, and paused as the very end of civilization* [3, p. 59]. – *Отак разом вони пройшли ще далі й спинилися на самому краю цивілізації* [2, p. 37].

3. A nominal phrase at the end of the sentence e. g.: *It was a wide ravine that cut and twisted across the town – a jungle by day, a place to let alone at night, Mother often declared* [3, p. 57]. – *Яр був широкий, звивистий, він перетинав усе містечко, і мати часто казала, що там і завидна дикі нетрі, а поночі його краще обминати десятою дорогою* [2, p. 36]. *He followed obediently behind brave, fine, tall Mother – defender of the universe* [3, p. 58–59]. – *Там покірливо ступав за матір'ю – сміливою, гарною, дужою, його заступницею від усього світу* [2, p. 37].

4. Principal parts of the sentence in the middle of the utterance e. g.: *Should a Happiness Machine, he wondered, be something you can carry in your pocket? Or, he went on, should it be something that carries you in its pocket?* [3, p. 71]. – *Яка вона має бути, та Машина щастя? – запитував себе Лео. Така, щоб можна було носити її в кишені? Чи така, щоб ти сам змістився в її кишені?... [2, p. 47]. Tomorrow, thought Leo Auffmann, we'll try the machine, all of us, together* [3, p. 76]. – *Завтра, – подумав Лео Ауфман, – ми випробуємо мою машину, всі разом* [2, p. 51].

On the contrary, in the Ukrainian language there is a full classification of the detached members. The research of the Ukrainian literary work text has been conducted based on the available classification of the investigated notion. During the analysis the following types of detached constructions were identified:

1. Detached adverbial modifier e. g.: *...а темне море вдаряє тобі у вуха, напливаючи й розбиваючись об невидимі скелі* [2, p. 32]. – *... and hollowing your ears with a black sea that came in and broke on cliffs that weren't there* [3, p. 53]. *Хляпаючи босими ногами по брукувці, Том перебіг вулицю. Місіс Сінгер важко чапала по крамниці, наспівуючи якісь єврейські мелодії* [2, p. 33]. – *His bare feet slapped the pavement. He crossed the street and found Mrs Singer moving ponderously about her store, singing Yiddish melodies* [3, p. 54].

2. Detached clarifying member e. g.: *Лише ген позаду, далеко за їхнім домом, подекуди виднілися тьмяно освітлені прямокутники вікон...* [2, p. 35]. – *Here and there, back off from where they were walking, faint squares of light glowed* [3, p. 57]. *За церквою, кроків сто далі, починався яр* [2, p. 36]. – *In back of the church, a hundred yards away, the ravine began* [3, p. 57].

3. Detached attribute e. g.: *Вони зійшли з тротуару й рушили втоптанюю, всіяною дрібним камінням стежкою між бур'янами...* [2, p. 37]. – *Leaving the sidewalk, they walked along trodden, pebbled, weed-fringed path...* [3, p. 58]. *Була їх сила-силенна, гарячих і гранчастих* [2, p. 39]. – *There were swarms of them, hot and sharp* [3, p. 61].

4. Detached complement e. g.: *... не мала до кого звернутися, крім власного серця, ...* [2, p. 38] – *... could not look anywhere, in this very instant, save into her heart...* [3, p. 60]. *А я так бачу, що ніхто, крім вас самої, ...* [2, p. 115]. – *But from where I stand looking up the mountain, ain't so much as one pebble come rattlin' down save yours...* [3, p. 145]. *От і в цьому ліжку нема вже нічого, крім нігтів та висхлої шкіри* [2, p. 181]. – *That's about all you got here today in this bed is fingernails and snake skin* [3, p. 221].

Scholars also differentiate such type of detached members in Ukrainian as detached apposition, but it has not found during the text analysis.

The amount of detached constructions, found in Ukrainian text, is larger than in the English version of the novel. Moreover, the Ukrainian language has the crisp classification of detachment types and the notion is profoundly investigated by Ukrainian scholars rather than foreign. During the analysis of the English text, some insight into the detachment patterns has been gained that allows forming some general classification of the notion. Regarding the communicative function of detached construction in both texts, it is fair to say that this type of stylistic devices makes the utterance to sound more naturally and clearly, the literary text becomes closer to the reader.

Conclusions. The evidence from this study points towards the idea that stylistic devices play a huge role in the belles-lettres style. A wide range of them are presented in the English and Ukrainian languages, we have found various classifications of stylistic devices based on different criteria, created by Ukrainian and foreign scholars.

Our theoretical analysis has led to conclude that in the field of linguistics, various definitions of inversion and detachment may be found, but during the research work, only two main definitions were taken as the basis. Denysenko N. has claimed that term inversion is used to refer to a violation of the established order of the sentence members as a result of which a certain element stands out and obtains emotive or expressive connotation [8, p. 128]. Kukharchuk I. has provided the following definition of detachment, in which the notion is viewed as a complication of a syntactic structure of a simple sentence and is characterised as “notional and intonational accentuation in the sentence of extended or unextended subordinate sentence member which as a result of it becomes more independent” [10, p. 70].

The evidence from the practical part of research work has implied that the amount of inversion patterns in Ukrainian and English literary texts is almost the same, but it is worth mentioning that inversion structures in the Ukrainian language are more diverse. Such stylistic inversion patterns as *Predicate + (link verb) + Subject, Adverbial modifier + Predicate + Subject and Object* at the beginning of the sentence are more frequent in the Ukrainian version of the novel. The results have offered powerful evidence for the fact that *Adverbial modifier + Subject + Predicate* pattern (partial inversion) is the most widespread type in both languages. Grammatical inversion is represented in both versions of the literary work as there is plenty of dialogs and rhetorical questions, which are commonly used in the belles-lettres style. It is crucial to note that a special type of inversion called emphatic is more peculiar for the English text rather than Ukrainian.

Considerable insight has been gained with regard to the detached construction. Our research has highlighted that the amount of detached constructions, found in the Ukrainian text, is larger than in the English version of the novel. As the notion has been profoundly investigated by Ukrainian scholars rather than foreign, the

crisp classification of detachment exists only in the Ukrainian language. The strong point of our study lies in differentiating general patterns of detachment in English applying the methods of contrastive method, experiment (statistical method), semantic-stylistic and transformational analyses. Providing examples from the literary text, we have demonstrated that the detachment is of high communicative value in the belles-lettres style in both languages.

Our work clearly has limitations. Despite this, we believe in its theoretical framework for further analysis in this branch of stylistics. The observation from our research work has several implications in the field of computational linguistics and its principle directions such as corpus linguistics and automated text analysis. We think that our findings gained during the investigation of lexical and semantic aspects of inversion and detachment

can serve as a theoretical background for the further creation of an English-Ukrainian parallel corpus of the literary texts that will focus on the stylistic units. Another implication is the program construction for the computer-assisted search of expressive means and stylistic devices in the text.

Further work needs to be performed in order to establish whether our findings can be applied practically. We propose that further research should be undertaken in the following areas: stylistics, computer and corpus linguistics. An important issue to resolve for future studies is the creation of the theoretical basis (in particular determination of the detachment types and patterns in the English language) for further development of the discipline, as there is a need to overview and investigate the general stylistic concepts in a more detailed way to provide comprehensive description and classification for the later practical application.

References:

1. Ayrapetyan A.G., Pron'kina A.A. (2018) The word order in the affirmative sentence in the English and Spanish languages. Proceedings of the Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya "Sovremennaya filologiya" (Russia, Kazan', March 2018). Kazan': Molodoy uchenyy, pp. 12–14.
2. Bradbury R.D. (2011) Kulbabove vyno [Dandelion wine]. Ternopil: "Navchalna knyha – Bohdan". (in Ukrainian)
3. Bradbury R.D. (2018) Vino iz oduvanchikov [Dandelion wine]. St. Petersburg: "Antologiya".
4. Valiev Kh.S. (2009) Obosoblennyye chleny predlozheniya v sovremennom tadjikskom literaturnom yazyke [Detached sentence members in modern Tajik literary language] (extended abstract of PhD thesis), Dushanbe: Tipografiya Ministerstva obrazovaniya Respubliki Tadjikistan.
5. Vasil'ev L.M. (1997) Metody strukturnogo yazykoznanija [Methods of structural linguistics]. Metody sovremennoy lingvistiki [Methods of modern linguistics]. Ufa: Izdatel'stvo Bashkirskogo universiteta, pp. 25–45.
6. Viniar H. (2009) Rechennia z vidokremleanniemy v tvorakh I. Bahrianoho [Sentences with detachment structures in works of Bagriany I.]. *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu. Seriya "Slovianska filologiya"* [Scientific bulletin of Chernivtsi National University. Series "Slavonic philology"], vol. 475–477, pp. 160–166. Available at: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/332/1/Речення з відокремленнями в творах Багрянного.pdf> (accessed 12 February 2021).
7. Horkun M. (2000) Inversion in declarative sentences in the English language. *Naukovi zapysky. Seriya "Filolohichni nauky"* [Scientific proceedings. Series "Philological Sciences"], vol. 18, pp. 83–84. Available at: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9837> (accessed 12 February 2021).
8. Denysenko N., Milko N. (2015) Vidtvorennia inversii yak perekladoznavcha problema [Reproduction of inversion as a problem of translation studies]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu* [Scientific notes of Berdyansk State Pedagogical University], vol. 5, pp. 127–137. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2015_5_18 (accessed 12 February 2021).
9. Zhukovs'ka V.V. (2010) Fundamentals of stylistics. English stylistics: fundamentals of theory and practice. Zhytomyr: Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka, pp. 8–15.
- Kukharchuk I. (2019) Vidokremlennia u strukturi prostoho rechennia: teoretyko-metodychnyi aspekt [Detachment in the structure of a simple sentence: a theoretical and methodological aspect]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative pedagogy], vol. 16, pp. 69–73. Available at: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/16/part_2/16.pdf (accessed 12 February 2021).
10. Lapinska O. (2014) Grammatical transformations in scientific-technical translation. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya "Movozaustvo"* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series "Philology"], vol. 20(1), pp. 97–101. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2014_22_20%281%29_17 (accessed 12 February 2021).
11. Mozgova Ya.O. (2014) Stylistychno zabarvlenyi poriadok sliv u reportazhakh [Stylistically colored word order in the reports]. Proceedings of the Mizhnarodnoi nauko-vo-praktychnoi konferentsii "Vzaiemodiiia odynts movy ta movlennia" (Ukraine, Kyiv, March 28, 2014), Kyiv: NTUU "KPI", pp. 48–51.
12. Nikolaeva T.G. (2019) The main ways of forming semantically complicated sentences in Modern English. Proceedings of the III Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii "Lingvistika, lingvodidaktika, lingvokulturologiya: aktual'nye voprosy i perspektivy razvitiya" (Russia, Minsk, March 14–15, 2019) (eds. Prokhorenko O. G.), Minsk: BGU, pp. 100–106.
13. Pavlov V. (2012) Inversiiia yak movne yavyshe [Inversion as a linguistic phenomenon]. *Filolohichni traktaty* [Philological treatises], vol. 4, no 1, pp. 81–87. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filtr_2012_4_1_15 (accessed 12 February 2021).
14. Selivanova O.O. (2008) Linvometodolohiia [Linguistic methodology]. Suchasna lnhvistyka: napriamy ta problemy [Modern linguistics: areas and problems]. Poltava: Dovkillia-K, pp. 10–64.
15. Tieliezhkina O. (2017) Inversiiia yak stylistychno-syntaktychnyi zasib vyraznennia poetychnoho tekstu (na materialy ukrainskoi poezii II polovyny XX – pochatku XXI stolittia) [Inversion as a stylistic and syntactic expressive mean in the poetic text (on the material of Ukrainian poetry of the second half of XX – early XXI century)]. Zbirnyk naukovykh prats Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka "Studia Metodologica" [Collection of scientific papers of the Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk "Studia Metodologica"], vol. 45, pp. 144–155. Available at: <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/15516> (accessed 12 February 2021).

16. Yarysh Ya.O. (2016) Komunikatsiina funktsiia vidokremlynykh chleniv rechenia [Communication function of detached members of the sentence]. Proceedings of the X regionalnoyi studentskoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii "Nauka – pershi kroky" (Ukraine, Mariupol, April 18 – 22, 2016), Mariupol: DVNZ "PDTU", pp. 203–205.
17. Yatsuk O. (2015) Lihvistychni paradyhmy prochyttannia vidokremlynykh komponentiv struktury rechenia [Linguistic paradigms of identifying the detachment components of the sentence structure]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalno universytetu imeni Ivana Ohienka "Filolohichni nauky"* [Scientific papers of Kamianets-Podilskyyi Ivan Ogiyenko National University "Philological sciences"], vol. 38, pp. 382–386. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2015_38_9 (accessed 12 February 2021).

Список літератури:

1. Айрапетян А.Г., Пронькина А.А. The word order in the affirmative sentence in the English and Spanish languages : материалы VI Международной научной конференции "Современная филология" (г. Казань, март 2018 г.). Казань : Молодой ученый, 2018. С. 12–14.
2. Бредбері Р.Д. Кульбабове вино. Тернопіль : Видавництво "Навчальна книга – Богдан", 2011. 238 с.
3. Бредбері Р.Д. Вино из одуванчиков. СПб. : Издательство "Антология", 2018. 288 с.
4. Валиев Х.С. Обособленные члены предложения в современном таджикском литературном языке : автореф. дис. канд. филолог. наук : 04.09.09. Душанбе, 2009. 25 с.
5. Васильев Л.М. Методы структурного языкознания. Методы современной лингвистики. Уфа : Издательство Башкирского университета, 1997. С. 25–45.
6. Віняр Г. Речення з відокремленнями в творах І. Багряного. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія "Слов'янська філологія"*. 2009. Вип. 475–477. С. 160–166. URL: http://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/0564/332/1/Речення_з_відокремленнями_в_творах_Багряного.pdf (дата звернення: 12.02.2021).
7. Горкун М. Inversion in declarative sentences in the English language. *Наукові записки. Серія "Філологічні науки"*. 2000. Т. 18. С. 83–84. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9837> (дата звернення: 12.02.2021).
8. Денисенко Н., Мілько Н. Відтворення інверсії як перекладознавча проблема. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 5. С. 127–137. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nzbdpufn_2015_5_18 (дата звернення: 12.02.2021).
9. Жуковська В.В. Fundamentals of stylistics. English stylistics: fundamentals of theory and practice. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2010. С. 8–15.
10. Кухарчук І. Відокремлення у структурі простого речення: теоретико-методичний аспект. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 16. С. 69–73. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/16/part_2/16.pdf (дата звернення: 12.02.2021).
11. Лапінська О. Grammatical transformations in scientific-technical translation. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія "Мовознавство"*. 2014. Вип. 20(1). С. 97–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2014_22_20%281%29_17 (дата звернення: 12.02.2021).
12. Мозгова Я.О. Стилистично забарвлений порядок слів у репортажах : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Взаємодія одиниць мови та мовлення" (Київ, 28 травня, 2014 р.). Київ : НТУУ "КПІ", 2014. С. 48–51.
13. Николаева Т.Г. The main ways of forming semantically complicated sentences in Modern English / за ред. О.Г. Прохоренко : материалы III Международной научно-практической конференции "Лингвистика, лингводидактика, лингвокультурология: актуальные вопросы и перспективы развития" (г. Минск, 14–15 марта, 2019 г.). Минск : БГУ, 2019. С. 100–106.
14. Павлов В. Інверсія як мовне явище. *Філологічні трактати*. 2012. Т. 4. № 1. С. 81–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filtr_2012_4_1_15 (дата звернення: 12.02.2021).
15. Селіванова О.О. Лінгвометодологія. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. С. 10–64.
16. Тележкіна О. Інверсія як стилістично-синтаксичний засіб увиразнення поетичного тексту (на матеріалі української поезії II половини ХХ – початку ХХІ століття). *Збірник наукових праць Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка "Studia Metodologica"*. 2017. Вип. 45. С. 144–155. URL: <http://dspace.nuph.edu.ua/handle/123456789/15516> (дата звернення: 12.02.2021).
17. Яриш Я.О. Комунікаційна функція відокремлених членів речення : тези доповнення Х регіональної студентської науково-технічної конференції "Наука – перші кроки" (м. Маріуполь, 18–22 квітня, 2016 р.). Маріуполь : ДВНЗ "ПДТУ", 2016. С. 203–205.
18. Яцук О. Лінгвістичні парадигми прочитання відокремлених компонентів структури речення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка "Філологічні науки"*. 2015. Вип. 38. С. 382–386. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_fil_2015_38_9 (дата звернення: 12.02.2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-49>

УДК 811.161.1:81-119

Кірілічева В.О.

Інститут мовознавства імені О.О. Потебні
Національної академії наук України**КОНЦЕПТ «БЕСІДА» («БЕСЕДА») В ЦИФРОВУ ЕПОХУ:
ФРЕЙМОВО-ДИСКУРСИВНЕ МОДЕЛЮВАННЯ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню концепта «беседа» в цифрову епоху із застосуванням фреймово-дискурсивного моделювання. Метою статті є побудувати фреймову модель бесіди цифрової епохи (типової бесіди в соцмережах) шляхом зіставлення її зі спонтанною бесідою періоду доцифрового спілкування. Дослідження заґрунтоване на осмисленні 100 реакцій (50 від російськомовних і 50 від англомовних респондентів) на стимули «беседа», «соцмережа», «інтернет», отриманих шляхом проведення кількофазного експерименту з асоціативним компонентом (визначення соцмереж, включно з аналоговим та за принципом примітивів). В статті узагальнено відомості про інтернет-спілкування, на відміну від реальної комунікації, та природу соцмереж. Фрейм концепту «беседа цифрової епохи» схарактеризований за виокремленими іманентно об'єкту дослідження позиціями адресант, адресат, тема, характеристики комунікативного акту, структура повідомлення, час, простір, наслідки виконання/невиконання комунікативного акту.

Ключові слова: когнітологія, концепт, фрейм, інтернет-простір, соцмережа, російська лінгвокультура.

Kirilicheva Vladena

O.O. Potebnia Institute of Linguistics
of the National Academy of Sciences of Ukraine**FRAME OF THE 'BESEDA' CONCEPT IN THE DIGITAL ERA:
FRAME-DISCURSIVE MODELING**

Summary. The article is dedicated to the analysis of the "conversation" (беседа) concept in the digital era by the means of frame modeling. The aim of the article is to build a frame model of the digital era social networking-specific conversation by comparing it to the informal (spontaneous) pre-digital era conversation. The data are gained through conducting a three-phase free association experiment (with 50 Russian-speaking and 50 English-speaking respondents), during which such stimuli as "conversation", "social networking" and "internet" were used. Participants' responses are divided into three groups, relating to informative, communicative, and self-expressing functions of social networking accordingly. Because "conversation" (беседа) is an example of an informal communicative act, main features and structural elements of informal communication are established (rapport maintenance as the primary goal, absence of purposeful control in turn-taking and switching between topics). The article also explores the nature of Internet-communication as opposed to face-to-face communication, as well as the nature of social networking (and to a lesser extent, social media). In particular, the primarily communicative (informative-communicative) nature of the Internet environment is emphasized. Besides, special attention is paid to defining internet-communication as a special blend between spoken and written communication within which extralinguistic cues (as secondary to the purely textual part of communication) are artificially created and actively manipulated by the user. The article also briefly discusses differences between the digital and the pre-digital types of communication and provides a tentative explanation for the changes related to the digital type. The results are represented through the frame structure consisting of seven slots: addresser-addressee, topic, characteristics, structure, time, space, and consequences of fulfilling / failing to fulfill the requirements specific to the communicative act under observation. The paper suggests theoretical and practical perspectives and directions for future research.

Keywords: cognitology, concept, frame, Internet environment, social networking, Russian linguoculture.

Постановка проблеми. Одним з найперспективніших напрямків дослідження лінгвістичних явищ є когнітивна лінгвістика – напрямок зі спектру комунікативно-функціональної парадигми. Цей напрямок передбачає використання ряду методик, серед яких фреймове та дискурсивне моделювання. Поєднання цих двох підходів до аналізу мовного матеріалу забезпечує науковця ефективним інструментарієм для дослідження концептів комунікативних актів загалом (як бесіда, промова, лекція, подібні), оскільки дозволяє водночас спостерігати їх як культурно- і комунікативно-релевантні явища, і для осмислення способів функціонування цих концептів у різних просторах, зокрема, в інтернет-просторі. Дослідження інтернет-простору дозволяє побачити особливості модифікації концептів і, водночас, специфіку цифрового простору як комунікації нового типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осмислення теорії комунікативного акту та особливостей комунікації в інтернет-просторі заґрунтоване на працях S. Eggins (особливості неформальної комунікації у порівнянні з неформальною) [20], Г. Почепцова (співвідношення інформативної і комунікативної складових в інтернет-просторі) [9–13], D. Crystal, О. Горошко (природа інтернет-комунікації) [19; 4], Л. Компанцевої (своєрідні риси інтернет-комунікації в цілому та в окремих сферах) [7; 8] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існує значна сукупність праць, присвячених дослідженню національно-релевантних концептів і комунікативних актів різних типів, однак спроби фреймово-дискурсивного моделювання концептів комунікативних актів (особливо у зв'язку з вивченням їхнього

функціонування в інтернет-просторі) не отримали системного опису загалом і щодо російської лінгвокультури, зокрема.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – описати концепт «беседа» в цифрову епоху із застосуванням фреймово-дискурсивного моделювання та побудувати відповідну фреймову модель.

Дослідження мовно-ментальних параметрів концепту «беседа ("беседа") цифрової епохи» ґрунтоване на осмисленні 100 реакцій (50 від російськомовних і 50 від англомовних респондентів) на стимули «беседа», «соцмережа», «інтернет», отриманих шляхом проведення експерименту з асоціативним компонентом наприкінці 2019 – на початку 2020 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки беседа належить до неформальних комунікативних актів, необхідно, перш за все, визначити природу згаданого типу комунікативних актів. На відміну від формальної комунікації (як *диалог, розговор, обговорення* і *спор*), у основі якої є певне «завдання» (в оригіналі "task-oriented communication", наприклад, отримання інформації або певного товару / послуги), неформальна комунікація ґрунтується на підтриманні рапорту і обміні несуттєвою інформацією [20, с. 16]. Оскільки цей процес є практично нескінченним, неформальна комунікація, на відміну від формальної, яка закінчується з виконанням «завдання», триває до того часу, поки учасники комунікації виявляють бажання спілкуватися шляхом збереження стабільності в суміжних парах (в оригіналі "adjacency pair" – мінімальна одиниця комунікативного акту, наприклад, питання-відповідь). Отже, підсумовуючи висновки дослідників [16; 20; 21], успішність неформальної комунікації виявляється нетрадиційно: сам факт її тривалості є показником її успішності. Також необхідною умовою є підтримання взаємності (reciprocity), яка передбачає відносно рівний розподіл сили / енергії (в оригіналі "power") між учасниками комунікативного акту [20, с. 12]. Отже, в своєму ідеальному варіанті неформальна комунікація, на відміну від формальної, вирізняється відсутністю: а) контролювання тем, б) контролювання черговості висловлювань ("turns"). Серед найпоширеніших інструментів підтримання рапорту можна назвати «підхід» ("approach"), який є своєрідним універсальним виявленням англійського концепту "small talk", сутність якого полягає в підготовці до введення більш змістовних тем ("centering") [24].

Опис фрейму концепту «беседа» в цифрову епоху потребує дослідження іманентного середовища його функціонування – соцмережі. Хоча інтернет як феномен з'явився ще в 1983 році, його використання в традиційному смислі слова стало можливим трохи пізніше – на початку 1990-х років, коли з'явилася так звана «Глобальна павутина» (World Wide Web). Активізація комунікативної функції була, ймовірно, найголовнішим етапом у розвитку інтернету, який, за визначенням А. Долгіна, перетворився з «супер-бібліотеки» на «супер-телеграф» [5]. Отже, тоді як в ранньому форумному спілкуванні (наприклад, Usenet) акцентувалися теми, тобто первинність належала контенту, пізніше почали з'являтися «еґоцентричні» платформи, спрямовані на особистість (наприклад, Facebook, LinkedIn тощо)

[18, с. 219]. Форумне спілкування є прикладом дискусійного, оскільки воно підпорядковане певній темі та певній меті (найчастіше – знайти відповідь на певне питання). У цьому сенсі форуми можна назвати своєрідною «проміжною ланкою» між інформаційною і комунікативною епохами. Тоді як соцмережі є комунікативно-орієнтованими, соцмедіа, навпроти, є інформаційно-орієнтованими, хоча комунікативний елемент у них також є доволі активним.

Оскільки однією з умов вебу 2.0. було всезагальне створення та поширення контенту, в основі соцмедіа лежить двосторонній принцип викладення контенту в мережу. Контент може бути створений самим користувачем або дуплікований (reblogged / reposted) від іншого користувача та містити реакцію на контент, і саме «реакції» являють собою вже згаданий комунікативний елемент, імплікований частиною «соц». Для позначення цього феномену О. Горшко використовує метафору ReadWrite Web, «велетенської шкільної дошки для всіх» (переклад наш), або, іншими словами, простору, в якому можна читати і писати водночас [4, с. 12]. Відгалуження цієї метафори – «архітектура чорної дошки» (blackboard architecture) являє собою один з інструментів досягнення взаєморозуміння між політиками через демонстрацію їхніх думок / трансформацій цих думок на спільній дошці [16, с. 38]. Г. Почепцов пише про беззаперечне домінування в цифровій сфері комунікативного простору над інформативним або, іншими словами, поглинання першого другим, що є прямим наслідком трансформаційної сили віртуального простору, здатного підпорядковувати собі певні елементи реальності [9; 10]. Як зазначає дослідник, інформація як така вже сприймається не як беззаперечна істина, сталий набір фактів (асертивів), що було характерним для минулих епох, а як щось передане одним співрозмовником іншому, де це «щось» є фактично «серцевиною» комунікативного акту, «каталізатором» його подовження, і це знову вказує на домінуючу природу комунікативного простору над інформативним [11; 12]. Л. Компанцева також наголошує на тому, що існує пряма залежність між інформованістю, розгалуженістю інтернет-простору та динамікою комунікації [8]. Таким чином, інтернет фактично змінив вектор свого розвитку, перетворившись з інформаційної мережі на інформаційно-комунікативну, а згодом, коли головною вимогою для контенту стала його демократичність (тобто доступність для вільного сприйняття та обговорення), і на майже цілкоміто комунікативну.

Масовий контент доступний великій кількості людей; відповідно, комунікація довкола нього відбувається за принципом «один-до-багатьох» ("broadcasting", на відміну від "narrowcasting", – «один-до-одного»), або, за термінологією Г. Почепцова, за принципом «рупора», тобто, по суті, адресата як такого немає, оскільки ця інформація може бути отримана необмеженою кількістю користувачів [13; 17]. Дослідження свідчать, що чим «більш розмитим» є адресат, тим більш еґоцентричним є контент, спрямований на цього адресата. Зрештою, можна навіть говорити, що контент набуває риси щоденника, а отже – функції «автокомунікації», тобто комунікації, за

якої адресант і адресат повідомлення – одна особа, оскільки повідомлення ніби створено для адресатів (в технічному сенсі), але їхнє коло є невизначеним і, відповідно, не може вплинути на характер повідомлення [6, с. 198]. За таких умов замість позиції адресата утворюється порожнє місце, що цілком нівелює можливість традиційної комунікації і традиційної структуризації тексту як такого, в якому, на думку О. Воробійової [3], адресованість є однією з найголовніших текстових категорій. Згадаймо, що першою російськомовною версією інтернет-блогів були саме інтернет-щоденники [1]. Функція “Question to Follower” представляє собою інший тип комунікації – «один-до-обмеженої кількості». Іншими засобами обмеження потенційного кола адресатів є функція «згадування» (для якої використовується значок “@” [22]). Однак, така обмеженість все одно є умовною: якщо публікація зі «згадування» є загальнодоступною, це «згадування» швидше виступає як акцентування, ніж справжня адресація. Імітацією спілкування «один-на-один», або спілкування з обмеженою кількістю людей, є функція груп (groups) або приватних повідомлень (комунікація за допомогою пошти детально не розглядається, оскільки вона виходить за межі соцмереж і є окремим феноменом). Оскільки групова комунікація заснована найчастіше на вирішенні якогось завдання, вона є дискусійною за природою, а отже, у відповідності до раніше розглянутої теорії, не може вважатися спонтанною та неформальною.

Велика кількість дослідників наголошують на гібридній природі інтернет-комунікації і визначають її як усно-письмову, оскільки вона поєднує характеристики усного та письмового мовлення [4, с. 15]. Так, D. Crystal пропонує визначати інтернет-комунікацію як: а) спонтанну; б) вільно структуровану; в) прив'язану до часу та простору; г) деконтекстуалізовану [19].

В інтернет-комунікації, яка імітує усний комунікативний акт, відсутність ситуативних знаків – усталених шаблонів – викликає певні труднощі, які можна усунути шляхом створення унікальних для інтернет-комунікації атрибутів [19]. Серед таких атрибутів можна виділити:

- емотикони (позначення, що передають емоційний стан мовця);

- структури (в тому числі пунктуаційні), які імітують фонетичні особливості повідомлення, засновані, відповідно, на комунікативному намірі мовця (наприклад, курсив або надрядкова зірочка для логічного наголосу на певному слові: капіталізація для імітації крику або особливого акцентування; пробіл між літерами слова для імітації його повільної «промови», зазвичай для постановки акценту або в іронічних цілях; також нетрадиційне використання пунктуації – наприклад, використання 3+ окличних / питальних знаків для посилення прагматичної складової повідомлення);

- структури / позначки для фіксації екстралінгвістичних обставин комунікативного акту (наприклад, іноді надрядкові зірочки використовують також для згадування супутніх комунікативному акту дій; крім того, існують спеціальні емотикони типу «чашка чаю» або «квітка», які вводять в інтернет-комунікацію символи реальних об'єктів і наближують інтернет-комунікацію до реальної) [23].

В ході експерименту з асоціативним компонентом було опитано 50 російськомовних і 50 англомовних (переважно британських) респондентів. Експеримент було поділено на дві частини: у першій частині респонденти були заохочені висловити свої думки щодо різниці між поняттями «Інтернет» і «соцмережа», тоді як у другій частині їм було запропоновано: а) визначити поняття «соцмережа»; б) надати список асоціацій до цього поняття; в) уявити ситуацію, в якій їм було б необхідно пояснити значення поняття «соцмережа» людині, достеменно (за віком) не обізнаній з цим феноменом (дитині, людині похилого віку тощо).

Більшість російськомовних респондентів дотримується думки, що соцмережа – маленька та неперевалююча частина Інтернету, існування якої, відповідно, залежить від існування Інтернету. Для пояснення цього зв'язку респондентами були використані наступні гіпо-гіперонімічні аналогії: риба (соцмережа) у воді (Інтернеті), товар (соцмережа) в магазині (Інтернеті). На відміну від російськомовних, велика частка англомовних респондентів зауважила, що, хоча теза про соцмережу як частину цілого (Інтернету) цілком логічна, соцмережі – домінуюча частина Інтернету, оскільки вони є найбільш відвідуваними та оскільки переважна частина інформації так чи інакше проходить «обробку» соцмережами (так званий *recycling* (*reblogging* / *respoing*) інформації, що включає як її копіювання, так і цілковиту переробку).

Щодо визначення «соцмережі», то відповіді російськомовних респондентів можна поділити на три групи: 1) соцмережа як інформаційне сховище (наприклад, *глобальний справочник*, у тому числі пошук інформації про людей шляхом представлення соцмережі як *адресной / контактной книги, картотеки / набора анкет*); 2) соцмережа як засіб спілкування (підкреслено можливість єдності на основі спільних інтересів, соцмережу представлено як *сообщество / группа, кружок по интересам*); 3) соцмережа як засіб самовираження (наприклад, *дневник*). Іноді визначення були представлені у вигляді компонентів ряду з гіпо-гіперонімічними відносинами «соцмережа-конкретний сайт / платформа» та «інформація в соцмережі-конкретна форма подачі цієї інформації»: найчастіше згадували Вконтакте, Однокласники та Facebook (рідше – Twitter, Instagram); в інформаційному полі соцмережі найчастіше зустрічаються новини і, відповідно, їх обговорення як прямий наслідок комунікативної природи соцмережі. Суб'єктами поширення інформації / комунікації є гуртки / кола / натовпи людей, штучно «поділені» спільними інтересами. Кожна така особистість є *віртуальною особистістю* [7], тобто протилежністю реальної особистості, що створює унікальну ситуацію «двійництва» та гри. Одним із центральних атрибутів інформаційно-комунікативної сфери є *многофункціональність*, разом з *мгновенностью* та *доступностью*. Відповідно, хронотоп соцмережі як віддзеркалення цих властивостей, характеризується максимальною свободою доступу, яка може бути визначена наступною формулою: «де завгодно та коли завгодно». Серед вербалізації топосів найбільш частотним є *удаленность / дистанционность*, тобто можливість

наявності певної дистанції між мовцем¹ і мовцем², яка не перешкоджає комунікації. Особливо чітко своєрідність хронотопу соцмереж виявлено в порівнянні з іншими, більш архаїчними каналами комунікації, такими як телефон і традиційне листування. Так, в експлікативній (пояснювальній) частині експерименту переважала думка про те, що соцмережа – «миттєво доставлений лист», «велика будівля, яка вміщує всіх незалежно від їхнього розташування» або «загальнодоступний щоденник, тобто такий, який можуть бачити всі й завжди». Метафора щоденника співвідноситься з уже описаною метафорою «загальнодоступної дошки» і вказує на стирання меж між адресатом і адресантом, а також відкриття до (часто фрагментарних, «аплікаційних») трансформацій комунікацію [1, с. 248]. Всі ці визначення вказують на цілковите стирання локусу та частково хроносу як нерелевантних для інтернетівського спілкування в його інформаційно-комунікативному аспекті.

Ще одна велика частка відповідей респондентів – реакції-атрибути з явно вираженим оцінним компонентом, які представляють третю групу відповідей («соцмережа як засіб самовираження»); вони радикально відрізняються від двох попередніх. У відповідях цієї групи домінує негативна оцінка. Порівняно позитивні характеристики подано лише в експлікативному опитувальнику, але їхній вияв тісно пов'язаний з тими випадками, коли соцмережу визначено через інші, менш сучасні засоби спілкування. Іншими словами, не реалізовані потенції цих засобів (телефон, листування, «загальний» щоденник) осмислено в більш позитивному руслі, ніж реалізація цих потенцій у соцмережі. Єдине цілком позитивне визначення соцмережі пов'язане з її заощаджувальною функцією («не надо тратиться на марки»). Відповідно, більш позитивна моментальність схарактеризована як *спешка / суєта, мобільність – як бездельє / лень*. Типовий суб'єкт комунікації – «віртуальний двійник» – продукує ряд негативно забарвлених присудкових атрибутів, серед яких *тщеславие / самодержавие («тмятник тщеславия»), ложь, поверхность*.

Відповідно, в цьому антропоцентричному вимірі конкретизовано і хронотоп, хоча все одно він залишається носієм семантики нейтралізації традиційного часу / місця як наслідку надмірного вибору. Ця семантика додатково підсилюється семантикою «дурного простору». Час у соцмережах можна описати як «стійке зараз», яке фактично нейтралізує минуле й майбутнє, які «принесені в жертву» вже зазначеній миттєвості створення / переробки нового контенту. Такий час респонденти визначають як «витрачений» / «убитий», тобто, іншими словами, неживий. У цьому плані утворюється дещо несподівана опозиція з інформаційно-комунікативним розумінням часу, який, перш за все, постає як всеохоплюючий і мобільний: суб'єктивне опрацювання такої мобільності, очевидно, зазнає невдачі і, відповідно, перетворює «плюс» на «мінус». У міфологічному сенсі, такий сталий (зафіксований на точці «зараз») «абсолютний» час є ознакою «анти-світу» або хаосу – тобто несприятливого для людини середовища, такого, в якому вона не може нормально існувати [15, с. 21]. «Топосні» відпо-

віді респондентів підтримують цю тезу: елемент «нерухомості», «відсутності життя» відображено в дурних просторах *болото, яма, свалка* (але така, з якої можна інколи взяти щось корисне). Перші дві асоціації, будучи традиційними маркерами дурного простору, утворюють сакралізований образ соцмереж, тоді як асоціацію *свалка* можна трактувати як його профанний аналог. Суперечливою в цьому сенсі асоціацією є *круж (по интересам)*, який, на відміну від загального осмислення хронотопа соцмережі як «безмежного», являє собою чітку локалізацію сакральним символом кола. У міфологічному аспекті таке коло може трактуватися як: а) відгалуження міфологічного «золотого кола» – символу раю; б) «отвір» у потойбіччя як неприродне для людини середовище [15, с. 22–23].

Самі інтернет-користувачі, однак, такі кола за інтересами трактують як сприятливий, навіть ідеалізований простір, в якому починається гра віртуальної особистості з інформацією (за визначенням одного з респондентів, «*выставление себя в свете постановочных событий*»). Така гра, однак, також є символом необмеженості, безкінечності, оскільки: а) інформація, з якою людина «грає», є необмеженою; б) існує безліч варіантів / комбінацій такої гри; в) існує безліч ігор. Така безмежність вибору вказує на ентропію, а отже, існування в ненатуральному часопросторі – «антисвіті» [15, с. 21]. Таким чином, хронотоп соціальних мереж у суб'єктивному осмисленні постає як: 1) ненатуральний для людини, її звичайного відчуття часу / місця і, відповідно, такий, що змушує її шукати «захисту» через курсування між сакралізацією та профанізацією з метою приниження / виявлення залежності від соціальних мереж; 2) як такий, який активує бажання людини «грати» і, навпаки, посилює її залежність від гри.

Англомовні респонденти, на відміну від російськомовних, частіше вдавалися до об'єктивації гіпо-гіперономічні відносин ряду позначень («соцмережі», а саме – назв сайтів / платформ (Facebook, Twitter, Instagram, рідше Reddit) і типів / форм інформації, представлених у цих соцмережах (новини, мистецтво, музика; картинки, меми і т.п.). В аспекті функцій інтернет-комунікації, подібно до російськомовних респондентів, англомовні респонденти визначали соцмережі як об'єднання людей за спільними інтересами / поділками думками (*shared interests / opinions*), які збирають людей разом, створюють передумови для їхньої соціальної активності (*social engagement*), яка потребує постійного підтримання зв'язку (*connecting / reconnecting*). Більше того, відповіді англомовних респондентів містять додатковий акцент на варіативності такої активності («*congregation of large numbers*»), поясненій як потенційна можливість зустрітись з великою кількістю людей, що водночас підвищує можливість зустріти людей зі спільними інтересами («*one almost always ends up interacting largely with people who think similarly about the world*»). Таким чином, крім звичайної локалізації за групами, відбувається локалізація за суб'єктами, мета яких – знаходження спільних інтересів. Так, серед згаданих локацій можна назвати: *room with tables* (кімната зі столами), *beehive*

(вулик). Кімнату співвіднесено з російським еквівалентом «великого будинку», тоді як аналога вулика немає – все локації російськомовних респондентів (за винятком *круга*) є негативно забарвленими, тоді як вулик – символ не лише активності (*social engagement*), а й спільної плідної праці (*sharing of interests / opinions*).

Стала, навіть стагнаційна сутність хронотопу соцмережі в осмисленні російськомовними респондентами у відповідях англомовних респондентів також набула інших своєрідних характеристик: англомовні респонденти пропонують більш різноманітні форми переосмислення соцмережі, визначаючи її як потік (*flow*) та фільм (*movie*), тобто швидкорухому сутність, яка дає миттєвий доступ до інформації. Проте ці визначення не є однозначно позитивними. Так, *flow* – потік, який «розносить психологічні риси», тобто, іншими словами впливає на тих, кого він торкається. Звідси походить поділ суб'єктів комунікації на тих, хто впливає (*influencers*) і тих, хто підкоряється впливу. Це й було виражено також в описах і російськомовних респондентів, але імпліцитно.

Що стосується наслідків активного користування соцмережею, відповіді англомовних респондентів здебільшого дублюють відповіді російськомовних. Одним помітним відхиленням є додатковий акцент на порушенні приватності (*anti-privacy*) як дистопічній рисі суспільства. Англомовні респонденти також більш прямолінійні у визнанні залежності від соцмережі (*addictive, unhealthy, depressing, stressful*) та більш об'єктивні в плані постулювання позитивних наслідків користування соцмережею, серед яких: прозорість / відкритість інформації (*transparency, out in the open*) за рахунок її великої кількості та розширення кругозору (*expanding awareness*) користувача. Таким чином, відповіді англомовних респондентів, на відміну від російськомовних, є більш гармонічними в плані визнання за соцмережею властивості поєднувати об'єктивну інформацію зі своєрідними формами самовираження суб'єктів і водночас служити своєрідною формою комунікації. Це може бути пояснено тим, що домінують в інтернет-просторі поняття «чат» (*chat*) як набір певних характеристик комунікації є добре знайомим для англомовних респондентів ще з доцифрової комунікативної епохи, тоді як для російськомовних респондентів це поняття, зокрема через його віддаленість від поняття «беседа», є принципово новим, і тому вони ще не сприймають його як звичну форму комунікації.

Таким чином, побудуємо фрейм концепту «беседа ("беседа") цифрової епохи», зважаючи на особливості більш традиційної (доцифрової) версії цього комунікативного акту, властивості якого докладно подано в працях Ю. Прохорова, Й. Стерніна [14] та І. Борисової [2] і досліджено нами:

1. АДРЕСАТ-АДРЕСАНТ: На відміну від бесіди доцифрової епохи, неможливе спонтанне підключення до комунікативного акту третьої особи (потенційного адресата чи адресанта).

2. ТЕМА: чітко визначеної теми не існує, існує лише потенційна сукупність тем (як і у випадку з бесідою доцифрової епохи).

3. ХАРАКТЕРИСТИКИ: На відміну від бесіди доцифрової епохи, умови *відкритості / від-*

вертості та задушевності (сакральності) не є обов'язковими, але ранг обов'язкових набувають умови *легкості, дружнього ставлення та позитиву*. Крім того, комунікативний акт «беседа цифрової епохи» є текстоцентричним за природою, а екстралінгвістична складова цього акту може більш жорстко контролюватися його учасниками (користувачами інтернету).

4. СТРУКТУРА: На відміну від бесіди доцифрової, беседа цифрової епохи є мобільною (швидка зміна реплік) та лінійною, тобто такою, яка відповідає схемі «привітання – обмін "підходами" в формі «питання-відповідь», часто з «віддзеркаленими» питаннями й без надмірної кількості наративів (у бесідах доцифрової епохи існує тенденція подовжувати репліки суміжних пар шляхом заміни швидких відповідей наративними конструкціями [2]).

5. ЧАС: За рахунок більш швидкої зміни реплік та меншої кількості пауз беседа цифрової епохи у середньому потребує меншого проміжку часу, ніж беседа доцифрової епохи.

6. ПРОСТІР. У широкому (прямому) сенсі. На відміну від бесіди доцифрової епохи, фізичний простір бесіди цифрової епохи знівельовано внаслідок ототожнення безкінечного географічного простору та ілюзорно малого (легко досяжного) інтернет-простору. Варто зазначити й те, що цей простір іноді сприймається не в нейтральному / позитивному, а й у негативному сенсі.

У вузькому сенсі («наповнення»). На відміну від бесіди доцифрової епохи, є обмеженим, цілком підпорядкованим творцю комунікативного акту, який повністю контролює його, та використовується для акцентування тексту як основного елементу. ПРОСТІР у вузькому сенсі можна поділити на субслоти. ЦЕ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ: а) емотикони-смайли; б) емотикони-жести; в) графічні засоби фонетичних особливостей мовлення. ЗАСОБИ ПЕРЕДАЧІ СУПУТНИХ КОМУНІКАТИВНОМУ АКТУ ДІЙ: а) емотикони-об'єкти; б) інші графічні засоби.

7. НАСЛІДКИ ВИКОНАННЯ / НЕВИКОНАННЯ ПРАВИЛ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ (КА). КА є успішним, якщо той, хто хоче висловитися, вміє регулювати комунікативний простір шляхом створення / усунення об'єктів, підпорядковуючи цю регуляцію своїй комунікативній інтенції.

Висновки і пропозиції.

1. Основною особливістю бесіди як неформального комунікативного акту є встановлення та підтримання рапорту, а її основними характеристиками є відсутність контролювання порядку висловлювань учасників комунікативного акту та відсутність контролювання топіків.

2. Інтернет-простір як основна середина існування концепту «беседа "беседа" цифрової епохи» є більшою мірою комунікативним, ніж інформативним явищем. Соцмережа та соцмедіа, основні відгалуження даного простору, є відображенням його інформативно-комунікативного балансу, який передбачає підпорядкування інформації комунікативним вимогам, а отже, створення нового типу інформації з фактично нейтралізованими ролями творця та споживача. Переважна частка інтернет-комунікації є комунікацією «один-до-всіх», тоді як комунікація «один-до-обмеженої кількості» можлива лише

в приватних повідомленнях, що являють собою аналог неформальної бесіди.

3. Побудована фреймова модель містить наступні слоти: адресат-адресант, тема, характеристики, структура, час, простір (у широкому та вузькому сенсі), наслідки виконання / невиконання правил комунікативного акту.

4. Схематично окреслені відмінності традиційної (доцифрової) комунікації від сучасної (цифрової) можуть бути частково пояснені трансформацією російськомовної бесіди інтернет-простору в її англomовний умовний аналог "chat", що могло бути зумовлено зміною фізичного простору комунікативного акту на соціокультурно обумовлений технічний простір.

Таким чином, концепт «бесіда "беседа" цифрової епохи» зазнає наступних змін: а) «полегшення»

характеру бесіди в плані набуття можливості обговорювати більш поверхневі, менш серйозні філософські теми; б) деяке «послаблення» умов відкритості / відвертості та задушевності, виконання / невиконання яких залишено на розсуд учасників комунікативного акту; в) зниження демократичності комунікації за рахунок надання користувачам можливості змінювати комунікативний інтернет-простір «відповідно до своїх потреб»; г) зміна структури бесіди через пришвидшення зміни суміжних пар, вирівнювання структури комунікативного акту та зменшення кількості наративів.

Перспективами подальшого дослідження концепту «бесіда» ("беседа") є посилення компаративного аспекту (шляхом залучення даних інших мов) та увиразнення – з плином часу – діахронічного аспекту дослідження бесіди цифрової епохи.

Список літератури:

- Белова Ю.С. Інтернет-щоденник як засіб інтерпретації образу автора (на матеріалі книги Є. Гришковця «Рік життя»). *Наукові записки ТНПУ. Серія : Літературознавство*. 2016. № 44. С. 247–249. URL: <http://dpspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6842/1/Belova.pdf> (дата звернення: 10.11.2020).
- Борисова И.Н. Русское повседневное общение: прагматика, культурология : монография / под. ред. проф. И.Н. Борисовой. Екатеринбург, 2018. 442 с.
- Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. Київ, 1993. 200 с.
- Горошко Е.И. Гипертекст 3.0: лингвистический анализ. *Гипертекст как объект лингвистического исследования : материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, 15 марта 2010*. Самара, 2010. 172 с.
- Долгин А.Б. Рунет: игра на опережение. Что такое web 3.0? *Полит.Ру*. 2008. URL: <https://polit.ru/article/2008/04/02/web3/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Ігнат'єва С.Є. Функціонально-комунікативний простір в українському щоденниковому дискурсі. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2012. Випуск 7. С. 194–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2012_7_22 (дата звернення: 10.11.2020).
- Компанцева Л.Ф. Інтернет-лінгвістика : підручник. Луганськ, 2012. 300 с.
- Компанцева Л.Ф. Лінгвістична експертиза соціальних мереж : підручник. Київ, 2018. 318 с.
- Почепцов Г. В телесериалах, как и в соцмедиа, каждый может найти если не счастье, то комфорт. *Детектор Media*. 2019. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/23011/2019-06-09-v-teleserialakh-kak-i-v-sotsmedia-kazhdyi-mozhet-naiti-esli-ne-schaste-to-komfort/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Почепцов Г. Когнитивное пространство населения формируют режиссеры и сценаристы... И только потом журналисты. *Детектор медиа*. 2019. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/23942/2019-12-15-kognityvnoe-prostranstvo-naseleniya-formatyruyut-rezhysery-y-stsenarysty-y-tolko-potom-zhurnalisty/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Почепцов Г. Коммуникации переводят человечество на новый уровень развития. *Детектор медиа*. 2019. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/23839/2019-11-24-kommunikatsii-perevodyat-chelovechestvo-na-novyi-uroven-razvitiya/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Почепцов Г. Поп-информация, пришедшая на смену традиционной. *Детектор медиа*. 2019. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/22711/2019-04-07-pop-informatsiya-prishedshaya-na-smenu-traditsionnoi/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Почепцов Г. Соцмедиа и дезинформация: как это все работает. *Детектор медиа*. 2018. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/22116/2018-11-25-sotsmedia-i-dezinformatsiya-kak-jeto-vse-rabotaet/> (дата звернення: 10.11.2020).
- Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. Москва, 2006. 326 с.
- Слухай Н.В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. Київ, 2005. 167 с.
- Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ, 1998. 336 с.
- Barasch A., Berger J. Broadcasting and narrowcasting: How audience size affects what people share. *Journal of Marketing Research*. 2014. Vol. 51. P. 286–299. DOI: 10.1509/jmr.13.0238
- Boyd D., Ellison N.B. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2008. Vol. 13. Iss. 1. P. 210–230. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x> (дата звернення: 10.11.2020).
- Crystal D. Language and the Internet. UK: Cambridge University Press. 2001. 272 p. DOI: 10.1017/CBO9781139164771
- Eggs S.E. Keeping the conversation going: A systemic-functional analysis of conversational structure in casual sustained talk. Volume 1. University of Sidney. 1990. 312 p. URL: <https://ses.library.usyd.edu.au/handle/2123/1003> (дата звернення: 10.11.2020).
- Gilman E., Saam C., Vogel C., Campbell N., Wade V. Just Talking – Modelling Casual Conversation. *Proceedings of the SIGDIAL 2018 Conference* (Australia, Melbourne, 12-14 July 2018). Melbourne, 2018. P. 51–59. URL: <https://www.aclweb.org/anthology/W18-5006.pdf> (дата звернення: 10.11.2020).
- Horton W.S. Theories and Approaches to the Study of Conversation and Interactive Discourse. *Handbook of Discourse Processes, 2nd Edition*. New York: Routledge, 2018. P. 22-68.
- Kačmarová A. Internet Chatting Inside Out. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*. 2005. Vol. 2. № 1. P. 55–83. URL: <http://www.skase.sk/Volumes/JTL02/05.pdf> (дата звернення: 10.11.2020).
- Ventola E. The structure of casual conversation in English. *Journal of Pragmatics*. 1979. Vol. 3. Iss. 3. P. 267–298. DOI: 10.1016/0378-2166(79)90034-1

References:

1. Belova Ju. S. (2016) Internet-shhodennyk jak zasib interpretaciji obrazu avtora (na materiali knyghy Je. Ghryshkovecya «Rik zhyttja») [Internet-diary as the means of interpretation of the author's image (based on Grishkovetz's "A Year in Life")]. *Naukovi zapysky TNPU. Serija: Literaturoznavstvo* [Scientific Proceedings of TNPU. Series: Literary Criticism], no. 44, pp. 247–249. Available at: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6842/1/Belova.pdf> (accessed 10 November 2020).
2. Borisova I. N. (ed.) (2018) *Russkoe povesdnevnoe obshhenie: pragmatika, kul'turologija: monografiya* [Russian everyday communication: pragmatics, culturology: monograph]. Ekaterinburg: Gumanitarnyj universitet (Ekaterinburg). (in Russian)
3. Vorob'eva O. P. (1993) *Tekstovye kategorii i faktor adresata: monografiya* [Text categories and addressee factor: monograph]. Kyiv: Vyshha shkola. (in Russian)
4. Goroshko E. I. (2010) Gipertekst 3.0: lingvisticheskiy analiz [Hypertext 3.0: linguistic analysis]. *Materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Gipertekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Materials of the all-Russian scientific-practical conference «Hypertext as an object of linguistic research»]. Samara: PGSGA. (in Russian)
5. Dolgin A. B. (2008) Runet: igra na operezhnenie. Chto takoe web 3.0 [Runet: taking the lead. What is Web 3.0]? *Polit.Ru*. Available at: <https://polit.ru/article/2008/04/02/web3/> (accessed 10 November 2020).
6. Ighnatjjeva S. Je. (2012) Funkcionaljno-komunikativnyj prostir v ukrajinskomu shhodennykovomu diskursi [Functional-communicative space in Ukrainian diary discourse]. *Filologichni studiji. Naukovyj visnyk Kryvorizkogho derzhavnogho pedagogichnogho universytetu* [Philological Studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University], vol. 7, pp. 194–204. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PhSt_2012_7_22 (accessed 10 November 2020).
7. Kompanceva L. F. (2012) *Internet-linghivistyka: pidruchnyk* [Internet linguistics: textbook]. Lugansk: Jantar. (in Ukrainian)
8. Kompanceva L. F. (2018) *Linghivistychna ekspertyza socialjnykh merezh: pidruchnyk* [Linguistic examination of social networks: textbook]. Kyiv: Aghrar Media Ghруп. (in Ukrainian)
9. Pocheptsov G. (2019) V teleserialakh, kak i v sotsmedia, kazhdy mozhet nayti esli ne schast'e, to komfort [In TV series, like in social media, everyone can find at least comfort if not happiness]. *Detektor Media* [Detector Media]. Available at: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/23011/2019-06-09-v-teleserialakh-kak-i-v-sotsmedia-kazhdy-mozhet-naiti-esli-ne-schaste-to-komfort/> (accessed 10 November 2020).
10. Pocheptsov G. (2019) Kognitivnoe prostranstvo naseleniya formatiruyut rezhissery i stsensaristy... I tol'ko potom zhurnalisty [Cognitive environment of the population is formed by directors and screenwriters... and only after that by journalists]. *Detektor media* [Detector Media]. Available at: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/23942/2019-12-15-kognityvnoe-prostranstvo-naseleniya-formatyruyut-rezhysery-y-stsenaristy-y-tolkopotom-zhurnalisty/> (accessed 10 November 2020).
11. Pocheptsov G. (2019) Kommunikatsii perevodyat chelovechestvo na novyy uroven' razvitiya [Communications take humanity to a new level of development]. *Detektor media* [Detector Media]. Available at: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/23839/2019-11-24-kommunikatsii-perevodyat-chelovechestvo-na-novyi-uroven-razvitiya/> (accessed 10 November 2020).
12. Pocheptsov G. (2019) Pop-informatsiya, prishedshaya na smenu traditsionnoy []. *Detektor media* [Detector Media]. Available at: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/22711/2019-04-07-pop-informatsiya-prishedshaya-na-smenu-traditsionnoi/> (accessed 10 November 2020).
13. Pocheptsov G. (2018) Sotsmedia i dezinformatsiya: kak eto vse rabotaet [Social media and disinformation: how does it work]. *Detektor media* [Detector Media]. Available at: <https://ms.detektor.media/mediaanalitika/post/22116/2018-11-25-sotsmedia-i-dezinformatsiya-kak-jeto-vse-rabotaet/> (accessed 10 November 2020).
14. Prohorov Ju. E., Sternin I. A. (2006) *Russkie: kommunikativnoe povedenie* [Russians: communicative behavior]. Moscow: Flinta: Nauka. (in Russian)
15. Slukhaj N. V. (2005) *Etnokoncepty ta mifologhija skhidnykh slov'jan v aspekti linghvokul'turologhiji* [Ethnoconcepts and mythology of the Eastern Slavs in the linguocultural aspect]. Kyiv: Vydavnycho-polighrafichnyj centr "Kyjivskij universytet". (in Ukrainian)
16. Shtern I. B. (1998) *Vybrani topiky ta leksykon suchasnoji linghivistyky: Encyklopedychnyj slovnyk* [Selected topics and lexicon of modern linguistics. Encyclopedic dictionary]. Kyiv: ArtEk. (in Ukrainian)
17. Barasch A., Berger J. (2014) Broadcasting and narrowcasting: How audience size affects what people share. *Journal of Marketing Research*, vol. 51, pp. 286–299.
18. Boyd D., Ellison N. B. (2008) Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 13, iss. 1, pp. 210–230. Available at: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1083-6101.2007.00393.x> (accessed 10 November 2020).
19. Crystal D. (2001) *Language and the Internet*. UK: Cambridge University Press.
20. Eggins S. E. (1990) *Keeping the conversation going: A systemic-functional analysis of conversational structure in casual sustained talk*, vol. 1. Sidney: University of Sidney. Available at: <https://ses.library.usyd.edu.au/handle/2123/1003> (accessed 10 November 2020).
21. Gilmartin E., Saam C., Vogel C., Campbell N., Wade V. (2018) Just Talking – Modelling Casual Conversation. Proceedings of the *SIGDIAL 2018 Conference (Australia, Melbourne, July 12-14, 2018)*. Melbourne: Association for Computational Linguistics, pp. 51–59. Available at: <https://www.aclweb.org/anthology/W18-5006.pdf> (accessed 10 November 2020).
22. Horton W. S. (2018) Theories and Approaches to the Study of Conversation and Interactive Discourse. *Handbook of Discourse Processes, 2nd Edition*. New York: Routledge, pp. 22–68.
23. Kachmarova A. (2005) Internet Chatting Inside Out. *SKASE Journal Of Theoretical Linguistics*, vol. 2, no. 1, pp. 55–83. Available at: www.skase.sk/Volumes/JTL02/05.pdf (accessed 10 November 2020).
24. Ventola E. (1979) The structure of casual conversation in English. *Journal of Pragmatics*, vol. 3, iss. 3, pp. 267–298.

ANALYSIS OF MARKETING SLOGANS
FROM THE PERSPECTIVE OF TRANSLATION STUDIES

Summary. This research is focused on a detailed analysis of advertising slogans of well-known food brands, linguistic features of slogans, translation strategies, linguistic shifts applied and difficulties translators face in the process of translating. The relevance of the topic is determined by the need to determine the features of the translation of advertising slogans, the influence of cultural factors on the translation of advertising slogans, the influence of verbal and nonverbal components of advertising on its perception by the target audience. For the study, 50 advertising slogans of various food companies were carried out. Features and strategies of translation of advertising slogans, lexical-grammatical, stylistic and other transformations applied to the target text are established. According to Catford's classification, the main dominant category of linguistic transformations is the transformation of sentence structure, which is used in the translation of approximately 38% of advertising slogans. Changes in rank and changes within the language system of the target language are 23% and 27%, respectively, and changes in grammatical classes of words – 12%. This work has theoretical value in terms of studying unique features of the discourse of advertising and peculiarities of translation of advertising slogans, and practical value for use of verbal and nonverbal elements of advertising as a means of influencing consumers.

Keywords: advertising translation, marketing slogan, linguistic analysis, linguistic shift, translation strategy, source language (SL), source text (ST), target language (TL), target text (TT).

Хар М.Є., Гриців Н.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

АНАЛІЗ РЕКЛАМНИХ СЛОГАНІВ З ПЕРСПЕКТИВИ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВА

Анотація. У сучасному суспільстві одним із найпотужніших засобів впливу на людей є реклама. Ця галузь дуже інтенсивно розвивається протягом останніх десятиліть та доволі часто стає темою дискусій серед науковців, зокрема лінгвістів. Одним з найважливіших елементів комунікації між брендами та споживачами продукції є рекламне гасло. Слоган передає основну ідею рекламної кампанії. У статті детально проаналізовано рекламні слогани відомих харчових компаній, особливості та стратегії їх перекладу, лінгвістичні зсуви та трансформації, труднощі, з якими стикаються перекладачі у процесі роботи. Актуальність теми визначається необхідністю визначення особливостей перекладу рекламних слоганів, впливу культурних чинників на переклад рекламних гасел, впливу вербальних та невербальних компонентів реклами на її сприйняття цільовою аудиторією. Для проведення дослідження було здійснено вибірку рекламних слоганів різних харчових компаній. Встановлено особливості та стратегії перекладу рекламних гасел, а також зсуви, застосовані до цільового тексту при перекладі. За класифікацією лінгвістичних зсувів Дж. Кетфорда основною домінуютью категорією лінгвістичних трансформацій встановлено зсуви структури речень, які застосовуються в перекладі приблизно 38% рекламних слоганів. Зміни рангу та внутрішньосистемні зміни в межах цільової мови складають відповідно 23% та 27%, а класові зсуви – лише 12%. Слогани проаналізовано за типом використаної стратегії перекладу відповідно до класифікації Честермана. Виявлено приклади синтаксичних, граматичних та семантичних трансформацій лінгвістичних одиниць при перекладі з мови-джерела на мову-ціль. Розглянуто випадки доместикації рекламних гасел відповідно до норм цільової мови, у процесі перекладу яких використано прагматичну стратегію перекладу. Робота має теоретичну цінність з точки зору вивчення унікальних рис дискурсу реклами та особливостей перекладу рекламних гасел, та практичну цінність для застосування вербальних та невербальних елементів реклами як засобів впливу на споживача. Рекламний дискурс є цікавою сферою для подальших досліджень.

Ключові слова: переклад реклами, рекламне гасло, слоган, лінгвістичний аналіз, лінгвістичний зсув, лінгвістична трансформація, стратегія перекладу, мова-джерело, мова-ціль.

Problem statement. Due to the processes of globalization, which had led to active cooperation between countries, especially in the field of trade, a significant number of companies and corporations entered new markets. For this reason, it became necessary to translate advertising slogans taking into account the peculiarities of a source text and its impact on potential recipient.

In modern society, advertising is one of the main tools that influence people's choices when buying goods and services. Therefore, studying the mechanisms of verbal influence of advertising texts and analysing language means used are crucial for correct translation of the message into

different markets, overcoming cultural barriers and preserving brand values.

The latest research and published works analysis. Analysis of advertising translation shows that the first scientific works in the field appeared in the 1970s when Canadian linguist Tatilon began investigation of the nature of advertising translation and claimed that translation process involves more than mere interlingual transfer from a written text into a SL to another in TL [9, p. 1].

Other linguists who explored the problems of advertising discourse are Christina Valdes, Raquel de Pedro, Karen Smith and Adab Beverly. In particular, researchers pay special attention

to the localization of advertising discourse in the translation of Internet advertising, verbal and nonverbal components of advertising, analyse advertising translation from pragmatic, semiotic and other sides. Moreover, they emphasize the role of culture in translation, the way the audience interprets message through which equivalence is achieved and how the stylistics of the original messages is preserved in the main text.

Identification of previously unsettled parts of the general problem. An advertising slogan is a brief, apt and memorable phrase or sentence that clearly emphasizes the advantages of a particular product or service, distinguishing it from competitors. Translation strategies and shifts applied in the process of translating slogans from English into Ukrainian and vice versa are to be considered in this article. Other remaining issues are revealing characteristic features of slogans and their translation equivalents, peculiarities of translation of advertising slogans, difficulties faced by translators and changes made to domesticate or foreignize the text.

The main purposes of this research article are:

- to reveal the main peculiarities of advertising translation;
- to analyze marketing slogans, indicating their linguistic features;
- to define ideas conveyed through the use of certain linguistic units ;
- to analyze the influence of verbal expressions on feelings and emotions of potential consumers;
- to determine translation strategies and shifts applied in the process of translating slogans;
- to reveal modifications made to domesticate and improve the target text.

The main part. Translating slogans is a difficult process that requires good knowledge of both source and target language and culture, having skills in the area of translation and abilities to transfer the message from SL to TL so that it has the same impact on target audience. It aims to create text that will make a person buy a product, use service or keep in mind the brand.

For instance, chocolate bar Snickers slogans sound *“You're not you when you're hungry”, “Hungry? Why wait?”, “Hungry? Grab a Snickers”* (SL). The company uses declarative, interrogative and imperative sentences in order to attract public attention and to offer its product. Localized Ukrainian translation is a bit different: *“Ти – не ти, коли голодний. Не гальмує! Снікерсує”* (TL). The verb “снікерсувати” is a neologism created according to the rules of Ukrainian word-building system. This is an example of domestication of advertising text used to make slogans sound more natural and be closer to the local consumer. The translator tries to evoke the same feelings and emotions that are reproduced in the source text and applies shifts to create required reception in the target language environment. The following example shows structural shift: source text “Grab a Snickers” is Predicate + Object and translated into the predicate “Снікерсує” in target text. This example also illustrates unit shift: ST in the form of phrase (English) is translated into TT in the form of word (Ukrainian). Moreover, we may claim that Nida's notion of dynamic equivalence,

where ‘the focus of attention is directed, not so much toward the source message, as toward the receptor response’ is applied [1, p. 270]. *“Не гальмує”* may be defined as antonymic translation of *“Hungry? Why wait?”* that is identified by Rezker as “the substitution of the SL word by a TL word with opposite meaning.”

So, the main idea of this advertising campaign is to appeal to a young audience that enjoy hip-hop and use chocolate bar Snickers as a kind of self-expression, freshness, and for raising a social status.

First of all, comparing Ukrainian and English versions of brand slogans, we see that **there are structural differences between original texts and their translation equivalents.** To illustrate this, we are going to examine advertising slogans of Bounty chocolate bar manufactured by Mars.

English source language text *“Taste of paradise”* is translated into Ukrainian as *“Райська насолода.”* It is localized according to the linguistic and cultural peculiarities of the local market. The noun *paradise* converts into an adjective *райська* and changes the word order, preceding the noun *насолода*. So, translators adapt text using linguistic units of different parts of speech. According to the classification of shifts within the framework of a linguistic theory of translation by Scottish linguist Catford, the above change of class is denoted by the term “class shift.”

These slogans are samples of covert translation, namely “translation which enjoys the status of an original source text in the target culture” [7, p. 93].

Second important feature is **that marketing expressions often use imperative mood of verbs, name of the trademark or a hint at the direct purpose of the product in the text of the message.** Notable examples are Orbit slogans *“Eat. Drink. Chew”* and *“Їж, пий, жує Орбіт”* (original slogan and its translation into Ukrainian), in which Ukrainian equivalent simultaneously combines all three aspects. Moreover, they indicate the sequence of actions for product that must be done, as well as Oreo's one that sounds *“Twist, Lick, and Dunk”* or *“Покрути, лизни, булькни в молоко”* (Oreo, English ST and Ukrainian TT). Peculiarities of translating of these expressions into Ukrainian are that in both cases imperative mood is used and the last verb is not just translated but also reinforced by additional component that is either direct object or adverbial modifier of place. The Orbit's motto emphasizes that chewing gum is consumed after eating and drinking whereas slogan of company Oreo represents a special ritual or way how to eat cookies that is in the interest of children.

Thirdly, **the uniqueness and values of the advertised object or its other characteristics are often emphasized.**

Advertising campaign of Aero chocolate actively uses the effect of bubbles, which are even part of the fonts and inscriptions. Bubbles are seen as tiny air pockets that differentiate Aero from the competitor's chocolate bars and show uniqueness of the product. Entering the mouth they melt on the tongue. These characteristics are represented even through linguistic expressions.

Vivid Aero slogan *“Feel the bubbles”* as well as its TL equivalent *“Відчує як тануть бульбашки”* stimulates people to enjoy a product

and new experience. Comparing them it should be pointed out that Ukrainian translation is changed by addition of verb “танути”. New element is introduced to emphasize and properly convey the impression that product creates. So, the consumers may better understand that the motto tries to associate your feelings when eating Aero with its taste and melting of bubbles. Differences in structure and unit shifts are used intentionally to make text closer to target audience.

Furthermore, **imagery and impressiveness are used to influence the recipients of text.** They may be created by semantic properties of words.

The company “Lasunka” that is the leading producer of ice-cream in Ukraine in its marketing and advertising company uses slogan “*Ласунка – виробник щастя*” (SL text). Products are released into the European market under the motto “*Lasunka is the producer of happiness*”. Manufacturer uses a vivid metaphor to make consumers associate ice-cream with the abstract feeling of happiness, so the text combined with the image expresses feelings of joy, happiness and love that are the main values of this family brand.

We may also pay attention to the name of the company. Noun *ласунка* is defined in Worldwide Dictionary of Ukrainian Language as “ра, що любить ласощі” and underlines delicious taste of ice-cream.

Another Ukrainian company named Sandora uses such slogans “*Кращий сік, народжений сонцем!*” (SL) or “*The best juice, born by the sun!*” (TL) in its advertising campaign. Intra-system shift occurs during the translation process when Ukrainian word “кращий”, which is the comparative degree of adjective “добрий”, is translated into English in the superlative degree “best”. Moreover, the metaphor “народжений сонцем” is literally translated into target language without any alterations in meaning. For this reason, mentioned above utterances are fully equivalent. They not only have the same form and content but also “trigger the same impact on the TL audience as the original wording did upon the SL audience” [5].

Juice, made from fruits that are full of energy of the sun, is associated with bright colours, unforgettable impressions and special spirit. Yellow and orange shades are used to show that your morning is always good and happy when you start your day with juice Sandora.

In addition, the **message often evokes positive emotions and pleasant associations.** Good examples are M&M's motto: “*The milk chocolate melts in your mouth, not in your hand*” (ST), “*Тане в роті, а не в руках*” (TT). Concerning their linguistic characteristics, Ukrainian translation is highly simplified and much shorter than English one. Omission of pronouns *your* and noun phrase *the milk chocolate* simultaneously with addition of adversative coordinating conjunction “а” created brief and clear structure of slogan that is less expressive than English utterance. Moreover, intra-system shift occurs when SL singular noun “hand” turns into a TL plural “руки.”

Next, **English slogans in interrogative form are transformed into Ukrainian imperative sentences.** “*Twix, Need a Moment?*” and its translation used in the Ukrainian market “*Зроби*

паузу – з'їж Twix” are examples of marketing slogans of chocolate bar Twix made by Mars. The Ukrainian way of translating motto applies reconstruction of source text, rebuilding question into imperative mood and addition of the verb «істи» aimed to create brief and catchy pattern with the same sense. The company drops a hint that a moment with Twix is worthy of your attention and time.

Other techniques applied in the translation process are alliteration and assonance. The sound of letters stresses some words and sets the mood of statement. Here “moment” is associated with very short period of time that brings positive changes.

Finally, many slogans contain an **allusion to new opportunities, changes, and discoveries** that are possible with their products.

The famous brand of coffee Nescafe offers to start the day with a cup of their drink: “*It all starts with a Nescafe*” (SL text), “*Все починається з NESCAFE*” (TL text). Literal translation allows transmitting the necessary sense and mood of the utterance without any other changes except omission of pronoun *it*.

The main idea behind the slogan is not just traditional sense of coffee, but also Nescafe as a tool for achieving new amazing possibilities in other areas of life.

Advertising campaign of the company is based on family values, friendship and other wonderful moments present in everyone's life. Special taste and aroma of coffee play a particular role in evoking thoughts and emotions that stem from previous experiences and memories, so everyone will definitely want to enjoy this special beverage.

Strategies of translating advertising slogans.

According to the *Chesterman's classification of translation strategies* our slogans are translated using translation strategies where target text is produced through manipulation with linguistic material. He claims that “if syntactic strategies manipulate the form, and semantic strategies manipulate meaning, pragmatic strategies can be said to manipulate the message itself”. Analyzing our data we obtained the following results:

1. **Syntactic/grammatical strategies.** A large proportion of slogans is translated literally, some of them apply unit and level shifts, or change the structure of phrases, clauses or sentences. They have the same form, content and impact on consumers. For example, “Солодкий знак якості” – “sweet quality mark”, “Кращий сік, народжений сонцем!” – “The best juice, born by the sun!”, “Producer of happiness” – “Ласунка – виробник щастя”.

2. **Semantic strategies.** Sometimes it is necessary to use synonyms, antonyms, paraphrasing and trope changes in order to domesticate and improve the text. For instance, “Made with laughter” – “Поділися посмішкою”, “Taste the rainbow” – “Спробуй веселку”, “Taste of paradise” – “Райська насолода”, “Good Food, Good Life” – “Якість продуктів, якість життя”.

3. **Pragmatic strategies.** It is important to pay attention to differences in the perception of the same text by audience of different cultures. Differences in initial knowledge, beliefs, values and behavioural norms must be taken into account. For example, “Hungry? Grab a Snickers” – “Не гальмує! Снікерсуй”, “Twix, Need a Moment?”

Table 1

Frequency of the Category Shift Occurrence

№	Company	Advertising slogans of the company		Types of category shifts			
		source language	target language	structure-shifts	class-shifts	unit-shifts	intra-system shifts
1	Snickers	“You're not you when you're hun-gry. Hungry? Grab a Snickers”	“Ти – не ти, коли голодний. Не гальмує! Снікерсуй”	+	+	+	+
2	Bounty	“Taste of paradise”	“Райська насолода”	+	+	-	-
3	Roshen	“Солодкий знак якості”	“Sweet quality mark”	+	-	-	-
4	Sandora	“Кращий сік, народжений сонцем!”	“The best juice, born by the sun!”	-	-	-	+
5	Lasunka	“Ласунка – виробник щастя”	“Producer of happi-ness”	-	-	-	-
6	The Laughing cow	“Made with laughter”	“Поділися посмішкою”	+	-	-	+
7	Skittles	“Taste the rainbow”	“Спробуй веселку”	-	-	-	-
8	Kit Kat	“Have a break. Have a Kit-Kat”	“Є пауза, є Kit-Kat”	-	-	-	+
9	Twix	“Twix, Need a Moment?”	“Зроби паузу – з'їж Twix”	+	-	+	+
10	Nestle	“Good Food, Good Life”	“Якість продуктів, якість життя”	+	+	-	+
11	Aero	“Feel the bubbles”	“Відчуй як тануть бульбашки”	+	-	+	-
12	Nescafe	“It all starts with a Nescafe”	“Все починається з NESCAFE”	-	-	-	-
13	M&M's	“The milk chocolate melts in your mouth, not in your hand”	“Тане в роті, а не в руках”	+	-	+	+
14	Orbit	“Eat. Drink. Chew”	“Їж, пий, жуї Орбіт”	+	-	+	-
15	Oreo	“Twist, Lick, and Dunk”	“Покрути, лизни, булькни в молоко”	+	-	+	-

Source: developed by the authors

and “Зроби паузу – з'їж Twix”, “Feel the bubbles” – “Відчуй як тануть бульбашки”, “Twist, Lick, and Dunk” – “Покрути, лизни, булькни в молоко”.

The next step of our study is to analyze advertising slogans according to **Catford's classification of linguistic shifts**.

It is found from the Table 1 above that the dominant category shifts are structure shifts (38%). The next are intra-system shifts with the percentage of 27% and unit shifts that amount to approximately 23%. The last are class shifts which make up somewhere in the region of 12% of linguistic shifts applied in the process of translating slogans.

Moreover, 12% of our pairs of translated text have no shifts applied. They are full equivalents of the original slogans.

In addition, 35% of source text is translated applying simultaneously at least two kinds of category shifts.

Conclusions. Advertising text is one of the most popular subjects of study in modern linguistics. Becoming an integral part of public life, today advertising is de-fined as a part of culture that develops according to its own laws and is characterized not only by unlimited possibilities of influence, but also by specific forms of expression.

Advertising slogans are short and precise. For this reason, translating of slogans is a process that requires not only experience in the sphere of translation, but also perfect skills, good knowledge of source and target language and culture. Very

often translators face difficulties trying to convey the main idea, expressed in the source text, when translating the message literally. It is sometimes necessary to modify the message in order to domesticate and improve the target text, or, in other words, to apply linguistic shifts. They make text sound more natural to local market.

Having analyzed our data according to Catford's classification of linguistic shifts, we revealed that the dominant category shifts are structure-shifts. They are applied to 38% of source text. Intra-system shifts (27%) and unit shifts (23%) are no less important and occur in combination with other types of shifts. The last type are class shifts which make up somewhere in the region of 12%. Some

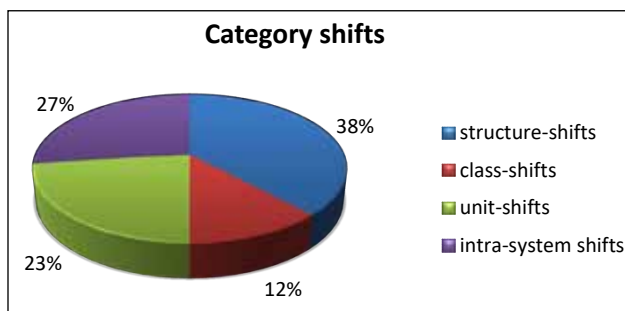

Figure 1. Results of advertising slogans analysis according to Catford's classification

Source: developed by the authors

pairs of analysed data are full equivalents of the original slogans and have no shifts applied.

In an advertising campaign image, text and sound reproduce a single advertising concept. Thus, the verbal components appear in combination with other elements which intensify text, make associations, form a specific picture and evoke feelings and emotions. They emphasize benefits of promoted brand, its uniqueness, represent product in a way that brings excitement, fun and unforgettable impressions. Vivid metaphors, fresh, creative and easy to remember expressions make brands attractive and special.

Moreover, common features of slogans and their translation equivalents were identified. The

following results were received: slogans comprise frequent use of imperatives, establish focus on the desired effect on the target audience, emphasize uniqueness and values of the advertised object and use imagery and impressiveness to influence the recipients of text.

To sum up, slogan is concise, aphoristic and memorable motto, aimed to convey the basic idea of the advertising campaign. In the process of translating advertising it is important to preserve the communicative effect of the source text, solve both purely linguistic problems and ones of sociolinguistic adaptation of the text. Therefore, fast changing discourse of advertising is an interesting area for further research.

References:

1. Baker Mona, Saldanha Gabriela (editors) (2011) *Routledge encyclopedia of translation studies*. 2nd ed. London & New York: Routledge.
2. Deta Maria Sri Darta Levý's (2015) *Minimax Strategy in Translating a Popular Article: Theory in Practice*. *Phenomena*, vol. 15, no. 1, pp. 75–80.
3. Gil Bardaji Anna (2009) Procedures, techniques, strategies: translation process operators. *Perspectives, Studies in Translation Theory and Practice*, vol. 17, no. 3, pp. 161–173. Available at: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09076760903249372?src=recsys> (accessed 10 March 2021).
4. Gumenchuk Olga (2020) Peculiarities of translation of advertising and news-paper-informative texts. Leonid Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law, Khmelnytsky. Available at: <http://englishcontext.kpnu.edu.ua/2020/03/18/peculiarities-of-translation-of-advertising-and-newspaper-informative-texts/>
5. Leonardi Vanessa (2000) Equivalence in Translation: Between Myth and Reality. *Translation Journal*, vol. 4, no. 4. Available at: <https://translationjournal.net/journal/14equiv.htm>
6. Mars, Incorporated. Available at: <https://www.mars.com/>
7. Munday Jeremy (2008) *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*. 2nd ed. Routledge, London, New York, pp. 89–97.
8. Nestle. Available at: <https://www.nestle.com/mt/>
9. Valdes Christina (2011) Advertising translation, *Handbook of Translation Studies* edited by Yves Gambier, Luc van Doorslaer, vol. 2. John Benjamins Publishing, pp. 1–5.
10. Valdes Cristina (2019) Advertising translation and pragmatics. *The Routledge Handbook of Translation and Pragmatics*. University of Oviedo: Routledge, pp. 171–190. Available at: [re-searchgate.net/publication/336680607_Advertising_translation_and_pragmatics](https://www.researchgate.net/publication/336680607_Advertising_translation_and_pragmatics)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-51>

UDC 347.78.034

Shchypachova Daria
National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"

STYLISTIC AND GRAMMATICAL FEATURES OF THE ENGLISH SCIENTIFIC TECHNICAL TEXT AND TRANSLATION

Summary. The article deals with the research of stylistic and grammatical features of the English scientific and technical text and its translation. The article reveals the meaning of the concept of "scientific and technical text", which occupies a special place in social communication, as well as highlights the stylistic features of scientific and technical text. Their nomenclature is mainly developed universally at the level of functional styles. But the scientific and technical text, in comparison with other styles, is characterized by obviously expressed differences between its individual genres, namely, the genre specificity is reflected in varying degrees in the depiction of stylistic features. In the course of research characteristic features of the scientific and technical text were allocated. The article notes that the determination and consideration of grammatical and stylistic features of scientific and technical text in the process of translating information of the text, translated from English into Ukrainian and vice versa, allow to correctly perceive this information, accurately express the views of researchers and scientists. The basic requirements that a technical translation must meet have been identified.

Keywords: scientific and technical translation, applied discipline, stylistics, emotionality, terms, typology of the text, literary translation, style.

Щипачова Д.С.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

СТИЛІСТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АНГЛІЙСЬКОГО НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ТЕКСТУ ТА ПЕРЕКЛАД

Анотація. Стаття присвячена дослідженню стилістичних та граматичних особливостей англійського науково-технічного тексту та його перекладу. Стаття розкриває зміст поняття "науково-технічний текст", яке займає особливе місце в соціальній комунікації, а також виокремлює стилізові риси науково-технічного тексту. Їх номенклатура в основному розробляється універсально на рівні функціональних стилів. Але науково-технічний текст, у порівнянні з іншими стилями, характеризується яскраво вираженими відмінностями між його окремими жанрами, а саме жанрова специфіка знаходить своє відображення в різній мірі зображення стилізованих рис. В процесі дослідження були виділені характерні особливості науково-технічного тексту. В статті відзначається, що визначення та врахування граматичних та стилістичних особливостей науково-технічного тексту в процесі перекладу інформації тексту, що перекладається з англійської мови на українську і навпаки, дозволяють правильно сприймати цю інформацію, точно виражати думки дослідників та вчених. Були визначені основні вимоги, яким повинен відповідати технічний переклад.

Ключові слова: науково-технічний переклад, прикладна дисципліна, стилістика, емоційність, терміни, типологія тексту, художній переклад, стиль.

Problem statement. Currently, there is a need to identify scientific technical translation not only as a special type of translation activity and special theory investigating this type of activity, and also conferring the status of an independent scientific and technical translation applied discipline. From the point of view of linguistics, the characteristic features of scientific and technical literature apply to its stylistics, grammar and vocabulary [1]. The main task of scientific and technical translation is extremely clear and accurate rendering of reported information to the reader. This is achieved by a logical rendering of factual material, without explicitly expressed emotionality. The style of scientific and technical literature can be determined as a formal logical one. Scientific and technical texts reveal a number of grammatical features. The most typical lexical feature of scientific technical literature is the richness of the text with terms and terminological phrases, as well as the presence of lexical constructions and abbreviations. In such literature texts, aimed not so much at native speakers

of a particular language, but at many representatives of a certain professional group with certain extralinguistic knowledge, occupy a special place.

The **object** of the study are the problems that arise when the text is translated from English into Ukrainian. The **subject** of the study is the lexical, grammatical and stylistic features of the translation of the English text.

Recent research and publications. Before starting work, a translator using text analysis should establish which of the types of text he has to translate [4]. Likewise when evaluating a translation, first of all, it is necessary to obtain a clear idea of what type of text the original belongs to, so that avoid the danger of evaluating the translation according to the wrong criteria. Typology of texts that meets the requirements of the translation process and that is distributed for all types of texts encountered in practice is a necessary condition for an objective assessment of translations [3]. There are a number of attempts to develop a typology of texts that would allow drawing conclusions on the principles of translation or on the choice

of special translation methods. In that there is an understanding that translation methods are determined not only by the circle of readers and the special purpose of the translation. Research into translation problems takes into account the fundamental distinction between pragmatic and literary translation. In pragmatic texts, language is primarily a means of communication, a means of transmitting information, while in texts of artistic prose or poetry, it serves as a means of artistic embodiment, the bearer of the aesthetic significance of the work. Pragmatic texts have a lot in common, it is definitely necessary to take into account whether there is translation and evaluation of translation of specification goods, legal document or philosophical research.

On the other hand, and in literary translation, along with the general factors, there are numerous differentiating factors: the translation of a stylistically "polished" essay is determined by other laws, rather than a translation of a lyric poem. When translating plays it is necessary to follow requirements that are generally not subject to accounting for others types of so-called literary translation.

There are three types of texts [5]:

1) technical and natural science texts characterized by the fact that the knowledge of the subject is more important than knowledge of the language, which, in turn, must first of all extend to knowledge of special terms;

2) philosophical texts, in which, in addition to knowledge of special terminology, the translator is required to be able to follow the course the author's thoughts;

3) literary texts in which, in addition to the content, the identification of subject and art form is necessary, which must be recreated in the language translation.

The classification is also based on differences of material to be translated [1]:

1) informational texts, documentary texts (trade and business) and scientific texts;

2) socio-political texts (including the work of the classics of Marxism, editorials and speeches);

3) (artistically) literary texts.

A common characteristic of the first group of texts is the presence of special terms and special phraseology. The most important requirement for the adequacy of the translation is the requirement of choice of the translator of the most discreet, not distracting from the content syntactic constructions of written speech. When the author's style statements are not essential, then only the subject of the message is taken into account, and not the way of presentation. It seems especially important, however, not found nowhere else an indication of the need to own differentiated special phraseology, without which any translated text must be recognized as of insufficient quality, because to the reader of the translation text it will seem unnatural, or, at least unprofessional.

A common characteristic of the second group of texts of socio-political mixing of scientific elements (using terminology) and artistic language (the use of rhetorical figures, metaphors, etc.). Social and political texts should be classified as either pragmatic, in cases where the foreground is the transfer of information, or to literary and artistic texts,

when, with the help of artistic means of language, a certain aesthetic impact, which, of course, must be preserved in translation. This group should not be considered an independent type of text, but, intermediate form, which is a consequence of the ubiquitous intertwining of various types of texts.

The third group of texts is fiction, characterized stylistically by a variety of lexical (dialectal, professional, archaic, exotic) and syntactic linguistic means, as well as the intensive use of elements of colloquial speech.

The characteristic can be extended to other types of texts, for example, for press comments not related to literary texts of artistic type, it seems too one-sided and highlighting only minor points, and most importantly the prevalence aesthetic aspects in the language expression of these texts and the need to preserve their aesthetic value in translation not mentioned at all. The translation method must match the type text. So that the classification of the text is carried out by assigning specific text to a particular type to which this or different translation method. At the same time, the main goal is to preserve the most essential, defining the type of text. Only a special purpose, which translation should serve in a particular case, or the specificity of the circle readers to whom it is intended may be a rationale for deviations from this requirement. But this kind of digression already concerns not translations of the "usual" type, but other forms of transferring content, stated in the source language, into the text in the target language.

Presentation of the main material. Many common characteristics of the scientific and technical style, noted by us in English are also present in scientific and technical materials in Ukrainian. This primarily applies to informativeness of the text and the associated richness of terms and their definitions, to a standard and consistent manner of presentation, its nominal character – the predominance of combinations, the core of which is noun, especially various kinds of attributive groups, relatively wider use of abstract and general words-concepts, the prevalence of phraseological equivalents of the word and semi-terminological stamps.

Scientific and technical materials of the English language are characterized by the predominance of simple sentences, which are on average over 50% of the total number of sentences in the text. At the same time, the number of complex ones offered are relatively small. This phenomenon is an unusual appropriate style in the Ukrainian language, where complex sentences are used very widely. In this regard, in the English-Ukrainian technical translations one often uses the technique of combining sentences, as a result of two or more simple sentences of the English original there is one complex sentence in the Ukrainian translation. Let us give an example: Classically, we should expect the stopping voltage to be different for different intensities. Furthermore we should not expect any simple direct dependence of the stopping voltage on the frequency of the light used. – З точки зору класичної теорії, можна очікувати, що замикаюча напруга буде різною для різних інтенсивностей, але не буде залежати від довжини світла, що падає.

Special translation theory describes various forms of stylistic adaptation when translating texts belonging to specific functional style. Similar adaptation is determined not only by the linguistic differences, which were discussed. Stylistic adaptation during translation may be necessary in relation to those stylistic features that are at the same time are found in similar styles of the source and target languages. The same stylistic trait can manifest itself to varying degrees in each of the languages, and its presence in the original does not mean that it can simply be reproduced in the translation text.

Comparative analysis of translations shows that translators regularly carry out stylistic adaptation of the translated text, omitting the emotional and stylistic elements of the original, which seem out of place to them in a "serious" scientific presentation. Such, for example, evaluative epithets like dramatic (ефектний), successful (успішний), excellent (відмінний), often turn out to be redundant in Ukrainian translation: These conclusions, however, raised other uncomfortable questions. – Ці висновки, однак, викликали багато питань. Similar tendency is also found in relation to "redundant" imagery: Modern technology is growing at a very rapid rate, and new devices are appearing on the horizon much more frequently. Сучасна техніка розвивається настільки швидко, що нові типи приладів з'являються значно частіше, ніж це було раніше. Appear on (our) horizon, appear in our field vision, etc. – all this is possible, but unusually figurative for a Ukrainian scientific text.

The lack of complete coincidence between English and Ukrainian scientific technical styles can also be found in the study of comparative frequency of the use of individual parts of speech in them. For scientific presentation in general, the feature of nominativeness is characteristic, i.e. broader use of nouns than in other functional styles. One and the same feature of the scientific and technical style inherent in both English and Ukrainian languages can be manifested with unequal evidence and expressed in different linguistic means.

The following statements are connected in different ways by logical connection: one statement follows from another, explains it, establishes with it causal, temporal, spatial, etc. relations. This feature is revealed both in the English original and in Ukrainian translation. However, in English, logical connections between individual statements are often found only in their very content and are not particularly expressed. Ukrainian language prefers to use special words and introductory phrases indicating that or another type of communication. Therefore, in translation, similar additional clarifications are missing in the original. Translating unfamiliar unambiguous terms using a dictionary is not a difficulty. The situation is different when one English term corresponds to several Ukrainian ones, for example: switch – вимикач, перемикач, комутатор. In this case, the conscious choice of an analog can only be dictated by a good knowledge of the subject.

When translating an English text, the translator must complete and accurately convey the author's thought, putting it into a form inherent in Ukrainian scientific technical style and by no

means transferring specific features of the English script. The English text is dominated by personal forms of the verb, while the Ukrainian scientific style is more characteristic by impersonal or vaguely personal phrases. Descriptive English texts often use future tense for expressing ordinary action. Guided by context, such sentences should not be translated by the future, but present tense. In English scientific and technical texts, it is especially common to find passive phrases, while in the Ukrainian language the passive voice is used much less frequently. When translating, therefore, it is necessary to replace passive structures with other means of expression, more characteristic of the Ukrainian language.

Conclusion. As a result of the study of the scientific and technical text, it is possible to make the conclusion that the main stylistic feature of such text is accurate and clear presentation of the material in the complete absence of expressive elements that add emotional richness to speech. In scientific literature there are no metaphors, metonymic transpositions and other stylistic figures which are widely used in artistic works.

For all its stylistic remoteness from lively spoken language, scientific and technical text includes a certain amount of more or less neutral phraseological combinations of technical character.

The main requirements to be met by scientific technical translation are:

accuracy – all provisions interpreted in the original must be set out in translation; conciseness – all the provisions of the original should be stated, concise and laconic; clarity – the conciseness of the target language should not interfere the presentation of vocabulary, its understanding; literary – the text of the translation must meet the generally accepted norms of the literary language, without the use of syntactic constructions of the original language. During the study, it can also be highlighted that the features of the scientific and technical text are: abundance with special terms and terminological combinations; the presence of grammatical and lexical structures; discrepancy in the use of similar stylistic features in original and translation; different frequency of use of certain parts of speech. All terms are combined into terminological systems, expressing the concepts of science and technology. Difficulties arising from translation of terms associated with the inherent shortcomings of the existing terminological systems. Among the most significant are the phenomenon of terminological synonyms, homonymy and polysemy, which makes it necessary to use contextual translation, which involves: determining the meaning of the translated term by context; selection of an appropriate contextually equivalent term; creation with the selected contextual equivalent of adequate text.

The translation of a scientific and technical text should, correctly, convey the meaning of the original in a form as close as possible to the form of the original. Derogations must be justified by the peculiarities of the Ukrainian language, style requirements. The translation as a whole should not be literal or free retelling of the original, although elements of both are required are present. It is important to avoid the loss of essential information of the original.

References:

1. Vinogradov V.S. (2001) Vvedenie v perevodovedenie [Introduction to the Translation Theory]. Moscow. (in Russian)
2. Kozakova T.A. (2001) Prakticheskie osnovy perevoda [Practical translation fundamentals]. Saint-Petersburgh: Soiuz. (in Russian)
3. Superanskaia A.V., Podolskaia N.V., Vasilieva N.V. (2003) Obshhaya terminologiya. Voprosy teorii [General Terminology. Theory Questions]. Moscow. (in Russian)
4. Baker M. (2003) In Other Words: a coursebook on translation. London; New York: Routledge, 304 p.
5. Nabokov V. (1960) The Art of Translation. Lectures on Russian Literature. New York, 319 p.

Список літератури:

1. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. Москва, 2001.
2. Казакова Т.А. Практические основы перевода. Санкт-Петербург : Изд-во Союз, 2001.
3. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. Москва, 2003.
4. Baker M. In Other Words: a coursebook on translation. London; New York : Routledge, 2003. 304 p.
5. Nabokov V. The Art of Translation. Lectures on Russian Literature. New York, 1960. P. 319.

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-52>

УДК 351/354

Кочерга О.П.

Національна академія державного управління при Президентові України

ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД З 2014 ПО 2021 РІК: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Анотація. У даній статті проаналізовано актуальні проблеми, пов'язані з впровадженням реформи децентралізації влади в Україні та реформі органів місцевого самоврядування в контексті формування нормативно-правової бази за період з 2014 по 2021 роки. Формування нормативно-правової бази в статті умовно розділено на два етапи. Перший етап розпочинається в 2014 з прийняття концепції реформи децентралізації влади та триває до 25 жовтня 2020 року – дня проведення в Україні місцевих виборів на новій адміністративно-територіальній основі. Другий етап, розпочинається після 25 жовтня 2020 року і триває до цього часу, для нього характерним є формування законів, які пов'язані з діяльністю новоутворених громад та органів державної влади на субрегіональному рівні. Основну увагу привернуто тим нормативно-правовим актам, що вже прийняті та підтримані Верховною радою України, або знаходяться на розгляді. Наголошено, що дана реформа є однією з найуспішніших реформ, для ефективного впровадження якої необхідно прийняти ще ряд нормативно-правових актів, які би визначали адміністративно-територіальну основу України та лягли в сонову напрацьованих змін до Конституції України.

Ключові слова: децентралізація, нормативно-правові акти, законопроект, зміни до законів, повноваження, місцеве самоврядування, виконавчі органи влади, адміністративно-територіальний устрій.

Kocherha Olexander

National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THE ESTABLISHMENT OF THE LEGAL FRAMEWORK FOR THE DECENTRALIZATION REFORM IN UKRAINE BETWEEN 2014 AND 2021: GENERAL OVERVIEW

Summary. In the article the actual problems, connected with the implementation of the reform of the decentralisation and the reform of the institutions of self-governing in the context of forming policy legal base during the period from 2015 to 2019 are analysed. Designated that reform of decentralisation is the key aspect of transformation of social relations. Decentralisation of power in Ukraine is the basic principle of state policy of regional development, creates an opportunity of effective implementation of the institutional changes. Forming of policy legal base in the article, is divided into two stages. The first stage begins in 2014 with the adoption the concept of the reform of decentralisation of power and lasts to the 25th of October 2020 the day of holding the local election on the new administrative territorial basis. The second stage began after the 25th of October 2020 and is on nowadays for it is characteristically forming the laws, which are connected with the activity of newly formed communities and the institutions of state power on the subregional level. The main attention is attracted to those legal acts, which have been adopted and supported by the Supreme Council of Ukraine or are seen. It is stressed that the reform is one of the successful and has a direct influence on the inhabitants on the territorial communities. The important factor of the reform itself is changing principles of realising local power and the main stage of reform became the uniting of territorial communities that resulted changing principles and approaches to the policy of regional development in Ukraine that's why for effective implementation of abovementioned principles it is necessary to accept a range of legal acts, which would define administrative territorial basis of Ukraine and were laid into base of worked out changes to the Constitution of Ukraine. Adopting the policy legal acts allows strengthening financial potential of united territorial communities, it would be favourable for building effective local self governing and territorial organising of state power creating and proper support of living environment of the citizens, the development of the instruction of people's authorities.

Keywords: decentralisation, legal acts, project of the law, changes to the laws, self-government, executive instructions of power, administrative territorial system.

Постановка проблеми. З початку існування незалежної України на різних етапах державотворення було ініційовано ряд фундаментальних перетворень, які певною мірою вплинули на функціонування соціальних інститутів, економічних та політичних процесів в Україні.

Реформа місцевого самоврядування та процесів пов'язаних з реформою децентралізації вимагає відповідної нормативно-правової бази. Основними учасниками цього процесу виступають Верховна Рада України, Президент Укра-

їни, Кабінет міністрів України та громадяни, які реалізують свої права за рахунок об'єднань в територіальні громади. Формування нормативно-правового поля розпочалося ще в 2014 році, з прийняттям концепції реформи органів місцевого самоврядування та державного управління. З того часу пройшло сім років, проте ще зараз лишається ряд актуальних проблем, які необхідно вирішувати прийняттям нових нормативних актів, задля досягнення одного з головних завдань реформи – створити сприятливі умови для розвитку громад та територій, максимально спростити

соціальні та адміністративні послуги, передати більшу частину фінансово-управлінських повноважень на базовий рівень, чітко розмежувати функції між різними рівнями управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемами впровадження та аналізу нормативно-правової бази реформи місцевого самоврядування та децентралізації займалися ряд зарубіжних та вітчизняних вчених, наукові погляди яких було зосереджено на вивченні вітчизняної нормативно-правової бази реформи децентралізації та напрацюванні нового законодавства для ефективного впровадження та функціонуванні органів місцевого самоврядування, а саме: В. Авр'янов, М. Баймуратов, О. Батанова, Л. Бондарчук, Ю. Ганущак, І. Дробот, І. Коліушко, В. Куйбіда, В. Колтун, А. Ткачук, І. Ярошенка.

Мета статті полягає в науково-теоретичному аналізі стану нормативно-правового регулювання та впровадження реформи децентралізації державної влади. Визначення та аналіз подальших перспектив формування вітчизняної нормативно-правової бази.

Завданням даного дослідження є: дослідити та проаналізувати стан нормативно-правової бази законодавства, пов'язаного з реформою децентралізації органів державного управління та органів місцевого самоврядування. Проаналізувати та визначити подальші перспективи формування нормативно-правових актів для успішного завершення реформи.

Виклад основного матеріалу. Реформа децентралізації – ключовий аспект трансформації суспільних відносин. Децентралізація влади в Україні виступає основоположним принципом державної політики регіонального розвитку, створює можливість ефективного впровадження інституційних перетворень. Ця реформа має безпосередній вплив на мешканців територіальних громад. Важливим фактором самої реформи є зміна принципів здійснення влади на місцях, а головним етапом реформи стало об'єднання територіальних громад, що призвело до зміни принципів та підходів до політики регіонального розвитку в Україні.

У своїх наукових публікаціях Б. Калиновський, Р. Колишко звертають увагу на поділ процесів децентралізації на етапи та фази. На першому етапі формується ієрархія структури органів публічної влади, де має місце розподіл повноважень [1, с. 105].

Виходячи з цього, перший етап можна умовно поділити на два підпункти, перший – виділення функціональних зобов'язань, другий – розподіл зобов'язань згідно з ієрархією органів влади, інтегруючи процес децентралізації, відповідно до принципу субсидіарності, другий етап можна характеризувати виходячи з розподілу повноважень згідно з реформою управління. Третій етап характеризується законодавчою складовою реалізації територіальної політики децентралізації управління в Україні [2, с. 14].

Реформа децентралізації здійснюється на основі Конституції України та відповідних законів, положень та принципів, які задекларовано Європейською хартією місцевого самоврядування, зокрема Закон України «Про добровільне об'єднання громадян» визначає принципи, за якими відбувається реформування сфери місцевого

самоврядування, а саме: верховенства права, прозорості, відкритості, правової, організаційної та фінансової спроможності місцевого самоврядування, партнерства держави та місцевого самоврядування, сталого розвитку територій [3]. Зазначені принципи є обов'язковими у процесі реформування місцевого самоврядування [4, с. 112].

Започаткована в Україні реформа децентралізації та місцевого самоврядування базується на великій кількості теоретично-правових норм та актів.

Децентралізація публічного управління на засадах субсидіарності є сьогодні одним із провідних принципів Європейського Союзу та інших розвинених демократичних країн світу. Основою положенням документом, який визначає засади місцевого самоврядування та регулює його діяльність є Європейська Хартія місцевого самоврядування, яку Україна ратифікувала в 1997 році [5].

Децентралізацію влади було передбачено Конституцією України, де йдеться про те, що це один із головних чинників територіальної організації влади та управління в державі [6, с. 141]. Знаковим для реформування місцевого самоврядування є Бюджетний кодекс України, а саме перша редакція, ухвалена 21 червня 2001 р., який вперше визнав принцип субсидіарності як розподіл видатків між державним бюджетом та бюджетом на місцях.

Напрацювання нормативно правової бази, на нашу думку слід розділити на два етапи. Перший етап та його хронологічні рамки слід розпочинати з 2014 року, а саме з прийняттям концепції реформування місцевого самоврядування та децентралізації влади. Верхньою хронологічною точкою першого періоду, на нашу думку є місцеві вибори 25 жовтня 2020 року, які відбулися на новій територіальній основі. Важливим кроком здійсненні реформи децентралізації та реформуванні системи місцевого самоврядування є «Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 1 квітня 2014 р. [7]. Вона визначає шляхи та механізми створення та подальшої організації влади в територіальних одиницях. Реалізація концепції передбачає план заходів:

- вироблення та прийняття рішень щодо засад здійснення реформи децентралізації;
- розробити та внести зміни до Конституції України в частині децентралізації;
- внести зміни до Податкового та Бюджетних кодексів України, для здійснення фінансової децентралізації та фінансової підтримки створених громад;
- на законодавчому рівні врегулювати питання передачі до комунальної власності об'єктів, які знаходилися у юрисдикції інших органів державної влади. Найбільш ґрунтовно офіційне бачення реформи децентралізації відображене у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р., затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385 [8].

Децентралізація як механізм передачі повноважень до нижчих рівнів державного управління розглядається тут як основна складова державного управління розвитком регіонів, як прерогатива держави. В цьому документі децентралізація трактується як деконцентрація – передача влад-

них повноважень іншим органам на місцевий рівень управління. На її основі модель перспективних регіонів будується на основі децентралізації, деконцентрації та субсидіарності [9, с. 62–63].

Варто зазначити, що затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року зумовило собою можливість отримання від зарубіжних донорів фінансування для підтримки соціальної та економічної складової реформи децентралізації. Окремим пунктом угоди було передбачено фінансування на здійснення реформи у сфері регіонального розвитку та децентралізації в Україні [10].

Кабінетом міністрів України було ухвалено ряд стратегій, які стосуються змін системи публічного управління в контексті децентралізації:

- реформування системи державного нагляду (контролю);
- розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ України;
- зміна підходів до системи управління державними фінансами;
- реформування системи державної служби;
- розвитку Державної прикордонної служби в Україні;
- оптимізації системи органів виконавчої влади;
- зміна підходів до вирішення питання професійного навчання державних службовців усіх рівнів;
- розвитку електронного урядування в Україні;
- зміни у системі державного нагляду та контролю;
- реформування системи електронних послуг;
- зміни до формування політик публічного управління та місцевого самоврядування [11, с. 13].

Ключова роль у здійсненні реформи децентралізації та місцевого самоврядування є зміни до Конституції України в частині децентралізації, де головним мають стати чіткі принципи впровадження реформи.

Конституційний законопроект, внесений Президентом України 26 червня 2014 р., передбачив зміни до підходів формування повноважень органів державної влади та децентралізації зокрема.

Змінами до головного закону України, які напрацьовувала тимчасова комісія, отримали схвальні рекомендації від Венеційської Комісії Ради Європи, які запропонували практичні рекомендації щодо їхнього удосконалення. Після розгляду Президентом України 16 липня 2015 р. допрацьований проект Закону України про внесення змін до Конституції України щодо реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади (№ 2217а від 01.07.2015 р.) [12]. Українським Парламентом було спрямовано відповідні зміни до Конституційного Суду, який визнав їх такими, що відповідають вимозі статей 157 та 158 Основного закону.

31 серпня 2015 р. у парламенті проголосувало 256 депутатів за попередня схвалення даного законопроекту. Однак в подальшому в Верховній раді VIII скликання не було проголосовано.

Також важливу роль для проведення реформи та визначенню загальних засад регіональної політики в Україні визначає закон «Про засади державної регіональної політики» [13].

Статтями даного закону визначається принципи державної регіональної політики як складової основи проведення реформ в Україні.

Для вирішення проблемних питань на місцях, можливість об'єднувати зусилля громад і їхніх територій потрібне фінансове забезпечення, тому для вирішення цих проблем було розроблено та прийнято закони України – «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [14] і «Про співробітництво територіальних громад» [15].

Незважаючи на те, що Конституцією України передбачено можливість мешканцям громад добровільно об'єднуватися в громаду (територіальну), механізму такого об'єднання не передбачено.

Метою Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» є визначення правових умов та нормативів, які дають можливість посилення гарантій функціонування органів місцевого самоврядування за тими принципами, які визначає закон, утворення спроможних громад, сталого та збалансованого розвитку регіонів, відкритому та прозорому використанню коштів бюджету різних рівнів.

Закон України «Про співробітництво територіальних громад» створено з використанням найкращих європейських традицій та досвіду. Його положення визначають правові засади здійснення співробітництва між громадами, також унормовано принципи, форми, засади його стимулювання, фінансування та контролю. Передбачено розрив договорів про співробітництво та підстави скасування договору.

До цього існувала проблема неврегульованості упровадження співробітництва між громадами, лише було передбачено об'єднання спільних ресурсів, проте не було правових норм такого співробітництва.

Наприкінці 2015 р. Змінами до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» [16] та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» надавався дозвіл на передачу до виконавчих органів рад різного рівня реєстрацію юридичних та фізичних осіб [17, с. 105–111].

Закон передбачалося регулювання системи державної реєстрації органів місцевого самоврядування та усунення проблем, пов'язаних з правовим регулювання правонаступництва ОТГ (рішення, договори, виконання окремих бюджетів до прийняття об'єданого тощо) [18, с. 1–7].

Сфера бюджетного законодавства теж зазнала змін, було розширено джерела доходів новостворених об'єднаних територіальних громад, це стало можливим завдяки прийняттю Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо зарахування окремих адміністративних зборів до місцевих бюджетів» [19].

У Законі України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо особливостей формування та виконання бюджетів об'єднаних територіальних громад» передбачено нові принципи виконання бюджетів місцевих рад, передбачено прями міжбюджетні відносини ОТГ з Міністерством фінансів України.

Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» визначив зокрема склад доходів утворених громад.

Запровадження даних норм на практику дозволило суттєво наростити фінансовий ресурс місцевих бюджетів.

Зокрема Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо статусу старости села, селища» [20] вводить поняття «старостинський округ» та визначає його як частину території об'єднаної територіальної громади (ОТГ), утворених відповідно до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», де розташовано декілька населених пунктів (село, селище), крім центру адміністративного центру громади, визначену сільською, селищною, міською радою. Цей закон визначає статус та повноваження старости.

Завдяки прийняттю Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів» було вирішено питання, яке протягом тривалого часу не давала змоги ЦВК призначити перші в об'єднаних територіальних громадах. Закон визначає наступне: «...утворення об'єднаної територіальної громади, до складу якої увійшли територіальна громада міста республіканського значення Автономної Республіки Крим або обласного значення і територіальна громада (територіальні громади) села, селища, іншого міста суміжного району, зміни меж районів не потребує; рішення ЦВК про призначення перших виборів депутатів сільської, селищної, міської ради та відповідного сільського, селищного, міського голови об'єднаної територіальної громади приймається до зміни меж відповідних районів...» [21].

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» вирішувалася проблема тих громад, які ще не були включені до ОТГ. Тепер вони мали право приєднатися до суміжної громади.

Одним з основних кроків до подальшого завершення реформи децентралізації було затвердження 30 серпня 2017 р. Кабінет Міністрів України «Методики формування спроможних територіальних громад» [22]. Ця методика визначає поняття Спроможна територіальна громада: «...Спроможна територіальна громада – територіальні громади сіл (селищ, міст), які в результаті добровільного об'єднання здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці...».

Передбачено визначення центру громади: «...потенційний адміністративний центр спроможної територіальної громади – населений пункт (село, селище, місто), який, як правило, розташований найближче до географічного центру території спроможної територіальної громади та має найбільш розвинуту інфраструктуру...».

Один з критеріїв доступності та повсюдності місцевого самоврядування визначено зони доступності: «...зона доступності потенційного ад-

міністративного центру спроможної територіальної громади – територія навколо потенційного адміністративного центру спроможної територіальної громади, що визначається з урахуванням доступності послуг у відповідних сферах на території такої громади...».

Задля активізації та налагодження процесу затвердження перспективних планів та створенню об'єднаних територіальних громад Верховна Рада України 05.12.2019 прийняла зміни до Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (щодо спрощення процедури затвердження перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, областей).

Одним з ключових нормативно-правових актів розвитку реформи стала Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2027 року, стратегічною метою якої розвиток та єдність, орієнтовані на людину – гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні. Стратегічна мета державної регіональної політики до 2027 року досягається на основі трьох стратегічних цілей:

I. Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах.

II. Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів.

III. Розбудова ефективного багаторівневого врядування.

Відповідно до даної стратегії 17.07.2020 року було прийнято Постанову про утворення та ліквідацію районів [23], згідно якої адміністративно-територіальний устрій зазнав значних трансформацій, як того і вимагала Концепція реформи місцевого самоврядування та децентралізації влади в Україні, а саме: новий адміністративно-територіальний устрій передбачає трирівневу систему: громада ОТГ-округ-регіон. Україна буде складатися приблизно з 1400 громад, 100 округів, 24 областей, міста Києва та АР Крим.

Другий етап формування нормативно-правової бази розпочинається після місцевих виборів 2020 року, коли відбулися перші вибори в понад 1470 громадах по всій території України, у зв'язку з чим з'явилася необхідність приймати рішення які стосувалися діяльності новоутворених громад.

Такою законодавчою ініціативою стало прийняття законопроекту № 3614 [24] завдяки якому з 2021 року новоутворені громади перейшли на прямі міжбюджетні відносини з державою.

Ініціативою, яка спростила вирішення питання про правонаступництво в громадах та передачі об'єктів спільної власності в комунальну стало прийняття законопроекту № 3651-д [25]. Даний закон врегулює питання правонаступництва комунального і державного майна, бюджетних ресурсів, прав та зобов'язань, а також дає змогу створити районні державні адміністрації в нових районах, що є значним кроком до пришвидшення завершення даної реформи.

На даному етапі тривають консультації та публічні обговорення по напрацюванню нової редакції закону України про місцеве самоврядування серед основних новел передбачається:

– Громадам в обов'язковому порядку необхідно приймати статутом, який стане локальним

нормативно-правовим актом, що буде встановлювати процедуру реалізації права місцевого самоврядування;

– Буде здійснено розподіл власних та делегованих повноважень органів місцевого самоврядування базового рівня;

– Надано виключний перелік державних повноважень на місцях – радіаційна безпека, хімічна безпека, охорона кордону;

– Поява нового відділу, який буде підпорядкований секретарю ради – Секретаріат ради громади. До основних завдань якого буде входити організаційна робота діяльності ради та постійних комісій, зараз цим займається секретар ради.

Отже, розпочатий другий етап формування нормативно-правової бази 25 жовтня 2020 року триває і до сьогодні, ще існує ряд невизначених законодавством прогалин та білих плям, які і покликані вирішити проекти законів висвітлені в даній статті.

Висновки та пропозиції. Подальше втілення та завершення реформи децентралізації буде залежати від прийняття ряду нормативно-правових актів, до яких варто віднести зміни до Конституції України в частині децентралізації, прийняті нової редакції Закону України “Про

місцеве самоврядування”. Напрацюванні закону “Про засади адміністративно-територіального устрою України”, мета якого має полягати в акціонодавчому визначенні основних засад адміністративно-територіального устрою України, порядку утворення, ліквідації, встановлення і зміни меж адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів, який на нашу думку, необхідно було прийнято першочергово, а потім на основі положень закону формувати новий адміністративно-територіальний устрій, а не навпаки, законопроект № 4535 в якому врегульовується питання призначення та діяльності старости в громадах, визначення кількості жителів старостату та статусу старости [26], законопроект № 5066-1, який покликаний збільшити відсоток зарахування доходу фізичних осіб до бюджетів громади з 60% до 65% [27].

Прийняття вищезгаданих нормативно-правових актів дозволить зміцнити фінансовий потенціал об'єднаних територіальних громад, сприятимуть побудові ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації державної влади для створення і належної підтримки життєвого середовища громадян, становлення інституту народовладдя.

Список літератури:

1. Калиновський Б. В. Конституційні засади децентралізації влади в Україні // *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2015. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2015_2/visnyk_2_2015_st_22.pdf (дата звернення: 12.03.2021).
2. Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Київ, 2003.
3. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 20.12.2019 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/157-19> (дата звернення: 14.03.2021).
4. Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація : практичний посібник. Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ : ТОВ «Софія», 2012. 120 с.
5. Європейська хартія місцевого самоврядування. Офіційний переклад від 04.06.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_036 (дата звернення: 12.03.2021).
6. Конституція України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 14.03.2021).
7. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження КМУ №333-р від 01.04.2014 р. / [Електронний ресурс]. Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <http://minregion.gov.ua> (дата звернення: 11.03.2021).
8. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року : Закон України від 24.12.19 № 385-2014-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/385-2014-п> (дата звернення: 14.03.2021).
9. Савенок В.В. Модернізація системи публічної влади в адміністративному районі України : автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. за спец. 25.00.04 : місцеве самоврядування. Київ : Національна академія державного управління при Президенті України, 2018.
10. Указ Президента України № 713/2019 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7132019-29789> (дата звернення: 08.03.2021).
11. Роман В.Ф. Особливості децентралізації та деконцентрації влади: теоретичний аспект. *Ефективність державного управління* : зб. наук. пр. 2014. Вип. 38.
12. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо статусу старости села, селища) 1848-VIII від 09.02.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59269 (дата звернення: 14.03.2021).
13. Про засади державної регіональної політики : Закон України від 5.02.2015 р. № 156-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19> (дата звернення: 17.03.2021).
14. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 20.12.2019 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/157-19> (дата звернення: 18.03.2021).
15. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1508-18> (дата звернення: 17.03.2021).
16. Про внесення змін до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців" та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 01.01.2020 № 835-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/835-19> (дата звернення: 14.03.2021).
17. Носань Н. Нормативно-правове забезпечення публічного управління в умовах децентралізації влади в Україні. *Галиц. екон. вісн.* 2019. № 4.
18. Соколов В., Хижняк Д. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування: взаємодія і розмежування повноважень. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2009. Вип. 44.

19. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо зарахування окремих адміністративних зборів до місцевих бюджетів : Закон України від 08.09.2016 № 1509-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1509-19> (дата звернення: 19.03.2021).
20. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" (щодо спрощення процедури затвердження перспективних планів формування територій громад Автономної Республіки Крим, областей) від 30.09.2019 № 2189. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66965 (дата звернення: 20.03.2021).
21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів : Закон України від 14.03.2017 р. № 1923-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1923-vii> (дата звернення: 19.03.2021).
22. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Методики формування спроможних територіальних громад» від 30.08.2017 р. № 662 // Офіційний вісник України. 2017. № 72. Ст. 2206. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/662-2017-%D0%BF> (дата звернення: 14.03.2021).
23. Постанови Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 р. № 695 "Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року". URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/Projekt-Derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku.pdf> (дата звернення: 20.03.2021).
24. Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо приведення у відповідність положень бюджетного законодавства у зв'язку із завершенням адміністративно-територіальної реформи : Закон України 907-IX від 17.09.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69062 (дата звернення: 20.03.2021).
25. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій. 3651-д від 06.10.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70129 (дата звернення: 20.03.2021).
26. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку інституту старост 4535 від 22.12.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70734 (дата звернення: 20.03.2021).
27. Проект Закону про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо збільшення відсотку зарахування податку на доходи фізичних осіб до бюджетів місцевого самоврядування. 5066-1 від 04.03.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71301 (дата звернення: 20.03.2021).

References:

1. Kalynovsky B.V. (2015) Constitutional basis of decentralisation of power in Ukraine // *Bulletin of Central Election Commission*. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2015_2/visnyk_2_2015_st_22.pdf
2. Kolyshko R.A. Decentralisation of public power in a unitary state. selfsummary dissertation for gaining the scientific degree candidate of legal sciences.
3. About voluntary uniting of territorial communities. 20.12.2019 № 157-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/157-19>
4. Tkachuk A.F. (2012) Self-governing and decentralisation: practical guide – Swiss-Ukrainian project "Support of decentralisation in Ukraine". DESPRON. Kyiv: "Sophia".
5. European Charter of local self government. Official translation from 04.06.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/994_036
6. Constitution of Ukraine // News of the Supreme Council. 1996. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
7. The concept of reforming of local self governing and territorial system in Ukraine. Order of the Cabinet of Ministry № 333 from 01.04.2014. URL: <http://minregion.gov.ua>
8. About authorising of State strategy of regional development for the period to 2020: The Law of Ukraine from 24.12.2019 № 385 2014 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/385-2014-п>
9. Savenok V.V. The modernization of the system of public power in administrative district of Ukraine: self summary dissertation paper for gaining the scientific degree candidate in state management.
10. The decree of the President of Ukraine № 173/2019 "About taking emergency measures as for providing economic growth, stimulating the development of regions and preventing the corruption". URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7132019-29789>
11. Roman V.F. (2014) The peculiarities of decentralisation and deconcentration of power: theoretical aspect. Effective state management.
12. The project of the Law about introduced changes to some legislative acts of Ukraine (as for status of headman of the village, settlement 1848-VIII from 09.02.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59269
13. About the basis of state regional policy: The Law of Ukraine from 05.02.2015. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/156-19>
14. About voluntary uniting territorial communities: The Law of Ukraine from 20.12.2019 № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/157-19>
15. About cooperation territorial communities: The Law of Ukraine from 17.06.2014 № 1508-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1508-18>
16. About introduced changes to the Law of Ukraine "About State registration of judicial person and physical business person and some other legislative acts of Ukraine as for decentralisation of authorities of public formations: The Law of Ukraine from 01.01.2020 № 835-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/835-19>
17. Nosan N. Legal support of public management in the condition of decentralisation of power in Ukraine. Galychyna economic bulletin.
18. Sokolov V., Khyzhnyak D. (2009) Local state administration and institutions of selfgoverning: cooperation and interfacing of authorities. Scientific notes of the institute of political and ethno national research I.F. Kuras, vol. 44.
19. About introduced change to the Budget Code of Ukraine as for enlistment of separate administrative revenue to the local budgets: The Law of Ukraine from 08.09.2016 № 1509-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1509-19>
20. The project of the Law about introduced changes to the law of Ukraine "About voluntary uniting territorial communities" (as for simplification the procedure of authorising of perspective plans of forming

- territories of communities of the Autonomous Republic of Crimea, regions) from 30.09.2019 № 2189. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66965
21. About introduced changes to some of legislative acts of Ukraine as for peculiarities of voluntary uniting territorial communities situated on the territories of the adjoined districts: The Law of Ukraine from 14.03.2017 № 1923-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1923-vii>
  22. The decree of Cabinet of Ministry of Ukraine "About introduced changes to methodology of forming able territorial communities" from 30.08.2017 № 662. Official news of Ukraine. 2017. № 12. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/662-2017-%D0%BF>
  23. The decree of the Cabinet of Ministry of Ukraine from 05 August 2020 № 695 "About authorising of State strategic of regional development for the period to 2027. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/Projekt-Derzhavnoyi-strategiyi-regionalnogo-rozvitku-na-period-do-2027-roku.pdf>
  24. The project introduced changes to the Budget Code of Ukraine as for bringing in the line regulations on budget legislative in connection with the finishing administrative territorial reform: The Law 907-IX from 17.09.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69062
  25. The project of the law about introduced changes to legislative acts of Ukraine as for arranging some questions and activity of institutions of selfgoverning and district administration 1051 from 06.10.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70129
  26. The project of the law about introduced changes to some of the Laws of Ukraine as for development of the instructions of headman 4535 from 22.12.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70734
  27. The project of the law about changes to Budget Code of Ukraine as for increasing the percentage of enlistment of taxes from physical persons to the budgets of local self government. 5066-I from 04.03.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71301

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-53>

УДК 347.921.8

Байрачна Л.К., Тільна К.С.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ПРОЦЕДУРА HABEAS CORPUS ACT В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. Робота спрямована на дослідження в історичній ретроспективі європейського досвіду втілення процедури Habeas corpus act на прикладі деяких європейських держав. Для досягнення мети було проаналізовано розвиток законодавчо закріплених конституційних гарантій та прав затриманого та ув'язненого в країнах Європи від прийняття англійським парламентом Habeas Corpus Act у XVII ст. до ратифікації міжнародно-правових документів у XX-XXI ст. Прийняття законодавчого акту Habeas Corpus Act у 1679 р., що вперше визначав правила арешту та притягнення до суду звинуваченого у злочині, надавав право суду контролювати законність затримання та арешту громадян, а громадянам – вимагати настання такої процедури, поклав кінець довільних затримань та заклав початок практики закріплення гарантій прав людини у законодавчих актах різних країн. На прикладі таких країн як Німеччина, Франція та Польща, було показано зміни у законодавстві цих країн, у тому числі в царині, що належить до прав людини. На прикладі судових рішень по справі Дрейфуса у Франції, Коницькій справі в Німеччині та Берестейському процесі у Польщі, ми можемо довести систематичне порушення процедури Habeas Corpus, недотримання закріплених прав затриманого та ув'язненого, відсутність реалізації законодавчо установлених принципів справедливого та неупередженого судочинства. Прийняття та подальша ратифікація міжнародно-правових нормативних актів досліджуваними країнами, закріплюючих права та свободи людини і громадянина, призвели до змін в національному законодавстві цих держав. Проте і нині трапляються порушення прав та свобод, наприклад, у таких справах як «Амююр проти Франції», «Трипфель проти Німеччини», «Барановський проти Польщі» були захищені порушені положення Європейської конвенції з прав людини про право на свободу та особисту недоторканність, право на те, щоб законність затримання було встановлено без зволікань та право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку. Проведений аналіз Habeas corpus дозволяє прийти до висновку, що дані приписи є особливими правами обвинуваченого. Вони дозволяють реалізовувати право на розгляд справи судом у встановлені терміни і без затримки (принцип справедливого судочинства, максимального обмеження суддівського свавілля), право користуватися послугами адвоката, бути проінформованим про хід слідства, вимагати присутності адвоката на допитах та інше. Процес реалізації Habeas Corpus має тривалу і складну історію. Стислий ретроспективний огляд втілення зазначеного принципу в європейській судовій практиці показав складність і неоднозначність його застосування в різних країнах.

Ключові слова: Habeas corpus act, порушення прав та свобод, законність затримання, судові рішення, справедливе судочинство.

Bayrachna Larysa, Tilna Kateryna

Yaroslav Mudryi National Law University

HABEAS CORPUS ACT PROCEDURE IN A HISTORICAL RETROSPECT: THE EUROPEAN EXPERIENCE

Summary. The work is aimed at studying the European experience in implementing the Habeas corpus act procedure in historical retrospect by examples of some European countries. To achieve the goal the development of legally enshrined constitutional guarantees and the rights of detained and imprisoned people by decision of the English parliament Habeas Corpus Act in XVII century in European countries were analyzed. At first, Habeas Corpus Act determined the rules of arrest and prosecution of the accused in the crime. Then, the acceptance of the Legislative Act Habeas Corpus Act in 1679 gave the court the right to control the lawfulness of detention and arrest citizens, and it gave citizens the ability to demand the onset of such a procedure. It also put an end to arbitrary detentions and initiated the practice of securing guarantees of human rights in the legislation of different countries. Such countries as Germany, France and Poland show changes in the legislation of these countries, including in the field of human rights. On the examples such as court decisions in the case of Dreyfus in France, Konitskaya case in Germany and the Brest trial in Poland we can prove systematic violation of the Habeas Corpus procedure, non-compliance enshrined rights of the detainee and prisoner, lack of realization legally established principles of fair and impartial litigation. The acceptance and subsequent ratification of international legal regulations by the countries under study, enshrining the rights and freedom of man and citizen, have led to changes in the national legislation of these states. However, there are still violations of rights and freedom, for example, in cases such as "Amouyour v. France", "Trippel v. Germany", "Baranowski v. Poland", the violated provisions of the European Convention on Human Rights on the right to liberty and security of a person were protected. To ensure that the lawfulness of the detention is established without delay and the right to a fair and public hearing within a reasonable time. An analysis of Habeas corpus leads to the conclusion that these instructions are special rights of the accused. They allow implementing the right to a court hearing in due time and without delay (principle of fair trial, maximum restriction of judicial arbitrariness), the right to use the services of a lawyer, to be informed about the investigation, to require the

presence of a lawyer during interrogations and more. The process of implementing Habeas Corpus has a long and complex history. A brief retrospective review of the implementation of this principle in European case law show the complexity and ambiguity of its Application in different countries.

Keywords: Habeas corpus act, violation of rights and freedoms, lawfulness of detention, court decisions, fair trial.

Постановка проблеми. Прийнятий англійським парламентом «Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями» у 1679 році заклав початок формуванню конституційно-правових гарантій для затриманих та ув'язнених навіть за межами королівства Великобританії. Він містив низку принципів справедливого та демократичного правосуддя, що знайшли своє відображення у конституційних актах різних країн. Процедура Habeas Corpus Act широко розповсюджена в країнах Європи, зокрема Франції, Німеччині, Польщі тощо. Конституційні акти цих країн гарантують недоторканність особи, затримання лише за наявністю законних підстав, право з'ясувати причини затримання та оскаржувати його, вважатися невинним, допоки провина не буде доведена судом та інше. Приведенні гарантії з часом отримали загальну назву – правило Habeas Corpus Act, а їх нормативно-правове закріплення стало невід'ємним атрибутом будь-якої правової держави.

Аналіз останніх наукових досліджень за проблематикою. Істотний внесок у розробку проблем процесуального права щодо захисту конституційних прав і свобод зробили європейські та північноамериканські вчені: П. Арчер, І. Бомба, І. Беркович, А. Бланкенагель, І. Бретт, В. Галмаї, С. Герберт, Е. Гідденс, С. Голдбері, Б. Грей, Р. Дарендорф, З. Деста, П. Джаксон, М. Жабинський, М. Каппеллеті та ін. Проблеми правового регулювання процедури Habeas Corpus Act, досліджували такі автори, як О. Банчук, А. Бущенко, Л. Лобойко, С. Прилуцький, О. Шило, В. Жидкова, С. Зіманова, В. Зорькіна, В. Філіппова, Ю. Шульженко, С. Чиркіна, а також Маріано Асуела, Сальвадор Тоскано, Франціско Сакро, Мігель Уртадо де ла Мадрид та інші.

Метою статті є дослідження в історичній ретроспективі європейського досвіду втілення процедури Habeas Corpus Act на прикладі деяких європейських держав.

Виклад основного матеріалу. У кінці XVII – на початку XVIII ст. в Англії був сформований комплекс нормативних актів, який в сукупності з раніше прийнятими законами та прецедентами володів усіма ознаками Конституції у сучасному розумінні цього слова. Серед них варто виділити «Habeas Corpus Act» 1679 року, який тепер на законодавчому рівні забороняв довільні арешти та встановлював судовий контроль над затриманим, передбачав відповідальність за свавілля при арештах. Тоді були закріплені, зокрема, наступні права та гарантії затриманого: вимагати від суду видати приказ Habeas Corpus Act, клопотати щодо Habeas Corpus Act протягом двох судових періодів, розгляд справи по місцю скоєння правопорушення, заборона переводити затриманого з однієї в'язниці в іншу, повторно ув'язнювати, арештовувати до суду за один і той самий злочин, тримати без суду й слідства у в'язницях заморських володінь Англії. Актom

були проголошені такі принципи справедливого та демократичного правосуддя, як презумпція невинуватості, недоторканність, законність, оперативний розгляд справи у суді, виконання належної судової процедури та строк давності справи [1]. Простота і доступність застосування процедури Habeas Corpus Act була гарантією особистої свободи і засобом проти незаконного позбавлення волі. Однак вона мала певні недоліки: судді не були зобов'язані видавати Habeas Corpus Act, не було визначено строки його видачі, особа, яка ігнорувала цей наказ, не несла жодної відповідальності [2]. У Франції вперше елементи процедури Habeas Corpus Act знайшли своє відображення в Кримінально-процесуальному кодексі 1808 року та Карному кодексі 1810 року, що передбачали додержання принципів законності, спрямованого на максимальне обмеження суддівського свавілля. Так, громадянин міг бути притягнений до карної відповідальності лише на підставі чинного закону, вводилося положення про неосудність як обставину, що виключала злочинне діяння. До речі, з подальшими поправками та змінами Кодекс проіснував до 1992 року [3].

Проте не завжди суди дотримувалися основних принципів процедури Habeas Corpus Act. Так, по справі Дрейфуса був порушений принцип справедливого судочинства. Незважаючи на відсутність доказів, Дрейфус, офіцер Генерального штабу французької армії, у 1894 році був засуджений на довічне позбавлення волі. У 1898 році справа була переглянута і його виправдали, але вже в 1899 р. знову визнали винним, і тільки у 1906 році він був реабілітований. Ця справа отримала широкий резонанс та викликала політичну кризу, адже на стороні звинувачення виявилися військові міністри та увесь генеральний штаб Франції [4].

У Німеччині кримінальне законодавство зазнало докорінних змін після буржуазно-демократичної революції. Так, у 1877 році був прийнятий новий Кримінально-процесуальний кодекс, в якому наявні, зокрема, і елементи процедури Habeas Corpus Act. У зазначеному кодексі передбачено певні права обвинуваченого та гарантії забезпечення права на свободу і особисту недоторканність. Наприклад, постанова про арешт оголошується обвинуваченому, який отримує її копію; про арешт особи повідомляється один із її родичів або особа, якій обвинувачений довіряє; якщо обвинуваченого затримано на підставі постанови про арешт, він повинен бути негайно доставлений до компетентного судді, який негайно після доставлення, але не пізніше наступного дня, має допитати обвинуваченого на предмет обвинувачення; обвинуваченому має роз'яснюватися його право на подачу скарги та інші засоби правового захисту; перебуваючи під арештом, обвинувачений в будь-який час має право клопотати про перевірку судом того, чи слід скасувати постанову про арешт або призупинити його виконання; за умови тримання особи

під арештом більш ніж три місяці суд за власною ініціативою має перевірити підстави тримання її під вартою, якщо обвинувачений не клопотав про таку перевірку та не має захисника; під час перевірки підстав арешту суддя може видавати розпорядження про проведення окремих слідчих дій, необхідних для подальшого вирішення питання про доцільність попереднього ув'язнення, і після здійснення цих слідчих дій проводити нову перевірку [5]. КПК ФРН, прийнятий у 1887 р., і нині діє в редакції від 07.04.1987 р. Починаючи з 1964 р., Кримінально-процесуальний кодекс зазнав деяких змін. Варто згадати і Закон від 19 грудня 1964 р. "Про зміни кримінального судочинства та судоустрою", який став відомим під назвою "Мала реформа кримінального процесу ФРН".

Право на справедливий та неупереджений суд було порушено у Коницькій справі. Скориставшись недостатньою кількістю доказів убивства студента Ернста Вінтера у 1900 році, безпідставно були звинувачені євреї містечка Кониця. Так, був заарештований Вольф Ізраельський, що майже 5 місяців провів у в'язниці, доки його не виправдали. Вбивство студента вважалося ритуальним. Вже потім дослідники припускають, що на національному підґрунті було безпідставно звинувачено багато євреїв: тоді як вбивці відбувалися лише легкими покараннями, євреї, що захищали своє майно і життя від убивць, піддавалися суворим покаранням [6].

Річ Посполита уперше право особистої недоторканності закріпила у Законі про міста в 1791 році. У статті 2 «Про прерогативи міщан» зазначалося: основне правило «нікого без вироку суду не ув'язнювати» поширюємо на осіб, які живуть в містах, за винятком підступних банкрутів, осіб, які застави за себе в суді не вносять, та тих, хто спійманий на «гарячому вчинку» [7]. Польські дослідники вважають, що вищезазначену норму можна порівняти з англійським Habeas Corpus Act [8]. Проте в Англії це стосувалося процедури перевірки законності арешту, тоді як у Польщі вищезазначені норми забороняли арешт представників привілейованих верств населення.

Найбільш гучною справою з того часу став Берестейський процес – судовий процес проти керівництва центристських та лівих партій Польської республіки, що проходив з 26 жовтня 1931 року по 13 січня 1932 року у Варшавському окружному суді та став одним із найкрупніших політичних процесів довоєнної Польщі. Берестейський процес ознаменував собою систематичне порушення прав затриманого, недотримання конституційно-правових норм та відсутність реалізації процедури Habeas Corpus Act у цілому. Арешти проводилися із застосуванням насилля, до затриманих застосовували жорсткі засоби фізичного та морального впливу: побой та знущання. Також було порушено право на захист – зв'язок з адвокатами та членами родини був повністю заборонений. Звинувачені були визнані винними. Питання їх реабілітації постало у 2005 та 2007 роках, проте Генеральна прокуратура відхилила усі прохання про реабілітацію, посилаючись на відсутність вихідних матеріалів справи та недостатніх підстав для ухвалення такого рішення [9].

Знаковою подією другої половини ХХ століття у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина стало прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року, якою було закладено основу подальшого запровадження гарантій захисту прав і свобод людини.

Зокрема, у статті 1 Декларації проголошено, що всі люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах, а в статті 9 закріплено, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання. У ст. 29 зазначено, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна повинна лише таких обмежень, які встановлені законом, і виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших осіб, а також забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [10].

Окрему увагу слід приділити Європейській конвенції з прав людини 1950 р., яку у різні часи ратифікували країни Європи, тим самим взявши на себе зобов'язання посилити захист прав людини відповідно до положень Конвенції. Судовий контроль за попереднім ув'язненням, який наразі іменують «Habeas Corpus», імплементований у статті 5 ЄКПЛ. Зазначена стаття у п. 3 встановлює, що кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею або посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду [11]. У зазначеному міжнародному правовому акті вперше закріплено найважливіші принципи кримінального судочинства, які сьогодні мають важливе значення.

Слід звернути увагу, у зазначеній статті кожній людині гарантується право на свободу та особисту безпеку, згідно якої ніхто не може бути затриманий або триматися під вартою (заарештованим), інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом [12].

Таким чином, можна наголосити, що Конвенцією сформовано та закріплено більш детальний певний перелік випадків можливого правомірного затримання особи, яке повинно бути здійснено не інакше як на підставах і в порядку, встановленому національним законодавством [13].

Прийняття зазначених міжнародно-правових нормативних актів, закріплюючих права та свободи людини і громадянина, призвело до змін в національному законодавстві європейських держав.

Так, наприклад, якщо раніше у Франції права затриманого були мінімальні, то зараз ситуація змінилась. У сучасному кримінальному законодавстві затриманому надані наступні права: право бути поінформованим поліцією про свої права, причому особа повинна бути негайно повідомлено про те, що вона має право дати пояснення, відповісти на питання або мовчати; право не пізніше ніж через три години після затримання попередити по телефону про своє становище членів сім'ї чи інших осіб, з якими він спільно проживає; право на медичний огляд не пізніше

ніж через три години після затримання; право на 30-хвилинну зустріч із захисником відразу після затримання і вдруге через 20 годин після початку затримання [14].

З прийняттям чинного КПК Федеративної Республіки Німеччини, затриманий та обвинувачуваний наділяється наступними правами: право на судові слухання, право на захист, право приймати участь у судовому засіданні, право на клопотання про надання доказів, право задавати питання, право на отримання інформації по кримінальній справі. Важливе значення має принцип, відповідно до якого обвинувачений не зобов'язаний ніяким чином сприяти своєму власному викриттю, – *nemo tenetur se ipsum accusare* [15].

Прийняття міжнародних правових актів вплинули на кримінальне законодавство і Республіки Польщі. У новому КПК РП біло втілено більше елементів процедури Habeas Corpus Act. Наприклад, затриманому надано право на захист, користуватися безкоштовними послугами перекладача за необхідністю. Підозрюваний має право користуватися послугами адвоката, бути проінформованим про хід слідства, вимагати присутність адвоката на допитах та інше.

Однак трапляються випадки порушення прав людини з огляду на законність арешту. Наприклад, по справі «Амюор проти Франції» Європейський суд з прав людини визнав порушення ст. 5 п. 1 ЄКПЛ (право на свободу та особисту недоторканність), та постановив, що держава має виплатити компенсацію [16]. У рішенні, ухваленому у 2000 р. у справі «Барановський проти Польщі», ЄСПЛ також виявив порушення ст. 5 п. 1 і ст. 5 п. 4

(право на те, щоб законність затримання було встановлено без зволікань) Європейської конвенції з прав людини. Відповідно до ст. 41 Конвенції, Суд присудив заявникові 30000 польських злотих за моральну шкоду та 10000 – за судові витрати [17]. Порушення ст. 6 п. 1: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом...» має місце у справі «Трипшель проти Німеччини». Суд постановив, що держава-відповідач має обов'язок сплатити заявникові відповідно до п. 2 ст. 44 Конвенції 3000 євро моральної компенсації та 1800 євро відшкодування судових витрат [18].

У висновку слід підкреслити, що метою прийняття актів Habeas Corpus є прагнення до модернізації та вдосконалення юридичної процедури, пріоритетом якої буде право свободи особистості.

Проведений аналіз Habeas corpus дозволяє прийти до висновку, що дані приписи є особливими правами обвинуваченого. Вони дозволяють реалізовувати право на розгляд справи судом у встановлені терміни і без затримки (принцип справедливого судочинства, максимального обмеження суддівського свавілля), право користуватися послугами адвоката, бути проінформованим про хід слідства, вимагати присутність адвоката на допитах та інше.

Процес реалізації Habeas Corpus Act має тривалу і складну історію. Стислий ретроспективний огляд втілення зазначеного принципу в європейській судовій практиці показав складність і неоднозначність його застосування в різних країнах.

Список літератури:

1. Habeas Corpus Act. Повний текст (переклад). URL: <http://old.memo.ru/prawo/hist/habeas.htm> (дата звернення: 10.02.2021).
2. Сокальська О. Історичний розвиток гарантій особистої недоторканності на етапі досудового слідства: зарубіжний і вітчизняний досвід. *Публічне право*. 2014. № 4. С. 104–111.
3. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. і навч. закл. / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2013. 520 с.
4. Балик О. Справа Дрейфуса як символ боротьби за демократичні цінності у Франції наприкінці XIX–XX ст.
5. Волков К. Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність при затриманні особи. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 3. С. 108–112.
6. Коницька справа. URL: <https://www.googleinfo.org/search/?kw=1&q=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE> (дата звернення: 06.03.2021).
7. Volumina Legum. Т. IX. Peterburg, 1889. Р. 216.
8. Dziadzio Andrzej. Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych Oświecenia / Andrzej Dziadzio. Państwo i społeczeństwo. Zeszyty Naukowe Krakowskiej Szkoły Wyższej. 2006. № 4. S. 163–177.
9. Берестейська справа: URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53393/6344.html> (дата звернення: 06.03.2021).
10. Загальна декларація прав людини / прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної Асамблеї від 10.12.1948 р. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> (дата звернення: 11.02.2021).
11. Серета К. О. Процедура "habeas corpus act": щодо відповідності вітчизняного правового регулювання міжнародним стандартам. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 41(2). С. 177–180. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41\(2\)_44](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41(2)_44) (дата звернення: 11.02.2021).
12. Конвенція про захист прав і основних свобод людини / прийнята 04.11.1950 р. і ратифікована Законом України від 17.07.1997 р., № 475/97-ВР // Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
13. Лук'яненко Ю. В. Міжнародні правові стандарти затримання особи у кримінальному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 1. С. 174–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index. (дата звернення: 11.02.2021).
14. Поняття та види заходів примусу у кримінальному процесі Франції. URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/epf/disciplins/conspekt_porivnyalne_pravo.docx (дата звернення: 10.02.2021).
15. Бойльке В. Уголовно-процессуальное право ФРГ: Учебник. 6-е изд., с доп. изм. / Варнер Бойльке; пер. с нем. Я. М. Плошкиной. Под ред. Л. В. Майоровой. Красноярск: РУМЦ ЮО, 2004. 352 с.
16. Справа «Амюор проти Франції», № 19776/92. Рада Європи: Європейський суд з прав людини, 25 червня 1996. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/530337b54.html> (дата звернення: 11.02.2021).
17. Справа «Барановський проти Польщі» (Baranowski v. Poland), № 28358/95, п. 52, ECHR 2000 III від 28.03.2020. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2430> (дата звернення: 12.02.2021).
18. Справа «Трипшель проти Німеччини», № 68103/01 від 04.03.2004. URL: <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a-5/postanovlenie-espch-trippel-protiv-germanii> (дата звернення: 06.03.2021).

References:

1. Habeas Corpus Act. Full text (translated) URL: <http://old.memo.ru/prawo/hist/habeas.htm> (accessed 10 February 2021).
2. Sokalska O. (2014) Istorichnij rozvitok garantij osobistoyi nedotorkannosti na etapi dosudovogo slidstva: zarubizhnij i vitchiznyanij dosvid [Historic development of guarantees of personal integrity at the pre-trial investigation stage: foreign and domestic experience]. *Publichne pravo*, no. 4, pp. 104–111.
3. Istorija derzhavi i prava zarubizhnih krayin: pidruch. dlya stud. vish. navch. zakl. [History of the state and the law of foreign countries: textbook for students] / L. M. Majmeskulov, D. A. Tihonenkov, V. V. Rossihin, S. I. Vlasenko; za red. L. M. Majmeskulova. Kharkiv: Pravo, 2013. 520 p.
4. Balik O. Sprava Dreyfusa yak simvol borotbi za demokratichni cinnosti u Franciyi naprikinci XIX–XX st. [Dreyfus's case as a symbol of the struggle for democratic values in France at the end of the 19th – 20th century].
5. Volkov K. (2014) Zabezpechennya prava na svobodu ta osobistu nedotorkannist pri zatrimanni osobi [Ensuring the right to liberty and security of the human person during detention]. *Visnik Nacionalnoyi akademiyi prokuraturi Ukrainy*, no. 3, pp. 108–112.
6. Konicka sprava [Konitz affair]. URL: <https://www.googleinfo.org/search/1?kw=1&q=%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%BE%D0%B5%20%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%BE> (accessed 06 March 2021).
7. Volumina Legum. T. IX. Peterburg, 1889. P. 216.
8. Dziadzio Andrzej (2006) Konstituciya vid 3 travnya 1791 r. na tli sistemnih koncepcij Prosvitnictva [Constitution of May 3, 1791 against the background of the systemic concepts of the Enlightenment]. *Derzhava ta suspilstvo. Naukovi zhurnali Krakivskoyi shkoli vishoyi osviti*, no. 4, pp. 163–177.
9. Berestejska sprava [Brest trials]. URL: <http://slovopedia.org.ua/29/53393/6344.html> (accessed 06 March 2021).
10. Zagalna deklaraciya prav lyudini / prijnyata ta progoloshena v rezolyuciyi 217 A (III) Generalnoyi Asambleyi: vid 10.12.1948 r. [The Universal Declaration of Human Rights / adopted and promulgated in resolution 217 A (III) by General Assembly from 10.12.1948]. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> (accessed 11 February 2021)
11. Sereda K.O. (2016) Procedura "habeas corpus act": shodo vidpovidnosti vitchiznyanogo pravovogo reguluvannya mizhnarodnim standartam [Procedure "habeas corpus act": about domestic legal regulation into line with international standards]. *Naukovij visnik Uzhgorodskogo nacionalnogo universitetu. Seriya: Pravo*, vol. 41(2), pp. 177–180. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41\(2\)_44](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2016_41(2)_44) (accessed 11 February 2021).
12. Konvenciya pro zahist prav i osnovnih svobod lyudini / prijnyata 04.11.1950 r. i ratifikovana Zakonom Ukrainy vid 17.07.1997 r. [European Convention on Human Rights / signed 04.11.1950 and ratified by the Law of Ukraine from 17.07.1997], № 475/97-BP // Oficijnij visnik Ukrainy. 1998. № 13. P. 270.
13. Luk'yanenko Yu.V. (2016) Mizhnarodni pravovi standarti zatrimannya osobi u kriminalnomu sudochinstvi [International legal standards of detaining a person in criminal proceeding]. *Forum prava*, no. 1, pp. 174–179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (accessed 11 February 2021).
14. Ponyattya ta vidi zahodiv primusu u kriminalnomu procesi Franciyi [The concept and types of coercive measure in a French criminal proceeding]. URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/epf/disciplins/conspekt_porivnyalne_pravo.docx (accessed 10 February 2021).
15. Bojlke V. (2004) Ugolovno-processualnoe pravo FRG: Uchebnik. 6-e izd., s dop. izm. [Federal Republic of Germany's criminal procedural law: textbook with the further changes]. Varner Bojlke; per. s nem. Ya. M. Ploshkinoj. Pod red. L. V. Majorovoj. Krasnoyarsk: RUMC YuO, 352 p.
16. Sprava «Amuyur proti Franciyi», № 19776/92. Rada Yevropi: Yevropejskij sud z prav lyudini, 25 chervnya 1996 [Amuur v. France – 19776/92. European Court of Human Rights. Judgment 25.06.1996]. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/530337b54.html> (accessed 11 February 2021).
17. Sprava «Baranovskij proti Polshi» (Baranowski v. Poland), № 28358/95, п. 52, ECHR 2000 III) vyd 28 March 2020 [Baranowski v. Poland – 28358/95 ECHR. Judgment 28.03.2020]. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2430> (accessed 12 February 2021).
18. Sprava «Trippel proti Nimechchini», № 68103/01 vyd 04 March 2004 [Trippel v. Germany – 68103/0. Judgment 04.03.2004]. URL: <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a-5/postanovlenie-espch-trippel-protiv-germanii> (accessed 06 March 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-54>

УДК 341

Біла-Кисельова А.А.

Білозерський районний суд Херсонської області

СТАТТЯ 5 КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД: ПРАКТИКА ЄСПЛ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню практики ЄСПЛ щодо порушень по статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Право на свободу і особисту недоторканність). Представлені рішення Європейського суду з прав людини, які розкривають мету статті 5; тлумачення принципу правової визначеності у категорії судових справ, які пов'язані з правом на свободу, якості закону, заборони свавільному арешту тощо. Автор звертає увагу на те, що поняття «свавілля» у статті 5 п. 1 має більш широке значення, аніж просто недотримання національного законодавства. Позбавлення волі може бути законним з точки зору внутрішнього права, але все ж свавільним в розумінні Конвенції, порушуючи тим самим її положення (*Creangă v. Romania*, § 84). Практика ЄСПЛ щодо тримання особи під вартою на підставі обвинувального вироку без конкретних підстав, передбачених національним законодавством є порушенням статті 5 п. 1 (*Baranowski v. Poland*). Це стосується і практики автоматичного продовження попереднього ув'язнення без будь-яких законних підстав (*Svipsta v. Latvia*). Крім того, автор наводить приклади практики ЄСПЛ щодо відсутності або недостатнього обґрунтування рішень судів про обмеження свободи осіб та про тримання осіб під вартою; звертає увагу на те, що одним із елементів, який враховується ЄСПЛ при оцінці законності тримання під вартою згідно зі статтею 5 п. 1 є мотиви рішення суду. Відсутність будь-яких підстав у рішеннях судових органів, які санкціонують тримання під вартою протягом тривалого періоду часу, може бути несумісним з принципом захисту від свавілля, закріпленим у статті 5 § 1 (*Stašaitis v. Lithuania*).

Ключові слова: право на свободу, позбавлення волі, свавілля, національний суд, ЄСПЛ, строки тримання осіб під вартою, інтрузивні заходи, Covid-19.

Bila-Kyselova Anna

Bilozerskyi Raion Court of Kherson Oblast

ARTICLE 5 OF THE CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS: THE CASE LAW OF THE ECHR

Summary. The article examines the case law of the European Court of Human Rights on violations of Article 5 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Right to liberty and security of person). The judgments of the European Court of Human Rights are presented, which reveal the purpose of Article 5; interpretation of the principle of legal certainty in the category of cases related to the right to liberty, the quality of the law; prohibition of arbitrary arrest, etc. The author draws attention to the fact that the concept of "arbitrariness" in Article 5, paragraph 1 has a broader meaning than simply non-compliance with national law. Imprisonment may be lawful under domestic law, but still arbitrary within the meaning of the Convention, thereby violating its provisions (*Creangă v. Romania*, § 84). The ECHR's practice of detaining a person on the basis of a conviction without specific grounds under national law is a violation of Article 5 § 1 (*Baranowski v. Poland*). This also applies to the practice of automatically extending pre-trial detention without any legal grounds (*Svipsta v. Latvia*). Having proclaimed the right to liberty in Article 5 of the Convention, the international community has stated that it recognizes the physical freedom of every human being and the inviolability of the human person. At the same time, the goal and plan for the implementation of international obligations by states should be to ensure not illusory promises to man, but real freedom and rights, as well as to prevent restrictions on freedom contrary to the law. It is important to understand that "detention" is a lawful measure if such a restriction of human rights and freedoms is based on a reasonable court decision. Yes, courts should keep in mind that less intrusive measures than detention should always be considered. It is concluded that the European Court of Human Rights recommends adherence to international agreements in matters relating to the protection of the right to liberty and security of person. In the process of analyzing the practice of the ECHR, the following decisions are presented: *Kurt v. Turkey*, *Stašaitis v. Turkey Lithuania*, *Svipsta v. Latvia*, *Nikolov v. Bulgaria*, *G.K. v. Poland*, *Mooren v. Poland*, *Germany*, *Medvedyev and Others v. Germany* *France*, *Creangă v. France* *Romania*, *Baranowski v. Romania* *Poland*, etc., which demonstrate the position of the international institution and determine the direction of the work of national human rights.

Keywords: right of liberty, imprisonment, arbitrariness, national court, ECHR, terms of detention of persons, intrusive measures, Covid-19.

Постановка проблеми. Ідея про права людини та їх подальший розвиток є чи не найбільшими досягненнями людської цивілізації. Не зменшуючи значення відмінностей у народів та націй, все ж можна цілковито погодитися з твердженням, що саме визнання і забезпечення прав людини є тими критеріями, за допомогою яких ми можемо говорити про рівень

розвитку суспільства та держави. Право на свободу та особисту недоторканність – це право не бути підданим свавільному арешту та жахливим варварським актам насильства, які несумісні з людською гідністю.

Право на свободу та особисту недоторканність, передбачене в статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвен-

ція) [1]. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) неодноразово підкреслював свою позицію про те, що метою статті 5 Конвенції є запобігання свавільному або необґрунтованому позбавленню волі. При цьому, поняття «свавільля» у п. 1 статті 5 Конвенції має більш широке значення, ніж просто недотримання національного законодавства.

Крім того, аналіз практики міжнародного судового органу надає підстави зазначити про те, що ЄСПЛ вважає, що тлумачення та застосування національного права є прерогативою національних судів. Та, коли реалізація міжнародних зобов'язань за Конвенцією порушується та виникають проблеми щодо забезпечення прав і свобод людини, тоді ЄСПЛ перевіряє порядок дотримання п.1 статті 5.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням забезпечення прав і свобод людини та вивченням практики ЄСПЛ займаються науковці та судді Т. Анцупова, І. Гловюк, М. Дерев'янку, П. Рабінович та інші. Разом з тим, дослідження сучасної практики ЄСПЛ та дотримання виконання міжнародних домовленостей по статті 5 Конвенції (Право на свободу і особисту недоторканність) потребує уточнення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Практика Європейського суду з прав людини має на меті забезпечити захист прав людини реальний, а не ілюзорний. Держави, які погодилися визнавати міжнародні домовленості взяли на себе відповідальність забезпечити кожній особі дотримання прав і свобод. Тому, тлумачення міжнародною інституцією норм, які забезпечують право на свободу і особисту недоторканність з урахуванням сучасних змін, викликів та технологій мають використовувати національні суди в своїй практиці. Разом з тим, сучасна практика ЄСПЛ вносить корективи у вже існуючу практику інституції та потребує дослідження.

Метою статті є: аналіз практики ЄСПЛ по статті 5 Конвенції (Право на свободу і особисту недоторканність) та надання інформації про перелік рішень, які демонструють позицію міжнародної установи та визначають вектор напрямку роботи національних органів для дотримання прав людини.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до п.1 статті 5 Конвенції: «кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом: а) законне ув'язнення особи після застосування її компетентним судом; б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення... е) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань...» [1].

Тож, основною метою статті 5 Конвенції є запобігання свавільному або необґрунтованому позбавленню волі.

ЄСПЛ зазначив, що «право на свободу та особисту недоторканність має найважливіше значення в «демократичному суспільстві» за змістом Конвенції» (Medvedyev and Others v. France) [2].

Слід зазначити, що стаття 5 Конвенції застосовується до будь-якого затримання (тримання під вартою), яке передбачає позбавлення волі, та не передбачає відмінностей залежно від юридичного характеру правопорушення, у скоєнні якого особу було визнано винною за національним законом відповідної держави.

Розглядаючи термін «правопорушення», слід звернути увагу на те, що таке правопорушення має самостійне значення та може бути ідентичним за національним законом як:

- кримінальне правопорушення;
- адміністративне правопорушення;
- дисциплінарне правопорушення.

В умовах поширення Covid-19 може бути виправданим затримання осіб, які можуть бути потенційними носіями хвороби, адже саме люди є джерелом розповсюдження інфекційних захворювань. Обставини, які виправдовують дії держави полягають в тому, що особу може бути позбавлено волі для того, щоб:

- а) надати їй медичну допомогу;
- б) виконати обов'язок перед суспільством щодо захисту населення від інфекційних хвороб;
- с) забезпечити потреби суспільства на безпечне життя та продовження людського роду.

Крім того, слід зазначити, що таке затримання осіб є виправданим не тільки тому, що вони можуть становити загрозу для громадської безпеки, а й тому, що таке затримання та подальше лікування може відповідати власним інтересам людини.

Таким чином, основними критеріями при оцінці «законності» затримання особи для запобігання поширенню інфекційних захворювань можна назвати наступні:

1. Загроза поширення інфекційних захворювань здоров'ю (безпеці) населення.

2. Затримання інфікованої особи для того, щоб запобігти поширенню хвороби, адже менш жорсткі заходи є недостатніми для захисту суспільних інтересів.

Розглянемо приклади рішень ЄСПЛ, які можуть допомогти національним судам при застосуванні норм права пов'язаних з затриманням осіб.

На думку ЄСПЛ, «відсутність обліку таких даних, як дата, час і місце затримання, ім'я затриманого, причини затримання та ім'я особи, яка провадила це затримання повинні розглядатися як несумісні, зокрема з самою метою статті 5 Конвенції» (Kurt v. Turkey, § 125; Anguelova v. Bulgaria, § 154) [3, 4]. Це також суперечить вимогам законності згідно з Конвенцією (Anguelova v. Bulgaria) [4]. При цьому, «невизнання державою тримання особи під вартою є запереченням принципово важливих гарантій, що містяться у статті 5 Конвенції, та являє найтяжче порушення цієї норми».

Для того, щоб тримання під вартою відповідало вимогам законності, така процедура має відповідати діючим нормам національного права: «відповідно до процедури, передбаченої законом». Це означає, що тримання під вартою має відповідати матеріальним і процесуальним нормам національного права (чи міжнародного права), коли це доречно (Medvedyev and Others v. France, [ВІІ], § 79) [2].

Так, в рішенні G.K. v. Poland ЄСПЛ встановив, що мало місце порушення статті 5 Конвенції, де органи влади не подали заяви про продовження дії документу про тримання під вартою протягом терміну, встановленого законом (п. 76) [5]. З іншого боку, рішення по справі Talat Tere v. Turkey демонструє наступне: «порушення розпорядження щодо способу проведення розслідування певних видів злочинів не позбавило чинності правові підстави для арешту та подальшого тримання під вартою, передбачені національним законодавством» (п. 62) [6].

Міжнародний судовий орган вважає, що хоча тлумачення та застосування національного права є в першу чергу прерогативою органів державної влади, особливо судів, ситуація є іншою у випадках, коли недотримання такого законодавства тягне за собою порушення Конвенції. У випадках, коли розглядається питання щодо дотримання п. 1 статті 5 Конвенції, «Суд повинен здійснювати певні повноваження щодо перевірки дотримання національного законодавства» (Creangă v. Romania, [ВП], §101) і «враховувати правові норми у відповідний момент» (Włoch v. Poland, § 114) [7, 8].

ЄСПЛ наголошує на дотриманні державами принципу правової визначеності. У ситуаціях з позбавленням волі важливим є дотримання загального **принципу правової визначеності**.

Таким чином, важливо, щоб умови позбавлення волі були чітко визначені у національному законодавстві, і щоб закон був передбачуваним у своєму застосуванні для того, щоб дотримати стандарт «законності», який встановлений Конвенцією та вимагає, щоб всі закони були точними та дозволяли людям (в разі необхідності користуючись порадою) в розумній мірі та за певних обставин передбачити наслідки, які можуть бути результатом конкретних дій (Creangă v. Romania, § 120; Medvedyev and Others v. France, [ВП], § 80) [2, 7].

Практика тримання особи під вартою на підставі обвинувального висновку без будь-яких конкретних підстав, передбачених національним законодавством (правозастосовною практикою) є порушенням статті 5 п. 1 (Baranowski v. Poland, §§ 50-58) [9].

ЄСПЛ своєю практикою підтверджує й те, що порушення прав людини буде й тоді, коли автоматично продовжується попереднє ув'язнення без будь-яких законних підстав (Svipsta v. Latvia, § 86) [10]. Разом з тим, ЄСПЛ у справі Laumont v. France зазначив наступне: «тривале тримання особи під вартою на підставі розпорядження Обвинувальної палати, яке вимагало подальшого слідства, без винесення формальної постанови про взяття під варту не було визнано порушенням цієї статті (§ 50)» [11].

У справі Nasrulloev v. Russia ЄСПЛ звернув увагу на те, що «положення, які тлумачаться національною владою непослідовним та взаємовиключним чином, так само не відповідають стандарту «якості закону», передбаченому Конвенцією» (§ 77) [12].

За відсутності правозастосовної практики, компетенція ЄСПЛ не розповсюджується на тлумачення національного законодавства, а тому міжнародна установа може не дійти висновку про порушення

національними судами процедури, передбаченої законом (Włoch v. Poland, §§ 114-116) [8].

Що стосується дипломатичних нот, то ЄСПЛ звернув увагу на таке: «хоча дипломатичні ноти є джерелом міжнародного права, затримання екіпажу на основі таких нот не є законним відповідно до змісту п. 1 статті 5 Конвенції, якщо вони не є досить точними і передбачуваними. Зокрема, відсутність конкретного посилання на потенційний арешт та тримання під вартою членів екіпажу є порушенням вимоги правової визначеності та передбачуваності згідно з п. 1 статтею 5 Конвенції» (Medvedyev and Others v. France, [ВП], §§ 96-100) [2].

Неприпустимість свавілля. Слід також відзначити, що будь-яке позбавлення волі має узгоджуватися з метою захисту особи від свавільного порушення прав відносно свободи людини.

Поняття «свавілля» за п. 1 статті 5 Конвенції має «більш широке значення, аніж просто недотримання національного законодавства, так що позбавлення волі може бути законним з точки зору внутрішнього права, але все ж свавільним в розумінні Конвенції, порушуючи тим самим її положення» (Creangă v. Romania, § 84) [7].

Оперативність розгляду справи. Вивчаючи питання щодо дотримання права людини на свободу, слід зазначити й про швидкість реагування, з якою національні суди мають діяти коли закінчується строк дії рішення про тримання під вартою.

Так, ЄСПЛ вважає (в контексті підпункту (с)), що період тривалістю менше місяця між закінченням дії первісного рішення про тримання під вартою та видачею нового, обґрунтованого рішення про тримання під вартою, який слідує за поверненням справи з апеляційного суду до суду нижчої інстанції, не дає підстав вважати тримання заявника під вартою свавільним (Minjat v. Switzerland, §§ 46, 48) [14].

Разом з тим, проаналізувавши рішення по справі Khudoyorov v. Russia було встановлено, що «період часу більше року після повернення справи апеляційним судом до суду нижчої інстанції, коли заявник перебував в стані «невизначеності» щодо підстав для його ув'язнення в поєднанні з відсутністю встановленого строку, протягом якого суд нижчої інстанції повинен переглянути питання його тримання під вартою, дозволяє визнати таке тримання заявника під вартою як свавільне» (§136) [15].

Слід звернути увагу на те, що «тримання під вартою» є «законним», якщо таке обмеження прав людини базується на постанові суду.

Постанови про тримання під вартою ЄСПЛ було визнано недійсними *ex facie* у справах, коли зацікавлену сторону:

- не було належним чином повідомлено про слухання (Khudoyorov v. Russia, § 129);

- національні суди не провели розслідування відносно (фінансових) засобів відповідно до вимог національного законодавства (Lloyd and Others v. the United Kingdom, §§ 108, та 116);

- суди нижчого рівня не розглянули належним чином альтернативи тюремному ув'язненню (Lloyd and Others v. the United Kingdom § 113) [15; 16].

Обґрунтування рішення суду. Відсутність або недостатність обґрунтування в постановках

про тримання під вартою є одним з елементів, який враховується Судом при оцінці законності тримання під вартою згідно з п. 1 статті 5.

Таким чином, ЄСПЛ говорить про наступні дефекти в рішеннях судів, які можуть привести до встановлення міжнародною інституцією порушень:

– відсутність будь-яких підстав у рішеннях судових органів, які санкціонують тримання під вартою протягом тривалого періоду часу є несумісне з принципом захисту від свавілля, закріпленням у статті 5 (Stasaitis v. Lithuania).

– коротке рішення, у якому відсутні посилання на правові положення, які дозволяли б тримання під вартою, не може забезпечити достатнього захисту від свавілля (Khudoyorov v. Russia, § 157) [15; 17].

Разом з тим, ЄСПЛ дійшов висновку про те, що тримання заявника під вартою, відповідає вимогам національного законодавства, незважаючи на відсутність причин у постанові про тримання під вартою, адже національні суди знайшли підтвердження тому, що для попереднього ув'язнення заявника існували певні підстави (Minjat v. Switzerland, § 43) [14].

Крім того, у випадках, якщо національні суди скасовували постанову про затримання через відсутність обґрунтування, але при цьому визнавали, що для тримання заявника під вартою існували деякі підстави, відмова у винесенні постанови про звільнення особи, яка тримається під вартою, та направлення справи у суд нижчого рівня для визначення законності тримання під вартою не становили порушення п. 1 статті 5 Конвенції. При цьому, ЄСПЛ наголошував, що необхідно, щоб рішення про тримання під вартою містило конкретні підстави та встановлювало конкретні граничні строки (Meloni v. Switzerland, § 53) [18].

Також, ЄСПЛ звернув увагу у справі Ambruszkiewicz v. Poland на те, що «суди мають розглянути можливість застосування менш інтрузивних заходів, ніж тримання під вартою» (§ 32) [19].

Проаналізувавши практику ЄСПЛ нами були виявлені судові рішення, які становлять приклади процесуальних порушень, але були визнані такими, що не тягнуть за собою незаконності тримання заявника під вартою:

– Справа Marturana v. Italy. Неповідомлення звинуваченого про постанову про тримання під вартою не було визнано «грубим або очевидним порушенням» в розумінні практики Суду, оскільки органи влади дійсно вважали, що заявника було повідомлено про постанову;

– Справа Nikolov v. Bulgaria. Звичайна канцелярська помилка в постанові про взяття під варту або тримання під вартою, яку було пізніше виправлено органом судової влади;

– Справа Gaidjurgis v. Lithuania. Заміна підстав для тримання заявника під вартою з огляду на факти, зазначені судами на підтримку своїх висновків (Gaidjurgis v. Lithuania) [20, с. 10].

Висновки та пропозиції. ЄСПЛ з прав людини рекомендує дотримуватися міжнародних домовленостей в питаннях, які стосуються забезпечення права на свободу та особисту недоторканність.

Проголосивши право на свободу у статті 5 Конвенції міжнародна спільнота зазначила про те, що визнає фізичну свободу кожної людини та недоторканність людини. При цьому, мета та план реалізації державами міжнародних зобов'язань мають полягати в тому, щоб забезпечити не ілюзорні обіцянки людині, а реальну свободу та права, а також не допустити обмеження свободи в супереч закону. Важливо розуміти, що «тримання під вартою» є законним заходом, якщо таке обмеження прав і свобод людини базується на обґрунтованому рішенні суду. Разом з тим, суди мають пам'ятати, що слід завжди розглядати можливість застосування менш інтрузивних заходів, ніж тримання під вартою.

У процесі аналізу практики ЄСПЛ представлені рішення: Medvedyev and Others v. France, Stasaitis v. Lithuania, Kurt v. Turkey, Svipta v. Latvia, Anguelova v. Bulgaria, Ambruszkiewicz v. Poland, Nasrulloev v. Russia, Baranowski v. Poland, Minjat v. Switzerland, Lloyd and Others v. the United Kingdom, які демонструють позицію міжнародної установи та визначають вектор напрямку роботи національних органів для дотримання прав людини у площині «свобода, недоторканність, «ні свавілля!»».

Список літератури:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed19900101
2. Рішення у справі Medvedyev and Others v. France. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/case-law-doc/drugcrimetype/eu/2010/medvedyev_and_others_v_france.html
3. Рішення у справі Kurt v. Turkey. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,49997ae512.html>
4. Рішення у справі Anguelova v. Bulgaria. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%7B%222001-81906%22%7D%7D>
5. Рішення у справі G. K. v. Poland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
6. Рішення у справі Talat Tepe v. Turkey. URL: <https://www.gardencourtchambers.co.uk/wp-content/uploads/2015/09/CASE-OF-KAYTAN-v.-TURKEY.pdf>
7. Рішення у справі Creangă v. Romania. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/fd9acb/pdf/>
8. Рішення у справі Włoch v. Poland. URL: <https://swarb.co.uk/wloch-v-poland-no-2-echr-10-may-2011/>
9. Рішення у справі Baranowski v. Poland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%7B%222001-82496%22%7D%7D>
10. Рішення у справі Svipta v. Latvia. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%7B%222001-72749%22%7D%7D>
11. Рішення у справі Laumont v. France. URL: <https://swarb.co.uk/laumont-v-france-echr-8-nov-2001/>
12. Рішення у справі Nasrulloev v. Russia. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/473ac7512.pdf>
13. Рішення у справі Minjat v. Switzerland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22sort%22:%7B%22EMPTY%22%7D%7D%7B%22itemid%22:%7B%222001-65961%22%7D%7D>
14. Рішення у справі Khudoyorov v. Russia. URL: <https://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/xudoyorov-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
15. Рішення у справі Lloyd and Others v. the United Kingdom. URL: <https://swarb.co.uk/lloyd-and-others-v-the-united-kingdom-echr-1-mar-2005/>
16. Рішення у справі Stasaitis v. Lithuania. URL: <https://brill.com/view/journals/hudi/13/3-4/article-p283.xml>

17. Рішення у справі Meloni v. Switzerland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
18. Рішення у справі Ambruszkiewicz v. Poland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:\[%22EMPTY%22\],%22itemid%22:\[%22001-75345%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:[%22EMPTY%22],%22itemid%22:[%22001-75345%22]})
19. Посібник зі статті 5 Право на свободу та особисту недоторканість. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf

References:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004/ed19900101
2. Medvedyev and Others v. France. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/case-law-doc/drugcrimetype/eu/2010/medvedyev_and_others_v_france.html
3. Kurt v. Turkey. URL: <https://www.refworld.org/cases,ECHR,49997ae512.html>
4. Anguelova v. Bulgaria. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-81906%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-81906%22]})
5. G. K. v. Poland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
6. Talat Tepe v. Turkey. URL: <https://www.gardencourtchambers.co.uk/wp-content/uploads/2015/09/CASE-OF-KAYTAN-v.-TURKEY.pdf>
7. Creangă v. Romania. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/fd9acb/pdf/>
8. Włoch v. Poland. URL: <https://swarb.co.uk/wloch-v-poland-no-2-echr-10-may-2011/>
9. Baranowski v. Poland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-82496%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-82496%22]})
10. Svipta v. Latvia. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-72749%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-72749%22]})
11. Laumont v. France. URL: <https://swarb.co.uk/laumont-v-france-echr-8-nov-2001/>
12. Nasrulloev v. Russia. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/473ac7512.pdf>
13. Minjat v. Switzerland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:\[%22EMPTY%22\],%22itemid%22:\[%22001-65961%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:[%22EMPTY%22],%22itemid%22:[%22001-65961%22]})
14. Khudoyorov v. Russia. URL: <https://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/xudoerov-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>
15. Lloyd and Others v. the United Kingdom. URL: <https://swarb.co.uk/lloyd-and-others-v-the-united-kingdom-echr-1-mar-2005/>
16. Stašaitis v. Lithuania. URL: <https://brill.com/view/journals/hudi/13/3-4/article-p283.xml>
17. Meloni v. Switzerland. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
18. 19.Ambruszkiewicz v. Poland. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:\[%22EMPTY%22\],%22itemid%22:\[%22001-75345%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22sort%22:[%22EMPTY%22],%22itemid%22:[%22001-75345%22]})
19. Article 5 The right to liberty and security of person. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_5_UKR.pdf

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-55>

УДК 347.948

Бузина С.О., Лук'янова В.О.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ ВАРТОСТІ КОЛІСНИХ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ В РАМКАХ ТРАНСПОРТНО-ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Анотація. У статті досліджено проблеми оцінки вартості колісних транспортних засобів в рамках транспортно-товарознавчої експертизи. Вивчено чинне законодавство, яке регулює механізм проведення оцінки вартості колісних транспортних засобів. Визначено значення пошкоджень колісного транспортного засобу для його оцінки. З'ясовано основні види шкоди та збитків, яких може зазнати транспортний засіб та його власник. Досліджено роль зносу колісного транспортного засобу та його комплектуючих для результатів оцінки об'єкта експертизи. З'ясовано особливості фізичного та функціонального зносу, їх природу. Визначено основні етапи проведення оцінки. Визначено умови присутності зацікавлених осіб при проведенні оцінки. Визначено недоліки сучасного механізму проведення оцінки колісних транспортних засобів, дано рекомендації з їх вирішення.

Ключові слова: колісний транспортний засіб, оцінка, транспортно-товарознавча експертиза, товарознавча експертиза, законодавство.

Buzyna Serhii, Luk'ianova Viktoriia

Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the MIA of Ukraine

PROBLEMS OF ESTIMATING THE COST OF WHEELED VEHICLES IN THE FRAMEWORK OF TRANSPORT AND COMMODITY EXPERTISE

Summary. The article examines the problems of estimating the cost of wheeled vehicles in the framework of transport and commodity expertise. The current legislation regulating the mechanism for assessing the cost of wheeled vehicles has been studied. The current state and attempts to modernize these documents are clarified. The latest changes in the regulatory framework are evaluated. The positive and negative consequences of such legislative changes are indicated. The value of damage to a wheeled vehicle for its assessment is determined. The main types of damage and losses that can be incurred by the vehicle and its owner are clarified. The features of indirect losses and lost profits, the necessary conditions for their proof are determined. The role of wear of a wheeled vehicle and its components for the results of evaluation of the object of expertise is investigated. The features of physical and functional wear and tear and their nature are clarified. The potential of using transport and commodity expertise as the main means of evaluating a wheeled vehicle is studied. The theoretical value of the results of the expert examination and the significance of its conclusions for compensation of losses to the owner of the research object are determined. The main stages of the expert examination are determined. Indicated on the evaluation criteria. It is indicated that it is necessary to study the operability of a wheeled vehicle and its components. The possibility of conducting a study while driving a wheeled vehicle is clarified. The conditions for the presence of interested parties during the assessment are defined. The benefits of the results of other types of expertise for evaluating a wheeled vehicle are evaluated. The disadvantages of the modern mechanism for evaluating wheeled vehicles are identified. The disadvantages of using the commodity specialist's Bulletin during the expert examination are clarified. The problems of applying the principles of effective use of property and the object of expertise are revealed. The problems of applying the physical wear coefficient in accordance with the current legislation are studied. Recommendations are given for solving existing problems of evaluating wheeled vehicles.

Keywords: wheeled vehicle, assessment, transport and commodity expertise, commodity expertise, legislation.

Постановка проблеми. Колісні транспортні засоби (КТЗ) є найпоширенішим видом транспорту і, відповідно, нанесення чи отримання ними шкоди часто є причиною проведення транспортно-товарознавчої експертизи. Під час оцінки ринкової вартості автомобіля виникає комплекс питань, які ускладнюють цей процес. Вони пов'язані з проблемою оцінки зносу КТЗ, вихідних даних, які є базою для оцінки, тощо. Цей фактор також впливає на визначення розміру збитку завданого власнику КТЗ внаслідок дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) чи іншої події, яка може призвести до пошкодження транспортного засобу. Необхідністю комплексного вивчення проблеми визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку завданого власнику КТЗ в ході транспортно-товарознавчої експертизи зумовлено написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою оцінки вартості колісних транспортних засобів в рамках транспортно-товарознавчої експертизи цікавився ряд вчених, серед них А. В. Дзюбинський, В. В. Шух, Д. С. Гордієнко та інші. І. В. Рева досліджував особливості товарознавчої експертизи КТЗ, С. Й. Гонгало вивчав механізм та методику проведення експертизи цієї групи товарів, А. В. Дзюбинський з'ясував споживчі властивості легкових автомобілів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Невирішеним залишається питання вивчення проблем оцінки вартості колісних транспортних засобів в рамках транспортно-товарознавчої експертизи в умовах існування сучасного ринку, що динамічно розвивається. Окрему увагу варто приділити положенням чинного законодавства, що регулює транспортно-то-

варознавчу експертизу КТЗ та проблемам, що пов'язані з модернізацією нормативно-правової та науково-методологічної бази.

Виклад основного матеріалу. Оцінка ринкової вартості КТЗ відбувається відповідно до чинного законодавства, а саме Законів України «Про судову експертизу», «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» та іншими нормативно-правовими актами. Сам механізм проведення транспортно-товарознавчої експертизи регулюється чинною «Методикою товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів» [4]. Цей документ періодично оновлювався. Наприклад відповідно до змін від 21.10.2019 розширено перелік документів, які власник КТЗ має надати для проведення оцінки, введено принцип економічності доцільності операції ремонту, змінено значення деяких термінів та введено нові, тощо. Окрім того, цей документ скасовував попередні зміни від 29 серпня 2019 року [3].

Оновлення нормативно-правової бази свідчить про увагу законодавців до цього питання, а тому доцільно заявити про систематичну модернізацію певних положень законодавства. Проте часта зміна документів може призвести до зниження якості проведення оцінки КТЗ. Постійна необхідність освоєння нових положень методики та законів експертами ускладнює їх роботу та знижує ефективність досліджень.

Під час проведення оцінки майна експерти, як правило, найчастіше мають справу зі шкодою, заподіяною цьому майну. Розрізняють два види шкоди: пряму та непряму. Пряма шкода у контексті оцінки КТЗ полягає у пошкодженні або знищенні транспортного засобу, порушенні його цілісності або комплектності, тощо. Непряма шкода полягає у втраті потенційної вигоди, яке власник КТЗ міг би отримати у разі, якщо транспортний засіб не було б пошкоджено. Відповідно до ст. 22 Цивільного Кодексу України під упущеною вигодою розуміють «доходи, які особа могла б отримати за звичайних обставин, якби її право не було порушене» [6]. Тому, оцінюючи збитки, яких зазнав власник транспортного засобу, доцільно розглядати й втрачену вигоду. Проте варто зазначити, що підстави для відшкодування цих збитків мають бути чіткими та досить вагомими для розгляду та ухвалення судом, тобто втрата доходу має бути документально підтвердженою, а не теоретичною.

Ще одним важливим фактором є знос КТЗ під час його експлуатації. Його природою можуть бути умови експлуатації, природні умови. Залежно від причини, що викликала знецінення транспортних засобів, відповідно до чинного законодавства розрізняють два типи експлуатаційного зносу: фізичний та функціональний. Фізичний знос полягає у частковій або повній втраті транспортним засобом чи його складниками первісних технічних та технологічних якостей. Функціональний знос означає зниження показників функціональних та споживчих характеристик КТЗ у порівнянні з аналогом, який виготовляють на момент проведення оцінки [4]. Будь-який об'єкт оцінки може піддаватися одночасно різним типам зносу, тому оцінювачів цікавить накопичений (сукупний) знос або знецінення, тобто сумарні втрати вартос-

ті об'єкта оцінки. Важливість урахування обох типів зносу при оцінці КТЗ обумовлена наступними причинами: відносно невеликими нормативними термінами служби більшості транспортних засобів, що свідчить про істотність впливу фізичного зносу на їх вартість; високою динамікою появи нових технологій, матеріалів і конструкцій транспортних засобів, що сприяє їх швидкому функціональному зносу [5, с. 134].

Оцінка вартості КТЗ відбувається під час транспортно-товарознавчої експертизи. Цей вид аналізу дозволяє максимально точно визначити стан транспортного засобу, виявити дефекти автомобіля, оцінити ринкову вартість автомобіля постраждалої сторони до пошкодження та після, спрогнозувати точний обсяг відновлювальних робіт. Оціночна експертиза необхідна для того, щоб оцінити шкоду, якої зазнав КТЗ, та збитки власника. Тут враховується ринкова вартість транспортного засобу і необхідного ремонту; сума втрати товарної вартості; доцільність і вартість ремонту; ціна придатних для реалізації залишків машини.

Першим етапом транспортно-товарознавчої експертизи є вивчення документації, наданої власником транспортного засобу. Висновок експерта містить інформацію також і про власника КТЗ. Потім експерт може розпочати дослідження технічного стану КТЗ (ідентифікація, визначення технічного стану, комплектності, характеру та розміру заподіяної шкоди та ін.). Важливим моментом є визначення відповідності даних документації реальному стану КТЗ та його комплектуючих, серійних номерів, наявності додаткового обладнання. Експерт також повинен зазначити пробіг КТЗ та ознаки попередньо проведеного ремонту.

Після зовнішнього огляду відбувається перевірка працездатності механізмів та пристроїв (двигуна та інших складових). За можливості оцінка працездатності може відбуватись і під час руху КТЗ. Замовник експертизи може здійснити виклик зацікавлених осіб до огляду транспортного засобу за згоди експерта, проте їх присутність не обов'язкова. У разі, якщо ці особи були присутні, експерт повинен ознайомити їх з результатами експертизи [2, с. 4–6].

Для оцінки вартості КТЗ можуть бути важливі результати інших видів експертизи. Наприклад, автотехнічна експертиза у разі дослідження ДТП дозволяє встановити швидкість руху транспортного засобу на різних етапах дорожньо-транспортної пригоди, причини зміни напрямку руху транспортного засобу, розрахувати час подолання певних ділянок дороги, визначити взаєморозташування транспортних засобів і пішоходів. Дані автотехнічної експертизи можуть вказати на певні пошкодження КТЗ до ДТП, що впливає на оцінку транспортного засобу після пошкодження.

Процес оцінки вартості КТЗ часто має ряд недоліків різного характеру та природи. С. І. Большаков вказує деякі парадокси транспортно-товарознавчої експертизи. Перший – проведення оцінки експертом без урахування принципу найефективнішого використання об'єкта оцінки при визначенні його ринкової вартості. Водночас застосування принципу найефективнішого використання майна призводить до ігнорування агента упущеної вигоди.

Другий парадокс спричинений неврахуванням умов ринку КТЗ та послуг з їх обслуговування. Часто експерти та оцінювачі використовують Бюлетень товарознавця, який містить не актуальні дані про ціни на послуги та комплектуючі. С. І. Большаков зауважує, що доцільно здійснювати розрахунки на основі документів, які підтверджують надання послуг з відновлення чи ремонту КТЗ. Окрім того, часто Бюлетень не містить даних про конкретні КТЗ чи їх комплектуючі, а тому експерти часто застосовують найбільшчі до них за значенням. Такі дії знижують цінність висновку експерта.

Ще один парадокс спричинений коефіцієнтом фізичного зносу, затвердженого законодавчо. Відповідно до Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів сума відшкодування визначається із врахуванням віку пошкодженої або знищеної деталі, які потрібно замінити. При цьому часто під час ремонту застосовують нові деталі, тобто такі, коефіцієнт фізичного зносу яких становить 0. Таким чином власник КТЗ отримує відшкодування у розмірі недостатньому для оплати ремонту чи заміни деталі [1, с. 70–74].

Висновки. Оцінка КТЗ під час транспортно-товарознавчої експертизи є складним процесом, який вимагає врахування ряду факторів. Визначення вартості транспортного засобу залежить від експлуатаційного зносу, який, своєю чергою, складається з фізичного та функціонального. Обидва чинники досить динамічні, зважаючи на особливості об'єкта оцінки, а тому вимагають великої уваги з боку експертів. Складним є також питання визначення шкоди, нанесеної КТЗ та прямих і непрямих збитків, які мають бути відшкодовані власнику транспортного засобу.

На цінність висновків впливає також ряд викликів, пов'язаних з методикою проведення оцінки КТЗ. Серед них найвагомішими є: постійне старіння інформації Бюлетеня товарознавця; недоліки застосування принципів найефективнішого використання об'єкта оцінки або майна; невідповідність системи оцінки збитків, що мають бути відшкодовані, реальним умовам відновлення КТЗ; тощо. Розв'язання цих проблем залежить від модернізації законодавства та науково-методологічної бази, що стосується транспортно-товарознавчої експертизи у напрямку чіткішого її врегулювання та постійної актуалізації інформації про потенційні об'єкти.

Список літератури:

1. Большаков С. І. Принцип об'єктивності оцінки вартості збитків, завданих власнику колісного транспортного засобу. *Матеріально-технічне забезпечення аграрної сфери*. 2015. № 6. С. 67–76.
2. Данілін С. С. Загальна характеристика авто товарознавчої експертизи. *Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право"*. 2015. № 1(11). С. 1–12.
3. Про затвердження Змін до Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів : Наказ Міністерства юстиції України від 21.10.2019 № 3207/5/1033. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-19#Text> (дата звернення: 23.02.2021).
4. Про затвердження Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів : Наказ Міністерства юстиції України від 24 листопада 2003 р. № 142/5/2092. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-03#n15> (дата звернення: 23.02.2021).
5. Трифонов Н. Ю. Характеристика накопленого износа автомобилей методами финансовой математики. *Белорусский экономический журнал*. 2014. № 3. С. 133–143.
6. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 22.02.2021).

References:

1. Bolshakov S. I. (2015) Pryntsyp obiektyvnosti otsinky vartosti zbytkiv, zavdanykh vlasnyku kolisnoho transportnoho zasobu [The principle of objectivity of estimating the value of losses caused to the owner of a wheeled vehicle]. *Materialno-tekhniche zabezpechennia ahrarnoi sfery*, no. 6, pp. 67–76.
2. Danilin S. S. (2015) Zahalna kharakterystyka avto tovaroznavchoi ekspertyzy [General characteristics of auto commodity expertise]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia "Pravo"*, no. 1(11), pp. 1–12.
3. Pro zatverdzhennia Zmin do Metodyky tovaroznavchoi ekspertyzy ta otsinky kolisnykh transportnykh zasobiv: Nakaz Ministerstva yustytysii Ukrainy vid 21.10.2019 № 3207/5/1033 [On approval of amendments to the methodology of commodity expertise and evaluation of wheeled vehicles: Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 3207/5/1033 dated 21.10.2019]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-19#Text> (accessed 23 February 2021).
4. Pro zatverdzhennia Metodyky tovaroznavchoi ekspertyzy ta otsinky kolisnykh transportnykh zasobiv: Nakaz Ministerstva yustytysii Ukrainy vid 24 lystopada 2003 r. № 142/5/2092 [On approval of the methodology of commodity expertise and evaluation of wheeled vehicles: Order of the Ministry of Justice of Ukraine No. 142/5/2092 of November 24, 2003]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-03#n15> (accessed 23 February 2021).
5. Trifonov N. Ju. (2014) Harakteristika nakoplenogo iznosa avtomobilej metodami finansovoj matematiki [Characteristics of accumulated car wear by methods of financial mathematics]. *Belorusskij jekonomicheskij zhurnal*, no. 3, pp. 133–143.
6. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (accessed 22 February 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-56>
УДК 342

Думчиков М.О., Шевцов Я.А.
Сумський державний університет

ПЕРСПЕКТИВА ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЯ «БЛОКЧЕЙН» В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Анотація. В даній статті досліджена одна з найсучасніших технологій – технологія "блокчейн". Першочергово вивчена технічна сторона технологічної блокчейну. Також досліджено правовий аспект даного питання, а саме юридичне регулювання блокчейну як технології та всіх аспектів її застосування, для формування загального розуміння функціонування технології у повсякденні. Наступним було вивчено питання застосування технології блокчейн на різних рівнях, в тому числі на державному, і відповідно було досліджено успішний зарубіжний та вітчизняний досвід. Окремо досліджена вирішення проблеми людського фактору у людських правовідносинах за допомогою блокчейну. За результатами дослідження було сформульовано висновки про перспективність даної технології та визначено проблемні моменти її застосування на сучасному етапі.

Ключові слова: блокчейн, технології, державотворення, право, реформа.

Dumchikov Mikhail, Shevtsov Yaroslav
Sumy State University

PROSPECTS FOR APPLYING BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN THE CONTEXT OF STATE FORMATION AND DEVELOPMENT

Summary. Today, in the digital age, along with the economic and legal aspects, technology is actively implemented in all spheres and branches of politics and, accordingly, human life. Now technological progress has a number of important achievements. One of the "most important" technological achievements is the creation of blockchain technology. This technology is undoubtedly complex in its essence, but it has a huge potential for application, especially in the context of important, large-scale issues such as state creation. This technology is already used all over the world, including to ensure the organization and functioning of the state. In addition, this technology is already able to guarantee the safety of introducing technological innovations into the state apparatus, and perhaps it will become the key to solving the problem of the human factor in public legal relations. This article examines one of the most modern technologies – the "blockchain" technology. First of all, the technical side of the blockchain technology category is studied at the basic level. The legal aspect of this issue, namely the legal regulation of blockchain as a technology and all aspects of its application, is also studied to form a common understanding of the functioning of technology in everyday life. Next, the issue of applying blockchain technology at various levels, including at the state level, was studied, and, accordingly, successful foreign and domestic experience was investigated. A special part of the study was the issue of solving the problem of the human factor in human legal relations and the corresponding capabilities of blockchain technology in the introduction of modern technologies in the processes of formation and development of the state. Based on the results of the study, conclusions were formulated about the prospects of this technology, and accordingly, the most promising ways and methods of its application were identified. In addition, the specifics of using blockchain technology in solving the problem of the human factor in human legal relations, in particular in the public sphere, were determined. The problematic aspects of application at this technology at the current stage of development were also identified.

Keywords: blockchain, technology, state creation, law, reform.

Постановка проблеми. Наразі, в усьому світі триває технологічний розвиток і прогрес. Передові держави знаходять застосування технологіям на найвищому рівні. Однією з найперспективніших таких технологій є блокчейн, який може забезпечити вирішення цілого ряду сучасних проблем державотворення і функціонування, при цьому, зараз дана технологія в Україні широкого застосунку не знайшла.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана тема є дуже актуальною, через що, наразі, налічується велика кількість публікацій які різнобічно досліджують технологію блокчейну. Окремо хотілося б виділити роботи В. Шемшученко і О. Бондаренко.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наразі немає жодної роботи яка б цілісно досліджувала питання блокчейну, одночасно з перспективними шляхами його застосування і розвитку на рівні держави.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження технології блокчейну та перспективи її застосування в контексті державотворення та функціонування держави.

Виклад основного матеріалу. Технологія блокчейн на перший погляд дуже складна, однак це не так. Для розуміння контексту необхідно розуміти технічну сторону питання, відповідно до чого, блокчейн, як технологія являє собою ланцюжок блоків, кожен з яких пов'язаний між собою, самими блоками є цифрові пристрої (комп'ютери, сервери, на яких створюється, зберігається та обробляється інформація). Такі блоки містять інформацію, яку постійно передають один одному, тим самим захищаючи її цілісність та попереджають можливість втручання у інформаційні процеси. Таким чином, блоки містять інформацію та захищають її від зовнішнього втручання, а сама система ланцюжків реалізує ці функції, постійно передаючи, оновлюючи інформацію, перевіряючи та віднов-

люючи її «правильний» (визначений власником, розпорядником) зміст. На практиці, складним для буденного розуміння технології «блокчейн» є саме її юридичний аспект, правове регулювання питання, що безпосередньо пов'язано з її практичним застосуванням. Тут же в знаки дається одна з найбільших правових проблем сучасності. Справа в тому, що незважаючи на історичні особливості розвитку, а також значення цифрових технологій для людства, юридична сторона їх функціонування та взагалі правове регулювання всіх технологічних мереж, систем та процесів не є достатнім. Особливо це стосується країн колишнього СРСР, в тому числі України. Вітчизняна правова система досить поверхнево регулює навіть старі технологічні питання, не кажучи про «новітню» технологію «блокчейн» [1; 2; 5; 6; 12].

Наразі, дане питання досить поверхнево регулюється кількома нормативно-правовими актами. До основних можна віднести Закон України (далі – ЗУ) «Про телекомунікації», в чинній його редакції. Відповідно до положень цього закону блокчейну можна надати офіційного визначення, як «телекомунікаційної мережі», тобто комплексу технічних засобів телекомунікацій та споруд, призначених для маршрутизації, комутації, передавання та/або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, зображень та звуків або повідомлень будь-якого роду по радіо, провідних, оптичних чи інших електромагнітних системах між кінцевим обладнанням (ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про телекомунікації»). Звісно, досить загально і поверхнево, однак закон дає нормативне визначення даної категорії, відповідно до чого можна визначити наступні важливі правові аспекти питання. Перш за все, це те, що наразі до блокчейна застосовуються усі загальні положення ЗУ «Про телекомунікації», інших нормативно-правових актів що регулюють суспільні відносини у сфері електроніки та цифрових технологій тощо. Фактично, правове регулювання технології блокчейн та її застосування наразі зводиться до правила, що дозволено робити все, що прямо не заборонено законом [1; 2; 12].

Досить цікавим, є питання захищеності технології блокчейн. По-перше, суть самої технології полягає в надійності та власній цифровій захищеності. На фоні цього, юридичний (правовий) захист систем блокчейн (їх вмісту) носить другорядний характер. Відповідно до чого, на діяльність блокчейн технології поширюються положення статей 361-363-1 Розділу XVI Кримінального кодексу України – «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». Дуже цікавий момент полягає у тому, що у випадку з блокчейном, зловмисник не зможе здійснити приміром злочинну заміну інформації, при цьому вчинивши протиправне діяння, за що понесе кримінальну відповідальність, що по суті характеризує «ідеальний» захист системи блокчейн в сучасних умовах існування, коли злочин не завдав шкоди попри всі необхідні дії, а злочинець несе відповідальність за протиправне діяння. При цьому, така характеристика мережі блокчейн говорить про можливість використання його «протекторату» для захисту інших прав. І тут виникає дуже цікава «колізія», яка може стати наймовірною інновацією у галузі захисту права. Дуже яскравий та ак-

туальний приклад – це проблеми захисту інтелектуального права, яке наразі захищається в Україні тільки правовими нормами різних галузей права, що однак наразі не є достатньо ефективним механізмом захисту. У зв'язці ж з блокчейном, інтелектуальне право набуває кілька рівнів правового (суміжно галузевого) та технологічного захисту, через що, значно складнішим стає сам процес порушення авторського права, а крім того значною мірою збільшується відповідальність порушника. Такі ж можливості захисту та оптимізації стосуються й інших сфер відання держави. По-друге, технологічний та правовий захист блокчейна підкріплюється фізичним захистом системи, тобто забезпечивши неможливість фізичного втручання в роботу блокчейна або фізичного псування системи (каналів зв'язку, блоків) її захищеність можна вважати абсолютною. На додачу, фізична оболонка блокчейна захищена правовими нормами від викрадення, псування тощо. Отже, можна зробити висновок, що система блокчейн це наймовірною захищена цифрова система, яка направлена на безпечну та дуже якісну роботу з інформацією, відповідно до чого виникає можливість створення надійних, функціональних систем щодо організації та забезпечення найрізноманітніших процесів у будь яких сферах. Виходячи з останнього, перспективність технології блокчейн в рамках організації та функціонування держави не викликає сумнівів, а реальність та результативність такого застосування технології обмежується тільки потребами суспільства та політикою держави [1; 2; 5; 6; 12].

Якщо говорити про майбутнє застосування технології блокчейн на державному рівні, то можна скористатися успішним досвідом інших держав, а також, з урахуванням аналітичних прогнозів щодо розвитку технологій визначити як ще може застосовуватися дана технологія. Особливе місце слід приділити питанню «електронного урядування» (Е-урядування), як одному з найперспективніших напрямків реформування у провідних державах світу. Виходячи зі змісту технології блокчейн, на державному рівні її можна застосовувати у таких сферах: Е-урядування, фінансовий менеджмент, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення процесів організації та функціонування держави (здійснення влади). Також, можна зробити висновок про те, що блокчейн є технологічною основою для впровадження інших технологій в сферу державного управління. Враховуючи особливості технології блокчейн, пов'язані з можливостями створення, поширення та захисту інформації, саме в цьому напрямку слід прогнозувати його застосування на рівні держави. По-перше, дана технологія дозволяє вивести на новий рівень прозорість публічних процесів. Сутність інновації полягає у тому, що інформація про будь-які відповідні процеси (державні закупівлі, міжфондові транзакції, виділення коштів з бюджету тощо) буде повністю відкритою, при цьому вона не підлягатиме жодному редагуванню (втручання), а формуватися така інформація буде із першоджерела. По-друге, технологія блокчейн може стати ключовим фактором при вирішенні найрізноманітніших проблем, причиною яких є людський фактор. Приміром, в питання загальнонаціональної проблеми масової корупції інструменти блокчейна можуть фактично витіс-

нити можливість здійснювати корупційні правопорушення, адже процеси, в ході реалізації яких такі порушення відкривалися можуть стати крім того, що повністю відкритими, ще й частково автоматизованими в необхідній частині. Також, людський фактор в процесах державного управління породжує й інші проблеми, приміром надмірну бюрократію тощо [3; 4; 5; 8; 10].

Якщо говорити про конкретні сфери впровадження блокчейну, то перше, що спадає на думку – документообіг. Тут же функція прозорості, протидії корупції та зменшення бюрократії. Блокчейн, окрім створення захищених каналів зв'язку між державними установами, дозволяє автоматизувати процеси створення, реєстрації та поширення нормативних документів та інформаційних пакетів між установами та в їх внутрішніх структурах. Крім того, в такому ж порядку можна перевести на блокчейн вже існуючу сферу електронних державних функцій, що посилить їх ефективність та захищеність [3; 4; 5].

Прикладом роботи таких інновацій є досвід Естонії, де документообіг на основі блокчейну вже реалізований і працює. Дійсно, як показує статистика, бюрократичні процеси значно прискорились, а крім того збільшилась ефективність роботи відповідних державних установ. Серед додаткових переваг, така система дозволила зменшити фінансові витрати на забезпечення бюрократичних процесів у державі. Також, в Швеції реалізовано технологію електронних державних функцій на основі блокчейну, що також призвело до покращення їх роботи. Крім того, виключення людського фактору (або його повний контроль) дозволить попередити махінації з державними коштами, повноваженнями державних органів, майном держави, фізичних та юридичних осіб тощо. Якщо говорити про можливість блокчейна дуже цікавим є його застосування в сфері медицини. Окрім оптимізації інформаційної інфраструктури даної сфери, відкриваються нові можливості прозорого ведення реальної статистики роботи закладів та їх матеріального забезпечення. Крім того, питання захищеності лікарської таємниці також виходить на новий рівень. Такий досвід уже є у Голландії, де крім того, блокчейн використовують для полегшення доступу населення до медичних послуг. Взагалі якщо говорити про охоронювані дані, то блокчейн виключає можливість фізичного витоку (викрадення даних), а також попереджує зловживання правом доступу до такої інформації уповноважених осіб. Проблема дійсно актуальна, враховуючи загальну доступність послуг з продажу інформації, яка з різних причин охороняється законом [2; 3; 4; 5; 8].

Особливо актуальним сьогодні для вітчизняного простору є організація ринку землі, де блокчейн може зіграти дуже важливу роль. Враховуючи проблеми кадастрового обліку блокчейн є необхідний на всіх етапах, від формування кадастрових відомостей до організації процесів торгівлі з подальшим контролем. Така система дозволить уникнути зловживаннями правами щодо купівлі та використання земель на території України. Цікавий досвід має Гана, в якій окрім перелічених функцій блокчейн також використовується для вирішення спірних моментів (спорів) про право на землю. В Україні, в свою чергу, Державний зе-

мельний кадастр України частково працює з використанням даної технології [2; 3; 4; 8; 14].

Не менш актуальним є також питання проведення виборів та референдумів в Україні. Щодо другого, то наразі гострою є проблема фактичної відсутності механізму проведення референдумів, а також, загальною, не лише для України є проблема втручання в чесні голосування. Тут блокчейн дозволяє вирішити одразу всі проблеми, завдяки власному функціоналу. На основі даної технології можна організувати якісну систему електронного голосування – прозору та функціональну. Успішний досвід у цьому напрямку має Естонія, в цій країні запущена система E-voting, як локальний аналог майбутньої державної системи електронного голосування. В США ж уже запущена повномасштабна система електронного голосування на основі технології блокчейн [5; 6; 8].

Якщо говорити про використання блокчейну в сфері економіки, то крім посилення контролю за процесами документообігу також виникає можливість забезпечення проведення чесних державних аукціонів та тендерів. Приклад – це система E-Auction 3.0 запущена в Таллінні. Ще однією важливою сферою є освіта і тут можна визначитись, що блокчейн дозволить забезпечити функціонування чесної системи екзаменування, а також дозволить створити захищену і відкриту базу даних дипломів та сертифікатів, що дозволить захистити права учасників освітніх процесів, а крім того, зручно для роботодавців [5; 6; 8; 14].

Велике значення блокчейн також має для оптимізації всієї державної системи. Окрім електронного документообігу та підвищення ефективності їх роботи блокчейн можна використати для налагодження міжвідомчих каналів зв'язку, а також для прямих зв'язків організацій з державними фондами тощо. Такі інновації матимуть дуже багато позитивних наслідків, серед яких найважливішими є якісна оптимізація та організаційно-функціональне здешевлення державного забезпечення власного апарату. Таким чином, можна бачити, що застосування технології блокчейн більш ніж реальне вже сьогодні, про що свідчить успішний досвід різних держав, а потенціал такого застосування обмежений лише уявою управлінців та потребами людського населення [5; 8; 14].

В Україні, не дивлячись на відсутність нормативної основи технологія блокчейн також все більш активно використовується. На рівні держави дана технологія застосовується більше як експеримент, хоча вже є реальні результати, а крім того в цивільному секторі економіки блокчейну також знайшлося застосування. В Україні блокчейн вже застосовується в таких сферах державного відання: Державний аукціон з продажу конфіскованого майна «Сетам»; Відкрита платформа електронної демократії E-vox (ініціатива яка знаходиться на етапі розробки та попереднього тестування на місцях); Національний банкінг (прямування на розвиток безготівкової економіки, розробка концепції національної валюти – e-гривні); банкінг (впровадження системи Smart Money, впровадження електронних валют в банкінг); Електронний Уряд (розробка концептуального проекту електронного уряду – E-Ukraine на основі блокчейну) та інші галузі [5; 6; 7; 8; 14].

Згідно з останніми масштабними дослідженнями, на момент 2018 року Україна потрапила

до списку 14 країн, які є лідерами із впровадження блокчейну.

Ще у березні 2016-го в місті Києві був підписаний Меморандум про розвиток і впровадження системи децентралізованих онлайн-аукціонів в державних галузях, відповідно до чого було запущено Платформу Eaucoin 3.0, а вже у липні 2016 року відбувся перший блокчейн-аукціон, якій дозволив здавати в оренду державне майно. У квітні 2017 року уряд уклав угоду з американською компанією BitFury про переведення державних реєстрів на блокчейн-платформу, а у жовтні Міністерство аграрної політики та Агентство з питань електронного уряду запустили оновлений Державний земельний кадастр. На момент 2020 року, коли Українське законодавство почало регулювати питання криптовалют, а також державна політика спрямована на переймання зарубіжного досвіду впровадження нових технологій на рівні держави та на розробку власних технологій питання технології блокчейн стало ще більш актуальним та поширеним. В цивільному секторі економіки блокчейн також поступово шириться, так на момент піку популярності технології в Україні, у 2017 році, за даними Асоціації Блокчейн України було засновано 32% усіх компаній, які застосовують технологію блокчейн. Більшість засновників українських блокчейн-компаній прийшли до сфери з програмування та розробки (38%); фінансів, інвестицій та трейдингу (38%); криптографії та криптовалют (32%); маркетингу та реклами (12%). Так можна бачити, що блокчейн технологія, окрім того що охоплює дуже важливі сфери цивільного сектору економіки, також охоплює значну їх частину [5; 6; 7; 8; 14].

Так, можна бачити, що технологія блокчейн має безліч можливостей до застосування, а у нашій державі, крім того, є великий потенціал, адже вже зараз наша держава стоїть у відповідних рейтингах поруч зі світовими лідерами, такими як США, Китай, Японія, ОАЕ, Британія та інші. Відкритим же лишається питання масштабного впровадження даної технології, яке потребує в першу чергу діяльності по напрямкам забезпечення роботи технології: створення нормативної основи (розробка новітнього законодавства, за прикладом США, врегулювання процесуальної сторони застосування технології блокчейн, адаптація суміжних норм законодавства до інновацій) та технологічно-фінансове забезпечення (інвестування в оновлення матеріального (технічного) забезпечення, розробка власних технологій, вирішення питання технологічної грамотності населення, особливо публічних службовців). Окрім зазначених особливостей блокчейн має ще одну, а саме, технологія блокчейн відкриває можливість застосування інших технологій (цифрових, комп'ютерних) в галузі управління державою. Технологіями, які потенційно можуть стати реальними складовими державного апарату є штучний інтелект [5; 6; 7; 8; 9; 10; 14].

Перш за все слід зазначити, що питання штучного інтелекту є неймовірно спірним і дискусійним, попри це, в різних частин світу прямо зараз дана технологія активно розвивається і впроваджується у найрізноманітніші сфери людського життя, а останнім часом особливий акцент робиться на управлінських процесах. Та-

кож важливо відмітити перспективність цієї технології у будь-якій сфері впровадження через її фактично необмежений функціонал [10; 11; 13].

Якщо ж говорити про те що являє собою штучний інтелект сьогодні, то варто зазначити, що цим словосполученням називають різні технології, однак основною з них є нейронні мережі (найбільш досконалий сьогодні прототип штучного інтелекту). Штучний інтелект сьогодні навчають виконувати найрізноманітніші функції і в майбутньому прогнозується що він буде виконувати переважну більшість всіх робіт, в тому числі приймати участь у розробці ще більш досконалого штучного інтелекту, що не дивно, враховуючи що сьогодні вже є моделі здатні створювати шедеври мистецтва, проводити складні розрахунки, прогнозувати події тощо [10; 11; 13].

Ставлення до таких технологій звісно різне, що зрозуміло, однак поки одні держави говорять про небезпеку таких інновацій інші активно їх розвивають і скрізь впроваджують. Перше, що спадає на думку це звісно ж США, де нещодавно штучний інтелект (далі – ШІ) набув офіційного статусу, адже там розвиток даної технології іде неймовірними темпами, вона вже впроваджується у сферу урядування, медицини збройних сил, економіки тощо. З 2017 року ШІ в США врегульований відповідним актом, а наразі навіть тривають дискусії про присвоєння ШІ прав, таких же як у людей, зокрема акцент робиться на свободі ШІ та авторських правах. Досвід США перш за все доводить можливість застосування такої технології, він же дає приклад правильного застосування і демонструє усі переваги від співпраці людини з ШІ. Говорячи про ШІ в сфері державного управління США, наразі в кількох штатах діють кілька проєктів, подібних між собою. Суть цих проєктів полягає в тому, що ШІ або застосовують для різних організаційних процесів або навіть передають право здійснення безпосереднього управління. Щодо першого, то ШІ використовується для автоматизації організаційних заходів у різних державних органах, в тому числі щодо документообігу, аналізу статистики тощо [10; 11; 12; 13].

Інша річ це застосування технології для безпосереднього здійснення управлінських функцій, шляхом прив'язки ШІ до якоїсь публічної посади або взагалі заміни такої посади ШІ. Штучний інтелект, як показує досвід США, ШІ здатен повністю виконувати управлінські функції, а саме приймати рішення щодо якихось проблемних питань, організовувати роботу органів, складати плани розвитку, економічні плани, віддавати накази компетентним особам, складати звіти і навіть приймати рішення про преміювання чи накладання стягнень на особовий склад. Як і у випадку з блокчейном, ШІ якісно впливає на людський фактор у роботі управління, однак, якщо блокчейн його обмежує, то ШІ його виносить на новий рівень. Звісно ж тут вбачаються неймовірні переваги, окрім підвищення якості управління, його ефективності та інших якісних змін, також вирішується велика кількість проблем людського фактору, а блокчейн остаточно захистить систему від стороннього втручання. Що тут казати, якщо прямо зараз триває дискусія про використання ШІ в якості судді, і не дивлячись на попередню скептику, можливо це реальний шлях до ство-

рення незалежного і безстороннього суду. Стаття 6 Європейській конвенції про захист прав людини та основоположних свобод закріплює право розгляду справ незалежним і безстороннім судом і не вказує що суддею повинна бути обов'язково людина. Хоча, національне законодавство, зокрема ст. 127 Конституції України встановлює таке правило, як і законодавство інших держав, що на практиці не перешкоджає впровадженні технології, як допоміжної в систему правосуддя [10; 11; 13; 15].

Висновки і пропозиції. ШІ це майбутнє, яке однак починається вже сьогодні, що звісно

потребує попередньої підготовки, як і у випадку із блокчейном. Що однак є перспективним напрямком держави і людства в цілому. Таким чином, можна зробити висновок про те, що сучасні цифрові технології, зокрема блокчейн та ШІ – не просто можливість, а необхідність, яка крім того що дозволить вирішити глобальні проблеми також виведе інститут держави на новий рівень і забезпечить розвиток усіх сфер. Блокчейн це безпека, якість та надійність, яких сьогодні так не вистачає в системі держави, а також це шлях до розвитку і прогресу, якого всі так прагнуть.

Список літератури:

1. Про телекомунікації : Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV. Верховна Рада України. URL: <https://bitly.su/9S525> (дата звернення: 22.03.2021).
2. Технологія Blockchain простими словами. DNS клуб. URL: <https://bit.ly/3cZVHAc> (дата звернення: 22.03.2021).
3. Какое влияние блокчейн окажет на систему государственного управления. CryptoPerson. URL: <https://bit.ly/3f2b6CT> (дата звернення: 22.03.2021).
4. Дмитрий Шустов. Как использовать блокчейн на уровне государства. EX4.ru. URL: <https://bit.ly/3cUqC10> (дата звернення: 22.03.2021).
5. Ключ до світового лідерства: Чому країни посилено розвивають штучний інтелект. 112.ua. URL: <https://bit.ly/3vNWuNb> (дата звернення: 22.03.2021).
6. Петро Біда, Ольга Петрова. Технологія блокчейн та її використання у державному Земельному кадастрі та землеустрою. URL: <https://bit.ly/313Q4LZ> (дата звернення: 22.03.2021).
7. "Попереду планети всієї": які компанії займаються блокчейном в Україні. Економічна правда. URL: <https://bit.ly/31EORG4> (дата звернення: 22.03.2021).
8. Блокчейн у держструктурах: які країни вже використовують технологію. Слово і діло. URL: <https://bit.ly/3c7iaMu> (дата звернення: 22.03.2021).
9. Гапеев Леонід. Електронне урядування: проблеми, пріоритети, завдання. Держслужбовець, Березень, 2018. № 3. Ifactor. URL: <https://bit.ly/3cc450y> (дата звернення: 22.03.2021).
10. Гевко І. Б. Переваги та недоліки застосування штучного інтелекту у сферах управління. URL: <https://bit.ly/3tKbjyF> (дата звернення: 22.03.2021).
11. Уряд США визначив, що таке штучний інтелект. Tehnot. URL: <https://bit.ly/3vP8PAU> (дата звернення: 22.03.2021).
12. Константин Докійчук. Деякі питання деліктоздатності штучного інтелекту. Судебно-юридическая газета. URL: <https://bit.ly/3cQy39m> (дата звернення: 22.03.2021).
13. Светлана Тартасюк. Штучний інтелект: майбутнє фінансової системи та економіки. Мінфін. URL: <https://bit.ly/3tDp6H8> (дата звернення: 22.03.2021).
14. Бондаренко Олексій Вікторович. Запровадження технології блокчейн у державному секторі. Протокол. URL: <https://bit.ly/31FNCET> (дата звернення: 22.03.2021).
15. Валерія Шемшученко. Штучний інтелект у правосудді. Центр демократії та верховенства права. URL: <https://bit.ly/31F7hVn> (дата звернення: 22.03.2021).

References:

1. On Telecommunications: Law of Ukraine No. 1280-IV of 18.11.2003. Verkhovna Rada of Ukraine. URL: <https://bitly.su/9S525> (accessed 22 March 2021).
2. Blockchain Technology in simple words. DNS club. URL: <https://bit.ly/3cZVHAc> (accessed 22 March 2021).
3. What impact will the blockchain have on the public administration system? CryptoPerson. URL: <https://bit.ly/3f2b6CT> (accessed 22 March 2021).
4. Dmitry Shustov. How to use blockchain at the state level. EX4.ru. URL: <https://bit.ly/3cUqC10> (accessed 22 March 2021).
5. The key to global leadership: why countries are actively developing artificial intelligence. 112.ua. URL: <https://bit.ly/3vNWuNb> (accessed 22 March 2021).
6. Peter Beda, Olga Petrova. Blockchain technology and its use in the state land Cadastre and Land Management. URL: <https://bit.ly/313Q4LZ> (accessed 22 March 2021).
7. "Ahead of the rest of the planet": what companies are engaged in blockchain in Ukraine. Economic truth. URL: <https://bit.ly/31EORG4> (accessed 22 March 2021).
8. Blockchain in government agencies: which countries already use the technology. Word and deed. URL: <https://bit.ly/3c7iaMu> (accessed 22 March 2021).
9. Leonid Gapeev. E-governance: problems, priorities, and tasks. Civil Servant, March, 2018. No. 3. Ifactor. URL: <https://bit.ly/3cc450y> (accessed 22 March 2021).
10. Gevko I. B. advantages and disadvantages of using artificial intelligence in management spheres. URL: <https://bit.ly/3tKbjyF> (accessed 22 March 2021).
11. The US government has defined what artificial intelligence is. Tehnot. URL: <https://bit.ly/3vP8PAU> (accessed 22 March 2021).
12. Konstantin Dokiychuk. Some questions about the tort capacity of artificial intelligence. Sudebno-yuridicheskaya Gazeta. URL: <https://bit.ly/3cQy39m> (accessed 22 March 2021).
13. Svetlana Tartasyuk. Artificial intelligence: the future of the financial system and economy. Ministry of Finance. URL: <https://bit.ly/3tDp6H8> (accessed 22 March 2021).
14. Alexey Viktorovich Bondarenko. Introduction of blockchain technology in the public sector. Protocol. URL: <https://bit.ly/31FNCET> (accessed 22 March 2021).
15. Valeria Shemshuchenko. Artificial intelligence in Justice. Center for democracy and the rule of law. URL: <https://bit.ly/31F7hVn> (accessed 22 March 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-57>

УДК 341.1/8

Коптенко А.В., Панфілова Ю.М.
Київський міжнародний університет**ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АВІАПЕРЕВІЗНИКА:
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТИ**

Анотація. Розвиток авіації безпосередньо пов'язаний з розвитком науково-технічного прогресу та рухається тими ж темпами. При цьому відбувається постійне збільшення кількості повітряних транспортних засобів і їх вдосконалення в напрямку збільшення обсягів перевезень і посилення безпеки повітряних перевезень. Обумовлено це необхідністю задоволення зростаючих вимог в перевезеннях пасажирів і вантажів, які здійснюються за внутрішніми і міжнародними маршрутами. В міру розширення міжнародної комунікації, розвитку економічних, в тому числі торговельних і промислових відносин між державами, ростуть і обсяги перевезень, і в майбутньому зазначена тенденція зростання буде зберігатися. В поданій статті розглядається поняття авіаційної події та аналізуються правові наслідки неналежного виконання умов договору повітряного перевезення через призму національного та міжнародного повітряного права. Аналізуються питання щодо комплексного застосування норм Варшавської конвенції 1929 року та норм Монреальської Конвенції 1999 року під час розгляду спорів між пасажиром та авіаперевізником за договором повітряного перевезення при здійсненні авіаперевізником міжнародних та внутрішніх рейсів.

Ключові слова: відповідальність перевізника, міжнародні повітряні перевезення, Варшавська конвенція 1929 р., Монреальська конвенція 1999 р., Цивільний кодекс України.

Koptenko Anna, Panfilova Yulia
Kyiv International University**EVOLUTION OF THE CONCEPT OF AIR CARRIER LIABILITY:
NATIONAL AND INTERNATIONAL ASPECTS**

Summary. The development of aviation is directly related to the development of scientific and technological progress and is moving at the same pace. At the same time, there is a constant increase in the number of air vehicles and their improvement in the direction of increasing the volume of traffic and strengthening the safety of air traffic. This is due to the need to meet the growing demands in the transportation of passengers and goods, which are carried out on domestic and international routes. With the expansion of international communication, the development of economic, including trade and industrial relations between the states, the volume of traffic is growing, and in the future this growth trend will continue. This article considers the concept of an aviation event and analyzes the legal consequences of improper compliance with the terms of the contract of carriage through the prism of national and international air law. The issues of complex application of the norms of the Warsaw Convention of 1929 and the norms of the Montreal Convention of 1999 in the consideration of disputes between a passenger and an air carrier under an air transportation contract in the implementation of international and domestic flights by the air carrier are analyzed. The advantage of this document was the unification of the rules of international air transportation, the need for which was caused by the complexity and inconsistency of various legal sources governing liability under the contract of carriage, which often caused difficulties in correctly determining the legal regime of liability for breach of contractual obligations. Causing harm to the lives or health of passengers. It is noted that the improved international document, namely the Montreal Convention, has a fundamentally different legal regime for international air transportation, which increases the guarantees of airline passengers and the quality of services provided. It is substantiated that both conventions define important rules of international air transportation concerning the conclusion of a contract of carriage, some of its conditions and, most importantly, the carrier's liability for damage to life and health of passengers, luggage, cargo and delays in its delivery. The main subject of regulation.

Keywords: carrier's liability, international air transportation, Warsaw Convention of 1929, Montreal Convention of 1999, Civil Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Розвиток авіації безпосередньо пов'язаний з розвитком науково-технічного прогресу і рухається тими ж темпами. При цьому відбувається постійне збільшення кількості повітряних транспортних засобів і їх вдосконалення в напрямку збільшення обсягів перевезень і посилення безпеки повітряних перевезень. Обумовлено це необхідністю задоволення зростаючих вимог в перевезеннях пасажирів і вантажів, які здійснюються за внутрішніми і міжнародними маршрутами. В міру розширення міжнародної комунікації, розвитку економічних, в тому числі торговельних і промислових відносин між державами, ростуть і обсяги перевезень, і в майбутньому зазначена тенденція зростання буде зберігатися.

Однак, не дивлячись на те, що повітряний транспорт справедливо вважають найбезпечнішим і найшвидшим транспортом, збільшення обсягів повітряних перевезень неминуче тягне пропорційне збільшення випадків заподіяння шкоди життю і здоров'ю осіб, пошкодження або втрати багажу, що перевозиться та вантажу.

Правове регулювання відносин, пов'язаних з повітряними перевезеннями пасажирів і багажу, значною мірою відрізняється від регламентації інших видів договірних зобов'язань. Досить сказати, що договір перевезення має абстрактний характер і виявляє себе у колі транспортних договорів, визначених врегульовувати певні правовідносини.

Співробітництво держав у галузі повітряних перевезень проявилось у прийнятті ряду міжнародних договорів, які одержали назву «Варшавська система». Варшавська Конвенція 1929 р., яка була ратифікована Україною 14.08.1959 р., є однією із основних міжнародних угод про умови повітряних перевезень пасажирів і багажу між державами. Приєднання України до Варшавської Конвенції 1929 р. та ряду інших визначило новий етап для розвитку відносин в галузі міжнародних повітряних перевезень.

Актуальності дослідження питань відповідальності перевізників при здійсненні повітряного перевезення додало прийняття Конвенції для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень. Зазначений документ було прийнято 28 травня 1999 року на Міжнародній конференції з повітряного права, що проходила під егідою Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) у Монреалі і набрала чинності 4 листопада 2003 року. Перевагою даного документу стала уніфікація правил міжнародних повітряних перевезень, необхідність якої була викликана складністю і суперечливістю положень різних правових джерел, що регламентують відповідальність за договором повітряного перевезення, що часто викликала труднощі в правильному визначенні правового режиму відповідальності за порушення перевізниками своїх договірних зобов'язань і за заподіяння ними шкоди життю або здоров'ю пасажирів.

Таким чином, укладання договору повітряного перевезення та належне виконання сторонами істотних умов договору – одна із основних і сучасних проблем національного та міжнародного повітряного права.

Аналіз досліджень та публікацій. Підґрунтям для дослідження проблем міжнародно-правової відповідальності авіаперевізника слугують праці українських, російських та іноземних вчених-правників: Баймуратов М. О. [1], Бойко М. О. [2], Бордунов В. Д. [3], Короткий Т. Р. [7], Маловацький О. В. [8], Остроумов Н. Н. [10], Сігал К. О. [13], Сміслова Н. Н. [14], Столяровський О. В. [15], Авраам Х. [18], Гулдіманн В. [19], Марк Макдоналд [20], Рільзе О. [21].

Мета статті полягає в тому, щоб, спираючись на чинне законодавство, міжнародні договори, погляди вчених дослідити особливості відповідальності авіаперевізника за порушення договору авіаперевезення.

Виклад основного матеріалу. Авіаційний транспорт справедливо займає особливе місце в світовій транспортній системі. Переваги повітряного транспорту в першу чергу пов'язані з високою швидкістю перевезення пасажирів і вантажів. Крім цього, повітряний транспорт в силу своєї специфіки може забезпечувати регулярність перевезень, не пов'язаних з сезонними коливаннями, так як це відбувається при морському перевезенні або перевезенні внутрішніми водними шляхами, які можуть здійснюватися тільки в період літньої навігації. Перевагою авіаперевезень є великий вибір маршрутів, незалежно від наземної інфраструктури. Серед пасажирських перевезень повітряний транспорт надає високий рівень сервісу, що в поєднанні з високою швидкістю перевезень, робить пові-

тряний транспорт привабливим для пасажирів та відправників вантажу.

Попри вищезгадані переваги, цей вид транспорту також несе в собі ризики аварій, нещасних випадків – авіаційних подій. Найстрашніша авіакатастрофа за участю двох літаків сталася в 1977 році на Канарських Островах, при спробі зльоту в аеропорту Тенеріфе (Іспанія) Boeing-747 голландської авіакомпанії KLM в тумані врізався в Boeing-747 авіакомпанії PanAm. У результаті зіткнення загинуло 578 осіб. Зіткнення авіалайнерів відбулося через мовний бар'єр: голландські пілоти погано розуміли команди диспетчера, який говорив англійською з іспанським акцентом. У 1985 році сталася авіакатастрофа, яка вважається рекордом за кількістю пасажирів, які загинули під час падіння одного літака протягом останніх 40 років. На борту японського Boeing-747 знаходилися 524 людини, з яких врятувалося тільки четверо. Причиною аварії виявився неякісний ремонт повітряного судна. Як бачимо, до авіаційної події може призвести, як несправність повітряного судна, так і людський фактор. Згідно з даними ІКАО, протягом багатьох років розвитку авіації кожні три з чотирьох авіаційних подій траплялися в результаті неухважності чи поганій працездатності людини [11].

Поняття авіаційної події є узагальнюючим терміном та основне його тлумачення в міжнародному праві закріплене в Додатку 13 Конвенції про міжнародну цивільну авіацію [6].

Воно включає в собі три важливі визначення:

- «авіаційна пригода» (*accident*);
- «інцидент» (*incident*);
- «серйозний інцидент» (*serious incident*).

Авіаційна пригода – це подія, пов'язана з використанням повітряного судна, при якій особа, що перебуває на борту зазнає фізичних тяжких тілесних ушкоджень, ушкоджень із смертельними наслідками (виняток становлять ушкодження завдані собі самому та ті, які настали внаслідок природних причин), і/або коли повітряне судно одержує пошкодження та відбувається його руйнування, або зникає безвісти в невідомому напрямку, не подаючи ніяких розпізнавальних сигналів, або перебуває в місці з обмеженим доступом. При класифікації авіаційних пригод (далі – АП), їх необхідно розподіляти на АП з людськими жертвами і АП без людських втрат у відповідності з вимогами ІКАО.

Інцидент – це будь-яка інша подія, окрім авіаційної пригоди, що пов'язана з використанням повітряного судна, яка впливає або могла вплинути на безпеку польоту.

Серйозний інцидент – це авіаційна подія з більш серйозними наслідками ніж інцидент та меншими ніж авіаційна пригода. Його обставини вказують на те, що була велика ймовірність трапитись авіаційній пригоді. Прикладом серйозного інциденту є авіаційна подія, яка трапилася у львівському аеропорту: «12.10.2020 о 12:18 UTC при виконанні приватного польоту за маршрутом Цунів–Львів на літаку PA-30 N-918Y (США), під час післяпосадкового пробігу з курсом 180° сталася складання усіх трьох опор шасі, що в подальшому призвело до руйнування гвинтів обох двигунів та зупинки літака на ЗПС. Пожежі не було. Екіпаж та пасажир не постраждали.

Розслідування серйозного інциденту проводить НБРЦА» [12].

Враховуючі зазначене питання правової регламентації відповідальності авіаперевізника постає досить гостро.

Юридична відповідальність як одна із форм соціальної відповідальності, згідно з фундаментальними положеннями національного права, полягає в передбаченому законом застосуванні до правопорушника з боку держави деяких санкцій за скоєне ним правопорушення. Оскільки правовідносини з приводу перевезення виникають на основі договору, до сторін договору застосовується договірна відповідальність. Вона настає для сторони договору з моменту невиконання нею своїх обов'язків, тобто порушення умов договору та настання для порушника негативних наслідків. Це положення стосується всіх суб'єктів правовідносин (як фізичних, так і юридичних осіб). Поняття юридичної відповідальності в міжнародному праві визначається терміном *liability*, який означає юридичну відповідальність (*legal responsibility*) за дії (*acts*) або бездіяльність (*omissions*) [17].

Як зазначає, Смеслова Н. Н., регламентація відповідальності авіаперевізників повинна забезпечити вирішення двох головних завдань:

– надавати достатній захист організаціям і особам, які користуються послугами повітряного транспорту,

– стимулювати до належної організації транспортного процесу і не породжувати для них надмірних фінансових труднощів, які можуть бути дуже значними щодо нормальної діяльності авіакомпаній малих та особливо розвинутих країн [14, с. 177].

У національному законодавстві існує низка норм, які регулюють правовідносини у сфері здійснення перевезень, і також норми, які передбачають відповідальність перевізника при здійсненні таких перевезень. Керуючись нормами вітчизняного законодавства та розглядаючи практику здійснення повітряних перевезень пасажирів та багажу, можна виокремити такі види відповідальності перевізника: ЦК України [16] передбачає, що за договором перевезення перевізник зобов'язується доставити пасажирів чи багаж до пункту призначення за встановлену плату.

Відповідальність за прострочення у доставці (ст. 919 ЦК України [16]) передбачає зобов'язання перевізника доставити вантаж, пасажирів, багаж, пошту до пункту призначення у строк, встановлений договором, якщо інший строк не встановлений транспортними кодексами (статутами), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них, а в разі відсутності таких строків – у розумний строк.

За загальним правилом визначеним ЦК України, *відповідальність за зобов'язаннями, що впливають із договору перевезення* (ст. 920 ЦК України [16]) встановлюється сторонами за домовленістю, якщо інше не встановлено ЦК України, іншими законами або транспортними кодексами (статутами).

Відповідальність перевізника за затримку відправлення пасажирів та порушення строку доставлення пасажирів до пункту призначення (ст. 922 ЦК України [16]) передбачена:

– за затримку у відправленні транспортного засобу, що перевозить пасажирів, або запізнення

у прибутті такого транспортного засобу до пункту призначення перевізник сплачує пасажирів штраф у розмірі, встановленому за домовленістю сторін, транспортними кодексами (статутами), якщо перевізник не доведе, що ці порушення сталися внаслідок непереборної сили, усунення несправності транспортного засобу, яка загрожувала життю або здоров'ю пасажирів, або інших обставин, що не залежали від перевізника;

– у разі відмови пасажирів від перевезення з причини затримки відправлення транспортного засобу перевізник зобов'язаний повернути пасажирів провізну плату;

– якщо поїздка пасажирів з пункту пересадки не відбулася внаслідок запізнення транспортного засобу, який доставив його у цей пункт, перевізник зобов'язаний відшкодувати пасажирів завдані збитки.

Відповідальність перевізника за втрату, нестачу, псування або пошкодження вантажу, багажу, пошти (ст. 924 ЦК України [16]) передбачає, що перевізник відповідає за збереження вантажу, багажу, пошти з моменту прийняття їх до перевезення та до видачі одержувачеві, якщо не доведе, що втрата, нестача, псування або пошкодження вантажу, багажу, пошти сталися внаслідок обставин, яким перевізник не міг запобігти й усунення яких від нього не залежало. Перевізник відповідає за *втрату, нестачу, псування або пошкодження прийнятих до перевезення вантажу, багажу, пошти* в розмірі фактичної шкоди, якщо не доведе, що це сталося не з його вини. Підтвердженням укладення договору повітряного перевезення пасажирів є пасажирський квиток та багажна квитанція.

Разом з цим, передбачена *відповідальність перевізника за шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю пасажирів* (ст. 928 ЦК України [16]), яка визначається відповідно до глави 82 ЦК України [16], якщо договором або законом не встановлена відповідальність перевізника без вини.

Що стосується конвенційних стандартів відповідальності повітряного перевізника та практика їх застосування, слід зазначити, що Остроумов М. М. вважає, що Варшавська і Монреальська Конвенції [4; 6] виходять з правової концепції відповідальності авіакомпаній в рамках договору повітряного перевезення. Хоча жодна з Конвенцій не містить визначення договору повітряного перевезення, з істоти їх загальних положень випливає, що у центрі взаємовідносин перевізника та його клієнтів є договір (угода), що відповідальність перевізника настає у разі невиконання або неналежного виконання ним своїх обов'язків за договором перевезення, головною з яких є своєчасна і безпечна доставка пасажирів, багажу і вантажів у пункт призначення [10, с. 52].

Що ж нами це підтримується, оскільки загальні положення Варшавської Конвенції [4] та Монреальської Конвенції [6] відображають в ній правову концепцію відповідальності авіаперевізника за договором повітряного перевезення у наступних положеннях:

1. Перевізник несе відповідальність за шкоду, заподіяну пасажирів та багажу в період виконання повітряного перевезення (ст 17, 18 Варшавської Конвенції [4] та Монреальської Конвенції [6]).

2. Відповідальність перевізника настає при наявності його вини, яка може передбачатись (ст. 20 Варшавської Конвенції [4] та Монреальської Конвенції [6]).

3. Встановлена максимальна межа відповідальності перевізника, яка диференційована стосовно до окремих випадків відповідальності (ст. 22 Варшавської і Монреальської Конвенцій [4; 6]).

4. При наявності грубої вини перевізника він відповідає за заподіяну шкоду в повному розмірі (ст. 25 Варшавської Конвенції [4] та ч. 5 ст. 22 Монреальської Конвенції [6]).

Розглянемо ці положення більш детально, оскільки вони відображають у повній мірі принципи відповідальності авіаперевізника за договором повітряного перевезення.

Перевізник несе відповідальність в період повітряного перевезення, яке охоплює період часу, на протязі якого багаж знаходився під охороною перевізника, незалежно від того, сталося це в аеропорту, чи на борту повітряного судна, або в якому іншому місці у випадках посадки літака за межами аеропорту (ст. 18 Варшавської та Монреальської Конвенції [4; 6]). Відповідальність за шкоду здоров'ю пасажирів настає, якщо нещасний випадок стався на борту повітряного судна, або під час різних операцій при посадці та висадці (ст. 17 Варшавської і Монреальської Конвенцій [4; 6]).

Слід зазначити, що на практиці пасажирських перевезень дане положення має деякі неясності. Чи повинні авіакомпанії нести відповідальність перед пасажиром під час його перебування у приміщеннях аеропорту та аналогічних будовах і у зв'язку з посадкою та висадкою пасажирів.

Це обумовлено тим, що у ст. 17 Варшавської Конвенції [4] та ч. 1 ст. 17 Монреальської Конвенції [6] говориться про різні операції при посадці та висадці, вважаю, що поняття посадки та висадки повинно трактуватися розширено.

Подібне розширене тлумачення може бути у вигляді, що перевізник відповідає за шкоду, яка виникла внаслідок смерті або ушкодження здоров'я пасажирів за часу входу пасажирів на перон аеропорту для посадки в повітряне судно і до часу, коли пасажир покинув перон під доглядом уповноважених осіб перевізника.

Адже, перевізник не несе відповідальності, якщо смерть або погіршення стану здоров'я пасажирів стали результатом виключно особливості його здоров'я.

Принцип відповідальності перевізника за вину сформульований у Варшавській і Монреальській Конвенціях [4; 6] достатньо чітко. В силу ст. 20 відповідних Конвенцій перевізник звільняється від відповідальності, якщо ним буде доказано, що він та його агенти прийняли всі необхідні заходи для того, щоб запобігти заподіяній шкоді, або для них було неможливим прийняти такі заходи.

Ці важливі положення виражені у текстах Варшавської і Монреальської Конвенцій [4; 6] і зрозуміло є загальновизнаними.

Крім того, спеціально обумовлена одна із найбільш типових на практиці ситуацій, які виключають вину перевізника – це наявність вини самого потерпілого. Згідно з ст. 21 Варшавської Конвенції та ст. 20 Монреальської Конвенції, повітряний перевізник частково або повністю

звільняється від відповідальності, якщо доведе, що шкода була визнана виною самого потерпілого і при розгляді спору суд врахує можливість застосувати по цьому питанню норму свого внутрішнього права.

Так, суди зарубіжних країн у своїх рішеннях, як правило виходять із того, що перевізнику, щоб довести свою невинність (тобто не нести відповідальність), недостатньо посилатися на прийняті необхідні заходи загального характеру. Перевізник повинен довести наявність обставин, які стали причиною невиконання умов договору повітряного перевезення і не можуть бути поставлені йому у вину. При неясності причин, які призвели до невиконання договору перевезення, авіаперевізник за загальними правилами визнається винним і повинен нести за це відповідальність [22, с.166].

Загальновизнано, що правила Варшавської Конвенції [42] та Монреальської Конвенції [6] про вину як умову відповідальності повітряного перевізника відносяться тільки до перевезень пасажирів та багажу, а не до ручної поклажі (незарєєстрованого багажу), котра залишається при пасажирів.

У відношенні до ручної поклажі передбачено лише межу відповідальності перевізника. Тому, умови відповідальності перевізника при незбереженні ручної поклажі повинні визначатися за нормами внутрішнього законодавства, яке можливо підлягає застосуванню до договору міжнародного повітряного перевезення [18, с. 61; 19, с. 106; 21, с. 421].

Такий підсумок не являється безспірним, так як ст. 20 зазначених Конвенцій має загальну редакцію і не згадує про пасажирів та багаж. Але він став широко розповсюдженим та до цього можна прийти при систематичному тлумаченні ст. 17, 18, 19, 20 Варшавської і Монреальської Конвенцій [4; 6].

Правила перевезень IATA, а слідом за ними і Правила перевезень авіакомпаній виходять з того, що відповідальність авіакомпаній за ручну поклажу пасажирів настає тільки у випадках, коли буде доказана вина перевізника. У цьому розумінні вирішують дане питання і національні «Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу» [9], які додатково пояснюють, що сприяння пасажирів працівниками авіакомпанії, або його агентами при перевезенні незарєєстрованого багажу розглядаються як добра послуга пасажирів. Перевізник не нестиме відповідальності за пошкодження цього багажу під час надання такої послуги, про що чітко зазначено – за ручну поклажу протягом усього перевезення відповідає пасажир.

Висновки. У сучасному світі, де дуже важливе місце посідають авіаперевезення, вагомим питанням є їх правове регулювання та уніфікація для будь якої держави. Міжнародне повітряне право спрямоване на захист юридичних прав пасажирів та законодавчо встановлює межі відповідальності авіаперевізника за заподіяну шкоду згідно з договором міжнародного повітряного перевезення.

Поняття авіаційної події визначається як подія, пов'язана з використанням повітряного судна, яка має місце з моменту, коли будь-яка особа піднімається на борт з наміром здійснити політ, до моменту, коли всі особи, що перебува-

ли на борту, покинули повітряне судно, і під час якої будь-яка особа отримує тілесні ушкодження із смертельним наслідком або серйозні тілесні ушкодження, або повітряне судно одержує пошкодження чи руйнування конструкції.

У статті 910 глави 64 «Перевезення» ЦК України [16] закріплено основоположне визначення договору перевезення. За цим договором – одна сторона (перевізник) зобов'язується перевезти другу сторону (пасажирів) до пункту призначення, а в разі здавання багажу – також доставити багаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання багажу, а пасажир зобов'язується сплатити встановлену плату за проїзд, а у разі здавання багажу – також за його провезення. Укладення договору перевезення пасажирів та багажу підтверджується видачою відповідно квитка та багажної квитанції, форми яких встановлюються відповідно до транспортних кодексів (статутів).

Предметом договору є транспортні послуги з повітряних перевезень, тобто послуги з переміщення людей (пасажирів) відповідним видом транспорту. Саме за допомогою цього договору забезпечується реалізація однієї з основних функцій транспорту – задоволення потреб населення в переміщенні.

Досліджуючи Варшавську конвенцію, робимо висновок, що цей нормативно-правовий акт є міжнародною конвенцією, яка регулює відповідальність при настанні авіаційної події у сфері міжнародних авіаперевезень пасажирів, багажу або вантажу повітряними суднами за винагороду. Це була перша всеохоплююча правова база,

що регулює авіацію на міжнародному рівні, відіграючи важливу роль у підтримці розвитку галузі та встановленні набору принципів, більшість з яких досі є ефективними та складають основу сучасного авіаційного законодавства. Документи Варшавської системи не варто розглядати як єдиний нормативний акт.

Одні держави беруть участь лише у Варшавській конвенції 1929 р., інші – у Варшавській конвенції, зміненій Гаазьким протоколом 1955 року, треті приєдналися до конвенції, зміненої іншими протоколами. Тому більшість держав, що визнають і застосовують Варшавську систему, беруть участь або у Варшавській конвенції та Гаазькому протоколу, або у Варшавській конвенції, зміненій Гаазьким протоколом і Гвадалахарською конвенцією 1961 року. Найбільше держав (136) є учасниками Варшавської конвенції, зміненої Гаазьким протоколом 1955 року. Щоправда, 86 з них одночасно приєдналися до Монреальської конвенції 1999 року і під час міжнародних перевезень зобов'язані застосовувати положення саме цієї Конвенції.

Ухвалення Монреальської конвенції 1999 року є великим кроком вперед щодо гармонізації правової системи, що регулює міжнародні повітряні перевезення, а отже, впорядкованості міжнародного повітряного права, надання йому більшої чіткості та логічності. Очевидною новизною є те, що цей документ тепер, на відміну від Варшавської конвенції, представляє єдиний правовий механізм, а не набір кількох різних нормативно-правових актів за застарілою Варшавською системою.

Список літератури:

1. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одиссей, 2008. 704 с.
2. Бойко М. А. Особенности правового регулирования международных воздушных перевозок. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2013. Т. 3. С. 2386–2390. URL: <https://e-koncept.ru/2013/53480.htm>. (дата звернення: 08.02.2021).
3. Бордунов В. Д. Международное воздушное право : учебное пособие. Москва : НОУ ВКШ «Авиабизнес»; изд-во «Научная книга», 2007. 464 с.
4. Конвенція для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень (Варшавська Конвенція), підписана у Варшаві 12.10.1929. Ратифікована Україною 14.08.1959 р. Українська РСР у міжнародно-договірних відносинах. *Збірник нормативних документів 1976–1985 рр.* Київ : Політвидав України, 1986. 358 с.
5. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (Чиказька Конвенція), підписана в Чикаго 07.12.1944. Ратифікована Україною 10.08.1992 р. *Міжнародне право в документах*. Москва : Вид. Юрліт, 1982. 602 с.
6. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень (Монреальська конвенція) від 28.05.1999 р. / Закон України «Про приєднання України до Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень». Ратифікована Україною 17.12.2008 р. Чинна з 06.05.2009 р. *Офіційний вісник України*. 2009. № 33.
7. Короткий Т. Р. Збиття авіалайнера МАУ в Ірані: міжнародні стандарти розслідування авіаційних подій та інцидентів. *Електронний журнал «Українське право»*. Серія: *Міжнародне публічне право*. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/zbyttya-avialaynera-mau-v-irani-mizhnarodni-standarty-rozsliduvannya-aviatsiynykh-podiy/ (дата звернення: 05.02.2021).
8. Маловацький О. В. Міжнародно-правове співробітництво держав щодо удосконалення Варшавської системи відповідальності авіаперевізника. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2007. Вип. 13. С. 165–171.
9. Наказ Державної авіаційної служби України від 26.11.2018 № 1239 «Про затвердження Авіаційних правил України «Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text> (дата звернення: 15.02.2021).
10. Остроумов Н. Н. Договор перевозки в международном воздушном сообщении : монография. Москва : Статут, 2009. 268 с.
11. Руководство по обучению в области человеческого фактора ИКАО Doc 9683-AN / 950. URL: <http://spbguga.ru/files/04-5-01-005.pdf> (дата звернення: 05.02.2021).
12. Серйозний інцидент з PS Piper-30 N-918Y в аеропорту Львів. URL: <http://nbaai.gov.ua/enquiry/serjoznyj-incydent-z-ps-piper-30-n-918y-v-aeroporту-lviv/> (дата звернення: 11.02.2021).
13. Сигал К. А. Ответственность перевозчика по Варшавской и Монреальской конвенции об унификации некоторых правил международных воздушных перевозок: сравнительно-правовой анализ. Третья научно-практическая конференция по воздушному праву. Сборник докладов. Санкт-Петербург, 2013. С. 93–96.

14. Смыслова Н. Н., Верещагин А. Н., Садиков О. Н. Международное воздушное право : учебник / отв. ред. О. Н. Садиков, А. П. Мовчан; Академия наук СССР. Институт государства и права. Москва : Издательство «Наука», 1980. 350 с.
15. Столярський О. В. Правове регулювання міжнародних перевезень: навч. посібник. М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Київ : Знання, 2012. 318 с.
16. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Голос України*. 2003. № 47-48.
17. Юридична відповідальність у сфері перевезень повітряним транспортом. URL: <http://dictionary.law.com>. (дата звернення: 11.02.2021).
18. Abraham H. J. Das Recht der Luftfahrt. *Kommentar und Quellensammlung*. Koln : Berlin, 1960. 278 p.
19. Guldimann W. Internationales Lufttransportrecht. Zurich, 1965. 106 p.
20. Marc McDonald. The Montreal Convention and the Preemption of Air Passenger harm Claims. *Technological University Dublin*. URL: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=tfshhmtart> (дата звернення: 01.02.2021).
21. Rilse O. Lufthahrt. Stuttgart, 1949. 421 p.
22. Zeitschrift für Luftrecht. 1978. № 3. 166 p.

References:

1. Baymuratov M. O. (2008) Mizhnarodne publichne pravo [International public law]. Kharkiv: Odissei.
2. Boyko M. A. (2013) Osobennosti pravovoho rehulyrovannya mezhdunarodnykh vozdushnykh perevozok [Features of the legal regulation of international air transportation]. *Kontsept* (electronic journal), vol. 3, pp. 2386–2390. Available at: <https://e-koncept.ru/2013/53480.htm> (accessed 8 February 2021).
3. Bordunov V. D. (2007) *Mezhdunarodnoe vozdušnoe pravo* [International air law]. Moscow: Nauchnaya knyha.
4. Zbirnyk normatyvnykh dokumentiv (1986) *Konventsiya dlya unifikatsiyi deyakykh pravyl, shcho stosuyut'sya mizhnarodnykh povitryanykh perevezen' (Varshavs'ka Konventsiya) pidpysana u Varshavi 12.10.1929* [The Convention for the Unification of Certain Rules Relating to International Carriage by Air (Warsaw Convention) signed in Warsaw on 12 October 1929]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy.
5. Mizhnarodne pravo v dokumentakh (1982) *Konventsiya pro mizhnarodnu tsyvil'nu aviatsiyu (Chykaz'ka Konventsiya, pidpysana v Chykhaho 07.12.1944* [Convention on International Civil Aviation (Chicago Convention), signed in Chicago on December 7, 1944]. Moscow: Yurlit.
6. Ofitsiyyny visnyk Ukrainy (2009) *Konventsiya pro unifikatsiyu deyakykh pravyl mizhnarodnykh povitryanykh perevezen' (Monreal's'ka konventsiya) vid 28.05.1999* [Convention for the Unification of Certain Rules for International Carriage by Air (Montreal Convention) of 28 May 1999].
7. Korotkyy T. R. Zbyttya avialaynera MAU v Irani: mizhnarodni standarty rozsliduvannya aviatsiynykh podiy ta intsydentiv [UIA downing in Iran: international standards for investigating aviation incidents]. *Ukrayins'ke pravo* (electronic journal). Available at: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/zbyttya-avialaynera-mau-v-irani-mau-v-irani-mizhnarodni-standarty-rozsliduvannya-aviatsiynykh-podiy/ (accessed 5 February 2021).
8. Malovats'kyy O. V. (2007) Mizhnarodno-pravove spivrobotnytstvo derzhav shchodo udoskonalennya Varshavs'koyi systemy vidpovidal'nosti aviapereviznyka [International legal cooperation of states on improving the Warsaw air carrier liability system]. *Naukovyy visnyk Dyplomatychnoyi akademiyi Ukrainy*, vol. 13, pp. 165–171.
9. Nakaz Derzhavnoyi aviatsiynoyi sluzhby Ukrainy vid 26.11.2018 № 1239 «Pro zatverdzhennya Aviatsiynykh pravyl Ukrainy «Pravyla povitryanykh perevezen' ta obsluhovuvannya pasazhyriv i bahazhu» [Order of the State Aviation Service of Ukraine dated 26.11.2018 № 1239 "On approval of the Aviation Rules of Ukraine" Rules of air transportation and servicing of passengers and luggage"]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text> (accessed 15 February 2021).
10. Ostroumov N. N. (2009) *Dohovor perevozky v mezhdunarodnom vozdushnom soobshcheny* [Contract of carriage in international air traffic]. Moscow: Statut.
11. Rukovodstvo po obuchenyyu v oblasti chelovecheskoho faktora YKAO Doc 9683-AN/950 [ICAO Human Factors Training Manual Doc 9683-AN/950]. Available at: <http://spbguga.ru/files/04-5-01-005.pdf> (accessed 5 February 2021).
12. Seryoznyy intsydent z PS Piper-30 N-918Y v aeroportu Lviv [Serious incident with Piper-30 N-918Y aircraft at Lviv airport]. Available at: <http://nbaai.gov.ua/enquiry/serjoznyj-incydyent-z-ps-piper-30-n-918y-v-aeroportu-lviv/> (accessed 11 February 2021).
13. Syhal K. A. (2013) Otvetstvennost' perevozchika po Varshavskoy y Monreal'skoy konventsiy ob unyfykatsyy nekotorykh pravyl mezhdunarodnykh vozdushnykh perevozok: sravnytel'no-pravovoy analiz [Carrier's liability under the Warsaw and Montreal conventions for the unification of certain rules for international air carriage: a comparative legal analysis]. Proceedings of the *Tret'ya nauchno-praktycheskaya konferentsyya po vozdushnomu pravu (Russia, St.Petersburg, 2013)*, St.Petersburg, pp. 93–96.
14. Smysova N. N., Vereshchahyn A. N., Sadykov O. N. (1980) *Mezhdunarodnoe vozdušnoe pravo* [International air law]. Moscow: Nauka.
15. Stolyars'kyy O. V. (2012) Pravove rehulyuvannya mizhnarodnykh perevezen' [Legal regulation of international transportation]. Kyiv: Znannya.
16. Holos Ukrainy (2003) *Tsyvil'nyy kodeks Ukrainy vid 16 sichnya 2003* [The Civil Code of Ukraine of January 16, 2003].
17. Yurydychna vidpovidal'nist' u sferi perevezen' povitryanym transportom [Legal liability in the field of air transport]. Available at: <http://dictionary.law.com> (accessed 11 February 2021).
18. Abraham H. J. (1960) Das Recht der Luftfahrt. *Kommentar und Quellensammlung*. Koln: Berlin.
19. Guldimann W. (1965) Internationales Lufttransportrecht. Zurich.
20. Marc McDonald. The Montreal Convention and the Preemption of Air Passenger harm Claims. *Technological University Dublin*. Available at: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1018&context=tfshhmtart> (accessed 1 February 2021).
21. Rilse O. (1949) Lufthahrt. Stuttgart.
22. Zeitschrift für Luftrecht, 1978, no. 3, 166 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-58>

УДК 347.965

Косяченко К.Е.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

АДВОКАТУРА ЇЇ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА МІСЦЕ В ІНСТИТУТІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Особливим інститутом громадянського суспільства в Україні є інститут адвокатури. Про це свідчить імператив професійного захисту прав та законних інтересів осіб у суді, публічно-правовий статус досліджуваного інституту, надання державою права на отримання юридичної допомоги абсолютно всім фізичним і юридичним особам, також у даній статті розглядається питання призначення, ролі та місця адвокатури в інституті громадянського суспільства. Досліджується та висвітлюється місце інституту адвокатури, фундаментальним та головним призначенням якого – є захист прав людини. Паралельно наголошуються питання діяльності органів адвокатури, а також важливі проблеми їх реформування. На сьогоднішній день розвиток цього інституту відбувається в рамках процесу модернізації правової системи – комплексу соціальних, економічних, правових, політичних, культурних та інтелектуальних трансформацій. Для інституту адвокатури України цей процес є дуже складним і суперечливим, оскільки в державі ще не сформувалися надійні механізми практичної реалізації громадянських прав і свобод.

Ключові слова: інститут адвокатури, забезпечення та захист прав і свобод людини і громадянина, адвокат, народ, громадянське суспільство.

Kosiachenko Kseniia

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

ADVOCACY ITS PURPOSE AND PLACE IN THE INSTITUTE OF CIVIL SOCIETY

Summary. A special institution of civil society in Ukraine is the Institute of Advocacy. This is evidenced by the imperative of professional protection of the rights and legitimate interests of persons in court, the public legal status of the institution under investigation, the state's right to receive legal assistance to absolutely all individuals and legal entities society. The place of the bar institute, the fundamental and main purpose of which is the protection of human rights, is researched and covered. At the same time, the issues of the activity of the bar, as well as important problems of their reform are emphasized. Today, the development of this institution is part of the process of modernization of the legal system – a set of social, economic, legal, political, cultural and intellectual transformations. For the Bar Institute of Ukraine, this process is very complex and controversial, as the state has not yet formed reliable mechanisms for the practical implementation of civil rights and freedoms. According to other Ukrainian scholars, civil society is a society with developed economic, political, spiritual and other relationships and connections that interact with the state and operates based on democracy and rights. However, the Bar of Ukraine is not only an institution of civil society, but also a corporation, whose main duty is to provide protection interests of all civil society actors. This is evidenced by the need of civil society in this institution, which needs professional legal assistance professional lawyer, as most members of society are deprived of the opportunity to defend their own interests in conflicts with the state and others. Accordingly, the aspect that determines providing assistance to citizens in need solving problems with the government, confirms the social role of the bar.

Keywords: institute of advocacy, provision and protection of human and civil rights and freedoms, lawyer, people, civil society.

Постановка проблеми. Орієнтація розвитку України в XXI ст. спрямована на ствердження фундаменту правового громадянського суспільства. Як відомо, відмінною сферою, для найкращої розвиненості суспільства в його повсякденному житті є громадянське суспільство.

В громадянському суспільстві індивід, особа, людина є центральним аспектом цього суспільства, держава при здійсненні свого впливу (за допомогою права) має прислухатися до окремих інтересів та побажань кожного індивіда.

Особливим інститутом громадянського суспільства в Україні є інститут адвокатури. І дійсно, сутність питання інституту адвокатури, а також роз'яснення призначення та місця адвоката та загалом адвокатури в громадянському суспільстві, є достатньо актуальним питанням на даному етапі розвиненості демократичного суспільства. Про це також засвідчує обов'язковість професійного захисту індивіда в суді, надання державного права на отримання певної прав-

вої допомоги всім як фізичним так і юридичним особам, загальний правовий та публічний статус висвітлення та дослідження інституту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі проблеми обраної теми наукової статті зазначались та знайшли відображення у дослідженнях та працях видатних українських науковців, зокрема, В. Андреевський, М. Андріанов, Ю. Бова, В. Богма, В. Козьмінних, В. Прилуцький, Д. Святоцький, В. Тацій, С. Титикало, С. Шемшученко та ін., а також зарубіжних вчених: Р. Кассен, М. Кіку, М. Кузінс, Ф. Рейган, Р. Сміт та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проте незважаючи на значну кількість публікацій, що присвячені інституту громадянського суспільства, науковці досі комплексно не висвітлювали та не обґрунтовували питання адвокатури України та її призначення в інституті громадського суспільства в цілому.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є виконання певних завдань, а саме – зазначити зміст та сутність категорії «громадянське суспільство» за допомогою розкриття терміну «інститут адвокатури»; проаналізувати концептуальні положення адвокатури; дослідити функції адвокатури, та як вони зв'язані з громадянським суспільством, дослідити важливі питання адвокатури в громадянському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. З постановки проблеми висвітлено те, що питання місця адвокатури в громадянському суспільстві є достатньо актуальним, з цього слідує що в Україні на даному етапі залишається неоднозначним аспект практичної реалізації конституційних новаторств, саме правового розуміння адвокатури, її ролі та призначення як у суспільстві, так і загалом держави. Згідно з Конституцією України ст. 131-2 в Україні є адвокатура, що має найважливішу значення задля забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні деяких справ у судах та інших державних органах.

Спробуємо зрозуміти та розібратися з аспектом адвокатури, для цього слід висвітлити головні концептуальні положення, що її стосуються. Якщо переглянути минулий Закон України «Про адвокатуру» (1993 р.), то правовий інститут зазначався як певне професійне добровільно об'єднане громадське об'єднання, що спрямоване (згідно Конституції України) на захист прав та свобод, та представлення законних інтересів громадян України, осіб без громадянства, іноземних громадян, а також надання їм юридичної допомоги.

Згідно до ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012 р.), адвокатура – це певний самоврядний недержавний інститут, забезпечує захист представництва та надання різних видів правової допомоги на правовому рівні. Адвокатура вирішує питання її діяльності та організації в порядку, що встановлений Законом.

Якщо звернутися до аспектів міжнародного стандарту, треба зазначити «Основні принципи, що стосуються ролі юристів», що прийняв восьмий конгрес ООН з приводу питань запобігання злочинності і правопорушників 27 серпня 1990 р. – 7 вересня 1990 р. Серед принципів – перший передбачає, що будь яка людина має законне право звернутися за правовою допомогою з приводу захисту своїх прав до юристів на всіх стадіях кримінального судочинства; за дев'ятнадцятим принципом – суд чи адміністративний орган, де визнається право на адвоката, не може відмовитися від прав юриста в обстоюванні в суді інтересів клієнта.

Згідно з Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (1966 р.), що ратифікували Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року, було висвітлено те, що держава має гарантувати всім і кожному, чий свободи і права було порушено ефективний засіб юридичного захисту (стаття 2), можливість вільного вибору обвинуваченим захисника (п. 3 ст. 14). Конвенцію про захист прав людини і її основоположних свобод (1950 р.), що закріплює правом те, що кожний обвинувачений може як захищати себе

особисто, так і з допомогою юридичного захисника, якого можна вибрати на власний розсуд (ст. 6).

Можна підвести підсумок того, що ні міжнародні акти ні закон не мають положень, що б зазначали, що адвокатура – це державний чи підпорядкований самій державі орган. Саме правова допомога в цивільних, кримінальних та адміністративних справах є саме функцією держави, що встановила українську адвокатуру як певне професійне громадське об'єднання. Зазначимо, що саме громадські організації (об'єднання) є основою громадянського організаційного суспільства.

Так чи дійсно адвокатура є інститутом громадянського суспільства? Своєрідним та особливим інститутом громадянського суспільства в Україні є інститут адвокатури. Тому важливе значення для комплексного розкриття самої сутності інституту адвокатури є визначення призначення та місця адвоката та адвокатури в громадянському суспільстві.

Для початку треба зазначити саму суть поняття «громадянське суспільство». Першим, хто докладно дослідив це поняття – був видатний німецький філософ Георг В. Г. Гегель, що розглянув громадянське суспільство як певну диференціацію та розчленування, що є між державою та сім'єю [1, с. 228]. Мислитель вважав, що громадянське суспільство має свої коріння від суперечок між державою та сім'єю, а сама держава є поєднанням сім'ї і громадянського суспільства.

«Термінологічний словник бібліотекаря» надає таке визначення «Громадянське суспільство – це сфера самовияву загалом вільних індивідів і асоціацій, громадян та осіб, що утворилися добровільно. Ця сфера має захист з боку необхідних законів захищена від небажаного втручання в організацію діяльності, а також захист з боку певних органів влади. Отже, сама сутність терміну громадянське суспільство вбирає весь аспект неполітичних стосунків в суспільстві, серед яких – економічні, релігійні, духовно-моральні та національні і т.д. [10].

В наш час поняття громадянського суспільства має місце в дуже різних значеннях. Найпоширенішим вважають поняття громадянського суспільства як певного що загалом поєднують з важливою сферою приватних інтересів та потреб [3, с. 8].

Інститут адвокатури в багатьох розвинених державах базується на фундаментальних аспектах, таких як [8, с 22–25]:

1. Важливим професійним правилом адвоката є – надання якісної юридичної допомоги всім бажаним, не залежно від статусу.

2. Адвокати працюють в особливих відносинах з клієнтом, що мають конфіденціальний характер та захищаються професійною етикою юристів та законодавством.

3. Адвокатська діяльність перебуває під певним контролюючим тиском професійних адвокатських організацій, що мають важливу роль в правовій допомозі дотримання певних стандартів та професійних норм. Прийняті восьмим Конгресом ООН в 1990 році «Основні положення про роль адвокатів» [5] передбачають також дисциплінарний суд над адвокатами, що порушили будь які правила професійної етики юриста.

4. Адвокатура є найважливішим інститутом громадянського суспільства, що має за мету охо-

рону приватних осіб при юридичних судових дебатах. Вільний, самостійний та незалежний – таким повинен бути адвокат, що може практикувати як з колегами так і індивідуально.

5. Держава забезпечує фінансування для соціально незабезпечених та незахищених верств населення з приводу професійної юридичної допомоги.

6. Згідно до згаданого документу ООН [5] уряд зобов'язаний «надавати всім адвокатам рівну можливість виконувати всі їх професійні обов'язки без залякування та будь-яких перешкод, турбування і недоречного втручання в їх діяльність».

В 1864 році, після судової реформи, що закріпила права осіб на захист своїх прав в суді, розпочинається масштабний розвиток самостійного правового інституту адвокатури в Україні. Повіреніми – в ті часи саме так називали громадян, що працювали адвокатами. Мало місце дві категорії адвокатів: приватні повірені (18-річні особи, що склали іспити в окружному суді та мали свідоцтво про офіційне право вести судові справи) і присяжні повірені (особи, що мали вищу юридичну освіту і 5 років стажу роботи в суді) [9, с. 21]. Далі в адвокатурі з'являються певні зміни, які утворили основні аспекти і положення адвокатури (важлива система визначення гонорару, свобода адвокатської професії і т.д.).

Новим етапом в історіографії адвокатури є 20 роки ХХ століття, коли відбувся стрімкий перехід в колективну форму, в містах почали з'являтися багато правових юридичних консультацій. 1970 рік відкрили тернистий шлях реформування адвокатури, відбувалося стрімке дослідження методики надання безоплатної правової допомоги всім верствам населення. Діяльність адвокатури була на низькому рівні (принципи демократії були порушені, права людини і громадянина не дотримувалися, змагальне судочинство було взагалі відсутнє. Незважаючи на негативні аспекти, в 1970 році відбулися позитивні зміни в статусі адвокатів, зокрема утворилися правові консультації з будь-яких юридичних питань, було встановлена їх діяльність [3].

Після проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року призначення та чільне місце адвокатури було помітно визначене. Незалежність адвокатури є дуже вагомим умовою охорони та захисту прав людини та громадянина. Підтвердженням можна вважати Закон України, прийнятий 19 грудня 1992 року «Про адвокатуру», де було вказано, що адвокатура це добровільне професійне громадське об'єднання, що спрямоване на якісний захист свобод та прав осіб. Адвокати представляють законні інтереси і права громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, іноземних громадян надавати їм якісну правову допомогу [6].

Звертаючи увагу на досить неквапливий розвиток адвокатської діяльності в Україні слід зазначити, що інститут адвокатури має дуже важливе місце в громадянську суспільстві.

Так, основними функціями є – надання якісної правової допомоги як в судах, так і в інших державних органах, право на охорону від обвинувачення.

Правозахисний аспект адвокатури має певну двоєдність, що базується в основному на поді-

лі функцій корпоративні (приватні) і суспільні (публічні). Питання визначення функцій адвокатури в працях вчених та дослідників є мало висвітленим.

Обловацька Н. О. висвітлює те, що адвокатська діяльність для втілення своєї мети та завдань повинна спрямовуватися на досягнення певних соціокультурних цінностей, що і є функціями, серед яких: 1) дисциплінарна – має за мету застосувати до порушника юридичних норм (відповідача) – певних покарань у відшкодуванні витрат за послуги адвоката позивача; 2) відновлююча функція – є головною функцією в діяльності адвокатів, базується на відтворенні прав, які було порушено з приводу інтересів громадян; 3) превентивна – функція, що застерігає суб'єктів права про ситуацію, що може сприяти утворенню певних правових наслідків; 4) функція охорони – захист клієнтів в суді, права та свободи яких було порушено [4, с. 47].

Прилуцький С.В. в свою чергу говорить про те, що адвокатура – має одне з важливіших місць в правовому механізмі правосуддя, є важливим членом правового процесу має також вагомий функцію за суспільним контролем в цьому аспекті. Науковець зазначає – «Самостійна та принципова правова позиція окремого адвоката в будь-якій справі є підґрунтям для повністю незалежної думки адвокатського об'єднання з приводу державного режиму законності. Це допоможе утворити активну та правильну юридичну позицію адвокатської діяльності щодо реформованих процесів юридичної системи держави» [7, с. 12].

Українська адвокатура являє собою не лише інститут соціального суспільства, вона також є корпорацією, за мету якої лежить встановлення захисту прав і свобод громадян України. Це вказує на те, що суспільство має потребу у цьому інституті, для того щоб отримувати фахову правову допомогу з боку кваліфікованих юристів, тому що великий відсоток громадян України не має змоги самостійно відстоювати свої права у конфлікті з державою. Таким чином той елемент, що вказує на надання правової підтримки суб'єктам права, що потребують цього у вирішенні протиріч з державою і вказує на соціальну функцію адвокатури.

Хотілось також зазначити, що адвокатура потребує значного розширення своїх функцій. Загалом залишається відомими той факт, що адвокатська діяльність виконує функцію щодо надання якісної юридичної правової допомоги кожній потребуючій особі, але адвокатура також виконує і інші функції, серед яких: злагожденість стосунків держави та суспільства (медіативна функція), розуміючи та вшановуючи законодавство, що визначає та корегує діяльність адвокатів (нормотворча функція), поширення правових основ в маси (просвітницька функція), підводяться підсумок в законопроектних висновках, що стосуються діяльності та праці адвокатів (законодавча ініціатива).

Висновки і пропозиції. Проаналізувавши суть адвокатури та адвокатської діяльності, можна виділити певні статуси адвокатури, серед яких: – адвокатура як об'єднання адвокатів; – адвокатура – важлива професія та професійний обов'язок; – адвокатура – захист прав людини в суді.

У визнанні ролі та значимості інституту адвокатури, як складової правозахисних інститутів країни, фундаментальним є саме те що цей інститут водночас існує, як невіддільна частина механізму держави, а саме відправлення правосуддя, що є запорукою суспільної довіри органам судової влади, це дуже важливо для результативної та ефективної роботи суду, також для конституційного контролю за законодавчою та виконавчою владою у питанні дотримання прав і свобод людини закріплені у конституції. Фіксування на законодавчому рівні діяльності адвокатури як правозахисної діяльності, відображається у Конституції, та дозволяє характеризувати інститут адвокатури відповідно, як конституційний інститут, що захищає не тільки права і свободи членів суспільства яким це потрібно, так наголошують певні вчені правники, а також забезпечення їх, це охоплює гарантування, захист та охорону.

Хотілося б також зазначити певні особливості української адвокатури, як інституту громадянського суспільства, серед яких адвокатура це:

- а) соціально-державне об'єднання громадянського суспільства, що націлене на охорону та захист свобод та прав особи людини і громадянина;
- б) утворений аспект самостійної правозахисної ланки;
- в) публічно-правовий інститут Українського громадянського суспільства;
- г) якщо подивитися з одного боку, то головним завданням інституту адвокатури громадського суспільства є захист свобод та прав осіб, але з іншого – охорона всіх інтересів громадянського суспільства (а також його інститутів) також відіграє важливу роль;

1) саме адвокатура є інститутом громадянського суспільства, і саме на її розвиненість впливає аспект правової культури нашого населення, а також правової волі держави.

Щоб інститут української адвокатури прогресував та ставав кращим в умовах сьогоденної держави з розвинутою правовою системою, потрібно:

- 1) зробити правову допомогу більш доступною для всіх соціальних прошарків;
- 2) підвищувати рівень професійної правової допомоги;
- 3) надавати можливість адвокатам виконувати свої обов'язки безперешкодно;
- 4) формувати вірне розуміння стосовно ролі адвокатури у країні та її користі для населення;
- 5) надати адвокатурі цілковитої незалежності;
- 6) підвищити рівень довіри серед суспільства до роботи адвокатури.

Взагалі адвокатура є головним та невідчужуваним, нерозривним інститутом громадянського суспільства. Тільки якщо адвокатура буде розглядатися науковцями як повністю незалежний інститут громадянського суспільства – допоможе утворити неймовірний, злагоджений механізм в реалізації головної закріпленої функції, з приводу надання повної, якісної, юридично підбраної професійної правової допомоги для задоволення інтересів суспільства та кожної особи

Отже, адвокатура України є публічно-правовим інститутом, що має за мету захист та представлення інтересів народу в цілому та його окремих індивідів. Відповідно інститут функціонує для того щоб відстоювати права, свободи, суспільні блага людини і громадянина.

Список літератури:

1. Гегель Ф.В. Философия права : пер. с немец. Ред. и сост. Д.А. Керимов, В.С. Нерсисянц; пер. М.И. Левина, Б.Г. Столпнер. Москва : Мысль, 1990. С. 524.
2. Козьмініх А.В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 36. Одеса, 2009.
3. Козьмініх А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політ. наук : спец. 23.00.02. Одеса, 2008. 18 с.
4. Обловацька Н.О. Поняття адвокатської діяльності в Україні та Росії *Адвокат*. 2011. № 11. С. 45–48.
5. Основні положення про роль адвокатів: ООН; Положення, Міжнародний документ від 01.08.1990. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_835
6. Про адвокатуру : Закон України від 19 грудня 1992 р. № 2887-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 9. Ст. 1.
7. Прилуцький С.В. Судова влада в умовах формування громадянського суспільства та правової держави в Україні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10. Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2013. 433 с.
8. Резник Г. Закон об адвокатуре как жертва конфликта интересов. *Российская юстиция*. 1998. № 3. С. 22–25.
9. Святоцький О.Д., Михеєнко М.М. Адвокатура України. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 1997. 224 с.
10. Терминологический словарь библиотекаря по социально-экономической тематике. URL: <http://www.nlr.ru/cat/edict/EcoDict/index1.htm>

References:

1. Hegel F.V. (1990) Philosophy of Law: lane. with a German. Ed. and comp. D.A. Kerimov, V. S. Nersesiansc; WE. Levina, B.G. Stolpner. Moscow: Mysl, 524 p.
2. Kozminykh A.V. (2009) Advocacy as an institution of civil society in modern science. *Actual problems of politics*, vol. 36. Odessa.
3. Kozminykh A.V. (2008) The role of the bar in the implementation of the human rights function of civil society: Science: special. 23.00.02. Odessa, 18 p.
4. Oblovatskaya N.O. (2011) The concept of advocacy in Ukraine and Russia Lawyer, no. 11, pp. 45–48.
5. Basic provisions on the role of lawyers: UN; Regulations, International document dated 01.08.1990. Available at: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_835
6. On the Bar: Law of Ukraine of December 19, 1992 № 2887-XII Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1993. № 9.
7. Prylutsky S.V. (2013) Judiciary in the formation of civil society and the rule of law in Ukraine: dis. ... Doctor of Laws. Science: 12.00.10. Kyiv: Kyiv. Univ. Taras Shevchenko, 433 p.
8. Reznik G. (1998) Law on Advocacy as a Victim of Conflict of Interest Russian Justice, no. 3, pp. 22–25.
9. Sviatotsky O.D., Mikheenko M.M. (1997) Advocacy of Ukraine. Kyiv: In Yure Publishing House, 224 p.
10. Terminological dictionary of librarians on socio-economic issues. Available at: <http://www.nlr.ru/cat/edict/EcoDict/index1.htm>

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-59>

УДК 347.948

Криворучко Н.В., Нікітенко С.В.Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України**ОСОБЛИВОСТІ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПАРФУМЕРНИХ ТОВАРІВ**

Анотація. У статті досліджено особливості товарознавчої експертизи парфумерних товарів. Визначено специфіку класифікації цієї групи товарів та структуру її категорій в державних класифікаторах. Вивчено види товарознавчих експертиз парфумерних товарів, серед яких ідентифікаційна, кількісна, вартісна та експертиза справжності. З'ясовано особливості проведення ідентифікаційної експертизи, критерії належності виробів до різних категорій. Визначено роль дефектів тари та упакування парфумерних товарів в товарознавчій експертизі, поділ на критичні та допустимі дефекти. Розглянуто методологію товарознавчої експертизи цієї групи товарів, з'ясовано цілі та особливості кожного з них. Визначено важливість чинника суб'єктивності у процесі її проведення. З'ясовано критерії перевірки контрафактності виробів. Визначено ознаки підробки парфумерних товарів та види фальсифікації товару, серед яких асортиментна, кількісна, вартісна, інформаційна та якісна.

Ключові слова: парфумерні товари, товарознавча експертиза, ідентифікація, фальсифікація, контрафакт.

Kryvoruchko Natalya, Nikitenko Stanislav Kharkiv Scientific Research Forensic
Center of the MIA of Ukraine**FEATURES OF COMMODITY EXPERTISE OF PERFUME PRODUCTS**

Summary. The article examines the features of commodity expertise of perfume products. The specifics of the classification of this group of goods and the structure of its categories in state classifiers are determined, namely in the state classifier DC 016-2010, the Ukrainian classification of goods of foreign economic activity, and the Unified purchasing dictionary DC 021:2015. The features of conducting an identification examination, criteria for belonging of products to different categories are clarified. The role of defects in packaging and packaging of perfume products in commodity expertise, division into critical and permissible defects, is determined. The methodology of commodity expertise of this group of goods is considered, the goals and features of each of them are clarified. The importance of the subjectivity factor in the process of its implementation is determined. The requirements and stereotypical features of bottles in which perfume products are produced, the specifics of their transportation, are studied. The features of quantitative expertise of this group of products are clarified. The nature of the cost expert examination was clarified. The specifics of conducting an expert examination of authenticity in the context of general commodity expertise of perfume products are studied. The criteria for checking the counterfeiting of products, the importance of having an analog product (sample product) and the possibility of conducting an expert examination in its absence are clarified. The permissibility of determining falsification during the identification examination is determined. We found out the categories of products that most often become objects of forgery. Signs of forgery of perfume products are determined, namely: the absence of accompanying documents of the manufacturer or supplier of the product, information about the expiration date, composition of products, as well as without documents confirming the safety of the product for the life and health of the consumer. The types of falsification of goods, including assortment, quantitative, cost, informational and qualitative, were found out.

Keywords: perfume products, commodity expertise, identification, falsification, counterfeit.

Постановка проблеми. Споживчі товари в сучасній моделі світового ринку займають провідне місце. Серед них найбільшого поширення набуває продукція особистого використання, зокрема, засоби особистої гігієни та косметичні засоби, зокрема, парфумерні. Проблема товарознавчої експертизи парфумерних виробів є однією з найгостріших, оскільки саме ця косметична продукція на ринку представлена великою кількістю підробок. Експертиза парфумерних товарів є досить складним процесом через специфіку виробництва товарів цієї категорії та географії її виготовлення і торгівлі у світі. Необхідністю дослідження особливостей товарознавчої експертизи парфумерних товарів зумовлено написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики товарознавчої експертизи займалися вітчизняні та іноземні нау-

ковці, серед яких М. П. Зрезарцев, В. П. Параніч, А. Ф. Шепелев та ін. Т. П. Писаренко з'ясував особливості застосування органолептичних і фізикохімічних методів досліджень для експертизи автентичності парфумерних товарів, О. В. Вотченікова вивчала особливості оцінки рівня якості парфумерних товарів, а С. А. Вилкова з'ясувала науково-практичні основи експертизи парфумерних товарів як частини категорії споживацьких товарів загалом.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Тема особливостей товарознавчої експертизи парфумерних товарів все ще потребує вивчення, оскільки важливим є визначення актуального стану галузі, визначення проблемних питань. Це необхідно для створення науково-методичної бази для здійснення модернізації методології, засобів та заходів товарознавчої експертизи цієї групи товарів.

Виклад основного матеріалу. Парфумерна продукція відповідно до державного класифікатора ДК 016-2010 знаходиться в категорії 20 «Речовини хімічні та хімічні продукти» під кодом 20.42.11 «Парфуми та туалетна вода». Вона містить окремі позиції 20.42.11-50.00 «Парфуми» та 20.42.11-70.00 «Вода туалетна». Ці групи товарів в Українській класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності мають коди 3303 00 10 00 та 3303 00 90 00 відповідно [1.]. У Єдиному закупівельному словнику ДК 021:2015 парфумерна продукція знаходиться у категорії 33710000-0 «Парфуми, засоби гігієни та презервативи» під кодом 33711100-8 «Туалетна вода». Ця група товарів також поділяється на підгрупи: 33711110-1 «Дезодоранти»; 33711120-4 «Антиперспіранти»; 33711130-7 «Одеколони»; 33711140-0 «Парфуми» 33711150-3 «Трояндова вода» [2].

Т. Крюк провела аналіз зміни вимог до виготовлення парфумерних товарів відповідно до державних стандартів, які застосовувались у різний час. Відповідно до її дослідження модернізація вимог до виробництва парфумерних товарів відбувається в напрямку їх спрощення і, як наслідок, здешевшення, але також і зниження показників стійкості запаху та його характеру. Водночас розширення та актуалізація термінології, введення термінів-відповідників іншими мовами та оновлення вимог до технології виробництва і сировини позитивно вплинуло як на якість товарів, так і процес проведення їх товарознавчої експертизи [4, с. 155].

Вітчизняний ринок парфумерних товарів складається з продукції вітчизняного та іноземного виробництва. Відповідно до номенклатури основоположних характеристик товару товарознавчі експертизи поділяють на ідентифікаційну, кількісну, вартісну та експертизу справжності. Експертиза якості (ідентифікаційна) є найбільш різноманітною за формами, методами та питаннями, поставленими перед експертом. Найбільш частим є питання про визначення причини виникнення дефекту товару. Дослідження товару відбувається із застосуванням таких методів як: органолептичний, експертний, інструментальний. Показники товару мають відповідати базовим стандартам та технічній документації кожної окремої партії. Особливість експертизи цієї групи товарів полягає в тому, що базові їх характеристики перевіряються за допомогою органолептичного та експертного методів, які за своєю природою є досить суб'єктивними та залежать від рівня розвитку органів чуття експертів та їх досвіду. Метою їх застосування є визначення зовнішнього вигляду тари та упакування (за наявності), правильності і якості маркування і т. д. Інструментальні методи застосовують для з'ясування фізико-хімічного складу виробу (відсоткового співвідношення духмяних речовин, води, спирту та ін. складників, міцності спирту, температури помутніння тощо).

Колір та аромат товару має відповідати ознакам, характерним для речовин, які є складовими товару та рецептурі, за якою продукт було виготовлено. Загальними для парфумерних товарів є критерії ідентифікації, відповідно до яких існують:

– Духи. Містять 20-30% духмяних речовин високої якості (як правило, ефірні олії та синте-

тичні речовини) й спирт, міцністю більш як 90%. Стійкість запаху середньої ноти 7-8 годин.

– Одеколон. 3-5% духмяних речовин, спирт міцністю 70-80%.

– Духмяні води. 1-3% духмяної композиції, міцність спирту до 70%.

Парфумерні товари випускають в фасованому вигляді – тарі – основним призначенням якої є захист продукту від зовнішніх чинників (світла, повітря, вологи, сторонніх запахів), які можуть призвести до зміни властивостей парфумерного виробу чи його випаровування. Як правило, товари цієї групи випускають у флаконах об'ємом від 5 до 350 мл. Власне парфуми випускають, переважно, в тарі до 60 мл включно. Інколи парфумерні товари випускають в комплектах або наборах з виробами інших груп. У цьому випадку їх упакування, етикетки та тара оформлюють в єдиному стилі. Транспортування товарів цієї групи відбувається усіма видами транспорту за умови дотримання норм перевезення, які діють на відповідному транспорті.

Специфіка цієї групи товарів зумовлює визначну роль флаконів, оскільки вони часто є естетичним показником якості. При цьому тара часто може містити критичні чи допустимі дефекти, які впливають лише на естетичний вигляд. До допустимих дефектів у певних випадках можуть відносити: нерівномірну товщину стінок флакона, незначні пошкодження (наприклад подряпини або задирки), дрібні бульбашки на флаконі, матовість текстури. Критичними ушкодженнями є тріщини, відколи, відкриті флакони, пошкодження, що унеможливають герметизацію тари, тощо [5, с. 25; 6, с. 287–289].

Експертиза кількості проводиться при незалежній оцінці кількості товару в партії під час його приймання та відвантаження та для визначення відповідності маси та обсягу фасованих товарів технічній документації чи еталону. Вартісна експертиза полягає в незалежній оцінці вартості (ціни) товару. Часто така експертиза позиціюється як оціночна. Ідентифікаційна експертиза проводиться з метою визначення відповідності характеристик товару характеристикам, властивим даному виду, типу, найменуванню.

Експертиза справжності проводиться з метою виявлення факту справжності, тотожності товару або його фальсифікації по виробнику, якості, торговій марці і т. д. Факт фальсифікації товару у формі підробки може бути виявлений при ідентифікації товарів, тому дослідження щодо з'ясування фальсифікації спочатку були предметом ідентифікаційної експертизи. Однак практика експертної діяльності показала, що така експертиза повинна бути виділена в окремий вид експертиз – експертизу справжності, метою якої є: виявлення фальсифікованих товарів; визначення ознак контрафактності; захист споживача від недобросовісного виробника, постачальника і продавця.

Таким чином, експертиза справжності зазвичай проводиться за наявності товару-аналога. У цьому випадку процедура її проведення аналогічна процедурі проведення ідентифікаційної експертизи. Однак часто зразок-аналог відсутній. Тоді основним завданням експерта є необхідність виявлення показників автентичності для груп однорідних або конкретних товарів [4, с. 155–158].

Фальсифікація парфумерних товарів визначається як підробка, підміна в процесі виготовлення продукції певної якості іншої, менш цінної, що не відповідає своєму призначенню. Експертиза парфумерних товарів необхідна для виявлення підробок, як правило, парфумерії вищої цінової категорії. Нерідко з'являються вироби з фірмовою назвою, проте вони можуть мати неприємний запах і навіть бути шкідливими для здоров'я людини. Високий відсоток бракування парфумерно-косметичних виробів пояснюється тим, що керівники торгових підприємств закуповують продукцію за низькою ціною без товарно-супровідних документів виробника або постачальника товару, інформації про термін придатності, склад виробів, а також без документів, що підтверджують безпечність товару для життя і здоров'я споживача. При цьому вироби містять назви відомих торгових марок на етикетках чи тарі, що є прямою ознакою контрафактності продукції [3, с. 114–115].

А. В. Орлов виділяє кілька видів фальсифікації: асортиментна – зміна найменування товару або віднесення до іншої асортиментної групи; кількісна фальсифікація – обман споживача за кількістю вмісту в упакованні цього товару; вартісна – завищення цін, які не відповідають якості продукції; інформаційна – неправдива інформація про косметичні засоби; якісна – під-

міна основної сировини дешевшою, відмінною за своїми ознаками [5, с. 27].

Висновки. Товарознавча експертиза парфумерних товарів є досить складним процесом, який залежить від ряду факторів. Перш за все варто зазначити, що чинні українські класифікатори та стандарти чітко визначають різні категорії парфумерних товарів та критерії їх визначення. Водночас методологія експертизи є досить гнучкою. Оскільки засновується на органолептичних та експертних методах, а тому сильно залежить від професійних якостей та досвіду експертів.

Товарознавча експертиза парфумерних товарів складається з комплексу досліджень, серед яких: ідентифікаційна, кількісна, вартісна і експертиза справжності. В експертизі парфумерних виробів важливішою, порівняно з іншими групами товарів, є оцінка якості та стану тари в якій випускають вироби.

Водночас товарознавчі дослідження парфумерних товарів є важливими через часті випадки їх підробки у різний спосіб. Визначення контрафактності продукції є однією з основних причин призначення товарознавчої експертизи. Зважаючи на постійне вдосконалення технології підробки парфумерних товарів її необхідно систематично досліджувати для модернізації методів та засобів виявлення фальсифікату.

Список літератури:

1. Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016-2010. URL: <https://dkpp.rv.ua/index.php?level=20> (дата звернення: 01.03.2021).
2. Єдиний закупівельний словник ДК 021:2015. URL: <https://dk21.dovidnyk.info/index.php?rozd=3371> (дата звернення: 01.03.2021).
3. Зійддова Л. Б. Експертиза по качеству парфюмерно-косметических товаров. *Наука и техника. Мировые исследования*. 2020. С. 110–116.
4. Крюк Т. Ідентифікація парфумерних рідинних виробів. *Товари і ринки. Удосконалення споживчих властивостей непродовольчих товарів*. 2013. № 2. С. 154–161.
5. Орлов А. В. Идентификация и фальсификация парфюмерно-косметических товаров в таможенной экспертизе. *Поиск*. 2019. № 2(11). С. 24–28.
6. Тітова Ю. С. Особливості експертизи парфумованих товарів. *Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів*. 2020. С. 287–290.

References:

1. Derzhavnyi klasyfikator produktsii ta posluh DK 016-2010 [State classifier of products and services DC 016-2010]. URL: <https://dkpp.rv.ua/index.php?level=20.41.31> (accessed 01 March 2021).
2. Iedynyi zakupivelnnyi slovnyk DK 021:2015 [Unified purchasing dictionary DC 021:2015]. URL: <https://dk21.dovidnyk.info/index.php?rozd=3371> (accessed 01 March 2021).
3. Zijodova L.B. (2020) Jekspertiza po kachestvu parfjumerno-kosmeticheskikh tovarov [Expertise on the quality of perfumery and cosmetic products]. *Nauka i tehnika. mirovye issledovanija*, pp. 110–116.
4. Orlov A.V. (2019) Identifikacija i fal'sifikacija parfjumerno-kosmeticheskikh tovarov v tamozhennoj jekspertize [Identification and falsification of perfume and cosmetic products in the customs examination]. *Poisk*, no. 2(11), pp. 24–28.
5. Kriuk T. (2013) Identyfikatsiia parfumernykh ridynnykh vyrobiv [Identification of perfume liquid products]. *Tovary i rynky. Udoshkonalennia spozhyvchykh vlastyvostei neproduvolchyykh tovariv*, no. 2, pp. 154–161.
6. Titova Yu.S. (2020) Osoblyvosti ekspertyzy parfumovanykh tovariv [Features of examination of perfumed goods]. *Aktualni problemy teorii i praktyky ekspertyzy tovariv*, pp. 287–290.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-60>

УДК 341.233

Лепіш Н.Я., Проць І.М.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ВПЛИВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ АКТІВ НА КОНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. В сучасних умовах глобалізації прослідковуємо посилення інтеграції між державами у різних сферах, у тому числі й у правовій, що супроводжується зростанням ролі міжнародного права та його все більш тісному взаємозв'язку з національними галузями права, а найбільше – з конституційним правом. Взаємовплив конституційного і міжнародного права, але не єдиним джерелом котрого являється міжнародний договір, що зумовлює необхідність дослідити питання щодо форм конституціоналізації міжнародно-правових актів, набуття окремими з них статусу джерел конституційного права. Прослідковується значна активна розробка правового статусу такого джерела міжнародного права, як імперативні норми Проте крім того в сучасних умовах бачимо формування за допомогою міжнародно-правових інструментів першого позадержавного наднаціонального конституційного права – права ЄС, що є проявом тісного зв'язку та взаємодії конституційного та міжнародного права, формування права ЄС хоч і на основі міжнародного права.

Ключові слова: міжнародно-правові акти, конституційне право, Європейський Союз, міжнародні договори, система права.

Lepish Natalia, Prots Ivanna

Lviv State University of Internal Affairs

IMPACT OF THE INTERNATIONAL LEGAL ACTS ON THE CONSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS IN THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION

Summary. In the current context of globalization, we see the strengthening of integration between states in various fields, including legal, which is accompanied by the growing role of international law and its ever closer relationship with national branches of law, and most of all – with constitutional law. Interaction of constitutional and international law, the main but not the only source of which is an international treaty, which necessitates the study of forms of constitutionalization of international legal acts, the acquisition of some of them the status of sources of constitutional law. There is a significant active development of the legal status of such a source of international law as the imperative rules of international law, which by their nature are also constitutional. In addition, in modern conditions we see the formation of international legal instruments of the first non-state supranational constitutional law – European Union law, which is a manifestation of close connection and interaction of constitutional and international law, the formation of European Union law, albeit on the basis of international law. quality of the new legal system, which has a constitutional character. The activity of the European Court of Human Rights on the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 is becoming increasingly important in Europe, and its role in shaping the constitutional law of nation states on the basis of common constitutional values is growing. Therefore, international law in its modern form is not limited to "traditional" international treaties, but it is isolated from national legal systems, but on the contrary, there is an increasing integration. After considering the formation and formation of supranational constitutional law at the EU level, it is necessary to investigate the impact of EU law on the constitutional law of individual member states. We have already noted that the recognition of the existence of EU constitutional law is connected, first of all, with a certain restriction of the sovereignty of states in favor of the Union, which created the conditions for its activity within the framework of the institutional mechanism.

Keywords: International legal acts, constitutional law, European Union, international agreements, system of law.

Постановка проблеми. Визнання існування конституційного права ЄС пов'язано в першу чергу із певним обмеженням суверенітету держав на користь Союзу, що створило умови для його діяльності в рамках інституційного механізму. Суд ЄС, визнавши в своїх рішеннях принципи верховенства права ЄС, а також існування нового правопорядку остаточно дав нам зрозуміти про те, що в рамках ЄС не можна говорити про якусь традиційну міжнародну організацію. Зрештою, конституційні трансформації в праві держав-членів краще це ілюструють, а тому потрібно розглянути такі на прикладі деяких країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нормативну основу дослідження становлять Конституція України та чинне законодавство України з інтеграції України до Європейського

Союзу, правові акти ЄС, конституції країн-членів ЄС, міжнародні акти.

Науково-емпіричну основу дослідження становлять матеріали правозастосовчої практики Суду ЄС, органів конституційної юстиції країн-членів Європейського Союзу, а також практика Конституційного Суду України щодо застосування норм європейського законодавства при здійсненні конституційного судочинства, наукові праці європейських учених мовами оригіналу.

Мета статті. Здійснити аналіз впливу міжнародно-правових актів на конституційні трансформації в державах-членах Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Почнемо з такої країни як Великобританія, як держави, котра не має класичної писаної Конституції. Проблеми внесення змін до конституційного законодавства Великобританії пов'язані із док-

триною парламентського суверенітету, а саме переконання, що «не існує жодних правових обмежень для парламенту Сполученого Королівства та він має право приймати або скасовувати будь-який закон. Таким чином, жодна особа чи орган не має права нехтувати цим правилом». Приєднання Великобританії до Європейських співтовариств зумовило необхідність прийняття *European Communities Act 1972*, що регулював питання дії права ЄС. Так, в пункті 2.1 даного Акта вказано, що «всі права, повноваження, відповідальність, зобов'язання та обмеження, котрі час від часу створюються виникають з договорів, та усі засоби захисту і правила процедури, які час від часу виникають з договорів та з'являються на їх основі, мають пряму силу і повинні застосовуватися в Сполученому Королівстві без подальшого введення в дію, повинні бути визнані та діяти, їм необхідно слідувати і відповідним чином здійснювати». Таким чином, завдяки цим положенням принцип прямої дії права ЄС знайшов своє втілення в конституційному акті Великої Британії. Що цікаво, питання, чи є можливим подальше існування доктрини парламентського суверенітету в Сполученому Королівстві стало предметом розгляду справ *R (Factortame Ltd) v Secretary of State for Transport*, де було вирішено, що «якщо права, передбачені правом Співтовариств є, прямо застосовуються на користь сторони, подала апеляцію, ці права превалюють над національним законодавством, суперечить їм, навіть якщо воно було прийнято пізніше». Цікаво, що в одному з рішень, було відзначено, що «хоча верховенство в рамках Європейських Співтовариств права Співтовариств над національним правом держав-членів не завжди було притаманне *E.E.C. Treaty* (Римському Договору, зараз діє як ДФЕС), але воно було чітко визначено в практиці Європейського Суду Справедливості (тобто Суд ЄС) задовго до приєднання Сполученого Королівства до спільнот. Таким чином, то обмеження суверенітету парламенту, яке було введено *European Communities Act 1972* року було повністю добровільним. Згідно з умовами цього Акта завжди було зрозуміло, що обов'язком суду Сполученого Королівства при прийнятті рішень було нехтування будь-якою нормою національного права, якщо вона суперечила прямо застосовується праву спільнот. Аналогічним чином, коли рішення Європейського Суду Справедливості проявляли певні сфери правового регулювання, де статутне право не імплементувала належним чином директиви, Парламент завжди лояльно брав на себе зобов'язання зробити швидко відповідні поправки. Дискусії про існування парламентської суверенітету в таких умовах в британських умовах призвели врешті-решт до прийняття *European Union Act 2011* року, ст. 18 якого передбачає, що «безпосередньо застосовується або чинне право ЄС визнаються і діють в праві Сполученого Королівства тільки в силу Акту Парламенту» [1].

За Конституцією Німеччини, правовою основою для членства в ЄС виступає перш за все ст. 24 Конституції, котра визначає, що «Федерація може передати суверенні повноваження міжнародній організації шляхом прийняття закону». Однак безпосередньо питань, пов'язаних з член-

ством в Європейському Союзі присвячена ст. 23 ч. 1 якої визначає, що «з метою побудови об'єднаної Європи Федеративна Республіка Німеччина бере участь у розвитку Європейського Союзу, що бере на себе відповідальність поважати демократичні, соціальні та федеральні принципи, принцип верховенства права, принцип субсидіарності, і який гарантує такий рівень захисту основних прав, зміст яких відповідає тому, який закріплений в Основному Законі». Також ця стаття встановлює, що Бундестаг і Бундесрат має право звернутися до Суду ЄС у разі порушення законодавчим актом ЄС принципу субсидіарності (23 (1a)) Бундестаг, а також Землі (через Бундесрат) беруть участь у справах, пов'язаних з Європейським Союзом (23 (2)) і ряд інших. Ряд положень міститься і в інших статтях, наприклад, ст. 28 передбачає, що особи, котрі мають громадянство будь-якої держави-члена ЄС мають право обирати та бути обраними на місцевих виборах відповідно до права ЄС; ст. 45 передбачає створення Комітету у справах ЄС; ст. 88 передбачає можливість передачі окремих повноважень від Федерального Банку до Європейського Центрального Банку та деякі інші. Таким чином, аналіз Конституції ФРН дозволяє стверджувати, що в ній закріплено ряд положень, пов'язаних із діяльністю ЄС, і вона знала певних змін для того, щоб відповідати положень права ЄС. Як бачимо, в даній Конституції теж згадується можливість передачі суверенних повноважень. Деякі питання дії права ЄС в Німеччині викликали розгляд Конституційним Судом ФРН окремих справ. Так, у справі *Solange I* в 1974 році Суд визнав, що «поки визнання прав людини Європейським Співтовариством не досягло того рівня, який є забезпечений нормами Конституції, німецькі суди мають право ставити питання про конституційність вторинного права Співтовариств», що могло потенційно привести до невизнання дії права Співтовариств. Згодом, уже в 1986 році у справі *Solange II* Конституційний Суд ФРН зазначив, що «поки Європейські Співтовариства, зокрема європейське прецедентне право, в загальному забезпечують ефективний захист основних прав ... і поки право Співтовариств можна розглядати змістовно аналогічним захисту основних прав, потрібно Конституцією, і поки воно охороняє необхідний обсяг основних прав, Федеральний Конституційний Суд більше не поширювати свою юрисдикцію на вирішення питань про можливість застосування вторинного права ЄС...» [2, с. 120]. Таким чином, в даному рішенні Федеральний Конституційний Суд залишив потенційну можливість для конституційного контролю, єдиним критерієм для котрого може вважатися більший рівень захисту основних прав Конституції, визнаючи за нею пріоритет у випадках недостатності захисту прав законодавством ЄС. Однак уже в 1993 році в *Maastricht Judgment* Федеральний Конституційний Суд вирішив, що «акти публічної влади наднаціональної організації, яка є окремою від державної влади держав-членів ... можуть вплинути на гарантії, передбачені Основним Законом, і обов'язки Федерального Конституційного Суду, які включають в себе захист основних прав в Німеччині, і не тільки по німецьких урядових установ. Однак Федеральний Конституційний Суд здійснює свою юрисдикцію

щодо застосування похідного права Співтовариства в Німеччині «в кооперації» з Європейським Судом Справедливості».

Конституція Італії також містить деякі положення, пов'язані з членством в Європейському Союзі. Основою для цього є стаття 11 Конституції, згідно з якою «Італія погоджується на умовах рівності з іншими державами, з обмеженнями суверенітету, які можуть знадобитися для забезпечення світового порядку, забезпечує мир і справедливість між державами». Містяться також і норми, що стосуються вже безпосередньо взаємодії з ЄС – загальні державні органи, відповідно до права ЄС, повинні забезпечити збалансовані бюджети і стабільність державного боргу (ч. 1 ст. 97); законодавча влада покладається на державу і регіони відповідно до Конституції і з обмеженнями, що впливають із законодавства ЄС і міжнародних зобов'язань (ч. 1 ст. 117) і деякі інші. М. Ізенбер, аналізуючи досвід Італії щодо конституційних змін в цій державі у зв'язку з членством в Союзі приходять до висновку, що питання співвідношення права ЄС з італійським правом стали предметом розгляду Конституційного Суду. Так, в даній роботі стверджується, що «в справі Frontini в 1973 році італійський Конституційний Суд визнав Верховенство права ЄС, хоча і з певними обмеженнями ... Конституційний Суд визнав, що право Співтовариств є відокремленим від міжнародного права і внутрішньодержавного права держав-членів і визнав, що право Співтовариств і національне право є «автономними і певними правовими системами, хоча і скоординованими відповідно до розподілу влади, встановленого Договорами». Таким чином, в цьому рішенні теж визначається правова природа правової системи ЄС. Згодом, вказує автор, «італійський Конституційний Суд визнав, що він буде продовжувати здійснювати нагляд за діяльністю органів Союзу для того, щоб переконатися у відсутності порушень основоположних прав або основних принципів італійського конституційного правопорядку». Отже, можемо спостерігати схожу ситуацію, як і в Німеччині, коли незважаючи на визнання верховенства права ЄС і внесення змін до Конституції, Конституційний Суд все ще залишив за собою потенційну можливість здійснювати нагляд за діяльністю органів ЄС, якщо вони будуть порушувати основоположні права або основні конституційного правопорядку. Така практика як італійського, так і німецького Конституційного Суду настановує на думку, що визнання верховенства права ЄС функціональний характер, і воно є допустимим до того моменту, поки не порушує основні конституційні гарантії, встановлені національним правом. Зрештою, це цілком відповідає сучасному розумінню права, коли основним є ефективний захист прав людини, дозволяє при необхідності відходити від таких принципів як верховенство права ЄС [3, с. 71].

За Конституцією Франції, то крім загальної норми ст. 55, згідно з якою належним чином укладені і ратифіковані договори з моменту свого опублікування мають вищу юридичну силу ніж національне право, вона містить окремий розділ XV «Про Європейський Союз». У ньому містяться норми, що передбачають підстави участі Франції в Союз. Зокрема, «Республіка бере участь в Євро-

пейському Союзі, створеному державами, вільно вирішили здійснювати частину своїх повноважень в загальному, в силу Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу, як вони впливають з Договору, підписаного в Лісабоні 13 грудня 2007 року» (ст. 88-1; як бачимо, Конституція містить посилення безпосередньо на установчі договори). Також передбачено положення, згідно з яким «статуту визначають правила, що стосуються Європейського ордеру на арешт згідно актів, прийнятих установами Європейського Союзу» (ст. 88-2). Також передбачено право голосувати на місцевих виборах, а також балотуватися на них громадянам Союзу, які проживають у Франції, однак із застереженням, згідно з яким вони не можуть ні займати посаду мера або його заступника, ні брати участь у виборах в Сенат. Умови на участь у виборах громадян ЄС передбачаються законом (ст. 88-3). Наступні кілька статей стосуються в основному взаємовідносин законодавчої та виконавчої гілок влади з органами Європейського Союзу. Передбачено також обов'язок призначення референдуму в разі ратифікації договору про приєднання нових держав до Європейського Союзу (ст. 88-5). Таким чином, французька Конституція досить прогресивно вводить в своєму тексті окремий розділ з питань участі в ЄС, на відміну від, наприклад, Конституції ФРН.

Науковці відзначають, що важливим питання конституційного регулювання є взаємини між національними судами та Європейським Судом Справедливості, зокрема щодо верховенства права Суду над національним правом. Як бачимо, з аналізу конституційних змін декількох держав-членів ЄС, основні з них стосуються можливості передачі суверенних повноважень в міжнародні організації. Також Конституції можуть містити деякі інші положення (наприклад, з виборів до органів місцевого самоврядування громадянами іншої держави-члена ЄС, передбачено установчими договорами, з проаналізованих нами Конституції стає зрозумілим, що це положення теж намагалися відобразити саме на конституційному рівні). Однак за принципом верховенства права ЄС і співвідношення його з національним правом, Конституції таких положень не містять. Це пов'язано, перш за все, з тим фактом, що навіть самі установчі договори не містять положення про верховенство права ЄС (це одне зі спірних положень ще проекту Конституції для Європи, не знайшло свого втілення в Лісабонському договорі).

Найзручніший спосіб виглядає думка автора, згідно з якою національні суди, при інших рівних умовах, спрямовані на врегулювання питання верховенства права ЄС таким чином, що тягне за собою найменше порушення конституційного ладу. По суті, їх діяльність в цій сфері зводиться до якомога більш оптимального врегулювання проблемних питань, які виникають. Згодом автор наводить цілком логічний аргумент, що впливає з договірної суті міжнародного права, стверджуючи, що «держави-члени ЄС (крім шести держав-засновників), приєднуючись до Союзу, прекрасно знали умови членства, в тому числі існування правової системи ЄС, центральною частиною якої є доктрина верховенства. Для таких держав спроба надалі якимось чином обійти

норми права ЄС була б дією, може зашкодити умови договору, з якими вони погодилися шляхом вступу в Союз. Той факт, що подальші зміни в установчих договорах не торкнулися суті прецедентного права Співтовариств, так само передбачає договірне обґрунтування того, що первинні шість держав також повинні дотримуватися цих норм» [4, с. 45]. На нашу думку, саме в договірній природі Союзу і можна знайти належне обґрунтування доктрині верховенства, і в цій цитаті П. Крейга містяться чіткі обґрунтування на користь цієї думки. Держави-члени добровільно, за допомогою інструментів міжнародного права, шляхом укладення або приєднання до міжнародного договору погодилися на передачу своїх суверенних повноважень з окремих питань в Союз для досягнення загальних цілей. Заперечення основоположного правового принцип не лише міжнародного права, а й права в цілому – *acta sunt servanda*, призвело б до краху будь-яких сучасних уявлень про право, і є неприпустимим. І механізм виходу з ЄС дозволяє будь-якій державі здійснити своє волевиявлення і вийти з Союзу в разі незгоди з його діяльністю. І хоча держави-члени ЄС внесли зміни в свої Конституції, щоб уникнути потенційних конфліктів між національним правом і правом ЄС, все ж в окремих судових рішеннях, проаналізованих нами вище, можна знайти підтвердження того, що право ЄС ніяк не може суперечити основоположним конституційним нормам. Зрештою, критерій, введений в *Solange cases*, а саме невтручання Федерального Конституційного Суду Німеччини в питанні визнання дії права ЄС до того моменту, поки воно не суперечить основам конституційного ладу Німеччини, теж пов'язаний з договірної правовою природою права ЄС [6, с. 87].

Мабуть нормативне підґрунтя з цих питань можна знайти в ст. 4 (2) ДЕС, згідно з якою «Союз поважає рівність держав-членів в рамках даних договорів, а також їх національну ідентичність, властиву їх фундаментальним структурам, політичним і конституційним, включаючи регіональним і місцевим самоврядуванням. Він поважає їх основні державні функції, включаючи територіальну цілісність держави, дотримання прав і порядку і забезпечення національної безпеки. Зокрема, національна безпека залишається у виключній відповідальності держав-членів». Як відзначають вчені «ця стаття може розглядатися як об'єднуюча судову практику численних національних конституційних судів про співвідношення національного права і права ЄС. Ця стаття не тільки вимагає поваги до національної конституційної ідентичності, але і з неї можна зрозуміти дозвіл для національних конституційних судів накласти, при певних умовах, конституційні обмеження на примат права ЄС». Цікавий висновок, і хоча це норма і не вказує безпосередньо на таку можливість, а лише кілька декларативно свідчить принцип поваги ЄС до держави та її національної ідентичності, на нашу думку, правова система ЄС демонструє реальне, а не декларативне втілення правових принципів в практику. Це як раз той випадок, коли правовий принцип не залишається мертвою декларативною нормою, а реально діє, і саме з його положень виводяться інші норми.

І саме тому, автори дослідження пропонують вивести ст. 4 (2) ДЕС наступні положення:

1) ця стаття є проявом європейського складеного (composite) конституціоналізму в якому право ЄС і національне конституційне право тісно взаємодіють у визначенні національної ідентичності;

2) принципи національного конституційного права, є захищені національними конституційними судами є парадигмою щодо з'ясування змісту національної ідентичності;

3) національна ідентичність, однак, не користується абсолютним захистом відповідно до права ЄС, повинна бути збалансована, для того, щоб принцип однакового застосування права ЄС діяв; імплементація цього принципу є завданням як Суду ЄС, так і національних конституційних судів як складових системи складеного конституційного правосуддя;

4) це взаємодія між Судом ЄС і національними конституційними судами слід розглядати як механізм поділу влади.

Отже, для вирішення питання хто має владу вирішувати питання про національну ідентичність не має чіткої відповіді, так само як немає своєрідного органу останньої інстанції, який міг би винести рішення. Тому щоб уникнути потенційних конфліктів можливо в першу чергу завдяки взаємній згоді на співпрацю.

Як бачимо, на нашу думку таке рішення даного питання містить кілька переваг.

Перш за все, це свідчить про відхід від ідеї чистого нормативізму, коли ми не тільки не вирішуємо традиційне юридичне питання «яка ж норма наділяється вищу юридичну силу», а й вважаємо його першочерговим в питанні потенційних протиріч між правом ЄС і конституційним правом держав членів.

По-друге, дієвість права ЄС свідчить про його практичну спрямованість, позбавлену догматичних уявлень, яка має на меті забезпечити максимальну гарантію прав людини.

По-третє, примат права ЄС і принцип верховенства конституційних норм держав-членів хоч з першого погляду і повинні суперечити один одному, але не суперечать, і таке тлумачення дається як на доктринальному рівні, так і рівні судовому, що є своєрідною реалізацією концепції «живого права», права динамічного, пристосованого до реальних потреб.

По-четверте, в основу вирішення конфліктів покладено критерій максимального забезпечення належного рівня захисту прав людини, дозволяє в необхідних випадках відійти від принципу примату права ЄС, якщо воно суперечить конституційним положенням, які гарантують кращий рівень захисту прав людини [6].

Висновки. Отже, можемо підсумувати, що конституційні-трансформації в державах-членах ЄС охоплюють собою два основних аспекти. Це введення в національні Конституції положень про можливість певного обмеження суверенітету або його передачі, а також деяких питань, традиційно визначаються на конституційному рівні і регулюються нормами ЄС, тобто приведення Конституції відповідно до цих норм, а також вирішення питань про співвідношення конституційного права і права ЄС. І якщо висновок про примата права ЄС над звичайним національ-

ним правом не викликає сумнівів, то за таким над конституційним правом практика пішла по шляху врегулювання цього питання на судовому рівні, не вирішуючи безпосередньо питання про ієрархії правових норм, але втілюючи більш

прогресивні і сучасні ідеї за цільовим і функціонального призначення права ЄС, таким чином реалізуючи на практиці і стверджуючи своєрідну дворівневу систему конституційного права – національне і наднаціональне, в їх взаємодії

Список літератури:

1. Мацькевич М. М. Міжнародні акти з прав і свобод людини і громадянина. М. М. Мацькевич. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2014. Вип. 19. С. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2014_19_10
2. Яцишин Н.Г. Теорія і практика застосування чинного вітчизняного та міжнародного законодавства в сучасних умовах : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 12-13 лютого 2011 р.). Одеса : у 3-х частинах. Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2011. Ч. 1. С. 120–122.
3. Право Європейського Союзу : підручник / під ред. В.І. Муравйова. Київ : Юрінком Інтер, 2011. С. 520–527.
4. Право Європейського Союзу : підручник / під ред. Г. А. Петрова. Вид. 9, змінено і доповнено. Харків : Право, 2019. 442 с.
5. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного суду ООН : Статут Міжнародної організації від 26.06.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
6. Криза Європейського Союзу в світлі конституціоналізації міжнародного права (Есе до питання про конституцію Європи). Юрген Хабермас. Інститут Макса Планка з зарубіжних публічно і міжнародним правом. Дайджест публічне право. Випуск 2 (2013), 1, 1–53. URL: http://dpp.mpil.de/02_2013/art2_1.cfm

References:

1. Matskevich M.M. (2014) International acts on human and civil rights and freedoms. *Rights Bulletin of the University "KROK"*, vol. 19, pp. 56–61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2014_19_10
2. Yatsyshyn N.H. (2011) Theory and practice of application of the current domestic and international legislation in modern conditions: Proceedings of the International scientific-practical conference (Odessa, Ukraine, February 12-13, 2011). Odessa: in 3 parts. Odessa: NGO "Black Sea Law Foundation", part 1, pp. 120–122.
3. European Union law: a textbook (2011) / ed. V.I. Muravyova. Kyiv: Yurinkom Inter, pp. 520–527.
4. European Union law: textbook (2019) / ed. G.A. Petrov. Vol. 9, changed and reports. Kharkiv: Pravo, 442 p.
5. Charter of the United Nations and the Charter of the International Court of Justice: Charter of the International Organization of June 26, 1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
6. The crisis of the European Union in the light of the constitutionalization of international law (Essays on the Constitution of Europe). Jürgen Habermas. Max Planck Institute for Foreign Public and International Law. Public Law Digest. Issue 2 (2013), 1, 1–53. URL: http://dpp.mpil.de/02_2013/art2_1.cfm

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-61>

УДК 342.591

Мельченко В.І.¹

Донбаська державна машинобудівна академія

Деркаченко Ю.В.²ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет
імені академіка Юрія Бугая»

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЯ

Анотація. Корупція негативно впливає насамперед на реалізацію прав народу (принцип рівності громадян перед літерою закону). Поширюючись на майже всі сфери життя, корупційні злочини заважають мотивувати українців до гідного життя, прищеплювати повагу до правозахисної системи. У населення через викривлення поняття корупції, як негативного явища, недостатньо прагнень у дотриманні правопорядку. Корупційні правопорушення стосуються кожного громадянина України, бо через злочинну діяльність страждає якість життя, зменшується рівень доходів через тіньову економіку. Корупція істотно підвищує криміногенну обстановку в країні, деморалізуючи суспільне ставлення до діянь чиновників, високопосадовців. Громадяни України не поспішають втручатися у боротьбу з корупційними складовими життя через формування моральних деформацій сприйняття корупції. Успішне розв'язання корупції в Україні – надзвичайно важлива проблема. Для успішної антикорупційної діяльності знадобиться поглиблене вивчення корупції, виходячи з принципів системної методології, використовуючи позиції юридичних і політичних інституцій, соціально-філософських, економічних наук, соціологічних досліджень стосовно змісту корупції, відношення суспільства до корупційних діянь. Для ефективної боротьби з корупцією необхідно провести ґрунтовне дослідження задля чіткого розуміння суті цього явища. Досліджуючи інформацію з аналітичних джерел (офіційних документів), можна зробити наступний висновок: корупційна діяльність в Україні тісно переплітається з організованими злочинами, правопорушеннями в економічній сфері. Ці ж дані є і в відомостях, які подаються в прогнозах, програмах, що націлені на боротьбу з суспільно-небезпечними злочинними проявами.

Ключові слова: корупція, хабарництво, державне управління, вища освіта.

Melchenko Vitaliy

Donbass State Machine-Building Academy

Derkachenko Yuliia

Academician Y. Bugay International Scientific Technical University

MAIN SCIENTIFIC APPROACHES OF INTERPRETATION OF THE CONCEPT OF CORRUPTION

Summary. Corruption has a negative impact primarily on the realization of the rights of the people (the principle of equality of citizens before the letter of the law). Extending to almost all spheres of life, corruption crimes hinder motivating Ukrainians to live a dignified life, instilling respect for the human rights system. Due to the distortion of the concept of corruption as a negative phenomenon, the population lacks the desire to maintain law and order. Corruption offenses affect every citizen of Ukraine, because the quality of life suffers due to criminal activity, the level of income decreases due to the shadow economy. Corruption significantly increases the criminogenic situation in the country, demoralizing public attitude to the actions of officials and high-ranking officials. Citizens of Ukraine are in no hurry to intervene in the fight against corruption in life through the formation of moral distortions in the perception of corruption. Successfully tackling corruption in Ukraine is an extremely important issue. Successful anti-corruption activities will require in-depth study of corruption, based on the principles of systemic methodology, using the positions of legal and political institutions, socio-philosophical, economic sciences, sociological research on the content of corruption, society's attitude to corruption. In order to effectively fight corruption, it is necessary to conduct a thorough study in order to clearly understand the essence of this phenomenon. Examining the information from analytical sources (official documents), we can draw the following conclusion: corruption in Ukraine is closely intertwined with organized crime, offenses in the economic sphere. The same data are available in the information provided in the forecasts, programs aimed at combating socially dangerous criminal acts. The aim of the study. Drawing on the modern views of scientists to study the nature of corruption. Methods, object and subject of research. The following methods were used in the study: comparative analysis, systematization of modern scientific works and legislation. The subject of the research is the norms of anti-corruption legislation, specialized literature concerning the problems of effective counteraction to corruption offenses, normative-legal acts.

Keywords: corruption, bribery, public administration, higher education.

Постановка проблеми. В Україні є багато проблемних моментів у всіх сферах життя. Одна з найгостріших проблем, що стоїть перед суспільством країни (суб'єктами), – корупція. Розвиток України гальмує саме корупція, негативно

впливаючи на суспільство в цілому, руйнуючи окремі особистості, у яких викривляється сприйняття відповідних хабарницьких правопорушень.

Наразі у всіх владних інституціях можна побачити корупційні злочини, які вчиняє чимало

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5492-8902>

² ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3019-9730>

громадських діячів, політиків та інших державних службовців. Наочно оцінити негативний вплив корупції на становлення громадянського суспільства може кожен українець. Цей вплив з кожним днем стає все більш помітним та неоправданим, бо корупція формує справжню загрозу національній безпеці держави.

Аналіз досліджень та публікацій. Багато вітчизняних дослідників та науковців займаються тривалий час вивченням поняття корупції, її сутності. Серед найбільш цікавих аналітичних праць з вивчення питань корупційної діяльності та протидії хабарництву можна виділити публікації наступних науковців: А.Я. Естрін, Ю.А. Комісарчук, В.В. Побережний, І.Ю. Тимофеева, Є.В. Невмержицький, А.С. Політова, М.В. Фоміна, В.І. Франчук, Л.Г. Коваль, Н.В. Кузнецова, В.О. Криволапчук, С.М. Клімова, В.В. Кузьменко та інші.

Не дивлячись на існування багатьох напрацьованих у питанні корупції та її протидії, на науковому рівні ця проблема вивчена недостатньо. Недопрацьованими залишаються дослідження з питань корупційних діянь в залежності від їх впливу на суспільство та життя, сфер їх розповсюдження. Аналізуючи хабарництво існуючим підходом (через обмежене законодавством коло впливу), виникнення корупційних зв'язків серед державних службовців приватного сектору та посадовців виключає їх відповідальність за вчинення корупційних злочинів. Через це страждає ефективність проведення антикорупційної політики.

Мета дослідження. Головна мета це спроба дослідити у широкому розумінні сутність корупції, роблячи висновки, опираючись на сучасні погляди науковців стосовно корупції, її сфери впливу на життя, наслідків; запропонувати авторське визначення поняття «Корупція».

Виклад основного матеріалу. Щоб ефективно протидіяти корупційним злочинам, долати їх наслідки, не обійтися без всебічного вивчення та аналізу (дослідження) цього негативного явища. Безсумнівно, суспільству необхідно повне обґрунтоване наукове визначення поняття «Корупція» задля однозначного його трактування. Проте наразі деякі науковці підкреслюють, що уніфікація визначення «Корупція» недоступна у сучасних умовах. Єдине поняття корупції та визначення універсального методу її протидії – складний процес, побудований на еволюції суспільства.

Проблема полягає ще і в тому, що корупція проявляється завжди по різному, змінними залишаються і її причини, наслідки. У різноманітності проявів корупційних діянь вирішальне значення мають багато факторів, серед яких традиції народу, етнічні особливості, релігійність та традиції, національність, менталітет. Не менш важливий фактор – правові аспекти.

На сьогоднішній день можна виділити 2 основних підходи до тлумачення поняття «Корупція»: класичний та сучасний методи.

Класичний підхід до формування терміну «Корупція» користується задля загальної характеристики морально-етичного стану суспільства. Дотримувалися цих поглядів на корупційні правопорушення філософи Аристотель та Платон, політичний діяч Макіавеллі та історик Фукідід. Перша згадка про корупцію, як хабарництво

та підкуп, належить до таких часових рамок, як розквіт цивілізації Межиріччя.

В політичному ключі поняття корупції вперше було використане Аристотелем, що визначив цю проблему, як тиранію (корумпованість форми монаршого правління). Соціальне визначення терміну «Корупція» популяризовано в римсько-античну епоху.

Сучасний підхід до тлумачення корупції ґрунтується на використанні 2-х напрямків. Перший термін формується у сенсі синоніму, розкриваючи подібні злочини продажністю службових діянь. Список посадових злочинних правопорушень постійно розширюється, додаючи до класичного простого роз'яснення корупції (хабарництво та підкуп) такі дії, як підкуп виборців, розтрата коштів, вимагання, протекціонізм та багато іншого. Другий напрямок розглядає корупцію, як специфічність поведінки посадової особи, яка насамперед пов'язана зі зловживанням влади та службовим становищем в особистих цілях.

Найбільш точне, на нашу думку, тлумачення поняття «Корупція» запропонував Є. Невмержицький, що доцільно підкреслив дефініцію з точки зору законодавства. Корупція – це діяльність держслужбовців, що базується на зловживанні їх службовим становищем задля отримання незаконних пільг та прибутків матеріального характеру. Зловживання владою задля збагачення пов'язане з організованою злочинністю [8, с. 71].

Доктор юридичних наук В.О. Криволапчук [20] дає наступне визначення (характеристику) корупції. Це складне соціальне явище, що потрібно розглядати в багатьох аспектах (моральні, економічні та правові норми). Він підкреслює, що корупційні діяння в сучасному розумінні – розгалужена система злочинних відносин, що укорінилися окрім державних структур, у інших галузях. Зокрема, це кредитно-фінансова та зовнішньоекономічні системи, всі ланки влади, діяльність бізнесу.

Історично склалося, що в Україні корупція розвивалася та процвітала (укріплювалася) досить тривалий час. Але в обігу серед провідних діячів та науковців термін «корупція» почав вживатися лише в 1913 році (робота А.Я. Естрін «Посадові злочини»). Реальні корупційні злочини (прояви продажності та підкупу чиновників державних установ) в Україні, з якими боролися правоохоронні органи протягом другого тисячоліття (друга половина цього проміжку часу), була оцінена А.Я. Естріном. Він зазначив, що спрощене визначення корупції – продажність та можливість підкупу посадових осіб, державних чиновників, громадських діячів та політиків взагалі [4, с. 28].

Наукові діячі В.В. Кузьменко та М.В. Фоміна [21] зазначили у своїх напрацюваннях, що визначати термін корупції, розглядати сутність цього явища потрібно у рамках взаємозв'язку цих правопорушень зі сферою суспільних відносин. З цього боку, корупцію можна трактувати, як особливий тип відносин обміну, до яких входять окремі громадяни та різні інститути. Всіх учасників корупційних взаємовідносин можна оцінити, як єдиний соціальний організм.

Багато науковців [14; 15; 21] підкреслюють, що наведений приклад не може вважатися по-

вним, бо не включає всі можливі прояви корупції. Вчені-правознавці України говорять, що антикорупційна політика держави не може базуватися лише на протидії хабарництву, бо подібні правопорушення – одне з примітивних та відомих форм прояву корупційних злочинів. Корупційну сутність наразі має багата кількість злочинних діянь у різних сферах життя, тому ці злочини підпадають під дію правового захисту держави.

Корупція активно проявляється та укорінюється не тільки у сфері муніципального та державного управління, а й активно використовується у приватному секторі. Правова система наразі не може точно кваліфікувати подібні випадки корупційних схем, унеможливує правовий вплив на відносини приватного сектору.

Міжнародним співтовариством сформовані стандарти визначення корупції. Основна відмінність тлумачення корупції міжнародних конвенцій у порівнянні з українським законодавством – відсутність чіткості у визначенні поняття «Корупція». Для визначення корупційних відносин використовується перелік злочинів, що прийнято вважати корупційними. Дослідники погоджуються з подібним широким тлумаченням цього негативного явища, бо завдяки цьому на міжнародній правовій арені створено більше умов для застосування у широкому сенсі антикорупційного законодавства.

Палермська конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р. вважає корупцією організованою злочинністю. У ній виділено 3 рівня корупційних діянь: в області державного управління; у сфері комерційних відносин; на високому рівні: у політиці, адміністраціях, фінансових установах. Останній вид корупції має руйнівний вплив на економіку та державу в цілому.

В основу Конвенції ООН проти корупції покладені положення з Палермської Конвенції. Вона зазначає, що до переліку корупційних злочинів слід віднести: підкуп державних посадових осіб (іноземних та національних), осіб, що займають посади у міжурядових організаціях; розкрадання майна державною посадовою особою, неправомірне привласнення грошових коштів або нецільове використання майна; зловживання осіб в корисливих цілях свого службового становища; незаконне збагачення державної посадової особи; розкрадання майна чи коштів в приватному секторі, підкуп; відмивання доходів, що були отримані незаконним шляхом (через тіншові схеми); перешкодження правосуддю.

Формування підходу до корупційних злочинів можна побачити в Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб. Ці норми були прийняті 12 грудня 1996 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. У цьому документі корупція представлена у «вчиненні особами певних дій чи бездіяльності при виконанні своїх посадових обов'язків, спроба вимагати чи приймати подарунки, що служать стимулом (обіцянку) виконати незаконні дії, коли має місце така дія або бездіяльність».

У більш широкому сенсі уявлення про корупцію, що є негативним соціальним явищем, міститься в довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією. В ньому йдеться про

те, що корупцію не можна вважати лише підкупом чи хабарництвом. Це зловживання державною владою, маючи на меті одержання вигоди в особистих інтересах. Рада Європи визначає корупцію, як хабарництво та іншу поведінку осіб, на яких покладене виконання певних обов'язків приватного сектору чи держави, що призводить до вчинення державною посадовою особою, незалежним агентом чи приватним співробітником правопорушень, які мають на меті одержання для себе чи інших осіб будь-яких незаконних переваг (вигод).

Підсумовуючи міжнародно-правові тлумачення поняття корупції, що викладені в офіційних документах Ради Європи та ООН, визначення корупції наступне: це зловживання державною владою для особистих переваг (одержання матеріальних чи нематеріальних цінностей), в цілях груп та третіх осіб. Визначення допомагає зрозуміти, що корупція набагато ширша за хабарництво та підкуп. Вона охоплює непотизм (підтримка та заміщення вигідних (прибуткових) посад родичами та друзями) та численні форми привласнення суспільних коштів з метою особистого використання.

Антикорупційні міжнародні договори (Конвенції ООН проти корупції 2003 року [11], Конвенції Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 року [12]) містять остаточно визначені норми, які стали після ратифікації Україною цих міжнародних документів у 2006 році частиною української правової системи.

Найкоротше сучасне визначення корупції було сформульовано Джозефом Сентуріа (Joseph Senturia): «зловживання суспільною владою заради вигоди». Сутність корупційних діянь в сучасних умовах, визначення їх змісту – досить складна задача для правової системи України. Наразі корупція проникла в усі сфери суспільних відносин. Так формуються стійкі форми, що здатні оманливо показати громадянам, що корупція – частина життя і її неможливо подолати.

Не дивлячись на всі проблеми корупції та її протидію в Україні, сутність цих діянь (внутрішній зміст) одна – це використання людиною своїх повноважень (влади) задля отримання «наживи». Подібні діяння демонструють деморалізацію суспільства, легковажне відношення до моральних принципів та законів.

Основа негативного ставлення до корупції з давніх часів до сьогодення – раціональність особи, наділеною владою, її звички підпорядковуватися у роботі нормам права та моральним принципам. Подібні основи закликають провладних осіб (чиновників, депутатів, держслужбовців, підприємців та інших громадян) утримуватися від зловживання владою, відповідати принципам суспільного права (ніяк себе не виділяючи).

Тлумачний словник С.І. Ожегова містить наступну характеристику корупції: «руйнування моральних засад у посадових осіб, політичних діячів, що виражається у хабарництві, протизаконному збагаченні, розкраданні, а також зрощуванні кримінальності» [3, с. 445].

У Великому тлумачному словникові сучасної української мови термін «Корупція» має декілька визначень:

1. Це неправомірні діяння осіб, що уповноважені на виконання державних функцій, спрямовані на беззаконну експлуатацію наданих їм функцій (повноважень) з метою отримання від них послуг, матеріальних благ, а також інших вигод.

2. Це безпосереднє користування посадовою особою свого становища з метою індивідуального збагачення.

3. Це підкупність, корумпованість держслужбовців, громадських функціонерів.

Юридична енциклопедія трактує корупцію злочинним діянням в політичній сфері, державному управлінні, що базується на використанні службовцями владних повноважень, довірених їм посадових повноважень для власного збагачення [6].

Етимологічно «корупція» утворилась від 2-х латинських слів «correi» та «gumpere». В перекладі correi – неминуча причетність до однієї справи декількох представників сторін. Rumpere – руйнувати, порушувати, шкодити, розтлівати та скасовувати.

Характерна ознака корупційного злочину – конфлікт, що виникає між особистими інтересами працедавця посадової особи та її діями. Це може бути конфліктна ситуація між суспільними інтересами та діями конкретної особи. Найчастіше корупційні правопорушення можна віднести до шахрайства проти державної влади.

Юридичний словник Генрі Блека корупцію визначає наступним чином: «це дія всупереч прав та обов'язків, що не сумісна зі службовими обов'язками особи, яка неправомірно користується власним статусом з метою отримання вигод та інших переваг собі чи іншим особам» [7].

І.Ю. Тимофеева вважає, що корупцію може вчинити будь-яка людина, у якої є влада користування ресурсів. Якщо службовець починає діяти на свій розсуд, нехтуючи своїми посадовими обов'язками, моральністю та законом, це і є корупційний злочин. Його можуть вчинити співробітник правоохоронних органів, лікар, викладач, бізнесмен, суддя, депутат, чиновник та інші особи. Головний стимул до вчинення корупційних злочинів – шанс отримати прибуток (економічну вигоду) завдяки використанню повноважень. Головний чинник, який може спинити корупціонерів, – ризик викриття злочину, страх отримати покарання за правопорушення [3, с. 5].

Професору Н.В. Кузнецову належить думка, що корупцію не можна визначати у вузькому сенсі (як правовий злочин). Необхідно розглядати корупційні діяння, як економічне, соціальне явище, засноване на порушенні норм моралі. Вони шкодять функціонуванню на державному рівні правових відносин, моральних норм суспільства [9, с. 21–26; 10, с. 106]. З цього можна зробити наступний висновок: сутність корупції – природа людини, яка здатна робити вчинки в певних обставинах, всупереч принципам виховання та моралі.

Проблема процвітання корупції у межах України полягає в тому, що, не дивлячись на проголошення побудови держави на основі принципів демократії та права (як у розвинутих Європейських країнах), наразі законом легалізуються суспільні корупційні відносини. Суспільство

розглядає прагнення нажитися – нормою поведінки, що повністю суперечить концепції побудові демократичної держави, верховенства права.

Проблема поглиблюється тим, що корупціонери (чиновники, підприємці та інші особи) вважають свої прагнення до збагачення – демократичними правами. Ця думка спотворює принципи демократії, культури, моральності. Наразі вчені та дослідники опрацьовують наукове осмислення цієї негативної складової українського суспільства задля об'єктивної оцінки та розробці ефективних методів протидії корупції.

Деякі країни Європи (наприклад, Данія та Фінляндія) не використовують поняття корупції. Воно розкривається в окремих правопорушеннях, прописаних у законодавстві. Зокрема, Франція терміном «Корупція» позначає близько 20-ти складників кримінальних злочинів. В сукупності подібні правопорушення мають кваліфікуючі ознаки – забезпечення безпідставних благ (ст. 432-14 Кримінального кодексу), незаконне використання довіри фірми чи майна (ст. 425-4, 437-3, 460, 464 Закону про компанії) чи інших [20, с. 19].

Розмите визначення корупції у законодавствах України та інших держав викликає у наукових колах, серед юристів-практиків певні дискусії. Протиріччя викликає норма, яка вважає корупцією прийняття пропозиції чи обіцянка неправомірної дії. Логічно сформулювати, що корупційний злочин є згода на одержання неправомірної вигоди у будь-якій існуючій формі: усна домовленість, письмова угода чи інший вид. Проблема полягає в тому, що для притягнення корупціонера до відповідальності потрібно довести факт корупції. Якщо «обіцянку» в письмовій формі можна вважати доказом вчинення правопорушення, то підтвердити усну згоду неправомірних дій посадової особи майже неможливо.

Ст. 1 Закону «Про боротьбу з корупцією» від 05.10.1995 [17] визначає корупцію діяльністю осіб, що виконують свої посадові обов'язки (функції держави), спрямованою на одержання проти-законним шляхом послуг, благ матеріального характеру, пільг чи інших переваг. Багато проблем стосуються визначення протизаконної дії державного службовця, бізнесмена чи іншої особи декількома поняттями «корупція», «корупційні діяння». Оперуючи терміном «діяння» («діяльність»), основуючись на разновекторність його тлумачення, можна уникнути відповідальності. На законодавчому рівні корупція розглядається в єдиній формі – коли особа одержує відповідні предмети.

Дискусій вдалося уникнути прийняттям Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» [16], який набрав чинності 01.07.2011 р. У ньому у ст. 1 закріплено визначення поняття корупції: це використання суб'єктом відповідальності у корупційних злочинах посадових можливостей, мета яких – отримання незаконної вигоди чи обіцянка вчинення правопорушень за-для вигоди особистої чи інших осіб. Беззаконне застосування даних особі посадових можливостей може стосуватися фінансових ресурсів, інших переваг та привілеїв, пільг, нематеріальних активів. Корупційне правопорушення – умисна протизаконна дія з ознаками корупції, що вчи-

няється суб'єктом відповідальності, за яку законодавством встановлене адміністративне, кримінальне, цивільно-правове чи дисциплінарне покарання [1].

Більшість країн світу розширює поняття корупції, підкреслюючи, що це не просто хабарництво, а й інші прояви («кумівство»), різні незаконні форми привласнення публічних грошей, патронаж).

У вітчизняній правовій системі поняття «Корупція» розмите (нечітко визначене). Однак відсутність нормативного визначення подібних злочинів не може стати перешкодою для правової оцінки правопорушень.

Викладене дослідження дозволяє зробити деякі висновки. Специфічність визначення корупції наразі має відображати окремі сторони об'єкта. Вивчення проблем корупції у багатоаспектному розумінні (моральне, політичне та соціально-економічне явище), об'єднання злочинів у комплекс неетичних та протиправних дій дозволить розширити сприйняття корупції, як негативного явища на теренах України.

Висновки. На сьогоднішній день не існує чіткого розуміння змісту та сутності корупційних злочинів для всіх політичних систем.

Корупцію характеризують універсальним явищем, яке недостатньо досліджене будь-якою галуззю. Її потрібно досліджувати комплексно,

враховуючі правові аспекти, філософські, соціальні, а також економічні характеристики.

На нашу думку, поняття «Корупція» – протизаконна експлуатація особою власних владних повноважень (посадового становища) з метою отримання вигоди матеріального чи нематеріального характеру у власних інтересах або для інших осіб.

В антикорупційному законодавстві України визначення «Корупція» перевантажене кримінально-правовими ознаками. Це поняття не торкається багатьох сфер, де корупційна діяльність укорінилася.

Традиційне трактування корупції має істотний недолік, що зумовлюється вузьким підходом, коли держава – одна величезна корупційна схема, а державний службовець – корупціонер, що має певні обов'язки, які можна використовувати задля особистої вигоди. В цьому випадку інша сторона корупції залишається непоміченою (знаходиться у тіні). Розмежування виключно в соціально-економічній системі влади та бізнесу оправдане, але це не дозволяє відображати зміни політичної системи України.

Поняття корупції, виявлення її сутності необхідно аналізувати у контексті взаємозв'язку певної сфери суспільних взаємовідносин. Зокрема, корупцією вважається особливий тип взаємного обміну, що пов'язує окремих людей, різні установи в єдину соціальну одиницю.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь, 2009. 1736 с.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. Москва : А ТЕМП, 2006. 944 с.
3. Тимофеева И.Ю. Методы противодействия коррупции: советы предпринимателям. Смоленск : НП ЕСБР, 2010. 68 с.
4. Эстрин А.Я. Должностные преступления. Москва, 1928. С. 28.
5. Макухін О.О. Поняття корупції в Україні та ЄС: порівняльний аналіз, адміністративно-правовий аспект. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Юридические науки*, 2013. № 2-1 (2). С. 55–61.
6. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3 / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. 741 с.
7. Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України № 3206-VI від 7 квітня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17#Text> (дата звернення: 01.02.2021).
8. Невмержицький С.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії. Київ, 2008. 368 с.
9. Кузнецова Н.Ф. Коррупция в системе уголовных преступлений. *Вестник МГУ*. Сер. 11. 1993. № 1. С. 21–26.
10. Будатаров С.М. Понятие коррупции в российском законодательстве и юридической литературе. *Вестн. Том. гос. ун-та*. 2012. № 359. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-korrupsii-v-rossiyskom-zakonodatelstve-i-yuridicheskoy-literature> (дата звернення: 01.03.2021).
11. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції : міжнародний документ від 31.10.2003. *Відомості Верховної Ради*, 2007. № 49.
12. Конвенція Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію 1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.02.2021).
13. Клімова С.М. Організація запобігання та протидії корупції в Україні. Харків, 2012. 283 с.
14. Побережний В.В. Сутність та причини корупції в системі органів державної влади. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pwodv.pdf> (дата звернення: 01.02.2021).
15. Політова А.С. Поняття корупції: проблеми визначення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 268–272.
16. Про запобігання корупції : Закон України № 1700-VII від 14.10.2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 01.02.2021).
17. Закон України “Про боротьбу з корупцією” (1995 рік) № 356/95-ВР від 05.10.1995. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80/ed19951005#Text (дата звернення: 01.02.2021).
18. Кодекс поведінки посадової особи щодо підтримання правопорядку : резолюція 34/169 Генеральної асамблеї ООН від 17.12.1979 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995282> (дата звернення: 01.02.2021).
19. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією : прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 04.11.1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994102> (дата звернення: 01.02.2021).
20. Соціально-психологічні аспекти виявлення і попередження корупції та інших правопорушень серед працівників міліції / за заг. ред. В.О. Криволапчука. Вінниця : ВНТУ, 2009. 134 с.
21. Фоміна М.В., Кузьменко В.В. Сутність, форми і класифікація корупційних відносин. *Економічний вісник університету*. 2013. Вип. 21(1). С. 182–186. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu201321\(1\)31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu201321(1)31)

References:

1. Busel V.T. (2009) *Velikii tлумachnii slovník suchasnoi ukrains'koi movi* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv. (in Ukrainian)
2. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (2006) *Tolkovyyi slovar russkogo yazyka* [Explanatory dictionary of the Russian language]. 4-e izd., dop. Moskva: A TEMP. (in Russian)
3. Timofeeva I.Yu. (2010) *Metodyi protivodeystviya korruptsii: sovetyi predprinimatel'nyam* [Anti-corruption methods: tips for entrepreneurs]. Smolensk: NP ESBR. (in Russian)
4. Estrin A.Ya. (1928) *Dolzhnostnyie prestupleniya* [Official crimes]. Moskva. (in Russian)
5. Makukhin O.O. (2013) Ponyattya koruptsii v Ukraini ta ES: porivnyal'nii analiz, administrativno-pravovii aspekt [The concept of corruption in Ukraine and the EU: a comparative analysis, administrative and legal aspect]. *Uchenye zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Yuridicheskie nauki*, no. 2-1 (2), pp. 55–61.
6. Shemshuchenko Yu. S. (1998) *Yuridichna entsiklopediya* [Legal Encyclopedia]: v 6 t. T. 3. Kyiv: «Ukr. entsikl». (in Ukrainian)
7. Law of Ukraine Pro zasadi zapobigannya i protidii koruptsii no. 3206-VI vid 7 kvitnya 2011 roku. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17#Text> (accessed 01 February 2021).
8. Nevmerzhits'kii E.V. (2008) *Koruptsiya v Ukraini: prichini, naslidki, mekhanizmi protidii* [Corruption in Ukraine: causes, consequences, mechanisms of counteraction]. Kyiv. (in Ukrainian)
9. Kuznetsova N.F. (1993) Korruptsiya v sisteme ugovnykh prestuplenii [Corruption in the criminal system]. *Vestnik MGU*. Ser. 11, no. 1, pp. 21–26.
10. Budatarov S.M. (2012) Ponyatie koruptsii v rossiiskom zakonodatel'stve i yuridicheskoi literature [The concept of corruption in Russian legislation and legal literature]. *Vestn. Tom. gos. un-ta*, no. 359. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-korruptsii-v-rossiyskom-zakonodatel'stve-i-yuridicheskoy-literature> (accessed 01 March 2021).
11. International Document (2007) Konventsiiya Organizatsii OB'ednanikh Natsii proti koruptsii vid 31.10.2003. Vidomosti Verkhovnoi Radi, no. 49 (accessed 01 March 2021).
12. Konventsiiya Radi Evropi pro kriminal'nu vidpovidal'nist' za koruptsiyu (1999). URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (accessed 01 March 2021).
13. Klimova S.M. (2012) *Organizatsiia zapobigannya ta protidii koruptsii v Ukraini* [Organization of Prevention and Counteraction to Corruption in Ukraine]. Kharkiv. (in Ukrainian)
14. Poberezhnii V.V. Sutnist' ta prichini koruptsii v sistemi organiv derzhavnoi vladi [The essence and causes of corruption in the system of public authorities]. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pwodv.pdf>
15. Politova A.S. (2013) Ponyattya koruptsii: problemi viznachennya [The concept of corruption: problems of definition]. *Porivnyal'no-analitichne pravo*, no. 3-2, pp. 268–272.
16. Law of Ukraine Pro zapobigannya koruptsii № 1700-VII vid 14.10.2014 r. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
17. Law of Ukraine Pro borot'bu z koruptsiei (1995 rik) № 356/95-VR vid 05.10.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-%D0%B2%D1%80/ed19951005#Text>
18. Kodeks povedinki posadovoi osobi shchodo pidtrimannya pravoporyadku: rezolyutsiia 34/169 General'noi asamblei OON vid 17.12.1979 r. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995282>
19. Tsivil'na konventsiiya pro borot'bu z koruptsiei: priinyata Komitetom ministriv Radi Evropi 04.11.1999 r. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994102>
20. Krivolapchuka V.O. (2009) *Sotsial'no-psikhologichni aspekti viyavlennya i poperedzhennya koruptsii ta inshikh pravoporushen' sered pratsivnikov militsii*. [Socio-psychological aspects of detection and prevention of corruption and other offenses among police officers]. Vinnitsya: VNTU. (in Ukrainian)
21. Fomina M.V. (2013) Sutnist', formi i klasifikatsiia koruptsiinikh vidnosin [The essence, forms and classification of corruption relations]. *Ekonomichnii visnik universitetu*, vol. 21(1), pp. 182–186.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-62>

УДК 343.2

Мисливий В.А., Огієвич С.М.

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**ЗЛОЧИННИЙ НАМІР ЯК КАТЕГОРІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

Анотація. Дана стаття присвячена дослідженню поняття «намір» з огляду на необхідність його вживання в новій редакції Кримінального кодексу України. У ході роботи виявлено ряд проблем та неврегульованих питань стосовно теми дослідження. Зокрема було з'ясовано, що при неодноразовому використанні в Кодексі поняття «намір», його тлумачення законодавцем не надається. На підставі цього нами було проаналізовано значення поняття «намір» шляхом філологічного дослідження: з'ясовано особливості тлумачення терміну та його етимологічне значення. Оскільки намір безпосередньо формується у свідомості людини та залежить від її волевиявлення необхідним став розгляд категорії «намір» на основі психологічних праць та досліджень. Таким чином було віднесено «намір» до одного з етапів складного вольового акту та визначено його як обов'язковий елемент будь-якої форми людської діяльності, виникнення якого може бути раптовим та зумовлюється життєвими обставинами. У ході роботи було зауважено, що складність визначення та законодавчого закріплення терміну «намір» зумовлені його безпосереднім відношенням до психологічних процесів життєдіяльності людини. Проте, важливе значення даного терміну пояснюється наявністю ряду питань, зокрема що стосуються суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. В наслідок цього нами було розглянуто та досліджено місце наміру серед усіх елементів суб'єктивної сторони. Шляхом аналізу виявлено, що на сьогодні складною і невирішеною залишається проблема співвідношення понять намір та умисел. Після дослідження психологічних властивостей та герменевтичного значення обох термінів було зроблено висновок про те, що умисел може виступати різновидом наміру, одним із його видів, охоплюючи собою лише деякі із ознак та особливостей наміру. На підставі того, що сьогодні постала потреба створення нового КК України нами було висвітлено власну позицію щодо обґрунтованості вживання у ньому поняття «намір». Керуючись тим, що на сьогодні умисел відводиться важливе місце серед обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони та його чітке законодавче закріплення, усталене місце у кримінальному праві, нами було запропоновано замінити поняття «намір» на «умисел», що дозволить спростити теоретичну базу нового КК України та наблизити її до більш лаконічної, стислої та чітко викладеної системи.

Ключові слова: намір, умисел, суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, факультативні ознаки, форми вини.

Myslyvyyi Volodymyr, Ohievich Sofia

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

CRIMINAL INTENTION AS A CATEGORY IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

Summary. This article is devoted to the study of the concept of "intention" given the need for its use in the new version of the Criminal Code of Ukraine. In the course of the work a number of problems and unresolved issues related to the research topic were identified. In particular, it was found that in the repeated use of the term "intention" in the Code, its interpretation is not provided by the legislator. Based on this, we analyzed the meaning of the concept of "intention" through philological research: clarified the peculiarities of the interpretation of the term and its etymological meaning. Since the intention is directly formed in the human mind and depends on his expression of will, it became necessary to consider the category of "intention" on the basis of psychological work and research. Thus, "intention" was attributed to one of the stages of a complex act of will and defined as a mandatory element of any form of human activity, the occurrence of which may be sudden and due to life circumstances. In the course of the work it was noted that the complexity of the definition and legislative consolidation of the term "intention" is due to its direct relation to the psychological processes of human life. However, the importance of this term is explained by the presence of a number of issues, in particular concerning the subjective side of the criminal offense. As a result, we have considered and explored the place of intent among all elements of the subjective side. Through analysis, it was found that today the problem of the relationship between the concepts of intention and design remains complex and unresolved. After studying the psychological properties and hermeneutic meaning of both terms, it was concluded that design can be a kind of intention, one of its types, covering only some of the signs and features of intention. Based on the fact that today there is a need to create a new Criminal Code of Ukraine, we have highlighted our own position on the validity of the use of the concept of "design". Guided by the fact that today design is given an important place among the obligatory feature of the subjective side and its clear legislative enshrinement, a well-established place in criminal law, we proposed to replace the concept of "intention" with "design", which will simplify the theoretical basis of the new Of the Criminal Code of Ukraine and bring it closer to a more concise and clearly defined system.

Keywords: intent, design, subjective side of a criminal offense, optional features, forms of guilt.

Постановка проблеми. Аналіз нинішнього кримінального законодавства України свідчить про використання поняття «намір» у таких статтях Кримінального кодексу України (далі – КК України) як ч. 2 ст. 32, ч. 1 ст. 68,

ч. 1 ст. 96-10, але чіткого тлумачення цього терміну законодавцем не надається. Крім цього, зі сторони науковців розгляд даного поняття зустрічається вкрай рідко, що досить ускладнює процес дослідження наміру як кримінальної

категорії. При вивченні праць вчених у сфері кримінального права, домінуючою є позиція про співвідношення понять «намір» та «умисел» як синонімічних, проте, чітке обґрунтування та закріплення такого підходу у кримінальному праві також відсутнє. Зважаючи на численну кількість невіршених та малодосліджених питань, а також беручи до уваги те, що на сьогодні відбувається активна робота зі створення нового КК України, доцільним буде звернути увагу на дану проблему та дослідити її у контексті не лише кримінології, а й філології та психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує досить обмежена кількість праць, присвячених розгляду поняття «наміру» як злочинної категорії, зокрема до них можна віднести публікації таких авторів: Р.В. Вереша, В.В. Бурдін, Н.В. Маслак, В.Є. Тарасенко, Л.М. Федорак.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У контексті теми роботи невіршеними є питання тлумачення терміну «намір», визначення його місця серед елементів суб'єктивної сторони та його співвідношення з терміном «умисел».

Мета статті. Головною метою цієї роботи є здійснення аналізу застосування терміну «намір» у кримінальному праві, дослідження його філологічного та етимологічного значення, розгляд даного поняття у психологічному контексті, а також встановлення ролі та місця наміру в науці кримінального права й обґрунтування міри необхідності його використання у новому КК України.

Виклад основного матеріалу. Поняття «намір» вживається законодавцем у таких статтях КК України, як ч. 2 ст. 32 «Про повторність кримінальних правопорушень», у якій йде мова про відсутність повторюваності за умови, що тотожні діяння об'єднані єдиним кримінально протиправним наміром. У ч. 1 ст. 68 «Про призначення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення та за кримінальне правопорушення, вчинене у співучасті» як і в ч. 1 ст. 96-10 щодо загальних правил застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру зазначається те, що суд уповноважений, керуючись відповідними положеннями КК України, враховувати ступінь здійснення кримінально протиправного наміру [1]. Проте, незважаючи на неодноразове використання законодавцем у КК України поняття «намір», його визначення або тлумачення не надається. У даному випадку цілком доречно буде погодитися із думкою Вереша Р.В. про те, що «кожна категорія та поняття, що вживаються в КК України, повинні мати максимально чіткий і зрозумілий зміст», чим і зумовлюється необхідність визначити місце та значення наміру у кримінальному праві [2, с. 209].

У зв'язку з цим та з метою детального аналізу і якомога глибшого розкриття змісту даного поняття доцільно дослідити його філологічне значення. Виходячи з цього, відзначимо, що в академічному словнику української мови тлумачення терміну «намір» подається як задум, бажання зробити що-небудь. Відповідно «задум» розуміється як задуманий план дій, а «бажання» – як прагнення, потяг до здійснення чого-небудь; хотіння чи висловлювана особою думка

про бажаність здійснення чого-небудь [3]. З точки зору етимології, виникнення поняття «намір» пов'язується із такою більш ранньою категорією, як «замір» або «міряти (у значенні – «цілити»)). В етимологічному словнику української мови виникнення поняття «намір» пояснюється як процес пов'язаний із «видозміною раніше більш поширеної форми замір під впливом російського «намерение» [4].

Зважаючи на те, що намір безпосередньо формується у свідомості людини та залежить від її волевиявлення, дослідження поставленого питання потребує його вивчення у психологічному контексті. Загальне визначення поняття «намір» у психологічній науці сформовано як рішення людини виконати певну дію з метою настання бажаних наслідків. Аналіз людиною поставленої мети та завдань виступає підґрунтям для виникнення намірів [5]. У психології «намір» розглядається взаємопов'язано з поняттям волі та вольових дій, які проявляються у простій та складній формі. Основними елементами, що ускладнюють процес формування волі є врахування особою наслідків, усвідомлення мотивів та прийняття рішень. Таким чином, у психології поняття «намір» є одним із етапів складного вольового акту, який виникає з моменту спонукання до його здійснення, супроводжується усвідомленням особою мети своїх дій, уявленням необхідних засобів для її досягнення, виникненням наміру здійснити певну дію та закінчується прийняттям рішення і його виконанням [6].

На думку З. Фрейда, намір виступає своєрідним імпульсом до виконання певної дії, яка вже була схвалена, але виконання якої особа перенесла на певний момент [7]. Водночас Е. Анськомб вважає, що намір є класичним джерелом думки, яка виникає у момент переходу від переконання та бажання [8]. Виходячи з цього, можна узагальнити, що намір є обов'язковим елементом будь-якої форми людської діяльності, виникнення якого може бути раптовим та зумовлюється життєвими обставинами.

На сьогодні науковцями у галузі психології розроблені різні варіанти класифікацій намірів, одним із яких є розподіл за функціональним призначенням. Згідно з ним, виділяють категорії намірів, які спрямовані на задоволення потреб життєдіяльності організму людини та на емоційне забарвлення психологічного стану людини. Не менш важливим є рівень усвідомлення намірів, залежно від якого наміри поділяють на: 1) усвідомлювані – наміри, про які людина готова говорити, зазначаючи причину їх здійснення; 2) підсвідомі – наміри, що виникають як результат програми, яку отримала людина в поточному житті, а також як результат подій, що відбувались в її житті [9, с. 4].

Отже, у психології намір є суб'єктивним психологічним феноменом, який передбачає формування у свідомості динамічного стану напруження з метою покладання цілей і перетворення останніх у план дій, що у майбутньому реалізується у реальній діяльності завдяки можливому набору засобів реалізації конкретної мети для кожної конкретної людини [9, с. 10].

При використанні результатів психологічних досліджень у кримінальному праві, варто пого-

дитися із думкою Федорак Л. М. про те, що кримінально-правові поняття різних аспектів, зокрема і суб'єктивної сторони, зазвичай є лише інтегрованим юридичним відображенням різних психологічних реалій, що часто можуть бути неточними. Законодавець, як правило, спрощує складну психічну діяльність людини, через об'єктивну неможливість вичерпно втілити будь-які реалії в конкретних поняттях і термінах кримінального права. Крім цього, кримінальне право вирішує суто юридичні завдання, які не беруть до уваги глибинні психологічні взаємозв'язки. У наслідок цього часто виникають дискусійні і невирішені питання, зокрема і неможливість чітко визначити зміст поняття «злочинний намір» та закріпити його на законодавчому рівні [10, с. 45].

При розгляді поняття «намір» у кримінальному праві, варто наголосити на тому, що за загальним правилом наміри людини не можуть створювати склад правопорушення, оскільки вони насамперед повинні бути втілені у формі суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), що визначається ст. 11 КК України [1]. Таким чином, в основі сучасного кримінального права лежить принцип: «*cogitationes poenam nemo patitur*» («ніхто не підлягає покаранню за свої думки»). Проте, у кримінальному праві поняття «намір» все ж таки відіграє досить важливу роль при розгляді ряду питань, зокрема що стосуються суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Так, Борисов В. І. і Ломако В. А. пропонують визначення суб'єктивної сторони, згідно з яким це «внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, і до його наслідків» [11, с. 152]. Основними поняттями, які характеризують суб'єктивну сторону, є вина, мотив та мета вчинення кримінально протиправного діяння. На відміну від вини, яка є обов'язковою ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення, мета та мотив виступають здебільшого факультативними ознаками, за умови, що вони не вказані в диспозиції закону як обов'язкові ознаки конкретного діяння. У свою чергу, мета у кримінальному праві – це бажання особи досягнути певних шкідливих наслідків, а мотив є спонуканням до вчинення діяння.

Крім перерахованих елементів до цього переліку дедалі частіше науковці відносять поняття емоційного стану у формі афекту – стану сильного душевного хвилювання. Така тенденція, на нашу думку, є обґрунтованою з погляду на те, що законодавець використовує дану категорію у ряді кримінально-правових норм, зокрема – ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39, ст. 116, ст. 123 КК України тощо [1]. Емоційний стан відображає переживання та відчуття, які супроводжують особу під час готування та безпосереднього вчинення самого кримінального правопорушення. Варто зауважити, що Дудоров О. О. і Хавронюк М. І. розглядають емоційний стан у двох аспектах: як чинник, що впливає на здатність винного усвідомлювати характер своїх дій і керувати ними (стосується категорії осудності) та як такий, що не впливає на зазначені дії [10, с. 185]. Для визначення суб'єктивної сторони мають значення саме ті емоції, які можуть дати відповідь на пи-

тання про фактори, які спонукали винного вчинити кримінальне правопорушення.

Визначення усіх елементів суб'єктивної сторони кримінального правопорушення має важливе значення у кримінальному праві, оскільки впливає на кваліфікацію злочину, визначення та обґрунтування ступеня небезпечності вчиненого протиправного діяння, а також дозволяє індивідуалізувати покарання відповідно до психологічного стану суб'єкта.

Таким чином, важливість визначення змісту суб'єктивної сторони безпосередньо посилює потребу встановити місце наміру серед понятійних категорій даної ланки. З цієї метою найдоцільніше буде розглянути саме обов'язковий елемент суб'єктивної сторони – вину. Згідно зі ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків [1]. Зміст вини як елемента суб'єктивної сторони кримінального правопорушення містять інтелектуальні та вольові ознаки. Інтелектуальний аспект відображається в усвідомленні особою своїх дій чи бездіяльності, а вольовий – в наявності у неї бажання вчинити певну дію чи бездіяльність. У ст. 24 і ст. 25 КК України вказані дві форми вини – умисел та необережність, які в свою чергу поділяються на різновиди: умисел – на прямиї і непрямий, а необережність – на самовпевненість і недбалість [1].

При дослідженні питання злочинного наміру у кримінальному праві залишається складною і невирішеною проблема співвідношення понять намір та умисел, оскільки у навчальній літературі із кримінального права досить часто можна зустріти отождоження цих термінів, проте, чітке обґрунтування такої позиції у кримінальному праві на сьогодні практично відсутнє. У свою чергу «Академічний словник з української мови» при тлумаченні умислу надає такий його варіант: «це заздалегідь обдуманий план, *намір* (курсив наш – С.О.), переважно таємний, вартий осуду» [3]. Натомість, відповідно до ч. 2 ст. 24 КК України злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо припускала настання цих наслідків [1]. Отже, вказана норма терміну «намір» взагалі не містить.

Якщо порівняти кримінально-правові ознаки умислу із герменевтичним значенням та психологічними властивостями поняття «наміру», дослідженими в цій статті, то можна дійти до висновку, що повністю отождоженнювати ці поняття не варто, оскільки, по-перше, намір за своїм лексичним значенням є ширшим поняттям та охоплює собою умисел. По-друге, намір, згідно із психологічними дослідженнями, класифікується на усвідомлюваний та підсвідомий, на відміну від умислу, інтелектуальний момент якого уже передбачає в якості головної ознаки усвідомлення особою своїх дій чи бездіяльності. Виходячи з цих положень, доцільно зауважити, що умисел може виступати різновидом наміру, одним із його видів, охоплюючи собою лише деякі із ознак та особливостей наміру. При цьому умисел, як характеризує ознака протиправного діяння, посідає важливе місце у кримінальному праві, оскільки,

як стверджує Вереша Р. В., умисні злочини несуть підвищену суспільну небезпечність, оскільки умисними суспільно небезпечними діяннями свідомо заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони. До того ж, умисний злочин характеризується тим, що передбачає високу вірогідність настання бажаних (або таких, що свідомо припускаються) суспільно небезпечних наслідків, оскільки свідоме ставлення до своїх дійнь спрямовує останні на досягнення злочинного результату [2, с. 207].

Зважаючи на те, що сьогодні постала потреба створення нового КК України, над яким активно працює робоча група з питань розвитку кримінального права, основною метою діяльності якої є вдосконалення правової системи України та задоволення потреб демократичного суспільства, вбачаємо за доцільне на основі проведеного аналізу висвітлити власну позицію щодо обґрунтованості вживання у новому кримінальному кодексі поняття «намір», оскільки даний термін неодноразово зустрічається у проекті нового КК України, зокрема у ст. 2.3.8. Фактична помилка, ст. 2.5.3. Провокація злочину ст. 2.6.4. Одиначний злочин та його види [13]. Оскільки в науці кримінального права поняття намір та умисел неодноразово співвідносять між собою як синоніми, вважаємо, що з метою уникнення ряду невирішених питань та спрощення теоретичної основи нового КК України цілком обґрунтовано буде замінити поняття «намір» на «умисел». Ми погоджуємося із думкою відомого вченого Трайніна Н. С. про те, що репресивна діяльність держави може мати справу з діяннями людей, а не з їх бажаннями та задумами [14], оскільки дійсно між помислами людини та її реальними діями часто існує величезна прірва, яка у процесі кримінального судочинства повинна заповнюватися не довільними судженнями про існування злочинної волі, а конкретними злочинними діями, що підтверджують її рішучість реалізації. Проте, варто взяти до уваги, що в науці кримінального права, у чинному КК України і в проекті нового КК України умислу відводиться важливе місце серед обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони – вини. Зважаючи на чітке законодавче закріплення умислу, його усталене місце у кримінальному праві,

зникає потреба одночасного вживання поняття «намір», чим і обґрунтовується пропозиція заміни даного поняття на «умисел».

Висновки і пропозиції. На основі здійсненого аналізу можна зробити висновок про те, що намір на сьогодні є законодавчо невизначеним терміном, не зважаючи на своє застосування як у чинному КК України, так і в проекті нового КК України. В українській мові визначення намір подається як задум, бажання зробити щонебудь. Натомість результати психологічного дослідження «наміру» дають підстави визначити його, як суб'єктивний психологічний феномен, який передбачає формування у свідомості динамічного стану напруження з метою покладання цілей і перетворення останніх у план дій, що у майбутньому реалізується у реальній діяльності. Визначаючи місце наміру серед кримінальних категорій, найбільш обґрунтованим є розгляд даного поняття у контексті суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Під час аналізу численних праць у сфері кримінального права, домінуючою є позиція про співвідношення понять «намір» та «умисел» як синонімічних. Даний підхід дозволяє віднести намір до такої обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони як вина. На підставі проведеного порівняння даних термінів постало питання про доцільність одночасного вживання обох визначень. Беручи до уваги те, що в науці кримінального права, у чинному КК України і в проекті нового КК України умислу відводиться важливе місце серед обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони – вини та зважаючи на чітке законодавче закріплення умислу, його усталене місце у кримінальному праві, більш обґрунтованим є надання переваги даному терміну. Крім того, застосування у КК України поняття «намір» є підставою для виникнення суперечностей та ряду невирішених питань, які потребують вивчення та глибокого дослідження. У свою чергу, висловлена позиція щодо заміни поняття «намір» на «умисел» дозволить спростити теоретичну базу нового КК України та наблизити її до більш лаконічної, стислої та чітко викладеної системи.

Список літератури:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.11.2020).
2. Вереша Р.В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 583 с.
3. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : в 11 томах. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 12.11.2020).
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. Т. 4: Н-П I Уклад.: Р.В. Болдирев та ін.; Ред. тому: В.Т. Коломієць, В.Г. Скляренко. Київ : Наукова думка, 2003. 657 с.
5. Термінологічний словник. Основи психології та педагогіки : лабораторний практикум : веб-сайт. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/11prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki_labpraktik/slovn.html (дата звернення: 12.11.2020).
6. Поняття волі і вольової дії. Етапи формування складного вольового акту : веб-сайт. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/1_DISK/UR_PSIX/html/11.htm (дата звернення: 09.11.2020).
7. Фрейд З. Забввання іноземних слів. Хрестоматія по общей психологии. Психология памяти / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. Москва : Изд-во МГУ, 1980. С. 104–119.
8. Ansbombe, G.E.M. Intention / G.E.M. Ansbombe. Ithaca : Cornell University Press, 1957. Pp. 32, 48.
9. Волинець Н.В. Філософсько-психологічні аспекти феномену наміру. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_27 (дата звернення: 12.11.2020).
10. Федорак Л. М. Злочинний намір у кримінальному праві України. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 11. С. 44–48.
11. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2010/UgolovPravoZag.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

12. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : Навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.
13. Новий Кримінальний Кодекс : веб-сайт. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення: 18.11.2020).
14. Трайнин Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. В 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. 380 с.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal codex of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 5 kvitnia 2001 r. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (accessed 12 November 2020).
2. Veresha R.V. (2017) Problemy subiektyvnoi storony skladu zlochyynu [Problems of the subjective side of the crime]: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, pp. 583.
3. Slovnyk ukrainskoi movy. Akademichnyi tlumachnyi slovnyk [Dictionary of the Ukrainian language. Academic explanatory dictionary] (1970–1980): v 11 tomakh. URL: <http://sum.in.ua/> (accessed 12 November 2020).
4. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Etymological dictionary of the Ukrainian language]: u 7 t. T. 4: N-P I Uklad.: R.V. Boldyriev ta in.; Red. tomu: V.T. Kolomiets, V.H. Skliarenko. Kyiv: Naukova dumka, 2003, p. 657.
5. Terminolohichnyi slovnyk. Osnovy psykholohii ta pedahohiky: laboratornyi praktykum [Terminological dictionary. Fundamentals of psychology and pedagogy: laboratory workshop]: veb-sait. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/11prishak_osnovy_psiholog_pedagogiki_labpraktik/slovn.html (accessed 12 November 2020).
6. Poniattia voli i volovoi dii. Etapy formuvannia skladnoho volovoho aktu [The concept of will and volitional action. Stages of formation of a complex act of will]: veb-sait. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI/1_DISK/UR_PSIX/html/11.htm (accessed 09 November 2020).
7. Freid Z. (1980) Zabyvanye ynostrannykh slov. Khrestomatyia po obshchei psykholohyy. Psykholohyia pamiaty [Forgetting foreign words. A textbook on general psychology. Psychology of memory] / Pod red. Yu.B. Hyppenreiter, V.Ya. Romanova. Moscow: Yzd-vo MHU, pp. 104–119.
8. Anscombe, G.E.M. Intention (1957) / G.E.M. Anscombe. Ithaca: Cornell University Press, pp. 32, 48.
9. Volynets N.V. (2012) Filosofska-psykholohichni aspekty fenomenu namiru [Philosophical and psychological aspects of the phenomenon of intention]. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, vol. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_27 (accessed 12 November 2020).
10. Fedorak L.M. (2015) Zlochynnyi namir u kryminalnomu pravi Ukrainy [Criminal intent in the criminal law of Ukraine]. Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy, no. 11, pp. 44–48.
11. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna: pidruchnyk (2010) [Criminal law of Ukraine: General part: textbook] / [Iu.V. Baulin, V.I. Borysov, V.I. Tiutiuhin ta in.]; za red. prof. V.V. Stashysa, V.Ya. Tatsiia. 4-te vyd., pererobl. i dopov. Kharkiv: Pravo, pp. 456. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2010/UgolovPravoZag.pdf (accessed 12 November 2020).
12. Dudorov O.O., Khavroniuk M.I. (2014) Kryminalne pravo: Navchalnyi posibnyk [Criminal Law: A Textbook] / Za zah. red. M.I. Khavroniuka. Kyiv: Vaite, pp. 944.
13. Novyi Kryminalnyi Kodeks [New Criminal Code]: veb-sait. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (accessed 18 November 2020).
14. Trainyn N.S. (1994) Russkoe uholovnoe pravo. Lektsyy. Chast obshchaia [Russian criminal law. Lectures. The part is common]: v 2 t. T. 1. Moscow: Nauka, p. 380.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-63>

УДК 342.951:35.071.5](477)

Павлович-Сенета Я.П.¹, Балан Ю.Р.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ БЮДЖЕТНО-ФІНАНСОВОЇ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено аналізу теоретико-правових підходів щодо проведення в Україні муніципальної реформи, що пов'язана з реформуванням територіального устрою та формуванням фінансової автономії новостворених об'єднаних територіальних громад. Досліджуються уже реалізовані заходи щодо організації фінансової самостійності місцевих бюджетів та розглядаються перспективи подальшого впровадження заходів зазначених реформ. На підставі проведеного наукового аналізу організаційних та інституційних засад бюджетно-фінансової децентралізації в Україні авторами висловлюються власні пропозиції спрямовані на подальше зміцнення матеріальної та фінансової бази розвитку об'єднаних територіальних громад. Зазначено, що головною метою реформи місцевого самоврядування та територіального устрою, що тривають сьогодні в Україні, є створення умов для надання якісних публічних послуг на найближчому до громадянина рівні. Проміжними цілями реформи є оптимізація структури адміністративно-територіального устрою для створення ефективної системи публічної адміністрації через широку децентралізацію виконавчої влади та перетворення місцевого самоврядування у фінансово спроможний, ефективний та відповідальний інститут публічної влади. Муніципальна реформа включає оптимізацію фінансово-економічної бази органів місцевого самоврядування, оптимізацію міжбюджетних відносин, формування дієвих місцевих бюджетів, які здатні забезпечити виконання функцій місцевого самоврядування. Під поняттям бюджетної децентралізації пропонується розуміти процес передачі повноважень (функцій, компетенції, відповідальності) від центральних органів влади до місцевих, тобто перерозподіл функцій і повноважень єдиної державної влади між відповідними органами державної влади з одного боку, і органами місцевого самоврядування з іншого. Зазначено, що важливими джерелами забезпечення матеріально-фінансової самостійності органів місцевого самоврядування і економічного зростання адміністративно-територіальних одиниць є комунальна власність, природні ресурси, земля.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, бюджет, децентралізація, місцеве самоврядування, об'єднана територіальна громада, податок, реформа, фінанси.

Pavlovich-Seneta Yaryna, Balan Julia

Lviv State University of Internal Affairs

ORGANIZATIONAL AND INSTITUTIONAL FUNDAMENTALS OF BUDGET AND FINANCIAL DECENTRALIZATION IN UKRAINE

Summary. The article is devoted to the analysis of theoretical and legal approaches to the implementation of municipal reform in Ukraine, which is associated with the reform of the territorial structure and the formation of financial autonomy of the newly created united territorial communities. The already implemented measures for the organization of financial independence of local budgets are studied and the prospects for further implementation of these reforms are considered. Based on the conducted scientific analysis of organizational and institutional principles of budgetary and financial decentralization in Ukraine, the authors make their own proposals aimed at further strengthening the material and financial base of the development of united territorial communities. It is noted that the main goal of the reform of local self-government and territorial organization, which continues today in Ukraine, is to create conditions for the provision of quality public services at the level closest to the citizen. The intermediate goals of the reform are to optimize the structure of the administrative-territorial system to create an effective system of public administration through broad decentralization of executive power and transformation of local self-government into a financially viable, efficient and responsible institution of public power. Municipal reform includes optimization of the financial and economic base of local governments, optimization of intergovernmental relations, the formation of effective local budgets that can ensure the performance of local government functions. Under the concept of budget decentralization is understood the process of transfer of powers, the redistribution of functions and powers of a single state power between the relevant state authorities on the one hand, and local governments on the other. It is noted that important sources of material and financial independence of local governments and economic growth of administrative-territorial units are communal property, natural resources, land. However, the legal regime of communal property, especially the common property of territorial communities, has not been determined, the delimitation of forms of ownership has not been carried out in full, etc.

Keywords: administrative-territorial system, budget, decentralization, Local Government, united territorial community, tax, reform, finances.

Постановка проблеми. Важливим питанням сьогодення є муніципальна реформа, що повинна розширити спектр повноважень місцевого самоврядування для забезпечення ним соціально-економічного розвитку відповідних

об'єднаних територіальних громад. Тому питання про створення асоціацій органів місцевого самоврядування, які будуть працювати над вирішенням проблем фінансової самостійності місцевих бюджетів, пошуком інвестицій для розвитку

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3491-8878>

відповідної території, удосконаленням системи горизонтального вирівнювання податкоспроможності, упорядкуванням розподілу додаткових дотацій, акцизного податку та інших надходжень до місцевих бюджетів на сьогодні є надзвичайно актуальними. Адже основними завданнями, в процесі подальшої реалізації децентралізації влади та забезпечення ефективності механізму бюджетного регулювання соціально-економічного розвитку, є розширення прав місцевих органів, зміцнення їх бюджету та визначення відповідальності за його розподіл і використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Відповідною теоретичною основою для аналітичного осмислення окресленої теми стали наукові праці з теорії управління та адміністративного права, таких вітчизняних вчених як: В.Б. Авер'янова, Ю.П. Битяка, В.І. Борденюка, І.П. Голосніченка, А.П. Заєць, Р.А. Калюжного, В.І. Кампо, І. Коліушка, В.В. Корженка, М.І. Корнієнка, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор, Н.Р. Нижник, В.Ф. Погорілка, М.О. Пухтинського, В.Я. Тація, С.О. Телешун, П.М. Ткачука, Ю.М. Тодики, В.М. Шаповала та інших.

Невирішені раніше проблеми. Разом з тим, варто зазначити, що процес децентралізації в Україні триває, а реформа місцевого самоврядування розрахована на декілька років. Тому наукові дослідження, що спрямовані на пошук оптимальних шляхів для формування фінансової спроможності місцевих бюджетів є актуальними у сучасних політико-правових умовах.

Мета статті – аналіз наукових підходів та обґрунтування сучасних концепцій щодо формування фінансово-бюджетної автономії новостворених територіальних громад.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних завдань на шляху євроінтеграції є реформування органів місцевого самоврядування, шляхом проведення децентралізації, тобто передачі від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності. Цікавим фактом є те, що засади проведення адміністративної реформи закладені ще в 1998 році. У ній було передбачено реформування адміністративно-територіального устрою шляхом добровільного об'єднання адміністративно-територіальних одиниць для забезпечення формування реального суб'єкта місцевого самоврядування – такої територіальної громади, яка мала б необхідні фінансові та матеріальні можливості для надання населенню повноцінних державних та громадських послуг [1].

Упродовж майже двадцяти років, державою неодноразово вживалися заходи щодо реалізації цілей адміністративної реформи 1998 року. Проте, остаточного здійснення реформи територіального устрою так і не відбулося. Продовженням цих процесів у сучасний період розвитку нашої країни, стало затвердження у квітні 2014 року Кабінетом Міністрів України основного концептуального документу – «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» [2]. Після цього було затверджено «План заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади» [3], які дали реальний старт реформі.

Окрім зазначеної Концепції, в Україні правовою основою для процесу децентралізації місцевої влади стали Закони України «Про співробітництво територіальних громад» [4], «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (05.02.2015 р.) [5], «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» [6], «Про внесення змін до Податкового кодексу України» [7], та інші.

Для реалізації положень Концепції та завдань Плану заходів, необхідно було в першу чергу внести відповідні зміни до Конституції України [8], та сформуувати пакет нового законодавства. На жаль, політичні обставини не дозволили Верховній Раді України прийняти подані Президентом України зміни до Конституції щодо децентралізації. Тому Уряд з 2014 року розпочав реформу в межах чинної Конституції.

Спеціальними принципами децентралізації влади в Україні було визначено наступні:

- забезпечення гарантованого Конституцією України рівня життя в усіх регіонах держави;
- ефективна та прозора діяльність органів державної влади, місцевого та регіонального самоврядування, що виключає дублювання функцій, здійснення неефективних дій, роздуття бюрократичного апарату;
- відповідальність органів місцевого та регіонального самоврядування за виконання власної компетенції з надання суспільних благ повинна бути повною та винятковою;
- максимальна передача прав, функцій та відповідальності щодо фінансової діяльності місцевому та регіональному самоврядуванню за умов збереження єдності держави;
- максимальне залучення населення до участі в рішенні місцевих та регіональних справ;
- пріоритет розвитку суспільного саморегулюючого фінансового механізму над бюрократичним державним фінансовим механізмом;
- досягнення відповідності в обсягах переданих повноважень щодо здійснення видатків та мобілізації необхідних фінансових ресурсів для їхнього фінансування на той рівень влади, який охоплює площу доступності суспільного блага для споживачів;
- виробництво суспільного блага повинно бути передане на найнижчий, з можливих, рівень влади [9, с. 117].

12 червня 2020 року Уряд затвердив новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня. Відповідно до розпоряджень Кабінету Міністрів, після місцевих виборів в Україні створено 1469 територіальних громад, які покривають усю територію країни.

Разом з тим, у нашій державі ще тривають процеси формування самодостатності та самостійності ОТГ. Ключовим питанням тут є створення передумов для економічної та соціальної спроможності населених пунктів щодо забезпечення рівного доступу людей до якісної освіти, надання ефективних медичних послуг, фінансування яких відбувається, як з місцевих бюджетів об'єднаної територіальної громади (ОТГ) так і за рахунок державних субвенцій.

В Україні вектор на проведення децентралізаційних процесів закріплений у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади від 1 квітня 2014 року [2].

Так як, головним інструментом проведення соціально-економічної політики є бюджет, то саме бюджетна політика повинна сприяти сталою і ефективному економічному розвитку. Тому на сучасному етапі управління основою є бюджетна децентралізація. Бюджетна децентралізація являє собою процес передання повноважень (функцій, компетенцій і відповідальності) від центральних органів влади до місцевих. Питання бюджетної децентралізації найскладніше у сфері управління фінансами. Незважаючи на те, що для вирішення тих чи інших питань існує нагальна потреба передати повноваження на нижчий рівень влади, органи нижчого рівня, як правило, не мають достатніх коштів для реалізації своїх нових бюджетних повноважень [13].

Своєрідним стартом до бюджетної децентралізації стало внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України, згідно яких [6; 7]:

- розширено самостійність місцевих бюджетів через можливість їх прийняття незалежно від прийняття державного бюджету;
- за місцевими бюджетами закріплено близько 50 джерел доходів з метою підвищення платоспроможності громад;
- замінено систему балансування системою бюджетного вирівнювання;
- закріплено за галузевими міністерствами розподіл коштів освітньої та медичної субвенції для передачі трансфертів ОМС;
- здійснено перерозподіл видаткових повноважень органами державної влади та місцевого самоврядування за принципом субсидіарності;
- запроваджено стимулювання територіальних громад до об'єднання та переходу на прямі міжбюджетні відносини з державним бюджетом.

Таблиця 1
Податкова база бюджетів ОТГ до децентралізації та після реформи

Фінансові ресурси	Стан до реформи	Стан після реформи
ПДФО	25%	60%
Податок на прибуток приватних підприємств	0%	10%
Акцизний податок	0%	100%
Освітня субвенція	0%	За формулою
Медична субвенція	0%	За формулою
Податок на нерухоме майно	1%	0-3%

Виходячи з цього, уряд має на меті створити систему, за якої наявний фінансовий ресурс має ефективно працювати на українських громадян. Тому у рамках бюджетної децентралізації мають збільшуватись не тільки доходи, а й зобов'язання, за якими місцеві громади мають діяти в інтересах місцевих мешканців. Згідно реформи бюджети об'єднаних територіальних громад (ОТГ) наділяються додатковими повноваженнями та відповідними фінансовими ресурсами, як міста обласного значення, в яких залишається: 60% податку на доходи фізичних осіб (ПДФО), 100% податку на майно (нерухомість, земля, транспорт), 100% єдиного податку, 100% акцизного податку з роздрібною торгівлі (тютюн, алкоголь, нафтопродукти), 100% по-

датку на прибуток установ комунальної власності ОТГ, 100% платежів за надання адміністративних послуг, 25% екологічного податку, інші збори та платежі, міжбюджетні трансферти та надходження в рамках програм і допомог [11, с. 22]. Із бюджетів ОТГ, крім видатків на здійснення самоврядних повноважень, фінансуються видатки, які делегуються державою їм на виконання, а саме: на утримання закладів бюджетної сфери – освіти, культури, охорони здоров'я, спорту, соціального захисту та соціального забезпечення. Видатки бюджетів громад, що не об'єдналися, обмежуються лише фінансуванням видатків на здійснення самоврядних повноважень, оскільки вони позбавляються права здійснювати повноваження, які можуть бути передані державою на виконання органам місцевого самоврядування [11, с. 23]. Крім того, бюджети ОТГ беруть участь у горизонтальному вирівнюванні. Вирівнювання здійснюється за одним податком – ПДФО. Для підвищення їх фінансової спроможності бюджетам ОТГ, які мають рівень надходжень нижче 0,9 середнього показника по Україні, надається базова дотація. Із бюджетів ОТГ, які мають рівень надходжень вище 1,1 середнього показника по Україні, передається реверсна дотація. Бюджети громад, що не об'єдналися, не беруть участь у горизонтальному вирівнюванні податкоспроможності, базова дотація їм не надається [11, с. 25].

Бюджетам ОТГ передбачаються такі міжбюджетні трансферти: базова дотація, освітня субвенція, медична субвенція, інші субвенції та дотації. Бюджети громад, що не об'єдналися, не отримуватимуть міжбюджетних трансфертів із державного бюджету. Для реалізації своїх владних повноважень, ради ОТГ мають право здійснювати місцеві внутрішні запозичення та місцеві зовнішні запозичення (в тому числі шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій) [12]. Місцеві ради сіл, селищ, що не об'єдналися, не можуть здійснювати будь-які запозичення. Водночас місцеві ради міст районного значення можуть здійснювати місцеві внутрішні запозичення та зовнішні виключно шляхом отримання кредитів (позик) від міжнародних фінансових організацій. Таким чином у новостворених ОТГ передбачена зміна підходів до фінансування, що, в першу чергу, дозволить місцевим громадам більш ефективно використовувати кошти. Отож, на сьогоднішній день бюджетна децентралізація є найбільш ефективним та дієвим способом забезпечення фінансової автономії та стійкості місцевих органів влади через передачу їм потужних джерел бюджетних надходжень, раніше закріплених за центральним урядом, та розширенням фінансової бази адміністративно-територіальних формувань. Тобто запровадження нової моделі фінансового забезпечення місцевих бюджетів полягає у розширенні прав місцевих органів влади, джерел їх формування, наданні їм повної бюджетної самостійності та створення реального підґрунтя для виконання своїх повноважень [12].

Необхідною передумовою успішної реалізації будь-якої системної реформи є її інституційно-правове забезпечення, що включає законодавчо-нормативне врегулювання відносин у сфері реалізації реформи та забезпечення належної

інституційної підтримки. Відтак актуальним завданням є аналіз інституційного забезпечення процесу реалізації реформи територіальної організації влади на засадах децентралізації, виявлення проблемних питань та визначення напрямів його подальшого удосконалення [13, с. 24].

Висновки. З метою подальшого зміцнення матеріальної та фінансової бази розвитку ОТГ потрібно:

- удосконалити процедури прийняття рішень щодо фінансування проектів місцевого розвитку за рахунок коштів Державного фонду регіонального розвитку, посилити контроль за здійсненням конкурсного відбору проектів, забезпечити стабільність їх фінансування протягом строку реалізації;

- врегулювати питання передачі у комунальну власність земель державної власності, розташованих за межами населених пунктів, шляхом прийняття закону щодо розширення повноважень органів місцевого самоврядування з розпорядження земельними ділянками і здійснення контролю за використанням та охороною земель;

- удосконалити функціонування єдиної автоматизованої системи Державного земельного кадастру України – Кадастрової карти. Провести інвентаризацію земельних ділянок територіальних громад відповідно до даних земельного кадастру;

- забезпечити методичний супровід роботи з удосконалення чинної нормативно-розпорядчої бази місцевого рівня, що регламентує земельні відносини, зокрема у частині вартості земельних ділянок, диференціації цін та орендних плате-

жів, узгодження порядку продажу та оренди за принципами ринкових відносин;

- провести інвентаризацію та створити відкриті реєстри об'єктів комунальної власності територіальних громад, посилити персональну відповідальність посадових осіб місцевих органів влади за забезпечення ефективного використання комунального майна, посилити контроль за передачею у користування та відчуженням комунального майна [13, с. 25].

Разом з тим, сьогодні потребують чіткого законодавчого врегулювання питань щодо: адміністративно-територіального устрою (зокрема порядку утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, встановлення і зміни їх меж тощо); служби в органах місцевого самоврядування (йдеться про надання ОМС більшої автономії у визначенні умов оплати праці для залучення до ОМС професійних кадрів); містобудівної діяльності (в частині просторового планування в ОТГ, зокрема щодо можливості ОТГ розпоряджатися землями, які перебувають на її території, за межами населених пунктів); добровільного об'єднання територіальних громад (зокрема, вдосконалення процедури затвердження перспективних планів формування територіальних громад) [14].

Отже, реформа бюджетної децентралізації дає можливість прийняття більш якісних та справедливих рішень щодо управління територіальними фінансами, а адміністративно-територіальний устрій країни повинен бути побудований таким чином, щоб одночасно максимально враховувати інтереси жителів та забезпечити економію бюджетних коштів.

Список літератури:

1. Про заходи впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>
2. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>
3. Про затвердження плану заходів з реалізації нового етапу реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2019–2021 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 січня 2019 р. № 77-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80#Text>
4. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
5. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
6. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи : Закон України від 28.12.2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/914-19>
7. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи : Закон України від 28.12.2014. № 71-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19#Text>
8. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
9. Соколова О.М. Теоретичні засади фінансової децентралізації в умовах реформування системи державного управління. *Вісник НАДУ при Президентові України. Серія : Державне управління*. 2016. № 4. С. 117–124.
10. Василенко Д. Бюджетна децентралізація як спосіб реалізації бюджетної політики. *Науковий блог національного університету «Острозька академія»*. 2015. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2015>
11. Возняк Г. Особливості міжбюджетних відносин в контексті досягнення фінансової спроможності територіальних громад. *Світ фінансів. Державні і місцеві фінанси*. 2017. № 2. С. 17–28.
12. Фінансова децентралізація в Україні. Перший етап успіхів. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: [http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finanova_decenrt_\(21.03.17\).pdf](http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finanova_decenrt_(21.03.17).pdf)
13. Ганзицька Т.С., Козін В.В. Місцеві бюджети в контексті фінансової децентралізації. *Науковий вісник Херсонського національного університету. Юридичні науки*. Херсон, 2017. № 1. С. 22–26.
14. Окремі особливості початку діяльності об'єднаних громад, перші вибори у яких відбулися у грудні 2019 року. Децентралізація дає можливості : вебсайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12076> (дата звернення: 25.12.2020).

References:

15. Pro zakhody vprovadzhennya Kontseptsiyi administratyvnoyi reformy v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 22.07.1998 r. № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>
16. Pro skhvalennya Kontseptsiyi reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya ta terytorial'noyi orhanizatsiyi vlady v Ukraini: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 01.04.2014 r. № 333-r. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r>
17. Pro zatverdzhennya planu zakhodiv z realizatsiyi novoho etapu reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya ta terytorial'noyi orhanizatsiyi vlady v Ukraini na 2019–2021 roky: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 sichnya 2019 r. № 77-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-2019-%D1%80#Text>
18. Pro spivrobitnytstvo terytorial'nykh hromad: Zakon Ukrainy vid 17.06.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>
19. Pro dobrovil'ne ob'yednannya terytorial'nykh hromad: Zakon Ukrainy vid 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19>
20. Pro vnesennya zmin do Byudzhetnoho kodeksu Ukrainy ta deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoyi reformy: Zakon Ukrainy vid 28.12.2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/914-19>
21. Pro vnesennya zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoyi reformy: Zakon Ukrainy vid 28.12.2014. № 71-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19#Text>
22. Konstytutsiya Ukrainy: pryynyata na p'yatyi sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28.06.1996. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
23. Sokolova O.M. (2016) Teoretychni zasady finansovoyi detsentralizatsiyi v umovakh reformuvannya systemy derzhavnoho upravlinnya [Theoretical principles of financial decentralization in the context of public administration reform]. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy. Seriya: Derzhavne upravlinnya*, vol. 4, pp. 117–124.
24. Vasylenko D. (2015) Byudzhetna detsentralizatsiya yak sposib realizatsiyi byudzhetnoyi polityky [Budget decentralization as a way to implement budget policy]. *Naukovyy bloh natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. URL: <https://naub.ua.edu.ua/2015>
25. Vozyak H. (2017) Osoblyvosti mizhbyudzhetnykh vidnosyn v konteksti dosyahnennya finansovoyi spromozhnosti terytorial'nykh hromad [Features of intergovernmental relations in the context of achieving the financial capacity of territorial communities]. *Svit finansiv. Derzhavni i mistsevi finansy*, vol. 2, pp. 17–28.
26. Finansova detsentralizatsiya v Ukraini. Pershyy etap uspikhiv [Financial decentralization in Ukraine. The first stage of success]. Ministerstvo rehional'noho rozvytku, budivnytstva ta zhytlovo-komunal'noho hospodarstva Ukrainy. URL: [http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finanova_decenrt_\(21.03.17\).pdf](http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/Buklet_finanova_decenrt_(21.03.17).pdf)
27. Hanzys'tka T.S., Kozin V.V. (2017) Mistsevi byudzhety v konteksti finansovoyi detsentralizatsiyi [Local budgets in the context of financial decentralization]. *Naukovyy visnyk Khersons'koho natsional'noho universytetu. Yurydychni nauky*. Kherson, vol. 1, pp. 22–26.
28. Okremi osoblyvosti pochatku diyal'nosti ob'yednanykh hromad, pershi vybory u yakykh vidbulysya u hrudni 2019 roku [Some features of the beginning of the activities of united communities, the first elections of which took place in December 2019]. Detsentralizatsiya daye mozhlyvosti: veb sayt. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12076> (accessed 25 December 2020).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-64>

УДК 342.92

Проць І.М., Лепіш Н.Я.

Львівський державний університет внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПОДАТКОВОЇ ПЕРЕВІРКИ ЯК ФОРМИ ПОДАТКОВОГО КОНТРОЛЮ

Анотація. У статті розглянуто категорію «податкова перевірка» та науково обґрунтовано теоретичні і нормативні положення проведення перевірок податковими органами. Проведено комплексне та всебічне дослідження правових норм, що регулюють порядок застосування компетентними державними органами форм і методів податкового контролю з урахуванням сучасних тенденцій розвитку податкового контролю в Україні. Проаналізовано низку законів і підзаконних актів, що регулюють питання проведення планових і позапланових документальних перевірок, фактичних, камеральних, виїзних, зустрічних, цільових, повторних перевірок. Проведене дослідження особливостей податкових перевірок дозволило констатувати багатогранність і багатоаспектність проблеми в понятійному апараті і в нормативному регулюванні.

Ключові слова: перевірка, контроль, інформація, податкові органи, облік, звітність.

Prots Ivanna, Lepish Nataliya

Lviv State University of Internal Affairs

FEATURES OF TAX AUDIT AS A FORM OF TAX CONTROL

Summary. The article considers the category of "tax audit" and scientifically substantiates the theoretical provisions of inspections by tax authorities. A comprehensive and comprehensive study of the legal norms governing the application by the competent state authorities of forms and methods of tax control, taking into account current trends in the development of tax control in Ukraine. It is substantiated that the legal regime of tax audits requires additional legal regulation by supplementing the Tax Code of Ukraine with missing legal norms. A number of laws and bylaws regulating the issues of scheduled and unscheduled documentary inspections, actual, in-house, on-site, counter, targeted, re-inspections are analyzed. As a result of the study it was found that the tax audit is a single form of tax control regulated by regulations on taxes and fees, consisting of a set of audit measures conducted by the tax authority, using methods of tax control of correctness, completeness and timeliness of payment (transfer) taxes and fees, initiated by the tax authority or the taxpayer with the possibility of further appeal of its results in the prescribed manner. One of the determining criteria for the development and investment attractiveness of the business environment is the clarity of regulatory and supervisory policy, ie the implementation of control measures (inspections) by authorized government agencies. Tax audits are one of the most effective measures taken by the tax authorities against dishonest taxpayers, related to bringing to justice those who violated tax laws. Any tax audit combines features that can be considered grounds for classification and, accordingly, inclusion in different types of tax audits. It is concluded that the subjects of tax audit are tax returns and accounting documents, which, in accordance with the legislation on taxes and fees, must be issued in accordance with the requirements established for the relevant type of documents. The study of the peculiarities of tax audits allowed us to state the versatility of the problem in the conceptual framework and in regulation.

Keywords: inspection, control, information, tax authorities, accounting, reporting.

Постановка проблеми. Податкові перевірки є одними з найбільш ефективних заходів, що проводяться податковими органами щодо несумлінних платників податків, пов'язані з притягненням до відповідальності осіб, які порушили податкове законодавство. Перевірка – це спосіб здійснення контролю контролюючими органами правильності нарахування, своєчасності та повноти сплати податків і зборів, а також дотримання законодавства з питань проведення розрахункових та касових операцій, патентування, ліцензування та іншого законодавства, контроль за дотримання якого покладено на контролюючі органи. Законодавець встановив, що органи державної податкової служби мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки. Слід зазначити, що нормативна диференціація податкових перевірок значною мірою впливає на загальну теоретичну модель податкового контролю. Класифікувати податкові перевірки за видами слід з урахуванням усієї сукупності принципів особливостей їх організації та проведення. Будь-яка податкова перевірка поєднує в собі риси,

які можна вважати підставами для класифікації та, відповідно, включення до різних видів податкових перевірок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розвиток і вдосконалення законодавства про податки і збори зумовило необхідність теоретичних досліджень, в тому числі в частині податкового контролю і податкових перевірок. Зазначеною проблематикою займалися, зокрема, дослідники фінансового права: Д.В. Вінницький, Г.А. Гаджієв, В.І. Гурєєв, Р.Ф. Захарова, А.Н. Козирін, І.І. Кучеров, Н.П. Кучерявенко, М.Ю. Орлов, С.Г. Пепеляєв, Г.В. Петрова, Г.П. Толстопятенко, Д.С. Щокін та ін.

Істотний внесок у вироблення наукових уявлень про механізм правового регулювання податкових перевірок і перспективи його вдосконалення внесли такі вчені, як: О.І. Баїк, А.С. Титов, Н.П. Бортник, І.Б. Тащишин, Л.К. Воронова, О.А. Соколова, О.П. Орлюк, Л.А. Савченко та ін.

Метою статті є вироблення та обґрунтування теоретичних і практичних положень, спрямованих на вдосконалення правового аналізу здійснення податкових перевірок в Україні.

Виклад основного матеріалу. Контролюючі органи мають право проводити податкові перевірки в порядку, встановленому законодавством України.

Відповідно до ст. 75 ПК України, контролюючі органи проводять такі види податкових перевірок:

- 1) камеральні перевірки;
- 2) документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) перевірки;
- 3) фактичні перевірки [1].

Термін «камеральна податкова перевірка» використовувався в законодавстві і до прийняття ПК. Виходячи з концептуального положення про те, що зовнішнім проявом сутності поняття «податковий контроль» є податкова перевірка, представляється можливим зробити висновок, що камеральна податкова перевірка – це вид податкової перевірки, що складається з комплексу заходів з дослідження податкових декларацій і документів, поданих платником податків, службовців підставою для обчислення і сплати податку, а також інших документів про діяльність платника податків, наявних у податкового органу, що проводиться посадовими особами податкового органу, відповідно до їх службовими обов'язками без будь-якого спеціального рішення керівника податкового органу за місцем знаходження податкового органу, регламентованих нормативними правовими актами про податки і збори і має на меті перевірку правильності і повноти сплати податків і зборів до відповідних бюджетів, а також дотримання інших норм законодавства про податки і збори. Камеральна перевірка проводиться посадовими особами контролюючого органу без будь-якого спеціального рішення керівника (його заступника або уповноваженої особи) такого органу або направлення на її проведення.

Термін «виїзна податкова перевірка» раніше ПК ніде не використовувався. Податкове законодавство користувалося поняттям «Документальна податкова перевірка». Фахівці висловлюють думку, що поняття «виїзна» і «документальна» податкові перевірки – це синоніми. Так, виїзна податкова перевірка – це перевірка, яка проводиться, як правило, в приміщенні платника податків. Документальна перевірка – це перевірка первинної бухгалтерської документації та облікових реєстрів платника податків. При цьому жоден нормативно-правовий акт не уточнює місце проведення такої перевірки.

Виїзна податкова перевірка – це вид податкової перевірки, що складається з комплексу заходів, що проводяться податковим органом на підставі рішення керівника (його заступника) податкового органу за місцем фактичного місцезнаходження платника податків (платника зборів, податкового агента), регламентованих нормативними правовими актами про податки і збори і має на меті перевірку правильності і повноти сплати податків та зборів до відповідних бюджетів, а також дотримання інших норм законодавства про податки і збори.

Основними учасниками податкових перевірок є об'єкт аудиту або індивідуальні підприємці і податковий орган (його посадові особи). Однак, в ході проведення виїзної податкової перевірки, за ініціативою податкового органу можуть

бути залучені й інші особи, наприклад, експерти та перекладачі [2, с. 86].

Залежно від місця проведення податкової перевірки і від обсягу документацію, що перевіряє, податкові перевірки поділяються на:

- камеральні;
- виїзні;

За обсягом перевірених питань, податкові перевірки поділяються на:

- комплексні;
- тематичні;
- цільові;

За способом організації податкові перевірки поділяються на:

- планові;
- позапланові;

ПК передбачає також можливість проведення:

- контрольних;
- повторних перевірок;

За обсягом перевіряються документів перевірки діляться на:

- суцільні;
- вибіркові [3, с. 223].

В рамках камеральної та виїзної податкових перевірок, на практиці раніше широко застосовувався і такий вид перевірки, як *зустрічні*. Наприклад, якщо при проведенні камеральних і виїзних податкових перевірок у податкових органах виникає необхідність одержання інформації про діяльність платника податків (платника збору), пов'язаної з іншими особами, податковим органом можуть бути витребувані у цих осіб документи, що відносяться до діяльності платника податків (платника збору).

Проводяться також комплексні, тематичні та цільові податкові перевірки.

Комплексна перевірка – це перевірка фінансової та господарської діяльності організації за певний період часу з усіх питань дотримання податкового законодавства. В даний час частота проведення комплексних перевірок не встановлена. При наявності у податкового органу підстав припускати, що облік і сплата податків (зборів) ведуться з порушеннями законодавства про податки і збори, комплексні перевірки можуть проводитися не рідше одного разу на три роки. Необхідно відзначити, що платники податків, які мають позитивну репутацію, можуть не піддаватися комплексним перевіркам.

Практично всі податкові перевірки здійснюються у вигляді комплексних. До цієї категорії можна включити і такі питання, як правильність обчислення і перерахування податків (зборів) платником податків, виконання функцій податкового агента; правильність списання з рахунків платників податків сум податків і санкцій; відкриття рахунків платникам податків (при перевірці банків); застосування контрольно-касової техніки; порядку реалізації алкогольної продукції та ін. Тільки виїзна податкова перевірка дозволяє використовувати весь спектр прав, наданих податковим органам.

Тематична перевірка – це перевірка окремих питань фінансової і господарської діяльності організації (наприклад, перевірка правильності обчислення і сплати податку на прибуток, ПДВ, податку на майно та інших податків). Такі перевірки проводяться в міру необхідності, яка визначається керівником податкового органу.

Цільова перевірка – це перевірка дотримання податкового законодавства за певним напрямом або фінансово господарськими операціями організації. Такі перевірки проводяться з питань взаєморозрахунків з постачальниками і покупцями продукції (послуг), за експортно-імпортними операціями, за певною угодою, по розміщенню тимчасово вільних грошових коштів, правильності застосування пільг і щодо будь-яких інших фінансово-господарських операцій. Результати цільової перевірки використовуються при комплексній або тематичній перевірці та оформляються або в актах цих перевірок, або як окремі додатки. Можливе проведення цільових перевірок і як самостійних. Однак в цьому випадку виникає небезпека неповної перевірки окремих питань дотримання податкового законодавства [4, с. 30].

Податкові перевірки можуть бути плановими і позаплановими. Планова перевірка – перевірка з попереднім повідомленням платника податків. Позапланова перевірка – це різновид виїзної податкової перевірки, проведеної без попереднього повідомлення платника податків (на відміну від планової перевірки).

Комплексні та вибіркові податкові перевірки проводяться в залежності від обсягу документації, що перевіряє. Комплексні перевірки проводяться, коли проводиться перевірка всіх документів організації, без пропусків і припущень про відсутність порушень. Вибіркові перевірки проводяться, коли перевіряється тільки частина документації.

Існує чимало доктринальних визначень податкових перевірок. Так, Спіріна Л.В. вважає, що податкова перевірка – сукупність спеціальних прийомів податкового контролю, що застосовуються уповноваженими органами з метою встановлення достовірності і законності відображення об'єктів оподаткування та порядку сплати податків і зборів в бухгалтерській звітності та інших носіях інформації [5, с. 40].

На думку М.А. Дудника, податкова перевірка – процесуальна дія податкового органу з контролю за правильністю обчислення, своєчасністю і повнотою сплати (перерахування) податків (зборів). Вона здійснюється шляхом зіставлення фактичних даних, отриманих в результаті податкового контролю, з даними податкових декларацій, поданих до податкових органів.

Об'єктом податкової перевірки є правильність і повнота сплати податків і зборів, а також дотримання норм законодавства про податки і збори. Предметом податкової перевірки є документи, які мають відношення до обчислення і сплати податків та на які спрямована діяльність податкових органів при проведенні ними податкових перевірок. Предметом податкової перевірки можуть бути будь-які документи, що знаходяться в розпорядженні платника податків і які стосуються його діяльності, а також предмети, розміщені на території, з використанням яких пов'язана діяльність платника податків [6, с. 88].

Найбільш значущими предметами податкової перевірки є податкові декларації і документи бухгалтерського обліку, які, відповідно до законодавства про податки і збори, повинні бути оформлені відповідно до вимог, що встановлюються для відповідного виду документів.

Податкові перевірки – найважливіша і невід'ємна частина практичної діяльності податкових органів країни.

У літературі зазначається, що суб'єктами податкових перевірок є органи, яким відповідно до податкового законодавства надано повноваження з проведення заходів податкового контролю щодо контрольованих організацій і фізичних осіб. Даний підхід видається дискусійним. Якщо визначити поняття «суб'єкт» як особа, що володіє правами і обов'язками, то будь-які особи, які беруть участь в проведенні податкової перевірки, є суб'єктами правовідносин, що виникають в процесі здійснення податкового контролю [7, с. 93].

При проведенні податкових перевірок перетинаються інтереси держави і інтереси платників податків. У таких правовідносинах владним суб'єктом є держава в особі податкових органів. Законодавство в подібних випадках має гарантувати дотримання інтересів найменш захищених суб'єктів податкових правовідносин (в нашому випадку – платників податків) шляхом більш чіткої регламентації процесуальної поведінки контролюючого суб'єкта.

Необхідно відзначити, що при розгляді процесуальних аспектів проведення податкових перевірок, виникають питання про те, наскільки правомірно включати податкову перевірку в провадження у справах про податкові правопорушення?

Дійсно, податкові правопорушення, як правило, виявляються при здійсненні податкового контролю та, зокрема, шляхом проведення податкових перевірок. Однак беззастережне включення податкової перевірки в провадження у справах про податкові правопорушення є не зовсім вірним і, зокрема, не відповідає встановленій ПК презумпції невинності платника податків. Кожен платник податків вважається невинним у вчиненні податкового правопорушення, доки його вину не буде доведено у встановленому законом порядку. При цьому податкова перевірка може і не виявити податкових правопорушень. Зокрема, можна вивести три варіанти результатів податкової перевірки:

а) при проведенні податкової перевірки не виявлено податкових правопорушень;

б) при проведенні податкової перевірки виявлені податкові правопорушення, які, згодом, не підтверджені рішенням суду за позовом платника податків;

в) при проведенні податкової перевірки виявлені податкові правопорушення, які або визнані самим платником податків, або їх наявність підтверджено рішенням суду [7, с. 94].

Таким чином, з розглянутих варіантів тільки останній, може претендувати на місце в провадженні у справах про податкові правопорушення [8, с. 48]. На підставі вищевикладеного знову виникає питання про доцільність включення податкової перевірки, що закінчилася виявленням реальних податкових правопорушень, з урахуванням презумпції невинуватості платника податків, в провадження у справах про податкові правопорушення на стадії підготовки до її проведення, або на стадії її проведення, тобто до моменту оформлення результатів перевірки? На думку більшості, немає. В іншому випадку можна говорити про презумпцію винності платника податків, що суперечить ПК [9, с. 119].

Висновки і пропозиції. Таким чином проведення податкової перевірки не завжди приводить до розгляду справ про податкові правопорушення, але при цьому, жодне провадження у справах про податкові правопорушення неможливо без стадії виявлення даних правопорушень, які виявляються за допомогою податкового контролю. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що стадія виявлення податкового право-

порушення – це необхідна стадія провадження у справах про податкові правопорушення. Таким чином, вченими пропонуються різні варіанти визначень податкової перевірки. Однак всі вони в тій чи іншій мірі відображають суть податкової перевірки, як такої. Тому, слід виходити з того, що податкова перевірка – це, перш за все, форма податкового контролю, що має бути відображено в понятті про неї.

Список літератури:

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1768>
2. Гусак Н.Е., Гусак Ю.Д. Контроль податкових органів за діяльністю підприємств : Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 320 с.
3. Іванов Ю.Б., Крисоватий А.І., Десятник О.М. Податкова система : Підручник. Київ : Атіка, 2006. 920 с.
4. Дудник М.А. Податкові перевірки як одна з основних форм податкового контролю. *Фінансовий контроль*. 2004. № 2. С. 32–41.
5. Рубан Н.І. Впроваджуємо нову форму контролю. *Фінансовий контроль*. 2003. № 3(16). С. 40–42.
6. Щетинін А.І. Гроші та кредит : Підручник. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : ЦНЛ, 2006. 432 с.
7. Бандурка О.О. Управління державною податковою службою в Україні : монографія. Харків, 2005. 504 с.
8. Назар Ю.С., Прощ І.М. Адміністративна та фінансово-правова відповідальність за порушення бюджетного законодавства : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 172 с.
9. Ковалів М.В., Єсімов С.С., Прощ І.М., Лозинський Ю.Р. Правове регулювання фінансового контролю в Україні : навч. посіб. Львів : ЛДУВС, 2018. 267 с.

References:

1. Podatkovyy kodeks Ukrainy vid 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#n1768>
2. Husak N.E., Husak Yu.D. (2007) Kontrol' podatkovykh orhaniv za diyal'nistyuu pidpryyemstv [Control of tax authorities over the activities of enterprises]: Navchal'nyy posibnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury, 320 p.
3. Ivanov Yu.B., Krysovatyu A.I., Desyatnyk O.M. (2006) Podatkova systema [The tax system]: Textbook. Kyiv: Atika, 920 p.
4. Dudnik M.A. (2004) Podatkovi perevirky yak odna z osnovnykh form podatkovoho kontrolyu [Tax audits as one of the main forms of tax control]. *Finansovyy kontrol'*, no. 2, pp. 32–41.
5. Ruban N.I. (2003) Vprovadzhuemo novu formu kontrolyu. [We are introducing a new form of control]. *Finansovyy kontrol'*, no. 3(16), pp. 40–42.
6. Shchetynin A.I. (2006) Hroshi ta kredyt [Money and credit]: Pidruchnyk: vyd. 2-he, pererob.ta dop. Kyiv: TSNL, 432 p.
7. Bandurka O.O. (2005) Upravlinnya derzhavnoyu podatkovoyu sluzhboyu v Ukraini [Management of the State Tax Service in Ukraine]: monohrafiya. Kharkiv, 504 p.
8. Nazar Yu.S., Prots I.M. (2018) Administratyvna ta finansovo-pravova vidpovidal'nist' za porushennya byudzhetnoho zakonodavstva [Administrative and financial-legal responsibility for violation of budget legislation]: monohrafiya. L'viv: L'vivs'kyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 172 p.
9. Kovaliv M.V., Yesimov S.S., Prots I.M., Lozyns'kyi Yu.R. (2018) Pravove rehulyuvannya finansovoho kontrolyu v Ukraini [Legal regulation of financial control in Ukraine]: navch. posib. L'viv: LDUVS, 267 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-65>

УДК 347.7

Сич К.І., Золота Л.В.
Сумський державний університет

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАХИСТУ ПРАВ НА ГЕОГРАФІЧНЕ ЗАЗНАЧЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. В умовах сучасної економічної ситуації та жорсткої ринкової конкуренції індивідуалізація виготовленої продукції забезпечується не лише шляхом її позначення торговельними марками чи знаками, а суттєву роль відіграють особливі властивості та якості товару, безпосередньо пов'язані з географічним місцем його виготовлення. Будь то природні чи людські фактори, характерні для відповідного географічного місця розташування, зумовлюють надання виробленим продуктам особливих параметрів, що забезпечують їх відмежування від однакової (однорідної) продукції інших виробників. Сьогоднішній споживач при виборі товару звертає увагу не просто на зовнішню обгортку, рекомендації чи рекламну кампанію, а також цікавиться географічним джерелом його походження. Поступово виникає потреба правової охорони географічних назв, що використовуються у позначенні товару, яка забезпечується цивільним законодавством шляхом утворення комплексу правових норм про географічне зазначення.

Ключові слова: інтелектуальна власність, географічне зазначення, походження товару, захист прав, судовий розгляд.

Sych Karina, Zolota Lesia
Sumy State University

NATIONAL PROCEDURE FOR PROTECTION OF RIGHTS TO GEOGRAPHICAL INDICATION AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT IN UKRAINE

Summary. In the current economic situation and fierce market competition, the individualization of manufactured products is ensured not only by marking them with trademarks or signs, but also play a significant role in the special properties and qualities of the product directly related to its geographical location. Whether natural or human factors, characteristic of the respective geographical location, determine the provision of manufactured products with special parameters that ensure their separation from the same (homogeneous) products of other manufacturers. Today's consumer when choosing a product pays attention not only to the outer wrapper, recommendations or advertising campaign, but also interested in the geographical source of its origin. Gradually, there is a need for legal protection of geographical names used in the designation of goods, which is provided by civil law through the formation of a set of legal norms on geographical indications. In our country, only a system of protection of intellectual property, including geographical indications, and the protection system itself is still far from perfect, however, the role of intellectual property in modern conditions should not be underestimated, because in the near future production will only be a means of realization achievements of intellectual activity. In addition, the current national legislation on geographical indications contains many inconsistencies and gaps, which in itself is unacceptable, so there is a need to bring such legislation in line with both domestic regulations and in accordance with the content of international law. Therefore, there is a need to refer to the experience of foreign countries and to explore the advantages and disadvantages of the international legal system for the protection of geographical indications.

Keywords: intellectual property, geographical indication, origin of goods, protection of rights, litigation.

Постановка проблеми. У нашій державі лише встановлюється система охорони об'єктів інтелектуальної власності, у тому числі географічних зазначень, а сама система захисту є ще далекою від досконалості, проте, роль інтелектуальної власності в сучасних умовах не варто знецінювати, адже в недалекому майбутньому виробництво стане лише засобом реалізації досягнень інтелектуальної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При дослідженні поставлених у статті завдань були частково опрацьовані та використані наукові досягнення фахівців у різних галузях права. Зокрема: О. Андрощук, М. Архипова, А. Афіян, А. Кодинець, Н. Мчедлішвілі, А. Нерсесян, О. Орлюк, О. Святоцький.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розгляд та вирішення спорів з приводу засобів індивідуалізації нерідко потребує спеціальних професійних знань та практичних навичок, які часто відсутні у суддів, внаслідок цього багато прийнятих рішень

скасовуються вищими інстанціями. Тому слід підтримати пропозиції вітчизняних вчених щодо необхідності формування спеціалізованих судів, предметом розгляду яких будуть спори про право інтелектуальної власності. Нині в деяких судах функціонують окремі підрозділи, які спеціалізуються на розгляді даної категорії спорів, однак, їх діяльність не забезпечує повною мірою ефективного вирішення цієї проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження національного порядку захисту прав на географічні зазначення як актуального об'єкта інтелектуальної власності та перспектив його удосконалення.

Висновок основного матеріалу дослідження. «Оскільки національна система захисту прав на географічне зазначення є підсистемою захисту цивільних прав взагалі та прав на об'єкти інтелектуальної власності зокрема, їй притаманні загальні риси української системи правового захисту» [1] – проголошує видатна вчена М.І. Архипова.

У вітчизняній цивілістичній доктрині найбільш розповсюджено розуміння захисту як можливості уповноваженої особи застосувати заходи правоохоронного характеру для поновлення свого порушеного чи оспорюваного права. Найбільш послідовно ця позиція відображена у працях В.П. Грибанова. Відповідно до даного підходу, «право на захист не обмежується лише застосуванням державою заходів примусового характеру, а пов'язується, насамперед, з діяльністю самого суб'єкта щодо поновлення порушеного права та припинення дій, які його порушують» [2].

Таке теоретичне тлумачення захисту видається найбільш переконливим, оскільки: по-перше, дозволяє охопити поняттям захисту весь спектр можливих форм його здійснення, включаючи самозахист та захист права юрисдикційними органами; по-друге, ґрунтується на прояві ініціативи самого суб'єкта приватноправових відносин, права якого порушені чи яким створюється загроза порушення; по-третє, відображає специфіку цивільно-правових норм та впливає з методу приватного права, невід'ємною ознакою якого є ініціативно-диспозитивний характер виникнення правових зв'язків між учасниками цивільних правовідносин.

Кандидат юридичних наук А.О. Кодинець стверджує: «На відміну від речових та особистих немайнових прав, у сфері захисту яких існують широкі можливості до застосування незаборонених законом засобів протидії самою особою, у межах права інтелектуальної власності загалом та засобів індивідуалізації зокрема така діяльність суттєво обмежена характером прав, щодо яких вчинене чи на які посягає правопорушення» [3].

Таким чином, як приклад самозахисту порушених прав на географічні зазначення можна навести лише:

- публічну заяву потерпілого про те, що конкретна фізична чи юридична особа незаконно користується тотожним чи подібним географічним зазначенням;
- звернення потерпілого до правопорушника з вимогою припинення незаконного використання географічного зазначення чи схожих з ним позначень в претензійному порядку.

Більш широко для захисту прав на географічні зазначення застосовуються юрисдикційні способи захисту у загальному (судовому) та спеціальному (адміністративному) порядку. Стаття 16 ЦК України встановлює невичерпний перелік способів захисту, які використовуються судом.

Втім, варто зазначити, що не всі способи мають однакове значення для судового захисту порушеного чи оспорюваного права на географічне зазначення. Оскільки право на використання кваліфікованого зазначення походження товарів закріплюється державною реєстрацією, основним способом його захисту від конфліктуючих позначень буде вимога про визнання незаконним акта органу державної влади. З іншого боку, для захисту цього права не притаманно використання такого способу, як примусове виконання обов'язку в натурі, оскільки його об'єктом є нематеріальне благо. Тому до основних способів судового захисту прав на географічні зазначення можна віднести:

- визнання права;

- відновлення становища, яке існувало до порушення права;

- визнання незаконним правового акта органу державної влади;

- відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди;

«Крім загальних способів захисту, у межах кожного самостійного інституту можна виокремити додаткові спеціальні захисні механізми, які використовуються для поновлення даної групи прав у випадку їх порушення чи оспорення» [4], – наголошує видатний вчений Р.Б. Шишка. Так, для захисту прав інтелектуальної власності суд може вжити наступні заходи, передбачені статтею 432 Цивільного кодексу України:

- вживання негайних заходів щодо попередження порушенню права інтелектуальної власності та збереження відповідних доказів;

- зупинення пропуску через митний кордон України товарів, імпорт чи експорт яких здійснюється з порушенням права інтелектуальної власності;

- вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності та знищення таких товарів;

- вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь;

- застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності. Розмір стягнення визначається відповідно до закону з урахуванням вини особи та інших обставин, що мають істотне значення;

- опублікування в засобах масової інформації відомостей про порушення права інтелектуальної власності та зміст судового рішення щодо такого порушення. (вилучити з цивільного обороту товари, що виготовлені з порушенням права інтелектуальної власності, знаряддя та матеріали, які використовувалися для їх виготовлення, застосувати разове грошове стягнення тощо).

Так як географічне зазначення, безумовно, належить до об'єктів права інтелектуальної власності, на нього розповсюджуються всі вищевказані способи судового захисту. Крім того, «згідно зі спеціальним законом, суди відповідно до їх компетенції розв'язують спори про правомірність реєстрації кваліфікованого зазначення походження товару, встановлення факту використання кваліфікованого зазначення походження товару, порушення прав власника свідоцтва про реєстрацію права на використання кваліфікованого зазначення походження товару, компенсації» [5], – уточнює відома дослідниця в галузі цивільного права О.В. Дзера.

При цьому доцільно відмітити, що розгляд та вирішення спорів з приводу засобів індивідуалізації нерідко потребує спеціальних професійних знань та практичних навичок, які часто відсутні у суддів, внаслідок цього багато прийнятих рішень скасовуються вищими інстанціями. Тому слід підтримати пропозиції вітчизняних вчених щодо необхідності формування спеціалізованих судів, предметом розгляду яких будуть спори про право інтелектуальної власності [6].

Нині в деяких судах функціонують окремі підрозділи, які спеціалізуються на розгляді даної категорії спорів, однак, їх діяльність не забезпечує повною мірою ефективного вирішення цієї проблеми.

Розглядаючи національну систему захисту прав на географічні зазначення, неможливо оминати поза увагою питання їх кримінально-правової охорони. Згідно з нормами статті 229 Кримінального кодексу України, «незаконне використання кваліфікованого зазначення походження товару, або інше умисне порушення права на цей об'єкт, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі, карається штрафом від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією і знищенням відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувалися для її виготовлення».

У разі якщо злочинцем є службова особа, яка скористалася службовим становищем або організована група, або якщо він завдав матеріальної шкоди в особливо великому розмірі, призначається покарання у вигляді штрафу в розмірі від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого та з конфіскацією і знищенням відповідної продукції та знарядь і матеріалів, які спеціально використовувалися для її виготовлення» [7].

Разом з тим, правник В.Б. Харченко наголошує: «Суспільна небезпечність (шкідливість) зазначених посягань полягає не стільки у спричиненні

прямої матеріальної шкоди або втрати вигоди, а і у заподіянні шкоди іміджу, престижу, репутації та конкретним обсягам рекламних заходів і акцій. Ми вважаємо, що більш обґрунтованим і доцільним є визначення суспільно небезпечних наслідків не за розміром матеріальної шкоди, а за істотністю такої шкоди. Таке визначення суспільно небезпечних наслідків охоплювало б не тільки пряму дійсну шкоду та втрачену вигоду, а і заподіяння шкоди діловій репутації, престижу та іміджу володільців прав на географічні зазначення».

Крім того, при характеристиці суспільно небезпечного діяння, що утворює порушення права інтелектуальної власності на географічне зазначення, було б «доцільно застосовувати бланкову диспозицію, оскільки нормами цивільного та господарського законодавства визначаються не тільки інциденти порушення цього права, а і зміст таких порушень» [8].

Висновки та перспективи. Розглянувши відомі засоби захисту для географічних зазначень, можна зробити обґрунтований висновок, що вони, за словами Г. Андрощука: «визначаються двома основними лініями. Одна спрямована на захист споживачів від використання географічних зазначень, що вводять в оману, а інша – на захист власників колективного престижу фірми, пов'язаного з географічними зазначеннями, від введення в оману, яке призводить до незаконного привласнення цього престижу». Разом вони складають цілісну систему захисту суб'єктивних прав на географічні зазначення, яка в цілому відповідає міжнародним вимогам, але потребує подальшого вдосконалення.

Список літератури:

1. Архипова М.І. Цивільно-правова охорона географічних зазначень в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Київ, 2006. С. 13.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2001. С. 107.
3. Кодинець А.О. Реформування системи охорони інтелектуальної власності в умовах євроінтеграційних процесів в Україні. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2014. № 4(2). С. 65–72.
4. Шишка Р.Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. д.ю.н. : спец. 12.00.03. Одеса, 2004. С. 21.
5. Дзера О.В., Кузнецова Н.С., Майданик Р.А. Цивільне право України. Загальна частина. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 317.
6. Дорошенко Л., Орлюк Е. Зачем менять подсудность споров? *Юридическая практика*. 2005. № 49. С. 8–12.
7. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
8. Харченко В.Б. Кримінально-правова охорона комерційного найменування, торговельної марки і географічного зазначення за законодавством України. *Юридична Україна*. 2010. № 6. С. 107.
9. Андрощук Г. Географічні зазначення: характер прав, існуючі системи охорони та захист (частина 1). *Інтелектуальна власність*. 2005. № 11. С. 13.

References:

1. Arhypova M.I. (2006) *Cyvilno-pravova oхorona geografichnyh zaznachen v Ukrayini* [Civil law protection of geographical indications in Ukraine] (PhD Thesis), Kyiv, p. 13.
2. Grybanov V.P. (2001) *Osushhestvlenye y zashchyta grazhdanskyh prav*. Moscow: Statut, p. 107.
3. Kodynych A.O. (2014) *Reformuvannya systemy oхorony intelektualnoyi vlasnosti v umovax yevrointegracijnyh procesiv v Ukrayini*. *Visnyk Zaporizkogo nacionalnogo universytetu. Yurydychni nauky*, vol. 4(2), pp. 65–72.
4. Shyshka R.B. (2004) *Oхorona prav subyektiv intelektualnoyi vlasnosti u cyvilnomu pravi Ukrayiny* [Protection of the rights of intellectual property subjects in the civil law of Ukraine] (PhD Thesis), Odessa, p. 21.
5. Dzera O.V., Kuznyeczova N.S., Majdanyk R.A. (2010) *Cyvilne pravo Ukrayiny. Zagalna chastyna*. Kyiv: Yurinkom Inter, p. 317.
6. Doroshenko L., Orlyuk E. (2005) *Zachem menyat podsudnost sporov?* *Yurydycheskaya praktyka*, vol. 49, pp. 8–12.
7. Kryminalnyj kodeks Ukrayiny vid 05 kvitnya 2001 roku. *Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny*, vol. 25-26. st. 131.
8. Kharchenko V.B. (2010) *Kryminalno-pravova oхorona komercijnogo najmenuvannya, torgovelnoyi marky i geografichnogo zaznachennya za zakonodavstvom Ukrayiny*. *Yurydychna Ukrayina*, vol. 6, p. 107.
9. Androshchuk G. (2005) *Geografichni zaznachennya: kharakter prav, isnuuyuchi systemy oхorony ta zaxyst (chastyna 1)*. *Intelektualna vlasnist*, no. 11, p. 13.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-66>

УДК 341.1/8

Скрипник-Горупашенко А.В., Панфілова Ю.М.
Київський міжнародний університетУЧАСТЬ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У БОРОТЬБІ З МОРСЬКИМ ПІРАТСТВОМ

Анотація. Світовий океан відіграє важливу роль для інтересів світової спільноти, що полягає у використанні морів, як арени для міжнародної співпраці в економічній та інших сферах, в розташуванні, в межах морів, окремих елементів інфраструктури держав, в проведенні наукових досліджень, а також у виконанні на морі своїх міжнародних зобов'язань. Нажаль, Світовий океан, використовується не тільки на благо людства, на морських просторах не рідко відбуваються акти насильства, зокрема піратські напади, які загрожують безпеці мореплавства. Акти насильства у водах Світового океану посягають на міжнародний та національний правопорядок, на мирну співпрацю держав та міжнародних організацій в різних сферах, на права і свободи людини та інші інтереси держав і їхніх громадян. Зростання кількості протиправних актів, професіоналізм злочинців, ускладнюють протидію з ними. Тому зростає зацікавленість держав та міжнародних організацій у спільній боротьбі з актами насильства та виробленні нових підходів у боротьбі з ними. Тому дана стаття присвячена аналізу сучасних проблем міжнародного співробітництва, за участю міжнародних організацій, в боротьбі з піратством на морі та шляхами їх вирішення. Актуальність цієї проблеми пов'язана з особливою суспільною небезпекою міжнародно-протиправного діяння, що обумовлює взаємозв'язок морського піратства з іншими міжнародно-протиправними діяннями та його негативним впливом на їх зростання. Зокрема, у статті досліджується роль та участь міжнародних організацій у боротьбі з піратством. Висвітлюються проблеми боротьби з даним злочином та заходи, які здійснює світове співтовариство для безпеки судноплавства. Зазначається, що міжнародні організації діють в інтересах консолідації та координації зусиль міжнародного співтовариства з метою стримування та припинення піратства. Визначається актуальність проблеми та акцентується увага на необхідності вивчення досвіду протидії цьому міжнародному злочину в межах багатонаціонального співробітництва. Пропонується подаліше вдосконалення діяльності міжнародних організацій в цій галузі, напрямки розвитку міжнародного права і національного законодавства.

Ключові слова: піратство, безпека судноплавства, міжнародний злочин, акти насильства, Світовий океан, ООН, НАТО, ЄС, Міжнародна морська організація, співробітництво держав.

Skrypnik-Horupashenko Anastasia, Panfilova Yulia
Kyiv International UniversityPARTICIPATION OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS
IN THE STRUGGLE WITH MARITIME PIRACY

Summary. The oceans play an important role in the interests of the world community, which is the use of the seas as an arena for international cooperation in economic and other spheres, in the location, within the seas, individual elements of state infrastructure, in research and performance at sea. their international obligations. Unfortunately, the world's oceans are used not only for the benefit of mankind, acts of violence are not uncommon in the seas, including pirate attacks that threaten the safety of navigation. Acts of violence in the waters of the oceans encroach on international and national law and order, on the peaceful cooperation of states and international organizations in various fields, on human rights and freedoms and other interests of states and their citizens. The growing number of illegal acts, the professionalism of criminals, complicates the fight against them. Therefore, the interest of states and international organizations in the joint fight against acts of violence and the development of new approaches to combating them is growing. Therefore, this article is devoted to the analysis of current problems of international cooperation, with the participation of international organizations, in the fight against piracy at sea and ways to solve them. The urgency of this problem is associated with the special social danger of internationally illegal acts, which determines the relationship of maritime piracy with other internationally illegal acts and its negative impact on their growth. In particular, the article examines the role and participation of international organizations in the fight against piracy. The problems of combating this crime and the measures taken by the world community for the safety of navigation are highlighted. It is noted that international organizations are working to consolidate and coordinate the efforts of the international community to deter and stop piracy. The urgency of the problem is determined and emphasis is placed on the need to study the experience of combating this international crime within the framework of multinational cooperation. It is proposed to further improve the activities of international organizations in this area, the direction of development of international law and national legislation.

Keywords: piracy, shipping safety, international crime, acts of violence, World Ocean, UN, NATO, EU, International Maritime Organization, cooperation of states.

Постановка проблеми. Однією з проблем якої загрожує міжнародному правопорядку, слід вважати проблему морського піратства. Піратство, маючи міжнародний характер, в даний час, в умовах глобалізації, як і раніше становить

велику загрозу міжнародному судноплавству в багатьох районах Світового океану. Піратство відносять до міжнародних злочинів, його відмінність в тому, що воно відбувається на морі, та перш за все, спрямоване проти безпеки судноплавства.

У XXI столітті піратство суттєво змінилося, було нових рис. Протягом багатьох століть піратство існувало з різною інтенсивністю у всіх країнах, які мали вихід до моря. Піратство ніколи не зникало з міжнародної політичної арени. В період його становлення та розвитку відбувалася модифікація його структури, підвищувалася озброєність піратських центрів, розширювалася сфера впливу, що в подальшому призвело до суттєвої перешкоди на шляху до практичної реалізації принципу свободи судноплавства, завдаючи великої шкоди міжнародній морській торгівлі, суднам, їх пасажирам і членам екіпажів.

Відсутність ефективних механізмів боротьби з піратством визначається сьогодні, як одна із загроз міжнародній спільноті. Зростаюча взаємозалежність держав у боротьбі з піратством вимагає відповідного відображення в міжнародному праві. Нагальною є потреба активізації міжнародного співробітництва в цій сфері та необхідність більш повного використання можливостей, закладених у нормах міжнародного права. Неefективне використання правових норм, на сьогодні, та низька ефективність механізмів у боротьбі з піратством визначається, як одна із загроз національній безпеці кожної країни та міжнародній спільноті взагалі. Актуальність боротьби з піратством і практика забезпечення міжнародного правопорядку, справедливого судового переслідування, розгляду та винесення судових рішень свідчать про необхідність активізації діяльності міжнародних організацій у боротьбі з цим злочином міжнародного характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальні питання, пов'язані з методами боротьби з піратством, міжнародну правову базу боротьби з якими вивчали ряд авторів, зокрема О. Колодкін, Е. Смірнова [7]. Проблеми формування міжнародно-правового механізму протидії піратству висвітлювали в своїх роботах Г. Анцелевич [1], Ю. Панфілова [11], О. Шемякін, В. Прусс [4], М. Будаков [3], Т. Брежнева [2]. Базові правові основи боротьби з піратством були закладені такими міжнародними нормативними документами, як Женевська конвенція про відкрите море 1958 року, Конвенція ООН з морського права 1982 року, Конвенція ООН про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 року та інші.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити догматичні та доктринальні складові участі міжнародних організацій з таким протиправним явищем, як піратство.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації, стрімкого розвитку й розповсюдження інформаційних технологій відбувається потужний сплеск піратства. Закордонні й вітчизняні аналітики, прогножуючи розвиток цього явища, одностайні в тому, що піратство, як загроза національним та колективним інтересам держав, виходить на передній план.

Лідуюче місце у світовій зовнішньоторговельній діяльності належить морським перевезенням. Сьогодні майже 80 відсотків міжнародних комерційних транспортних перевезень здійснюється морем. Для цього залучено близько 46 тис. суден, 80 тис. портових комплексів світу. Але піратство щорічно завдає шкоди світовій

системі морських перевезень на суму близько 30 млрд. доларів [11, с. 146].

В справі співробітництва держав у боротьбі зі злочинністю важливим є співробітництво в рамках міжнародних організацій. І боротьба з таким злочином, як морське піратство не є винятком. Діяльність міжнародних організацій в цій сфері має на меті врегулювання питань, пов'язаних з безпекою морського судноплавства. І тому міжнародні організації є дієвим механізмом консолідації зусиль світової спільноти в сфері боротьби з морським піратством.

Зокрема, сьогодні у світі існує два основних види співробітництва держав у боротьбі з міжнародною злочинністю: укладання міжнародних договорів з різних аспектів цієї діяльності та участь держав у міжнародних організаціях, що спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю. У міжнародних договорах регулюються питання надання правової допомоги у кримінальних справах, видачі злочинців, передачі засуджених для відбування покарання в країні їх громадянства, захисту прав своїх громадян при кримінальному переслідуванні їх в іншій державі, обміну оперативною та правовою інформацією, а також проведення спільних профілактичних заходів. Піратство належить до злочинів, переслідування яких регулюється як законодавством окремих держав, так і міжнародним правом. Це злочин міжнародного характеру, що складається з незаконного захоплення, пограбування або потоплення торгових або цивільних суден, вчинені у відкритому морі. До піратства також прирівнюється напад під час війни кораблів, підводних човнів і військових літаків на торгові судна нейтральних країн. Піратські судна, літальні апарати і їх екіпажі не повинні користуватися захистом будь-якої держави. Незалежно від прапора піратські судна можуть бути захоплені кораблями або літальними апаратами, що знаходяться на службі будь-якої країни і мають відповідні повноваження [9, с. 231].

За останні роки, коли проблема піратства стала серйозно загрожувати судноплавству, багато держав і міжнародних організацій почали активізацію щодо вирішення цієї проблеми. На даний момент боротьбою з піратством активно займаються такі міжнародні структури, як Організація Північноатлантичного договору (НАТО), Рада Безпеки ООН (РБ ООН), Міжнародна морська організація (ІМО), Міжнародне морське бюро.

Починаючи з 2008 року НАТО допомагала стримувати та зривати піратські напади, захищаючи судна та допомагаючи підвищити загальний рівень безпеки у Аденській затоці. Наприкінці 2008 року за запитом тодішнього Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна НАТО розпочала здійснювати супровід суден у рамках операції «Еллайд провайдер», які проходили транзитом крізь ці небезпечні райони та перевозили вантажі у рамках Всесвітньої продовольчої програми ООН. Крім безпосереднього захисту суден, які залучалися до перевезень у рамках цієї програми, НАТО здійснювала патрулювання з метою стримування та, приміром, запобігла захопленню суден та взяттю їхніх екіпажів у заручники під час піратських нападів. Після цього у березні-серпні 2009 року було проведено

операцію «Еллайд протектор», яка продовжила сприяти безпеці торгових морських шляхів і міжнародного судноплавства. У рамках цієї операції здійснювалося спостереження та продовжували виконуватися завдання, розпочаті під час операції «Еллайд провайдер» [10].

НАТО здійснює повномасштабні заходи боротьби з піратством у відповідності до резолюцій Ради Безпеки ООН. На підтримку резолюцій РБ ООН 1814 [13], 1816 [14] і 1838 [15] сили Альянсу стримували дії піратів в рамках операції «Allied Provider». Кораблі Постійної військово-морської групи НАТО 2 (SNMG2) здійснювали патрулювання вод поблизу узбережжя Сомалі та супровід суден ВПП з продуктами харчування. Постійні військово-морські групи – це багатонаціональні морські сили, які перебувають у стані постійної готовності, як сили швидкого реагування першого ешелону, забезпечують здатність НАТО оперативно реагувати й захищати інтереси Альянсу в будь-якому місці світу. Під час операції до складу Постійної військово-морської групи Сил реагування НАТО 2 входили сім суден з Німеччини, Греції, Італії, Туреччини, Великої Британії та Сполучених Штатів, однак до участі в операції було залучено лише три з них – ITS Durand de la Penne (флагман, есмінець D560, Італія); HS Temistokles (фрегат F465, Греція); HMS Cumberland (фрегат F85, Велика Британія), а також TCG Gokova (фрегат F496, Туреччина) [18].

Інші кораблі цієї групи продовжували розгортання в країнах Стамбульської ініціативи співпраці – Бахрейні, Катарі, Кувейті, ОАЕ. Це було перше розгортання в Перській затоці військово-морських сил під прапором НАТО. Юридично процедура затримання піратського судна кораблями зі складу сил НАТО здійснюється відповідно до вимог національного законодавства, і будь-яке рішення щодо цього має підлягати його юрисдикції [20]. Тобто будь-які подальші дії стосовно затриманих або наслідки для них визначаються законами і рішеннями цієї країни. Це стосується усіх кораблів, що перебувають під командуванням НАТО, незалежно від їх національної приналежності.

Оцінюючи результати цієї операції, тодішній Верховний головнокомандувач Об'єднаних збройних сил НАТО в Європі генерал Д. Креддок підкреслив: «Загроза піратства реальна і зростає сьогодні в багатьох частинах світу, а ця відповідь є наочною ілюстрацією здатності НАТО швидко адаптуватись до нових викликів безпеки» [21]. У результаті обговорення країнами НАТО на політичному рівні можливої довгострокової ролі організації у боротьбі проти піратства, а також заходів з вироблення спільного підходу до затримання піратів, їх міністри оборони під час засідання Південно-Африканських Республік (ПАР) 12 червня 2009 р. вирішили продовжити антипіратську операцію поблизу Африканського рогу і в Аденській затоці [2, с. 15].

Поширення піратства викликало необхідність безпрецедентного розгортання багатонаціональних військово-морських сил під загальним керівництвом Ради Безпеки ООН, на яке надала згоду сомалійська влада. Найбільш вражаючим аспектом реагування Ради Безпеки ООН стало розширення правового режиму відкритого моря на

територіальні води Сомалі, що дозволило іноземним флотам здійснювати антипіратські заходи у всій зоні. Початковий дозвіл був наданий Резолюцією РБ ООН 1816 від 2 червня 2008 р. на шість місяців та продовжений ще на 12 місяців за резолюцією 1846 від 2 грудня того ж року [23]. Резолюцією 1851 від 16 грудня 2008 р. вводився ще один винятковий захід, що надавав право державам, задіяним у боротьбі з піратством, протягом року, починаючи з 2 грудня 2008 р., «вжити всіх необхідних заходів, доречних у Сомалі», тобто поширював можливість їх втручання на землі цієї країни. При цьому Рада Безпеки ООН була дуже обережна, підкреслюючи винятковий характер ухвалених рішень. Всі резолюції наголошували, що вони не повинні розглядатися, як встановлення нових норм міжнародного права, обмежені в часі й перебувають під її постійним контролем.

Одним з таких важливих документів є Резолюція Ради безпеки ООН № 1816 від 2 червня 2008 року [14], яка започаткувала правові засади для проведення антипіратських операцій в територіальних водах Сомалі, із тим, заклавши міжнародно-правові основи для фізичного переслідування піратів.

27 квітня 2010 року РБ ООН прийняла резолюцію № 1918 щодо проблеми морського піратства. Резолюція передбачила обов'язок Генерального секретаря ООН зробити у 3-х місячний строк доповідь щодо варіантів судового переслідування осіб, підозрюваних у піратстві [16]. 25 липня 2010 року Генеральний секретар ООН презентував свою доповідь на засіданні РБ ООН, в якій запропоновано 7 варіантів створення чи використання вже наявних судових установ для переслідування морських піратів: 1) збільшення допомоги ООН з метою зміцнення потенціалу держав у регіоні для судового переслідування та ув'язнення осіб, які є відповідальними за акти піратства та збройного пограбування на морі біля узбережжя Сомалі; 2) створення сомалійського судового органу, який проводитиме засідання на території будь-якої третьої держави в регіоні за або без участі ООН; 3) створення спеціальної палати в рамках національної судової системи однієї чи кількох держав регіону без участі ООН; 4) створення спеціальної палати в рамках національної судової системи однієї чи кількох держав регіону з участю ООН; 5) створення регіонального трибуналу на основі багатосторонньої угоди між державами регіону за участі ООН; 6) створення міжнародного трибуналу на основі угоди між державою регіону та ООН; 7) створення міжнародного трибуналу шляхом резолюції Ради безпеки ООН на підставі глави VII Статуту ООН [5].

Міжнародне співробітництво в боротьбі з піратством ґрунтується на Конвенції ООН з морського права (10 грудня 1982 р.) ратифікована Україною згідно із Законом від 03.06.1999 р. № 1728-ХТУ [12], як на загальному документі, який регулює міжнародне використання морських просторів, а також на спеціальних міжнародних договорах, серед яких найважливішим є Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. (набула чинності для України

20 липня 1994 р.) [8]. Саме ця Конвенція визнає загальні риси складів злочинів, які підлягають уніфікації в національному законодавстві.

Міжнародно-правові норми про піратство спочатку виникали та розвивалися як звичаєво-правові. Особлива небезпека піратства в тому, що воно перетворюється на промисел міжнародних злочинних організацій. Пропозиції з кодифікації норм про злочинність піратства та боротьби з ним виникали на початку XIX ст., але реалізовані були значно пізніше – у Конвенції про відкрите море 1958 р. [6]. і в Конвенції з морського права 1982 р.

У боротьбі з піратством зростає значення співробітництва держав, яке здійснюється в рамках міжнародних міжурядових організацій, таких як Міжнародна морська організація, яка є спеціалізованою установою ООН. У 2004 році організацією був прийнятий міжнародно-правовий акт, який регулює окремі питання попередження актів піратства – Міжнародний кодекс з охорони суден та портових споруд. Кодекс встановлює уніфіковані стандарти безпеки, у тому числі щодо несанкціонованого проникнення сторонніх осіб на судно. Міжнародна морська організація неодноразово приймала циркуляри для держав-членів цієї організації з питань піратства (Циркуляр Комітету по безпеці мореплавства ММО від 22.06.1993 р. № 662 «піратство та розбій по відношенню до суден») [19]. Тією ж організацією були розроблені декілька рекомендацій з метою боротьби з піратством та пограбуваннями суден. Однак зміст цих рекомендацій мало в чому може практично допомогти морякам у боротьбі зі злочинцями. Адже використання водяних струменів пожежних шлангів суден, забезпечення посилення вахт за надводною обстановкою та маневрування з метою запобігання проникнення піратів на борт судна не є ефективними засобами проти озброєних вогнепальною зброєю, володіючих високошвидкісними катерами піратів. Це змушує моряків застосовувати власні, інколи не зовсім законні заходи попередження піратських атак. Наприклад, використання у небезпечних з точки зору піратства районах Світового океану прийомів світломаскування, відомих ще з часів світових воєн, коли в темну частину доби на судні виключались навіть навігаційні вогні з тим, щоб пірати не змогли помітити судно. Морякам відомо, наскільки це небезпечно в районах інтенсивного судноплавства і такі дії є прямим порушенням Міжнародних правил попередження зіткнень суден в морі 1972 року, однак це те зло, яке є меншим.

У багатьох країнах почали усвідомлювати, що боротьба зі злочинністю на морі, зважаючи на її специфічність і складність, не може бути прерогативою окремого державного органу або держави, головну координуючу роль у цьому процесі відіграє ІМО й особливу її Комітет з безпеки на морі – КБМ [17, с. 12].

У листопаді 2001 р. на 22-й сесії Асамблеї ІМО було одностайно прийнято Резолюцію А.924(22), що констатувала необхідність вироблення нових заходів стосовно захисту суден. У грудні 2002 р. на II конференції держав-учасниць СОЛАС-74 було прийнято низку нових рішень щодо посилення безпеки на морі як доповнень до СОЛАС-74. Зокрема, був ухвалений Міжнародний кодекс з охо-

рони суден та портових засобів (Кодекс ОСПЗ), який набув чинності з 1 липня 2004 року.

Важливу роль у координації зусиль міжнародного морського співтовариства в питаннях боротьби з піратством відіграє Міжнародне морське бюро (ІМВ), а також Центр інформації про піратство ІМВ, відкритий у 1992 р. в малайзійському місті Куала-Лумпур, який відстежує інформацію про піратів і їх напади на судна, сприяє розслідуванню цих злочинів [1, с. 322].

За статистичними даними начальника штабу EUNAVFOR (утрупування кораблів ВМС країн ЄС) капітана 1 рангу Філіпа Хеслема, у середньому збитки від піратства складають близько 7-12 млрд. доларів за рік. Середня сума викупу великого судна – близько 4,5 млн. доларів.

Невтішною є статистика і для України, оскільки десятки тисяч українських екіпажів ходять на кораблях під прапорами різних держав світу. Тільки за останні роки були захоплені десятки суден з українськими моряками. Серед найбільш резонансних захоплень – судна «Фаїна» (з вантажем зброї), «Аріана», «Леманн Тімбер», «Lugela» та «Beluga Fortune». Власне для України проблема морського піратства масштабно постала у 2005 році із захопленням судна «Panagia» з повністю українським екіпажем. Спеціальна група співробітників Апарату Ради національної безпеки і оборони України, яка займалася визволенням судна і до складу якої входив автор цієї статті, стикнулася з значною кількістю проблем, основні з яких знаходилися в площині недосконалості міжнародно-правових норм та взаємодії спеціальних служб і правоохоронних органів іноземних держав [3, с. 74].

Акти піратства перешкоджають торговельним інтересам країн, що перебувають в зоні діяльності піратів. До таких країн належать: Бенін, Того, Кот-Д'Івуар, Гана, Нігерія і Демократична Республіка Конго. Приміром, обсяги торгівлі головного порту Беніну впали на 70%. Збитки від діяльності піратів у Гвінейській затоці складають близько 2 млрд. доларів США.

Слід зазначити, що на сьогодні рівень морського піратства у світі став найнижчим за останні роки. Про це йдеться в опублікованій у столиці Малайзії Куала-Лумпурі доповіді регіонального відділення Міжнародного морського бюро. «Найвагоміша причина зменшення рівня піратства по всьому світу – це зниження сомалійського піратства біля берегів Східної Африки» – йдеться у заяві директора Міжнародного морського бюро Поттенгала Макундана [5]. За його словами зменшити активність піратів допомогли озброєні охоронці на суднах, міжнародне патрулювання, а також «стабілізуючий вплив» уряду Сомалі.

Висновки. Вищезазначене дозволяє нам стверджувати що існує реальна небезпека для морського судноплавства й для права кожної людини на життя, яку не можна замовчувати. Заходи, вжиті світовим співтовариством і міжнародними організаціями в сфері протидії піратству, є досить ефективними, але проблема піратства залишається однією з найактуальніших, що значно впливає на торгове судноплавство в певних регіонах Світового океану і навіть – на стан регіональної безпеки. Успішна протидія та боротьба з піратством в сучасних умовах не можлива без координації зусиль міжнародного співтовариства

та розвитку регіонального співробітництва. Найбільш давні проблеми людства нині постають з новими загрозами при всій їх екзотичності та виявляються найбільш живучими. Дана обставина, однак, скоріше свідчить лише про необхідність

вжиття кардинальних заходів і виділення великих ресурсів з розробкою довгострокової програми. Тим більше, що спільні зусилля держав і міжнародних організацій, як показує практика, здатні вплинути на стан справ у даній сфері.

Список літератури:

1. Анцелевич Г. О., Покрещук О. О. Міжнародне право : підручник. Київ : Алерта, 2003. 410 с.
2. Брежнева Т. В. Операції проти піратів: шлях до нової морської стратегії НАТО. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія*. 2011. Т. 155. Вип. 143. С. 14–22.
3. Будаков М. О. Актуальні питання боротьби з морським піратством. Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія і практика). 2006. № 13. С. 73–80.
4. Демиденко В. В., Прусс В. М., Шемякин А. Н. Піратство, тероризм, мошенництво на море. Правовые аспекты : монографія. Одеса : Бахва, 1997. 143 с.
5. Доклад Генерального секретаря о возможных вариантах содействия достижению цели судебного преследования и заключения в тюрьму лиц, ответственных за акты пиратства и вооруженного разбоя на море у побережья Сомали. URL: <http://www.un.org/ga/> (дата звернення: 01.02.2021).
6. Женевська конвенція про відкрите море 1958 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_180. (дата звернення: 05.02.2021).
7. Колодкин А. Л., Смирнова Е. С. Правовое регулирование борьбы с морским пиратством на международном и национальном уровнях: состояние и перспектива в начале XXI века. *Государство и право*. Москва, 2013. № 11. С. 123–124.
8. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_074 (дата звернення: 03.02.2021).
9. Мишко А. Міжнародні організації у боротьбі з піратством. *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 1-2 (19-20). Ужгород, 2019. С. 230–244.
10. Організація північноатлантичного договору. Операції з боротьби з піратством від 11 травня 2011 р. URL: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_48815.htm (дата звернення: 03.02.2021).
11. Панфілова Ю. М. Міжнародно-правове регулювання в сфері протидії проявам піратства та морського тероризму. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. Київ : УДУФМТ, 2012. № 6(65). С. 146–151.
12. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року та Угоди про імплементацію Частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 року : Закон України від 3 червня 1999 р. № 728-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 31. Ст. 254.
13. Резолюція Ради Безпеки ООН №1814 (2008). Положення в Сомалі. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_h04 (дата звернення: 01.02.2021).
14. Резолюція Ради Безпеки ООН №1816 (2008). Положення в Сомалі. URL: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res2008/res1816.htm> (дата звернення: 03.02.2021).
15. Резолюція Ради Безпеки ООН № 1839 (2008). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_h42 (дата звернення: 03.02.2021).
16. Резолюція Ради Безпеки ООН №1918 (2010). Положення в Сомалі. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/> (дата звернення: 03.02.2021).
17. Савельев Н. В. Международное морское сообщество объединяет усилия в борьбе с преступностью на море. *Морские вести России*. 2008. № 9–10. С. 12–13.
18. Counter-piracy operations. URL: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48815.htm (дата звернення: 05.02.2021).
19. Piracy off Somalia high on the agenda as IMO Maritime Safety Committee meets. URL: <http://www.imo.org/> (дата звернення: 04.02.2021).
20. Scheffler A. Piracy – threat or nuisance? Research Paper. Research Division. NATO Defense College. Rome. 2010.
21. Standing NATO Maritime Group transits Suez Canal en-route to anti-piracy duties. URL: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_46388.htm (дата звернення: 05.02.2021).
22. The situation in Somalia. Resolution 1846 (2008) Adopted by the Security Council at its 6026th meeting, on 2 December 2008. URL: <http://daccessods.un.org/TMP/2731059.html> (дата звернення: 03.02.2021).
23. The situation in Somalia. Resolution 1851 (2008) Adopted by the Security Council at its 6046th meeting, on 16 December 2008. URL: <http://daccessods.un.org/TMP/8992822.html> (дата звернення: 05.02.2021).

References:

1. Antselevych N. O., Pokreshchuk O. O. (2003) *Mizhnarodne pravo* [International Law]. Kyiv: Alerta.
2. Brezhnieva T. V. (2011) Operatsii proty pirativ: shliakh do novoi morskoi stratehii NATO [Operations against pirates: the path to a new NATO naval strategy] *Scientific works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla*, vol. 143, pp. 14–22.
3. Budakov M. O. (2006) Aktualni pytannia borotby z morskym piratstvom [Current issues in the fight against maritime piracy]. *Fight against organized crime and corruption (theory and practice)*, vol. 13, pp. 73–80.
4. Demidenko V. V., Pruss V. M., Shemyakin A. N. (1997) *Piratstvo, terrorizm, moshennichestvo na more. Pravovyye aspekty: monografiya* [Piracy, terrorism, sea fraud. Legal aspects: monograph]. Odessa: Bahva.
5. Doklad Generalnogo sekretarya o vozmozhnykh variantah sodeystviya dostizheniyu tseli sudebnogo presledovaniya i zaklyuchenii v tyurmu lits, otvetstvennykh za aktyi piratstva i vvooruzhennogo razboya na more u poberezhya Somali [Report of the Secretary-General on options to help achieve the goal of prosecuting and imprisoning those responsible for acts of piracy and armed robbery at sea off the coast of Somalia]. Available at: <http://www.un.org/ga/> (accessed 1 February 2021).
6. Zhenevska konventsiia pro vidkryte more [Geneva Convention on the High Seas] (1958). Available at: https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_180 (accessed 5 February 2021).
7. Kolodkin A. L., Smirnova E. S. (2013) Pravovoe regulirovanie borby s morskim piratstvom na mezhdunarodnom i natsionalnom urovnyah: sostoyanie i perspektiva v nachale XXI veka [Legal regulation of the fight against sea piracy at the international and national levels: state and perspective at the beginning of the XXI century]. *State and law*, no. 11, pp. 123–124.

8. Konventsiiia pro borotbu z nezakonnymy aktamy, spriamovanymy proty bezpeky morskoho sudnoplavstva [Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Maritime Navigation] (1988). Available at: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_074 (accessed 3 February 2021).
9. Myshko A. (2019) Mizhnarodni orhanizatsii u borotbi z piratstvom [International organizations in the fight against piracy]. *International scientific bulletin*, vol. 1-2 (19-20), pp. 230–244.
10. Orhanizatsiia pivnichnoatlantychnoho dohovoru. Operatsii z borotby z piratstvom vid 11 travnia 2011 [Organization of the North Atlantic Treaty. Anti-piracy operations of 11 May 2011]. Available at: http://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_48815.htm (accessed 3 February 2021).
11. Panfilova Yu. M. (2012) Mizhnarodno-pravove rehuliuвання v sferi protydiv proiavam piratstva ta morskoho teroryzmu [International legal regulation in the field of combating piracy and maritime terrorism]. *Foreign trade: economics, finance, law*, no. 6(65), pp. 146–151.
12. Pro ratyfikatsiiu Konventsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z morskoho prava 1982 roku ta Uhody pro implementatsiiu Chastyny XI Konventsii Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z morskoho prava 1982 roku: Zakon Ukrainy vid 3 chervnia 1999 r. № 728-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], no. 31, art. 254.
13. Rezoliutsiia Rady Bezpeky OON №1814 (2008). Polozhennia v Somali [UN Security Council Resolution 1814 (2008). Situation in Somalia]. Available at: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_h42 (accessed 1 February 2021).
14. Rezoliutsiia Rady Bezpeky OON №1816 (2008). Polozhennia v Somali [UN Security Council Resolution 1816 (2008). Situation in Somalia]. Available at: <http://www.un.org/russian/documen/scresol/res2008/res1816.htm> (accessed 3 February 2021).
15. Rezoliutsiia Rady Bezpeky OON № 1839 (2008) [UN Security Council Resolution №1839 (2008)]. Available at: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_h42 (accessed 1 February 2021).
16. Rezoliutsiia Rady Bezpeky OON № 1918 (2010). Polozhennia v Somali [UN Security Council Resolution №1918 (2010). Situation in Somalia]. Available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/> (accessed 3 February 2021).
17. Savelev N. V. (2008) Mezhdunarodnoe morskoe soobshchestvo ob'edinyayet usiliya v borbe s prestupnostyu na more [The international maritime community joins forces to fight crime at sea]. *Maritime news of Russia*, no. 9–10, pp. 12–13.
18. Counter-piracy operations. Available at: http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48815.htm (accessed 5 February 2021).
19. Piracy off Somalia high on the agenda as IMO Maritime Safety Committee meets. Available at: <http://www.imo.org/> (accessed 4 February 2021).
20. Scheffler A. Piracy – threat or nuisance? Research Paper. Research Division. NATO Defense College. Rome. 2010.
21. Standing NATO Maritime Group transits Suez Canal en-route to anti-piracy duties. Available at: http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_46388.htm (accessed 5 February 2021).
22. The situation in Somalia. Resolution 1846 (2008) Adopted by the Security Council at its 6026th meeting, on 2 December 2008. Available at: <http://daccessods.un.org/TMP/2731059.html> (accessed 3 February 2021).
23. The situation in Somalia. Resolution 1851 (2008) Adopted by the Security Council at its 6046th meeting, on 16 December 2008. Available at: <http://daccessods.un.org/TMP/8992822.html> (accessed 5 February 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-67>

УДК 658.62:[343.148+347.948](477)

Тищенко Г.В., Кравченко Р.В.

Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОВЕДЕННЯ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОНТРАФАКТНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Анотація. У статті вивчено проблему теоретичних та практичних аспектів проведення товарознавчої експертизи контрафактної продукції як ключової частини комплексного дослідження товарів для виявлення ознак її контрафактності. З'ясовано основні відмінності понять «контрафакт» та «фальсифікат», встановлено зв'язок між цими двома поняттями. З'ясовано потенційні наслідки контрафакції товару. Вивчено базові способи контрафакції продукції. Визначено основні ознаки контрафактності товарів. Досліджено основні види контрафакції. Вивчено структуру експертизи контрафактної продукції та її окремі етапи. Вивчено специфіку застосування ідентифікації як основного засобу проведення експертизи. З'ясовано основні характеристики товару, які досліджують під час експертизи. Виявлено необхідність застосування комплексу експертиз для виявлення ознак контрафактності товару.

Ключові слова: контрафакт, фальсифікація, товарознавча експертиза, експертиза, підробка, ідентифікація.

Tyshchenko Hanna, Kravchenko Roman

Kharkiv Scientific Research Forensic Center
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF CONDUCTING COMMODITY EXPERTISE OF COUNTERFEIT PRODUCTS

Summary. The article examines the problem of theoretical and practical aspects of conducting commodity expertise of counterfeit products as a key part of a comprehensive study of goods to identify signs of their counterfeiting. The main differences between the concepts of "counterfeit" and "counterfeit" are clarified, and the connection between these two concepts is established. The possibility of detecting signs of counterfeit goods in the process of commodity expertise and other types of expertise in the process of complex research is investigated. The potential consequences of counterfeit goods for the state, copyright holders and end users are clarified. The basic methods of product counterfeiting are studied and the prospects for increasing this list are evaluated. The main signs of counterfeit goods are identified. An assessment of the need for the availability of original goods for comparative analysis in the process of commodity expertise is given. The limits of the expert's authority in drawing up conclusions are studied. The main types of counterfeiting are studied, including: assortment, qualitative, quantitative, cost and informational. The necessity of studying the object for compliance with the state standards of Ukraine as part of the expert examination is revealed. The structure of expertise of counterfeit products and its individual stages are studied. The list of original samples that can be submitted for examination for comparison has been clarified. The features of conducting research in the absence of the original product are determined. The specifics of using identification as the main means of conducting an expert examination are studied. The main characteristics of the product that are examined during the examination are clarified. The necessity of studying product information as a separate stage of conducting an expert examination is investigated. It indicates basic manipulations with this data that may become grounds for recognizing the product as counterfeit, namely: incompleteness, distortion and unreliability of information. The necessity of using a complex of examinations to identify signs of counterfeit goods is revealed.

Keywords: counterfeit, falsification, commodity expertise, expertise, forgery, identification.

Постановка проблеми. Розвиток глобального ринку призводить до збільшення кількості товарів, їх груп та різновидів. З'являються нові торгові марки та, відповідно, юридичні й фізичні особи, які намагаються їх підробити. Різна кувшівельна спроможність населення різних держав зумовлює появу контрафактної продукції та її поширення. Вдосконалення технологій підробки товарних знаків, складність виявлення незаконного запозичення інтелектуальної власності та технологій виробництва товарів, поширення інформаційної продукції без дозволу правовласників зумовлює й ускладнення виявлення контрафакції у процесі дослідження готових виробів. Необхідністю дослідження теоретичних та практичних аспектів проведення товарознавчої експертизи контрафактної продукції зумовлено написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Темою теоретичних та практичних аспектів проведення товарознавчої експертизи контрафактної продукції цікавились вітчизняні та іноземні науковці, серед яких: В. Коварда, С. Л. Панов, О. Штефан та інші. В. Чеботарьов вивчав види та специфіку порушень авторського та суміжного права, В. Пирогова аналізувала теоретичні та практичні аспекти інформаційної контрафакції, а Н. Л. Арістова досліджувала основні ознаки контрафактної продукції.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри попередні дослідження актуальним залишається вивчення теоретичного та практичного вимірів товарознавчої експертизи контрафактної продукції з урахуванням її особливостей. Необхідно також визначити взаємозалежність товарознавчої та інших видів експер-

тизи під час комплексного дослідження продукції для виявлення в неї ознак контрафактності.

Мета статті полягає у вивченні теоретичних та практичних аспектів проведення товарознавчої експертизи контрафактної продукції.

Виклад основного матеріалу. Перш за все варто виявити проблему визначення поняття «контрафакт», досить часто його ототожнюють з поняттям «фальсифікат», що створює певні труднощі під час проведення дослідження та розгляду його результатів. Контрафакція – це протиправне використання певними юридичними та фізичними особами відомих товарних знаків, які їм не належать, з метою отримання збагачення. Контрафакт, як правило, схожий на товари згаданих вище фірм, проте має деякі відмінності або є аналогічним, проте виготовленим з порушенням авторських прав чи використанням чужого патенту. Фальсифікат є ширшим поняттям, яке охоплює увесь спектр підробок об'єктів купівлі чи продажу з метою збагачення. Найчастіше фальсифікат зберігає найвиразніші ознаки оригінального товару, при цьому інші якісні чи кількісні показники є набагато нижчими. Контрафакція є одним з видів фальсифікації, проте є суміжною з іншими видами через необхідність дослідження відповідності ознак товару фізико-хімічним вимогам.

Контрафакція товару має ряд негативних наслідків, які можна розділити умовно на чотири групи: збитки для держави через зменшення обсягу податків, які надходять до бюджету та державних фондів; збиток іміджу країни шляхом зниження інвестиційної привабливості; збиток правласникам торгових марок, знаків, авторських прав, патентів, тощо; заподіяння шкоди здоров'ю споживачам підробленої продукції [4, с. 257–259]. Найпоширенішими видами контрафакції продукції є:

- виготовлення та/або реалізація товарів з використанням маркувань аналогічних чи подібних до ступеня змішування з торговими марками інших виробників;

- виготовлення товарів, зовнішньо тотожних чи схожих на товари інших виробників з порушенням права на промисловий зразок;

- протиправне виробництво та використання інтелектуальної власності (часто для позначення цього виду контрафакції застосовують термін «піратство»), до якої належать: твори мистецтва, літератури, науки, комп'ютерні програми та аудіовізуальна продукція;

- виготовлення продукції з незаконним використанням технології, яка має статус винаходу чи корисної моделі.

Водночас постійно виникають нові види підробки продукції. Це вимагає систематичного та послідовного вдосконалення засобів виявлення ознак контрафактності товарів на ринку [2, с. 305–307; 3, с. 13–15].

Визначення контрафактної продукції під час товарознавчої чи комплексної експертизи передбачає порівняння вилучених зразків та оригінальної продукції. Для цього експерт повинен визначити: подібність маркувань та товарних знаків, нанесених на зразок та оригінальну продукцію; відповідність маркування зразків оригінальним товарам; можливість ідентифі-

кації товарних знаків на вилученій продукції з оригінальною; тотожність чи подібність ознак вилучених зразків та оригінальних товарів; відповідність пакування товарів з урахуванням оформлення та технології виготовлення; відповідність виробу вимогам Державного стандарту України; склад зразків (матеріали, речовини) та можливу шкоду, яку вони можуть нанести здоров'ю та життю людини [5, с. 74–75].

Залежно від виду товару, його належності до групи товарів за державними класифікаторами та особливостей виготовлення і складу список завдань може змінюватись. При цьому експерт не визначає чи є товар контрафактним, його завданням є з'ясування відповідності ознак вилучених зразків та оригіналу продукції. Усі інші дії, пов'язані з доведенням легальності виготовлення, реалізації, тощо не є складовою експертизи.

Виявлення контрафактності товару може відбуватись під час дослідження вилучених зразків з метою визначення фальсифікації. Таким чином контрафакція може бути:

- асортиментною;

- якісною (підробка продукції шляхом додавання харчових та нехарчових домішок з метою поліпшення органолептичних характеристик товару зі збереженням чи втратою частини інших ознак);

- кількісною (значні відхилення у розмірі, вазі чи об'ємі товару);

- вартісною (виготовлення та/або продаж товарів нижчої якості за ціною високоякісного, цей вид супроводжує й інші види фальсифікації);

- інформаційною (надання неточної, неповної чи спотвореної інформації про товар).

Що стосується організації та проведення дослідження, то першочерговою умовою є наявність оригінального зразка, який експерт застосовує для порівняння зі спірним вилученим об'єктом. Серед них вирізняють порівняльні, стандартні та еталонні зразки, які мають заздалегідь відомі характеристики (справжність, місце виготовлення, фізико-хімічні ознаки та інше). За його відсутності експерт визначає список показників, за якими визначають: приналежність об'єкта дослідження до тієї чи іншої групи товарів відповідно до державних класифікаторів; його відповідність науково обґрунтованим показникам достовірності.

Основною метою дослідження є визначення відповідності об'єкта дослідження вимогам, які ставлять перед товарами, виготовленими під належною торговою маркою законно. Для цього експерт досліджує окремо оригінал товару та вилучений зразок за одними й тими ж показниками. Об'єктом дослідження може бути власне товар, його пакування, маркування та супровідна документація.

Базовим засобом товарознавчого дослідження для виявлення контрафактності товару є ідентифікація. Вона полягає у визначенні відповідності ряду характеристик (асортиментних, якісних, кількісних, тощо) і інформації про товар відповідно до вимог, які ставлять до оригінальної продукції. Основними характеристиками товару, необхідними для його ідентифікації є: марка та модель виробу, комплектація, матеріал та фізико-хімічний склад, країна та місце виготовлен-

ня, дата придбання та період експлуатації, технічні характеристики, особливості оформлення залежно від приналежності до групи товарів.

Наступним етапом дослідження є вивчення товарної інформації, яку можуть містити: споживче чи транспортне пакування, етикетки, ярлики, штампи, тощо. Важливим аспектом є визначення відповідності цієї інформації чинним стандартам. Неповнота, спотворення чи недостовірність інформації є основою для визнання товару контрафактним. Найчастіше ці порушення виявляються в замовчуванні чи спотворенні інформації про: країну походження, адресу та найменування виробника, дати виготовлення, адреси та назви складу зберігання, категорії якості та групи товару та ін. [1, с. 575–580].

Отриману інформацію передають відповідним органам, які встановлюють контрафактність товару відповідно до інформації, отриманої в процесі дослідження. Варто зазначити, що товарознавча є лише одним із видів експертизи, в процесі якої виявляють ознаки контрафактності товару. Зазвичай для цього проводять комплексне дослідження із застосуванням різних видів експертизи.

Висновки. Виявлення контрафактних ознак товару під час товарознавчої експертизи полягає у його порівняльній оцінці відповідно до ряду показників. Експертиза вилученого зразка вимагає комплексного дослідження, у якому това-

рознавча експертиза є лише одним з видів, але при цьому взаємодіє і з іншими видами аналізу об'єкта. Станом на сьогодні відомий ряд варіантів підробки оригінальних товарів відомих брендів і їх список збільшується. Це підвищує актуальність дослідження товарів для виявлення ознак контрафактності, як основи інформаційної доказової бази, необхідної для винесення максимально об'єктивного вироку судом.

Складність визначення поняття «контрафакція» зумовлена також і тим, що часто його плутають з поняттям «фальсифікація», яке є набагато ширшим. Варто зауважити, що такі випадки трапляються як на розмовному рівні, так і в професійній та науковій літературі.

Товарознавча експертиза контрафактних товарів передбачає комплекс досліджень різних ознак товару від його пакування та визначення якісних і кількісних характеристик до перевірки оригінальності маркування торгових марок, нанесених на неї. Важливим аспектом є вивчення товарної інформації, яка знаходиться в супровідній та транспортній документації. На транспортних пакуваннях, ярликах, тощо.

Матеріали цієї статті можуть стати основою для подальшого вивчення та вдосконалення методики, засобів і підходів товарознавчої експертизи контрафактних товарів. Стаття також може бути матеріалом для вивчення у вищих навчальних закладах.

Список літератури:

1. Заніна Т. А. Комплексне дослідження фальсифікованої та контрафактної продукції: теоретичні та практичні аспекти. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 573–583.
2. Еськова С. П., Коварда В. В. Контрафактная и фальсифицированная продукция: понятия, сущность, отличительные особенности. *Молодой ученый*. 2016. № 20. С. 306–308.
3. Мазіна О. О. Контрафакція як дії, що порушують авторські права : автореферат. 2014. 22 с.
4. Позова Д. Д. Про співвідношення понять «контрафактні товари» та «фальсифіковані товари». *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 256–262.
5. Селиванов А. А. Некоторые вопросы, связанные с контрафактностью продукции. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2011. № 4(24). С. 74–80.

References:

1. Zanina T. A. (2019) Kompleksne doslidzhennia falsyfikovanoi ta kontrafaktnoi produktsii: teoretychni ta praktychni aspekty [Comprehensive research of counterfeit and counterfeit products: theoretical and practical aspects]. *Teoriia i praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*, no. 20, pp. 573–583.
2. Es'kova S. P., Kovarda V. V. (2016) Kontrafaktnaja i fal'sificirovannaja produkcija: ponjatija, sushhnost', otlichitel'nye osobennosti [Counterfeit and falsified products: concepts, essence, distinctive features]. *Molodoj uchenyj*, no. 20, pp. 306–308.
3. Mazina O. O. (2014) Kontrafaktsiia yak dii, shcho porushuiut avtorski prava: avtoreferat [Counterfeiting as actions that violate copyright], 22 p.
4. Pozova D. D. (2012) Pro spivvidnoshennia poniat «kontrafaktni tovary» ta «falsyfikovani tovary» [On the correlation between the concepts of «counterfeit goods» and «counterfeit goods»]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, no. 68, pp. 256–262.
5. Selivanov A. A. (2011) Nekotorye voprosy, svjazannye s kontrafaktnost'ju produktsii [Some issues related to counterfeit products]. *Teoriya i praktika sudebnoj jekspertizy*, no. 4(24), pp. 74–80.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-68>

УДК 342.3

Харченко Н.П.

Національна академія внутрішніх справ

СТРАТЕГІЧНА ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ОКРЕМІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. Досліджено різні позиції фахівців загальнотеоретичної та галузевих наук щодо визначення категорій «стратегічна правотворчість» та «стратегічні акти». Визначено, що стратегічна правотворчість є частиною правотворчої політики держави, на яку пливають різноманітні фактори: рівень політичної, інформаційної, економічної, культурної розвиненості країни, форма держави, географічне розташування, а також стадії історичного розвитку держави та суспільства. Запропоновано широкий та вузький підходи до трактування категорій «стратегічна правотворчість» та «стратегічні акти», а також необхідність розкриття їх взаємозв'язку з іншими суміжними категоріями за схемою від загального до конкретного: стратегічна правова політика – стратегічна правотворчість – стратегічні акти – стратегічні норми.

Ключові слова: правотворчість, стратегічна правотворчість, стратегічні акти, стратегічні норми, стратегія.

Kharchenko Natalia

National Academy of Internal Affairs

STRATEGIC LAW-MAKING: SOME GENERAL THEORETICAL ASPECTS

Summary. Considered various positions of specialists of general theoretical and branch sciences about definition of categories «strategic law-making» and «strategic acts». It is determined that strategic law-making is a part of law-making policy of the state, which is influenced by various factors: the level of political, informational, economic, cultural development of the country, state form, geographical location, and stages of historical development of state and society. It is stated that along with the category of «strategic law-making» researchers use others, which, in our opinion, do not reveal the main essence and content of this form of law-making. As well as the category of «strategic acts» is interpreted differently in the scientific community. It is noted that the use of the word «strategic» in defining the categories of «strategic law-making» and «strategic acts» reveals their main content, purpose and features. A characteristic feature of such acts and law-making is the dominance of specialized rules of law (norms-principles, norms-goals, prognostic norms, norms-definitions, etc.), which establish long-term goals and objectives of regulation and development in various public and state spheres based on monitoring a range of major problems in these areas, as well as determine the main directions, measures, institutional and functional mechanism and deadlines needed to address these issues. For the most part, the strategic acts themselves determine how long a step should be taken, they are mostly urgent. There are two main approaches to the interpretation of the category «strategic acts» and «strategic law-making»: broad and narrow. Strategic acts and strategic law-making are only part of a complex conceptual and categorical chain. We consider a constructive and promising area of scientific activity to identify and disclose the features, relationships, hierarchy of these and other related schemes from general to specific: strategic legal policy – strategic law-making – strategic acts – strategic norms. This problem is very important and actual in Ukraine.

Keywords: lawmaking, strategic lawmaking, strategic acts, strategic norms, strategy.

Постановка проблеми. Правотворчість є важливим інститутом загальнотеоретичної науки, а також предметом розгляду багатьох галузевих сфер знань. Установлення конкретної системи координат, а також її якість, в межах якої функціонує суспільне та державне життя конкретної країни, значно вирізняється за багатьма факторами, зокрема від рівня політичної, інформаційної, економічної, культурної розвиненості країни, форми держави, наявності реальних чи потенційних загроз національній безпеці, географічного розташування, а також конкретної стадії, на якій знаходиться держава та суспільство.

Багатоаспектна природа інституту правотворчості вимагає постійного моніторингу актуальності встановлених чи задекларованих його загальнотеоретичних засад, а також їх удосконалення відповідно до сьогодення. Найбільш значимими трансформаційними чинниками правотворчої політики України є наявність агресивної політики сусідньої країни, анексія частини території, відсутність реальної легітимної вітчизняної державної влади в окремих регіонах, а також тривала складна епідеміологічна ситуація у світі тощо.

Саме тому підвищення ефективності інституту правотворчості в Україні має бути перманентним предметом уваги як науковців у сфері розроблення та оновлення існуючих та, начебто, усталених загальнотеоретичних засад, на теоретичному рівні, а й безпосередньо суб'єктів правотворчої діяльності – на практичному рівні. Адже більшість загальнотеоретичних постулатів, правил, принципів були розроблені ще за радянських часів. Звичайно, що переважна їх кількість є актуальними й донині. Однак з'являються й нові правові феномени, явища, процеси, об'єкти та предмети дослідження, які потребують наукового й практичного осмислення та новаторського розгляду. Серед таких, зокрема, є стрімка поява та застосування правотворцем правових актів, які вирізняються дещо від «класичних» нормативно-правових актів, що упорядковують суспільні відносини у різних сферах, а визначають лише конкретні напрями розв'язання, організаційно-функціональний механізм реалізації відповідно до визначення стану та перспектив розвитку у чітко визначений період часу («стратегічні акти»). Попри те, що такі акти застосовувались з моменту становлен-

ня України як незалежної та правової держави, слід визнати їх перманентну динаміку останніми роками в вітчизняній системі законодавства, а, отже, необхідність не лише їх визнання, а й окреслення легітимної дефініції, особливостей, ієрархії, видів, місця та ролі в системі нормативно-правових актів. Адже й донині точаться жваві наукові дискусії щодо юридичної природи таких актів: чи є їх природа юридичної чи ні, чи є вони правовими актами чи ні?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагоме значення у розумінні цієї проблематики мають загальнотеоретичні праці вчених С. С. Алексєєва, Д. Н. Бахраха, В. В. Копейчикова, А. В. Малька, Н. І. Матузова, В. Д. Сорокіна, Л. В. Томаша, Л. С. Явича, які розкрили концептуальні засади інституту правотворчості в цілому. Не менш важливими для ознайомлення є також загальнотеоретичні праці й сучасних фахівців теорії держави та права: С. Д. Гусарєва, М. С. Кельмана, О. Г. Мурашина, О. Д. Тихомірова, М. В. Цвіка тощо, які надали нові інтерпретації загальнотеоретичним засадам інституту правотворчості. Ряд фахівців теорії держави та права безпосередньо окреслили роль, значення, модель взаємозв'язку, ієрархію ряду стратегічних актів у забезпеченні національної та інформаційної безпеки (Ю. Є. Максименко, М. М. Пендюра, О. О. Тихоміров). Однак, слід визнати не меншу роль й галузевих наукових праць, які присвячені безпосередньо предмету даної наукової статті. Так, ще у 2003–2008 рр. було розкрито адміністративно-правові засади системи, рівні, інституційно-функціональний механізм, порядок розроблення та ухвалення стратегічних актів в сфері національної безпеки України (В. А. Ліпкан), а в рамках конституційного права – стратегічні акти, що ухвалюються Верховною Радою України та Президентом України, а також стратегічна правотворчість стали предметом уваги І. М. Берназюк.

Мета статті є розкриття загальнотеоретичних засад щодо визначення поняття, ознак, особливостей, стратегічної правотворчості, взаємозв'язку з інститутом правотворчості, а також співвідношення з поняттям «стратегічні акти».

Виклад основного матеріалу. Уперше у вітчизняну наукову доктрину термін «стратегічна правотворчість» було введено у 2014 році І. М. Берназюк, яка запропонувала визначити її «...в двох аспектах – науково-теоретичному, як процес ініціювання, розроблення, обговорення, прийняття й реалізації стратегічних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, який характеризується послідовністю, строковістю, науковою обґрунтованістю, конституційно-правовою відповідальністю її суб'єктів перед народом або відповідними представницькими органами державної влади, та практичному, як планомірну діяльність щодо ініціювання, розроблення, обговорення, прийняття та реалізації насамперед стратегічних актів Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України за участю інших суб'єктів у випадках і в порядку, встановленому законодавством України» [1, с. 10].

Однак запропонована дефініція цього терміну викликає ряд зауважень. Деякі положення є не-

актуальними, адже воно було запропоноване ще у 2014 році до проведення децентралізації та появи органів місцевого самоврядування. Також слід акцентувати на посиленні ролі громадян України у визначенні основних проблем суспільного та державного життя в умовах становлення інформаційного суспільства. Так, наразі є більше можливостей заявити та реалізувати конституційне право на проведення всеукраїнських та місцевих референдумів чи конституційне право громадян України на звернення, зокрема шляхом е-петицій.

Дещо дискусійним є також теза щодо «...реалізації стратегічних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України» [1, с. 14], адже «правореалізація» та «правотворчість» є взаємопов'язаними, однак різними правовими процесами, які різняться за метою, етапами, порядком, суб'єктами тощо. Головною метою «правореалізації» є втілення правових приписів у правовій реальності, а «правотворчість» має на меті лише створення, зміну, удосконалення, скасування таких приписів.

Дослідниця також окреслила й особливості конституційно-правової природи стратегічної правотворчості: 1) це особливий вид правотворчості, який відрізняється за формою відображення її реалізації, за суб'єктами, процедурою, метою й завданнями здійснення; 2) стратегічна правотворчість є основою законотворчості, оскільки задає напрям державного розвитку та визначає необхідні для розроблення законодавчі акти, тобто за своєю правовою природою стратегічний акт майже завжди є своєрідним планом законодавчої діяльності; 3) є найбільш ефективною формою політичної комунікації між суб'єктами владних повноважень тощо [1, с. 14].

З цього приводу зазначимо, що тези дослідниці про те, що «...стратегічна правотворчість є основою законотворчості...» [1, с. 14] чи «...за своєю правовою природою стратегічний акт майже завжди є своєрідним планом законодавчої діяльності...» [1, с. 10] значно звужує розуміння цих категорій, адже за допомогою стратегічної правотворчості створюються не лише стратегічні акти, що закріплюються у формі законів, а й стратегічні акти, які набувають чинності у формі підзаконних правових актів.

Розвиток інституту стратегічної правотворчості, а також інтенсивна поява значної кількості стратегічних актів у різних сферах суспільного та державного життя після трагічних подій 2014 року дозволили переглянути деякі загальнотеоретичні постулати вітчизняною науковою спільнотою в цій сфері. Так, О. М. Макеєва зауважила, що стратегічна правотворчість є джерелом опосередкованого регулюючого впливу на суспільні відносини» [2, с. 85].

Згодом І. М. Берназюк переглянула дещо свою попередню позицію, зауважуючи, що стратегічна правотворчість є діяльністю суб'єктів владних повноважень щодо розробки, прийняття та реалізації стратегічних актів, яка включає в себе не тільки норми права, але і норми-принципи, норми-стратегії тощо [3, с. 10]. Хоча в підсумку майже продублювала попереднє трактування стратегічної правотворчості в науково-теоретичному аспекті як «...процес розробки, прийняття

та реалізації стратегічних актів Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України, який характеризується послідовністю, строковістю, науковою обґрунтованістю, політичною відповідальністю її суб'єктів перед народом» [3, с. 10]. Щодо розуміння стратегічної правотворчості у практичній площині, то дослідниця визначає її як «...планомірну діяльність щодо розробки, прийняття та реалізації стратегічних актів Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України, за участю інших суб'єктів у випадках та порядку, встановлених законодавством України» [3, с. 10]. Недоліки цього трактування ми зазначали вище.

Попри певний прогрес дослідження вітчизняними та зарубіжними науковцями предмету наукової статті, слід визнати, що й наразі назва, юридична природа, зміст та особливості як «стратегічної правотворчості», так «стратегічних актів» є різноманітними, дискусійними та здебільшого дихотомічними.

Так, О. М. Голощапов оперує категорією «державно-правова стратегія» та надає дещо дивне визначення: «...діяльність суб'єктів, що реалізують її, як цілеспрямовані зусилля глави держави, парламенту та уряду з якісного наповнення трьох основних ознак держави: демократичної, соціальної, правової» [4, с. 172]. Нам здається, це визначення правової політики будь-якої цивілізованої країни, вони ніяк не розкриває особливості стратегічної правотворчості.

А. М. Міронов пропонує категорію «юридична стратегія» як специфічний вид діяльності суб'єктів правотворчості з визначенням прийомів і способів досягнення науково обґрунтованих прогнозів прийнятих нормативних правових актів, спрямованої в кінцевому підсумку на поліпшення їх якості й ефективності [5, с. 47]. Це визначення також є дещо дискусійним, так як окреслює лише одну із стадій правотворчості як планування, проектування нормативно-правових актів суб'єктами правотворчості.

Висновки та пропозиції. Отже, поряд з категорією «стратегічна правотворчість» дослідники використовують й інші, які, на нашу думку, не розкривають головну сутність та зміст такої форми правотворчості. Так само, як категорія «стратегічні акти» по-різному трактується в науковому середовищі («доктринальні акти», «програмні документи», «концептуальні акти», «акти програмно-директивного характеру», «квазінормативні акти», «стратегічні правові акти») [6–8] тощо. Вважаємо, що саме застосування слова «стратегічний» у визначенні категорій «стратегічна правотворчість» та «стратегічні акти» розкриває їх головний зміст, мету та особливості.

Список літератури:

1. Берназюк І. М. Конституційно-правовий статус та механізми реалізації стратегічних (програмних) актів : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2017. 39 с.
2. Макеева О. М. Доктринальна форма правової політики в умовах правової реформи : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конференції (Київ, 26 лютого 2016 року). Тернопіль : Вектор, 2016. 384 с.
3. Берназюк І. М. Концептуальні підходи до визначення стратегічної правотворчості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 23. С. 8–10.
4. Голощапов А. М. Конституционные основы становления государственно-правовой стратегии : дис. канд. юрид. наук : 12.00.02. Москва, 2004. 191 с.
5. Миронов А. Н. Юридическая стратегия в правотворческой деятельности. *Российская юстиция*. 2007. № 6. С. 43–47.

Характерною рисою таких актів та правотворчості є домінування спеціалізованих норм права (норм-принципів, норм-цілей, прогностичних норм, норм-дефініцій тощо), що закріплюють перспективні цілі й завдання упорядкування та розвитку в різноманітних суспільних й державних сферах шляхом моніторингу спектру основних проблем у цих сферах, а також визначають основні напрями, заходи, інституційно-функціональний механізм та строки, необхідні для розв'язання цих проблем. Здебільшого в самих стратегічних актах й визначається протягом якого часу слід здійснювати той чи інший крок, тобто вони здебільшого мають строковий характер [9, с. 49].

Відстоюємо позицію, що доречним є виокремлення щонайменше двох основних підходів до трактування категорії «стратегічні акти» та «стратегічна правотворчість»: широкий та вузький. Згідно з першим, «стратегічні акти» охоплюють усі правові акти, що закріплюють перспективні цілі й завдання упорядкування та розвитку в різноманітних суспільних й державних сферах шляхом моніторингу спектру основних проблем у цих сферах, а також визначають основні напрями, заходи, інституційно-функціональний механізм та строки, необхідні для розв'язання цих проблем: «основи державної політики», «щорічні послання Президента України», «стратегія», «концепція», «доктрина», «програма», «план» тощо. Відповідно до другого, стратегічні акти складають лише ті, що мають назву стратегій (вузький підхід).

Щодо визначення поняття «стратегічна правотворчість», то воно також ідентично до вищезазначеного трактування стратегічних актів має широке та вузьке розуміння як процес підготовки (розроблення), прийняття (ухвалення) чи скасування стратегічних актів (широке та вузьке трактування) уповноваженими органами державної влади, органами місцевого самоврядування чи народом України. Ми є прихильниками широкого наукового підходу, адже нині відсутні достатні напрацювання щодо розрізнення таких актів чи визначення моделі ієрархії між ними. Також негативно впливає й той факт, що недостатньо нормативно врегульованим є зміст та відмінність між ними. Адже часто-густо попри ідентичні назви стратегічних актів, суб'єкти створення та відповідно чинність таких актів різняться.

Стратегічні акти та стратегічна правотворчість є лише частиною складного понятійно-категоріального ланцюга. Вважаємо конструктивним та перспективним напрямом наукової діяльності визначення та розкриття особливостей, взаємозв'язку, ієрархії цих та інших суміжних за схемою від загального до конкретного: стратегічна правова політика – стратегічна правотворчість – стратегічні акти – стратегічні норми.

6. Харченко Н. П. Стратегічні акти в законодавстві України. *Держава і право в Умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 31 січня – 1 лютого 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 6–9.
7. Харченко Н. П. Стратегические акты Украины: понятие и особенности. *Leges Se Viata*. 2020. № 3(339). С. 70–73.
8. Харченко Н. П. Стратегічні правові акти України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 242–246.
9. Харченко Н. П. Стратегічні правові акти в Україні: плюралізм наукових підходів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 4. С. 48–51.

References:

1. Bernazyuk I. M. (2017) Konzeptualnj-pravovii status i mechanism realizazii strategichnih aktiv [Constitutional and legal status and mechanisms for implementing strategic (program) acts]: author's ref. dis. ... Dr. Jurid. Science: 12.00.02. Uzhhorod, 39 p.
2. Makeeva O. M. (2016) Doktrinalnaya forma v pravovoi politeke v usloviyah pravovoi reformi [Doctrinal form of legal policy in terms of legal reform]: *materials VI International. scientific-practical conference* (Kyiv, February 26, 2016). Ternopil: Vector, 384 p.
3. Bernazyuk I. M. (2016) Conzeptualnii pidchodi do viznachennya strategichnoi pravotvorchosti [Conceptual approaches to the definition of strategic law-making]. *Scientific Bulletin of the International Humanities University*, no. 23, pp. 8–10.
4. Goloshchapov A. M. (2004). Konstituzionie osnovi stanovleniya gosudarstvenno- pravovoi strategii [Constitutional foundations of the formation of state-legal strategy]: dis. Cand. jurid. Sciences: 12.00.02. Moscow, 191 p.
5. Mironov A. N. (2007) Pravova strategiya v pravotvorchii diyalnosti [Legal strategy in law-making activity]. *Russian justice*, no. 6, pp. 43–47.
6. Kharchenko N. P. (2020) Strategichni acti v zakonodavstvi Ukraini [Strategic acts in the legislation of Ukraine]. *State and law in the context of globalization: realities and prospects: materials intern. scientific-practical conf.* (Dnipro, January 31 – February 1, 2020). Dnipro, pp. 6–9.
7. Kharchenko N. P. (2020) Strategichni acti Ukraini : ponyattya ta zmist [Strategic acts of Ukraine: concept and features]. *Leges Se Viata*, no. 3(339), pp. 70–73.
8. Kharchenko N. P. (2020). Strategichni pravovi acti Ukraini [Strategic legal acts of Ukraine]. *Entrepreneurship, economy and law*, no. 10, pp. 242–246.
9. Kharchenko N. P. (2020) Strategichni pravovi acti v Ukraini : plyuralizm naukovih pidhodiv [Strategic legal acts in Ukraine: pluralism of scientific approaches]. *Prykarpattya Legal Bulletin*, vol. 4, pp. 48–51.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ: ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННЮ

Анотація. Статтю присвячено висвітленню актуальної проблеми міжнародно-правового регулювання міграційних процесів в період пандемії COVID-19. Наводиться статистична інформація щодо допандемічного та пандемічного стану мобільності населення. Робиться акцент на спільній міграційній політиці держав з метою подолання наслідків економічного, правового та цивілізаційного характеру, спричинених пандемією. Здійснено спробу спрогнозувати подальші наслідки пандемії COVID-19 для сфер суспільного життя та виявити можливі інструменти правового характеру для корегування міграційних політик держав. Зазначається, що, незважаючи на пандемічні обставини, рушійні сили міграційних процесів залишаються класичними і одночасно такими ж впливовими, як і до пандемії – конфлікт, бідність, що посилюється під впливом пандемії.

Ключові слова: міжнародна міграція, міграційна політика, пандемія, фактори міграції, правове регулювання міграції, обмеження пересування.

MIGRATION PROCESSES DURING THE PANDEMIC PERIOD: CHALLENGES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION

Summary. The article is devoted to the current problem of international legal regulation of migration processes during the pandemic COVID-19. Statistical information on the pre-pandemic and pandemic state of population mobility is provided. Emphasis is placed on the common migration policy of states in order to overcome the economic, legal and civilizational consequences caused by the pandemic. An attempt has been made to predict the further consequences of the COVID-19 pandemic for the spheres of public life and to identify possible legal instruments for adjusting the migration policies of the states. It is noted that, despite the pandemic circumstances, the driving forces of migration processes remain classic and at the same time as influential as before the pandemic – conflict, poverty, which is exacerbated by the pandemic. The current crisis has also clearly demonstrated that under no circumstances will it be possible to stop the movement of the population, significantly limit its intensity – yes, but it is impossible to localize migration processes. Further development of the pandemic will address the introduction or lifting of mobility restrictions, adjust migration movements, allow economies to recover or push them into further recession. The economies of many developed countries are migrant-dependent, because their own labor force is no longer sufficient to serve in these global conditions. All this will also significantly affect the size and direction of formal and informal migration flows in the future. First of all, it should be assumed that the existing conditions not only for migration, but also for all spheres of public life in the short and even medium term will be maintained. Secondly, due to uneven economic development, we can observe unequal access to vaccines and different in time economic recovery as the driving forces of migration. The gap between inequality in GDP and living standards will be exacerbated by uneven access to vaccines. As a result, higher-income countries will recover faster. Third, the expected trend is increased pressure on migration policy as a result of the pandemic. As the crisis worsens, it may become increasingly difficult for the developing countries to cooperate on migration control and return.

Keywords: international migration, migration policy, pandemic, migration factors, legal regulation of migration, movement restrictions.

Постановка проблеми. Міжнародна міграція набула небаченої інтенсивності в умовах глобалізації. Поряд із рухом товарів, капіталів, інформації, переміщення населення є однією з найтипівіших характеристик сучасного світу [1, с. 5]. Слід зазначити, що узгодження міграційної політики держав – складний і неоднозначний процес. Держави завжди відштовхуються від власних національних інтересів і доволі часто вони не співпадають. Та все ж, питання міжнародної міграції життєво важливе як для країн походження, так і країн прийняття мігрантів і не може бути вирішено без узгодження власних інтересів на міжнародній арені. 2020 рік став роком нових викликів міжнародному співтовариству, адже пандемічна загроза COVID-19 знову нагадала, що людству потрібно об'єднувати зусилля з метою виживання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми міжнародної міграції в період кризових ситуацій знайшли висвітлення у численних працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Серед них дослідження Г. Беккера, А. Гайдучького, В. Зомбарт, Є. Кияна, Е. Лібанової, Г. Лоурі, Р. Макензі, О. Малиновської, Д. Массей, О. Пархомчука, С. Пирожкова, О. Поединок, М. Романюка, Ю. Римаренка, З. Смутчак, У. Томаса та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вчені-міграціологи, як правило, звертають увагу на нетипові умови міграційних процесів і перспективи їх правового регулювання, проте досліджень змін міграційних політик держав під впливом пандемії не так багато.

Метою даної статті є аналіз змін міграційної політики держав під впливом фактору пандемії

через аналіз статистичної інформації та пошук ефективних інструментів міграційної політики держав із регулювання міжнародної міграції.

Виклад основного матеріалу. Пандемія COVID-19 спричинила найгіршу світову кризу з кінця Другої світової війни. Причому вона наочно продемонструвала, вивела назовні наявні глибокі зриви на соціальному, економічному та політичному рівнях у всіх суспільствах світу. Міграція не стала винятком, адже пандемія перерізала шляхи мобільності, обмежила свободу пересування, суттєво знизила кількість робочих місць, а, відповідно, і доходи працівників, зменшила грошові перекази мігрантів у країни походження. Однак, незважаючи на несприятливі умови, це не поклато край міграції. Світ вчиться жити по-новому, враховуючи пандемічні обмеження, в тому числі в питанні пересування населення через кордони держав. Найважча криза також наочно продемонструвала, що в жодних умовах рух населення зупинити не вдасться, суттєво обмежити його інтенсивність – так, але міграційні процеси локалізувати аж ніяк неможливо. Подальший розвиток пандемії вирішить питання про введення або скасування обмежень мобільності, підкорегує міграційні рухи, дозволить економікам відновитись або підштовхне їх до подальшої рецесії. Економіки багатьох розвинутих країн мігрантозалежні, адже власного трудового ресурсу вже недостатньо для обслуговування в цих глобальних умовах. Все це значною мірою також вплине на розмір та напрямок формальних та неформальних міграційних потоків у подальшому.

Які можна передбачити головні тенденції розвитку міграційних процесів у період пандемії? По-перше, слід виходити з того, що наявні умови не лише міграції, але й всіх сфер суспільного життя у короткостроковій і навіть середньостроковій перспективі зберуться. Прогнозований розвиток кризи COVID-19 буде лише посилюватися, враховуючи вже відомі мутації і нові різновиди вірусу. По-друге, через нерівномірний економічний розвиток можемо спостерігати нерівномірний доступ до вакцин та різне в часовому вимірі економічне відновлення як рушійні сили міграції. Між регіонами світу очікується збільшення розриву нерівності у ВВП та рівні життя. Цей розрив буде посилений нерівномірним доступом до вакцин. На початку 2021 р. 60% усіх очікуваних доз вакцин вже були придбані країнами з високим доходом, залишаючи лише 40% для країн з нижчим та середнім доходом [2, с. 2]. Країни з більш високим рівнем доходу відновляться швидше як в економічному, так і в соціальному плані, а наслідки дисбалансу посилять короткочасний міграційний тиск у 2021 році. По-третє, очікуваною тенденцією є посилений тиск на міграційну політику внаслідок пандемії. Економічний підйом після наслідків COVID-19 може ще більше посилити офіційну та неформальну міграцію до розвинутих країн, створивши більше можливостей для новоприбулих іммігрантів, ніж для робочої сили, яка постійно перебуває в межах країн. Така тенденція, ймовірно, буде посилена посиленням еміграційним тиском у країнах з низьким та середнім доходом та посиленням попитом на імміграцію в країнах з високим рівнем

доходу. Пандемія COVID-19 особливо погіршила соціальну, економічну та політичну ситуацію в багатьох країнах, що розвиваються, які є джерелом міграції до Європи та Північної Америки. На тлі загострення кризи цим країнам може бути все важче співпрацювати з питань міграційного контролю та повернення. Отже, розвинуті країни повинні робити наголос на подальшому розвитку своїх міграційних партнерських відносин, а також спрямовувати зусилля міжнародного співтовариства на підтримку країн з низьким та середнім рівнем доходу.

Останні оцінки говорять про 272 мільйони міжнародних мігрантів у 2020 році, що становить 3,5% населення світу. Кількість міжнародних мігрантів зростає помірно, але швидше, ніж населення світу. Причому дві третини всіх міжнародних мігрантів – трудові мігранти. Головною причиною відносного збільшення міжнародної міграції є глобальне зростання конфліктів та насильства. У період між 1993 та 2019 роками кількість переміщених у всьому світі зросла більш ніж утричі – з 21,4 млн до 79,5 млн; кількість внутрішньо переміщених осіб зросла більш ніж у десять разів з 4,2 млн. до 45,7 млн. осіб. Внутрішні конфлікти призводять до найбільшої кількості переміщених осіб. У 2019 році 68% усіх біженців у всьому світі прибули з п'яти країн у тривалих і багатогранних конфліктних ситуаціях: Сирії, Венесуели, Афганістану, Південного Судану та М'янми.

Міжнародну міграцію не можна пояснити однією причиною, але існує низка основних рушіїв, які впливають на розмір, напрямок та структуру потоків міжнародної міграції більше, ніж інші. Такими факторами є війна та конфлікт, глобалізація економік, прогресивний розвиток технологій та засобів комунікації, зміна демографічних показників, підвищення тривалості життя, підвищення рівня освіти, урбанізація та зміна клімату. Ці драйвери вбудовані у «глобальні структури можливостей», які визначають рішення та сприяють або запобігають окремим проектам міграції. Світові структури можливостей включають географічну близькість або відстань; щільність та рівень контролю міграції; правила в'їзду та проживання; існування та спроможність мереж нелегального перетину кордонів; характеристики систем притулку та захисту; можливості працевлаштування на офіційних та тінювих ринках праці; існування сімейних та соціальних мереж та ступінь співпраці між державами на міграційних шляхах.

Будь-який міграційний прогноз на майбутній період повинен враховувати ці довгострокові тенденції та оцінювати їх потенційний розвиток на основі впливу короткострокових подій. Немає сумнівів, що поява пандемії COVID-19 спричинила не лише глобальну кризу історичних масштабів в галузі охорони здоров'я, але також представляє подію, яка найбільше вплинула на міжнародну міграцію і продовжуватиме свій вплив надалі. Сама пандемія та подальші заходи стримування призвели до найглибшої економічної рецесії з часів Другої світової війни, зробили величезний тиск на системи охорони здоров'я, порушили ланцюги продовольства та постачання та вплинули так чи інакше на всі

встановлені офіційні та тіньові канали міграції та мобільності.

Початок кризи COVID-19 у березні 2020 року та негайне запровадження широких обмежень щодо мобільності та міграції одразу ж глибоко вплинули на міжнародну міграцію. Майже всі країни світу запровадили обмеження на поїздки та жорсткий прикордонний контроль. У першій половині 2020 року відбулося зменшення міжнародних поїздок на 65%, що вплинуло не лише на мобільність, а й на міграцію. За підрахунками МОП, у першій половині 2020 року обмеження мобільності зазнали понад 160 мільйонів робітників-мігрантів. За даними МОП, до липня майже 3 мільйони мігрантів опинились на кордоні за межами місця свого звичайного проживання і не змогли повернутися через обмеження пересування [3]. Мігранти зазнали підвищеного ризику для здоров'я, оскільки вони регулярно працюють у складних галузях, живучи в тісних житлових умовах. У той же час стало очевидним, що вони непропорційно часто працюють у «системно відповідних» професіях, які вважалися необхідними для подолання кризи: сільське господарство, промисловість і т.д.

Не менш важливим є економічний вплив пандемії. Як вже зазначалося вище, економічні диспропорції та зарплати між регіонами світу є головними рушіями міжнародної міграції. Але економічні фактори корелюють і з конфліктами. Глибока рецесія, спричинена COVID-19, здійснила додатковий тиск на слабкі урядові структури та загострила внутрішні та міжнародні конфліктні ситуації. Ця тенденція триватиме ще деякий час і, ймовірно, призведе до збільшення переміщення населення всередині та за межі державних кордонів.

За даними оцінки Світового банку, усі регіони світу постраждали від рецесії, але особливо серйозно це відбувається в Латинській Америці та Карибському басейні з мінус 6,9% та Південній Азії з мінус 6,7% [4]. Обидва вони є важливими регіонами походження міграції. Очікується, що пандемія штовхне ще від 88 до 115 мільйонів людей у крайню бідність, більшість із них у Південній Азії та Африці на південь від Сахари. Очікується збільшення світового населення, яке зазнає продовольчої небезпеки, з 800 мільйонів до 1 мільярда людей. До кінця 2021 року кількість бідних у світі, які живуть у нестабільних і конфліктних ситуаціях, збільшиться на 14 мільйонів у порівнянні з 2019 роком [2, с. 6]. Ситуація з боргами, особливо в країнах з низьким рівнем доходу, ще більше погіршиться, залишивши мало ресурсів для боротьби з пандемією та допомоги економічно найбільш вразливим групам населення. І їх кількість буде зростати. У 2020 році світовий дохід від праці зменшився більш ніж на 10 відсотків порівняно з минулим роком. Однак, маючи 15 відсотків, зниження було значно вищим у країнах з низьким та середнім доходом. Загалом, глобальна втрата доходу дорівнює втраті понад 240 мільйонів робочих місць. За даними МОП, лише в Латинській Америці через COVID-19 зникло понад 80 мільйонів робочих місць.

Обмеження пересування призвели до 70% падіння світового туризму. Це також має величезний вплив на економіки та суспільства країн

з низьким та середнім рівнем доходу, які значною мірою залежать від цього сектору. Оцінки на кінець року свідчать про глобальне падіння грошових переказів на 14%; ускладнюючи для сімей мігрантів покриття шкільних зборів своїх дітей, медичних витрат, витрат на житло чи навіть харчування [2, с. 8].

Немає сумнівів, що перша половина 2021 року створить величезні виклики для всіх країн щодо пом'якшення наслідків пандемії для здоров'я та економіки. Тим часом є підстави для оптимізму, що прискорений прогрес у впровадженні програм вакцинації дозволить світовому співтовариству поступово подолати кризу. Більшість країн світу продовжуватимуть боротися зі значним рівнем нових випадків коронавірусу. Тим не менше, очікується, що глобальна економіка збільшиться на 4% у 2021 році [4]. Це менше зростання, ніж сподівалося спочатку, але достатнє для підвищення економічного оптимізму, споживання та інвестицій. Однак шлях до одужання буде довгим і нерівним серед світових регіонів. Деякі з менш розвинутих економік можуть мати навіть вищі темпи зростання, ніж розвинуті, але значно чіткіше відставатимуть за прогнозами до пандемічного зростання.

В абсолютному вираженні розрив у нерівності у ВВП та доходах на душу населення збільшиться між регіонами світу. Цей розвиток буде посилений нерівномірним доступом до вакцин. На початку 2021 р. 60% усіх доз вакцин, які будуть доступні в найближчі 1,5 року, вже були придбані країнами з високим рівнем доходу, залишивши лише 40% країнам з нижчим та середнім рівнем доходу. Хоча країни з високим рівнем доходу зможуть запропонувати вакцинацію всьому своєму населенню в осяжному майбутньому, це не стане можливим у випадку країн з нижчим та середнім рівнем доходу.

Як і в попередні роки, ситуація в європейському регіоні буде формуватися внаслідок міграційних подій на Близькому та Близькому Сході, в африканських регіонах та Латинській Америці. Це не означає, що інші регіони світу заструговують на меншу увагу, але основні міграційні рухи до Європи будуть пов'язані із ситуацією в цих регіонах також у 2021 році. Конфлікти та економічні дисбаланси будуть і надалі залишатися основними рушіями пов'язаних потоків. Однак на реальну динаміку сильно впливатиме подальший розвиток пандемії COVID-19, економічні наслідки кризи та ступінь, в якому заходи стримування, обмеження мобільності та прикордонний контроль впливають на структури міграційних можливостей.

Висновки і пропозиції. На подальшу міграційну ситуацію у світі впливатимуть два набори факторів. По-перше, це довгострокові фактори, пов'язані з конфліктом, економічними дисбалансами, соціально-економічним розвитком та демографічними дисбалансами. По-друге, є наслідки пандемії COVID-19, пов'язані з міграцією, які отримають поширення на наступні роки.

Зазначені фактори продовжуватимуть нарощувати глобальний потенціал міжнародної міграції. При цьому, конфлікти будуть і надалі відігравати особливу роль і збільшувати частку втечі та переміщення серед міграційних потоків.

Пандемія COVID-19 вразила населення у всіх частинах світу, але особливо негативно вплинула на мігрантів та вразливі групи населення. На додаток до втрат людських життів, мігранти непропорційно часто зіштовхувалися з небезпекою для здоров'я, їм доводилося боротися з обмеженнями пересування та втрачати можливості для отримання доходу. Грошові перекази мігрантів впали на 14% у 2020 році; ускладнюючи для сімей мігрантів покриття їх витрат. Світовий дохід від робочої сили зменшився більш ніж на 10 відсотків, дорівнюючи втраті понад 240 мільйонів робочих місць. У більшості країн та регіонів походження міграції пандемія ще більше посилила політичну та економічну нестабільність та перетворила існуючі труднощі на серйозні гуманітарні кризи. Ця тенденція, ймовірно, триватиме і надалі, що також передбачає посилення міграційного тиску. Також тиск посилиться нерівним доступом до коронавірусних вакцин серед світових регіонів та нерівними шляхами до економічного відновлення.

Пандемія не припинить міграцію. Навпаки, це ще більше погіршить глобальний економічний дисбаланс та посилить тиск на людей, що залучаються до міграційних процесів в пошуках гідного життя чи кращого майбутнього. Коли в березні держави-члени ЄС запровадили обмеження на поїздки, нерегулярні мігранти стрімко зменшилися. У квітні відповідні статистичні

показники були майже на 80% нижчими, ніж у тому ж місяці минулого року. Але як тільки було знято обмеження на подорожі, цифри знову зросли і досягли рівня до пандемії в липні. На кінець року вони впали лише на 7,8% порівняно з минулим роком. Заяви на отримання притулку, подані в країнах-членах ЄС, зменшилися на 25,6% порівняно з 2019 роком, але це також було наслідком затримки прийому та припинення авіаруху із Латинської Америки. COVID-19 мав пом'якшувальну дію на нелегальну міграцію та притулок, але цей ефект був менш вираженим, ніж можна було очікувати. Okремо слід наголосити на необхідності вирішення протиріч, які існують сьогодні між країнами Європейського Союзу. Так, країни, в яких спостерігається найбільший приток нелегальних мігрантів, наполягають на тому, щоб ввести жорсткі санкції проти тих країн, які не стримують незаконний виїзд своїх громадян в європейські країни [5, с. 57]. При цьому вони можуть використати об'єктивну ситуацію обмеження переміщення населення, спричинену пандемією, у власних інтересах жорсткого закриття кордонів і обмеження допуску мігрантів на власну територію.

На закінчення можна припустити, що як довгострокові фактори міграції, так і коротко- та середньострокові наслідки пандемії COVID-19 швидше посилять, ніж зменшать існуючі глобальні дисбаланси та міграційний тиск у найближчі роки.

Список літератури:

1. Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ : НІСД, 2018. 472 с.
2. ICMPD Migration Outlook 2021 Seven things to look out for in 2021 Origins, key events and priorities for Europe. URL: https://www.icmpd.org/fileadmin/2017/ICMPD_Migration_Outlook_2021.pdf?utm_source=CleverReach+GmbH+&utm_medium=email&utm_campaign=25-01-2021+Migration+Outlook+2021+%28full+publication%29&utm_content=Mailing_12489485
3. International Organization for Migration (IOM), COVID-19 and Stranded Migrants, Issue Brief, 2 June 2020.
4. World Bank Group, Global Economic Perspectives, January 2021.
5. Пак Н.А. Міграційна політика Європейського Союзу: проблеми і перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2017. Випуск 6. С. 54–57.

References:

1. Malinovskaya O. (2018) Migration policy: global context and Ukrainian realities. Kyiv. (in Ukrainian)
2. ICMPD Migration Outlook 2021 Seven things to look out for in 2021 Origins, key events and priorities for Europe (2021). Available at: https://www.icmpd.org/fileadmin/2017/ICMPD_Migration_Outlook_2021.pdf?utm_source=CleverReach+GmbH+&utm_medium=email&utm_campaign=25-01-2021+Migration+Outlook+2021+%28full+publication%29&utm_content=Mailing_12489485
3. International Organization for Migration (IOM), COVID-19 and Stranded Migrants, Issue Brief, 2 June 2020.
4. World Bank Group, Global Economic Perspectives, January 2021.
5. Pak N.A. (2017) Migration policy of the European Union: problems and prospects. *Bulletin of VN Karazin Kharkiv National University. Series «International Relations. Economy. Local lore. Tourism»*, vol. 6, pp. 54–57.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-70>

УДК 341.018

Шурупова О.О., Панфілова Ю.М.
Київський міжнародний університет**ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ**

Анотація. Досліджено теоретичні питання кваліфікації поведінки держав щодо наявних обставин, які звільняють її від відповідальності. У відповідності з основним принципом права міжнародної відповідальності кожне міжнародно-правне діяння тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. Тим не менше, в міжнародному праві склався певний перелік обставин, при існуванні яких відповідальність не настає. Зокрема, в Статтях про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, розроблених Комісією міжнародного права ООН та прийнятих в якості додатку до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 56/83 від 12 грудня 2001 р., визначаються обставини, що виключають протиправність діяння. Глава V Статей закріплює вичерпний перелік таких обставин, за наявності котрих суб'єкт не несе відповідальності за діяння, яке не відповідає тому, що вимагає від нього міжнародне зобов'язання. Ці обставини застосовуються до будь-яких міжнародних зобов'язань, будь то договірні чи звичаєва норма, тобто незалежно від їх джерела: «обставина, що виключає протиправність, застосовується відносно не тільки договірних, але й недоговірних зобов'язань». Однією із найважливіших умов, що гарантує правильну юридичну кваліфікацію певних фактичних ситуацій, коли держава може посилатися на обставини, які звільняють її від міжнародно-правової відповідальності, є розвиненість диспозицій міжнародно-правових норм, що встановлюють юридично-фактичні підстави, при наявності яких виключається відповідальність держави за міжнародні правопорушення. У статті здійснюється теоретичне дослідження правової природи та функціональної ролі обставин, які звільняють державу від міжнародно-правової відповідальності на основі узагальнення міжнародної практики і міжнародно-правової доктрини в світлі основоположних норм і принципів сучасного міжнародного права. Особливу увагу приділено таким обставинам, як згода держави, контрзаходи, форс-мажор, стан необхідності та самооборона.

Ключові слова: міжнародна відповідальність держав, міжнародно-правове діяння, міжнародне правопорушення, правова природа, юридична кваліфікація, Комісія міжнародного права ООН.

Shurupova Oleksandra, Pafilova Yuliya
Kyiv International University**CIRCUMSTANCES THAT EXCLUDE THE RESPONSIBILITY OF STATES**

Summary. Theoretical issues of qualification of the behavior of states in relation to the existing circumstances that release it from responsibility are studied. In accordance with the basic principle of the law of international responsibility, every international legal act entails international legal responsibility. Nevertheless, there is a list of circumstances in international law in which liability does not arise. In particular, the Articles on the Liability of States for Internationally Wrongful Acts, developed by the UN Commission on International Law and adopted as an appendix to UN General Assembly Resolution 56/83 of 12 December 2001, set out the circumstances that preclude the unlawfulness of an act. Chapter V of the Articles establishes an exhaustive list of such circumstances, in the presence of which the subject is not liable for an act that does not correspond to what is required of him by an international obligation. These circumstances apply to any international obligation, whether contractual or customary, that is, regardless of their source: "a circumstance that precludes illegality applies not only to contractual but also to non-contractual obligations". One of the most important conditions that guarantees the correct legal qualification of certain factual situations, when the state can refer to the circumstances that release it from international legal responsibility, is the development of dispositions of international law, establishing legal and factual grounds in which liability is excluded, states for international offenses. The article provides a theoretical study of the legal nature and functional role of circumstances that release the state from international legal responsibility on the basis of generalization of international practice and international legal doctrine in the light of fundamental norms and principles of modern international law. Particular attention is paid to such circumstances as state consent, countermeasures, force majeure, necessity and self-defense. The article deals with the theoretical study of the legal nature and functional role of circumstances that relieve the state of international legal responsibility on the basis of the generalization of international practice and international legal doctrine in the light of the fundamental norms and principles of contemporary international law. Particular attention is paid to such circumstances as the consent of the state, countermeasures, force majeure, state of necessity and self-defense.

Keywords: international responsibility of states, international legal action, international offense, legal nature, legal qualification, UN Commission on International Law.

Постановка проблеми. Загальна та об'єктивна зацікавленість держав у стабільності міжнародного правопорядку, додержання міжнародної законності та чітке функціонування механізму міжнародно-правового регулювання надає особливого значення вдосконаленню нормативної основи системи обставин, які звільняють державу від міжнародно-

правової відповідальності з урахуванням вимог загальноновизнаних норм і принципів сучасного міжнародного права. В діючих міжнародно-правових актах правова природа і сутнісна орієнтація обставин, які звільняють державу від міжнародно-правової відповідальності, визначаються фрагментарно, а в ряді випадків, розпливчато, що, безумовно, знижує ефективність діючих між-

народно-правових норм, що встановлюють зазначені обставини.

Актуальність проблематики міжнародно-правової відповідальності безпосередньо пов'язана з триваючою роботою Комісії міжнародного права ООН, з підготовки. Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння – проекту майбутньої міжнародної конвенції про відповідальність держав. Серед проблем, що викликають в цій сфері, великий науково-практичний інтерес, далеко не останнє місце займає проблема обставин, що виключають відповідальність держави в міжнародному праві. Слід зазначити, що в науці і практиці міжнародного права немає єдності з багатьох важливих питань, що стосуються обставин виключення відповідальності держави. Однак не викликає сумнівів, що зважаючи на специфіку міжнародного права різне тлумачення та розуміння норм, що встановлюють ці обставини, може сприяти негативний вплив на функціонування всієї системи міжнародно-правових норм. Так, у разі надмірного розширення кола обставин, що виключають міжнародну відповідальність держави, може створитися певна можливість для уникнення відповідальності, а при звуженні цього кола виникають передумови для покладання відповідальності на державу, поведінка якого фактично не складає міжнародного правопорушення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

При написанні наукової статті були використані міжнародно-правові акти універсального і регіонального характеру, рішення міжнародних судових і арбітражних органів, документальні джерела і матеріали Організації Об'єднаних Націй, в тому числі досліджень Комісії міжнародного права ООН з питання про кодифікацію і прогресивний розвиток міжнародно-правових норм, що регулюють відповідальність держав за міжнародні правопорушення та обставини що виключають відповідальність держав.

Різні аспекти даної теми досліджувалися в працях таких українських та зарубіжних науковців, як: Бекашев К. О., Дмитрієв А. І., Лукашук І. І., Анцелевич Г. О., Буроменський М. В., Мацко А. С., Левін Д. Б., Баймуратов М. О., Тункін Г. І., Тускоз Ж. та інші.

Мета статті. Дослідити характер та коло обставин, що виключають відповідальність держави в міжнародному праві.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до загальних принципів міжнародної відповідальності держав будь-яке міжнародно-правове діяння держави спричиняє міжнародну відповідальність цієї держави. Міжнародно-правове діяння буде завжди в наявності, якщо держава своїм поведінням порушує своє міжнародне зобов'язання. Тому правильно слід оцінити позицію, що склалася в доктрині міжнародного права, відповідно до якої з цих основних принципів не може бути будь-яких винятків доти, поки міжнародне зобов'язання дійсне для даної держави.

Проте в повсякденній дійсності можуть мати місце обставини, що перешкоджають на даному етапі виконання державою своїх зобов'язань, у тому числі з виконання їх у строк, або обумовлюють їх не виконувальність. Ці обставини можуть виключити міжнародно-правову відповідаль-

ність держави, через те, що тут відсутнє протиправне діяння держави.

Звільнення від відповідальності – це зняття із суб'єкта міжнародного права обов'язку ліквідації наслідків здійсненого ним діяння, яке спричинило відповідальність.

Обставини, що виключають відповідальність держав (спричиняють звільнення від відповідальності) – це факти, дії та явища, доведеність існування яких на момент здійснення правопорушення знімає із суб'єкта міжнародного права обов'язок відшкодування збитків, якщо правопорушення було спричинене цими фактами, діями чи явищами.

При цьому, якщо склад правопорушення не повний чи відсутній взагалі, відповідно і не настає міжнародна відповідальність. Відповідальність може виключатися як за наявності вини суб'єкта, так і за її відсутності (абсолютна відповідальність) [11 с. 143].

Обставини, що виключають протиправність діяння, повинні бути юридично значимими і, відповідно, визначатися нормами міжнародного права. У цьому відношенні КМП ООН при розробці Проекту статей про відповідальність держав розробила в 1980 році статті 29-34 про обставини, що виключають відповідальність держав. До таких обставин належать:

- згода держави;
- контрзаходи;
- форс-мажор і непередбачений випадок;
- лихо;
- стан необхідності;
- самооборона.

У відношенні обставини, що носить найменування «згода держави», стаття 29 Проекту говорить: «Правомірним способом дана згода держави на вчинення іншою державою певного діяння, що не відповідає зобов'язанню останньої у відношенні першої держави, виключає протиправність цього діяння, оскільки це діяння знаходиться в межах вищевказаної згоди».

Наприклад, введення іноземних військ на територію держави звичайно розцінюється як серйозне порушення суверенітету держави, а найчастіше, як акт агресії. Проте така дія не буде визнана такою, якщо вона здійснена на прохання або за згодою держави.

Отже, така згода фактично є міжнародною угодою, що виникає між управочиненим і зобов'язаним суб'єктами міжнародного права. Вона стосується не зміни або скасування даного міжнародного зобов'язання, а лише незастосування його у встановленому конкретному випадку.

Виключення відповідальності держави уразі згоди настає за наявності таких умов:

- згода держави повинна бути міжнародно-правомірною;
- згода повинна бути ясно вираженою, а не такою, що припускається;
- згода повинна передувати вчиненню дії;
- діяння, на вчинення якого отримана згода, повинно відбуватися в межах узгоджених його умов, що стосуються місця, часу, засобів і інших обставин діяльності зобов'язаної держави [4, с. 333].

Проте міжнародне право пред'являє певні вимоги і до держави, що дає згоду: держава вправі давати згоду на діяльність іншої держави тільки

в межах своєї території, а також стосовно своїх суверенних прав і юрисдикції, що діють в межах недержавної території (континентальний шельф, виключна економічна зона, відкрите море і т.д.); згода уповноваженої держави не може бути дана на вчинення дій, що суперечать імперативним нормам міжнародного права (наприклад, згода на використання своєї території для вчинення агресії у відношенні третьої держави). Під відповідними заходами стосовно міжнародно-протиправного діяння, що виключають відповідальність держави, стаття 30 Проекту розуміє дії держави, викликані протиправними діями іншої держави. Таким чином, дії держави стосовно держави-правопорушниця, з погляду міжнародного права, будуть правомірними, тому що є провина самої потерпілої сторони. Мова, таким чином, йде про закономірні «відповідні заходи» – санкції, які можуть бути застосовані не тільки потерпілою державою, але також за її дорученням компетентною міжнародною організацією (ООН, відповідною регіональною організацією) [7, с. 221].

Відповідно до міжнародного права порушення зобов'язання одним суб'єктом виправдовує прийняття потерпілим суб'єктом контрзаходів, які не повинні бути погрозою силою або її застосуванням. Контрзаходи – це дії, які були б протиправними, якби не здійснювалися у відповідь на правопорушення з метою забезпечення припинення протиправного діяння і отримання відшкодування збитку [8, с. 75].

Положення, що відносяться до даного питання, закріплені в статті 22 Проекту. У гл. II Частини третьої викладаються умови, яким повинні відповідати контрзаходи. Контрзаходи застосовуються в основному державами, але не виключається їх застосування і міжнародними організаціями.

Правомірність контрзаходів, що відповідають певним матеріальним і процесуальним умовам, визнається судовою практикою і доктриною. У рішенні по справі про проект «Габчіково-Надмарош» Міжнародний Суд визначив, що контрзаходи можуть виправдати в іншому випадку протиправні дії, «вжиті у відповідь на попереднє міжнародно-протиправне діяння іншої держави і ... спрямовані проти цієї держави» [6].

Як бачимо, будучи відповіддю на міжнародно-протиправні діяння іншої держави, контрзаходи виправдані лише по відношенню до цієї держави. Проте, непрямий вплив контрзаходів може поширюватися на треті сторони. Як відомо, Міжнародний Суд визнав, що всі держави мають юридичний інтерес в дотриманні зобов'язань перед міжнародною спільнотою в цілому. Відносно таких випадків в Коментарі до Статей про відповідальність держав йдеться: «Хоча стаття 22 не охоплює заходи, які приймаються в подібних випадках, якщо вони не підпадають під визначення контрзаходів, вона також не виключає таку можливість» [10].

Протиправні діяння держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо діяльність держави була викликана форс-мажором (непереборною силою) або непередбаченим випадком (непередбаченими зовнішніми подіями).

Ці дві підстави розглядаються разом, тому що ні в міжнародній практиці, ні в доктрині немає

чіткої і визначеної різниці між ними. Стосовно цих подій передбачається, що вони не дозволили державі діяти належним чином – відповідно до раніше прийнятого на себе зобов'язання або зрозуміти, що її поведінка не відповідає цьому зобов'язанню.

При форс-мажорі і непередбаченому випадку мова може йти про ситуації, викликані явищами природи (землетрус, повінь, епідемія, епізоотія і т.д.) або діяльністю людей. В умовах таких ситуацій держава в особі своїх органів або посадових осіб опиняється в становищі об'єктивної неможливості обрати поведінку, що відповідає вимогам свого міжнародного зобов'язання, або встановити, що дана її поведінка не відповідає необхідному. Слід зазначити, що форс-мажор як підстава для звільнення від відповідальності передбачений, наприклад, у статті 18 Конвенції ООН з морського права 1982 року [9, с. 87].

Ситуація крайнього лиха (стаття 32 Проекту) дуже схожа з форс-мажором або непередбаченим випадком, вона передбачає виключення протиправності діяння держави, якщо суб'єкт поведінки, що представляє дану державу, в умовах крайнього лиха не мав іншої можливості врятувати своє життя або життя ввірених йому людей.

Таким чином, дії суб'єкта, що представляє дану державу в ситуації крайнього лиха, тобто дії органу або особи, що представляють державу, стосуються лише захисту інтересів осіб, які піддаються надзвичайній небезпеці.

Найбільш яскравим прикладом зазначеної ситуації є дії капітана морського судна, яке терпить лихо, з укриття від шторму в іноземному порту, що чиняться без відповідного на це дозволу. У цьому випадку формально має місце порушення кордонів іншої держави, проте ці дії відбулися в силу виняткових обставин.

Лихо як обставина, що виключає відповідальність держави, передбачено, наприклад, у статті 98 Конвенції ООН з морського права 1982 року [9, с. 88].

Слід, проте, мати на увазі, що держава усе ж буде відповідати, якщо вона сама сприяла виникненню ситуації крайнього лиха або якщо її поведінка, про яку йде мова, могла викликати більш тяжке лихо. Наприклад, підводний човен із ядерною силовою установкою на борту, що потерпів серйозну аварію, може викликати ядерний вибух у порту іншої держави, де він намагається укритися і провести необхідний ремонт. У цьому випадку під загрозу буде поставлене життя величезної кількості людей і виникнуть найтяжчі наслідки. Тому держава, чий прапор несе підводний човен, не може бути звільнена від відповідальності [3, с. 115].

Стан необхідності (стаття 33 Проекту) передбачає обставини, коли крайній небезпеці піддаються суттєві інтереси держави. Правова регламентація такої ситуації в пункті 1 зазначеної статті виглядає таким чином: «Держава не може посилатися на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння цієї держави, що не відповідає її міжнародному зобов'язанню, за винятком тих випадків, коли:

а) це діяння було єдиним засобом захисту суттєвого інтересу цієї держави від тяжкої і неминучої загрози, і

б) це діяння не завдало серйозної шкоди суттєвому інтересу держави, у відношенні якого існує зазначена обставина».

Слід мати на увазі, що посилання держави на крайню необхідність правомірні лише при наявності ряду одночасно діючих умов:

- абсолютно винятковий характер ситуації, на яку посиляється держава;
- неминучість характеру небезпеки, що загрожує життєво важливим інтересам держави і її населення;
- неможливість усунути таку небезпеку іншими засобами;
- в обов'язковому порядку тимчасовий характер дії, обмежений рамками періоду небезпеки [2, с. 57].

Пункт 2 статті 33 Проекту містить вказівку на випадки, коли держава не може посилатися на стан необхідності, а саме:

- міжнародне зобов'язання виникає з імперативної норми загального міжнародного права;
- міжнародне зобов'язання встановлене договором, що прямо або побічно виключає таку можливість;
- держава, про яку йде мова, сприяла виникненню стану необхідності.

З огляду на той факт, що дуже серйозні ускладнення виникають на практиці при визначенні того, чи є недотримання міжнародного зобов'язання державою єдиним засобом захисту її суттєвого інтересу, здається, що цінність правової регламентації цієї ситуації, що представляє собою обставину, яка виключає міжнародно-правову відповідальність держав, полягає саме у визначенні випадків неприпустимості посилення на стан необхідності.

Міжнародно-правова відповідальність держави виключається, якщо держава, яка завдає шкоду іншій державі всупереч чинним нормам міжнародного права, діє з метою самооборони від агресії, у відповідності зі статтею 51 Статуту ООН, що чиниться цією чи іншою державою.

Стаття 34 Проекту, названа «Самооборона», говорить: «Протиправність діяння держави, що не відповідає міжнародному зобов'язанню цієї держави, виключається, якщо це діяння є законним заходом самооборони, прийнятим відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй» [10].

Згаданий в цій статті законний захід самооборони держави, відповідно до Статуту ООН, відповідає умовам його статті 51. Такими умовами є:

- наявність збройного нападу на державу іншої держави, що створює винятково серйозну і явну загрозу її територіальній цілісності і політичній незалежності, як це впливає з коментарю Комісії міжнародного права;
- самооборона здійснюється доти, поки Рада Безпеки ООН не вживе заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки;
- Раді Безпеки повинно бути негайно повідомлено про вжиті заходи самооборони;
- заходи не торкаються повноважень і відповідальності Ради Безпеки в справі підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки [8, с. 165].

Самооборона повинна бути правомірною, яка здійснюється відповідно до Статуту ООН і здійснюватися в рамках міжнародного права. Заходи, що вживаються в порядку самооборони, по-

винні бути пропорційними і не виходити за межі необхідного. В ході самооборони держава залишається повністю зв'язаною зобов'язаннями, які регулюють поведінку в збройному конфлікті.

Самооборона не виправдовує відступ від деяких зобов'язань, зокрема, від зобов'язань в області гуманітарного права і прав людини. Останні допускають лише певні обмеження гарантій, що містяться в них в разі надзвичайних ситуацій, до яких відноситься і стан самооборони.

Таким чином, самооборона розглядається як припустимий захід захисту територіальної цілісності та політичної незалежності держави, що піддалася збройному нападу, доти, поки не вступить у дію передбачена Статутом ООН система колективної міжнародної безпеки.

Обставини, що звільняють від відповідальності, необхідно відрізнити від фактів та дій, які виключають кваліфікацію діяння суб'єкта в якості правопорушення. Серед таких фактів та дій можна назвати:

- згоду потерпілої сторони на здійснення діяння, яке спричинило завдання шкоди;
- допустимі в рамках міжнародного права дії суб'єкта у відповідь на протиправну поведінку потерпілого (самооборона).

Прикладом вини потерпілої сторони може бути ситуація, коли держава, знаючи, що готується замах на її посольство, не сповіщає про це владу країни перебування посольства. Коли замах таки буде здійснено, держава перебування повинна нести відповідальність за порушення чи невиконання зобов'язання щодо забезпечення безпеки дипломатичного представництва іноземної держави. Якщо ж вона може довести, що посольство чи держава, яка його акредитувала, поділилися нею для спільного успішного захисту, то ця обставина може розглядатися як така, що спричиняє звільнення від відповідальності [9].

Загалом усі випадки передбачити неможливо, тому кожен з них вимагає диференційованого підходу.

Отже, існують обставини, при яких суб'єкт не несе відповідальності за діяння, яке не відповідає тому, що вимагає від нього міжнародне зобов'язання. Такими шістьма обставинами є згода, самооборона, контрзаходи, форс-мажор, лихо і стан необхідності. Мова, таким чином, йде про обставини, які в цілому притаманні праву держав, тобто являють собою загальні принципи права. Наведений перелік є вичерпним і загальноновизнаним.

Висновки. Обставини, що звільняють державу від міжнародно-правової відповідальності, виконують функцію нормативного забезпечення нормального, безперебійного функціонування механізму міжнародно-правового регулювання та підтримки міжнародного правопорядку в тих випадках, якщо поведінка держави, зовні підпадає під формулу складу міжнародного правопорушення, кваліфікується як правомірною, оскільки фактично відсутні підстави та передумови що покладають на дану державу відповідальності за міжнародні правопорушення. У цьому сенсі інститут обставин, які звільняють державу від міжнародно-правової відповідальності, тісно пов'язаний з інститутом відповідальності держа-

ви за міжнародні правопорушення. Специфіка зв'язку, полягає в тому, що об'єктивним орієнтиром, що дозволяє відмежувати ситуації, коли держава звільняється від міжнародно-правової відповідальності, і ситуації, в умовах яких така відповідальність може бути покладена на дану державу, є облік суб'єктивної сторони складу міжнародного правопорушення, тобто встановлення того, причетна, чи ні, дана держава до діяння, що порушує взяте на себе певне міжнародне зобов'язання щодо відношення до іншо-

го, з точки зору характеру реалізації властивої йому в силу державного суверенітету волі. Отже, якщо поведінка держави, що порушує певні міжнародні зобов'язання, є результатом відсутності неправомірно реалізованої волі цієї держави, то воно не кваліфікується, як міжнародне правопорушення, а це в свою чергу веде до відсутності міжнародно-правової відповідальності держави. Іншими словами, в даному випадку мають місце обставини, які звільняють державу від міжнародно-правової відповідальності.

Список літератури:

1. Антонович М. М. Міжнародне публічне право : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид. дім «КМ Академія», Алерта, 2003. 308 с.
2. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право : монографія. Москва : Изд. «Международные отношения», 1991. 168 с.
3. Дмитрієв А. І. та ін. Міжнародне публічне право : практикум / А.І. Дмитрієв, А. С. Мацко, В. І. Муравйов; Відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 339 с.
4. Іванов А. А. Цілі юридичної відповідальності, її функції і принципи. *Держава і право*. 2003. № 6. С. 67–70.
5. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами 1972 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_ (дата звернення: 01.12.2020).
6. Краткое изложение решений, консультативных заключений и постановлений Международного Суда 1997–2002 гг. URL: http://legal.un.org/ICJSummaries/documents/russian/ST-LEG-SER-F-1-Add3_R.p (дата звернення: 02.12.2020).
7. Кузько А. В. Теоретичні питання забезпечення ефективності юридичної відповідальності. *Історія держави і права*. 2008. № 2. С. 43–45.
8. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве : монографія. Москва : Международные отношения, 1966. 152 с.
9. Мацко А. С. Міжнародне право : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2005. 232 с.
10. Проект статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния 2001 г. // Доклад Комиссии международного права о работе ее пятьдесят третьей сессии: Официальные отчеты ГА ООН, 56 сессия // Дополнение № 10 A/56/10. Нью-Йорк : ООН, 2001.
11. Тимченко Л. Д. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.

References:

1. Antonovich M. M. (2003) Mizhnarodne publiche pravo: navchal'nyy posibnyk dlya studentiv vyshchikh navchal'nykh zakladiv [International Public Law: Tutorial for students of higher educational establishments]. Kiev: View. House "KM Academy". (in Ukrainian)
2. Dmitriev G. K. (1991) Moral'ne ta vzayemozalezhe pravo: monohrafiya [Moral and Interdependent Law: monograph]. Moscow: ed. "International relations". (in Russian)
3. Dmitriev A. I., Matsko A. S., Muraviev V. I., Shemshuchenko Y. S., Gubersky L. V. (2001) Mizhnarodne publiche pravo: praktykum [International Public Law: practicum]. (in Ukrainian)
4. Ivanov A. A. (2003) Pratsi shchodo tsiley yurydychnoyi vidpovidal'nosti, yiyi funktsiyi ta pryntsyipy [Proceedings of the Goals of legal liability, its functions and principles]. *State and law*, no. 6, pp. 67–70.
5. Convention on international liability for damage caused by space objects in 1972. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/Laws/show/995_ (accessed 01 December 2020).
6. Elegantly molded, advisory concluded and established international court 1997-2002. URL: http://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st-leg-ser-f-1-add3_r.p (accessed 02 December 2020).
7. Kusho A. V. (2008) Teoretychni pytannya zabezpechennya efektyvnosti yurydychnoyi vidpovidal'nosti [Theoretical issues of ensuring the effectiveness of legal liability]. *History of state and law*, no. 2, pp. 43–45.
8. Levin D. B. (1966) Transportuvannya imperiliv u m. Seredn'odnorod Pravoruch: monohrafiya [Transportation of emperils in Mezhdnudnorod Right: Monograph]. Moscow: Interdependent relations. (in Russian)
9. Matsko A. S. (2005) Mizhnarodne pravo: pidruchnyk [International Law: tutorial]. Kyiv: MAUP. (in Ukrainian)
10. UN (2001) Proekt statey pro stan imperiyi dlya vzayemozaleznykh anty-dobryv [Project of articles on state of emperories for interdependent-anti-fertilizers]. Proceeding of the Ophibed Posters GA UN, New York: UN.
11. Timchenko L. D. (2012) Mizhnarodne pravo: pidruchnyk [International Law: tutorial]. Kyiv: Knowledge. (in Ukrainian)

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-71>

УДК 338.124.4

Батракова Т.І., Бондаренко А.Г.,
Міхайлуца М.К.

Запорізький національний університет

ВПЛИВ КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ НА МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ

Анотація. У статті проведено дослідження впливу пандемії COVID-19 на міжнародну торгівлю, обсяги світового ВВП та зростання загального боргу країн світу. Вивчено аналітичні роботи різних авторів, в яких визначено поточний стан захворюваності і смертності в результаті пандемії та динаміка фінансово-економічних показників країн світу, зміна яких відбулась в результаті прийняття обмежувальних заходів урядами країн світу. Наведено статистичні дані щодо динаміки торгівельних оборотів світу, обсягів світового ВВП та динаміки світового боргу за останній фінансовий рік у порівнянні з аналогічними періодами попереднього року. Висвітлено аргументи, що підтверджують взаємозв'язок між карантинними обмеженнями та падінням світової торгівлі і коливанням світового ВВП. Зазначено одну з причин зростання світового боргу та можливі наслідки для фінансово-економічної ситуації в світі.

Ключові слова: вплив пандемії, світовий ВВП, світовий борг, світова торгівля, карантинні обмеження

Batrakova Tetyana, Bondarenko Anastasia,
Mikhailutsa Mariia

Zaporizhzhia National University

IMPACT OF QUARANTINE RESTRICTIONS ON MACROECONOMIC INDICATORS

Summary. The article examines the impact of the COVID-19 pandemic on international trade, world GDP and the growth of total debt of the world. Analytical works of various authors have been studied, in which the current state of morbidity and mortality as a result of the pandemic is identified and the dynamics of financial and economic indicators of the world, which changed as a result of restrictive measures taken by governments, is expounded. The purpose of the article is to determine the relationship between financial and economic indicators and restrictive measures. Statistical data on the dynamics of world trade turnover, world GDP and the dynamics of world debt for the last financial year compared to similar periods of the previous year is presented. There are arguments which confirm the relationship between quarantine restrictions and falling world trade and world GDP. The reasons for fluctuations in the world runway are highlighted. It has been suggested that the rapid decline in world GDP has led to the attraction of foreign currency funds from international agencies, including the IMF. Additional financial infusions into the economies of the world have led, on the one hand, to the growth of the world runway, and on the other – to the growth of world debt. The development of the world economy is possible under the condition of intensification of production, and not only through the attraction of credit funds. The dynamics of world debt (total debt of financial institutions, multinational corporations, households and governments) shows that its level is growing steadily and has already reached a record level and is 230% of global production. This means that in order to repay the existing debt humanity must produce goods and services for two and a half years while consuming nothing. Further development of the world economy is possible only if strict quarantine restrictive measures are lifted and production of goods and services is resumed. The possible consequences for the financial and economic situation in the international market are outlined. It has been suggested that the uncontrolled growth of the external debts of all countries of the world, sooner or later, may lead to defaults in these countries.

Keywords: pandemic impact, world GDP, world debt, world trade, quarantine restrictions.

Постановка проблеми. Починаючи з грудня 2019 року економіка світу потрапила у чергову фінансову кризу, спровоковану важким інфекційним захворюванням. Країні науковці світу займаються прогнозуванням наслідків від пандемії COVID-19 для економіки в цілому як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі. Будь-які прогнози з цього приводу не набувають реального характеру, але важливо відстежувати та досліджувати фактичний стан економіки з урахуванням кількості людських жертв та заходів урядів провідних країн світу, спрямованих на подолання пандемії. Такі дослідження допоможуть сформулювати реальне бачення ситуації та своєчасно запровадити запобіжні заходи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нова економічна криза є актуальною темою для

вивчення багатьма дослідниками в світі. Наприклад, Стадник Марина та Долбнева Деніза розглядали вплив пандемії на економіку країн світу, остання ще приділяла увагу ситуації в Україні [1; 2]. Девід Заха, Вероніка Мовчан, Роберт Кірхнер, Гаррі Полушкін провели аналітичне дослідження щодо економічного впливу COVID-19 на Україну [3]. Також, такі відомі організації, як МВФ, СОТ та ВООЗ, постійно проводять дослідження необхідності фінансової допомоги, стану світової торгівлі, динаміки кількості хворих на коронавірус й смертельних випадків через нього тощо [4; 5; 6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відстеження взаємозв'язку між карантинними обмеженнями та падінням світової торгівлі й ВВП, що спричинило збільшення світового боргу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження впливу пандемії COVID-19 на міжнародну торгівлю, обсяги світового ВВП та зростання загального боргу країн світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення захворювання на COVID-19 з кінця 2019 року та пов'язані з цим заходи стримування розповсюдження пандемії спричинили негативні наслідки для економік світу та поставили світ перед фактом нової економічної кризи. Ця криза виявилась складнішою порівняно з кризою 2008–2009 років. Якщо аналізувати показники світового ВВП, то падіння цього показника у період з 2008 по 2009 роки становило 5,2% або 3 350,31 млрд дол. США, а в 2020 році – 4,2% або 3 707,55 млрд дол. США (рис. 1).

Щоб зменшити розповсюдження захворювань на COVID-19 уряди багатьох країн світу запровадили карантинні обмеження та, з часом, локдауни, що включають в себе: масковий режим; перехід більшості підприємств на дистанційний режим роботи; регулювання відвідувань робітниками офісів та громадських місць населенням; переведення працівників у режим вимушеного простою; заборону пересування поза країною та в її межах, а також обмеження щодо використання громадського транспорту; закриття багатьох торгових центрів, театрів, кінотеатрів і таке інше.

Такі заходи були необхідні через різке збільшення хворих на коронавірус та смертей через COVID-19 (рис. 2, 3).

З рисунку 2 ми бачимо, що з квітня 2020 року кількість хворих зросла до 1 041 649 осіб. Зростання кількості хворих відбулось на 1 041 092 випадків менш ніж за три місяці (з 22 січня 2020 року по 01 квітня 2020 року). Щодо кількості смертей, то станом на 22 січня минулого року було зареєстровано 17 смертельних випадків, а в квітні цей показник зріс до 50 527 осіб. Найгірше у наведеній статистиці те, що тенденції до зменшен-

ня або зупинення кількості хворих та померлих в світі не спостерігається, незважаючи на запроваджені карантинні обмеження.

За оцінками Міжнародної організації праці, вплив пандемії призвів до втрати 8,8% світового робочого часу, що прирівнюється до втрати 255 млн робочих місць з повною зайнятістю. Зазначається, що цей показник є в 4 рази більшим, ніж під час світової фінансової кризи у 2008–2009 роках. Приблизно 114 млн осіб зіткнулись з негативними наслідками від обмежень через коронавірус, з них приблизно 81 млн осіб вимушені були сидіти вдома через обмежувальні карантинні заходи, інші 33 млн осіб – втратили роботу [10].

В результаті поширення COVID-19 фінансова криза вдарила по більшості економік країн світу. Одним з показників, що демонструє результати такого впливу, є динаміка обсягів міжнародної торгівлі (рис. 4, 5).

Основне падіння експорту/імпорту товарів та послуг спостерігалось у другому кварталі 2020 року. Тобто, торгові обороти провідних країн світу, уряди яких запровадили жорсткі карантинні обмеження через різке зростання кількості захворювань та смертей саме у другому кварталі 2020 року, зазнали суттєвих втрат.

Основною товарною групою, котра зазнала відчутного зниження обсягів торгівлі, стала паливна продукція, а саме: зниження у II кв. 2020 року становило 35,1% у порівнянні з II кв. 2019 року. У сфері послуг найбільших втрат зазнали туризм та транспорт – показники зменшилися на 81% й 30% відповідно. За рахунок відновлення торгівлі товарами у III кв. 2020 року паливна товарна група відновила обсяги торгівлі та зросла на 34%, у той час як туристичні послуги та транспорт все одно зазнавали втрат, що дорівнювали -68% та -24% відповідно до показників III кв. 2019 року [5].

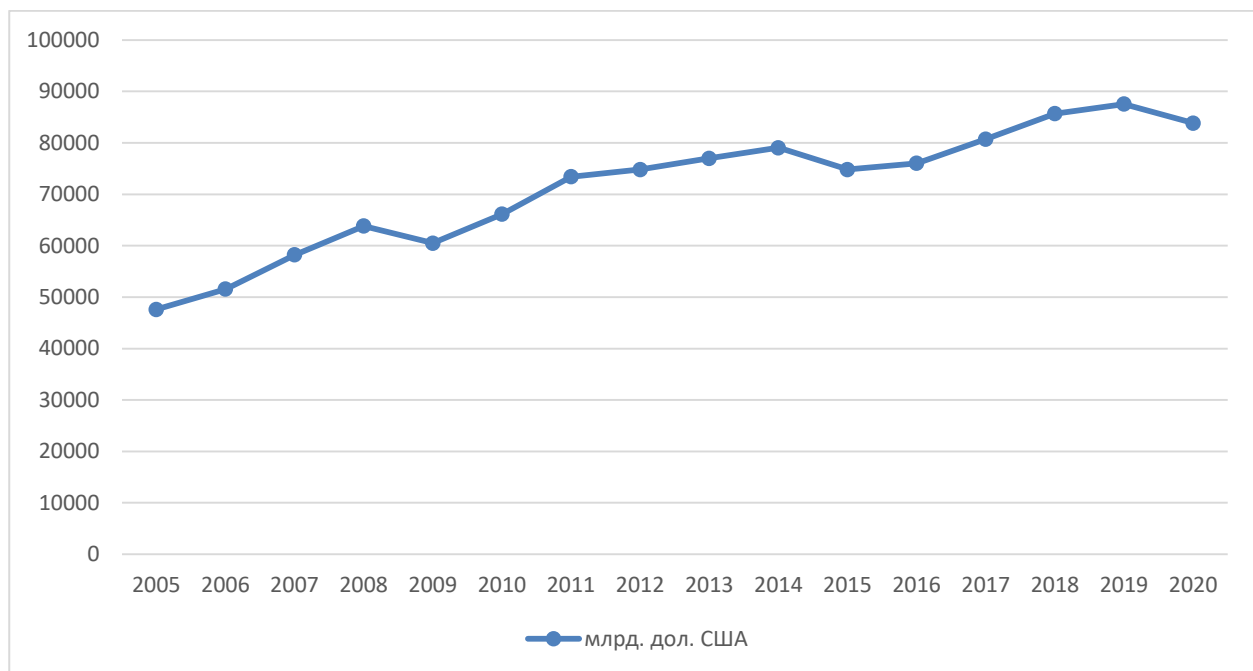

Рис. 1. Динаміка світового ВВП, 2005–2020 рр.

Джерело: створено авторами на основі даних [7; 8]

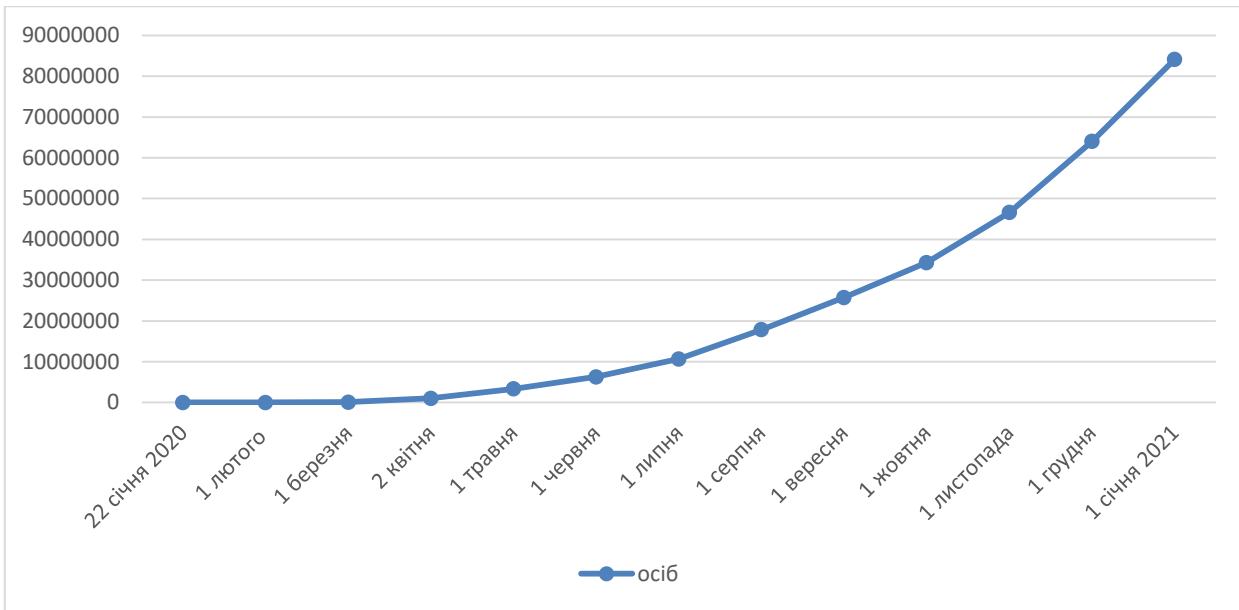

Рис. 2. Кількість хворих на COVID-19 в світі, 2020 рік

Джерело: створено авторами на основі даних [9]

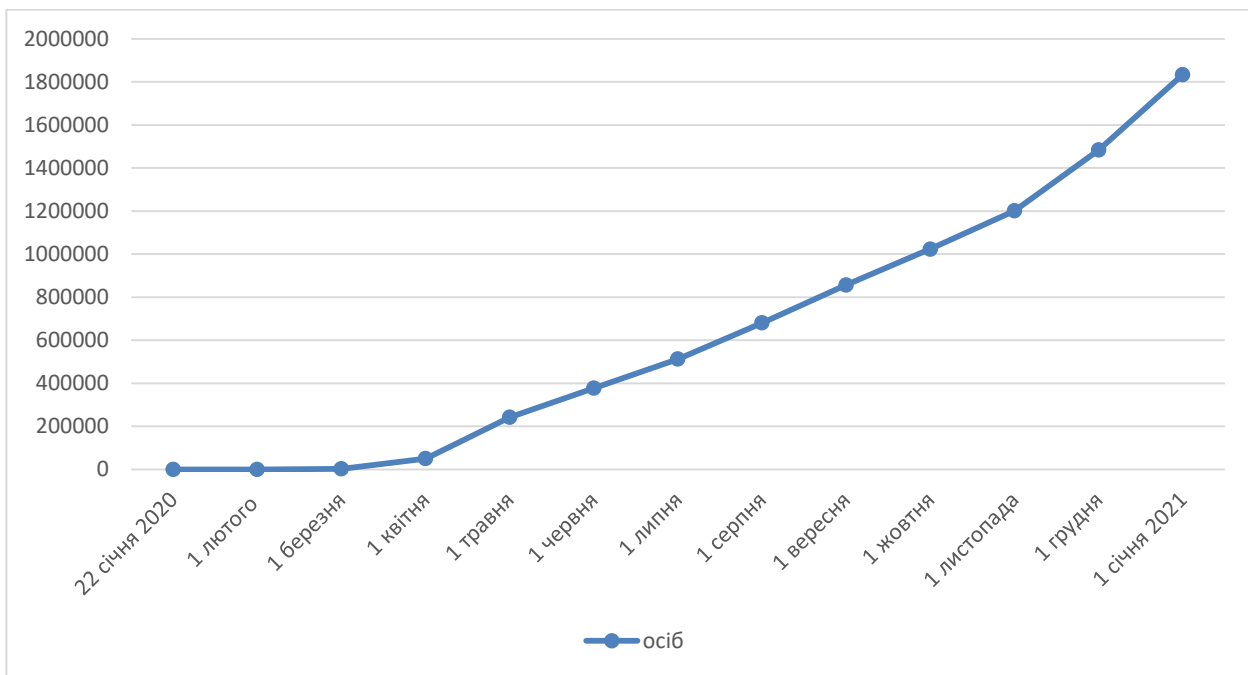

Рис. 3. Кількість смертей через COVID-19 в світі, 2020 рік

Джерело: створено авторами на основі даних [9]

Падіння обсягів міжнародної торгівлі в II кв. 2020 року та деяке її відновлення у III кв. можна зіставити з показниками світового ВВП за тими ж періодами (рис. 6).

З рисунку 6 можна побачити, що у II кв. 2020 року падіння світового ВВП було найбільшим, порівняно з іншими кварталами зазначеного періоду. Падіння ВВП у II кв. 2020 року порівняно з I кв. становило 2 154,99 млрд дол. США. А у порівнянні з II кв. 2019 року – 1820,2 млрд дол. США.

Вищезазначені явища посилювали потребу країн світу у міжнародному фінансуванні, що прямо впливає на збільшення заборгованості й погіршення стану їх державного боргу (рис. 7).

МВФ відреагував на пандемію COVID-19 вжиттям екстрених заходів в найкоротші терміни, використовуючи свої поточні кредитні ресурси в розмірі 1 трлн дол. США, а саме: надав фінансову допомогу країнам з невідкладними потребами у фінансуванні платіжного балансу з метою захисту життя людей і їх засобів до існування, особливо найбільш вразливих верств населення. У період з початку пандемії в кінці березня до 15 вересня 2020 року було прийнято зобов'язання щодо надання 80 державам-членам приблизно 91 млрд доларів США (або 64 млрд СДР), з яких 30 млрд доларів США припало на екстремне фінансування (РКФ і РФІ) [4].

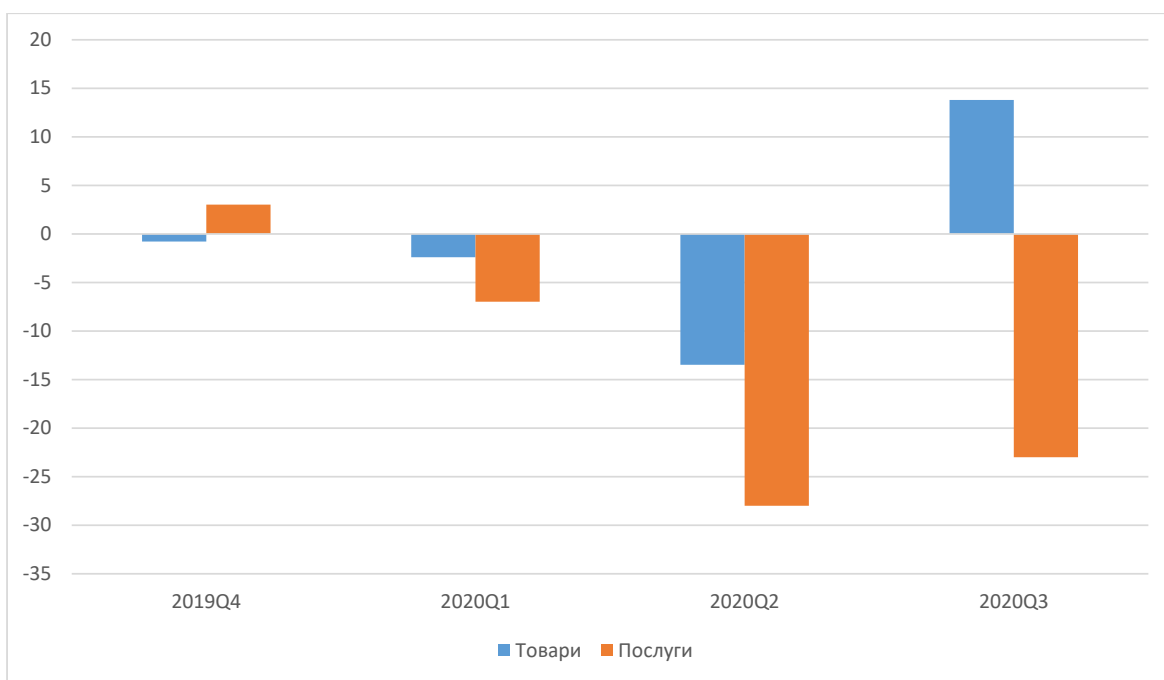

Рис. 4. Динаміка світового експорту товарів та послуг щоквартально у 2019–2020 рр., %

Джерело: створено авторами на основі даних [5]

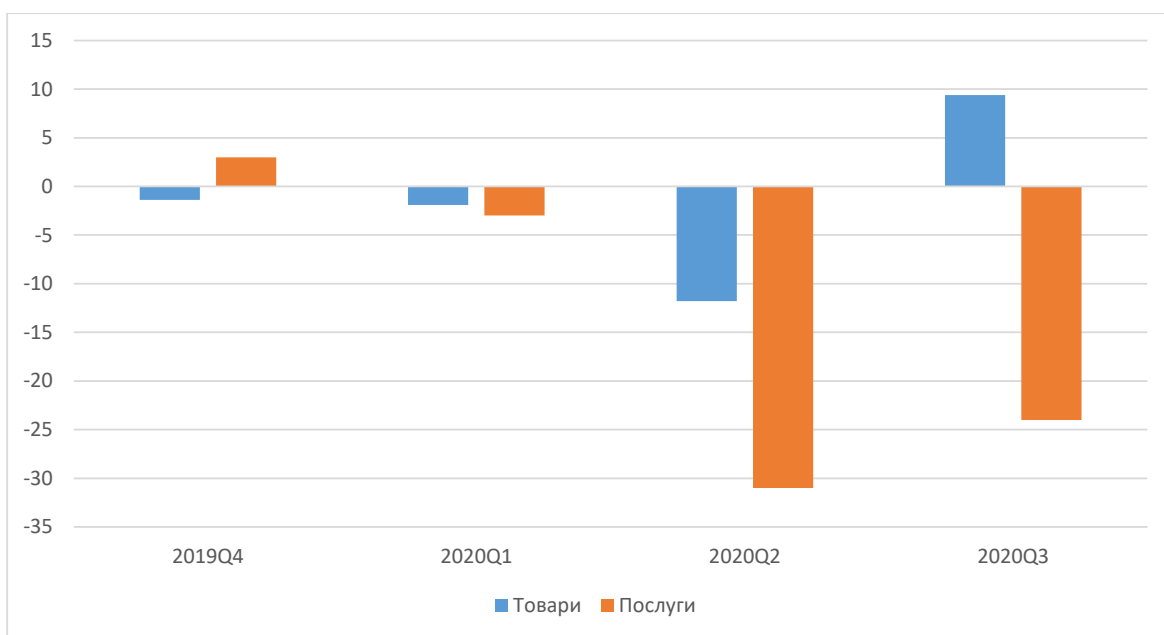
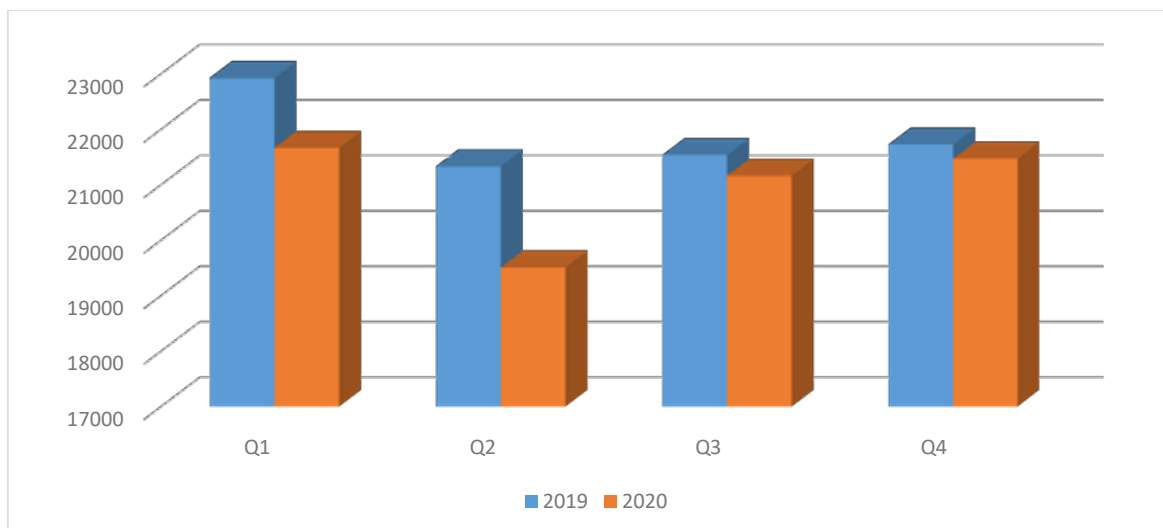

Рис. 5. Динаміка світового імпорту товарів та послуг щоквартально у 2019–2020 рр., %

Джерело: створено авторами на основі даних [5]

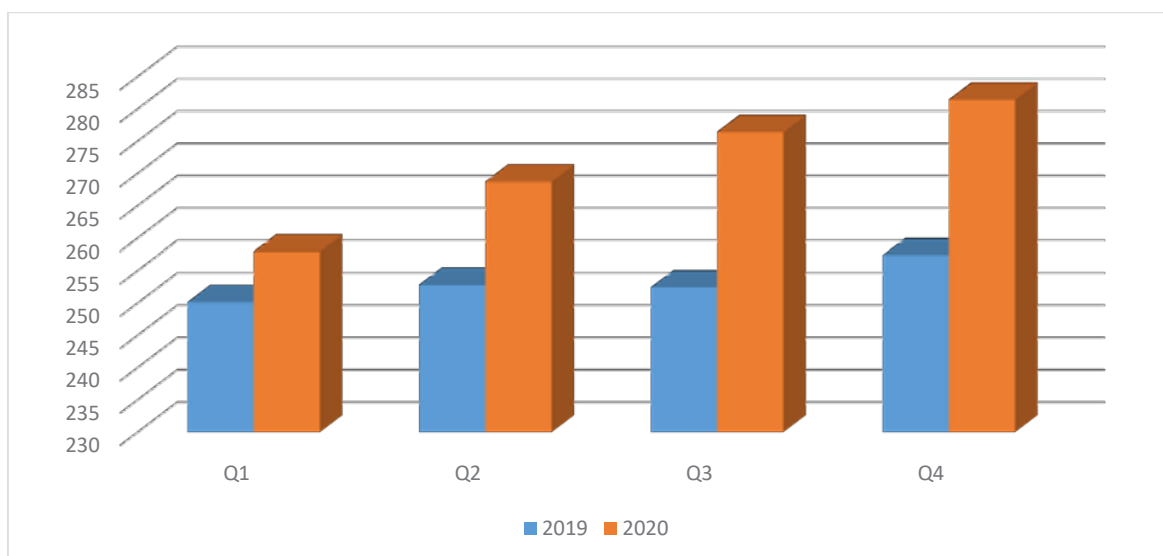
За даними Інституту міжнародних фінансів (ІМФ) обсяг світового боргу у 2020 році становив 1 084,8 трлн дол. США, що на 7,1% або 71,8 трлн дол. США більше, ніж у 2019 році [11]. Також, звернемо увагу, що обсяг світового боргу у 2019 році мав майже стабільний та повільний характер зростання, тоді як у 2020 році цей показник постійно зростав від кварталу до кварталу. При цьому, саме додаткові фінансові впливання в економіки країн світу стали основним поштовхом для зростання ВВП, яке спостерігається починаючи з третього кварталу 2020 року.

Висновки і пропозиції. З проведеного дослідження можемо зробити висновок, що пандемія прискорила та поглибила нову світову економічну кризу. Обмеження, що були прийняті на протидію поширенню COVID-19, стали причиною обвалу обсягів світової торгівлі, що спровокувало падіння світового ВВП, особливо це помітно у II кв. 2020 року, а також, вплинуло на загальний ВВП 2020 року. Можна відстежити залежність зростання світового боргу від вищевказаних кризових явищ. З отриманих даних спостерігаємо тенденцію зростання економік світу та ВВП у III та IV кв., спричинену

Рис. 6. Динаміка світового ВВП щоквартально, 2019–2020 рр., млрд дол. США

Джерело: створено авторами на основі даних [7; 8]

Рис. 7. Динаміка світового боргу у 2019–2020 рр., трлн дол. США

Джерело: створено авторами на основі даних [11]

додатковим фінансуванням валютно-кредитних агенцій, що призводить до стрімкого росту світового боргу у 2020 році. Тобто, вихід з економічної кризи, спричиненої пандемією, буде важким та повільним. Якщо припустити, що

країни світу й надалі впроваджуватимуть жорсткі карантинні обмеження, котрі стримуватимуть розвиток економік, це може призвести до неконтрольованого збільшення боргів і, як наслідок, стати причиною дефолтів.

Список літератури:

1. Стадник М. Вплив COVID-19 на світову економіку. URL: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ002118 (дата звернення: 19.03.2021).
2. Долбнева Д. В. Вплив COVID-19 на економіку країн світу. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-1_0-pages-20_26.pdf (дата звернення: 19.03.2021).
3. Заха Д., Мовчан В., Кравчук В., Кірхнер Р., Полушкін Г. Економічний вплив пандемії COVID-19 на Україну. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/GET_UKR_PS_01_2020_ua.pdf (дата звернення: 19.03.2021).
4. Офіційний сайт МВФ. URL: <https://www.imf.org/en/Home> (дата звернення: 20.03.2021).
5. Офіційний сайт СОТ. URL: <https://www.wto.org/> (дата звернення: 21.03.2021).
6. Офіційний сайт ВООЗ. URL: <https://www.who.int/home> (дата звернення: 21.03.2021).
7. Кноема – Мировой атлас данных. Весь мир – ВВП. URL: <https://knoema.ru/atlas/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%8C-%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%92%D0%92%D0%9F> (дата звернення: 21.03.2021).
8. Офіційний сайт уряду США. URL: <https://www.bea.gov/> (дата звернення: 22.03.2021).
9. Кноема – Мировой атлас данных. Key COVID-19 stats: cumulative cases and deaths. URL: <https://knoema.com/vfuxkrd/key-covid-19-stats-cumulative-cases-and-deaths> (дата звернення: 22.03.2021).

10. Офіційний сайт МОП. URL: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> (дата звернення: 22.03.2021).
11. Офіційний сайт Інституту міжнародних фінансів. URL: <https://www.iif.com/> (дата звернення: 22.03.2021).

References:

1. Stadnyk M. Vplyv COVID-19 na svitovu ekonomiku [The impact of COVID-19 on the world economy]. Available at: https://msfz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/FZ002118 (accessed 19 March 2021).
2. Dolbnyeva D. V. Vplyv COVID-19 na ekonomiku krayin svitu [The impact of COVID-19 on the world's economies]. Available at: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2020-1_0-pages-20_26.pdf (accessed 19 March 2021).
3. Zakha D., Movchan V., Kravchuk V., Kirkhner R., Polushkin H. Ekonomichnyy vplyv pandemiyi COVID-19 na Ukrainu [Economic impact of the COVID-19 pandemic on Ukraine]. Available at: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/GET_UKR_PS_01_2020_ua.pdf (accessed 19 March 2021).
4. The official website of the IMF. Available at: <https://www.imf.org/en/Home> (accessed 20 March 2021).
5. The official website of the WTO. Available at: <https://www.wto.org/> (accessed 21 March 2021).
6. The official website of the WHO. Available at: <https://www.who.int/home> (accessed 21 March 2021).
7. Knoema – World Data Atlas. The whole world – GDP. Available at: <https://knoema.ru/atlas/%D0%92%D0%B5%D1%81%D1%8C-%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%92%D0%92%D0%9F> (accessed 21 March 2021).
8. An official website of the United States government. Available at: <https://www.bea.gov/> (accessed 22 March 2021).
9. Knoema – World Data Atlas. Key COVID-19 stats: cumulative cases and deaths. Available at: <https://knoema.com/vfuxkrd/key-covid-19-stats-cumulative-cases-and-deaths> (accessed 22 March 2021).
10. Official site of the ILO. Available at: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm> (accessed 22 March 2021).
11. Official site of the Institute of International Finance. Available at: <https://www.iif.com/> (accessed 22 March 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-72>

УДК 336.77

Блащук-Дев'яткіна Н.З., Себестянович І.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

КРЕДИТУВАННЯ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто сучасний стан малого та середнього бізнесу, особливості його кредитування. Проаналізовано основні показники структурної статистики по суб'єктах господарювання. Продемонстровано рейтинг банківських послуг на вітчизняному ринку в контексті підтримки розвитку МСБ. Розглянуто заходи стимулювання малого та середнього бізнесу зі сторони НБУ. Охарактеризована програма «Доступні кредити 5-7-9%». Подано висновки щодо ролі малого та середнього бізнесу в економіці країни та шляхи його подальшого розвитку.

Ключові слова: малий та середній бізнес, кредитування, джерела фінансування, банківське кредитування, умови кредитування.

Blashchuk-Devyatkina Nataliya, Sebestyanovych Iryna
Lviv National University of Ivan Franko

LENDING TO SMALL AND MEDIUM BUSINESS AT THE CURRENT STAGE OF UKRAINIAN ECONOMY DEVELOPMENT

Summary. In the article are considered the current state of small and medium business and features of its crediting. The main indicators of structural statistics by economic entities are analyzed. The rating of banking services in the domestic market in the context of supporting the development of SMB (small and medium business) is demonstrated. Measures to stimulate small and medium businesses by the NBU (National Bank of Ukraine) are considered. The program "Available loans 5-7-9%" is characterized. Conclusions are given on the role of small and medium business in the country's economy and ways of its further development. The program of further development is characterized. Small and medium businesses play an important socio-economic role in the functioning of the country's economic system, especially at the rate of recovery from the crisis. Therefore, support is an important task for the country. One of the main obstacles to the development of SMB is the lack of its own financial resources, which exacerbates its need for borrowed resources, especially in bank loans. The acute need of SMB for bank lending, on the one hand, and the difficulties of banks to meet it due to high risk and small loans, on the other hand, determine the need for scientific research to resolve this contradiction to intensify SMB bank lending. Given the unstable economic situation in Ukraine, small and medium businesses need significant support from the authorities. It is necessary to regulate refinancing rates and minimize the cost of loans from the NBU (National Bank of Ukraine) in order to reduce the cost of bank loans. It is important to look for alternative ways to secure loans, namely to ensure financial risks and create guarantee funds, to provide state guarantees. Banks need to implement more innovative projects, develop new banking products for small businesses and master new credit technologies. As for enterprises, they should increase their trust in banks, demonstrate information about their activities truthfully and accurately, which will positively affect the decision made by the bank.

Keywords: small and medium businesses, lending, sources of financing, bank lending, lending conditions.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки однією із найважливіших проблем є занепад малого та середнього бізнесу (МСБ), який відіграє важливу роль соціального та економічного розвитку. Основною перешкодою, яка постає на шляху розвитку МСБ є обмеженість власних фінансових ресурсів, що призводить до домінування банківського кредиту. Найбільш характерною дана ситуація є для України, оскільки вітчизняні суб'єкти господарювання мають доступ лише до банківського кредиту. Крім того, кризові умови значно скоротили кредитування малого та середнього бізнесу, що ускладнило подолання економічної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми вивчення розвитку малого та середнього бізнесу, а зокрема його кредитування, були відображені в працях таких вітчизняних дослідників як А. Кисельова, О. Кружеля, О. Сич, А. Чухна, Б. Варналія, А. Мельника та ін. Саме вони дослідили питання, що стосуються креди-

тування малого та середнього підприємництва та запропонували способи їх вирішення.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. При врахуванні надбань науковців по даній тематиці, можна зробити висновки, що сучасний стан фінансування МСБ потребує подальшого дослідження, особливо в сучасних політичних умовах.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є проведення аналізу сучасного стану та умов кредитування малого та середнього бізнесу, обґрунтуванні заходів щодо вирішення проблем у сфері фінансування МСБ.

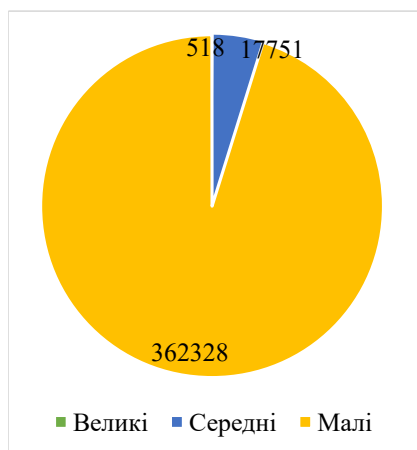
Виклад основного матеріалу. Кредитування вважається однією із найважливіших етапів малого та середнього бізнесу України, оскільки дає можливість підприємствам бути конкурентоспроможними. Більша половина економічно та інноваційно активного населення України зосереджено саме у даному секторі економіки.

Умови залучення банківських кредитів, які вважаються одним із основних джерел зовніш-

нього фінансування МСБ, залишаються жорсткими, а сам процес кредитування проблемним, часозатратним та високоризикованим. Проте, малий та середній бізнес досить залежний від традиційного банківського кредитування через нерозвиненість інвестиційного ринку та відповідної інституційної підтримки МСБ.

Малий та середній бізнес в Україні приносить 55% ВВП в економіку країни, в тому числі частка малого бізнесу становить 16% ВВП [1].

За даними Державної служби статистики України, у структурі підприємництва нашої країни за розміром підприємств станом на кінець 2019 року частка малих підприємств становила 362328 одиниць, тобто 95%, середніх – 17751 (4,9%), великих – 518 (0,1%) (рис. 1).

Рис. 1. Кількість підприємств за їхніми розмірами у відсотках до загальної кількості підприємств станом на 2019 р.

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

Для того, аби дослідити динаміку розвитку підприємництва (а саме МСБ), проаналізуємо основні

показники структурної статистики по суб'єктах господарювання протягом 2015–2019 рр. (табл. 1).

За показниками табл. 1 можна констатувати їх негативну тенденцію до 2016 року. Так, кількість малих підприємств збільшилась у 2019 році на 71174 од. (в 2016 р. їх кількість становила 291154, в 2019 р. – 362328), середніх – на 2919 од.

Відповідно до показника абсолютної зміни, можна спостерігати за збільшенням підприємств у 2019 році, порівняно з 2015 р. щодо середніх підприємств, то цей показник становить 1,2; для малих – 1,1.

Проаналізуємо рейтинг банківських послуг на вітчизняному ринку в контексті підтримки розвитку МСБ (табл. 2).

Аналізуючи дані табл. 2 можна підсумувати, що найменші ставки пропонують такі банки як Кредобанк (8,86%), Ощадбанк (12,25%), Альфа-Банк Україна (12,20%), Credit Agricole (12,5%) та Укргазбанк (12,6-13,1%). Зазначимо, що відсотки по кредитах в Україні є досить високі на відміну від розвинених країн, де ставки коливаються від 0,1% до 4% річних (наприклад, в Японії – 0,1%, Канада – 2%, США – 2,75%).

На сьогоднішній день Нацбанк фокусується на тому, щоб прозорий бізнес міг легко та без перешкод отримувати кредитування та інвестиції. Тому позитивним трендом у кредитуванні в 2020 році стало зниження до однознакових позначок ставок за короткостроковими бізнес-кредитами якісним позичальникам. Це відбулося завдяки низькій та стабільній інфляції, а також стимулюючій монетарній політиці НБУ та суттєвому зниженню депозитних ставок. У майбутньому це також дозволить підтримувати низькі ставки за кредитами [4].

Минулого року бізнес відчув на собі наслідки коронакризи, це окремо стосувалося і малих та середніх підприємств. Тому відбувалося спонукання банків здійснювати своєчасні реструктуризації позичальників, які постраждали під

Таблиця 1

Показники структурної статистики по суб'єктах господарювання з розподілом за їх розмірами

Кількість суб'єктів господарювання, од.	Усього	Підприємства			ФОП
		великі	середні	малі	Усього
2015	1974318	423	15203	327814	1630878
2016	1865530	383	14832	291154	1559161
2017	1805059	399	14937	322920	1466803
2018	1839593	446	16057	339374	1483716
2019	1941625	518	17751	362328	1561028
Абсолютна зміна, 2019/2015 рр.	1	1,2	1,2	1,1	0,9
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг), млн грн.					
2015	5556540,4	2053189,5	2168764,8	937112,8	397473,3
2016	6726739,8	2391454,3	2668695,7	1177385,2	489204,6
2017	8312271,9	2929516,6	3296417,9	1482000,7	604336,7
2018	9966804,5	3515839,5	3924059,6	1766150,4	760755,0
2019	10524112,8	3631415,3	4168439,4	1839875,9	884382,2
Абсолютна зміна, 2019/2015 рр.	1,9	1,8	1,9	2	2,2

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

Таблиця 2

Рейтинг умов кредитування підприємств МСБ банками в Україні

Банк	Річна ставка, %	Разова комісія за видачу суми кредиту, %	Щомісячна комісія	Перший внесок, %
Кредобанк	8,86	1,0	-	від 20,0
Ощадбанк	12,25	0,5	-	від 20,0
Альфа-Банк Україна	12,20	0,9	-	від 30,0
ПриватБанк	14,0	-	-	від 25,0
Credit Agricole	12,5	1,0	-	від 25,0
Укргазбанк	12,6-13,1	1,0	-	від 30,0
Укрексімбанк	13,30	-	0,10	від 0,0
Правекс Банк	15,0	0,5	-	від 30,0

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

час коронакризи, щоб пом'якшити негативний ефект від карантину [4].

НБУ працював і продовжує працювати над зниженням рівня непрацюючих кредитів (NPL), які є тягарем для банків та заважають розвивати кредитні продукти, зокрема і для бізнесу. Частка NPL за 2020 рік скоротилася з 48,4% до 41% [4].

Як зауважують в Нацбанку, як наслідок, уже у другій половині 2020 року бізнес-кредитування почало відновлення. А найкращу динаміку показали підприємства МСБ: наприкінці року обсяг чистих кредитів в цьому сегменті щомісяця зростає на 3% у річному вимірі [4].

Зростанню обсягів кредитів МСБ сприяла і урядова програма «Доступні кредити 5-7-9». Метою цієї програми було: кредит на фінансування інвестиційного проекту МПП; кредит на поповнення обігових коштів, необхідних для реалізації інвестиційного проекту в розмірі до 25% від його вартості (надається виключно у поєднанні з інвестиційним кредитом). Результати програми: видано більше 10 тис. позик на загальну суму понад 25 млрд грн. Понад 50% з них видані для рефінансування попередньо отриманих позик, решту підприємці отримали на капітальні інвестиції та як антикризові кредити, що логічно для кризового періоду [4]. Крім того, програма «Доступні кредити 5-7-9» здійснювала такі антикризові дії:

1. Підтримка інвестиційних проектів, пов'язаних з виробництвом лікарських засобів, медичних виробів, медичного обладнання, а також рефінансування кредитів ММП на вказані цілі.

2. Підтримка ліквідності ММП за рахунок кредиту на поповнення обігових коштів без прив'язки до витрат за інвестиційним проектом.

3. Рефінансування існуючої заборгованості за кредитами ММП в банках України шляхом надання нового кредиту та/або зміни умов діючого кредитного договору з метою надання йому державної підтримки, у вигляді компенсації процентів, передбаченої програмою [5].

За оцінками НБУ, покращити результати 2020 року допоможе також затверджений урядом механізм кредитних гарантій на портфельній основі (до 70% боргу за кожним окремим кредитом та 50% за портфелем). Банки-кредитори зможуть перекласти частину кредитного ризику позичальника на державу. Адже навіть плато-

спроможному малому бізнесу дуже часто бракує достатнього забезпечення. Нові кредитні гарантії заберуть цю перешкоду [4].

Також здійснюється розширення можливостей для кредитування МСБ. Були спрощені підходи банків до оцінки ризиків за такими кредитами; оцінка невеликих кредитів, які не створюють значних ризиків, здійснюється за спрощеною процедурою. Зокрема, для малого і середнього бізнесів, ФОПів не встановлюються жодних жорстких вимог. Кожен банк самостійно за власними правилами оцінює позичальників, що беруть невеликі кредити [4].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Малий і середній бізнес відіграє важливу соціально-економічну роль у функціонуванні економічної системи країни, особливо на етапі її виходу з кризи. Тому його підтримка є важливим завданням держави. Однією з основних перешкод на шляху розвитку МСБ є нестача власних фінансових коштів, що загострює його потребу в запозичених ресурсах, насамперед, у банківських кредитах. Гостра потреба МСБ в банківському кредитуванні, з одного боку, та труднощі банків щодо її задоволення через високу ризикованість та невеликі обсяги кредитів, з другого, визначають необхідність наукового пошуку шляхів вирішення даної суперечності для активізації банківського кредитування МСБ.

Враховуючи нестабільну економічну ситуацію в Україні малий та середній бізнес потребує значної підтримки зі сторони органів влади. Потрібно регулювати ставки рефінансування та мінімізувати вартість кредитів зі сторони НБУ (Національний Банк України) для того, аби здешевити банківські кредити.

Важливо шукати альтернативні способи для забезпечення кредитів, а саме страхувати фінансові ризики та створювати гарантійні фонди, надавати державні гарантії.

Зі сторони банків потрібно впроваджувати більше інноваційних проектів, розробляти нові банківські продукти саме для малого підприємництва та освоювати нові кредитні технології.

Щодо підприємств, то вони мають збільшувати свою довіру до банків, інформацію своєї діяльності демонструвати правдиво та достовірно, що позитивно вплине на рішення, прийняте банком.

Список літератури:

1. Частка малого та середнього бізнесу і ВВП України. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/chastka-malogo-i-serednogo-biznesu-u-vvp-ukrayini-55-mert-315597_.html
2. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Рейтинг банківських послуг: «Bankchart». URL: <https://bankchart.com.ua/#>
4. НБУ розповів, як стимулює кредитування малого бізнесу. URL: <http://finbalance.com.ua/news/nbu-rozpoviv-yak-stimulyu-kredituvannya-maloho-biznesu>
5. Доступні кредити 5-7-9%. URL: <https://5-7-9.gov.ua/#prog>

References:

1. Share of small and medium business and GDP of Ukraine. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/chastka-malogo-i-serednogo-biznesu-u-vvp-ukrayini-55-mert-315597_.html (accessed 25 March 2021).
2. State Statistics Service of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (accessed 25 March 2021).
3. Rating of banking services: «Bankchart». URL: <https://bankchart.com.ua/#> (accessed 25 March 2021).
4. NBU told how to stimulate lending to small businesses. URL: <http://finbalance.com.ua/news/nbu-rozpoviv-yak-stimulyu-kredituvannya-maloho-biznesu> (accessed 25 March 2021).
5. Available loans 5-7-9%. URL: <https://5-7-9.gov.ua/#prog> (accessed 25 March 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-73>

УДК 658.5.016.7:339.9.012

Горященко Ю.Г., Пильгун А.Р., Швець А.М.
Університет митної справи та фінансів

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ В УПРАВЛІННІ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. В статті проведено дослідження напрямів управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємств за допомогою інноваційних підходів. Виявлено, що використання збалансованої системи показників та застосування інноваційних підходів у сфері зовнішньоекономічної діяльності підприємств сприятиме удосконаленню процесу прийняття стратегічних і тактичних рішень та оптимізації діяльності підприємств. Ведення комплексної інноваційної діяльності є вагомим фактором успішної підприємницької ініціативи та отримання конкурентних переваг над іншими суб'єктами підприємницької діяльності. За умов глобальної кризи саме інноваційна діяльність має стати осередком розробки та впровадження здобутків науково-технічного прогресу. Це актуалізує розробку дієвих заходів з оптимізації управління інноваційною діяльністю вітчизняних підприємств в умовах постійно повторюваних фінансово-економічних криз.

Ключові слова: інновації, зовнішньоекономічна діяльність підприємств, управління, експорт, імпорт.

Horiashchenko Yuliia, Pilgun Alena, Shvets Anastasia
University of Customs and Finance

INNOVATIVE APPROACHES IN THE MANAGEMENT OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES OF ENTERPRISE

Summary. The article considers a comprehensive study of the directions and innovative approach in the management of foreign economic activity of enterprises. It is revealed that the application of an innovative approach and the use of a balanced system of indicators in the field of foreign economic activity of enterprises will contribute to improving the process of making strategic and tactical decisions and optimizing the activities of enterprises. Conducting a comprehensive innovation activity is a significant factor in a successful entrepreneurial initiative and obtaining competitive advantages over other business entities. In the context of a global crisis, it is innovation that should become the center of development and implementation of achievements of scientific and technological progress. This actualizes the development of effective measures to optimize the management of innovative activities of domestic enterprises in the context of the financial and economic crisis. Summarizing the existing approaches to assessing innovation potential and taking into account the need to take into account the influence of environmental factors, when analyzing the state of innovation potential of an enterprise, it is necessary to distinguish two main components of the resource, including all resources that are sources of ensuring innovation and determine the ability of the system to implement it; procedural, which, on the one hand, includes internal factors that are stimulators of innovative changes, and on the other – determines the ability of the organization to adapt to environmental factors that can create both favorable and unfavorable conditions for the use of innovation resources available to the enterprise. Identifying and evaluating in the structure of innovation potential the component of external conditions (interface component) allows you to overcome one of the most significant shortcomings of most existing methods (overestimating your own innovation capabilities through underestimating external threats) and allows you to determine the level of innovation activity not to carry out a separate analysis of the external environment of the organization, based on the fact that the assessment of factors that directly affect the intensity of innovation activity of the enterprise, is taken into account in the complex indicator of innovation potential of the enterprise.

Keywords: innovations, foreign economic activity of enterprises, management, export, import.

Постановка проблеми. Одним із видів діяльності підприємств є вихід на зовнішні ринки товарів і послуг, який характеризує новий рівень розширення підприємницької діяльності. Крім того, в сучасних умовах все більшого значення набуває інноваційна діяльність, яка також є ідентифікатором розвитку господарської діяльності підприємств та сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності суб'єкта та його предмета діяльності. Своєю чергою, ринкова економіка встановлює ряд показників, які впливають на розвиток зовнішньої торгівлі в країні. Завдання держави полягає у створенні відповідних умов для ведення зовнішньоекономічної діяльності.

На сьогодні перед Україною стоїть завдання переходу «до експорту наукомісткої інноваційної продукції для сталого розвитку та успіху на світових ринках», що задекларовано в Експортній стратегії України «Дорожня карта стратегічного розвитку

торгівлі 2017–2021» [12], яка була розроблена за технічної підтримки Міжнародного торговельного центру. Тому використання інновацій у зовнішньоекономічній діяльності підприємств та їх роль в удосконаленні системи управління є актуальним питанням, яке потребує дослідження та виокремлення обґрунтованих напрямів вирішення.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичні та практичні аспекти вище окресленої проблеми досліджені у роботах таких учених, як: Гаркуша О.О., Дунська А.Р., Васильєва Л.М., Близнюк Т.П., Зорін О.А., Ксендзук В.В., Гордолов В.Ю., Касич А.О., Любич Б.Б., Каширнікова І.О., Федоренко В.Г. та ін.

Метою статті є дослідження напрямів управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємств за допомогою інноваційних підходів та вироблення ефективних рішень щодо розвитку експорту вітчизняної продукції.

Виклад основного матеріалу. Майже половина ВВП України формується за рахунок експорту, а тому стратегічним завданням для країни є масштабне зростання присутності її на зовнішніх ринках. Близько половини ВВП розвинених країн світу формується за рахунок сектору малого і середнього підприємництва. До 70% вітчизняного експорту – сировинна продукція АПК, металургійної, хімічної промисловості та мінеральної сировини [12]. Отож, основними економічними акторами на зовнішньому ринку є великі підприємства, тоді як питома вага малих і середніх підприємств у структурі підприємництва складає майже 97%, а отже, держава має створити умови їх активного включення в експортну діяльність.

В економічних зв'язках України із зарубіжними державами використовується науково-технічне співробітництво (торгівля патентами, ліцензіями, технічним досвідом «ноу-хау» тощо), яке сприяє прискоренню темпів економічного розвитку, втіленню у практику найновіших технічних досягнень, раціональному використанню природних ресурсів, автоматизації і механізації технологічних процесів, скороченню строків будівництва сучасних підприємств, підвищенню ефективності капіталовкладень, розширенню сфери міжнародних відносин. Науково-технічне співробітництво здійснюється у формах [5]:

- матеріальній, тобто через обмін продукцією, насамперед наукоємною, створеною за найновішими технологіями;
- нематеріальній – у вигляді креслень, формул, обміну інформацією, літературою та ін.;
- послуг фахівців і технічного персоналу в галузі менеджменту, маркетингу, контролю за якістю.

Науково-технічне кооперування між фірмами здійснюється у формі консалтингу (технічного консультування та експертизи проектів), лізингу (оренди промислового і науково-дослідного устаткування).

У зовнішньоекономічних зв'язках України використовується і така форма економічного співробітництва, як кредити. В сучасних умовах нестабільності економічного розвитку Україна зацікавлена в надходженні іноземних інвестицій в українську економіку. На перспективу Україна зможе надавати цільові кредити в національній валюті зарубіжним державам, підприємствам та іншим споживачам під закупівлю вітчизняної машинно-технічної продукції. Таке кредитування іноземних споживачів сприятиме зовнішньому конвертуванню української грошової одиниці [2].

Створення спільних підприємств – одна з форм економічного співробітництва України із зарубіжними партнерами. Ці підприємства діють самостійно, наділені широкими правами для здійснення експортних та імпорتنих операцій. Спільні підприємства погоджують ціни на спільно вироблену продукцію і укладають відповідні контракти. Їх прибуток розподіляється між учасниками пропорційно вкладу в статутний фонд. На території України діє понад 2,5 тис. спільних підприємств. За участю фірм США створено 120, Німеччини – 40, Австрії – 22 та ряду інших країн. Найбільше їх у місті Києві (204) та Одеській області (143).

Різними є профілі спільних підприємств. Так, львівське виробниче об'єднання «Конвеер» і болгарсько-угорське товариство «Інтрасмаш», а також гомельське виробниче об'єднання «Гідроавтоматика» та завод «Данувія» (Угорщина) уклали договір про прямі зв'язки щодо спільного проектування і виробництва автоматизованих транспортно-складських систем і засобів гідроавтоматики.

Налагоджує стосунки із зарубіжними фірмами Міністерство аграрної політики України. Заслугує на увагу співробітництво з фірмою BASF (ФРН) у галузі впровадження інтенсивної технології виробництва сої на основі застосування хімічних препаратів фірми [3].

Перспективним напрямком розширення зовнішньоекономічних зв'язків є створення спеціальних зон «вільного підприємства» на території України (в районі Одеси, на Закарпатті та в деяких інших місцях). Такі зони в Україні з часом сприятимуть прискоренню розвитку її економіки на основі створення умов для залучення іноземного капіталу.

Розвиток зовнішньоекономічної діяльності українських підприємств відбувався в складних умовах втрати ринків збуту, надлишку товарів та послуг, відсутності власних кваліфікованих фахівців, низької конкурентоспроможності продукції, нових принципів цінностей, нових поколінь тощо.

Складність ситуації полягає в тому, що для багатьох підприємств цілі щодо пошуку нових перспективних ринків збуту, активізації співробітництва зі світовими галузевими лідерами, формування обсягу інвестицій для активної експортної експансії не розглядались та не мали необхідного ресурсного забезпечення. За таких умов для забезпечення системності зовнішньоекономічної діяльності та, перш за все, її стратегічної орієнтації необхідно розробити комплекс заходів та етапів управління даною сферою. Для імплементації інноваційного підходу в сферу управління зовнішньоекономічною діяльністю використаємо основні підходи, представлені у роботах [1; 2].

Україна бере участь в економічному співробітництві також з країнами, що розвиваються. У наданих за часів СРСР цим країнам кредитах на пільгових умовах з відшкодуванням протягом 10-12 років частка України становила майже \$ 18 млрд. Традиційні товари експорту країн, що розвиваються, – бавовна, джут, вовна, арахіс, рис, оливкова олія, натуральний каучук, какао-боби, кава, цитрусові, тютюн та ін. Україна вивозить до цих країн машини та промислове устаткування. Так, вантажні автомобілі Кременчуцького заводу поставляються до Індії, Латинської Америки, на Близький Схід; помпи із Сумського заводу – до Індії, Пакистану, Сирії; машини, устаткування, прилади для африканських, азійських і латиноамериканських країн виготовляють з урахуванням їх роботи в умовах тропічного клімату [4].

Підписано угоду про постачання нафти і газу з Ірану в Україну з цією метою створено Українсько-ірансько-азербайджанську компанію, яка у майбутньому має збудувати систему трубопроводів через Росію в Україну (по 45% внески – України та Ірану і 10 % – Азербайджану) [1]. Уго-

да розрахована на 15 років Україна поставлятиме до Ірану машини та обладнання для гірничодобувної і металургійної промисловості, братиме участь у реконструкції металургійних підприємств, доріг та морських портів.

Підписано угоду між Україною і Тунісом про співробітництво в галузі іригації, за якою на туніських іригаційних спорудах працюватимуть українські фахівці. Туніс постачатиме Україні фосфорити.

Останнім часом право на здійснення зовнішньоекономічних операцій надано окремим підприємствам і організаціям, що сприяло підвищенню активності у зовнішньоекономічній сфері. Зареєстровано більш як 30 тис. учасників зовнішньоекономічних зв'язків.

Експорт українських товарів в інші країни світу у 2017 році складає 72,4% всього обсягу експорту товарів, в т.ч. до країн ЄС – 31,5%, у 2018 році експорт товарів з України в інші країни світу складає 79,5%, в т.ч. до країн ЄС – 34,1%, у 2019 році відповідно 83,6% та 37,2%, тобто, доля експорту українських товарів до країн ЄС щорічно збільшується (рис. 1).

Імпорт товарів в Україну з інших країн світу у 2017 році складає 68,2%, в т.ч. з країн ЄС – 38,7%, у 2018 році імпорт товарів з інших країн світу складає 72,1% всього товарного імпорту, в т.ч. з країн ЄС – 40,9%, у 2019 році відповідно 78,2% та 43,7%, тобто щорічно спостерігається підвищення долі імпорту товарів з країн ЄС (рис. 2).

Загальний експорт товарів у 2019 році складає 95,4% обсягів 2018 року, імпорту – 104,6% від рівня 2018 року. Найбільшими експортерами товарів природно є м. Київ, Дніпропетровська, Донецька та Запорізька області.

Детально обсяги експорту – імпорту товарів з країнами ЄС у 2019 році наведено у таблиці (таблиця 1).

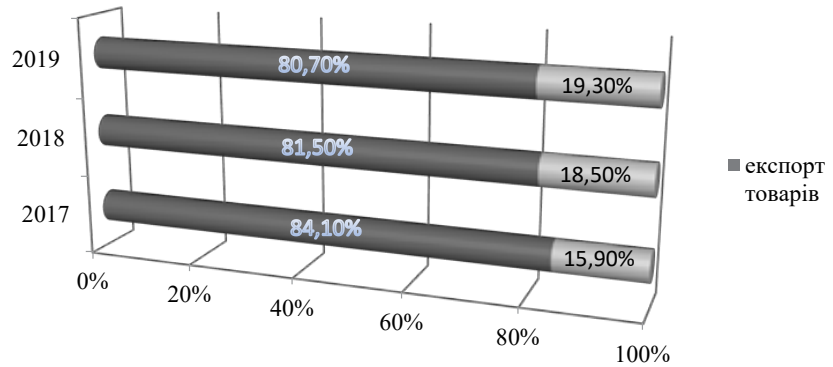

Рис. 1. Структура загального експорту України у 2017–2019 рр. (%)

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

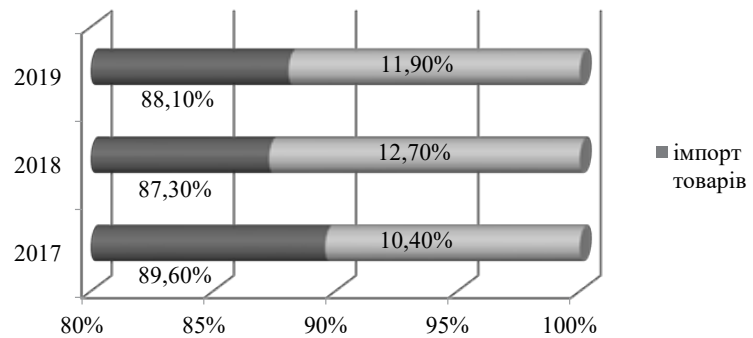

Рис. 2. Структура загального імпорту у 2017–2019 рр. (%)

Загальне сальдо торгівлі товарами з країнами ЄС у 2019 році має від'ємне значення – 2314,9 млн. дол. США. Доля експорту українських товарів перевищує долю товарного імпорту (сальдо позитивне) при торгівлі з Болгарією, Іспанією, Італією, Кіпром, Латвією, Нідерландами, Португалією, Румунією, Словаччиною, Хорватією і Чехією. Найбільші обсяги експорту українських товарів та імпорту – до (з) Італії, Німеччини і Польщі, крім того, багато товарів Україна імпортує з Угорщини.

Аналіз ЗЕД підприємств являє собою комплексне системне вивчення проведення між-

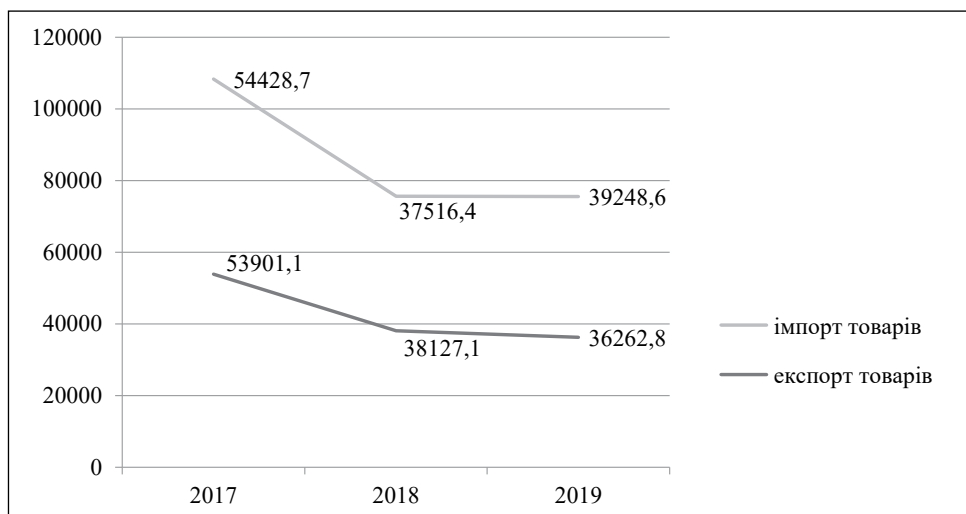

Рис. 3. Динаміка експорту – імпорту товарів у 2017–2019 рр. (млн. дол. США)

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС у 2019 році

Країни	Експорт	Імпорт	Сальдо
Усього по країнах ЄС	13015209,7	15330156,2	-2314946,5
у тому числі			
Австрія	347167,2	369635,3	-22468,1
Бельгія	296848,8	366777,5	-69928,7
Болгарія	419500,8	253119,2	166381,6
Велика Британія	367897,3	570127,8	-202230,5
Греція	153776,0	238558,9	-84782,9
Данія	144675,3	147614,0	-2938,7
Естонія	66205,7	77499,2	-11293,5
Ірландія	59182,6	75396,4	-16213,8
Іспанія	1043602,6	440750,5	602852,1
Італія	1979843,6	976327,8	1003515,8
Кіпр	61526,1	16922,9	44603,2
Латвія	150267,1	87144,8	63122,3
Литва	236300,5	552614,3	-316313,8
Люксембург	5883,8	57729,5	-51845,7
Мальта	12237,0	16359,3	-4122,3
Нідерланди	905655,0	452611,8	453043,2
Німеччина	1328677,4	3975626,5	-2646949,1
Польща	1977329,6	2324048,2	-346718,6
Португалія	320541,1	45166,6	275374,5
Румунія	569947,1	318202,3	251744,8
Словаччина	468528,8	346331,1	122197,7
Словенія	16261,0	128876,4	-112615,4
Угорщина	909721,0	1608536,1	-698815,1
Фінляндія	48037,7	222957,3	-174919,6
Франція	497949,4	892786,2	-394836,8
Хорватія	26086,5	15147,9	10938,6
Чехія	540950,6	479718,5	61232,1
Швеція	60609,9	273534,6	-212924,7

Джерело: складено авторами за даними Державної служби статистики України

народних комерційних операцій, функціонування відповідних структурних підрозділів підприємства з метою об'єктивної оцінки досягнутих результатів, виявлення причин відхилення та шляхів підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності [7].

Аналіз ефективності зовнішньоекономічної діяльності потребує використання доступної інформації, та зумовлює утворення певних рівнів обчислення [2]:

– перший рівень передбачає визначення суми прибутку, рівня прибутку до загального обсягу експорту, рентабельності експорту стосовно витрат на здійснення таких операцій на основі бухгалтерської звітності.

– на другому рівні використовується додаткової інформації у межах управлінського обліку, і визначаються: граничні (маржинальні) показники обсягів експорту, змінних витрат та прибутку у розрахунку на одиницю продукції або на одну поставку чи експортну операцію;

– гранична (маржинальна) рентабельність експорту товару (співвідношення граничного прибутку з граничними змінними витратами);

– точка беззбитковості товару, що експортується (відношення постійних витрат до маржи-

нального прибутку); точка беззбитковості для порівняння обсягів експорту з наявною виробничою потужністю підприємства та ін.

– третій рівень передбачає використання внутрішньої та зовнішньої інформації про стан реалізації конкретних товарів на міжнародному ринку, і визначаються показники, які дозволяють обґрунтовувати стратегію зовнішньоекономічної діяльності підприємства.

Вибір методик аналізу залежить від мети аналізу, наявності інформації, часу проведення аналізу та управлінського рівня: на нижчих щаблях управління вирішуються більш прості проблеми і використовуються спрощені методики аналізу, і навпаки, чим вищий рівень управління, тим виникають складніші проблеми, які потребують застосування більш досконалих методик аналізу.

Основними напрямками вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності підприємства є такі [2]:

– аналіз ефективності зовнішньоекономічної діяльності підприємств та розробка інноваційного підходу ефективного розвитку;

– виявлення напрямів удосконалення системи управління та планування зовнішньоекономічних зв'язків на рівні підприємства;

– вивчення сучасних аналітичних підходів і методів дослідження зовнішньоторговельних ринків;

– розробка організаційно-економічних заходів підвищення конкурентоздатності експортної продукції;

– розробка заходів підвищення ефективності експортної діяльності вітчизняних товаровиробників;

– формування системи довгострокових цілей зовнішньоекономічної діяльності;

– розробка міжнародної маркетингової стратегії.

Вітчизняний ринок недостатньо місткий та не здатний поглинути всю запропоновану продукцію, що зумовлює необхідність підприємствам виходити на зовнішні ринки, конкуренція на яких значно вища. Тому для забезпечення ефективної зовнішньоекономічної діяльності підприємству необхідний єдиний стратегічний напрямок розвитку, згідно з яким воно зможе досягти довгострокових конкурентних переваг [1].

Для розробки інноваційного підходу необхідно зробити комплексний аналіз діяльності підприємства. По-перше, необхідно провести комплексний аналіз ефективності ЗЕД з використанням збалансованої системи показників на засадах фінансово-економічного аналізу та складання матриці SWOT, згрупувати економічні показники в збалансовану систему показників. По-друге, треба провести аналіз зовнішнього середовища, який включає в себе оцінку постачальників, конкурентів та споживачів, а також включає аналіз запропонованих підприємством та конкурентами

товарів з метою виявлення можливості заміни товару та стадії його життєвого циклу. По-третє, для визначення ринку привабливості зовнішньоекономічної діяльності підприємства доцільно провести матричний аналіз [3].

Висновки. В умовах втрати традиційних ринків через пандемію хвороби COVID-19 і спричинені нею кризові явища, необхідність пошуку ефективних рішень для розвитку експорту вітчизняної продукції значно підсилюється.

Можна зазначити, що ефективна зовнішньоекономічна діяльність сприяє підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках, відтворенню експортного потенціалу країни, формуванню раціональної структури експорту й імпорту, підвищенню конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках, забезпеченню економічної безпеки України, залученню іноземних інвестицій на взаємовигідних умовах.

На сьогодні, важливим фактором, що стримує розвиток зовнішньоекономічної діяльності підприємств є неефективний ступінь впливу на прийняття управлінських рішень і досягнення підприємством позитивних зрушень від втілення у життя результатів діяльності підприємства.

Отже, застосування інноваційного підходу та використання збалансованої системи показників у сфері ЗЕД підприємств сприятиме удосконаленню процесу прийняття стратегічних і тактичних рішень та оптимізації діяльності підприємств.

Список літератури:

1. Гаркуша О.О. Ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.е.н. URL: <http://masters.donntu.edu.ua/2017/fem/garkusha/diss/index.htm>
2. Дунська А.Р. Особливості формування інноваційної стратегії в системі управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2015_12_62
3. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : навч. посіб. / за ред. О.В. Шкурупій. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 248 с.
4. Дунська А.Р. Зовнішньоекономічна діяльність: теорія і практика : навч. посіб. Київ : Кондор, 2017. 688 с.
5. Зоріна О.А., Ксендзук В.В., Гордополов В.Ю. Використання інновацій та функціонування системи управління діяльністю підприємств зовнішньої торгівлі. 2018.
6. Касич А.О. Втілення концепції інноваційного підходу в практику вітчизняних підприємств. *Бізнес-Інформ*. 2014. № 11. С. 290–294.
7. Касич А.О. Стратегія управління експортним потенціалом підприємств важкого автомобілебудування. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/>
8. Каширнікова І.О. Підхід до визначення впливу зовнішніх факторів на управління інноваційним потенціалом будівельного. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2016_7_16
9. Крейдич І.М. Діагностика впливу зовнішніх та внутрішніх чинників на процес інноваційно-інвестиційного забезпечення стійкого розвитку промислових підприємств. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_80
10. Любич Б.Б. Інноваційне управління на основі показників оцінки стану зовнішньоекономічної діяльності підприємства. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mimi_2011_2_21
11. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : підручник / за ред. О.А. Кириченка. Київ: Знання, 2018. 518 с.
12. Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017–2021 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України, в ред. від 17.09.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-%D1%80#Text>

References:

1. Garkusha O.A. (2017) Efficiency of foreign economic activity of enterprises. Abstract of the dissertation for the degree of candidate of Economic Sciences. Available at: <http://masters.donntu.edu.ua/2017/fem/garkusha/diss/index.htm> (in Ukrainian)
2. Dunskaaya A.R., Zinchenko D.V. (2015) Osobennosti formirovaniya innovatsionnoi strategii v sistemy upravleniya vneshnoekonomicheskoy deyatel'nosti predprinimatelstva. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evntukpi_2015_12_62 (in Ukrainian)
3. Foreign economic activity of the enterprise: textbook (2012) / edited by O.V. Shkurupiy. Kyiv: Center for educational literature. (in Ukrainian)
4. Dunskaaya A.R. (2017) Foreign Economic Activity: Theory and practice: textbook. Kyiv: Condor, 688 p. (in Ukrainian)

5. Zorina O.A., Ksendzuk V.V., Gordopolov V.Yu. (2018) Use of innovations and functioning of the system of management of foreign trade enterprises. (in Ukrainian)
6. Kasich A.A. (2014) Implementation of the concept of innovative approach in the practice of domestic enterprises. *Biznes-Inform*, no. 11, pp. 290–294. (in Ukrainian)
7. Kasich A.A., Tsygan R.M., Nazarenko K.I. (2016) Strategy of managing the export potential of heavy automobile enterprises. *Effective economy*, no. 12. Available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/> (in Ukrainian)
8. Kashirnikova I.A. (2016) Approach to determining the influence of external factors on the management of innovative potential of a construction enterprise. *Investments: practice and experience*. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2016_7_16 (in Ukrainian)
9. Kreidich I.M., Nakonechnaya O.S., Shvets K.M. (2013) Diagnostics of the influence of external and internal factors on the process of innovative and investment support for sustainable development of industrial enterprises. *Efficient economy*, no. 2. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2013_2_80 (in Ukrainian)
10. Lyubich B.B. (2011) Innovative management on the basis of indicators of assessment of the state of foreign economic activity of the enterprise. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mimi_2011_2_21 (in Ukrainian)
11. Management of foreign economic activity: textbook (2018) / Ed. O.A. Kirichenko. Kyiv: Znanie publ., 518 p.
12. Pro skhvalennia Eksportnoi stratehii Ukrainy («dorozhnoi karty» stratehichnoho rozvytku torhivli) na 2017–2021: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, v red. vid 17.09.2020. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1017-2017-%D1%80#Text> (in Ukrainian)

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-74>

УДК 657

Дорош Н.І., Філоненко Н.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ТА ЇЇ ОПОДАТКУВАННЯ

Анотація. Розглянуто різні визначення науковців поняття «заробітна плата», функції, системи оплати праці, досліджено закордонний досвід оплати праці, проаналізовано динаміку мінімальної заробітної плати в Україні та світі, середньомісячної заробітної плати та прожиткового мінімуму, а також максимальної бази оподаткування єдиного соціального внеску (ЄСВ), досліджено актуальні зміни законодавства щодо оподаткування заробітної плати податку з доходів фізичних осіб (ПДФО), військового збору (ВЗ) та ЄСВ, нової форми звітності, а також виокремлення проблем щодо цих податків.

Ключові слова: заробітна плата, оплата праці, оподаткування, законодавство, звітність, мінімальна заробітна плата, середня заробітна плата, прожитковий мінімум, податки, податок з доходів фізичних осіб, військовий збір, єдиний соціальний внесок, закордонний досвід.

Dorosh Nina, Filonenko Nataliia

Taras Shevchenko National University of Kyiv

KEY ASPECTS OF THE ESSENCE OF SALARIES AND IT'S TAXATION

Summary. Various definitions of scientists of the concept of "salary", functions, systems of remuneration are studied, foreign experience of remuneration is investigated, the dynamics of the minimum wage in Ukraine and the world, the average monthly wage and subsistence level, as well as the maximum base of SSC taxation is analyzed, current changes in the legislation on payroll taxation of PIT, military tax and SSC, a new form of reporting, as well as highlighting issues related to these taxes. However, the emergence of basic principles and the emergence of accounting for payments to employees dates back to the distant past and due to the development of economic life of society, in particular the division of labor and its implementation of varying degrees of complexity. In ancient Egypt in the third millennium BC. labor force was recorded and used, and at the Hellenistic stage, military units compiled payment statements, the results of which indicated the need to pay money to a representative of a military unit, provided he had a special receipt, which was verified with the payroll. In Babylon in the VIII century. B.C. kept records of personnel, working time, use of labor and maintenance costs, carried out planning, rationing and control of wage costs. In Persia (552-486 BC) for the first time recorded documentation of payments and payments to employees (filling out a document such as "requirement-dress", which received money or products). During the Roman Empire, the systematic recording of personnel costs was widely developed, separate personal accounts were formed, and clear terms of payment to employees. For the first time in the literature, the accounting of employee benefits is mentioned in the work of a prominent Italian monk, the "father of modern accounting" Luka Pacioli's "Treatise on Accounts and Records" (1494), which reveals the need for a separate account to reflect labor costs. 22 contains information on the accounting of salary costs for assistants and employees. In the XIX-XX centuries. Many scholars from various schools and schools, such as the Italian, German, French, Russian, and Ukrainian Soviet schools, worked on the problems of accounting for payroll. The above historical digression emphasizes that, in fact, at all stages of society's development, payroll calculations have been important in practice and have been the focus of many scholars and researchers in this field. Payments to employees continue to be important today, both nationally and internationally.

Keywords: wages, wages, taxation, legislation, reporting, minimum wage, average wage, subsistence level, taxes, personal income tax, military duty, single social contribution, foreign experience.

Постановка проблеми. Заробітна плата часто стає об'єктом наукових досліджень, оскільки для роботодавця вона є значним елементом витрат, для працівника – основною складовою частиною доходу. Заробітна плата є одним з найважливіших інструментів управління виробництвом, оскільки вона безпосередньо впливає на мотивацію персоналу. Люди завжди будуть працювати, а отже, мають отримувати заробітну плату еквівалентну відпрацьованому часу (або виробленим одиницям продукції) та професіоналізму. На підприємствах ведеться бухгалтерський облік багатьох господарських операцій залежно від виду та специфіки господарської діяльності, зокрема і заробітної плати. Не зважаючи на це, підприємства мають справу з операціями щодо оподаткування заробітної плати в обов'язковому порядку, а тому оплата праці є одним з найважливіших об'єктів бухгалтерського обліку і фінансової звітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обліку та оподаткування операцій з оплати праці досліджували такі вчені: Н.Л. Вачевська, Н.І. Дорош, Т.Г. Мельник, О.А. Садовніков, І.Л. Петрова та ін. В науково-економічній літературі існує значна кількість визначень заробітної плати, а її автори постійно намагаються удосконалити трактування видів та функцій, які вона має виконувати. Проте існування різних підходів пов'язаних з тлумаченням заробітної плати та її оплати призводить до неточностей у практичній діяльності підприємств у частині нарахування та відображення на рахунках бухгалтерського обліку операцій з оплати праці, а також у звітності. Крім того, численні зміни в оподаткуванні заробітної плати зумовлюють актуальність теми дослідження.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Сьогодні питання актуальності заробітної плати зростає щосекунди,

темпи росту мінімальної та середньої заробітної плати сприяють підвищенню добробуту суспільства. Тому було проведено дослідження взаємозалежності ключових показників за 2015–2021 рр.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття, систематизація та узагальнення теоретичних і методичних аспектів сутності заробітної плати та її оподаткування. Об'єктом дослідження є заробітна плата та господарські процеси, пов'язані з її нарахуванням та виплатою на підприємстві. Предметом виступають теоретико-методологічні та організаційно-практичні аспекти оподаткування заробітної плати на підприємстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оплату праці», «заробітна плата – це винагорода обчислена у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівнику за виконану роботу» [4]. Для заробітної плати, як складової оплати праці і як правової категорії, характерними є певні ознаки, а саме: винагорода за виконання працівником трудових обов'язків, розмір якої визначається за наперед встановленими нормами і розцінками; заробітна плата має гарантований характер; її розмір не може бути нижчим за мінімальний розмір оплати праці, визначений чинним законодавством [10].

Т.Г. Мельник трактує визначення оплати праці як економічну й обліково-аналітичну категорію. Вона зауважує на тому, що трудовий дохід працівника формується залежно від кількості та якості затраченої ним корисної праці та виплачується працедавцем у вигляді заробітної плати в грошовій або натуральній формі [7, с. 122].

Лєпюхіна І.О. розкриває «заробітну плату – як об'єктивно необхідний для відтворення робочої сили та ефективного функціонування виробництва обсяг вираженої у грошовій формі основної частини життєвих засобів, що відповідає досягнутому рівню розвитку продуктивних сил і зростає пропорційно підвищенню ефективності праці робітників» [15, с. 76].

Інший підхід до змісту заробітної плати висловлюють Глухова С.В. і Зотова А.А. За їх трактуванням, «заробітна плата – це ціна, яку отримує працівник, як винагороду в грошовому виразі, що стимулює його до досягнення високих кінцевих результатів праці, з одного боку і елемент витрат виробництва з іншого». Також автори зазначають, що заробітна платня – це сукупність винагород у грошовій або натуральній формі, отриманих робітниками за фактично виконану роботу, а також за періоди, які входять у робочий час [12, с. 699].

Слід зауважити, що поняття «заробітна плата» наповнилося новим змістом і охоплює всі види заробітків, а також різних премій, доплат, надбавок і соціальних пільг, нарахованих у грошовій і натуральній формах незалежно від джерел фінансування, включаючи грошові суми, нараховані працівникам відповідно до законодавства.

На практиці сутність заробітної плати проявляється у її функціях. За визначенням, яке подає у своїх працях О. Валецька, «функції заробітної плати – це її призначення та роль як складової сфери практичної діяльності щодо узгодження і реалізації інтересів суб'єктів трудових відно-

син» [11, с. 101]. В умовах функціонування ринкової економіки заробітна плата має виконувати багато функцій, які мають економічну, правову і соціальну природу.

Зокрема, Закон України «Про оплату праці» виділяє відтворювальну та стимулюючу функції [4]. Відтворювальна функція полягає у забезпеченні працівників та членів їхніх сімей необхідними життєвими благами для відновлення робочої сили, для відтворення поколінь [9, с. 275]. Заробітна плата виступає основним джерелом коштів на відтворення робочої сили, тому Н. Болотіна пов'язує відтворювальну функцію з таким важливим соціальним стандартом, як прожитковий рівень, який характеризує мінімально допустимі умови відновлення активного фізичного стану людини [8, с. 86].

Стимулююча функція заробітної плати полягає у встановленні залежності її розміру від кількості та якості праці конкретного працівника, його трудового внеску у результати роботи підприємства. Ця залежність повинна заохочувати працівника до постійного покращання результатів праці [9, с. 275]. Деякі автори трактують цю функцію як інструмент впливу роботодавця на трудову поведінку найманих працівників через політику заробітної плати, а інші – як засіб дії внутрішніх мотивів працівників до покращення результатів праці [12, с. 103].

Важливе місце в регулюванні заробітної плати України займає тарифна система оплати праці, яка виступає як сукупність взаємопов'язаних елементів: тарифна сітка, тарифна ставка, система посадових окладів, тарифний коефіцієнт, тарифно-кваліфікаційних довідник, кваліфікаційні довідники посад керівників, службовців і спеціалістів, доплати до тарифної системи і надбавки за відхилення від норм умов праці. Тарифною системою передбачені дві форми оплати праці – відрядна і погодинна, які включають ряд систем для різних організаційно-технічних умов виробництва.

В результаті дослідження встановлено, що більшість підприємств України використовують такі системи оплати праці:

- пряма відрядна – оплата за кожен вироблений продукцію за незмінними розцінками;
- відрядно-преміальна – передбачає, крім заробітної плати, нарахованої за відрядними розцінками, виплату премій за досягнення високих результатів у роботі;
- відрядно-прогресивна – проводиться за відрядними розцінками в межах встановленого плану, а за випуск продукції понад план – за вищими розцінками;
- проста погодинна система оплати праці – передбачає оплату праці залежно від відпрацьованого часу та рівня кваліфікації.

В умовах ринкової економіки системи оплати праці потребують реформування з огляду на працівників, продукцію, яку вони виготовляють, та її необхідності для задоволення потреб споживачів. Особливу увагу потрібно приділити відрядно-преміальній оплаті праці, оскільки вона передбачає, крім заробітної плати, нарахованої за відрядними розцінками, виплату премій за досягнення високих результатів у роботі.

Сьогодні, дуже важливим є використання закордонного досвіду оплати праці при побудові

чи коригуванні системи оплати праці на вітчизняних підприємствах та окремих її складових. У країнах з довготривалою історією та розвинутою ринковою економікою існує великий досвід застосування найрізноманітніших систем оплати праці. Зокрема у: Швеції – солідарна заробітна плата; Японії – оплата за стаж; Німеччині – стимулювання зростання продуктивності; США – оплата за кваліфікацію; Великобританії – оплата за індивідуальними контрактами; Франції – індивідуалізація зарплати; Італії – виплатою колективних та індивідуальних надбавок до галузевої тарифної ставки і надбавками у зв'язку зі зростанням вартості життя [14].

У таких країнах за державою залишаються функції створення єдиної законодавчо-нормативної бази, яка сприяє ефективному здійсненню всіх господарських, технічних й соціальних питань на підприємстві.

У багатьох країнах існують національні або відомчі нормативні акти, що регулюють основні нормативні акти щодо процедур встановлення, заміни та перегляду трудових норм. Однак у всіх випадках норми праці встановлюються безпосередньо конкретним підприємством. Некомерційні та приватні консультаційні центри, асоціації надають практичну допомогу підприємствам у цій роботі. Ці центри професійно займаються питаннями нормування праці та надають сучасні комп'ютерні технології підприємствам [13].

Законодавством про працю багатьох країн встановлено такі правила: правила оплати відпусток та святкових днів, шлюбів та інших виплат та компенсацій, простоїв, правил щодо порядку та строку виплати заробітної плати, методи захисту доходів працівників від надмірних відрахувань, індексація. Закордонні підприємства переважно використовуються погодинну оплату праці, головною передумовою цього є поліпшення якості продукції, а не кількості.

Механізм державного регулювання оплати праці в країнах ЄС базується на співвідношенні таких складових, як:

1) мінімальна заробітна плата (МЗП), граничні розміри її зростання у період інфляції, податкова політика (державне регулювання);

2) загальний порядок індексації доходів, форми і системи оплати праці тощо (колективно-договірне регулювання на галузевому рівні);

3) розміри тарифних ставок і окладів, доплат та надбавок (колективні договори);

4) середня заробітна плата (ринок робочої сили) [6].

В країнах Західної Європи використовуються три моделі стимулювання праці: безпреміальна (функції кращої мотивації праці виконує заробітна плата); преміальна, що додатково включає виплати пов'язані з розміром доходу чи прибутку підприємства; преміальна, що передбачає виплати, пов'язані з індивідуальними результатами праці. Преміальні моделі оплати праці функціонують через участь у прибутках (річна диференційована винагорода з прибутку підприємства); через участь у доходах (з суми доходу кожному працівникові видається винагорода, пов'язана з виконанням завдання і не залежить від прибутку); через участь у капіталі (працівники одержують премії у вигляді акцій по їх номінальній вартості).

Особливістю систем стимулювання у європейських країнах є широке розповсюдження заохочень за впровадження різноманітних нововведень. Зокрема більшість підприємств створюють преміальні фонди для спеціальної винагороди за створення, освоєння і випуск нової продукції, але їх розмір встановлюється залежно від приросту обсягу продажів нової продукції, її частки в обсязі виробництва. Вартим уваги є зарубіжний досвід формування та застосування системи матеріального заохочення персоналу, де визначальними елементами є: використання тарифної системи; застосування прогресивних форм оплати праці; вища оплата розумової праці; істотна індивідуалізація заробітної плати. Поширеною є тарифна система як інструмент диференціації оплати праці залежно від складності, умов і важливості роботи. У високорозвинених країнах переважно застосовуються єдині тарифні сітки для робітників, спеціалістів і службовців. Кожна галузь економіки, як правило, формує власні тарифні сітки, які, у свою чергу, модифікуються на рівні фірм. Досвід європейських країн із стійкою ринковою економікою до мінімальних державних гарантій у сфері оплати праці включає: МЗП і прожитковий мінімум, порядок їх зміни залежно від зростання цін, порядок регулювання оплати праці залежно від місця проживання, шкідливості праці.

Оскільки різниця є дуже суттєвою, тому динаміку мінімальної зарплати України подано в рис. 1.

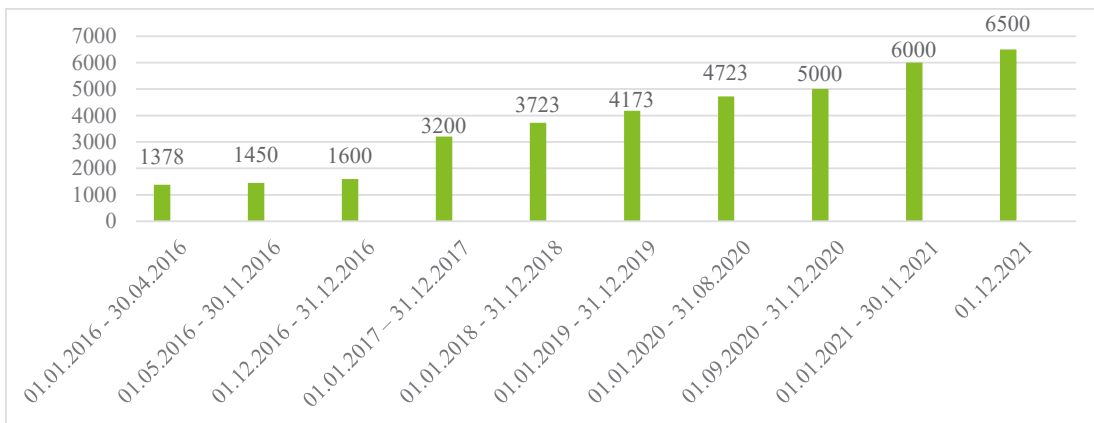

Рис. 1. Динаміка мінімальної зарплати в Україні за 2016–2021 рр.

Джерело: складено авторами за даними Законів України «Про Державний бюджет на відповідний рік» [2]

Отже, з 1 січня 2021 року мінімальна заробітна плата зросла до 6 000 грн, а в грудні цього ж року зросте ще на 500 грн.

Дослідимо також динаміку середньомісячної заробітної плати в Україні за 2016–2020 рр.

Таблиця 1
Динаміка середньомісячної зарплати в Україні за 2016–2021 рр.

Рік	Розмір, грн.
2016	6475
2017	8777
2018	10573
2019	12264
2020	14179

Джерело: складено авторами за даними Держкомстату [16]

Отже, за аналізований період прослідковується позитивна динаміка середньомісячної заробітної плати по Україні, на кінець 2020 року вона досягла 14 179 грн.

Дослідимо залежність між МЗП та середньомісячною зарплатою, використавши дані на кінець 2016–2020 рр. в табл. 2.

Таблиця 2
Залежність МЗП та середньомісячної зарплати за 2015–2020 рр.

Рік	Мінімальна зарплата	Середня зарплата	Відхилення, +/-	Відхилення, %
2016	1600	6475	4875	305
2017	3200	8777	5577	174
2018	3723	10573	6850	184
2019	4173	12264	8091	194
2020	5000	14179	9179	184

Джерело: складено авторами самостійно

Отже, за табл. 2 прослідковується суттєве перевищення середньої зарплати над мінімальною, найбільша різниця була у 2016 році та становила 305%, далі відбувалось збільшення МЗП, тому цей відсоток значно скоротився, мінімальний ріст зафіксовано у 2017 році – 174%. На кінець 2020 року, середня зарплата перевищувала мінімальну на 9 179 грн або 184%. Для візуалізації зобразимо на рис. 2 дану взаємозалежність.

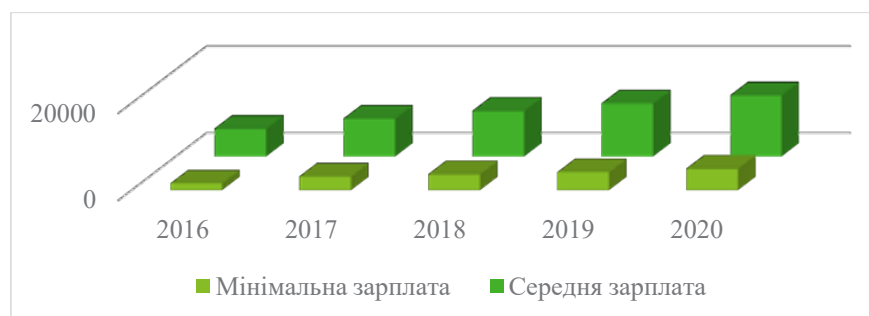

Рис. 2. Залежність МЗП та середньомісячної зарплати за 2015–2020 рр.

Джерело: складено авторами самостійно

Дослідимо залежність між МЗП та прожитковим мінімумом для працездатних осіб, використавши дані на кінець 2016–2020 рр. в табл. 3.

Таблиця 3
Залежність МЗП та прожиткового мінімуму за 2015–2020 рр.

Рік	Мінімальна зарплата	Прожитковий мінімум	Відхилення, +/-	Відхилення, %
2016	1600	1600	0	0
2017	3200	1762	-1438	-45
2018	3723	1921	-1802	-48
2019	4173	2102	-2071	-50
2020	5000	2189	-2811	-56

Джерело: складено авторами самостійно

Отже, за табл. 3 прослідковується рівність МЗП та прожиткового мінімуму у 2016 році, проте 2017 року було збільшено МЗП вдвічі, а прожитковий мінімум зростав невеликими темпами. На кінець 2020 року, мінімальна заробітна плата перевищувала прожитковий мінімум на 2 811 грн або 56%. Для візуалізації зобразимо на рис. 3 дану взаємозалежність.

Для даного дослідження цікавим є порівняння МЗП України з іншими країнами аби зрозуміти на якому рівні ми наразі знаходимось, що подано у табл. 4.

Отже, у табл. 4 було проаналізовано дослідження сайту Picosi.com щодо рівня мінімальної заробітної плати різних країн світу, станом на 2021 рік. У результаті, було виявлено, що найбільше зросла МЗП України, а саме на 27%. Крім того, українська МЗП перевищила мінімальні зарплати Узбекистану, Нігерії, Казахстану, Індії, Вірменії, Пакистану, Білорусії, Молдови, Азербайджану, Росії, Філіппін та В'єтнаму. За даним дослідженням було виявлено, що найменша МЗП в Узбекистані, на рівні 48 Євро, а найбільша в Люксембурзі, на рівні 1879 Євро. Для візуалізації зобразимо на рис. 4 дану взаємозалежність.

Оподаткування заробітної плати передбачає сплату податку на доходи фізичних осіб, військового збору та єдиного соціального внеску. При чому з суми зарплати утримується лише податок

Рис. 3. Залежність МЗП та прожиткового мінімуму за 2015–2020 рр.

Джерело: складено авторами самостійно

на доходи фізичних осіб та військовий збір, а єдиний соціальний внесок нараховується за рахунок витрат підприємства. Всі ці платежі сплачуються роботодавцем. Згідно з п. 167.1 Податкового кодексу України (ПКУ) [1], ПДФО утримується за ставкою 18%.

В українському законодавстві є поняття податкової соціальної пільги (ПСП), що згідно пп. 169.1.1 ПКУ «є сумою, яка зменшує базу оподаткування ПДФО при нарахуванні заробітної плати. ПСП встановлюється у розмірі, що дорівнює 50% розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року» [1]. Станом на 1 січня 2021 року встановлено ПСП на рівні 1135 грн.

Відповідно, якщо працівник має право на ПСП, розрахунок слід здійснювати за формулою: $\text{ПДФО} = (\text{ЗП} - \text{ПСП}) \times 18\%$

Згідно з пп. 169.4.1 ПКУ, «працівник має право на ПСП тоді, коли зарплата працівнику за місяць не перевищує суми, що дорівнює розміру місячного прожиткового мінімуму, діючого для працездатної особи на 1 січня звітного року, помноженого на 1.4 та округленого до найближчих 10 грн» [1].

У 2021 р. така заробітна плата становить 3180 грн ($= 2270 \times 1,4 = 3178$, тобто 3180 грн).

Разом з цим процес надання податкових соціальних пільг є ускладненим. Порядок надання компенсацій з сум сплаченого доходу не пов'язаний з порядком сплати податку на нього. В умовах низької податкової грамотності населення і відсутності обов'язкового декларування доходів для багатьох категорій найманих працівників, більшість громадян не використовують дане своє законне право.

У цілому система соціальних пільг є неефективною. Головна причина – обмеження щодо розміру доходу, до якого може бути застосована податкова соціальна пільга, не відповідають реальному стану на ринку праці. За чинним законодавством мінімальна заробітна плата

Таблиця 4
Порівняння МЗП різних країн світу з Україною, станом на 2021 р., Євро

Країна	Мінімальна зарплата	Мінімальна зарплата України	Відхилення, +/-	Відхилення, %
Узбекистан	48	143	95	198
Нігерія	59	143	84	142
Казахстан	74	143	69	93
Індія	80	143	63	79
Вірменія	85	143	58	68
Пакистан	91	143	52	57
Білорусь	112	143	31	28
Молдова	115	143	28	24
Азербайджан	118	143	25	21
Росія	123	143	20	16
Філіппіни	128	143	15	12
В'єтнам	134	143	9	7
Албанія	215	143	-72	-33
Туреччина	301	143	-158	-52
Польща	458	143	-315	-69
Чехія	507	143	-364	-72
США	938	143	-795	-85
Канада	1217	143	-1074	-88
Ізраїль	1221	143	-1078	-88
Франція	1231	143	-1088	-88
Великобританія	1417	143	-1274	-90
Австралія	1745	143	-1602	-92
Люксембург	1879	143	-1736	-92

Джерело: складено авторами за [20]

Рис. 4. Порівняння МЗП різних країн світу з Україною, станом на 2021 р.

Джерело: складено авторами самостійно

прив'язана до фактичного прожиткового мінімуму, а право на отримання податкової соціальної пільги – до встановленого законом прожиткового мінімуму, тобто, пільгою може скористатися лише працівники, які отримують заробітну плату нижче встановленого законом мінімуму, або низькооплачувані особи, зайняті на умовах неповного робочого дня.

Ставка військового збору є незмінною, що складає 1,5% та використовується для розрахунку тимчасової втрати працездатності. ВЗ розраховується з повної суми нарахованої заробітної плати.

Окремі проблемні питання існують й щодо військового збору:

- військовий збір не включено до переліку загальнодержавних податків та зборів відповідно до ст. 9 ПКУ [1];

- надходження військового збору зараховуються до державного бюджету, а не до окремого цільового фонду.

По всім найманим працівникам роботодавці мають нараховувати та сплачувати ЄСВ (обов'язковий платіж до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування). ЄСВ сплачується за ставкою 22% разом з ПДФО та ВЗ при виплаті зарплати.

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст.1 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 р. № 2464-VI, «максимальна величина бази нарахування єдиного внеску – це максимальна сума доходу застрахованої особи на місяць, що дорівнює п'ятнадцяти розмірам мінімальної заробітної плати, встановленої законом, на яку нараховується єдиний внесок» [3].

Недоліком податкової системи України також є відсутність сімейного оподаткування. Працівники з низькими доходами не мають можливості зменшити свої податкові зобов'язання у зв'язку з наявністю утриманців (непрацездатні батьки, дружина, що перебуває у відпустці по догляду за дитиною, непрацездатні або тимчасово непрацездатні члени сім'ї, безробітні та особи, які опинилися у складних життєвих обставинах).

Максимальні бази оподаткування ЄСВ відображено в табл. 5.

Таблиця 5
Динаміка максимальні бази оподаткування ЄСВ в Україні за 2016–2021 рр.

Період дії	Розмір, грн.
01.01.2016 – 30.04.2016	34 450
01.05.2016 – 30.11.2016	36 250
01.12.2016 – 31.12.2016	40 000
01.01.2017 – 30.04.2017	40 000
01.05.2017 – 30.11.2017	42 100
01.12.2017 – 31.12.2017	44 050
01.01.2018 – 31.12.2018	55 845
01.01.2019 – 31.12.2019	62 595
01.01.2020 – 31.08.2020	70 845
01.09.2020 – 31.12.2020	75 000
01.01.2021 – 30.11.2021	90 000
01.12.2021 – 31.12.2021	97 500

Джерело: згруповано авторами за даними Міністерства фінансів України [17]

Отже, у з 1 січня 2021 року максимальна база оподаткування ЄСВ становить 90 000 грн, а в грудні цього ж року зростає ще на 7 500 грн.

Якщо зарплата працівника за місяць нижча за мінімальну, то донараховується ЄСВ на суму різниці з мінімальною базою. Проте мінімальна база ЄСВ не може застосовуватись у випадках, коли працівник перебуває у трудових відносинах неповний місяць – прийнятий не в перший робочий день місяця й звільнений не в останній; працівник є зовнішнім сумісником; нараховання ЄСВ особам з інвалідністю, коли застосовуються знижені ставки ЄСВ (8,41%, 5,5%, 5,3%); працівнику за місяць не було нараховано взагалі ніяких зарплатних або прирівняних до них виплат: ні зарплати, ні лікарняних, ні відпускних, ні декретних, тобто нічого [18]. Наприклад, працівник весь місяць був у відпустці за власний рахунок. При цьому по перехідних відпускних, лі-

карняних, декретних слід здійснити помісячний розподіл.

Крім того, з 2021 року діє нова форма звітності, яка об'єднала в собі ЄСВ, ПДФО та ВЗ – Податковий розрахунок сум доходу [5].

В Податковому розрахунку сум доходу заповнюється основна частина – за загальними даними по ЄСВ. Аналогічно таблиці 6 колишнього Звіту з ЄСВ за формою Д4 складається додаток Д1 – по ЄСВ (персоніфіковане нарахування ЄСВ, різниця між мінімальною та фактичною базою, код типу нарахувань). Схоже до застарілої форми 1ДФ заповнюється додаток 4ДФ – по ПДФО та ВЗ [5; 19]. Подається Податковий розрахунок протягом 40 к. днів після кінця кварталу, а податки сплачуються одночасно з виплатою зарплати.

Висновки з даного дослідження. Проаналізувавши рівень мінімальної та середньої зарплати в Україні, можемо сказати, що вона є досить низькою, особливо у порівнянні з високорозвиненими країнами. Така ситуація не збільшує зацікавленість працівників у досягненні високих результатів. У свою чергу, роботодавці не мають стимулу збільшувати продуктивність праці, витрачаючи гроші на інноваційне обладнання та технології, використовуючи дешеву робочу силу. Система компенсацій має колективно задовольняти інтереси всіх сторін, що беруть участь у компенсаційних відносинах, перш ніж вона набуде чинності. Однак у будь-якому випадку в цих відносинах завжди будуть сторони або окремі суб'єкти, які не задоволені певними аспектами системи оплати праці або її рівня. Тому при встановленні або регулюванні системи оплати праці вітчизняних підприємств та їх різноманітних складових необхідно застосовувати передовий досвід розвинених країн. Зокрема, досвід європейських країн із стійкою ринковою економікою до мінімальних державних гарантій у сфері оплати праці включає: МЗП і прожитковий мінімум, порядок їх зміни залежно від інфляції, порядок регулювання оплати праці залежно від місця проживання, шкідливості праці.

Оподаткування заробітної плати передбачає сплату податку на доходи фізичних осіб, військового збору та єдиного соціального внеску. При чому з суми зарплати утримується лише ПДФО та ВЗ, а ЄСВ нараховується за рахунок витрат підприємства. Всі ці платежі сплачуються роботодавцем. З 2021 року діє нова форма звітності, яка об'єднала в собі ЄСВ, ПДФО та ВЗ – Податковий розрахунок сум доходу.

Так як, у законодавстві прописані особливості надання ПСП щодо ПДФО, акцентуємо увагу на неефективності такої пільги. Головна причина – обмеження щодо розміру доходу, до якого може бути застосована податкова соціальна пільга, не відповідають реальному стану на ринку праці. За чинним законодавством мінімальна заробітна плата прив'язана до фактичного прожиткового мінімуму, а право на отримання податкової соціальної пільги – до встановленого законом прожиткового мінімуму. Тобто, пільгою може скористатися лише працівники, які отримують заробітну плату нижче встановленого законом мінімуму, або низькооплачувані особи, зайняті на умовах неповного робочого дня.

Основними проблемами щодо військового збору є не включення до переліку загальнодержавних податків та зборів (ст. 9 ПКУ) та надходження ВЗ зараховуються до державного бюджету, а не до окремого цільового фонду.

Недоліком податкової системи України також є відсутність сімейного оподаткування. Працівники з низькими доходами не мають можливості зменшити свої податкові зобов'язання у зв'язку з наявністю утриманців (непрацездатні батьки, дружина, що перебуває у відпустці по догляду за дитиною, непрацездатні або тимчасово непрацездатні члени сім'ї, безробітні та особи, які опинилися у складних життєвих обставинах).

Недоліком податкової системи України також є відсутність сімейного оподаткування. Працівники з низькими доходами не мають можливості зменшити свої податкові зобов'язання у зв'язку з наявністю утриманців (непрацездатні батьки, дружина, що перебуває у відпустці по догляду за дитиною, непрацездатні або тимчасово непрацездатні члени сім'ї, безробітні та особи, які опинилися у складних життєвих обставинах).

Список літератури:

1. Податковий кодекс України від 2 груд. 2010 р. № 2755-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 26.02.2021).
2. Про Державний бюджет на відповідний рік : Закон України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20> (дата звернення: 23.02.2021).
3. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 8 лип. 2010 р. № 2464-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 25.02.2021).
4. Про оплату праці : Закон України від 24 бер.1995 р. №108/95-вр. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 26.02.2021).
5. Податковий розрахунок сум доходу : затв. наказом М-ва фінансів України від 15 груд. 2020 р. № 773. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1304-20>
6. Дослідження проблем оплати праці: порівняльний аналіз (Україна та країни ЄС) : монографія / А.М. Колот, Г.Т. Куліков, О.М. Поплавська. Київ : КНЕУ, 2018. 274 с.
7. Мельник Т.Г. Облік, аналіз та аудит праці і її оплати : дис. ... канд. екон. наук : 08.06.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2005. 284 с.
8. Болотіна Н.Б. Трудове право України : підручник. Київ : Вікар, 2004. 645 с.
9. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник. Київ : Знання, 2009. 291 с.
10. Трудове право України : Навчальний посібник. Вид. 3-тє, переробл. і доп. / за ред. П.Д. Пилипенка. Київ : Істина, 2010. 208 с.
11. Валецька О.В. Забезпечення функцій заробітної плати: економіко-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4 (19-20). С. 282.
12. Глухова С.В., Зотова А.А. Підходи до сутності заробітної плати. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1(40). С. 698–700.
13. Дзюба С.Г., Гайдай І.Ю. Напрямки використання міжнародного досвіду організації нормування і оплати праці в контексті глобалізації економіки. *Научні трудові ДонНТУ. Серія економічна*. 2018. Випуск 87. С. 159–165.
14. Колот А.М. Зарубіжний досвід матеріального стимулювання персоналу. *Україна: аспекти праці*. 2017. Вип. 1. 28 с.
15. Лепьохіна І.О. Теоретичні аспекти формування заробітної плати та її функції. *Вісник ЖДТУ*. 2011. Вип. 2(56). С. 76–78.

16. Державна служба статистики України : веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.02.2021).
17. Єдиний соціальний внесок в Україні з 2011 по 2021 рр. *Міністерство фінансів України* : веб-сайт. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/social/> (дата звернення: 23.02.2021).
18. Мінімальна база нарахування ЄСВ: визначаємо суму різниці та відображаємо у Звіті з ЄСВ. *Інтерактивна бухгалтерія* : веб-сайт. URL: <https://interbuh.com.ua/ua/documents/ib/8720/120987> (дата звернення: 26.02.2021).
19. Утримання із заробітної плати 2021 р. *Головбух* : веб-сайт. URL: <https://www.golovbukh.ua/article/7612-podatki-z-zarplati> (дата звернення: 26.02.2021).
20. Placa minimalna na świecie: jak pandemia wpłynęła na najmniej zarabiających. *Picodi*. 2021. URL: <https://www.picodi.com/pl/mozna-taniej/placa-minimalna-2021> (дата звернення: 28.02.2021).

References:

1. Tax Code of Ukraine from 2 Chr. 2010 № 2755-I. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/2755-17> (accessed 26 February 2021).
2. About the state budget for the relevant year: URL Law: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/1082-20> (accessed 23 February 2021).
3. On collection and accounting of a single contribution to compulsory state social insurance: the Law of Ukraine of 8 Jul. 2010 № 2464-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/2464-17> (accessed 25 February 2021).
4. About wages: Law of Ukraine of 24 Mar. 1995 No. 108/95-BP. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/Laws/show/108/95-Br> (accessed 26 February 2021).
5. Tax calculation of the amount of income: *Zatv. By order of Ukraine's finance of Ukraine from 15 breast. 2020 № 773*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/z1304-20>
6. Research of remuneration problems: Comparative analysis (Ukraine and EU countries): monograph (2018) / A.M. Kolot, G.T. Kulikov, O.M. Poplavskaya. Kyiv: KNEU, 274 p.
7. Melnik T.G. (2005) Accounting, analysis and audit of labor and its payment: Dis. ... Cand. Econom. Sciences: 08.06.04 / Kiev National un-t them. Taras Shevchenko, 284 p.
8. Bolotin N.B. (2004) Labor Law of Ukraine: Tutorial. Kyiv: Vikar, 645 p.
9. Griznova O.A. (2009) Labor economy and socio-labor relations: tutorial. Kyiv: Knowledge, 291 p.
10. Labor Law of Ukraine: Tutorial. Kind. 3rd, recycling. and dop. / Ed. Pd. Pilipenko. Kyiv: Truth, 2010. 208 p.
11. Valetska O.V. (2006) Providing wage functions: Economic and legal aspect. *University Scientific Notes*, no. 3-4 (19-20), p. 282.
12. Glukhova S.V., Zotova A.A. (2016) Approaches to the entity of wages. *Young scientist*, no. 12.1(40), pp. 698–700.
13. Dzyuba S.G., Gaidai I.Yu. (2018) Directions of use of international experience of organization of rationing and remuneration in the context of globalization of the economy. *Scientific works of DonNTU. Series are economic*, vol. 87, pp. 159–165.
14. Kolota A.M. (2017) Foreign experience of material stimulation of personnel. *Ukraine: aspects of labor*, vol. 1, 28 p.
15. Lepohin I.O. (2011) Theoretical aspects of wage formation and its functions. *Bulletin of Zhdthou*, vol. 2(56), pp. 76–78.
16. State Statistics Service of Ukraine. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (accessed 20 February 2021).
17. The only social contribution to Ukraine from 2011 to 2021 Ministry of Finance of Ukraine: website. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/social/> (accessed 23 February 2021).
18. The minimum database of the ECV: we determine the amount of difference and reflect in the report from the ECU. Interactive Accounting: website. URL: <https://interbuh.com.ua/ua/documents/IB/8720/120987> (accessed 26 February 2021).
19. Maintaining from the wage of 2021 Headbow: website. URL: <https://www.golovbukh.ua/article/7612-podatki-z-zarplati> (accessed 26 February 2021).
20. Placa minimalna na świecie: jak pandemia wpłynęła na najmniej zarabiających. *Picodi*. 2021. URL: <https://www.picodi.com/pl/mozna-taniej/placa-minimalna-2021> (accessed 28 February 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-75>

УДК 339.92:330.341.1:620.92

Корінний С.О., Бондаренко А.Г., Михайлуца М.К.
Запорізький національний університет

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОНЯЧНОЇ ТА ВІТРОВОЇ ЕНЕРГІЇ

Анотація. В статті досліджуються тенденції розвитку сонячної та вітрової енергії. Аналізується перехід від традиційних джерел енергії до відновлюваних. Зазначається необхідність впровадження чистих джерел енергії через кліматичні зміни, які спричинені надмірним використанням викопного палива, що зумовлює зростання обсягу шкідливих викидів в атмосферу планети. Згадуються ратифіковані домовленості між країнами світу, метою яких є зменшення кліматичних змін шляхом переходу до відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Розглядається зростання частки сонячної та вітрової енергії в загальному обсязі генерації електроенергії. Висвітлюється стан інвестування у розвиток ВДЕ, зокрема, сонячної та вітрової енергії. Відзначаються причини та можливості подальшого зростання частки сонячної та вітрової енергії в загальному обсязі генерації електроенергії.

Ключові слова: ВДЕ, генерація, сонячна та вітрова енергія, науково-технологічний прогрес, інвестиції, електроенергія.

Korinnyi Sergii, Bondarenko Anastasia, Mikhailutsa Mariia
Zaporizhia National University

SOLAR AND WIND ENERGY DEVELOPMENT TRENDS

Summary. The article investigates the trends in the development of solar and wind energy. The transition from traditional to renewable energy sources is analyzed for a number of reasons: economic and political influence of countries that possess fossil resources on countries that depend on the import of such, climate change and the depletion of natural resources. The need for the introduction of clean energy sources due to climate change, which is caused by excessive use of fossil fuels, which in turn leads to an increase in harmful emissions into the planet's atmosphere, is designated. Ratified agreements between countries around the world, which aim to reduce climate change by switching to renewable energy sources (RES), are mentioned. The information on "smart" cities, which have set themselves the goal in the near future to switch to 100% use of clean energy sources, is given. The growth of the share of solar and wind energy in the total volume of electricity generation over the last 30 years is considered and the indicators starting from 2009 are analyzed. The data of the above energy sources in different regions of the world is compared. Attention is drawn to the fact that Europe is a region in which the share of solar and wind energy generation is growing rapidly. The state of investment in the development of RES, including solar and wind energy, is highlighted. The volumes of investment flows by the countries of the world in which they are the largest are revealed. It is noted that the largest country in terms of investment in RES is China. The data on investments in solar and wind energy for the last two years is compared. The reasons and possibilities of further growth of the share of solar and wind energy in the total amount of electricity generation are noted. In particular, it is highlighted that the cost of generating the above energy tends to decrease. The cost of generation of traditional (gas, nuclear energy) energy sources is compared with solar and wind. Emphasis is placed on the use of the latest technologies that will help reduce the cost of this energy and accelerate the process of its implementation. It is said that investors are interested in investing in RES because of the opportunity to further capture more market share and lobby their own interests.

Keywords: RES, generation, solar and wind energy, scientific and technological progress, investments, electricity.

Постановка проблеми. В наш час людство приділяє більше уваги питанню переходу від брудних джерел енергії до чистих відновлюваних. Генерація енергії вагомо впливає на природне середовище. Спалювання викопного палива збільшує викиди CO₂, CO, оксидів азоту та інших забруднюючих речовин. Видобуток вугілля й торфу призводять до зміни та руйнації ландшафтів. Розливи нафти та нафтопродуктів знищують живу природу на великих територіях. Будівництво великих ГЕС призводить до зникнення багатьох видів риби, лісів, родючих земель. Атомна енергетика є небезпечною через можливі аварії, котрі спричиняють викиди радіоактивних речовин в оточуюче середовище. Також, переробка ядерних відходів та їх сховища не мають вирішення й вони несуть загрозу тисячі років.

Вищезгадані причини використання традиційних джерел енергії спонукають людство шу-

кати більш безпечні джерела енергії. Тому останніми роками ми можемо спостерігати стрімкий розвиток відновлюваних джерел енергії (ВДЕ), особливо сонячної та вітрової енергії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку ВДЕ є актуальним серед дослідників. Наприклад, Череп А.В та Циганок К.О. вивчали особливості різних видів альтернативних джерел з позиції використання ресурсів та їх ефективності на підприємствах, а також розглядали перспективи впровадження зазначених джерел в Україні [1]. Нараєвський С.В. приділяв увагу ефективності в роботі сонячної та вітрової енергетики за певними напрямками, такими як: використання потужностей, інвестиційних коштів та праці персоналу і на основі цього зробив порівняльний аналіз [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Необхідність у розвитку та інвестуванні у сонячну та вітряну енергетику

Рис. 1. Динаміка частки сонячної та вітряної енергії в світі у загальному обсязі генерації електроенергії, 1990–2019 рр.

Джерело: створено авторами за даними [3]

через проблеми, які виникають при використанні традиційних джерел енергії.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідити тенденції розвитку сонячної та вітряної енергії у сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кінець ХХ – початок ХХІ століття можна охарактеризувати як період активізації економічних війн через конфлікт інтересів країн, що володіють викопними енергетичними ресурсами та тих країн, котрі залежать від імпорту цих ресурсів. З часом ці протиріччя зростають й набувають більшої напруженості у відносинах між державами світу. Використання ембарго на продаж нафти та газу найчастіше стає економіко-політичним інструментом впливу. Також, факт вичерпності вищезазначених ресурсів та негативні наслідки для клімату планети від їх використання, спонукають суспільство переходити на ВДЕ. Останнім часом більшого розвитку зазнали такі ВДЕ, як сонячна та вітрова енергія (рис. 1).

З рисунку 1 ми можемо бачити, що стрімке зростання частки сонячної та вітряної енергії в світі у загальному обсязі генерації електроенергії починається з 2009 року. Початкове значення цього показника становило 1,94% у 2009 році, а станом

на 2019 рік – 8,47%, тобто за останнє десятиліття зростання відбулось на 6,53% в загальному обсязі електроенергії або у 436,6% власного зростання.

За даними статистичного видання Enerdata частка сонячної та вітряної енергії в світі у складі ВДЕ щорічно зростає. Станом на кінець 2019 року енергія сонця та вітру становить майже 32% від загальних ВДЕ (рис. 2).

З кінця 80-х років ХХ століття почала з'являтися інформація щодо глобального потепління. Вчені визначають, що найголовнішим чинником, котрий спричиняє появу та розвиток вищезгаданого явища, є спалювання викопного палива, яке збільшує концентрацію парникових газів. Тому, у 1992 році була підписана Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (UNFCCC) 165 країнами світу. Метою цієї конвенції є розробка засобів та методів зменшення зміни клімату, а також шляхи адаптації до вже існуючих змін. На кінець 2019 року конвенцію ратифікували 197 держав світу [4]. Одним з напрямків виконання конвенції є впровадження сонячних та вітрових електростанцій, використання яких по регіонах світу можна побачити на рисунку 3.

Як бачимо з рисунку 3, більш стрімкими темпами частка сонячної та вітряної енергії зростає

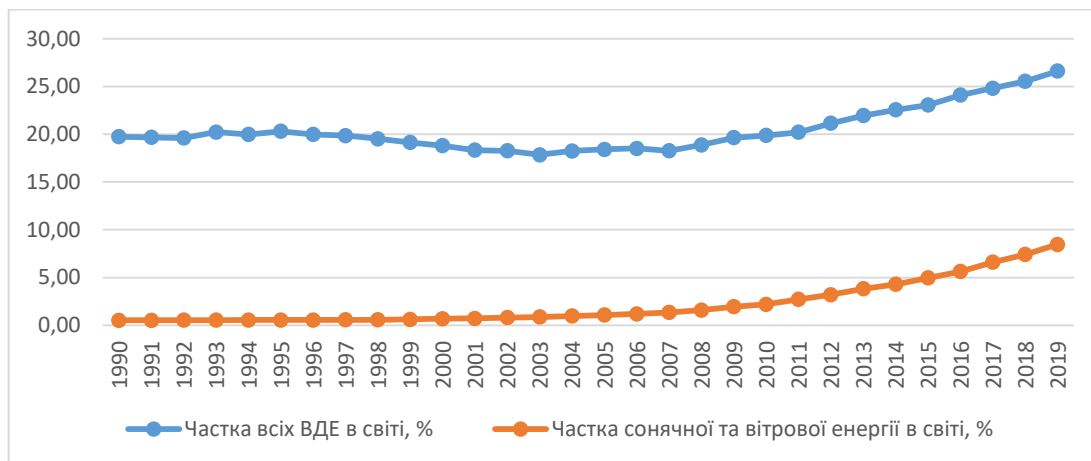
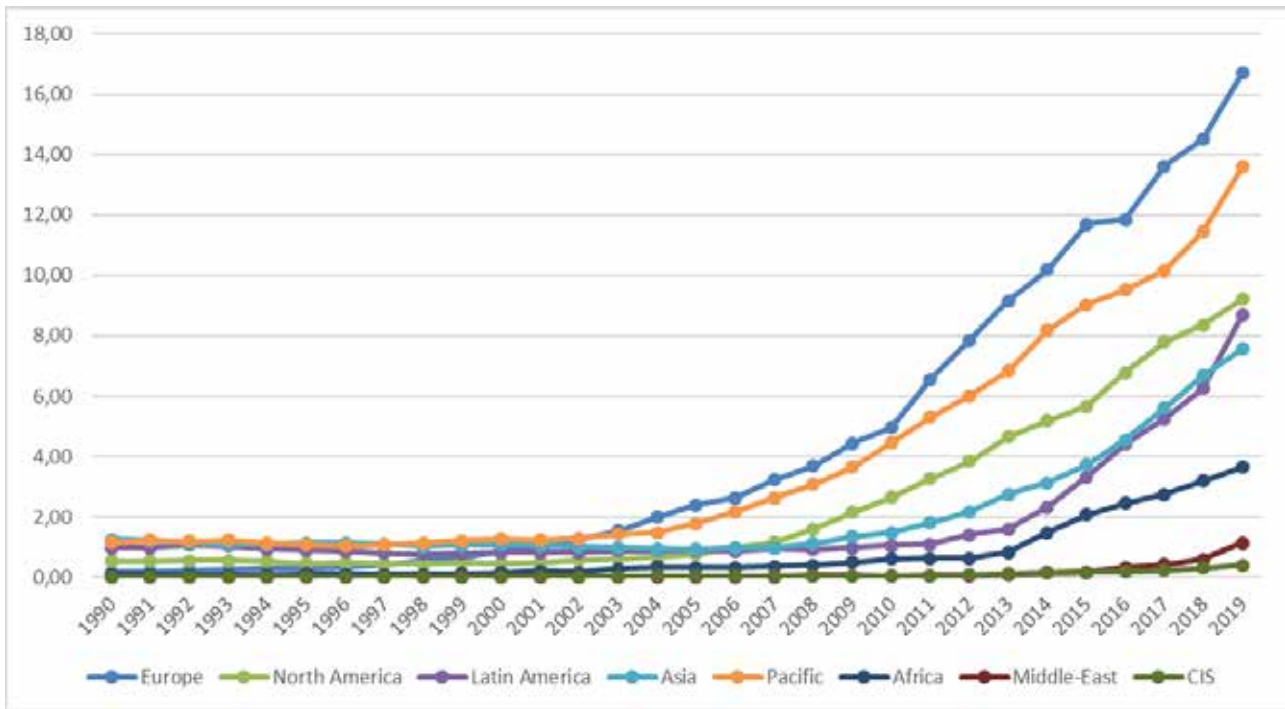

Рис. 2. Динаміка частки всіх ВДЕ й частки сонячної та вітряної енергії в світі у загальному обсязі виробництва електроенергії, 1990–2019 рр.

Джерело: створено авторами за даними [3]

Рис. 3. Динаміка частки сонячної та вітрової енергії від загального обсягу генерації електроенергії по регіонам світу, 1990–2019 рр.

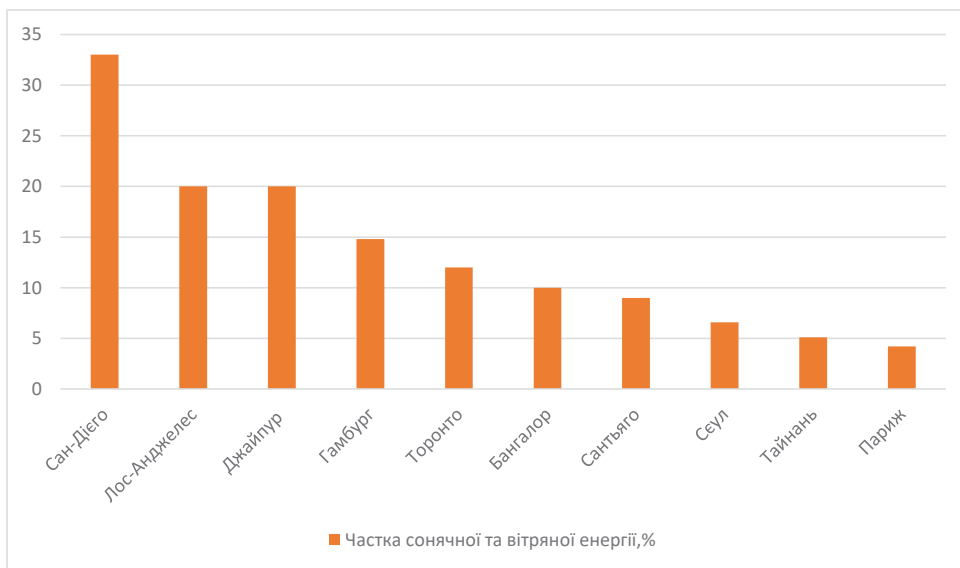
Джерело: створено авторами за даними [3]

в країнах Європи, в Тихоокеанському регіоні та у Північній Америці.

Також, кроком до зменшення змін клімату і переходу на ВДЕ стало підписання Угоди Мерів, що була запропонована Європейською комісією у 2008 році. Основним її напрямом є підтримка діяльності місцевих органів влади в розробці та реалізації цілей ЄС щодо змін клімату та переходу до сталої енергетики. На разі більше 7000 міст в світі доєдналися до цієї угоди та впроваджують технології, що дозволяють отримати 100% перехід на ВДЕ [5].

Новим напрямком у розвитку міст в багатьох країнах світу стало створення «розумних» міст, котрі дотримуються раціональних підходів до управління міською інфраструктурою, використовуючи датчики аналізу даних. Керівництво таких міст акцентує увагу на зростанні якості життя населення та впровадженні новітніх технологій для їх розвитку, наприклад технології щодо ВДЕ.

Пропонуємо розглянути топ-10 «розумних» міст світу, які використовують ВДЕ згідно звіту «Міжнародні тенденції в галузі відновлюваних джерел енергії» компанії Deloitte (рис. 4).

Рис. 4. Частка сонячної та вітрової енергії у загальному обсязі генерації енергії в містах світу, 2018 рік

Джерело: створено авторами за даними [6]

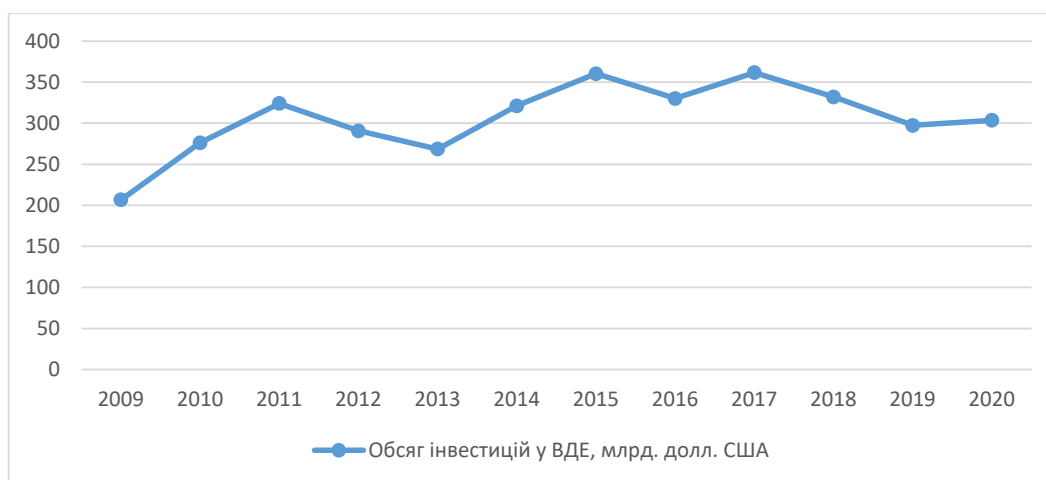

Рис. 5. Динаміка обсягу інвестицій у ВДЕ, 2009–2020 рр.

Джерело: створено авторами за даними [7]

«Розумне» місто – це місто, яке володіє сонячними та вітряними потужностями, а також планом розвитку, що поєднує в собі ВДЕ-компоненти [6].

Одним зі стимулів до стрімкого переходу на джерела чистої енергії є інвестування. Розглянемо динаміку інвестицій у ВДЕ за період 2009–2020 роки (рис. 5).

З рисунку 5 видно, що обсяги інвестицій у ВДЕ характеризуються коливаннями. Основними причинами цього є: падіння вартості технологій для забудови нових електростанцій, тобто надання переваги проектам з низькими капітальними витратами та позитивними прогнозами щодо повернення вкладених коштів; розрив у часі, а саме надходження інвестицій відбувається раніше, ніж новий об'єкт буде введений в експлуатацію; перевищення інвестицій у виробництво електроенергії з традиційних джерел (вугілля, природний газ, ядерне паливо); якщо кошти у ВДЕ надаються в якості державної підтримки, інвестування є більш стабільним, а якщо приватними інвесторами, то менш стабільними.

Також, зазначимо, що після світової фінансової кризи у 2008–2009 роках, спостерігається збільшення інвестиційних потоків у ВДЕ, оскільки відбувалося відновлення світової економіки до

2013 року. А у 2013 році тарифи на відновлювану енергетику почали знижуватися й інтерес бізнесу щодо інвестування в цю галузь економіки, тому відбувся перегляд контрактів на розвиток ВДЕ.

За даними дослідницької компанії BloombergNEF (BNEF) найбільшим регіоном, що інвестує у ВДЕ, є Європа – 81,8 млрд доларів США, а країнами – Китай, США, Японія, Великобританія, Нідерланди, Іспанія, Бразилія, В'єтнам, Франція, Німеччина та Індія (табл. 1).

У 2019 році інвестиції в сонячну енергетику становили 130,77 млрд доларів США, а у вітрову – 151,26 млрд доларів США. У 2020 році показники склали 148,6 та 142,7 млрд доларів США відповідно. Тобто, інвестиції у сонячну енергетику збільшилися на 12%, а у вітрову зменшилися на 6%, порівнюючи з попереднім роком [7].

З огляду вищевикладених даних, ми бачимо стрімкий розвиток сонячної та вітрової енергетики останніми роками. Виділимо причини такого зростання.

В першу чергу, зауважимо, що вартість генерації енергії в світі у цих двох напрямках з кожним роком стає нижче. У 2020 році цей показник можна зіставити з вартістю генерації традиційних (газової, атомної) енергій. Собівартість гене-

Таблиця 1

Найбільші країни за обсягом інвестицій у ВДЕ в 2020 році у порівнянні з 2019 роком

Країна	Обсяг інвестицій у 2019 році, млрд дол. США	Обсяг інвестицій у 2020 році, млрд дол. США	Зміни в обсягу інвестицій у 2020 році порівняно з 2019 роком, %
Китай	93,63	83,6	-12
США	59,16	49,3	-20
Японія	17,37	19,3	+10
Великобританія	9,15	16,2	+177
Нідерланди	6,47	14,3	+221
Іспанія	8,4	10,0	+16
Бразилія	6,7	8,7	+23
В'єтнам	0,81	7,4	+89
Франція	4,5	7,3	+38
Німеччина	6,1	7,1	+14
Індія	8,4	6,2	-36

Джерело: створено авторами за даними [7]

рації енергії на сонячних електростанціях становить 29-55 дол. США, вітрових – 26-54 дол. США за мегават-годину. В той же час як газові електростанції – 28 дол. США, атомні – 29 дол. США, вугільні – 41 дол. США за мегават-годину. Якщо розглянути собівартість генерації сонячної енергії за регіонами світу, побачимо наступне: в країнах Азії – 47 дол. США, Європи – 50 дол. США, Америки – 29 дол. США. Вітрова має наступні дані: країни Азії – 43 дол. США, Європи – 34 дол. США, Америки – 23 дол. США.

Найближчим часом вартість генерації сонячної та вітрової енергії знижуватиметься ще на 15-25%. Це досягається за рахунок новітніх технологій, котрі вже використовуються в цьому напрямку. Тому, використання вищевказаних електростанцій набуває більшої конкурентоспроможності та привабливості для інвестицій. Можна сказати, що зниження собівартості електроенергії спричинить менший дохід, але спираючись на подальший перехід людства на ВДЕ та науково-технологічний прогрес у цьому напрямку сприятимуть зростанню інтересу у подальшому будівництві електростанцій [8; 9].

Ще однією причиною розвитку сонячної та вітрової енергії є бажання інвесторів охопити якомога більший об'єм генерації, доки існує дефіцит енергії. Той хто перший завододіє потужностями генерації та мережами постачання електроенергії, матиме можливість лобювати свої інтереси.

Висновки. Отже, з проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки. Починаючи з 80-х років минулого століття, особливо останні 20 років, проблема зміни клімату через шкідливі викиди парникових газів в атмосферу, зокрема надмірне використання викопного палива, постала настільки гостро, що підштовхнула світ до переходу на ВДЕ. Повільний прогрес в цьому напрямку у 1990-х роках прискорився починаючи з 2009 року. Найближчим десятиліттям можна очікувати ще більше зростання частки сонячної та вітрової енергії у генерації загального обсягу електроенергії. Цьому сприятиме подальша потреба у переході на ВДЕ, задля запобігання погіршення кліматичних умов, а також науково-технологічний прогрес, який допомагає зниженню вартості генерації цих джерел енергій.

Список літератури:

1. Череп А.В., Циганок К.О. Альтернативні джерела енергії як засіб ресурсоефективності. URL: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/130.pdf> (дата звернення: 09.03.2021).
2. Нараєвський С.В. Порівняльний аналіз ефективності роботи сонячної та вітрової енергетики на світовому ринку. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2019/9.pdf (дата звернення: 09.03.2021).
3. Офіційний сайт Enerdata. URL: <https://www.enerdata.net/> (дата звернення: 09.03.2021).
4. Зміна клімату. URL: <https://www.amnesty.org.ua/zmina-klimatu/> (дата звернення: 10.03.2021).
5. Чому і як міста по всьому світу рухаються до 100% ВДЕ? URL: <https://energytransition.in.ua/project/chomu-i-iaak-mista-po-vs-omu-svitu-rukhaiut/> (дата звернення: 10.03.2021).
6. Международные тенденции в области возобновляемых источников энергии. Солнечно-ветровая энергия: больше чем мейнстрим. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/energy-resources/Russian/mezhdunarodnye-tendencii-v-oblasti-vozobnovlyaemyh-istochnikov-ehnergii.pdf> (дата звернення: 11.03.2021).
7. Офіційний сайт дослідницької компанії BloombergNEF. URL: <https://about.bnef.com/> (дата звернення: 11.03.2021).
8. Солнечная энергетика производит самую дешевую электроэнергию на многих рынках – WoodMac. URL: <https://renen.ru/solnechnaya-energetika-proizvodit-samuyu-deshevuyu-elektroenergii/> (дата звернення: 12.03.2021).
9. Lazard's leveled cost of energy analysis – version 14.0. URL: <https://www.lazard.com/media/451419/lazards-levelized-cost-of-energy-version-140.pdf> (дата звернення: 12.03.2021).

References:

1. Cherep A.V., Tsyhanok K.O. Alternatyvni dzherela enerhetycheskoy yak zasib resursoefektyvnosty [Alternative energy sources as a means of resource efficiency]. Available at: <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/130.pdf> (accessed 09 March 2021).
2. Narayevskyy S.V. Porovnyalnyy analizator éffektyvnosty roboty sonyachnoyi y vitrovoyi énerhetyky na svitovomu rynku [Comparative analysis efficiency of solar and wind energy on the world market]. Available at: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2019/9.pdf (accessed 09 March 2021).
3. Official site of Enerdata. Available at: <https://www.enerdata.net/> (accessed 09 March 2021).
4. Zmina klimatu [Climate change]. Available at: <https://www.amnesty.org.ua/zmina-klimatu/> (accessed 10 March 2021).
5. Chomu y yak mista po vsemu svitu rukhayutsya do 100% VDE? [Why and how do cities around the world move to 100% RES]. Available at: <https://energytransition.in.ua/project/chomu-i-iaak-mista-po-vs-omu-svitu-rukhaiut/> (accessed 10 March 2021).
6. Mezhdunarodnye tendentsyy v vozobnovlyaemykh ystochnikov enerhyy. Solnechno-vetrovaya enerhyya: bolshe chem meynstryim [International trends in renewable energy. Solar and wind energy: more than mainstream]. Available at: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ru/Documents/energy-resources/Russian/mezhdunarodnye-tendencii-v-oblasti-vozobnovlyaemyh-istochnikov-ehnergii.pdf> (accessed 11 March 2021).
7. Official site of the research company BloombergNEF. Available at: <https://about.bnef.com/> (accessed 11 March 2021).
8. Solnechnaya enerhetyka proyzvodyt samuyu deshevuyu élektroénerhyyu na mnohykh rynkakh – WoodMac [Solar energy produces the cheapest electricity in many markets – WoodMac]. Available at: <https://renen.ru/solnechnaya-energetika-proizvodit-samuyu-deshevuyu-elektroenergii/> (accessed 12 March 2021).
9. Lazard's leveled cost of energy analysis – version 14.0. Available at: <https://www.lazard.com/media/451419/lazards-levelized-cost-of-energy-version-140.pdf> (accessed 12 March 2021).

КОНВЕРГЕНЦІЯ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ ТА ФІНАНСОВОЇ ЗВІТНОСТІ В ІСПАНІЇ

Анотація. Стаття присвячена процесу конвергенції бухгалтерського обліку та фінансової звітності Іспанії до Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ). У статті розглянуто систему регулювання бухгалтерського обліку та фінансової звітності у Іспанії. Описано зміни, які відбулися в системі національних стандартів бухгалтерського обліку Іспанії. Визначено відмінності між іспанським GAAP та МСФЗ. Конвергенція зумовлена зростанням ділової активності в країнах і на ринках капіталу в умовах глобалізації, яка загострює проблему порівнянності фінансової звітності, підготовленої на основі національних стандартів. Для вирішення цієї проблеми необхідно застосовувати єдину систему стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності для всіх учасників циклу міжнародного фінансового і інвестиційного капіталу. Застосування єдиного набору міжнародних стандартів фінансової звітності поліпшить інвестиційний клімат країни і сприятиме вільному переміщенню фінансових ресурсів.

Ключові слова: конвергенція, бухгалтерський облік, міжнародні стандарти фінансової звітності, фінансова звітність, загальноприйняті принципи бухгалтерського обліку Іспанії.

Kostyuchenko Valentyna, Znamerovska Anastasiia

Kyiv National University Trade and Economics

CONVERGENCE OF ACCOUNTING AND FINANCIAL REPORTING IN SPAIN

Summary. The article is devoted to the process of adapting Spanish accounting to International Financial Reporting Standards (IFRS). The emergence and development of transnational corporations, the growth of international financial markets and changes in investor behavior, among other factors, have contributed to the internationalization of economic activity. As a result, financial reporting has spread beyond national borders. However, the interpretation and understanding of financial information at the international level is hampered by many factors, including a variety of accounting principles, rules, and management of reporting. Since the 1970s, various bodies (the International Accounting Standards Board (IASB) and the European Union (EU)) have made significant efforts to harmonize accounting rules in different countries in order to improve the usefulness of financial information in the international context. Among other factors: the non-binding nature of the standards issued by the IASB, the flexibility and ease of compliance with EU directives and, most importantly, the lack of political will in the respective countries, rooted in local culture and strong national worldviews, have so far financial statements. The EU's understanding of the need to make progress on international comparability led to the adoption of Regulation 1606/2002 in June 2002, which requires European companies listed on the EU securities market, including banks and insurance companies, to prepare their consolidated financial statements in accordance with IFRS, starting with the financial statements for fiscal year 2005. Spain is an EU member state. Thus, Spanish companies listed on the EU securities market have been complying with IFRS since 2005. The European Commission (EC) periodically issues a document summarizing the use of versions of the IAS Regulation by the Member States of the European Union. The convergence and further change in accounting and reporting standards at the international level affects a number of components. The International Accounting Standards Board (IASB) seeks a workable solution to reduce the existing complexity, conflict and confusion arising from the inconsistency and lack of orderly accounting standards in financial reporting.

Keywords: convergence, accounting, international financial reporting standards, financial reporting, generally accepted accounting principles of Spain.

Постановка проблеми. Питання конвергенції бухгалтерського обліку є актуальним для різних країн світу, в тому числі для Іспанії. Регламент ЄС 1606/2002 вимагає застосування Міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ) для груп підприємств, акції яких котируються на європейських фондових ринках. В Іспанії зазначені групи тепер зобов'язані готувати консолідовану фінансову інформацію згідно з МСФЗ та законодавчими змінам для адаптування місцевих правил у відповідність до міжнародних стандартів.

Процес конвергенції є трудомістким, доволі складним і займає вагомий час. У контексті фінансової звітності конвергенція – це процес гармонізації стандартів бухгалтерського обліку, виданих різними регулюючими органами. Метою конвергенції є створення загального набору високоякісних стандартів бухгалтерського облі-

ку для підвищення узгодженості, порівнянності та ефективності фінансової звітності. Стандарти та вимоги до фінансової звітності різняться залежно від країни, що створює суперечності. Ця проблема стає більш поширеною для інвесторів, коли вони розглядають питання фінансування компанії, що шукають капітал, які дотримуються стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності країни, в якій вони ведуть бізнес. Процес конвергенції має підвищити рівень зрозумілості, прозорості та порівнянності фінансової звітності підприємств різної юрисдикції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема конвергенції бухгалтерського обліку та фінансової звітності різних країн за МСФЗ перебуває у центрі уваги науковців, чимало вітчизняних та зарубіжних учених фрагментарно висвітлюють це питання у своїх працях. Зокрема, Ф.Ф. Бутинець [1],

С.Ф. Голов [2], Г.Г. Кірейцев [3], В.М. Пархоменко [4], О.В. Харламова [5], В.М. Костюченко [6; 7].

За останні роки було опубліковано ряд досліджень і зарубіжних вчених, пов'язаних із цілями цієї статті, які ми розглянемо у двох аспектах. Перший аспект включає дослідження, що аналізують вплив прийняття Європейським Союзом МСФЗ на національну модель бухгалтерського обліку, тоді як другий аспект стосується статей, що вивчають вплив на вагомість релевантності бухгалтерської інформації, виробленої відповідно до різних наборів стандартів. Єрмакович [8], (2004) аналізує процес прийняття МСФЗ у Бельгії, яка, як і Іспанія, є прикладом моделі «дотримання законів» (континентальна модель) бухгалтерського обліку. У статті проаналізовано вплив МСФЗ на фірми BEL-20. Опитування, надіслане бельгійським компаніям, вказує на те, що впровадження МСФЗ підвищить порівняльність консолідованих звітів.

Каллао Ярне та Лаїнес [9] (2006) досліджують, як іспанські фірми керували процесом впровадження МСФЗ. Емпірична робота базується на опитуванні іспанських бізнес-груп, акції яких котирувані на Мадридській фондовій біржі. Результати показують, що перелічені іспанські групи зайняли дуже позитивну позицію щодо процесу гармонізації та прийняття МСФЗ, але адаптація є дорогою і вимагає змін в організації та структурах бізнесу, а також в обліковій політиці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом питання конвергенції бухгалтерського обліку та фінансового звітування Іспанії відповідно до МСФЗ є недослідженим та вимагає уважного ставлення дослідників.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення, узагальнення та систематизація досвіду конвергенції бухгалтерського обліку та фінансової звітності відповідно до міжнародних стандартів фінансової звітності на прикладі європейської країни – Іспанії, та виявлення основних проблем та перспектив зближення фінансового звітування з МСФЗ на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Основною відмінністю між GAAP та МСФЗ є один із підходів: GAAP базується на правилах, тоді як МСФЗ є методологією, заснованою на принципах. GAAP складається із складного набору керівних принципів, які намагаються встановити правила та критерії для будь-яких непередбачених ситуацій, тоді як МСФЗ починається з цілей належної звітності, а потім надає вказівки щодо того, як конкретна мета співвідноситься з даною ситуацією.

Рада з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IASB) шукає дієвого рішення для зменшення існуючої складності, конфлікту та плутанини, що виникають через непослідовність та відсутність впорядкованих стандартів бухгалтерського обліку у фінансовій звітності.

Регулювання бухгалтерського обліку в Іспанії має давню історію. Перші приписи датуються в шістнадцятому столітті. Однак бухгалтерський облік та корпоративна звітність не були важливою проблемою до 1970-х років. Політичний та військовий режим, який керував Іспанією після Другої світової війни, спричинив економічну ізоляцію, запобігаючи будь-якому зовнішньому впливу від розвитку, що відбувався в Європі на

той час. Протягом 1960-х років іспанська економіка почала відкриватися світові, дотримуючись вказівок, встановлених Міжнародним валютним фондом, що призвело до зростання річного ВВП між 1961 і 1974 роками на 6,8 відсотка [10].

У 1973 році з'явився новий приватний професійний бухгалтерський орган, який видав стандарти бухгалтерського обліку, натхненні міжнародними джерелами, що полегшило зміну бухгалтерського законодавства в Іспанії.

У 1989 р. Були прийняті директиви ЄС, коли країна стала повноправним членом ЄС. Дванадцять років потому стратегія ЄС щодо прийняття МСБО / МСФЗ запровадила нові рамки, що вимагають реформування іспанської системи бухгалтерського обліку. Менш ніж за 30 років Іспанія пройшла дві бухгалтерські революції, щоб наздогнати міжнародні тенденції. Найважливіші етапи огляду історії регулювання бухгалтерського обліку в Іспанії наведено в табл. 1.

Іспанські норми бухгалтерського обліку містяться в Комерційному кодексі та Законі про корпорації, і вони зобов'язують усі компанії реєструвати кожну економічну операцію, відповідну їх діяльності.

До 2005 року всі іспанські фірми готували свою фінансову звітність відповідно до національних стандартів, виданих у 1990 році відповідно до Директив ЄС (Четверта Директива Ради 78/660/ЄЕС від 25 липня 1978 року про річні звіти певних типів компаній, та Сьома Директива Ради 83/349/ЄЕС від 13 червня 1983 р. Про консолідовані звіти).

Для компаній, застосовуються правила в Іспанському загальному плані рахунків (1990) та Положенні про складання консолідованих річних звітів (1991). Як і в країнах-членах ЄС, перелічені іспанські групи тепер повинні прийняти МСФЗ, що означає адаптацію їх облікової політики до міжнародних стандартів. Як наслідок, постає ряд питань бухгалтерського обліку, які, ймовірно, можуть призвести до найбільших розбіжностей із правилами, що застосовуються на сьогодні.

Основні відмінності між МСФЗ (IFRS) та іспанськими стандартами бухгалтерського обліку (GAAP) наведені в табл. 2.

Згідно з іспанськими GAAP, гудвіл амортизується протягом строку корисного використання інвестиції, який не може перевищувати 20 років. Відповідно до МСФЗ 3, гудвіл, придбаний в результаті об'єднання бізнесу, не амортизується, натомість набувач щорічно перевіряє його на предмет знецінення.

Відповідно до іспанських стандартів фінансові активи оцінюються за нижчою вартістю придбання та ринковою вартістю, тоді як фінансові зобов'язання оцінюються за вартістю погашення. МСБО 39 рекомендує після первісного визнання фінансові активи оцінювати за їх справедливою вартістю, за винятком позик та дебіторської заборгованості, інвестицій, що утримуються до погашення. Фінансові зобов'язання слід оцінювати за амортизованою вартістю із використанням методу ефективної процентної ставки.

У звіті про прибутки та збитки в Іспанії використовується класифікація витрат, що базується на їх природі, та розмежовуються звичайні та надзвичайні доходи та витрати. Відповідно до МСБО 1, суб'єкт господарювання не повинен подавати будь-які статті доходу та витрат як надзвичайні статті.

Основні етапи регулювання бухгалтерського обліку в Іспанії

Дата	Подія
1829	Перший Іспанський торговий кодекс передбачає обов'язкове ведення бухгалтерських книг.
1885	Новий Іспанський торговий кодекс розробляє офіційні вимоги до бухгалтерського обліку.
1951	Закон про корпорації.
1953	Закон про приватні товариства з обмеженою відповідальністю.
1973	До розділу III книги I Кодексу торгівлі «Книга торговців» було внесено зміни, щоб врахувати швидкий розвиток комп'ютеризованих бухгалтерських процедур, що безпосередньо суперечили застарілим вимогам пов'язаних книг бухгалтерського обліку. Суттєві зміни полягали в тому, що бухгалтерські книги перестали бути обов'язковими.
1973	Загальний план бухгалтерського обліку (Plan General de Contabilidad, PGC).
1976	Інститут стандартизації бухгалтерського обліку (Instituto de Planificación Contable) був створений як урядове агентство для розробки PGC.
1978	Модель обліку витрат. Реалізаційна група 9 PGC.
1979	Створена Іспанська асоціація бухгалтерського обліку та ділового адміністрування.
1981	Загальний план бухгалтерського обліку для державного сектору.
1986	Іспанія приєднується до Європейського Співтовариства. Законопроект про бухгалтерський облік та аудит, щоб узгодити його з 4-ю, 7-ю та 8-ю директивами.
1988	Закон про аудит, щоб узгодити його з 8-ю директивою. Інститут бухгалтерського обліку та аудиту (Instituto de Contabilidad y Auditoría de Cuentas) був створений законом. Він замінює Інститут стандартизації бухгалтерського обліку зростаючими функціями.
1989	Реформа Комерційного кодексу та Закону про товариства з обмеженою відповідальністю з метою узгодження з 4 та 7 директивами.
1990	Загальний план бухгалтерського обліку (PGC), що реалізує Закон про комерційну реформу.
1991	Стандарти консолідованої фінансової звітності відповідно до реформованого Кодексу торгівлі.
1994	Загальна схема бухгалтерського обліку для державного сектору.
1995	Закон про приватні товариства з обмеженою відповідальністю узгоджується з Кодексом торгівлі.
2001	Створення Експертної комісії з реформування іспанської системи бухгалтерського обліку.
2002	Публікація Закону про Білу книгу 44/2002, Реформа фінансової системи: зміни в Законі про аудит
2003	Закон 26/2003 щодо покращення прозорості компаній, що котируються на ринку. Закон 62/2003, Податкові, адміністративні та соціальні питання: інші основні закони про бухгалтерський облік для впровадження останніх розробок ЄС.

Джерело: [11]

Основні відмінності між МСФЗ (IFRS) та іспанськими стандартами бухгалтерського обліку (ІСБО)

	МСФЗ	ІСБО	Відмінності
Гудвіл	МСФЗ 3: Гудвіл не амортизується; але фірма повинна щорічно перевіряти наявність знецінення. Будь-яке знецінення необхідно визнати.	Положення про складання зведених річних звітів (глава III): Гудвіл слід систематично амортизувати протягом строку корисного використання, який не може перевищувати 20 років.	Іспанські стандарти бухгалтерського обліку встановлюють максимальний термін амортизації 20 років. Відповідно до МСФЗ гудвіл не амортизується
Фінансові інструменти	МСБО 39 Фінансові активи: справедлива вартість (крім позик та дебіторської заборгованості, інвестицій, що утримуються до погашення). Фінансові зобов'язання: амортизована вартість.	Загальний план рахунків (частина 5): Фінансові активи: нижчі за вартість придбання. Фінансові зобов'язання: вартість погашення.	Іспанські стандарти бухгалтерського обліку не дозволяють оцінювати фінансові активи за справедливою вартістю. Згідно з МСФЗ фінансові зобов'язання слід оцінювати за амортизованою вартістю.
Оцінення запасів	МСБО 2: – За нижчою з собівартості та чистої вартості реалізації – Коли конкретна ідентифікація витрат неможлива, слід використовувати формули FIFO або середньозважених витрат.	Загальний план рахунків (частина 5): – За нижчою з собівартості та чистої вартості реалізації – Якщо конкретна ідентифікація витрат неможлива, слід використовувати формули FIFO, LIFO, середньозважену чи інші формули витрат.	МСФЗ дозволяють використовувати лише середньозважені формули та формули вартості FIFO, тоді як іспанські стандарти бухгалтерського обліку також дозволяють LIFO.

Джерело: [12]

Іспанські нормативні акти встановлюють обмеження часу для визнання відстрочених податкових активів; відшкодування сум, які не передбачається повернути протягом 10 років, вважається невизначеним, і вони не можуть бути відображені на рахунках. МСБО 12 не встановлює обмежень за часом, і тому застосування МСФЗ призводить до визнання відстрочених податкових активів для цілей бухгалтерського обліку.

Висновки і пропозиції. Отже, у контексті фінансової звітності, конвергенція – це процес гармонізації стандартів бухгалтерського обліку, що видаються різними регулюючими органами. Мета полягає в тому, щоб розробити спільний набір високоякісних стандартів бухгалтерського обліку для підвищення послідовності, порівнянності і ефективності фінансової звітності.

Виходячи з проведеного дослідження можна зробити висновки, що усі вітчизняні компанії

Іспанії, чії цінні папери котируються на регульованому ринку, повинні використовувати стандарти МСФЗ, прийняті ЄС, у своїй консолідованій фінансовій звітності. Система регулювання Іспанії подібна до більшості країн-членів ЄС:

- застосування МСФЗ до публічно зареєстрованих компаній у повному обсязі;
- реформа бухгалтерського обліку в приватному секторі з метою наближення до МСФЗ;
- спрощений набір правил для малих компаній, унікаючи надмірного навантаження для них;
- проміжне становище для приватних компаній, за винятком найменших з них, до яких діють місцеві GAAP, що сходяться до МСФЗ.

Незважаючи на зміни, що відбулися, Іспанія не відмовляється від своїх національних стандартів, які все ще мають велике значення для національних суб'єктів господарювання.

Список літератури:

1. Бутинець Ф.Ф. та ін. Бухгалтерський управлінський облік : підручник для студентів спеціальності «Облік і аудит» вищих навчальних закладів. 3-тє вид., доп. і перероб. Житомир : ПП «Рута», 2005. 480 с.
2. Голов С.Ф. МСФЗ в Україні: шляхом спроб і помилок. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2012. № 3. С. 3–12.
3. Кірейцев Г.Г., Литвиненко В.О., Маврина Н.О. Вплив глобалізації економіки на розвиток системи обліку в Україні. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2014. № 4. С. 47–53.
4. Пархоменко В.М. Євроконвергенція бухгалтерського обліку. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2014. № 8. С. 3–4.
5. Харламова О.В. Імплементация концепції справедливої вартості в облікову практику компаній. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Серія : Бухгалтерський облік, контроль і аналіз*. 2015. Вип. 31(1). С. 382–393.
6. Костюченко В.М., Бондарь А.С. Євроконвергенція бухгалтерського обліку: досвід Італії. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 831–836.
7. Костюченко В.М., Кравчук А.О. Досвід Польщі у Євроконвергенції бухгалтерського обліку та аудит. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Випуск 20. С. 971–976.
8. Єрмакович Е.К. Наслідки прийняття міжнародних стандартів фінансової звітності в Бельгії: Докази від компаній БЕЛ-20. *Бухгалтерський облік у Європі*. 2004. № 1. С. 51–70.
9. Каллао С., Ярн Х., Лаїнес Ж. Як ставилися групи, що перелічені в Іспанії до процесу адаптації до МСБО/МСФЗ? *Бухгалтерсько-фінансова обсерваторія*. 2006. № 1. С. 32–49.
10. Канібано Л., Усієда Х.Л. Бухгалтерський облік та фінансова звітність в Іспанії. Автономний університет Мадрида. 2006. С. 3.
11. Пасько Т.О. Історія бухгалтерського обліку : навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. Суми : ВТД «Університетська книга», 2009. 141 с.
12. Каллао С., Ярн Х., Лаїнес Ж. Прийняття МСФЗ в Іспанії: Вплив на порівнянність та актуальність фінансової звітності. *Журнал міжнародного обліку, аудиту та оподаткування*. 2007. № 16. С. 148–178.

References:

1. Butynets F.F. et al. (2005) Bukhhalterskyu upravlynskyu oblik [Accounting and management company]. Zhytomyr: PP «Ruta». (in Ukrainian)
2. Holov S.F. (2012) MSFZ v Ukrayini: shlyakhom sprob i pomylok [IFRS in Ukraine: through attempts and errors]. *Bukhhalterskyu oblik i audyt*. [Accounting and auditing], no. 3, pp. 3–12.
3. Kireytssev H.H., Lytvynenko V.O., Mavrina N.O. (2014) Vplyv hlobalizatsiyi ekonomiky na rozvytok systemy obliku v Ukrayini [Globalization impact of the economy on the accounting system development in Ukraine]. *Bukhhalterskyu oblik i audyt* [Accounting and auditing], no. 4, pp. 47–53.
4. Parkhomenko V.M. (2014) Yevrokonverhentsiya bukhhalterskoho obliku [Euroconvergence of accounting]. *Bukhhalterskyu oblik i audyt* [Accounting and auditing], no. 8, pp. 3–4.
5. Kharlamova O.V. (2015) Implementatsiya kontseptsiyi spravedlyvoyi vartosti v oblikovu praktyku kompaniy [Fair Value Concept Implementation Into Companies Accounting Procedures]. *Problemy teorii ta metodolohiyi bukhhalterskoho obliku, kontrolyu i analizu* [Problems of Theory and Methodology of Accounting, Control and Analysis]. Zhytomyr State Technological University, vol. 31, no. 1, pp. 382–393.
6. Kostyuchenko V.M., Bondar A.S. (2017) Euroconvergence of accounting: the experience of Italy Electronic resource. *Global and national economic problems*, no. 17.
7. Kostyuchenko V.M., Kravchuk A.O. (2017) Polands experience in Euroconvergence of accounting and auditing. *Global and national economic problems*, issue 20, pp. 971–976.
8. Jermakowicz E.K. (2004) Effects of adoption of international financial reporting standards in Belgium: The evidence from BEL-20 companies. *Accounting in Europe*, no. 1, pp. 51–70.
9. Callao, S., Jarne, J.I., & La´mez, J.A. (2006). How have Spanish listed groups treated the adoption process of IAS/IFRS? *Accounting and Financial Observatory*, no. 1, pp. 32–49.
10. Canibano L., Uceda J.L. (2006). Accounting and financial reporting in Spain. Autonomous University of Madrid, p. 3.
11. Pasko T.O. (2009) History of accounting: teaching method manual for self. studied dist. Amounts: VTD «University Book», p. 141.
12. Callao, S., Jarne, J.I., & La´mez, J.A. (2007). Adoption of IFRS in Spain: Effect on the comparability and relevance of financial reporting. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, no. 16, pp. 148–178.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-77>

УДК [336.773:339.564]:33.06](477)

Ксензук О.С., Підхонний О.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

МОЖЛИВОСТІ ЕСА-ФІНАНСУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЕКОЛОГІЮ

Анотація. У статті досліджено такий інноваційний фінансовий інструмент, як ЕСА-фінансування – фінансування підприємств за підтримки експортно-кредитних організацій. Висвітлено основні переваги і недоліки використання даного фінансового інструменту іноземними підприємствами. Описано ризики, які покриває та одночасно може викликати дана схема фінансування. Вказано про доцільність залучення українськими підприємствами ЕСА-фінансування при формуванні капіталу як перспективної та вигідної форми фінансування. Визначено чинники, які можуть стати перешкодами у поширенні цього фінансового інструмента в Україні. Зроблено висновок про різні аспекти ЕСА-фінансування, такі як вартість залучених коштів та вплив проектів, що фінансуються, на екологічну ситуацію

Ключові слова: ЕСА-фінансування, Експортні кредитні агентства, інвестиційне проектне фінансування, фінансова звітність, екологічні наслідки, ризики.

Ksenzuk Olena, Pidkhomnyy Oleg

Ivan Franko National University of Lviv

ECA-FUNDING OPPORTUNITIES IN UKRAINE AND ITS IMPACT ON THE ENVIRONMENT

Summary. The article examines such an innovative financial instrument as ECA-financing – financing of enterprises with the support of export credit organizations. Are specified the main advantages of raising funds are a rate lower than the interest rate of a bank loan, favorable amortization period, the possibility of deferring the payment of the principal amount of debt and accrual of interest at least until the commissioning of the investment object, and the main disadvantages are that debt users in modern conditions face the risk of default, support for export credit organizations projects that adversely affect the environment) of using of this financial instrument by foreign companies. Are specified the covered risks (compliance, insolvency of the buyer, non-fulfillment of payment obligations) and at the same time can be caused (environmental, cultural, social) by this scheme of financing. Are described the expediency of attracting ECA-financing by Ukrainian enterprises in the formation of capital as a promising and profitable form of financing, which has a competitive advantage over a bank loan. The financing conditions provided by banks in Ukraine as of today are considered. Factors that may become obstacles to the spread of this financial instrument in Ukraine are identified. The probable consequences of the impact of the crisis caused by the pandemic in 2021 and beyond are highlighted. Prospects of ECA-financing in the world, possible transformation of the largest in volume (coal and nuclear energy, defense) directions of financing and termination of financing of the spheres which projects have influence on climate changes are considered. Various aspects of ECA funding, such as the cost of borrowing, the impact of funded projects on the environmental situation, the risk of default due to the pandemic crisis; the need to make an advance payment; requirements for the preparation of financial statements and the minimum amount of the contract for financing are concluded.

Keywords: ECA-financing, Export credit agencies, investment project financing, financial reporting, environmental consequences, risks.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, які відбуваються у сучасних умовах, визначають значення інвестицій для розвитку світового господарства та економіки України зокрема. Інвестиційні ресурси в умовах фінансової глобалізації переважно є заученими. Це зумовлює необхідність використання та диференціації боргових фінансових інструментів.

Для розвитку економіки України важливим є ефективне здійснення інвестиційної діяльності. Використання інноваційних глобальних фінансових інструментів дасть змогу підвищити інвестиційну активність вітчизняних підприємств.

Ринкові форми фінансування бізнесу в Україні перебувають на етапі початкового формування. Тому варто досліджувати можливості впровадження фінансових інструментів, які поширені у практиці країн з високим рівнем економіки та є новими для економіки України.

Важливо враховувати екологічні наслідки проектів, що фінансуються, на клімат та навко-

лишне середовище у довгостроковій перспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження засад фінансування діяльності підприємств описані у працях закордонних економістів Маршала А., Ламберта Т. та ін. Традиційні та інноваційні інструменти кредитного ринку досліджували такі науковці, як О.А. Островська [1], О.В. Булавинець, О.В. Романишин [2], Т.В. Майорова [3; 4] та ін. Проблемам фінансового забезпечення інноваційного розвитку України присвячені праці В.М. Опаріна, Т.В. Майорової, М.І. Дибі [5], О.М. Юркевич, І.А. Павленко [6] та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. З проблемою фінансування зіштовхується багато підприємств у сучасному світі. Щоб залишатись конкурентоспроможними, всі підприємства повинні залучати кошти. Специфіка важкої промисловості полягає у тому, що часто необхідне додаткове фінансування з-за кордону. Оскільки в Україні підприємства не мо-

жуть брати кредитів в іноземній валюті, якщо не мають виторгу в іноземній валюті, фінансування експортних організацій дасть змогу вітчизняним підприємствам отримувати кошти на кращих умовах. Крім нижчої вартості, у деяких випадках таке фінансування передбачає технічну підтримку з боку позичальника. Також у сучасних умовах дедалі більш важливим стає екологічний вплив проектів.

Метою статті є дослідження доцільності використання при формуванні капіталу суб'єктів господарювання України такого фінансового методу як ЕСА-фінансування та головних переваг і недоліків використання даного фінансового інструменту та його впливу на екологію.

Виклад основного матеріалу. У досвіді розвинених країн світу значну роль відіграють спеціалізовані фінансові установи у формі експортних кредитних агентств.

Експортні кредитні агентства та агентства страхування інвестицій, широко відомі як ЕСА, є державними установами, які надають державні позики, гарантії, кредити та страхування приватним корпораціям. Вони полегшують цим корпораціям ведення бізнесу за кордоном, особливо у фінансово та політично ризикованому світі, що розвивається. Підтримка експортних кредитів є важливим джерелом фінансової підтримки транскордонної торгівлі [7].

У більшості випадків ЕСА беруть безпосередню й активну участь у забезпеченні виконання державної функції зі стимулювання та сприяння збільшенню обсягів експортних поставок високотехнологічної продукції з високим рівнем доданої вартості [9].

Їх мета – сприяти експорту з власної країни з кінцевою метою підтримати рівень зайнятості та економіку своєї країни [7].

ЕСА в сукупності є одними з найбільших джерел державної фінансової підтримки участі іноземних корпорацій у промислових проектах, які втілюють у країнах, що розвиваються.

Основними перевагами ЕСА-фінансування є залучення коштів за ставкою нижчою, ніж відсоток банківського кредиту, вигідний термін амортизації, а також можливість надання відтермінування виплати основної суми боргу та нарахування відсотків, щонайменше, до моменту введення в експлуатацію інвестиційного об'єкта (до двох років).

Такий тип фінансування може зацікавити підприємства, які здійснюють масштабні закупівлі машин і обладнання за кордоном в рамках власних інвестиційних програм. Загалом підтримка проектів поширена у проектному фінансуванні, авіаційному фінансуванні та фінансуванні судноплавства.

На сьогодні в Україні ЕСА-фінансування надають «ОТП Банк Україна» та «Укрексімбанк». В «ОТП Банк Україна» Мінімальною сумою фінансування є 1 мільйон доларів США або еквівалент в інших валютах. Фінансування надається на 3-5 років у формі строкового кредиту. Авансовий платіж повинен становити не менше 15% від вартості техніки/промислового обладнання. Пільговий період погашення тіла кредиту: до дати постачання/введення в експлуатацію імпортованого обладнання. Погашення кредиту

здійснюється рівними щоквартальними чи піврічними частками. Валютою фінансування є долари США або євро [8].

Можливе забезпечення (або його комбінація):

- застава основних засобів (цілісних майнових комплексів, нерухомого майна, обладнання, транспортних засобів, сільськогосподарської техніки);
- застава товарно-матеріальних цінностей в обороті;
- застава майнових прав вимоги за договорами банківського вкладу, розміщеного в ОТП Банку;
- банківська гарантія повернення кредиту;
- корпоративна гарантія компанії, прийнятої для банку, або фінансове поручительство власників бізнесу [6].

За першими проектами у рамках цієї угоди банк планує надавати українським експортерам фінансування оборотного капіталу на суму до 5 мільйонів гривень та на строк до 2 років для виробництва продукції та реалізації робіт і послуг експортного призначення. Перевагами для експортера мають стати прискорена процедура прийняття рішення та зменшення вимог щодо забезпечення, яким в тому числі може виступати страхове покриття ЕСА на суму до 85% кредиту або ліміту [14].

Види підтримки, які пропонують ЕСА:

- Пряме фінансування.
- Гарантії.
- Страхування [10].

Надання підтримки через пряме фінансування та гарантії передбачає прийняття з боку ЕСА комплаєнс-ризиків. При прямому фінансуванні ЕСА бере участь у підготовці документів. При наданні підтримки у формі гарантії ЕСА можуть не брати участі у підготовці документів, проте беруть участь у переговорах щодо укладення договорів між кредитором, що підтримується ЕСА, та закордонним покупцем, що є позичальником. Агентства не беруть на себе ризик документації при страхуванні, тому що участь у підготовці документів бере банк, який повинен забезпечити дотримання умов страхування.

Також ЕСА страхує ризики безпідставної відмови сплатити рахунок, неплатоспроможності або банкрутства іноземного покупця, а також політичні ризики, ризики невиконання платіжних зобов'язань, спричинених стихійними лихами, промисловими аваріями, запровадженням мораторію на здійснення платежів у країні імпортера, застосуванням ембарго на торгівлю та іншими та ін. [15]. Вищі шанси на отримання фінансування у підприємств із прозорою фінансовою звітністю, історією купівель в іноземних компаній та позитивною статистикою виплат.

Для отримання фінансування фінансова звітність за 2 останні роки повинна бути складена за Міжнародними стандартами фінансової звітності.

Серед недоліків ЕСА-фінансування можна виокремити те, що користувачі боргу у сучасних умовах стикаються з ризиком дефолту. Певні галузі – зокрема транспорт та нафто- і газодобувна промисловості – зазнали серйозних негативних наслідків через відсутність доходів у зв'язку з пандемією COVID-19. Оскільки криза, спричинена пандемією, продовжуватиметься у 2021 році й надалі, із закінченнями термінів

договору до позичальників з'являться претензії щодо погашення заборгованості. Кредитоспроможність частини користувачів фінансування послаблюється та експерти вважають, що виникнення претензій є питанням часу. Для користувачів, де потреба фінансування ключових інфраструктурних об'єктів є критичною, вплив кризи буде відчутним протягом тривалого часу [11].

Ще одним недоліком є те, що ЕСА підтримує вдвічі більше нафтових, газових та гірничих проектів, ніж усі банки розвитку (Multilateral development banks), такі як Група Світового банку. Половина всіх нових промислових проектів, що викидають парникові гази, у країнах, що розвиваються, має певну форму підтримки ЕСА. ЕСА часто підтримують такі проекти, хоча Група Світового банку та інші банки розвитку вважають їх занадто ризикованими та потенційно шкідливими для підтримки [12].

За останні роки ЕСА щорічно надавали підтримку від 50 до 70 млрд доларів США в рамках так званих "середньо- та довгострокових операцій", значна частина яких – великі промислові та інфраструктурні проекти в країнах, що розвиваються. Багато з цих проектів мають дуже серйозні екологічні та соціальні наслідки.

Оскільки значна частина із цих проектів мають високий ризик через їх екологічний, політичний, соціальний та культурний вплив, більшість із них не змогли б реалізуватись без фінансової підтримки ЕСА. Зважаючи на те, що у світі зростає підтримка саме «зелених» проектів, за даними Export Finance Industry Report, за 2020 рік майбутнє фінансування промислового виробництва буде «зеленим». Керовані почуттям морального обов'язку разом із банками, ЕСА стають більш зацікавленими у проектах, які є нешкідливими для суспільства та навколишнього середовища. Вугільна, ядерна енергетика та оборона – це перші галузі, з якими ЕСА можуть припинити співпрацю через негативний вплив на навколишнє середовище [13].

За даними Fossil Fuel Finance Report 2021, за останні 5 років фінансування вичопного палива становило 3,8 млрд доларів [15]. Незважаючи на те, що загальне фінансування вичопного палива скоротилось в 2020 році, фінансування з січня по

червень було найвищим за останні 5 років – майже 500 тис доларів, оскільки великі енергетичні компанії збільшували залучення дешевих боргових коштів на початку глобальної пандемії. Отже, експортним кредитним організаціям слід зосередитись на трансформації фінансування проектів, що мають негативний вплив на екологію.

Висновки і пропозиції. За результатами проведених досліджень можна зробити певні висновки.

ЕСА-фінансування має шанси щодо поширення в Україні. Використання нової форми фінансування бізнесу має як переваги, так і недоліки. Серед основних переваг можна виділити покриття комерційного, політичного ризиків та ризику документації; меншу вартість у порівнянні із банківським кредитом; наявність пільгового періоду погашення. Недоліками ЕСА-фінансування є ризик непогашення зобов'язань у зв'язку з кризою спричиною пандемією; необхідність внесення авансового платежу; вимоги щодо складання фінансової звітності та мінімального обсягу контракту для фінансування.

Отже, перешкодою можуть стати жорсткі початкові умови фінансування, а також відсутність чітких норм правового регулювання у зв'язку з браком досвіду використання.

Передумовою для розвитку та поширення використання ЕСА-фінансування в Україні є спрощення фінансової звітності та перехід на Міжнародні стандарти; спрощення документообігу загалом; внаслідок цього зменшення часу та вартості трансакційних витрат для укладання угод.

ЕСА-фінансування має вигідні цінові умови, проте також впливає на стан навколишнього середовища, залежно від проектів. Світ дедалі більше рухається до зменшення негативного впливу від промисловості, і Україні необхідно також прагнути до впровадження проектів, нешкідливих для екології у довгостроковому періоді. За оцінками експертів, необхідно відповідально ставитись до обов'язків щодо стану екології та припиняти забруднення клімату, щоб уникнути катастрофічних наслідків.

Тому питання щодо переваги позитивних чи негативних наслідків ЕСА-фінансування залишається відкритим і потребує подальших досліджень.

Список літератури:

1. Островська О. А. Нові форми фінансування бізнесу в Україні *Фінанси, облік і аудит*. 2017. № 1. С. 174–187.
2. Романишин О. В. Інноваційні інструменти кредитного ринку як джерело формування позиченого капіталу підприємств в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 15. С. 51–55.
3. Майорова Т. В. Проектне фінансування. *КНЕУ*: підручник / за заг. ред. Т. В. Майорової. Київ, 2017. 434 с.
4. Майорова Т. В. Інвестиційний податковий кредит як непрямий метод фінансування інноваційної діяльності. *Економіка та держава*. 2015. № 2. С. 31–34.
5. Діба М. І. Концесія: сутність та форми фінансового забезпечення. *Фінанси України*. 2016. № 10. С. 65–76.
6. Інноваційне підприємництво у трансформаційній економіці України. *КНЕУ*: монографія. Київ, 2007. 248 с.
7. Trade finance: Export Credit Agency finance – overview LexisAsk. URL: https://www.lexisnexis.com/uk/lexispsl/bankingandfinance/document/391289/55KB-65S1-F185-X0NV-00000-00/Trade_finance_Export_Credit_Agency_finance_overview (дата звернення: 25.03.2021).
8. Фінансування імпорту за участі Експортних кредитних агентств (Financing of Import with participation of ECA). URL: <https://www.otpbank.com.ua/big-corporate/products-financing/main-structured/eca/> (дата звернення: 26.03.2021).
9. Особливості запровадження експортно-кредитного агентства в Україні. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/eca_ukraine.pdf (дата звернення: 26.03.2021).
10. Damian McNair. Export credit financing. URL: <https://www.pwc.com.au/legal/assets/investing-in-infrastructure/iif-29-export-credit-financing-feb16-3.pdf> (дата звернення: 26.03.2021).
11. Max Thompson. Export finance: 2020 year-end review. URL: <https://www.txfnews.com/News/Article/7104/Export-finance-2020-year-end-review> (дата звернення: 26.03.2021).

12. What are ECAs? URL: <https://www.eca-watch.org/node/1#> (дата звернення: 24.03.2021).
13. Dr Tom Parkman. Export Finance Industry Report 2020. URL: https://www.txfnews.com/Image/DownloadFile?FileName=Export_Finance_Industry_Report_2020_compressed.pdf (дата звернення: 24.03.2021).
14. Укресімбанк та Експортно-кредитне агентство. URL: <https://www.eximb.com/ua/bank/press/novyny-banku/ukreksimbank-ta-eksportno-kredytne-agentstvo-rozpochaly-spivrobitnyctvo.html> (дата звернення: 26.03.2021).
15. ЕКА почало страхувати вітчизняних експортерів. URL: <http://www.ooru.org.ua/news/394.eka-pochalo-strakhuvati-vitchiznyanikh-eksporteriv.htm> (дата звернення: 24.03.2021).
16. FOSSIL FUEL FINANCE REPORT 2021 URL: http://priceofoil.org/content/uploads/2021/03/Banking_on_Climate_Chaos_2021.pdf (дата звернення: 24.03.2021).

References:

1. Ostrovska O. A. (2017) Novi formy finansuvannya biznesu v Ukraini [New forms of business financing in Ukraine]. *Finansy, oblik i audyt*, no. 1, pp. 174–187. (in Ukrainian)
2. Romanyshyn O. V. (2015) Innovacijni instrumenty kredytnogo rynku yak dzherelo formuvannya pozyczenogo kapitalu pidpryyemstv v Ukraini [Innovative instruments of the credit market as a source of formation of borrowed capital of enterprises in Ukraine]. *Investyciyi: praktyka ta dosvid*, no. 15, pp. 51–55. (in Ukrainian)
3. Majorova T. V. (2017) Proektne finansuvannya [Project financing]. *KNEU: pidruchnyk / za zag. red. T. V. Majorovoyi*. Kyiv, 434 p. (in Ukrainian)
4. Majorova T. V. (2015) Investycijnyj podatkovyj kredyt yak nepryamyj metod finansuvannya innovacijnoyi diyalnosti [Investment tax credit as an indirect method of financing innovation]. *Ekonomika ta derzhava*, no. 2, pp. 31–34. (in Ukrainian)
5. Dyba M. I. (2016) Koncesiya: sutnist ta formy finansovogo zabezpechennya [Concession: the essence and forms of financial security]. *Finansy Ukrainy*, no. 10, pp. 65–76. (in Ukrainian)
6. Innovacijne pidpryyemnyctvo u transformacijnij ekonomici Ukrainy (2007) [Innovative Entrepreneurship in the Transformational Economy of Ukraine]. *KNEU: monografiya*. Kyiv, 248 p. (in Ukrainian)
7. Trade finance: Export Credit Agency finance – overview LexisAsk. Available at: https://www.lexisnexis.com/uk/lexispsl/bankingandfinance/document/391289/55KB-65S1-F185-X0NV-00000-00/Trade_finance__Export_Credit_Agency_finance_overview (accessed 25 March 2021).
8. Finansuvannya importu za uchasti Eksportnyx kredytnyx agentstv (Financing of Import with participation of ECA). Available at: <https://www.otpbank.com.ua/big-corporate/products-financing/main-structured/eca/> (accessed 26 March 2021). (in Ukrainian)
9. Osoblyvosti zaprovadzhennya eksportno-kredytnogo agentstva v Ukraini [Features of the introduction of an export credit agency in Ukraine]. Available at: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/eca_ukraine.pdf (accessed 26 March 2021).
10. Damian McNair. Export credit financing. Available at: <https://www.pwc.com.au/legal/assets/investing-in-infrastructure/iif-29-export-credit-financing-feb16-3.pdf> (accessed 26 March 2021).
11. Max Thompson. Export finance: 2020 year-end review. Available at: <https://www.txfnews.com/News/Article/7104/Export-finance-2020-year-end-review> (accessed 26 March 2021).
12. What are ECAs? URL: <https://www.eca-watch.org/node/1#> (accessed 24 March 2021).
13. Dr Tom Parkman. Export Finance Industry Report 2020. Available at: https://www.txfnews.com/Image/DownloadFile?FileName=Export_Finance_Industry_Report_2020_compressed.pdf (accessed 24 March 2021).
14. Ukreksimbank ta Eksportno-kredytne agentstvo [Ukreksimbank and Export Credit Agency]. Available at: <https://www.eximb.com/ua/bank/press/novyny-banku/ukreksimbank-ta-eksportno-kredytne-agentstvo-rozpochaly-spivrobitnyctvo.html> (accessed 26 March 2021). (in Ukrainian)
15. EKA pochalo straxuvaty vitchyznyanyx eksporteriv [ESA began to insure domestic exporters]. Available at: <http://www.ooru.org.ua/news/394.eka-pochalo-strakhuvati-vitchiznyanikh-eksporteriv.htm> (accessed 24 March 2021). (in Ukrainian)
16. FOSSIL FUEL FINANCE REPORT 2021. Available at: http://priceofoil.org/content/uploads/2021/03/Banking_on_Climate_Chaos_2021.pdf (accessed 24 March 2021).

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-78>

УДК 65.012

Стрижко М.А., Ковалевська А.В.

ННІ «Каразінська школа бізнесу»

Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЄКТІВ ОРГАНІЗАЦІЙ

Анотація. Дана робота присвячена дослідженню концептуальних основ формування соціальних проєктів організацій. Показано важливість здійснення соціальних проєктів задля реалізації нагальних соціальних змін, які мають призводити до покращення рівня і якості життя населення. Проведено дослідження різних джерел інформації задля з'ясування сутності поняття «соціальний проєкт» та визначення його специфічних рис та ознак. Особливої уваги приділено питанням класифікації соціальних проєктів, що є передумовою формування його всіх характеристик та ідентифікації різних зацікавлених сторін, встановлення найбільш доцільної форми реалізації та конкретних шляхів досягнення результатів. В роботі наводяться результати аналізу підходів до розробки соціальних проєктів. Зроблено висновок, що процес розробки соціального проєкту доцільно розділити на два підетапи. Більшого часу необхідно приділити концептуальному під етапу, на якому відбувається аналіз та опрацювання проблемної ситуації, ідентифікації всіх зацікавлених сторін як у її розв'язанні, так і тих, що будуть чинити опір, з'ясуванню різноманітних інтересів та формуванню моделі їх узгодження з метою зменшення рівня соціальної напруги під час наступних дій.

Ключові слова: соціальні зміни, проєкт, соціальний проєкт, види, етапи розробки.

Stryzhko Maryna, Kovalevska Alla

Karazin Business School

V.N. Karazin Kharkiv National University

CONCEPTUAL BASIS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL PROJECTS OF ORGANIZATIONS

Summary. This work is devoted to the study of the conceptual foundations of the formation of social projects of organizations. The importance of the implementation of social projects for the implementation of urgent social changes that should lead to improved living standards and quality of life is shown. The basis of public dialogue on issues of return to such ethical qualities as compassion, mercy, kindness, social significance is formed in the process of implementing social projects. A study of various sources of information to clarify the essence of the concept of «social project» and identify its specific features and characteristics. It is established that, on the one hand, the social project should contain all the features of the project (the presence of the goal, defined time limits and allocated resources), and on the other – systematized key features that determine the specificity of the social project as an object of management. It is emphasized that it is impossible not to take into account certain specific features during the development, formation and implementation of social projects. The advantages and opportunities provided by the implementation of social projects to solve social problems and implement social change are summarized. Particular attention is paid to the classification of social projects, which is a prerequisite for the formation of all its characteristics. This will allow to identify the project, develop its exact profile, clarify the features, identify different stakeholders, establish the most appropriate form of implementation and identify specific ways to achieve results. The paper presents the results of the analysis of approaches to the development of social projects. It is concluded that the process of developing a social project should be divided into two sub-stages. More time should be devoted to the conceptual sub-stage at which the problem situation is analyzed and elaborated, the identification of all stakeholders both in its solution and those who will resist, the clarification of various interests and the formation of a model of their coordination in order to reduce level of social tension during the following actions. Each social project modernizes or changes specific values in the environment, its implementation ultimately contributes to the development of society, the transition to a higher level.

Keywords: social changes, project, social project, types, stages of development.

Постановка проблеми. Безумовним фактом сьогодення є наявність великих викликів та проблем, які відбуваються в усьому світі та які впливають на стан розвитку суспільства. Це не лише економічні та політичні проблеми. Вагоме значення мають соціальні та екологічні фактори у житті кожної людини. Отже, питання створення та підтримки сприятливого соціального середовища є актуальними та такими, що зумовлюють необхідність пошуку соціальних балансів, пов'язані зі зменшенням соціального напруження в суспільстві, вирішення численних конфліктних ситуацій.

Реформи, трансформації та перетворення, що тривають в Україні, також вимагають пере-

осмислення численних соціальних проблем. Повернення до таких етичних якостей як співчуття, милосердя, доброта, соціальну значущість яких важко переоцінити, є важливим та необхідним кроком. Одним із інструментів, що використовується для вирішення таких проблем, є соціальний проєкт, що дозволяє закласти основи суспільного діалогу довкола цих проблем, пропонує шляхи вирішення та залучає різних членів суспільства до дії. В Україні всі вище окреслені проблеми посилюються в умовах пострадянського стану суспільства, коли інституції сфокусовані на проблемах держави, а не людини. Соціальні проєкти та ініціативи є тією платформою, яка

«відстоє» суспільні інтереси, орієнтується на позитивні наслідки соціальних змін не лише в теперішньому, але й у майбутньому.

Соціальні проекти, частіше за все, спрямовуються на потреби розвитку конкретного регіону. Ініціатори та розробники соціальних проектів ставлять собі за мету з'ясувати, визначити наявну проблему, врахувати численні інтереси та задовольнити різні потреби населення, що мешкає на території впливу проекту. Така діяльність, орієнтована на користь громади, є важливою для кожного суспільства, бо покращує його загальний стан, вчить людей спрямовувати свої вміння і увагу не тільки на власне збагачення, а на загальне благо. Реалізація соціальних проектів, у підсумку, справляє позитивний вплив на рівень і якість життя населення. Таким чином, питання розробки соціальних проектів є нагальним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маємо констатувати, що науковці та практики приділяють велику увагу впровадженню принципів та методів управління проектами. Важливий внесок в розробку даних питань зробили роботи таких фахівців С.Д. Бушуєв [4], О.В. Березін та М.Г. Безпарточний [3], І.В. Гонтарева [5], Л. В. Ноздріна [8], В.М. Приймак [11], Т.Г. Фесенко [17] та інші. Проектний підхід до управління набуває все більшого поширення. Слушно відзначено в роботі [3]: «Головною відмінністю управління проектами від традиційного менеджменту є колективне моделювання зміни ситуації, де задіяні усі функції управління, а вектор таких змін спрямований на забезпечення ефективності реалізації будь-якого проекту». На сучасному етапі підвищення ефективності управлінської діяльності та покращення фінансово-економічних результатів організацій залежить від вміння розробляти та реалізовувати різноманітні проекти.

Все більше з'являється робіт присвячених питанням соціального проектування. Серед них

доцільно відзначити О.В. Безпалько [2], О.В. Пономаренко [10], Л.І. Романовська [14], М.Б. Табачникова [16]. У той же час залишається мало дослідженим та невизначеним аспект особливостей управління саме соціальними проектами, відмінностей процесу соціального проектування, що зумовлено специфікою об'єкта та суб'єкта управління. Саме це і обумовлює актуальність обраної теми, доцільність дослідження сутності соціальних проектів, підходів до їх класифікації, специфіки планування і реалізації. Такі міркування дозволяють сформулювати мету і задачі даної роботи.

Постановка завдання. Метою даної роботи є визначення сутності поняття «соціальний проект» та формалізація особливостей його розробки. Завданнями, які вирішуються в даній роботі є: аналіз категорії «соціальний проект» задля обґрунтування її сутності та визначення специфічних рис; дослідження підходів до їх класифікації, визначення основних етапів розробки соціальних проектів організацій.

Виклад основного матеріалу. Проведене дослідження та аналіз джерел інформації дозволяють відзначити, що серед науковців та практиків не існує однозначного розуміння сутності поняття «соціальний проект». В таблиці 1 представлено результати систематизації точок зору різних авторів.

Кінцева стратегічна мета соціального проекту – створення оптимальних суспільних відносин із урахуванням об'єктивних умов і життєдіяльності різних соціальних груп. Під соціальним нововведенням розуміється різновид управлінського рішення, задум якого передбачає цілеспрямовану зміну того чи іншого соціального явища або процесу, а реалізація укладається в здійсненні цього задуму.

На основі проведеного аналізу, маємо наголосити, що кожен соціальний проект має містити наступні базові ознаки: наявність мети (зміна

Таблиця 1

Визначення сутності поняття «соціальний проект»

№ з/п	Визначення	Джерело
1	Комплекс взаємопов'язаних за термінами, ресурсами та виконавцями заходів, спрямованих на розв'язання соціальної проблеми. Це сконструйоване ініціатором проекту соціальне нововведення, метою якого є створення, модернізація або підтримання у середовищі, що змінюється, матеріальної або духовної цінності, яка має просторово-часові та ресурсні обмеження і вплив якої на людей визнається позитивним за своїм соціальним значенням.	[7; 9; 15]
2	Особлива форма організації діяльності, яка сприяє досягненню соціально значущого результату в означені строки, засобами попередньо визначеної послідовності та способів дій.	[18]
3	Модель пропонованих змін у найближчому соціальному оточенні у вигляді: словесного опису передбачуваних дій щодо здійснення зазначених змін; графічного зображення (креслень, схем тощо); числових показників і розрахунків необхідних для здійснення планованих дій.	[13]
4	Інтегрована система, що складається зі: сформульованих проектних цілей; створених для цих цілей соціальних установ, фізичних об'єктів, систем соціального захисту; розроблених та затверджених відповідних документів – програм, планів, кошторисів, розрахунків тощо; розрахованих ресурсів – матеріальних, фінансових, трудових, часових; комплексу управлінських рішень, заходів з досягнення цілей.	[1]
5	Комплексний план заходів, що передбачає вкладення ресурсів (інформаційних, фінансових, інтелектуальних, матеріальних, трудових, управлінських тощо), спрямований на досягнення якісно нового соціального ефекту (підвищення якості життя населення, забезпечення зайнятості, розвитку галузей соціальної сфери, запобігання соціальним конфліктам) і здійснюється в певний термін.	[10]
6	Сукупність технологічних, управлінських та організаційних рішень, спрямованих на вирішення соціальних проблем, поліпшення соціокультурних умов життєдіяльності особистості, проведення необхідних соціальних змін.	[6]

Джерело: складено авторами на основі [1; 6; 7; 9; 10; 13; 15; 18]

ситуації, вирішення проблеми, поява чогось нового); визначені часові межі (терміни початку і закінчення проекту); виділені певні ресурси (в тому числі, джерела їх формування та походження); вимірюваний продукт або результат.

Базові ознаки соціальних проектів за О. Безпалько [2, с. 14]:

- цілепокладання (відображення міркування розробників проекту щодо того, яким в ідеалі мав би бути результат діяльності);

- соціально-детермінована спрямованість (наявність у суспільному житті ситуації, яка потребує вирішення шляхом нововведень та окремих змін);

- часові обмеження (кожен соціальний проект має свій початок та закінчення, яке може бути стартом для продовження наступного етапу проекту чи його фінішем);

- територіальні обмеження (чітко визначені регіони та населенні пункти, у яких проводяться проектні заходи);

- соціально-інституційне забезпечення (наявність закладів, організацій, установ, у яких проводяться проектні заходи);

- інноваційна складова (наявність нових ідей, підходів, технологій вирішення соціальної проблеми на певному рівні);

- ресурсне забезпечення (затверджена специфікація та графік використання ресурсів);

- організаційне забезпечення (наявність певної організаційної структури з урахуванням масштабності проекту);

- соціально-інформаційна складова (кожен соціальний проект містить компонент інформування громадськості про проектні заходи та їхній вплив на зміну ситуації).

Доходимо висновку, що соціальні проекти мають схожі ознаки із класичними проектами, але і певні відмінності. На нашу думку, основними відмінностями необхідно вважати: по-перше, результат соціального проекту завжди стосується соціуму (людей) і впливає на рівень і якість життя; по-друге, реалізують соціальні проекти

люди зі своїми потребами та інтересами, які намагаються задовольнити, що посилює увагу до питань узгодження дій всередині проекту; по-третє, соціальний проект завжди призводить до певних соціальних змін, що актуалізує завдання управління на основі цінностей.

М.Б. Табачникова відмічає, що підходи до розуміння процесу управління соціальними проектами, які є у сучасній теорії та практиці управління, суттєво відрізняються один від одного [16, с. 24]. Це пов'язано із наявністю суттєвих розбіжностей у розумінні сутності соціальних проектів та різноманітням самих соціальних проектів.

За висновками О. Пономаренко, соціальний проєкт як об'єкт управління характеризується низкою специфічних рис (рисунок 1) [10].

Отже, неможливо не враховувати визначені специфічні риси під час розробки, формування та реалізації соціальних проектів. Це, у свою чергу, посилює необхідність розвитку сучасних управлінських компетенцій, вимагає додаткових зусиль від менеджера проекту. В той же час, доцільно наголосити про важливість саме соціального проектування для реалізації соціальних змін. В роботі І.А. Прихожан [12, с. 66] наголошено, що для вирішення саме соціальних проблем проект має перелік суттєвих можливостей і переваг, а саме:

- проект дозволяє актуалізувати проблему, тобто, розглянути її з різних точок зору, побачити її нетривіальні аспекти, а значить, шляхи вирішення наявної проблеми;

- проект дає можливість провести точковий аналіз стану і прогнозування еволюції деякою проблемної зони, причому зробити це оптимальними засобами;

- проект допомагає виробити і запропонувати потенційні шляхи вирішення проблеми, в т.ч. інноваційного характеру із застосуванням невикористаних раніше методів і прийомів;

- проект орієнтований на вироблення алгоритму вирішення проблеми різного масштабу

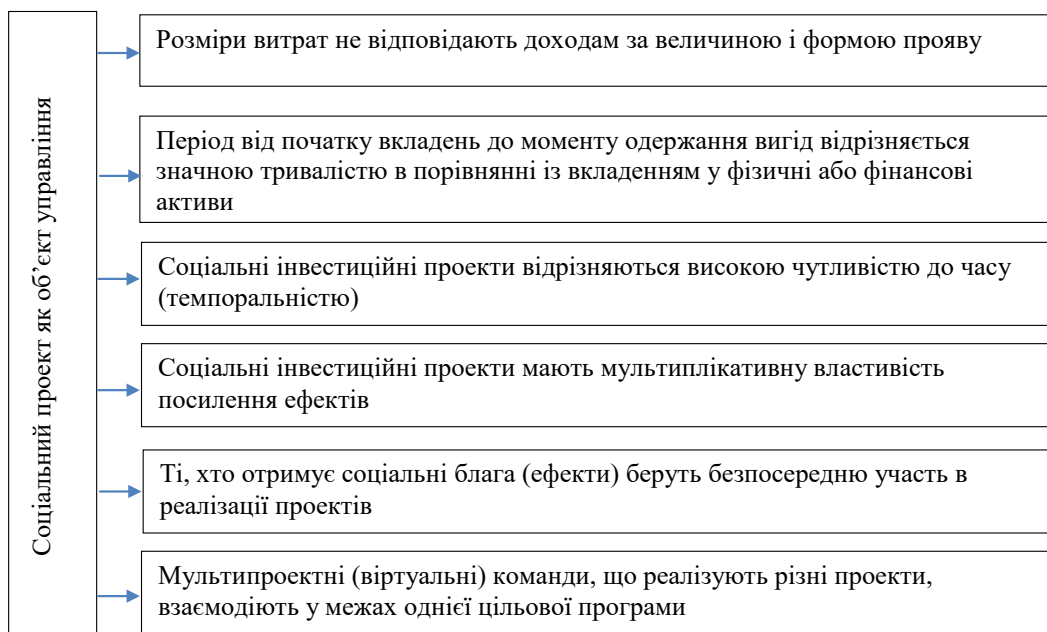

Рис. 1. Специфіка соціального проекту як об'єкта управління

на основі рішення порівняно вузьких завдань в рамках запропонованих проектною командою механізмів;

проект спрямований на те, щоб домогтися стійкого результату виробленого шляхи вирішення проблеми, зафіксувавши інші методи, етапи роботи, механізми вирішення;

проект дозволяє оптимізувати подальший пошук рішення проблеми при негативному результаті здійснення пілотного проекту, показавши безвихідність випробуваного шляху;

проект дає можливість забезпечити ефективність використуваних для вирішення проблеми сил і засобів (ресурсів).

З метою надання більш детальної і глибокої характеристики всі об'єкти і явища класифікують – розділяють за певними ознаками на групи. А.А. Семез наголошує, що є різні типології соціальних проектів. Деякі з них будуються тільки за змістовною основою, наприклад, розділяються на:

– тип проектів, які орієнтовані на максимальне розуміння і врахування специфіки тієї культури, яка стає об'єктом проектної діяльності;

– тип проектів, які своїм домінуючим завданням мають експорт власних культурних зразків у «чужий» культурний контекст [15, с. 18].

І.М. Іонова в своїй роботі [6, с. 128–129] визначає наступні ознаки класифікації соціальних проектів та їх види: 1) за своєю природою: проекти підготовки до змін або проекти здійснення соціальних змін; 2) за обраним шляхом реалізації (або за характером проєктованих змін [15, с. 18–19]): інноваційні проекти (впровадження принципово нових розробок) та підтримувальні проекти; 3) за напрямком діяльності: історико-культурної спрямованості, оздоровчі проекти, соціально-педагогічні проекти, проекти у сфері професійної культури; 4) за особливостями фінансування: інвестиційні, бюджетні, благодійні, спонсорські, зі змішаним фінансуванням.

Ще одним критерієм класифікації проектів є їх значущість. Відповідно до даного критерію виділяють глобальні, національні, великомасштабні та локальні проекти [15, с. 20]. За масштабами проекти поділяються на мікропроекти, малі проекти, мегапроекти. Типи проектів за їх взаємовпливом: взаємно виключні (альтернативні), взаємно незалежні, взаємно впливаючі (взаємно залежні), обумовлені (іноді говорять умовні), синергетичні, альтернативні за капіталом, проекти, що заміщають.

Найбільш повна класифікація соціальних проектів представлена в роботі [10] (рисунком 2).

Ми вважаємо, що на етапі розробки соціального проекту важливим та необхідним є представлення найбільш повної його характеристики за всіма можливими критеріями. Це дозволить ідентифікувати проект, розробити його точний профіль, з'ясувати особливості.

Розмаїття типів проектів – одна з помітних рис соціального проектування. Можливість застосовувати проектні підходи і технології на якомусь рівні соціальної організації, у різних масштабах, тимчасових рамках, з потужними ресурсами і майже без них додає соціальному проектуванню гнучкості і реалістичності. Умови, які задаються проектом, визначають його форму і шляхи реалізації.

Управління проектами – це область знань з планування, організації та управління ресурсами з метою успішного досягнення цілей та завершення завдань проекту [7, с. 7]. Управління проектами є процесом цілеспрямованого впливу суб'єкту на об'єкт, який відбувається шляхом реалізації ключових функцій та завдань управління.

Весь управлінський процес має розглядатися стосовно різних етапів проектної діяльності – формування (розробка) проекту; реалізація проекту. У даній роботі ми фокусуємо свою увагу на особливостях саме етапу розробки соціального проекту. В роботі [8] визначено, що «механізм розробки будь-якого соціального проекту передбачає послідовне проходження ряду етапів:

1) аналітичного (проблемно-орієнтований аналіз ситуації);

2) етапу концептуалізації (побудови ієрархії цілей і завдань);

3) етапу інструменталізації (відбору ефективних інструментів здійснення діяльності в рамках проекту);

4) конкретизації схеми дій (до рівня заходів та порядку (графіка) їх проведення);

5) бюджетування проекту;

6) виділення критеріїв ефективності реалізації проекту, очікуваних показників і методів їх оцінки».

Схожа послідовність дій представлена в роботі [15, с. 37–38] і названа алгоритмом розробки соціального проекту – система суворо визначених операцій, послідовне виконання яких приводить до вирішення поставленої задачі (рис. 3).

Весь процес управління проектами відбувається у межах життєвого циклу проекту. Не винятком є і етап розробки, який передбачає здійснення чітких, конкретних і визначених процедур у межах виділеного часу. Існує точка зору, що на стадію розробки проекту має виділятися 25% від всього життєвого циклу проекту. В практичній сфері інколи виділяють окремо концептуальну стадію проекту, яка передуює періоду розробки – так званий передпроектний період, коли ідея з'являється, обмірковується, обговорюється і поступово народжується концепція проекту. На цій стадії відбуваються аналітичні дослідження, оформлюється остаточно концепція, формулюється мета та завдання проекту.

Нам здається слушним та доцільним такий розподіл процесу формування соціального проекту на підетапи: концептуальний етап та практичний етап планування. Дану позицію ми обґрунтовуємо тим, що в соціальних проектах більше уваги необхідно приділити опрацьованню проблемної ситуації, ідентифікації всіх зацікавлених сторін як у її розв'язанні, так і тих, що будуть чинити опір, з'ясуванню різноманітних інтересів та формуванню моделі їх узгодження з метою зменшення рівня соціальної напруги під час наступних дій. Виділення в окремий етап концептуальної стадії дозволить опрацьовати потенційні ризики та загрози. О. Пономаренко зауважує, що основними ризиками у сприйнятті соціального проекту є: «розрив» у знаннях – нерозуміння виконавців проекту очікувань клієнтів; «розрив» у стандартах – невміння встановити стандарти якості, що відповідають очікуванням клієнтів; «розрив» у ефекті реалізації – нездат-

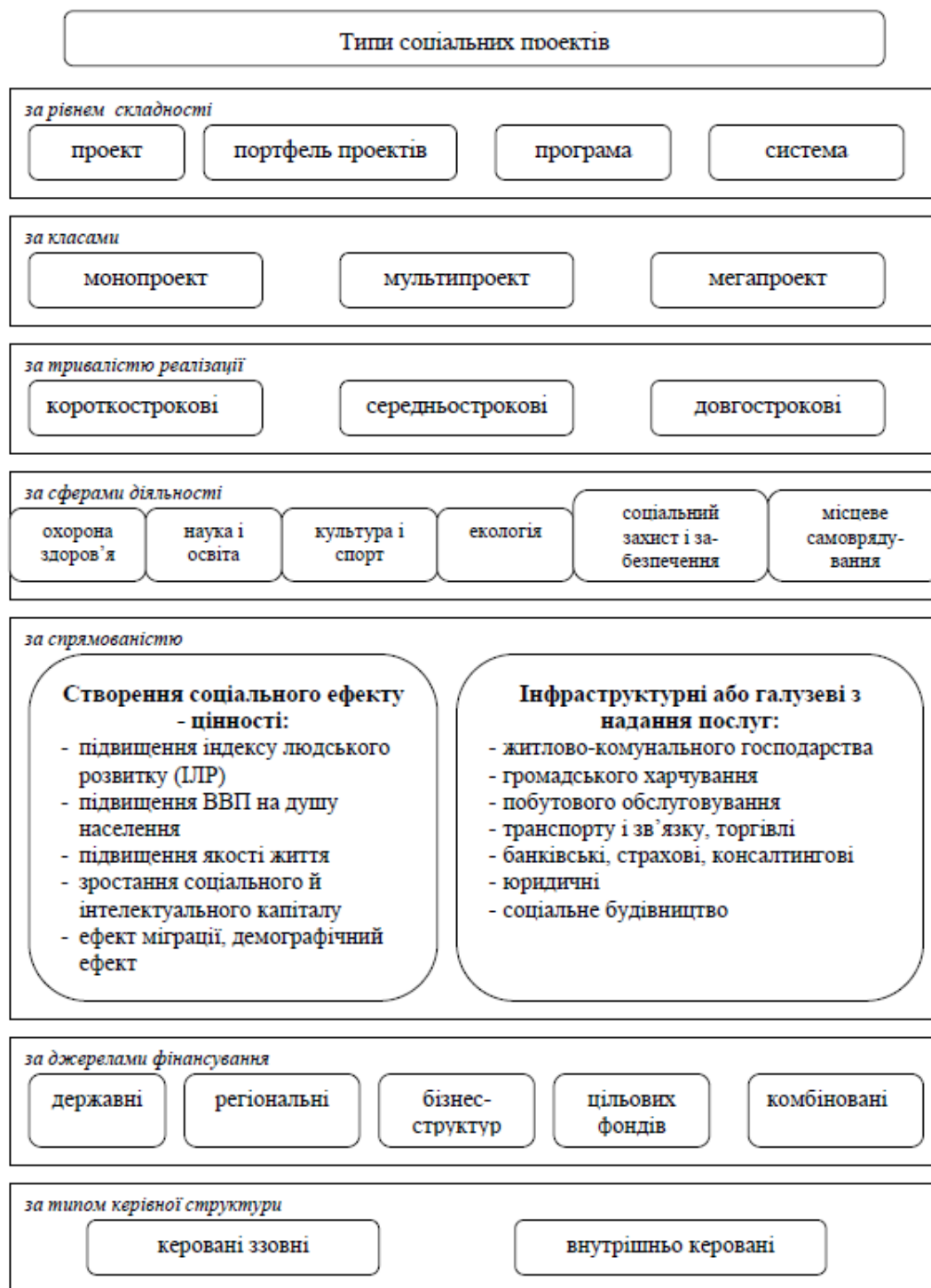

Рис. 2. Класифікація соціальних проектів [10]

ність забезпечити якість реалізації проекту щодо встановлених стандартів; «розрив» у комунікаціях – невідповідність переданої інформації про якість проекту фактичному рівню [10]. Придільення більшої уваги цінностям, інтересам, потребам та мотивам різних груп зацікавлених сторін дозволить підвищити ефективність всіх наступних стадій управління соціальним проектам, в тому числі задля вибору більш доцільних методів та інструментів його реалізації та досягнення чітко визначених результатів у обмежений строк дії проекту.

Висновки. Проведене дослідження показало, що соціальний проект можна розглядати як сукупність технологічних, управлінських та організаційних рішень, спрямованих на вирішення соціальних проблем, поліпшення соціокультурних умов життєдіяльності особистості, проведення необхідних соціальних змін. Процес соціальних змін розпочинається із прагнення окремих осіб покращити своє життя на основі усвідомлення бажання зробити щось на краще і необхідності та нагальності змінити себе та середовище свого існування. Поява такого

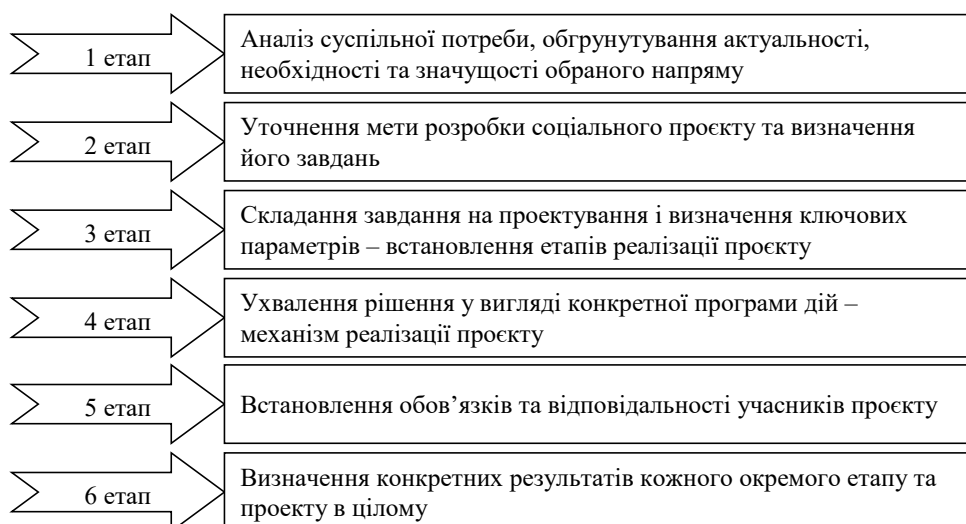

Рис. 3. Алгоритм розробки соціального проєкту

Джерело: складено автором на основі [15, с. 37–38]

бажання у людей є передумовою формування соціальних проєктів. Кожен соціальний проєкт модернізує або змінює в середовищі конкретні цінності, його реалізація у підсумку сприяє розвитку суспільства, переходу на більш високий рівень. Вбачається за необхідне розділити процес розробки соціального проєкту на два підета-

пи – концептуальний етап та практичний етап планування. Більше приділення уваги першому концептуальному етапу є вельми важливим, в тому числі шляхом виділення більшого часу. Це обумовлено визначеною специфікою соціального проєкту та нагальністю сучасних соціальних змін у суспільстві.

Список літератури:

- Аксенова Е.А., Базаров Т.Ю., Еремін Б.Л. Управление персоналом : учебник для вузов. Москва : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. 423 с.
- Безпалько О.В. Соціальне проєктування : навч. посібник. Київ, 2010. 127 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2615/1/O_Bezpalko_SP_IL_KUBG.pdf
- Березін О.В., Безпарточний М.Г. Управління проєктами : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2014. 272 с.
- Бушуев С.Д., Бушуев Д.А., Ярошенко Р.Ф. Управління проєктами в умовах «поведінкової економіки». *Управління розвитком складних систем*. 2018. № 33. С. 22–30. URL: <http://repository.knuba.edu.ua:8080/xmlui/handle/987654321/3378>
- Гонгарева І.В. Управління проєктами : підручник. Харків : Вид. ХНЕУ, 2011. 444 с.
- Іонова І.М. Проектна діяльність у роботі спеціалізованих соціальних служб. URL: <https://journals.index-scopernicus.com/api/file/viewById/570492.pdf>
- Костіна Н.А. Розробка та реалізація молодіжних соціальних проєктів як дієвий спосіб самоврядування громад. URL: <https://oblrada-pl.gov.ua/uploads/1stud/2011/03.pdf>
- Ноздріна Л.В., Ящук В.І., Полотай О.І. Управління проєктами : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 432 с.
- Пльшевский В.Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе. Москва : Социально-технологический институт МГУС, 2001. 94 с.
- Пономаренко О.В. Механізм державного управління соціальними проєктами та програмами: теорія і методологія : монографія. Донець держ. ун-т упр. Донецьк : Технопарк, 2010. 343 с.
- Приймак В.М. Управління проєктами. Збірник кейсів : навч. посіб. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 220 с.
- Прихожан И.А. Управление социальным проектом: самоучитель-практикум для руководителей и активистов социально ориентированных некоммерческих организаций. Волгоград, ин-т гражданского общества, Центр гражданского образования. Волгоград : Издательство ООО РА «Фортесс», 2017. 347 с. URL: <http://cgo34.ru/wp-content/uploads/2017/10/>
- Разу М.Л., Воропаев В.И., Выходцева Е.А. Управление программами и проектами. Москва : ИНФРА-М, 2000. 320 с.
- Романовська Л.І. Особливості соціального проєктування в соціальній роботі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 68. Т. 1. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/68/part_1/23.pdf
- Семез А.А. Соціально-педагогічне проєктування: навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальності 6.010106 Соціальна педагогіка. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. 132 с. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Semez.pdf>
- Табачникова М.Б. Управление социальными проектами: поиски концепции. *Вестник ВГУ. Серия : экономика и управление*. 2015. № 4. С. 24–31. URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/econ/2015/04/2015-04-04.pdf>
- Фесенко Т.Г. Управління проєктами: теорія та практика виконання проєктних дій : навч. посібник; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Харків : ХНАМГ, 2012. 181 с.
- Хміль Ф.І. Управління персоналом. Київ : Академвидав, 2006. 488 с.

References:

1. Aksenova E.A., Bazarov T.I., Eremyn B.L. (1998) *Upravlenye personalom: uchebnyk dlia vuzov*. Moskva: Banky y byrzhy, YUNYTY, 423 p.
2. Bezpalko O.V. (2010) *Sotsialne proektuvania: navch. posibnyk*. Kyiv, 127 p. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2615/1/O_Bezpalko_SP_IL_KUBG.pdf
3. Berezin O.V., Bezpartochnyj M.G. (2014). *Upravlinnya proektamy: navchalnyj posibnyk*. Sumy: Universytetska knyga, 272 p.
4. Bushuiev S.D., Bushuiev D.A., Yaroshenko R.F. (2018) *Upravlinnia proektamy v umovakh «povedinkovoi ekonomiky». Upravlinnia rozvytkom skladnykh system*, vol. 33, pp. 22–30. URL: <http://repository.knuba.edu.ua:8080/xmlui/handle/987654321/3378>
5. Hontareva I.V. (2011) *Upravlinnia proektamy: pidruchnyk*. Kharkiv: Vyd. KhNEU, 444 p.
6. Ionova I.M. *Proiektna diialnist u roboti spetsializovanykh sotsialnykh sluzhb*. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/570492.pdf>
7. Kostina N.A. *Rozrobka ta realizatsiia molodizhnykh sotsialnykh proektiv yak diievyi sposib samovriaduvannia hromad*. URL: <https://oblrada-pl.gov.ua/uploads/lstud/2011/03.pdf>
8. Nozdrina L.V., Yashchuk V.I., Polotai O.I. (2010) *Upravlinnia proektamy: pidruchnyk*. Kyiv: Tsentri uchbovoi literatury, 432 p.
9. Plyshevskiy V.H. (2001) *Prohnozyrovanye, proektyrovanye y modelyrovanye v sotsyalnoi rabote*. Moscow: Sotsyalno-tekhnolohycheskyi instytut MHUS, 94 p.
10. Ponomarenko O.V. (2010) *Mekhanizm derzhavnoho upravlinnia sotsialnymy proektamy ta prohramamy: teoriia i metodolohiia: monohrafiia*. Donets. derzh. un-t upr. Donetsk: Tekhnopark, 343 p.
11. Pryimak V.M. (2020) *Upravlinnia proektamy*. Zbirnyk keisiv: navch. posib. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, 220 p.
12. Prykhozhan Y.A. (2017) *Upravlenye sotsyalnym proektom: samouchytel-praktykum dlia rukovodytelei y aktyvystov sotsyalno oryentirovannykh nekommercheskykh orhanyzatsiy*. Volhohrad. un-t hrazhdanskoho obshchestva, Tsentri hrazhdanskoho obrazovannia. Volhohrad: Yzdatelstvo OOO RA «Fortess», 347 p. URL: <http://cgo34.ru/wp-content/uploads/2017/10/>
13. Razu M.L., Voropaev V.Y., Vykhodtsieva E.A. (2000) *Upravlinnia prohramamy i proiektamy*. Moscow: YNFRA-M, 320 p.
14. Romanovska L.I. (2020) *Osoblyvosti sotsialnoho proiektuvannia v sotsialnii roboti. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, vol. 68, T. 1. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/68/part_1/23.pdf
15. Semez A.A. (2012) *Sotsialno-pedahohichne proektuvannia: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv spetsialnosti 6.010106 Sotsialna pedahohika*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka], 132 p. URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Semez.pdf>
16. Tabachnikova M.B. (2015) *Upravlinnia sotsialnymy proektamy: poshuky kontseptsii*. *Visnyk VDU. Seriia: ekonomika i upravlinnia*, vol. 4, pp. 24–31. URL: <http://www.vestnik.vsu.ru/pdf/econ/2015/04/2015-04-04.pdf>
17. Fesenko T.H. (2012) *Upravlinnia proektamy: teoriia ta praktyka vykonannia proektnykh dii: navch. posibnyk*; Khark. nats. akad. misk. hosp-va. Kharkiv: KhNAMH, 181 p.
18. Khmil F.I. (2006) *Upravlinnia personalom*. Kyiv: Akademvydav, 488 p.

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-79>

УДК 339.7

Татарин Н.Б., Бундз Н.Б., Кравчук А.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ФОНДОВИЙ РИНОК УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Анотація. У статті розглянуто основні підходи до визначення сутності поняття “фондовий ринок”, проаналізовано стан фондового ринку України на сучасному етапі. Досліджено динаміку показників обсягів та кількості випусків акцій та облігацій підприємств та обсяг біржових контрактів з цінними паперами на організаторах торгівлі протягом 2017–2020 років. Проведений аналіз показав, що протягом досліджуваного періоду відбувалося зниження цих показників. Крім цього, висвітлено основні проблеми, які гальмують розвиток ринку, зокрема це недостатня прозорість вітчизняного фондового ринку, недосконалість законодавчого регулювання, недостовірність інформації про діяльність учасників фондового ринку, нестабільна ситуація в Україні тощо. Також запропоновано можливі заходи для покращення загальної ситуації на ринку та для стимулювання подальшого розвитку фондового ринку України. На сьогоднішній день без вжиття цих заходів з боку держави ефективне функціонування фондового ринку України є неможливим.

Ключові слова: фондовий ринок, цінні папери, акції, облігації, фондова біржа, економічна нестабільність, покращення фондового ринку.

Tataryn Natalia, Bundz Natalia, Kravchuk Anna
Ivan Franko National University of Lviv

STOCK MARKET OF UKRAINE: CURRENT STATE AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT

Summary. This article is devoted to the analysis of a very relevant topic of modernity, which relates to the general state of the stock market of Ukraine, as well as the problems of identifying its functioning and research of possible ways to solve them. The relevance of our study is that today, having a fairly large number of stock market research, this problem still remains poorly understood. The stock market of Ukraine does not have a single policy for its development, and also has some shortcomings. This creates a problem for our study, as the stock market improves every year and integrates into the world space. The article considers the main approaches of various scientists to define the essence of the concept of "stock market" and highlights the essence of this concept in accordance with the Law of Ukraine "On Securities and Stock Market". The state of the stock market of Ukraine at the present stage is analyzed. The dynamics of the volume and number of issues of shares and bonds of enterprises and the volume of exchange contracts with securities on trade organizers during 2017–2020 are studied. The analysis showed that during the study period there was a decrease in these indicators. In addition, the main problems that hinder market development are highlighted, in particular, the lack of transparency of the domestic stock market, imperfect legislation, inaccurate information about the activities of stock market participants, the unstable situation in Ukraine and more. Possible measures to improve the general market situation and to stimulate further development of the stock market of Ukraine are also proposed, namely the creation of an appropriate legal framework that will regulate the rights of all stock market participants, increase the efficiency of state supervision and control over the stock market of Ukraine, increase market competitiveness, ensure compliance with international financial reporting standards, in particular on the results of stock exchanges and others. To date, without the adoption of these measures by the state, the effective functioning of the stock market of Ukraine is impossible.

Keywords: stock market, securities, stocks, bonds, stock exchange, economic instability, stock market improvement.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день досить важливе місце у розвитку ринкової економіки займає фондовий ринок, який є одним із головних джерел залучення капіталу та спрямування на інноваційний розвиток економіки країни. В Україні фондовий ринок почав формуватися відносно недавно, після отримання незалежності і через це він має багато недоліків та проблем, які потрібно вирішувати. Порівняно із фондовими ринками розвинутих країн світу, український фондовий ринок є менш розвинутим, тому дослідження сучасних умов та особливостей розвитку фондового ринку України є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням сутності фондового ринку та проблем його розвитку займалися багато українських та зарубіжних вчених. Серед них Павлов В.І.,

Романенко О.Р., Буренін О.М., Шкварчук Л.О., Янчинська Т.М., Кушлін В.І., Гриньова В.М., Видяпіна В.І., Мозговий О.М., Джонк М.Д., Гітман Л.Дж., Найман Е.Л., Кравченко Ю.Я. та інші.

Мета та завдання дослідження. Метою статті є дослідження сучасного стану фондового ринку України, виявлення основних проблем його розвитку, а також визначення можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний фондовий ринок є важливою та невід'ємною частиною фінансової системи ринкової економіки. Різні вчені трактують це поняття по-різному. Розглянемо деякі з них (табл. 1) [1].

Окрім визначень багатьох вчених, розглянемо також визначення, яке наведене у Законі України “Про цінні папери та фондовий ринок”.

Сутність поняття “фондовий ринок” відповідно до поглядів вчених

№ п/п	Вчений	Сутність поняття “фондовий ринок”
1.	Павлов В.І.	Фондовий ринок – це такий тип ринку, де за незначний час створюються необхідні умови і відбувається швидка мобілізація, ефективний розподіл, перерозподіл і раціональне розміщення фінансових ресурсів у соціально-економічному просторі держави з урахуванням інтересів і потреб суспільства шляхом здійснення емісії цінних паперів різними емітентами.
2.	Романенко О.Р.	Фондовий ринок – це сфера, в якій реалізуються відносини власності, здійснюється вільне переміщення цінних паперів між різними секторами економіки, формуються фінансові джерела економічного зростання, концентруються і розподіляються інвестиційні ресурси, створюються доброзичливі умови конкуренції, умови обмеження монополізму.
3.	Буренін О.М.	Фондовий ринок – це ринок, що опосередковує кредитні відносини й відносини співволодіння за допомогою цінних паперів.
4.	Шкварчук Л.О.	Фондовий ринок – це система економіко-правових відносин, пов'язаних з випуском та обігом цінних паперів.
5.	Кушлін В.І.	Фондовий ринок – один з основних механізмів акумулювання заощаджень і їх трансформації в інвестиції.
6.	Видапіна В.І.	Фондовий ринок – це система економічних відносин між тим, хто випускає і продає цінні папери, і тим хто їх купує і стає їх власником.

Джерело: розроблено авторами на основі [1]

Відповідно до цього закону, фондовий ринок (ринок цінних паперів) – це сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів). Учасники фондового ринку – емітенти (у тому числі іноземні) або особи, що видали неемісійні цінні папери, інвестори в цінні папери, інституційні інвестори, професійні учасники фондового ринку, об'єднання професійних учасників фондового ринку, у тому числі саморегулювальної організації професійних учасників фондового ринку [2].

Фондовий ринок в тій чи іншій країні, перш за все, характеризується обсягом випущених акцій та облігацій підприємств. Проаналізуємо дані Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо розвитку фондового ринку України (табл. 2). Так, протягом 2020 року Комісією зареєстровано 62 випусків акцій на суму майже 29 млрд грн, в той час як у 2019 році – 78 випусків акцій на суму 63,5 млрд грн, що свідчить про зменшення обсягу зареєстрованих випусків акцій на 34,5 млрд грн у 2020 році. Протягом січня-грудня 2018 року Комісією зареєстровано 93 випусків акцій на суму 22,26 млрд грн, а у 2017 році – 118 випусків акцій на суму 324,8 млрд грн. Порівнюючи дані за ці два роки, ми бачимо, що обсяг випусків акцій у 2018 році зменшився на 302,5 млрд грн.

Розглянемо обсяг та кількість випусків облігацій підприємств. У таблиці 2 ми бачимо, що обсяг

випуску облігацій у 2020 році є на 18,7 млрд грн більшим, ніж у 2019 році і становить 29,9 млрд грн. Комісією протягом січня-грудня 2018 року було зареєстровано 110 випусків облігацій підприємств на суму 15,46 млрд грн. Порівняно з аналогічним періодом 2017 року обсяг зареєстрованих випусків облігацій підприємств збільшився на 7,1 млрд грн [3].

Таким чином, проаналізувавши дані Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо обсягу та кількості випусків акцій та облігацій підприємств, ми можемо зробити висновок про те, що протягом досліджуваного періоду тенденція до зростання обсягу випуску акцій спостерігається лише у 2019 році, а обсягу облігацій підприємств – у 2018 та 2020 роках, в той час як кількість випусків акцій та облігацій підприємств протягом 2017–2020 років постійно скорочувалась. Графічно це зображено на рисунку 1 та рисунку 2.

Окрім того, суттєвою характеристикою фондового ринку є обсяг біржової торгівлі цінними паперами. Проаналізуємо обсяг біржових контрактів з цінними паперами на організаторах торгівлі протягом 2017–2020 років (табл. 3).

Впродовж 2017–2020 років в Україні діюча кількість організаторів цінними паперами коливалася від 8 до 4. На кінець 2020 року їх кількість скоротилася до мінімуму у порівнянні з попередніми роками. Це були: ПрАТ Фондова біржа “Перспектива”, АТ “Фондова біржа ПФТС”,

Обсяг та кількість випусків акцій та облігацій підприємств, зареєстрованих Комісією протягом 2017–2020 рр.

	Обсяг випуску, млн грн		Кількість випусків, шт.	
	Акції	Облігації	Акції	Облігації
2017	324 844,24	8 350,30	118	114
2018	22 263,97	15 458,53	93	110
2019	63 539,38	11 206,087	78	88
2020	28 998,25	29 883,99	62	86

Джерело: складено авторами на основі [3]

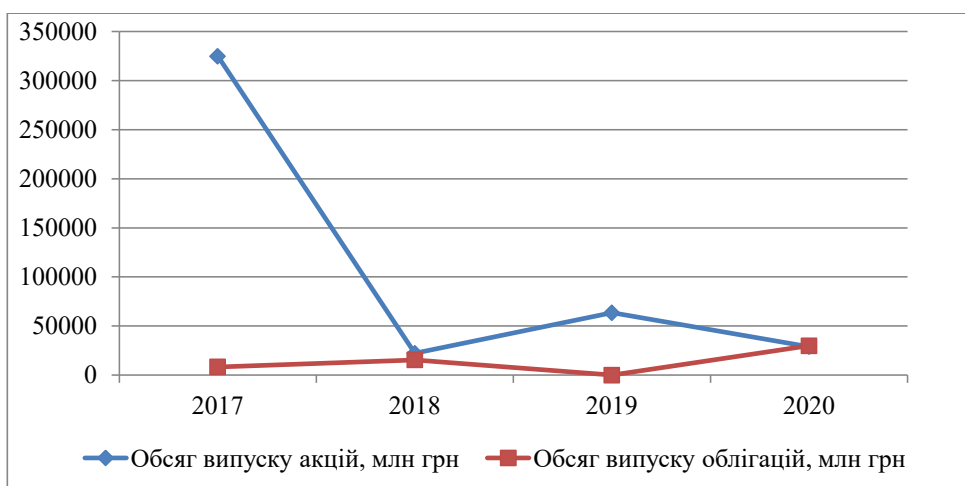

Рис. 1. Обсяг випуску акцій та облігацій підприємств, млн грн

Джерело: [3]

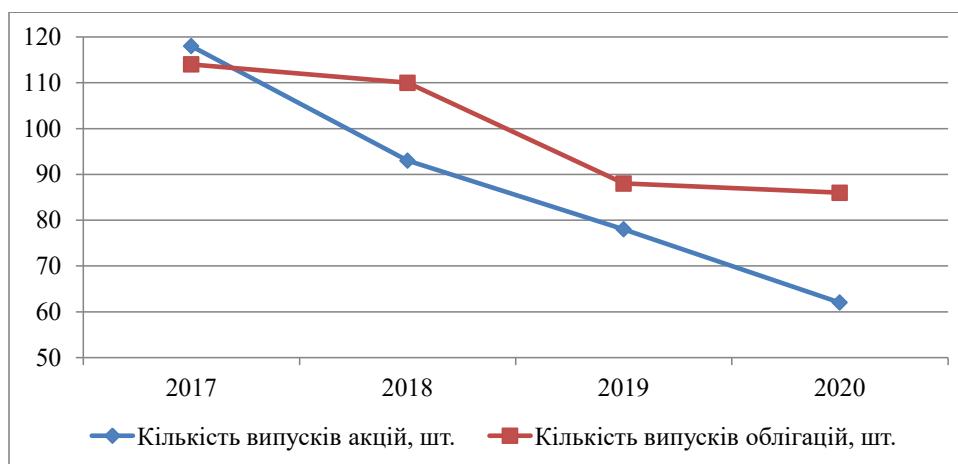

Рис. 2. Кількість випусків акцій та облігацій підприємств, шт.

Джерело: [3]

ПрАТ «Українська біржа» (УБ), ПрАТ «Українська міжбанківська валютна біржа» (УМВБ).

За результатами торгів на організованому ринку протягом січня-грудня 2017 року обсяг біржових контрактів з цінними паперами склав 205,7 млрд грн. За аналогічний період 2018 року цей обсяг склав 260,8 млрд грн, що є на

55,1 млрд грн (26,7%) більше, ніж у попередньому році. У 2019 році обсяг біржових контрактів з цінними паперами у порівнянні з 2018 роком збільшився на 44,2 млрд грн. (16,9%) і становив 305 млрд грн. Протягом 2020 року цей показник склав 282,6 млрд грн, що є на 22,4 млрд грн. меншим, ніж у попередньому році.

Таблиця 3

Обсяг біржових контрактів з цінними паперами на організаторах торгівлі протягом 2017–2020 рр., млрд грн

Організатор торгівлі	Роки			
	2017	2018	2019	2020
Перспектива	127,4	127,3	186,4	166,0
ПФТС	64,3	112,5	114,8	115,4
УБ	13,4	21,0	3,8	1,2
ІННЕКС	0,1	0,0005	-	-
КМФБ	0,08	-	-	-
УМВБ	-	0,03	0,004	0,006
Універсальна	0,4	-	-	-
УФБ	0,001	-	-	-
Усього	205,7	260,8	305,0	282,6

Джерело: складено авторами на основі [3]

Отже, з даної таблиці ми бачимо, що найбільша кількість випусків цінних паперів, які перебувають в обігу на фондових біржах, були розміщені на ПФТС, біржі “Перспектива” та Українській біржі. Перше місце за об’ємами торгів протягом досліджуваного періоду посідає ПрАТ “Перспектива”. ПФТС залишається на другому місці, а Українська біржа – на третьому. Проте обсяги торгів у ПрАТ “Українська біржа” у 2020 році значно скоротилися порівняно з 2017 та 2018 роками.

На жаль, загалом обсяги українського фондового ринку у світовому масштабі залишаються незначними. Сумарно за 2020 рік обсяг торгів цінними паперами склав близько 282,6 млрд грн (10 млрд дол. США). Для порівняння, обсяг торгів на Варшавській фондовій біржі щорічно складає більше 340 млрд дол. США, а на Нью-Йоркській фондовій біржі щодня торгується паперів на суму близько 54 млрд дол. США [4].

Дослідивши показники фондового ринку України, можна зробити висновок про те, що на даний час він є не дуже розвиненим і має безліч проблем, які гальмують його розвиток. Серед них:

- необґрунтованість, несвочасність, а також часто недостовірність інформації про діяльність учасників фондового ринку;
- недостатнє законодавче регулювання;
- низька ліквідність;
- відсутня розвинута мережа фондових бірж;
- досить низький рівень капіталізації;
- надмірна залежність українського фондового ринку від тенденцій на світових фінансових ринках;
- економічна та політична нестабільність в країні;
- недостатній рівень фінансової грамотності населення;
- недовіра до фондового ринку з боку населення;
- наявність тіньової економіки;
- недостатня прозорість діяльності українського фондового ринку;
- обмежена кількість ліквідних та інвестиційно привабливих фінансових інструментів (наприклад, більшість акцій українських емітентів є занадто ризиковими для інвесторів) та інші проблеми [5].

Таким чином, без подолання вищезазначених проблем ефективного функціонування та стабільний розвиток фондового ринку України є неможливим. Отож, для вирішення зазначених проблем, а також покращення ситуації на українському фондовому ринку, необхідно впровадити певний комплекс заходів, а саме:

- вдосконалення механізмів інформаційного забезпечення учасників фондового ринку, оскільки розвиток інформаційних технологій є необхідним для економічного зростання країни;

- створення відповідної законодавчої бази, яка регулюватиме права та обов’язки усіх учасників на фондовому ринку;
- підвищення ефективності державного нагляду та контролю за діяльністю фондового ринку;
- покращення якості обслуговування за допомогою використання новітніх технологій;
- забезпечення дотримання світових стандартів фінансової звітності, зокрема щодо результатів діяльності фондових бірж;
- підвищення конкурентоспроможності фондового ринку України;
- розширення діапазону та підвищення якості послуг, що надаються учасниками ринку;
- забезпечення достатнього рівня захисту інвесторів, які могли б вкласти свої кошти у цінні папери і таким чином покращити ситуацію на фондовому ринку тощо [6].

Висновки. Отже, підсумовуючи все вищесказане щодо сучасного стану фондового ринку України, його проблем та подальшого вдосконалення, можна зробити висновок, що український фондовий ринок має досить великий потенціал розвитку, проте важливим є створення сприятливих умов та нових можливостей на ньому. Створення розвиненого фондового ринку дасть змогу забезпечити відповідні умови для ринкової трансформації національної економіки, а також сталого розвитку міжнародних відносин. Кількісні показники розвитку фондового ринку України мають не зовсім позитивну динаміку, оскільки за останні роки кількість фондових бірж в Україні скоротилась. Крім цього, обсяг та кількість випущених акцій та облігацій також зменшувались протягом 2017–2020 років.

Таким чином, фондовий ринок України знаходиться на етапі розвитку та інтеграції у світовий простір. Як вже зазначалося, на сьогоднішній день існує велика кількість проблем, які стримують розвиток та ефективне функціонування українського фондового ринку, зокрема нестабільна економічна ситуація в країні, недостатня прозорість ринку, низька ліквідність та капіталізація, низький рівень якості послуг, які надаються певними фондовими біржами, недостатнє законодавче регулювання тощо.

Успішний розвиток вітчизняного фондового ринку потребує структурних зрушень та здійснення конкретних заходів задля покращення діяльності та функціонування фондового ринку, а саме збільшення ліквідності, капіталізації та прозорості ринку, посилення контролю за діяльністю фондового ринку з боку держави, формування єдиної цілеспрямованої державної стратегії розвитку фондового ринку в Україні, підвищення якості надання послуг та обслуговування клієнтів фондовими біржами, що забезпечить підвищення популярності та довіри громадян до фондового ринку України загалом.

Список літератури:

1. Вавженчук С.Я. Правове регулювання фондового ринку : підручник. Київ : КНЕУ, 2013, 582 с.
2. Закон України “Про цінні папери та фондовий ринок” від 16.11.2017 № 2210-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15> (дата звернення: 25.03.2021).
3. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Офіційний сайт. Аналітичні дані щодо розвитку фондового ринку. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/> (дата звернення: 25.03.2021).
4. Третякова О.В., Харабара В.М., Грешко Р.І. Фондовий ринок України: особливості функціонування в сучасних умовах. *Економіка та держава*. 2020. № 5. С. 103–107. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2020/20.pdf (дата звернення: 25.03.2021).

5. Селіванова К.В., Ключко Л.А. Фондовий ринок в Україні: проблеми та основні напрями їх вирішення. *Молодий вчений*. 2020. № 4. С. 352–355. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/4/73.pdf> (дата звернення: 25.03.2021).
6. Мельник О.І., Капітан І.М. Сучасні тенденції розвитку фондового ринку України. *Ефективна економіка*. 2019. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2019/60.pdf (дата звернення: 25.03.2021).

References:

1. Vavzhenchuk S. (2013) *Pravove rehulivannia fondovoho rynku: pidruchnyk*. Kyiv: KNEU, 582 p.
2. Law of Ukraine “On Securities and Stock Market” of November 16, 2017 № 2210-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>
3. National Securities and Stock Market Commission. Official site. Analytical data on stock market development. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/news/insights/>
4. Tretyakova O., Kharabara V., Greshko R. (2020) Fundamental market of Ukraine: features of functioning in modern conditions. *Economy and state*, no. 5, pp. 103–107. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2020/20.pdf
5. Selivanova K., Klusko L. (2020) Ukrainian stock market: problems and the ways of solving these issues. *Young scientist*, no. 4, pp. 352–355. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/4/73.pdf>
6. Melnyk O., Kapitan I. (2019) Modern trends of stock market development in Ukraine. *Efficient economy*, no. 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/11_2019/60.pdf

НАШІ АВТОРИ

1. **Авагян Маріам Едуардівна** – студентка інженерно-будівельного інституту Одеської державної академії будівництва та архітектури
2. **Антонюк Оксана Сергіївна** – старший викладач ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
3. **Бабкіна Анастасія Петрівна** – магістр Маріупольського державного університету
4. **Байрачна Лариса Кімівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри конституційного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
5. **Баковецька Ольга Олександрівна** – докторка історичних наук, професорка з наказу кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв
6. **Балан Юлія Романівна** – здобувачка Інституту права Львівського державного університету внутрішніх справ
7. **Біла-Кисельова Анна Анатоліївна** – кандидат юридичних наук, сертифікований тренер Національної школи суддів України; суддя Білозерського районного суду Херсонської області
8. **Бобро Олена Валеріївна** – здобувачка вищої освіти Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
9. **Бодрова Ірина Олександрівна** – аспірантка кафедри теорії та технології соціальної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
10. **Бузина Сергій Олександрович** – магістр, судовий експерт відділу товарознавчих та геологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
11. **Бутовський Леонід Сергійович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри теплоенергетичних установок теплових та атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
12. **Варич Ганна Сергіївна** – старший викладач кафедри архітектурних конструкцій Одеської державної академії будівництва та архітектури
13. **Грановська Олена Олександрівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри теплоенергетичних установок теплових та атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
14. **Гриців Наталія Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»
15. **Деркаченко Юлія Вікторівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри права ПВНЗ «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая»
16. **Дротенко Валентина Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри культурології та мистецької освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
17. **Дубовик Світлана Григоріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри початкової освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
18. **Думчиков Михайло Олександрович** – кандидат юридичних наук, Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету
19. **Золота Леся Володимирівна** – кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету
20. **Карп Марта Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка»
21. **Кірілічева Владена Олександрівна** – аспірантка відділу загального мовознавства Інституту мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України
22. **Ковальчук Інна Владиславівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
23. **Коптенко Анна Валеріївна** – студентка Київського міжнародного університету
24. **Косяченко Ксенія Едуардівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
25. **Коханова Ірина Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи Харківської державної академії культури
26. **Кочерга Олександр Петрович** – аспірант кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України

27. **Кравченко Роман Васильович** – заступник завідувача відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
28. **Криворучко Наталя Вікторівна** – головний судовий експерт відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
29. **Кучменко Ірина Михайлівна** – асистент кафедри архітектурних конструкцій Одеської державної академії будівництва та архітектури
30. **Лакійчук Ольга Володимирівна** – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
31. **Лепіш Наталія Ярославівна** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
32. **Лук'янова Вікторія Олександрівна** – спеціаліст, завідувач сектора автотоварознавчих досліджень відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
33. **Ляшенко Лідія Леонідівна** – кандидат культурології, старший викладач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
34. **Мартинюк Ольга Вікторівна** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, заступник завідувача з наукової роботи Навчально-наукового інституту природокористування Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
35. **Мельченко Віталій Іванович** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри менеджменту Донбаської державної машинобудівної академії
36. **Мисливий Володимир Андрійович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
37. **Мороз Олег Сергійович** – аспірант кафедри теплоенергетичних установок теплових та атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
38. **Москальчук Марина Миколаївна** – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
39. **Нікітенко Станіслав Віталійович** – старший судовий експерт відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
40. **Нікітіна Наталя Сергіївна** – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
41. **Огієвич Софія Миколаївна** – студентка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
42. **Олексинин Олег Орестович** – асистент кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
43. **Онопрієнко Олександр Васильович** – доцент кафедри фізичного виховання та здоров'я людини Черкаського державного технологічного університету
44. **Онопрієнко Ольга Миколаївна** – доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
45. **Оріщук Руслан Олександрович** – старший викладач кафедри фізичного виховання та спорту Навчально-наукового інституту природокористування Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
46. **Павлович-Сенета Ярина Павлівна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
47. **Панфілова Юлія Михайлівна** – кандидат юридичних наук, доцент, Київський міжнародний університет
48. **Печена Валентина Михайлівна** – старший викладач, заступник декана факультету інформаційних технологій з фізичного виховання Навчально-наукового інституту природокористування Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
49. **Проць Іванна Миколаївна** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
50. **Савчин Галина Віталіївна** – старший викладач Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

51. **Сивак Ірина** – студентка Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
52. **Сич Каріна Ігорівна** – студентка Сумського державного університету
53. **Скрипнік-Горупашенко Анастасія Володимирівна** – студентка Київського міжнародного університету
54. **Стародуб Євген Володимирович** – лікар-хірург-травматолог-ортопед, лікар вищої категорії Міської клінічної лікарні № 11 м. Одеси
55. **Стародуб Тетяна Євгенівна** – студент Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
56. **Старченко Олександр Сергійович** – аспірант кафедри теплоенергетичних установок теплових та атомних електростанцій Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
57. **Стуліка Олена Борисівна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Маріупольського державного університету
58. **Тисевич Тетяна Вікторівна** – асистент кафедри загальної гігієни та екології Вінницького національного медичного університету імені М.І. Пирогова
59. **Тищенко Ганна Володимирівна** – судовий експерт відділу товарознавчих та гемологічних досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
60. **Тільна Катерина Сергіївна** – студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
61. **Токовило Тетяна Сергіївна** – асистент кафедри природничо-наукової підготовки Херсонської державної морської академії
62. **Филиппова Ольга Николаевна** – заведуюча архивом Политехнического музея (г. Москва)
63. **Фурман Анатолій Анатолійович** – доктор психологічних наук, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
64. **Хар Марія Євгенівна** – студентка Національного університету «Львівська політехніка»
65. **Харченко Наталія Петрівна** – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ
66. **Чайковський Юрій Володимирович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»
67. **Шевцов Ярослав Андрійович** – студент Навчально-наукового інституту права Сумського державного університету
68. **Шкапенко Каріна Олександрівна** – студентка Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка
69. **Шкарлет Валерія Олександрівна** – викладач кафедри романо-германської філології Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
70. **Шпак Катерина Василівна** – студентка ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
71. **Шурупова Олександра Олександрівна** – студентка магістратури Київського міжнародного університету
72. **Щипачова Дар'я Сергіївна** – викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
73. **Юрлова Уляна Володимирівна** – студентка Національного університету «Львівська політехніка»

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

**Редакція наукового журналу
пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам,
молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам
опублікувати свої статті за різними науковими напрямками**

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити **електронну форму реєстрації**, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua **статтю та квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2–3 днів. *Статті студентів публікуються за*

наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування, ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації»**.

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

– **індекс УДК** (у верхньому лівому кутку сторінки);

– **назва статті, прізвище, ім'я, по батькові автора** (-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада мовою оригіналу статті;

– **анотація** (мінімум 700 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) мовою оригіналу статті;

– **назва статті, прізвище та ім'я автора** (-ів), місце роботи (навчання) англійською мовою;

– **анотація** (мінімум 1800 знаків) та ключові слова (мінімум 5 слів) англійською мовою;

– **текст статті** може бути українською, російською або англійською мовою;

– **список літератури** подається наприкінці статті у двох формах: «Список літератури» і «References».

Формат статті	A4, орієнтація – книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (<i>Arial</i> і <i>Courier New</i> для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифту табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал
«Молодий вчений»

№ 3 (91) березень 2021 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: В. Удовиченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73021 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»

Телефон: +38 (0552) 399 530
E-mail: info@molodyvcheny.in.ua
Сайт: www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 31.03.2021 р.
Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 33,02. Тираж 100 прим.
Зам. 0321-99.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, буд. 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.